

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
СЕКЦІЯ СУСПІЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ НАУК

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
СТАН УКРАЇНИ: НАСЛІДКИ
ДЛЯ НАРОДУ ТА ДЕРЖАВИ**

Національна доповідь

Київ 2009

УДК 33 (477) + 304 (477)
ББК У9 (4Укр) 0 + С5*32

За загальною редакцією

В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського,
Е. М. Лібанової, О. С. Онищенко

Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. –
С5*32 К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.

ISBN 978-966-02-5465-7

Здійснено комплексний аналіз стану та визначальних тенденцій економічного, соціального, політико-правового та гуманітарного розвитку України у світлі загроз і ризиків, пов'язаних у тому числі з кризовими процесами в сучасному світі. Висвітлено макроекономічні зміни, трансформації реального сектору економіки, небезпеки у сфері енергетики, екології. Значну увагу приділено проблемам досягнення ефективного державного управління, подолання політичної кризи, стабілізації фінансового сектору, розвитку діалогу влади, бізнесу та громадянського суспільства, трансформації соціогуманітарної сфери.

Авторами доповіді запропоновано бачення стратегії, шляхів і механізмів подолання системної кризи та виведення країни на орієнтири динамічного зростання. Вирішення соціально-економічних проблем органічно пов'язано зі збереженням і зміцненням демографічного потенціалу, пріоритетами людського розвитку, завданнями консолідації української політичної нації і формування цілісного соціогуманітарного простору України.

Праця є першою із серії запланованих Національною академією наук України щорічних доповідей з ключових проблем соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного поступу сучасної України.

Розраховано на політикум, управлінську та наукову еліту України, усіх, хто причетний до розроблення та прийняття відповідальних політичних і управлінських рішень.

ББК У9 (4Укр) 0

ISBN 978-966-02-5465-7

© НАН України; НБУВ, 2009

ВСТУП

З відновленням незалежності Україна отримала шанс досить швидко перетворитися в одну з найрозвиненіших країн Центральної та Східної Європи. Водночас ризики швидкої втрати своїх переваг (достатньо розвинена промисловість, зокрема такі сучасні виробництва, як авіа- і ракетобудування, системи космічного управління, високий рівень освіченості населення, високий науково-технічний потенціал, можливості для динамічного розвитку сільського господарства тощо) були значними. Україна більше ніж інші колишні республіки була інтегрована в єдиний народногосподарський комплекс СРСР, значна частина її економіки працювала на військово-промисловий потенціал, а основні фонди мали великий ступінь зносу, деякі з них були двічі чи навіть тричі амортизованими. Тому створення збалансованого господарського комплексу на ринкових засадах передбачало не тільки зміну функціональних зв'язків, а й кардинальну реструктуризацію економіки, інше розміщення продуктивних сил. Це вимагало чітко окресленої стратегії перетворень, реалістичного плану дій, тривалого часу та значних ресурсів.

Необхідними передумовами суспільно-політичних та економічних зрушень мали стати розбудова ефективної системи державного управління, формування дієздатного і відповідального політичного класу, створення нової якості влади в Україні. Тільки на такій основі могла утвердитись легітимність влади, сформуватися суспільна атмосфера, сприятлива для модернізації країни.

Як відомо, економіка Заходу до сучасної її структури рухалася від дрібної приватної власності до великої, від вільної конкуренції і вільного ціноутворення до монополії та запровадження механізмів державного регулювання. Економіка ж України, максимально удержавлена й зарегульована, мала рухатись у протилежному напрямі. Відповідно ключовим елементом ринкових трансформацій в Україні мусило стати розуміння їх інверсійного характеру порівняно з класичним процесом. Цю особливість не було враховано в рекомендаціях західних фахівців і реальних перетвореннях, тому наслідки запроваджуваних заходів часто були протилежними очікуванням.

Таким чином, через низку об'єктивних і суб'єктивних факторів шанси України швидко наблизитись до розвинених країн були втрачені, а ризики нівелювання своїх переваг значною мірою проявилися.

Україна пережила десять років падіння, внаслідок чого ВВП знизився до 40,8 %, а після наступних дев'яти років зростання ледь сягнув 74,1 % від рівня 1990 р. Порівняно з 1991 р. реальні наявні доходи населення спочатку знизились до 32,9 % у 1999 р., а потім зросли до 101,3 % у 2008 р. Отже, вісімнадцять років для зростання доходів населення в цілому втрачено. Результатами економічного зростання різні верстви населення країни скористалися по-різному, зокрема, все більше ресурсів концентрувалося в руках відносно нечисельних груп.

До того ж минулі роки незалежності України не були використані для реструктуризації економіки та переведення її на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку. Окремі спроби ставити і розв'язувати такі завдання наштовхувалися на приватні інтереси і губилися в загальному неупорядкованому суперечливому русі. Головною причиною неефективності суспільних змін стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти. Такий характер організації влади спричинив вибух корупції, поширення тіньових і навіть кримінальних процесів в економіці й управлінні, спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства.

Зростання протягом 2000–2008 рр. відбувалося головним чином у руслі відновних процесів, базувалося на використанні створених ще за радянських часів потужностей, консервувало застарілу виробничу структуру і закріплювало економіку України як сировинний придаток більш розвинених економік. Залучення іноземних фінансових ресурсів використовувалося переважно не на розвиток вітчизняного виробництва, а на зростання споживання імпортних товарів, що посилювало структурні диспропорції.

Окрема проблема української економіки – її надзвичайне обтяження соціальними виплатами. Ще за трансформаційної кризи стрімке падіння доходів і рівня життя переважної частини українського населення спровокувало розширення гарантій соціального захисту і збільшення кола реципієнтів соціальних трансфертів. Саме тому частка соціальних витрат у сукупних видатках держави та у ВВП невпинно збільшувалася. На жаль, це тривало й упродовж періоду економічного пожвавлення. Зокрема, частка соціальних витрат у сукупних видатках держави зросла з 17 % у 1999 році до 27 % у 2008. За таких умов нова криза була неминуча.

Разом з тим економіка України ставала все більш інтегрованою в світову економіку і, відповідно, залежною від її динаміки. Розгортання світової фінансово-економічної кризи є наслідком накопичення глобальних суперечностей між розвитком реальної економіки та фінансової сфери. Перед кризою вартість фінансових паперів у світі перевищувала ВВП більш ніж у 10 разів, тоді як у 1980 р. це перевищення становило лише 1,2 раза¹. Кризова форма приведення фінансових активів у відповідність до реального зростання економіки стала невідворотною.

В Україні світова криза виявилась, передусім, через кризу платіжного балансу і неможливість підтримати стабільність національної валюти на належному рівні. Різке зменшення експорту, перш за все продукції металургійної та хімічної промисловості, істотно погіршило стан поточного рахунку, а необхідність значних виплат за борговими зобов'язаннями банків та інших секторів економіки – стан фінансового рахунку платіжного балансу. Пов'язане з падінням виробництва та девальвацією національної валюти зниження реальних доходів і значна заборгованість населення за кредитами в іноземній валюті спричинили кризові явища у сфері кредитування й у банківській системі. Все це вимагало активних антикризових заходів з боку держави та відповідних коштів, що, в свою чергу, збільшувало дефіцит державного бюджету і загострювало проблему його покриття. Кризові явища поглиблювали жорстка боротьба між основними політичними акторами, розбалансованість політичної системи, стагнація виконавчої влади.

Внутрішні суперечності соціально-економічного розвитку України і глобальні кризові явища є лише проявами фундаментальної суперечності між подальшою капіталізацією економіки, що реалізується через тенденцію перетворення будь-якого ресурсу в капітал, тобто у вартість, здатну збільшувати свою вартість (звідси примноження різних видів капіталу: людського, соціального, інституційного, інтелектуального тощо), – з одного боку, і соціалізацією та гуманізацією економіки, що виявляється у необхідності її підпорядкування інтересам розвитку людини і суспільства, – з іншого.

¹ Бузгалін А. В., Колганов А. И. Кризис – 2008: виртуальный фиктивный капитал и альтернативы его бесконтрольному развитию // Философия хозяйства. – 2008. – № 6. – С. 19–20; Агеев А. И. Кризис – его время, пространство, действующие лица и риски // Философия хозяйства. – 2008. – № 6. – С. 28.

Подолання суперечності між капіталізацією і соціалізацією та гуманізацією економіки спирається на усвідомлення того, що людина – мета розвитку – стає його головним ресурсом, основним капіталом. Внаслідок цього в перспективі інтегруються процеси капіталізації і соціалізації та гуманізації. Минув час, коли економічного прискорення можна було досягти за рахунок заощаджень на людині. Тепер, навпаки, саме інвестиції в людину є найефективнішим способом примноження капіталу. Але і формування людського капіталу, і, ще більшою мірою, його ефективна реалізація потребують сучасних знарядь праці, засобів виробництва, інноваційних технологій та інфраструктури. Інституційними рамками існування дієвої системи розподілу та перерозподілу матеріальних ресурсів є розвинені структури громадянського суспільства. Таким чином, питання ефективного фінансового забезпечення економічного розвитку – це перш за все питання оптимального розподілу фінансових ресурсів між складовими людського й уречевленого капіталу, між накопиченням та споживанням, між поточними і перспективними пріоритетами.

Розуміння необхідності за будь-яких умов дбати про майбутнє і здійснювати відповідні, бодай мінімальні, інвестиції у свій власний людський капітал (у здоров'я, в освіту тощо) є одним з наріжних каменів переорієнтації економіки і суспільства в цілому. На жаль, сформовані завищені стандарти життя і закономірно невідповідний їм рівень добробуту більшості населення у поєднанні з поширенням у суспільстві утриманських настроїв (лише 9,8 % населення, серед них 11,2 % осіб віком від 30 до 50 років, вважають себе, повністю або переважно, відповідальними за свій добробут ², лише 11 % готові частину свого вільного часу додатково працювати, заробляючи кошти, а 38 % віддають перевагу відпочинку ³) не дають змоги це зробити.

Наслідки невідповідності реального рівня життя сформованим стандартам цілком зрозумілі та передбачувані: масове незадоволення своїм становищем (46,6 % опитаних в 2008 р. не задоволені своїм становищем у суспільстві, а 40,8 % не задоволені своїм життям у цілому) – з одного боку, і високі споживчі апетити – з іншого (32,3 % не вистачає модного і красивого одягу, 27,0 % – меблів, 44,1 % – автомобіля,

² Розраховано фахівцями ІДСД за даними обстеження умов життя 10 тис. домогосподарств у 2008 р., проведеного Держкомстатом України.

³ Національне опитування «Громадська думка в Україні – 2007».

53,6 % – можливостей повноцінно проводити відпустку, 48,9 % – можливостей харчуватися відповідно до своїх смаків, 44,1 % – повноцінного дозвілля)⁴. Для порівняння: ініціативи та самостійності у розв’язанні життєвих проблем бракує 22,4 % опитаних, упевненості в своїх силах – 29,7 %, можливостей працювати з повною віддачею – 27,2 %, достатності до власної національної культури – 20,7 %.

Попри помітне зростання доходів переважної частини населення України під час економічного поживавлення (про це переконливо свідчать найрізноманітніші показники) лише 11,7 % населення вважають, що все не так вже й погано і можна жити (53,5 % вважають, що жити важко, а 27,3 % – що терпіти і надалі таке важке становище вже неможливо), 36,9 % населення країни відчують напруженість, роздратованість, страх і невпевненість у майбутньому. Рівень суб’єктивної бідності майже удвічі перевищує розрахований за об’єктивними критеріями.

Як наслідок у суспільстві залишаються на мінімальному рівні поширення стандарти здорового способу життя, що зумовлює надзвичайно високу передчасну смертність (за тривалістю життя населення поміж усіх країн Європи та Центральної Азії Україна випереджає лише Росію), інвестиції в освіту здійснюються переважно тільки на початку трудової діяльності, хоча знання та навички застарівають нині надзвичайно швидко, а прагнення покращити своє життя у більшості випадків залишаються нереалізованими через низьку економічну, соціальну та громадянську активність.

Відповідаючи на суспільні запити й очікування державної допомоги, влада змушена все більшу частину коштів спрямовувати на соціальний захист. Але таке перевантаження пасивними заходами підтримки поточного споживання населення принципово не може забезпечити суттєвого накопичення людського капіталу, більш ефективного його використання. Немає дієвих стимулів технічного переоснащення виробництва, запровадження сучасних методів управління економікою. Країна продовжує втрачати людський і трудовий потенціал, кількісні втрати населення не компенсуються його якісним покращанням через низький рівень

⁴ Тут і надалі використані матеріали моніторингу соціальних змін, який від 1992 р. проводить Інститут соціології НАН України: Українське суспільство 1992–2008 : Соціологічний моніторинг // за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

використання наявних можливостей (наприклад, від часу економічного пожвавлення на 1,5 млн осіб зросла некваліфікована зайнятість, а частка працівників найнижчої кваліфікації збільшилася з 16,9 % до 23,2 %).

Криза – це не тільки втрати, а й нові можливості, виявлення диспропорцій і невідповідностей в економіці та суспільстві й одночасно можливість їх подолання. Криза спонукає до змін, дає шанси для оновлення, які можуть бути використані або не використані суспільством. Можливості основоположних цілеспрямованих структурних змін для побудови соціально орієнтованої ринкової економіки, громадянського суспільства й ефективної політичної системи в Україні не були використані належним чином ні при трансформаційній кризі 1990-х рр., ні в умовах економічного зростання 2000–2008 рр., коли з'явилися фінансові ресурси для таких перетворень. Нинішня криза дає третій шанс для проведення перетворень. Якщо він не буде використаний, то ситуація ставатиме все більш неконтрольованою з перспективою втрати всього досягнутого.

Сучасна світова криза має глобальний характер. Вона охопила всі сфери економіки і суспільства всіх країн і регіонів. Аналіз її причин і наслідків показує, що світ вступає в нову еру, яка характеризуватиметься значним посиленням невизначеності розвитку. В майбутньому загальна картина перебігу кризи суттєво зміниться. Криза стане дискретно-безпервною, тобто різні прояви напруження постійно виникатимуть у окремих локальних просторах світового господарства, періодично поєднуючись в ланцюги локальних криз і формуючи глобальну кризу. Періодичність таких криз залежатиме від параметрично непрогнозованих факторів і тому буде невизначеною. За таких глобальних коливань вистояти може тільки конкурентоспроможна економіка, яка всебічно використовує потенціал транснаціонального капіталу, має національний виробничий комплекс, що гарантує економічну безпеку країни, розвинений внутрішній ринок, збалансовану соціальну структуру й ефективну політичну систему.

У світовій економіці і в економіці України з'явилися ознаки початку виходу з кризи. Але відновлення може бути здійснене на різних засадах і з різними перспективами. Найвірогіднішим в Україні, на жаль, видається продовження логіки попереднього розвитку з накопиченням внутрішніх диспропорцій і суперечностей. Такий песимістичний сценарій зумовлений передусім невизначеністю перспектив створення внутрішньо несуперечливої системи державного управління, стрункої

вертикалі виконавчої влади, функціонального розподілу прав і обов'язків між різними гілками влади, забезпечення об'єктивності судової системи, розвитку громадянського суспільства. За умов реалізації цього сценарію після певного періоду економічного зростання знову виникне криза, але ще більш руйнівного характеру.

Інший сценарій потребує виваженої, скоординованої соціально-економічної політики, спрямованої на поступові зміни в економічній і соціальній структурах, конституційної та адміністративно-територіальної реформ. Національний консенсус щодо вирішення цих основоположних проблем є головною умовою його реалізації. Україна як суверенна держава стоїть перед серйозним модернізаційним викликом, який зосереджений на трансформації української національної ідентичності в умовах глобалізації. Оскільки процеси інтеграції та глобалізації активно впливають не лише на національну економіку, а й передусім на соціогуманітарну сферу, постає нагальна потреба формування цілісної політики гуманітарного розвитку країни. Адже в останні десятиріччя активізувався вплив багатьох суб'єктів міжнародної політики – транснаціональних корпорацій, міжнародних урядових і неурядових організацій, наддержавних утворень (СНД, ЄС, НАТО тощо) – на формування ідентичності шляхом поширення власних цінностей, ідеалів, змістів, культурних та ідеологічних текстів і мови, нових моделей самоідентифікації тощо.

Якщо в економічному вимірі сучасна Україна повинна динамічно нарощувати частку інтелектуального продукту в національному виробництві та практично визначати інноваційність як домінуючу модель розвитку, то в соціогуманітарній сфері пріоритетним має бути максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму загалом, створення сприятливих умов для реалізації інтелектуальних, культурних, духовних можливостей людини і нації. Передусім держава зобов'язана формувати політику можливостей для людини як головного національного ресурсу в освіті, науці, культурі, в її професійній реалізації взагалі, забезпечувати при цьому адресність охорони здоров'я та соціального захисту, впроваджувати пріоритети здорового способу життя, гармонізації людського і природного середовища, підтримки сім'ї та сприяння народжуваності.

Ефективна реалізація політики гуманітарного розвитку неможлива без формування демократичного, консолідованого суспільства, до-

сягнення найвищих рівнів свободи особистості та утвердження людської і національної гідності.

Усе залежатиме від того, чи буде здатна українська влада забезпечити рівний та всеосяжний доступ до основних громадянських прав і свобод, стати координатором дій різних суб'єктів суспільства, сформувавши сприятливу для розвитку суспільства й особистості правову і нормативну базу. Важливо виробити інтегративні механізми, соціальні стандарти та моделі поведінки, цінності толерантності та суспільної консолідації, на основі яких і відбувається трансформація національної ідентичності в контексті європейської інтеграції.

У людини зокрема, і суспільства в цілому має сформуватися потреба і вміння толерантного суспільного співжиття, зі збереженням при цьому власної культурної, етнічної, мовної, релігійної самобутності. Держава зобов'язана з цією метою забезпечувати розвиток і якнайповніше використання культурного потенціалу нації в багатогранних зв'язках із іншими національними культурами, сприяти міжкультурній взаємодії в європейському і світовому гуманітарному просторі.

Формування сучасної моделі гуманітарного розвитку України має стати пріоритетним завданням держави, оскільки, як свідчить досвід країн Центральної та Східної Європи, завдяки інтеграції у європейські політичні, економічні, наукові, освітні, культурні сфери ці країни і демонструють динамічний розвиток.

Необхідним і визначальним для трансформації української національної ідентичності є національний соціогуманітарний простір з його інформаційно-комунікаційною складовою, адже саме завдяки засобам масової інформації та комунікації і поширюються в суспільстві різні типи ідентичності – національний, етнічний, релігійний, гендерний, професійний. Україна змушена вирішувати надзвичайно складну проблему політичної консолідації суспільства, без чого важко сподіватися на віднайдення власного шляху національного розвитку, становлення української політичної нації, створення спільного культурно-символічного простору.

У даній доповіді охарактеризовано соціально-економічний і суспільно-політичний стан України, основні тенденції та ризики подальшого розвитку. Вона має на меті звернути увагу політиків і широкої громадськості на небезпечність подальшого зволікання у вирішенні невідкладних проблем і необхідність консолідації усіх політичних сил суспільства.

РОЗДІЛ 1

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В 1999–2009 рр.

1.1. Макроекономічна динаміка в Україні

Оцінюючи сучасний соціально-економічний стан України, слід виходити зі співвідношення впливів світової фінансово-економічної кризи та внутрішніх суперечностей, нагромаджених у вітчизняній економіці. Це має бути комплексний і цілісний аналіз від 2000-го року, що став початковим у трансформаційному періоді, протягом якого відбувалося економічне зростання.

Результати порівняльного аналізу свідчать, що впродовж 2001–2004 рр. темпи зростання ВВП України були вищими за середні по країнах СНД (табл. 1.1.1), проте вже з 2005 р. цей показник є нижчим. Серед країн СНД нижчими за Україну темпами у 2005–2008 рр. розвивалася лише економіка Киргизстану. Порівняно з країнами СНД і «новачками» ЄС динаміка зростання ВВП в Україні може бути схарактеризована як нестабільна.

Таблиця 1.1.1

Темпи зростання ВВП країн СНД та «новачків» ЄС
(% до попереднього року)

Країни	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
СНД	105,4	109,0	106,2	105,3	107,8	108,1	106,8	107,6	109,0	105,0
Азербайджан	107,4	111,1	109,9	110,6	111,2	110,2	126,4	134,5	125,0	110,8
Вірменія	103,3	105,9	109,6	113,2	114,0	110,5	113,9	113,2	113,7	106,8
Білорусь	103,4	105,8	104,7	105,0	107,0	111,4	109,4	110,0	108,6	110,0
Грузія	102,9	101,8	104,8	105,5	111,1	105,9	109,6	109,4	112,3	102,1
Казахстан	102,7	109,8	113,5	109,8	109,3	109,6	109,7	110,7	108,9	103,3
Киргизстан	103,7	105,4	105,3	100,0	107,0	107,0	99,8	103,1	108,5	107,6
Молдова	96,6	102,1	106,1	107,8	106,6	107,4	107,5	104,8	103,0	107,2
Росія	106,4	110,0	105,1	104,7	107,3	107,2	106,4	107,7	108,1	105,6
Таджикистан	103,7	108,3	109,6	110,8	111,0	110,3	106,7	107,0	107,8	107,9
Україна	99,8	105,9	109,2	105,2	109,6	112,1	102,7	107,3	107,9	102,1
Естонія	99,7	110,0	107,5	107,9	107,6	107,2	109,4	110,0	107,2	96,4
Латвія	103,3	106,9	108,0	106,5	107,2	108,7	110,6	112,2	110,0	95,4
Литва	98,9	103,3	106,7	106,9	110,2	107,4	107,8	107,8	109,8	102,8
Болгарія	102,3	105,4	104,1	104,5	105,0	106,6	106,2	106,3	106,2	106,0
Польща	104,5	104,3	101,2	101,4	103,9	105,3	103,6	106,2	106,8	105,0
Румунія	98,8	102,4	105,7	105,1	105,2	108,5	104,2	107,9	106,3	106,2

Продовження табл. 1.1.1

Словенія	105,4	104,4	102,8	104,0	102,8	104,3	104,5	105,8	106,8	103,5
Словаччина	100,0	101,4	103,4	104,8	104,7	105,2	106,5	108,5	110,4	106,4
Угорщина	104,2	104,9	104,1	104,4	104,3	104,9	103,5	104,0	101,0	100,6
Хорватія	98,5	103,0	103,8	105,4	105,0	104,2	104,2	104,7	105,5	102,4
Чехія	101,3	103,6	102,5	101,9	103,6	104,5	106,3	106,8	106,1	103,5

Джерело: Міждержавний статистичний комітет СНД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cisstat.com>; Євростат: Real GDP growth rate [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>.

В українській економіці, що впродовж вересня 1999 – вересня 2008 рр. демонструвала позитивну динаміку, водночас спостерігалися ознаки порушення макроекономічної рівноваги, оскільки зростання не було зумовлене стабільними довгостроковими факторами. Економічне зростання стало не результатом системних внутрішніх реформ, а наслідком впливу сприятливих чинників короткострокового характеру, як зовнішнього, так і внутрішнього походження.

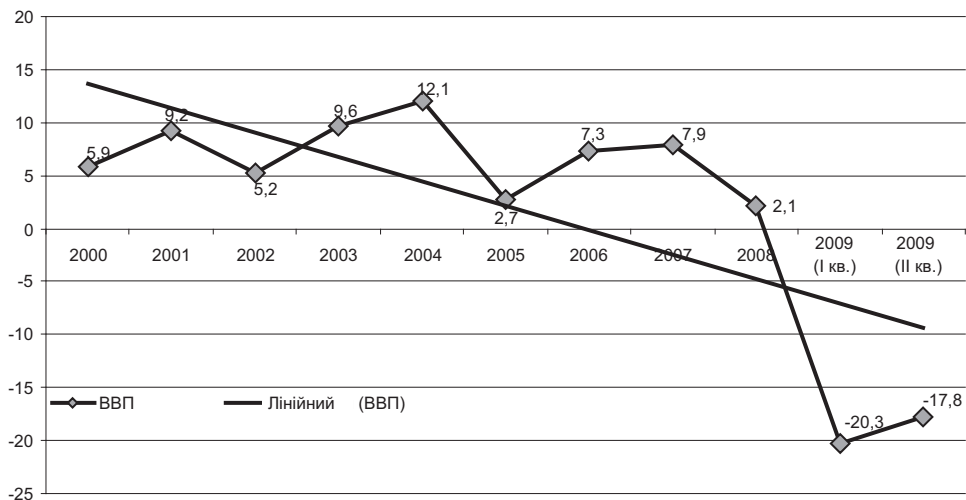

Рис. 1.1.1. Динаміка зміни обсягів ВВП у 2000–2009* рр.
(% до попереднього року)

* Дані за I та II кв. 2009 р.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
Національна доповідь

Підставою для такого твердження є надвисока волатильність траєкторії макроекономічної динаміки (рис.1.1.1), яка не демонструє чітко окресленої домінанти розвитку, а щорічні темпи приросту ВВП коливалися від 5,9 % у 2000 р. та 5,2 % у 2002 р. до 12,1 % у 2004 р. і мали хвилюватий характер упродовж 2005–2009 рр.

Починаючи з 2000 р. відновлення зростання ВВП передусім зумовлене впливом чинників з боку попиту, а саме:

– прискоренням розвитку світової економіки (обсяг світового ВВП у 2000 р. зріс на 4,7 % проти 2,5 % у 1998 р. та 3,5 % у 1999 р.), що сформувало сприятливу кон'юнктуру на зовнішніх ринках металургійної та хімічної продукції – основних товарних груп українського експорту, вартісні обсяги якого збільшилися на 18,8 %, започаткувавши в Україні формування експортно орієнтованої моделі економічного зростання (рис. 1.1.2);

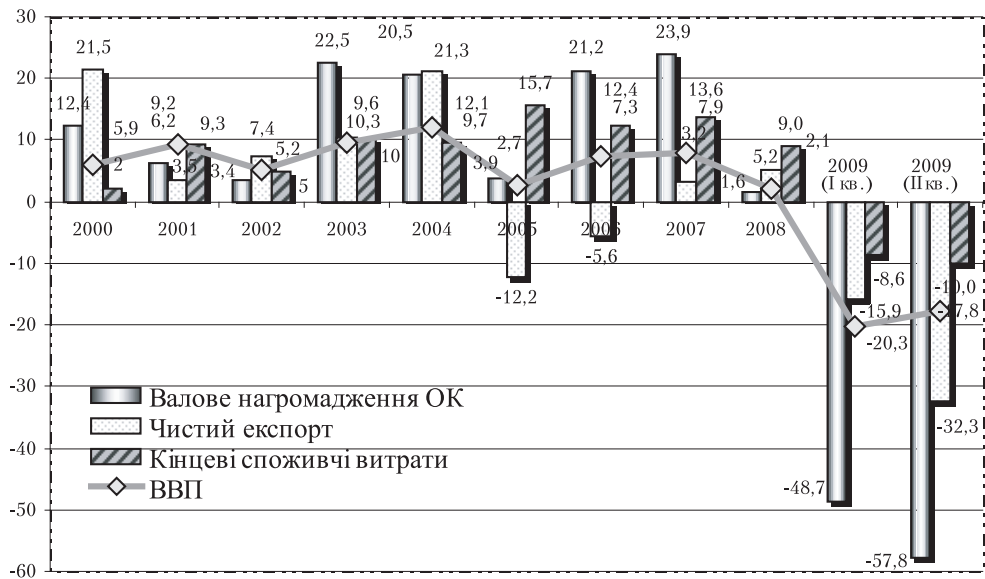

Рис. 1.1.2. Динаміка зміни обсягів ВВП та складових попиту у 2000–2009* рр.
(% до попереднього року)

* Дані за I та II кв. 2009 р.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

– проведенням першої грошової приватизації великих інвестиційно привабливих виробничих комплексів за низькою номінальною вартістю активів, що зумовило зростання обсягів інвестицій;

– зростанням прибутків суб'єктів господарювання (у 1,2 раза порівняно з 1999 р.), що стало однією з причин збільшення інвестиційного попиту (див. додаток 1);

– ліквідацією заборгованості із пенсійних виплат і першим істотним скороченням обсягів заборгованості із зарплат.

Макроекономічні тенденції 2008 р. можна поділити на два етапи: січень – серпень, коли кризові явища ще не стали помітними, були позитивні і досить високі темпи зростання, та четвертий квартал – пік негативних змін.

Зокрема, у I – III кв. 2008 р. ВВП зріс на 6,3 %, обсяги промислового виробництва – на 5,1 %, при цьому перші симптоми негативних тенденцій спостерігалися вже тоді. Обсяги виробництва у будівництві та деяких секторах промисловості знизилися вже з I кварталу 2008 року, а загальну високу динаміку забезпечили такі сектори, як торгівля, транспорт, зв'язок та рекордні показники зростання сільського господарства. Цей чинник відтягнув початок спаду української економіки майже на три місяці, тоді як у більшості країн світу гальмування економічного розвитку почалося ще у перших кварталах 2008 р. Пік негативних змін припав на останній квартал 2008 р. і, як наслідок, приріст ВВП у річному вимірі знизився до 2,1 %, а динаміка зростання зменшилася майже втричі і виявилася найнижчим показником після 1999 р., від'ємне сальдо поточного рахунку становило – 7,2 % ВВП, а валовий зовнішній борг перевищив 100 млрд дол. США (додаток 1, табл.1.1.1). Найбільшого удару зазнали будівництво та промисловість, обсяги виробництва яких скоротилися відповідно на 15,8 % та 3,1 % порівняно з попереднім роком, у т. ч. металургії – на 10,6 %, як результат істотного скорочення експорту в четвертому кварталі 2008 р. (на 45,7 % порівняно з попереднім кварталом).

Інфляційні тенденції 2008 р. були переважно закладені у попередні роки. Вже протягом 2004–2006 рр. інфляція (ІСЦ) була на досить високому рівні – в середньому 11,4 % на рік – унаслідок значного зростання цін на продовольчі товари, підвищення тарифів на комунальні послуги. Набувши подальшого прискорення до 16,6 % у 2007 р., вона сягнула 22,3 % у 2008 р. (додаток 1, табл. 1.1.1).

Падіння української економіки у 2009 р. стало закономірним результатом якості економічного зростання у докризовий період, що було зумовлене переважно двома факторами. Це – зростання цін на український експорт як наслідок прискорення темпів зростання світової економіки, а також високий внутрішній попит, який стимулювали м'яка монетарна політика та істотне збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу. Погіршення економічної ситуації у світі закономірно, враховуючи високий рівень вразливості української економіки, спричинило розгортання в нашій країні системної економічної кризи. Істотне зменшення обсягів виробництва відбулося в усіх основних секторах економіки, крім сільського господарства (завдяки рекордному врожаю 2008 р.), що спричинило падіння ВВП на 20,3 % у I кв. та на 17,8 % у II кв. 2009 р. порівняно з відповідними періодами попереднього року. Значне скорочення експортних надходжень наприкінці 2008 р. призвело до відчутної девальвації гривні.

Цілком очевидно, що **економіка України є найбільш вразливою саме до таких глобальних макроекономічних дисбалансів, які виникли в результаті нестабільного зростання світових цін на сировину та існування надлишкової ліквідності на світових ринках капіталу, а також внутрішніх структурних дисбалансів, закладених у докризовий період.**

Дослідження окремих макропоказників дає підстави стверджувати, що деформація структури економіки України зумовлена порушенням основних відтворних пропорцій, що знаходить підтвердження в ході аналізу утворення і розподілу доходів в Україні (див. табл. 1.1.2).

Динаміка доходів свідчить про зниження за 2005–2006 рр. частки доходів нефінансових корпорацій (НК), і навіть в умовах позитивних тенденцій 2007 р. їх частка залишалася нижчою ніж у 2000–2004 рр. Це призвело до нестачі власних ресурсів у корпоративному секторі і збільшення запозичень.

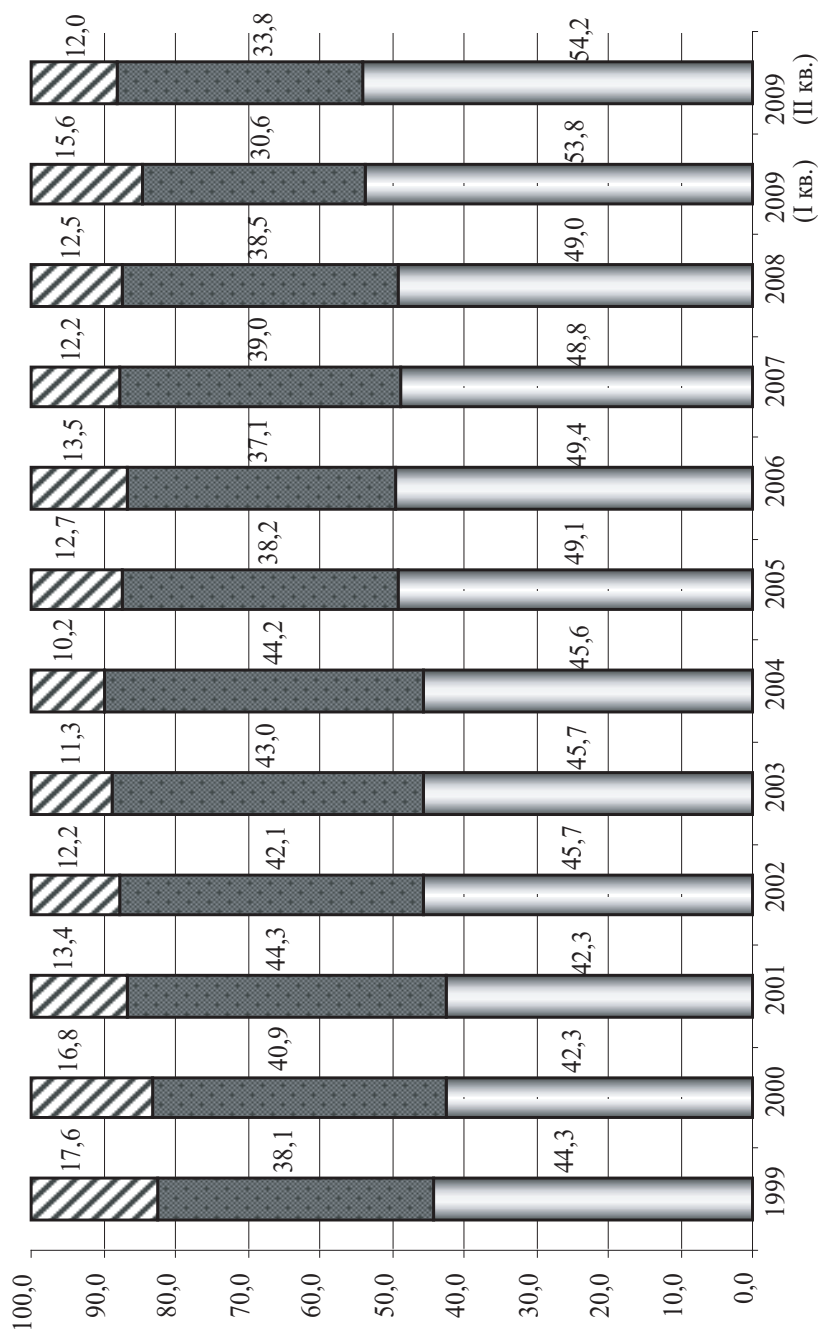
Протягом 1999–2009 рр. формування однієї з основних макроекономічних пропорцій, а саме співвідношення між рівнем оплати праці та валовим прибутком/змішаним доходом у структурі ВВП, не мало характеру сталої тенденції. Так, у 2001 р. мало місце перевищення питомої ваги валового прибутку порівняно з оплатою праці. Проте у 2002 р. співвідношення цих складових доходу істотно змінилося на користь оплати праці. Протягом

Таблиця 1.1.2
Утворення і розподіл доходів в Україні (% до ВВП)

	1998	1999	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Рахунок утворення доходу									
Використання:									
оплата праці найманих робітників	48,1	44,3	42,3	45,7	45,7	45,6	49,1	49,4	48,8
валовий прибуток, змішаний дохід:	32,7	38,1	40,9	42,1	43,0	44,2	38,2	37,1	39,0
НК	19,0	26,0	27,0	24,0	26,0	26,0	22,0	22,6	24,1
ФК	0,8	1,0	1,0	2,0	2,0	4,0	2,0	2,3	3,0
ЗДУ	3,0	3,0	3,0	3,0	2,0	3,0	2,0	1,7	1,3
ДГ	15,0	16,0	17,0	15,0	14,0	3,0	13,0	12,8	13,3
Рахунок первинного розподілу доходу									
Ресурси:									
чисті податки	19,2	17,6	16,8	12,2	11,3	10,2	12,7	13,5	12,2
чисті доходи від власності, тобто сальдо	-2,0	-2,7	-3,1	-1,6	-1,4	-1,3	-1,5	-2,1	-2,0
Рахунок вторинного розподілу доходу									
Ресурси:									
валовий національний дохід	98,0	97,6	97,0	98,6	98,9	99,0	99,0	98,4	98,5
чисті поточні трансферти	2,6	2,2	2,9	4,6	4,4	4,0	3,3	3,0	3,0

Джерело: Довідник «Україна 2008». – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України. – 2009. – 173 с. – С.66.

2003–2004 рр. відбувалося поступове вирівнювання розподілу доходу, але в 2005 р., внаслідок зростання рівня заробітної плати, її частка у ВВП збільшилася до 49,1 %, що супроводжувалося відповідним стрімким скороченням питомої ваги валового прибутку (рис. 1.1.3).

■ Чисті податки ■ Валовий прибуток, змішаний доход □ Оплата праці

Рис. 1.1.3. Розподіл ВВП України за доходами (% до ВВП)

Джерело: Національні рахунки України за 2007 рік: стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2009. – 373 с. – С.19; 2008 р., I–II кв. 2009 р. – за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Такий переки́с у розподілі доходів на користь населення спричинив подвійний ефект: по-перше, зумовив потужне збільшення споживчого попиту, по-друге, негативно позначився на нагромадженні ресурсів для майбутнього розвитку, що і призвело до значного уповільнення загальноекономічної динаміки.

Домінування питомої ваги оплати праці в структурі ВВП збереглося і протягом 2006–2008 рр. Як наслідок, у 2008 р. частка оплати праці в ВВП перевищила частку валового прибутку/змішаного доходу на 10,5 в. п. проти 1,4 в. п. у 2000 р.

Під впливом розгортання загальноекономічної кризи диспропорції в розподілі ВВП за доходами ще більше посилювалися. Так, у I кв. 2009 р. частка оплати праці досягла пікового рівня і становила 53,8 %, що на 23,2 % перевищує частку валового прибутку/змішаного доходу. Отже, починаючи з 2005 р. внаслідок відсутності сталих стратегічних орієнтирів щодо розвитку економіки, політичної нестабільності та проведення перманентних виборчих кампаній в Україні посилювалася споживацька модель розвитку.

Підвищення рівня оплати праці в Україні є однією з найактуальніших та найгостріших проблем на сучасному етапі соціально-економічного розвитку. Воно мало об'єктивний характер і зумовлене значним відставанням України за цим показником від стандартів розвинутих країн та переважної більшості країн з ринками, що формуються. Водночас рівень оплати праці не може розглядатися ізольовано від зрушень основних макроекономічних пропорцій, рівень оптимальності яких зумовлює загальноекономічну динаміку.

Можна констатувати, що в Україні відбувається гіпертрофоване нарощування оплати праці, що зумовлює деформації макроекономічних пропорцій ВВП і обмежує можливості подальшого економічного розвитку.

Важливим показником якості економічного зростання попередніх років є тенденції розподілу ВВП за витратами (див. табл.1.1.3). Вони свідчать про зсув, починаючи з 2005 р., у розподілі кінцевих споживчих витрат на користь домашніх господарств та зниження валового нагромадження основного капіталу як головного чинника технологічного оновлення та структурних змін реального сектору економіки України.

Таблиця 1.1.3

Структура валового внутрішнього продукту за категоріями кінцевого використання, %

Рік	ВВП	Кінцеві споживчі витрати			Валове нагромадження			Сальдо експорту – імпорту товарів і послуг
		домашніх господарств	некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	сектору загального державного управління	основного капіталу	запасів матеріальних оборотних коштів	цінностей	
1999	100	54,7	2,5	19,8	19,3	-1,9	0,1	5,5
2000	100	54,3	2,3	18,6	19,7	0,0	0,1	5,0
2001	100	55,0	2,0	19,6	19,7	2,1	0,0	1,6
2002	100	55,1	1,9	18,4	19,2	1,0	0,0	4,4
2003	100	54,7	1,7	19,0	20,6	1,4	0,0	2,6
2004	100	52,3	1,3	17,6	22,6	-1,4	0,0	7,6
2005	100	57,2	1,1	18,2	22,0	0,6	0,0	0,9
2006	100	58,7	1,0	18,4	24,6	0,1	0,0	-2,8
2007	100	58,7	0,9	17,9	27,5	0,7	0,0	-5,7
2008	100	60,7	0,8	17,7	27,2	1,6	0,1	-8,1
I кв. 2009	100	72,0	1,1	20,8	17,0	-7,3	0,0	-3,6

Джерело: Довідник «Україна 2008». – К. : Секретаріат Кабінету Міністрів України. – 2009. – 173 с. – С.66. I кв. 2009 р. – а даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Одним з основних факторів кризового падіння економіки України є тенденції, зумовлені станом платіжного балансу. У 2000–2005 рр. сприятливі умови на ринках експорту забезпечували можливість зберігати значне позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, водночас підвищення споживчого та інвестиційного попиту і зростання цін на сировину й енергоресурси призвели до прискореного зростання імпорту. Тенденція до зростання імпорту зумовила виникнення від’ємного сальдо зовнішньої торгівлі України з 2005 р. і стала основною причиною виникнення дефіциту рахунку поточних операцій, який у 2008 р. сягнув 12,9 млрд дол. США.

Дефіцит поточного рахунку до осені 2008 р. покривали обсяги прямих іноземних інвестицій та запозичення приватного сектору. Однак розгортання світової фінансової кризи та поширення її ефектів на Україну з вересня 2008 р. зумовило уповільнення надходжень довгострокового капіталу, значний відплив короткострокових фінансових ресурсів та падіння експортних надходжень і, як наслідок, істотне послаблення гривні.

У цілому за 2008 р. від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу збільшилось до 12,9 млрд дол. США, або 7,1 % від ВВП (порівняно з 5,3 млрд дол. США та 3,7 % від ВВП у 2007 р.), насамперед через зростання дефіциту торговельного балансу (до 17 млрд дол. США) та від'ємного сальдо доходів (до 1,5 млрд дол. США).

Особливої уваги заслуговує стан фінансового рахунку. У 2008 р. додатне сальдо становило 9,5 млрд дол. США, що на 37,1 % менше ніж у попередньому році (15,1 млрд дол. США). Таке скорочення відбулося за рахунок відпливу коштів у IV кв. 2008 р. (6,1 млрд дол. США), вперше за останні 2,5 року, і було зумовлено впливом фінансової кризи на економіку України (рис. 1.1.4).

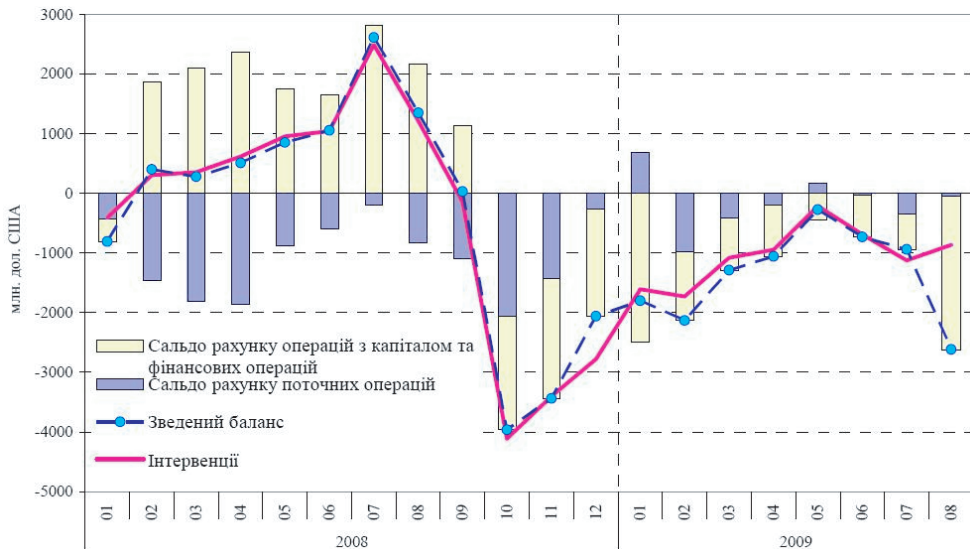

Рис 1.1.4. Поточний і фінансовий рахунки платіжного балансу та інтервенції НБУ

Джерело: Аналітичний огляд Національного банку України від 24 вересня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

Національна доповідь

Скорочення обсягів імпорту 2009 р. позитивно вплинуло на баланс поточного рахунку і у серпні 2009 р. дефіцит зменшився до 44 млн дол. США порівняно з 348 млн дол. США у липні. Цьому сприяло зростання експорту товарів (на 6,6 % порівняно з липнем), насамперед за групами чорних металів та продукції АПК, при майже незмінних обсягах імпорту. Натомість від’ємне сальдо фінансового рахунку значно збільшилося (до -2,6 млрд дол. США порівняно з -595 млн дол. США у липні), насамперед унаслідок значних планових погашень українськими суб’єктами – сектором державного управління, банками, іншими секторами – своїх зовнішніх зобов’язань (сальдо -1,7 млрд дол. США). Від’ємне зведене сальдо платіжного балансу (- 2,6 млрд дол. США) частково покривалося за рахунок загального розподілу Міжнародним валютним фондом Спеціальних прав запозичень на суму 1,6 млрд дол. США.

Наслідком реалізації експортно орієнтованої моделі зростання є порівняно висока відкритість української економіки – обсяг зовнішньоторговельного обороту як частка ВВП у 1999–2004 рр. у середньому становив 111,6 %, у 2005–2008 рр. – 98,9 %¹, а також низька диверсифікація товарної структури експорту, де основними позиціями є металургійна продукція, частка якої в середньому за період 1999–2008 рр. становила 41,2 %, машинобудівна – 14,1 % (причому ринки збуту цієї продукції обмежуються переважно країнами СНД), хімічна – 8,7 % та сільськогосподарська – 8,8 %.

Відносно вузька спеціалізація зовнішньої торгівлі України – одна з основних причин вразливості її економіки щодо змін у зовнішньому середовищі, що підтвердила реакція експорту на кризові явища восени 2008 р., тому необхідна переорієнтація промисловості на внутрішній ринок, зменшення імпортозалежності країни, диверсифікація як товарної, так і географічної структури експорту.

¹ За даними щоквартального аналітично-статистичного видання Національного банку України “Платіжний баланс і зовнішній борг України” за 2004–2008 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/Publication/econom.htm#Платіжний%20баланс%20і%20зовнішній%20борг%20України>. – Назва з екрана.

1.2. Реальний сектор

1.2.1. Структурні зміни в реальному секторі економіки

У реальному секторі економіки України в останні роки є стабільною тенденція міжгалузевого перерозподілу як у випуску товарів та послуг, так і у створенні доданої вартості на користь будівництва та галузей, що надають послуги. Але такі структурні зміни не сприяють якісним структурним зрушенням (додатки 2–4) у промисловості, яка є основною складовою реального сектору, та сільському господарстві.

Разом з тим промисловість лишається провідною системоутворюючою галуззю реального сектору економіки нашої країни, зберігаючи найбільшу частку в його структурі (у 2008 р. на неї припадали 46,1 % валового випуску товарів і послуг і 31,3 % валової доданої вартості). У докризовий період (1999–2007 рр.) обсяг виробництва у промисловості збільшився майже у 2,3 раза (додаток 5). Особливо швидкими темпами розвивалися машинобудування (зростання у 4,4 раза), обробка деревини та виробів з деревини (у 7,7 раза), целюлозно-паперове виробництво і видавнича справа (у 4,4 раза), виробництво харчових продуктів (у 3,2 раза).

Хоча за обсягом виробництва промисловість і вийшла на рівень 90-х років, її проблемний статус зазнав подальших ускладнень. Більш як 2/3 загального обсягу промислової продукції припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали й енергетичні ресурси. Частка продукції соціальної орієнтації становить 1/5 загального обсягу промислового виробництва. Майже зникає легка промисловість (1999 р. – 1,6 %, 2008 р. – 0,9 %, серпень 2009 р. – 0,8 %). Галузь машинобудування хоча і додала в темпах розвитку протягом 1999–2007 рр., але її частка в структурі промисловості через кризу знизилася до 10,3 %, що майже у 3–4 рази нижче за рівень розвинутих країн (додаток 6).

Неефективна структура і висока енергоємність промислового виробництва в Україні, зростання цін на енергоносії спонукали підприємців шукати способи підвищення ефективності господарської діяльності. Не переймаючись пошуком резервів технологічної модернізації виробництва, у більшості галузей вдалися до підвищення цін. Починаючи з 1999 р. по серпень 2009 р. індекс цін виробників промислової продукції зріс у 4,2 раза (додаток 7).

Експортно орієнтована модель економічного зростання, що реалізувалась в Україні протягом докризового періоду, забезпечувала відносно стабільний результат ² за рахунок сприятливої кон'юнктури зовнішніх ринків: товарних і фінансових. Але разом з тим її супроводжували супутні негативні тенденції. Зокрема, пов'язані з темпами зростання імпорту в Україні, що з 2005 р. почали випереджати експорт (рис. 1.2.1).

Рис. 1.2.1. Динаміка показників зовнішньої торгівлі України впродовж 1999–2008 рр., %

Джерело: за даними щоквартального аналітично-статистичного видання Національного банку України «Платіжний баланс і зовнішній борг України» за 2004–2008 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/Publication/econom.htm#Платіжний%20баланс%20і%20зовнішній%20борг%20України>.

Власне виробництво забезпечує лише 2/3 товарних ресурсів країни з промислової продукції, решта завозиться з-за кордону ³. Проте, якщо експортується переважно матеріально- і енерго-сировинна про-

² Крім 2005 р. та IV кв. 2008 р., коли спостерігалось значне падіння темпів економічного зростання.

³ Особливо велика частка імпорту у забезпеченні потреб економіки (крім енергетичних) продукцією легкої промисловості (57,2 %), передусім групи товарів «текстиль і вироби з текстилю» (60,3 %), хімічної і нафтохімічної промисловості (50,1 %), зокрема полімерними матеріалами (57,2 %), машинобудування (50,4 %), передусім механічним обладнанням, машинами і механізмами (64 %) та транспортними засобами (46,9 %).

дукція низького рівня переробки, то імпорт, навпаки, складається з високотехнологічної продукції поглибленої переробки та товарів кінцевого споживання (додатки 8 та 9). Це обумовило неухильне зниження коефіцієнта покриття імпорту експортом в Україні з 1,126 у 2004 р. до 0,8 у 2008 р. Зростаючий при цьому дефіцит торговельного балансу вдавалося профінансувати за рахунок зовнішніх джерел, у результаті чого валовий зовнішній борг України, виражений як відсоток до експорту товарів та послуг, зріс з 74,2 % у 2004 р. до 120,6 % у 2008 р. (рис. 1.2.2).

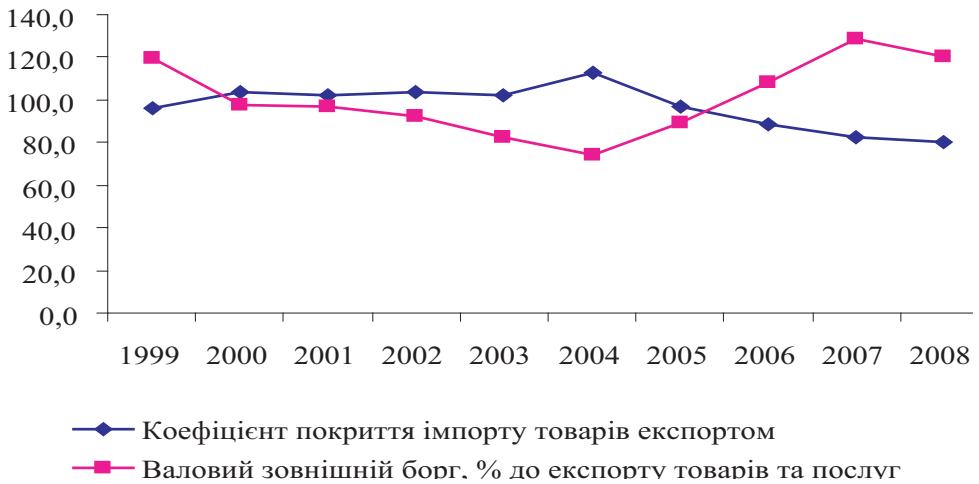

Рис. 1.2.2. Динаміка валового зовнішнього боргу України та коефіцієнт покриття імпорту експортом у 1999–2008 рр., %

Джерело: за даними щоквартального аналітично-статистичного видання Національного банку України «Платіжний баланс і зовнішній борг України» за 2004–2008 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/Publication/econom.htm#Платіжний%20баланс%20i%20зовнішній%20борг%20України>.

Сировинний ухил структури виробництва, розрахований переважно на потреби експорту, зробив промисловість і економіку в цілому надзвичайно залежними від кон'юнктури зовнішніх ринків, стримуючи при цьому розвиток внутрішнього.

Закономірно, що за таких обставин значне погіршення умов торгівлі України в результаті падіння цін на металопродукцію у другій половині 2008 р., зниження цін на основні позиції експорту агропродовольства протягом 2008/2009 маркетингового року та зростання цін на газ у поточному році мали суттєвий негативний вплив на економічний стан держави.

Індекс цін на український імпорт у I кв. 2009 р. був на 22,5 пункту вищим за експорт, у II кв. – на 31,2. Погіршення цінових умов торгівлі компенсувалося для торговельного балансу країни відчутним переважанням темпів зростання фізичних обсягів експорту над імпортом (42,5 пункту у I кв. 2009 р., 48,8 – у II кв.). У натуральному виразі в середньому за перші два квартали 2009 р. на кожну одиницю імпорту України вивозилося 1,46 одиниці експорту, при цьому зовнішньому світові останній обходився за ціною, нижчою на 0,21 одиниці порівняно з тією, за якою у нього купувалися товари для споживання на внутрішньому ринку нашої країни.

Розгортання економічної кризи восени 2008 р. проявилось в Україні загальною для більшості країн тенденцією значного спаду вартісних обсягів експорту (табл. 1.2.1) (експортні поставки скоротилися у листопаді – грудні на 16,1 % порівняно з відповідним періодом 2007 р.). Зовнішні поставки металургійної продукції, основної у товарній структурі українського експорту (у 2005–2008 рр. в середньому їй належала частка у 41 %) у IV кв. 2008 р. порівняно з III кв. скоротилися вдвічі. Вагоме скорочення попиту на металопродукцію на світових ринках і, як результат, різке зниження цін на неї стали визначальними факторами, перебороти які не дало змоги навіть відносне підвищення цінової конкурентоспроможності українського експорту за рахунок значної девальвації гривні наприкінці 2008 – на початку 2009 р. – ще одного прояву кризи та наслідку різкого падіння експортних надходжень. Тож, у травні – липні 2009 р. скорочення номінальних обсягів експортних поставок становило у середньому 55 % порівняно з відповідними періодами минулого року.

Водночас обсяг виробництва продукції промисловості за результатами 2008 р. порівняно з попереднім знизився на 3,1 %. За січень – серпень 2009 р. падіння становило 29,6 % до відповідного періоду попереднього року. Наслідки кризи відчули майже всі види промислової діяльності, але різною мірою: найменше втратила харчова промисловість, де падіння виробництва за 8 місяців 2009 р. становило 6,8 %. Найбільших втрат зазнали машинобудування (-52,2 %), металургійне виробництво (-39,0 %), виробництво іншої неметалевої продукції (-44,7 %), хімічна та нафтохімічна промисловість (-31,9 %). Падіння обсягів виробництва промисловості вплинуло на результати роботи підприємств транспорту, якими у січні – серпні 2009 р. перевезено вантажів на 30 % менше ніж у відповідний період попереднього року. Дефіцит

ліквідності призвів до зменшення обсягів будівельних робіт в усіх регіонах та за всіма основними видами будівельної діяльності, що в січні–серпні 2009 р. загалом становило 53,6 % до обсягів відповідного періоду попереднього року.

Таблиця 1.2.1

Темпи приросту ВВП, експорту та імпорту у IV кв. 2008 р. – I кв. 2009 р. в країнах світу (% до відповідного періоду попереднього року)

Країни та групи країн	IV кв. 2008 р.			I кв. 2009 р.		
	ВВП	експорт	імпорт	ВВП	експорт	імпорт
Країни Єврозони (16)	-1,8	-7,2	-4,7	-2,5	-8,8	-7,8
ЄС-27	-1,8	-6,4	-4,8	-2,4	-8,3	-8,3
США	-1,4	-5,3	-4,5	-1,6	-8,5	-10,7
Японія	-3,6	-13,5	2,5	-3,8	-22,5	-14,9
Російська Федерація	1,2	-8,7	0,9	-9,8	-14,5	-34,3
Україна	-8,0	-10,4	-4,2	-20,3	-15,9	-35,6

Джерело: за даними Євростату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/>; Федеральної служби державної статистики Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gks.ru/wps/portal/>; Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Зафіксоване у січні поточного року перевищення вартісних обсягів експорту товарів в Україні над імпортом стало переламним моментом у стійкій тенденції зростаючого дефіциту торговельного балансу, що сформувалася, починаючи з серпня 2005 р., і станом на 2008 р. вже досягла рівня 7,2 % ВВП. Станом на липень 2009 р. оцінки НБУ свідчать про формування дефіциту поточного рахунку (355 млн дол. США) в першу чергу за рахунок збільшення дефіциту торговельного балансу на 550 млн дол. США порівняно з 167 млн дол. США від'ємного сальдо у червні. Фахівці НБУ вказують на певне пожвавлення світової та української економіки, що зумовило збільшення вартісних обсягів

експорту та імпорту товарів в Україні порівняно з попереднім місяцем⁴. Разом з тим уперше з початку поточного року темпи скорочення експорту порівняно з відповідним місяцем попереднього року були вищими за імпорт, що фахівці пояснюють впливом посилення на початок осені девальваційних очікувань та збільшенням закупівель природного газу.

Наявність дефіциту поточного рахунку платіжного балансу, який в Україні зумовлюється від'ємним сальдо торгівлі товарами, потребує зовнішніх джерел його фінансування, доступ до яких значно ускладнюється під час світової фінансової кризи. Так, якщо у січні – липні 2008 р. в Україні від'ємне сальдо рахунку поточних операцій у розмірі -7258 млн дол. США покривалося завдяки позитивному балансу рахунку операцій з капіталом та фінансових операцій, який становив 12140 млн дол. США, то за цей самий період 2009 р. обидва баланси є від'ємними і становлять -1218 та -7014 млн дол. США відповідно. Оскільки у поточному році виплати України зовнішньому сектору за фінансовим рахунком відчутно перевищують надходження, джерелом покриття дефіциту поточного рахунку стали міжнародні резерви.

Економічна криза вплинула й на різке погіршення фінансових результатів українських підприємств та зменшення частки прибуткових (табл. 1.2.2).

Передусім це стосується будівництва, де протягом січня – липня 2009 р. 57,5 % від загальної кількості підприємств працювали збитково; у наданні комунальних та індивідуальних послуг, у сфері культури та спорту цей показник становив 52,4 %, на транспорті та зв'язку – 50,4 %, у промисловості – 49,3 %.

Різко погіршилися фінансові результати діяльності промислових підприємств. У 2008 р. порівняно з 2007 р. прибуток від звичайної діяльності до оподаткування зменшився у 8,5 раза (з 43,7 млрд грн у 2007 р. до 5,1 млрд грн у 2008 р.). За січень – червень 2009 р. збитки становили 529,9 млн грн.

Основними негативними чинниками, що визначали низхідні тенденції в реальному секторі економіки України в період інтенсивного розгортання економічної кризи 2008 р., були:

⁴ Аналітичний огляд «Оцінка стану платіжного балансу України (за попередніми даними), липень 2009», НБУ. – 21 серпня 2009.

Таблиця 1.2.2

Показники фінансових результатів українських підприємств
у 2001–2009 рр.

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Січень – липень 2009
Фінансові результати (сальдо) підприємств до оподаткування, млрд грн	18,7	14,6	19,6	44,6	64,3	76,3	135,9	8,95	4,05
Темпи зростання до відповідного періоду попереднього року, %	134,5	78,1	134,2	в 2,3 р.б.	144,4	118,5	в 1,8 р.б.	6,6	4,4
Питома вага прибуткових підприємств, %	61,8	61,2	62,9	65,2	65,8	66,5	67,5	62,8	54,4

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

- звуження попиту на ринках торговельних партнерів у зв'язку з відчутним уповільненням економічної активності;
- зростання вартості фінансування із зовнішніх джерел та ускладнення доступу до них;
- відсутнє погіршення умов торгівлі, зумовлене низьким рівнем диверсифікації товарної та географічної структури експорту;
- зниження сукупного попиту на внутрішньому ринку;
- погіршення фінансових показників діяльності підприємств і, як результат, падіння їх платоспроможності;
- зростання витрат на основні складові собівартості;
- ускладнення умов на кредитних ринках, включаючи обіговий капітал, фінансування торговельних операцій та довгострокові інвестиції;
- підвищення валютних ризиків та невизначеності, зумовленої девальваційними очікуваннями.

Погіршення фінансових результатів роботи промислових підприємств призвело до зростання їхніх поточних зобов'язань. Зокрема, за перше півріччя 2009 р. кредиторська заборгованість відносно ВВП зроста порівняно з 2008 р. у 2,4 раза, а заборгованість за короткостроковими кредитами та поточна заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями – відповідно у 2,1 і 2,3 раза.

Такий фінансовий стан промислових підприємств ставить багатьох з них на межу банкрутства.

Чинники, що зумовлюють ризики для стабілізації розвитку реального сектору економіки України у 2009–2012 рр.:

– подальше погіршення умов доступу до зовнішніх джерел фінансування⁵, що обумовлює ризик фінансування дефіциту поточного рахунку платіжного балансу, в тому числі критичного та інвестиційного імпорту у цьому та наступних роках;

– збереження не вигідних для нашої країни умов торгівлі та загострення конкуренції на зовнішніх ринках;

– технологічно відстала структура промислового виробництва: переважають види діяльності з низьким і середнім технологічним рівнем виробництва, які дають майже 4/5 загального обсягу реалізованої продукції; низька продуктивність праці та зростаючі затрати праці на одиницю продукції;

– нестійкість темпів промислової динаміки та міжгалузева нерівність зростання, неефективна структура та висока енергоємність промислового виробництва;

– домінуючі в економіці девальваційні очікування, що за наявної курсової політики є стримуючим чинником для ввезення товарів як кінцевого, так і проміжного споживання, а також інвестиційного імпорту, що за наявної структури реального сектору спричинятиме загострення дисбалансів на внутрішньому ринку;

⁵ Проведене фахівцями МВФ у співпраці з банківськими асоціаціями дослідження свідчить про те, що з кінця 2007 р. спостерігається тенденція до відчутного зростання витрат, пов'язаних з фінансуванням торгівлі, а також у деяких випадках скорочення доступу до відповідних ресурсів на ринках, що формуються. Водночас Україна названа серед країн, щодо яких банками застосовуються жорсткіші вимоги до кредитування у зв'язку з ризиком банкрутства, що спричиняє його здорожчення та ускладнення доступу (Thomas Dorsey, Trade Finance Stumbles // Finance & Development March 2009, IMF).

– значний, враховуючи високий рівень залежності української економіки від імпорту, вплив зростання цін імпортованих товарів на посилення інфляційних процесів⁶. Негативний ефект посилюватиметься зниженням якості та скороченням асортименту продукції, що пропонується на внутрішньому ринку, а також погіршенням загального рівня конкуренції на ньому.

1.2.2. Стан і напрями розвитку промисловості України

В економіці України роль промисловості, як уже зазначалося, залишається провідною: у галузі виробляється близько 40 % від загальноекономічного випуску товарів і послуг, 80 % від їх експорту, створюється понад 30 % валової доданої вартості. У промисловості сконцентровано приблизно третину основних засобів із зайнятих в економіці. За всієї складності теперішньої ситуації промислове виробництво є одним з основних джерел оплати праці найманих працівників, прибутків підприємств, податкових і валютних надходжень держави. Тому визначальними для стану всієї національної економіки і стандартів життя громадян стають рівень, тенденції та перспективи промислового зростання й розвитку.

Важливими ознаками промислової динаміки (табл. 1.2.3) залишаються нестійкість темпів (щорічні коливання в значному діапазоні) та міжгалузєва нерівномірність зростання.

Рівень та тенденції промислових показників ефективності (ресурсоспоживання, продуктивність праці, витрати на одиницю продукції, рентабельність тощо) демонструють або відсутність позитивної динаміки, або повільність змін. Це висуває у ранг першочергових завдань підвищення ефективності як передумови подальшого соціально-економічного розвитку та посилення конкурентних позицій промисловості. Останнє десятиліття у цьому сенсі було періодом втрачених можливостей внаслідок неефективності інвестиційно-інноваційної політики, відчутного негативного впливу монополізму, незбалансованої конкурентної політики.

⁶ Фахівці НБУ вказують на зростання вузької базової інфляції, що відображає вплив курсової політики. За їхніми оцінками, зважаючи на лаг впливу девальвації на ІСЦ на рівні близько одного кварталу, в ІV кв. поточного року зростання цін імпортованих товарів прискориться.

Таблиця 1.2.3

Основні показники розвитку промисловості України

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Індекс обсягів промислової продукції, %	113,2	114,2	107	115,8	112,5	103,1	106,2	110,2	96,9
Обсяг реалізованої продукції промисловості (у фактичних цінах), млрд грн	182,7	210,8	229,6	289,1	400,8	468,6	551,7	717,1	916,6
Експорт товарів, млрд грн	79,3	87,3	95,7	123,0	173,7	175,3	193,8	248,9	346,0
Ступінь зносу основних засобів, %	48,8	51,9	54,5	56,4	58,3	57,9	58,6	59,0	58,0
Індекс інвестицій в основний капітал, %	123,8	113,3	106	124,6	124,9	104,1	115,3	127	94,7
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	4,8	3,7	2,6	3,3	4,7	5,5	5,8	5,8	5,0
Частка збиткових підприємств, %	42	41	42	40	38	37	35	33	39,1
Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань	15323	19484	22847	7416	3978	3152	2408	2526	2446
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	14,8	14,3	14,6	11,5	10,0	8,2	10,0	11,5	10,8

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Поряд з проблемами нестійкої динаміки однією з найактуальніших для національної промисловості залишається структурна проблема (табл. 1.2.4). Впродовж 2000–2009 рр. не були подолані найважливіші структурні деформації вітчизняної промисловості – між добувним і обробним секторами, між традиційними індустріальними та передовими наукоємними виробництвами, між експортно та внутрішньо орієнтованими галузями, між застарілою та високотехнологічною інноваційною продукцією.

Таблиця 1.2.4
Структура реалізованої промислової продукції (робіт, послуг)
за 2001–2008 рр.

Вид діяльності	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Промисловість у цілому *	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Добувна промисловість	12,0	9,7	8,5	7,7	7,3	8,3	8,2	7,9	9,4
Переробна промисловість	72,8	65,5	67,7	71,9	76,4	75,8	73,5	73,9	72,8
у т. ч.									
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	17,7	16,6	17,1	17,0	15,8	16,3	15,5	15,3	15,2
легка промисловість	1,7	1,4	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	0,9
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	3,7	4,9	6,8	7,4	9,1	9,4	8,0	7,3	7,2
хімічна та нафтохімічна промисловість	6,7	6,0	5,8	6,4	6,2	6,4	6,4	6,1	6,1
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	23,0	18,0	18,2	20,0	23,3	22,1	21,9	22,0	22,0
машинобудування	11,3	10,2	10,7	12,2	13,4	12,7	12,5	13,7	13,3
інші	8,7	8,4	7,7	7,6	7,4	7,8	8,1	8,5	8,1
Виробництво та розподіл електроенергії, газу і води	15,1	24,8	23,8	20,4	16,3	15,9	18,3	18,2	17,8

* Дані наявні, починаючи від 2001 р.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Необхідність структурного оновлення (у продуктовому, технологічному, галузевому аспектах) зумовлена орієнтацією обраної моделі розвитку національної економіки на інноваційний варіант та міжнародну економічну інтеграцію.

Світова фінансово-економічна криза унаочнила гостроту невідкладного розв'язання проблем кардинального підвищення техніко-технологічного рівня та темпів оновлення виробничих потужностей, істотного поліпшення показників ресурсо- та наукоємності промислового виробництва, продуктивності капіталу і праці, динаміки інвестицій та інновацій. **Перебіг кризових процесів у 2008–2009 рр. підтвердив наявність таких головних вад національного промислового виробництва, як висока кон'юнктурна вразливість, низька конкурентоспроможність продукції, обмеженість внутрішнього попиту в умовах загострення проблем збуту на світових ринках.**

У період 2000–2007 рр. зберігалася стійка тенденція до посилення техногенного навантаження промислового комплексу на довкілля: зростання середньорічних темпів приросту викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел становило в середньому 3 %. Незначне зменшення обсягу викидів від стаціонарних джерел, яке спостерігалось у 2008 р., здебільшого зумовлено скороченням обсягів промислового виробництва.

У 2007 р. питома вага забрудненого скиду у загальному водовідведенні перевищила значення 2000 р. на 10 %. Проте падіння промислового виробництва призвело до повернення цього показника на рівень 2000 р. – 31 %. Незважаючи на зменшення відходоутворення у 2008 р., внаслідок скорочення обсягів утилізації токсичних промислових відходів I–III класів безпеки кількість накопичення відходів зросла до 21 млн т.

Загалом національна промисловість залишається технологічно відсталою, інституційно нерозвиненою, неефективною за соціально-економічними критеріями виробничо-господарською системою, яка є надто вразливою щодо кон'юнктурних коливань (внутрішнього та зовнішнього походження), із значними загрозами негативного впливу на загальний соціально-економічний розвиток та національну безпеку країни у середньо- та довгостроковій перспективі.

Серед соціально-економічних наслідків тенденцій, що спостерігаються у промисловості на нинішньому етапі, найважливішими для народу і держави слід вважати:

- погіршення у сфері зайнятості та доходів працюючих і, як наслідок, звуження платоспроможного попиту на внутрішньому ринку;
- подальше згортання інвестиційно-інноваційної діяльності та зниження інвестиційної привабливості національної економіки в цілому і промисловості зокрема;
- витиснення національного виробника з таких важливих сегментів внутрішнього ринку промислової продукції, як інвестиційний та соціальний;
- зростання технологічної залежності національної економіки, і самої промисловості зокрема, від імпорту наукоємних товарів і послуг;
- втрату можливостей ефективної участі у сучасному міжнародному поділі праці, що формується, та в інтеграційних процесах і структурах світової економіки на паритетних, взаємовигідних засадах.

Зазначене свідчить про те, що державна промислова політика впродовж десяти останніх років виявилася неефективною з огляду на нові внутрішні реалії та провідні тенденції розвитку світової економічної системи. Актуальним є оновлення механізмів її формування і реалізації, які б враховували глобальні виклики й чинники та водночас були добре адаптованими до національних соціально-економічних умов. Це сприятиме розвитку конкурентоспроможної у стратегічно пріоритетних галузях (видах діяльності) національної промисловості відповідно до динамічних змін зовнішнього і внутрішнього середовища та особливостей довгих технологічних хвиль.

Розвиток національної промисловості необхідно здійснювати з урахуванням визначального впливу таких глобальних викликів, як економічні (зумовлені динамічним зростанням дефіциту основних виробничих ресурсів, насамперед невідновних енергоресурсів, а також критичними диспропорціями в їх розподілі між країнами), екологічні (пов'язані з критичним порушенням відтворювального балансу «економіка – природа»), соціально-гуманістичні (спричинені непропорційністю та нерівномірністю розподілу доходів, приватних і суспільних благ між народами, економічними та соціальними групами). Досягнення оптимальних для даного етапу розвитку параметрів, які виступають критеріями національної безпеки та прогресу за зазначеними напрямками,

набуває імперативного характеру при розробленні національних соціально-економічних стратегій і програм та визначає конкурентоспроможність країни на середньо- та довгострокову перспективу, і, як наслідок, можливість паритетної участі Української держави у формуванні нової гео економічної реальності.

Оптимальний розвиток промисловості України пов'язаний зі збереженням та послідовним нарощуванням національного промислового потенціалу на основі ефективного використання як внутрішніх територіально-ресурсних можливостей, так і тих, що виникають внаслідок поглиблення економічної глобалізації й інтеграції. При цьому у першочерговому порядку мають бути враховані сучасні екологічні вимоги, доцільність досягнення оптимальної диверсифікації виробництва (за продуктовою і технологічною структурою) та необхідність посилення впливу внутрішнього ринку як визначального чинника зростання.

Стратегічні цілі, пріоритетні напрями, завдання та об'єкти нової промислової політики мають формуватися на основі ідентифікації національних конкурентних переваг та науково обґрунтованого гео економічного і виробничо-ринкового позиціонування промисловості України у світовій економіці, що інтернаціоналізується та глобалізується.

Перспективний формат змін гео економічного позиціонування національної промисловості у світовому економічному просторі, що динамічно розвивається і структурно трансформується, – переважно економічно вмотивована орієнтація на поліцентричний політико-економічний простір з перспективами паритетної участі у міжнародному поділі праці та інтегрованих структурах як розвинутих традиційних промислових центрів (ЄС), так і нових, що динамічно розвиваються (зокрема, БРІК, ОЧЕС та інші).

Стратегічна траєкторія змін виробничо-ринкового позиціонування має передбачати перехід від спеціалізації переважно на виробництві сировинної продукції та конструкційних матеріалів низького ступеня переробки (для зовнішнього і внутрішнього ринків) до спеціалізації на виробництві для внутрішнього та зовнішнього ринків продукції окремих наукоємних сегментів машинобудівної та оборонної галузей, серійної техніки нового покоління для агропромислового комплексу, високотехнологічних конструкційних матеріалів для промисловості і будівництва; збереження

виробництва сировинно-матеріальної продукції переважно для внутрішнього промислового перероблення.

У середньостроковій перспективі доцільно забезпечити селективний відбір і підвищення конкурентоспроможності обраних видів промислової діяльності і продукції на внутрішньому і зовнішніх ринках на основі переходу до якісно нової – інноваційної – моделі розвитку, освоєння нових ринків та ефективної участі в інтеграційних процесах.

Пріоритетними завданнями щодо державного сприяння і підтримки розвитку національної промисловості слід вважати:

– розвиток наукоємних спеціалізованих виробництв, які вже забезпечують або можуть забезпечити високі конкурентні позиції України у регіональному та глобальному масштабах (авіакосмічна галузь, суднобудування, виробництво зброї, енергетичне машинобудування тощо), та формування на цій основі сучасних конкурентоспроможних промислових структур національного базування у секторі високотехнологічних виробництв (ТНК, кластерів та інших мережевих утворень);

– збереження оптимальних обсягів виробництва і кардинальне підвищення конкурентоспроможності галузей промисловості, що базуються переважно на використанні власної сировинно-матеріальної бази і мають освоєні ринки збуту (чорна металургія, хімічна, деревообробна, харчова промисловість);

– комплексну реструктуризацію галузей з низькими конкурентними характеристиками і потенціалом, необхідність функціонування і розвитку яких визначається вимогами національної безпеки, соціального й екологічного характеру (зокрема, вугільна і легка промисловість).

Відповідно до зазначеного вище галузевими пріоритетами державної промислової політики у середньостроковій перспективі мають стати:

– наукоємні машинобудівні виробництва (авіаційна та ракетно-космічна галузі, суднобудування, сільськогосподарське машинобудування, енергетичне і транспортне машинобудування, випуск високотехнологічного обладнання для добувної та металургійної промисловості);

– приладобудування (високотехнологічні прилади і системи широкого функціонального та галузевого призначення, зокрема, для розвитку житлово-комунальної та соціальної – охорона здоров'я, освіта – сфер);

- оборонно-промисловий комплекс (виробництво сучасних видів озброєння та військової техніки);
- виробництво екологічно і біологічно чистих харчових продуктів;
- видобування паливно-енергетичних корисних копалин та новітні види виробництв з їх комплексного використання та перероблення;
- виробництво електроенергії, у тому числі на основі відновних і нетрадиційних ресурсних джерел;
- базові переробні виробництва (металургія, хімія та нафтохімія).

1.2.3. Стан і напрями розвитку основних галузей промисловості

1.2.3.1. Вугільна промисловість

Вугільна галузь належить до найбільш проблемних у промисловості України: з одного боку, вона є основним джерелом забезпечення національної економіки власними енергоресурсами, певним гарантом енергетичної незалежності та безпеки країни, а з іншого боку, через складні природні умови розробки родовищ у цілому є збитковою і потребує вагомій державній підтримки. Приблизно 80 % геологічних запасів вітчизняного вугілля зосереджено в пластах потужністю до 1,2 м, розташованих переважно на великих (понад 800 м) глибинах, дуже газоносних, часто небезпечних через раптові викиди вугілля і газу. Такі пласти у багатьох країнах взагалі не виймаються через відсутність ефективних засобів та дорожнечу.

Переважна більшість (майже дві третини) українських шахт – малої потужності (видобувають до 1000 т вугілля за добу), з украй зношеним і морально застарілим обладнанням. Внаслідок цього Україна, входячи до першого десятка країн світу за обсягами видобутку вугілля (близько 80 млн т за рік, табл. 1.2.5), посідає останні позиції за продуктивністю праці шахтарів (близько 360 т за рік на одного робітника, що в 3–8 разів менше ніж у Німеччині, Польщі, Росії, Казахстані і в десятки разів менше ніж в Австралії, США, Канаді, ПАР).

⁷ Розглянуто галузі, що мають найбільше значення з позицій формування ВВП України.

Таблиця 1.2.5

Динаміка основних показників вугільної промисловості
у 2001–2008 рр.

Показники	Роки				2008 р. до 2001 р., %
	2001	2004	2006	2008	
Видобуток вугілля, млн т	83,9	81,3	80,2	79,5	94,7
Випуск товарної вугільної продукції, млн т	59,9	56,8	55,6	51,7	86,3
Продуктивність праці робітника з видобування вугілля, т/міс.	25,4	27,4	28,5	29,5	116,1
Середньомісячна заробітна плата штатних працівників промисловості, грн	406	743	1212	2017	496,8
Ціна 1 т товарної вугільної продукції, грн	121,12	169,04	235,11	412,38	340,5
Собівартість 1 т товарної вугільної продукції, грн.	136,68	189,39	306,49	561,56	410,9
Збитки від випуску товарної вугільної продукції, млн грн	932,0	1155,9	3968,7	7712,6	827,5
Дебіторська заборгованість на кінець року, млн грн.	4511,5	2460,0	2245,3	1690,4	37,5
Кредиторська заборгованість на кінець року, млн грн	10402,6	8973,0	9253,3	9440,1	90,7
Державна підтримка (субсидування) діючих вуглевидобувних підприємств, млн грн	1144,3	2847,3	3199,7	6484,5	566,7
у тому числі: на покриття витрат із собівартості продукції (поточних збитків)	539,9	840,4	1906,3	4299,2	796,3

Продовження табл. 1.2.5

на капітальні витрати (кап. роботи, придбання та ремонт обладнання)	361,0	846,6	655,3	2080,1	576,2
на інші заходи (зокрема, з охорони праці)	243,4	1160,9	638,1	105,2	43,2

Джерело: за даними Мінвуглепрому України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvp.gov.ua>.

Завдяки більш сприятливим природним умовам, вчасному і достатньому за обсягами інвестуванню власниками – потужними фінансово-промисловими групами, а також вищому рівню менеджменту відносно стабільно і загалом рентабельно функціонує приватний сектор вугільної промисловості України, де видобувається близько 40 % вугілля. Водночас державний сектор, в якому значну частку становлять дрібні малопотужні шахти зі складними гірничо-геологічними умовами, потребує систематичного державного субсидування для покриття поточних збитків і підтримання виробничих потужностей. Однак через обмеженість обсягів і недосконалість механізмів субсидування цей сектор перебуває у важкому фінансово-економічному стані, що останнім часом поглибився внаслідок загальної кризи економіки країни.

За правилами Світової організації торгівлі (СОТ), членом якої Україна стала у 2008 р., державна підтримка підприємств може здійснюватися без обмежень протягом трьох років, а в подальшому вважається не забороненим, але нелегітимним заходом, що має щорічно декларуватися і не може поширюватися.

Виходячи з цього, домінантою державної політики стосовно вугільної промисловості треба визнати підвищення ефективності видобування вугілля, а не досягнення наперед заданих його обсягів за будь-яку ціну.

Намагання урядів «підтримувати на плаву» всі без винятку діючі нині шахти призводить до розпорошення і неефективного використання обмежених бюджетних коштів, а спроби масової приватизації шахт через інвестиційну непривабливість більшості з них не були і не могли бути успішними.

Для оздоровлення та стабілізації роботи вугільної промисловості необхідно:

– прискорити реструктуризацію галузі з подальшим виведенням з експлуатації (переважно шляхом консервації) найбільш занедбаних глибокозбиткових шахт і модернізацією перспективних шахт (з відповідним соціальним захистом працівників, що вивільняються);

– з урахування вимог СОТ і норм ЄС законодавчо врегулювати систему державної підтримки вуглевидобувних підприємств з наданням їй стимулюючого характеру;

– створити нормативно-методичну базу для залучення недержавних інвестицій у державний сектор галузі, насамперед шляхом спільної розробки вугільних родовищ державними та приватними підприємствами;

– прийняти спеціальний закон щодо особливостей приватизації вуглевидобувних підприємств з урахуванням їхньої специфіки.

Слід прийняти і забезпечити реалізацію випереджальної стратегії щодо створення принципово нових, нетрадиційних засобів і технологій видобутку кам'яного вугілля з тонких пластів зі складними умовами, які властиві для українських шахт і з часом можуть бути затребуваними на світовому ринку. Водночас необхідно розвивати рентабельне видобування бурого вугілля (лігніту), а також горючих сланців, поклади яких є в Україні.

1.2.3.2. Електроенергетика

Електроенергетика України за своїми основними показниками значно поступається провідним країнам світу.

Основу вітчизняної електроенергетики становлять сектори теплових електростанцій (ТЕС) і атомної енергетики (АЕС). У 2008 р. встановлені потужності теплової енергетики сягають приблизно 64,8 % до загальних. Але якщо в 1999 р. ТЕС виробили 85,6 млрд кВт·год, АЕС – 72,1 млрд кВт·год, то в 2008 р. співвідношення було на користь атомної енергетики: 89,6 проти 91,4 млрд кВт·год.

Низька економічна й екологічна придатність, велика зношеність генеруючого парку, проблеми з паливом (у зв'язку з підвищенням цін на природний газ) обмежують навантаження на ТЕС.

Ключові проблеми атомної енергетики пов'язані з необхідністю здійснення заходів з продовження терміну експлуатації наявних блоків атомних електростанцій та будівництвом нових блоків. Нині для більшості енергоблоків АЕС України термін експлуатації перевищив половину

проектного. До 2025 р. буде вичерпаний проектний термін експлуатації 13 з 15 діючих енергоблоків в Україні.

До основних напрямів поліпшення функціонування та розвитку атомної енергетики слід віднести:

- гарантування безпечної та економічної експлуатації АЕС;
- подовження термінів експлуатації діючих АЕС та будівництво нових енергетичних потужностей;
- розв’язання проблем, що стосуються поводження з радіоактивними відходами (РАВ) та з відходами ядерного палива (ВЯП);
- створення повного ядерного циклу в Україні або його елементів;
- організація вітчизняної проектно-конструкторської і науково-технічної підтримки функціонування та розвитку атомної енергетики;
- удосконалення нормативно-правового забезпечення;
- розвиток уранового та цирконієвого виробництва.

Стан магістральних електричних мереж постійно погіршується. Близько 34 % повітряних ліній електропередач (ПЛ) напругою 220–330 кВ експлуатуються понад 40 років, з них 1,7 тис. км ПЛ-330 кВ (13 % від загальної протяжності) та 1,6 тис. км ПЛ-220 кВ (52 %) потребують реконструкції, 76 % основного обладнання трансформаторних електропідстанцій відпрацювало свій розрахунковий технічний ресурс.

Брак фінансування для модернізації та реконструкції діючих електричних мереж і електропідстанцій та будівництва нових знижує надійність роботи Об’єднаної енергетичної системи.

Значні проблеми виникають у зв’язку з недостатньою пропусковою спроможністю ліній електропередач для видачі потужностей АЕС (Рівненська, Хмельницька, Запорізька); недостатнім рівнем надійності енергопостачання в Криму, на півдні Одеської області, у Східному Донбасі; унеможливленням передачі надлишкової енергії Західного регіону до центру і на схід країни; некомпенсованістю електромережі ОЕС України за реактивною потужністю та забезпеченням необхідного рівня напруги (Західна, Центральна, Південна енергосистеми).

Розподільні електричні мережі побудовані в основному в 50–80 рр. ХХ ст. Недостатній обсяг фінансування ремонтів, реконструкції та нового будівництва призвів до високого рівня їх старіння. Понад 17 % ліній електропередач перебуває в технічно непридатному стані, що створює загрозу для людей та навколишнього середовища і потребує

зростання щорічних витрат на технічне обслуговування і ремонт. За даними енергопостачальних компаній, заміні підлягають 2874 км ліній 110/154 кВ, 3851 км ліній 35 кВ, 42222 км ліній 10(6 кВ) і 107678 км ліній 0,38 кВ. Близько 13 % трансформаторних підстанцій вичерпали свій нормативний ресурс, передбачений технічною документацією, і потребують заміни.

Реконструкції та заміні підлягають 133 підстанції ПО (150)/35/10(06) кВ, або 18 % від загальної кількості підстанцій цієї напруги, 103 підстанції 110/10(6) кВ, або 14 %, 443 підстанції 35/10(6) кВ, що становить 11,4 %, і 3121 підстанції 10(06)/0,4 кВ, або 18,4 % від загальної кількості підстанцій цієї напруги.

Через високу зношеність основних фондів у мережах електропостачання зростає аварійність їхньої роботи під впливом вітру, грози та ожеледі, навіть коли інтенсивність цих природних явищ значно нижча від розрахункових показників для існуючих повітряних електричних мереж. Має місце висока аварійність у кабельних мережах, які відпрацювали технічний ресурс, особливо в містах Києві, Харкові, Львові.

Внаслідок незадовільного стану електромереж, а також з інших причин, технологічні витрати електроенергії на її транспортування істотно перевищують нормативні показники. Так, за грудень 2008 р. ця величина для електричних мереж 0,4-800 кВ Мінпаливенерго перевищила нормативну на 2,21 в. п. За 8 місяців 2009 р. технологічні витрати електроенергії на її транспортування досягли 12,3 млрд кВт·год, або 13,86 % величини відпуску електроенергії в мережу.

Економічна криза, яка почалася у 2008 р. і призвела до зменшення попиту на електроенергію (на 14 % у порівнянні даних з січня по серпень у 2008 і 2009 рр.), вразила весь паливно-енергетичний комплекс України, але найбільш потерпає від неї теплова енергетика і пов'язані з нею вуглевидобувні підприємства-постачальники палива. За вісім місяців 2009 р. в Україні вироблено 110698 млн кВт·год електроенергії, що на 15,2 % менше ніж у 2008 р. Але на теплових станціях з січня по серпень 2009 р. вироблено на 13227 млн кВт·год менше, тобто скорочення обсягів відбулося на 21,4 % порівняно з таким самим періодом 2008 р. Втрати через кризу становили для АЕС 676,8 млн кВт·год, або 11,1 %. Для

підтримки постачальників вугільного палива у 2009 р. ТЕС були змушені прийняти на свої склади 3,8 млн т вугілля, що приблизно на 1,7 млн т більше ніж у 2008 р. Це призвело до істотного погіршення фінансового стану електростанцій, який не можна поліпшити без підвищення тарифів на електроенергію.

Для стабільного економічного і соціального розвитку країни на основі підвищення енергозабезпечення необхідно:

- оновити і ввести в експлуатацію нові потужності на сучасній інноваційній основі;
- модернізувати та реконструювати енергоблоки ТЕС та АЕС;
- продовжити спорудження ГЕС на ріках Тисі і Дністрі та їхніх притоках, а також малих ГЕС;
- знизити питомі витрати палива на відпуск електроенергії;
- знизити витрати електричної енергії на її транспортування.

1.2.3.3. Металургія

Кризові явища у надмірно зорієнтованій на експорт українській металургії, що спостерігалися з четвертого кварталу 2008 р., були зумовлені значним погіршенням кон'юнктури глобального металоринку. На міжнародній арені продукцію українських виробників витіснили металурги Китаю, Індії, Туреччини, Росії та Південної Кореї. Це призвело до падіння обсягів виробництва металопродукції (табл. 1.2.6), причому масштаби зменшення виробництва сталі в Україні у 2008 р. (відносно рівня 2007 р.) найвищі серед основних країн-експортерів на світовому ринку. В Україні вони становили 13,3 %, в Росії – 5,2, США – 6,8, Японії – 1,2, ЄС-27 – 5,5 %.

За даними Держкомстату, рівень рентабельності операційної діяльності металургійних підприємств у 2008 р. порівняно з попереднім роком знизився на 4,6 в. п. і становив 10,3 %. Проте значення даного показника коливалося і цей результат був не найгіршим за останні 10 років; у 2002 р. він становив 4,6 %, а у 2005 р. – 7,2 %.

Ситуація погіршилася у зв'язку з тим, що у період кризи вітчизняні виробники змушені були експортувати в основному напівфабрикати, частка яких у загальній структурі експорту у січні – травні 2009 р. зросла до 55,1 % (45,7 % за аналогічний період минулого року).

Таблиця 1.2.6

Індекси та обсяги виробництва металопродукції в Україні

Показники	1999	2005	2006	2007	2008	Перше півріччя 2009	Індекси виробництва, %	
							2008/1999	2008/2007
							Індекс обсягу виробництва металопродукції, % до попереднього періоду	106,0
Обсяг виробництва, млн т:								
чавун	23,0	30,7	32,9	35,6	31,0	12,0	134,7	86,9
сталь, у т. ч. напівфабрикати, отримані безперервним литтям	27,4	39,3	41,6	43,7	38,1	14,0	139,1	87,3
готовий прокат чорних металів *	19,3	22,7	22,4	24,5	20,5	7,3	...	83,6

* Дані за 1999 р. подано за Номенклатурою згідно із Загальнодержавним класифікатором продукції (ЗКП), дані за 2005–2008 рр. – за Номенклатурою продукції промисловості (НПП), гармонізованою відповідно до Класифікації продукції за видами економічної діяльності Європейського Союзу (СРА, 2002). У зв'язку з принциповою відмінністю між НПП та номенклатурою, що діяла до її впровадження, позиція відрізняється за наповненням.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Порівняно з іншими країнами на масштабах кризових явищ в Україні істотно позначився вплив таких факторів, як:

– нерозвиненість внутрішнього ринку металопродукції. Протягом 2002–2008 рр. частка внутрішнього ринку в загальному обсязі українського виробництва металопрокату коливалася від 20 до 25 %. Середньодушове споживання сталі також у 2–2,5 рази відстає від показників розвинених країн: у 2008 р. цей показник становив в Україні 151,2 кг, у США – 315,6, Китаї – 318,5, ЄС-27 – 368,9 кг;

– техніко-технологічне відставання галузі. У 2008 р. частка мартенівської сталі становила 35,4 % (в усьому світі цей спосіб її виробництва майже не використовується), питома вага безперервної розливки сталі – 38,9 % (у більшості країн вона наближена до 100 %). Проте слід зазначити, що порівняно з 2000 р. питома вага мартенівського

виробництва зменшилася більш ніж на 14 %, а безперервної розливки зросла на 20 %. Також у I кв. 2009 р. частка мартенівської сталі зменшилася до 23,9 % через виведення з роботи частини мартенівських печей;

– висока ресурсоємність виробництва, що підвищує собівартість металопродукції та знижує її цінову конкурентоспроможність (табл. 1.2.7).

Падіння у вітчизняній металургійній промисловості спричинило погіршення соціально-економічного стану національного господарства України в цілому внаслідок зменшення податкових і валютних надходжень, скорочення кількості робочих місць та зниження заробітної плати робітників як у самій металургії, так і у суміжних галузях.

Експорт продукції чорної металургії та валютні надходження в Україну. Українська металургія впродовж останніх 10 років залишається зорієнтованою на експорт, коли більша частина виробленої продукції реалізується на зовнішніх ринках. Як неодноразово зазначалося, така висока залежність від зміни кон'юнктури на зовнішніх ринках в умовах нерозвинутого внутрішнього ринку є основним ризиком для розвитку української металургії. За підсумками 2008 р. частка внутрішнього ринку в структурі розміщення українського прокату становила близько 20 %. У першій половині 2009 р. ця частка зменшилася до 15 %, тоді як частка експорту в реалізації українського прокату зросла до 85 %.

Таблиця 1.2.7

Середні питомі витрати основних сировинних ресурсів на виробництво металопродукції в Україні та розвинених країнах

Вид ресурсу	Україна	Розвинені країни
Кокс (кг/т чавуну)	520	320
Залізорудна сировина (т/т чавуну)	1,8	1,5
Природний газ (м ³ /т чавуну)	79	майже не використовується
Енерговитрати (ГДж/т прокату)	30	25
Умове паливо (т/т прокату)	1,28	0,96

Джерело: за даними World Steel Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldsteel.org/>; Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Погіршення ситуації на зовнішніх ринках зумовило зменшення фізичних обсягів українського експорту чорних металів за 7 місяців 2009 р. порівняно з аналогічним періодом 2008 р. на 28,4 %, або на 5,7 млн т, тоді як валютна виручка за даний період зменшилася на 64,7 %, або на 10 млрд дол. США.

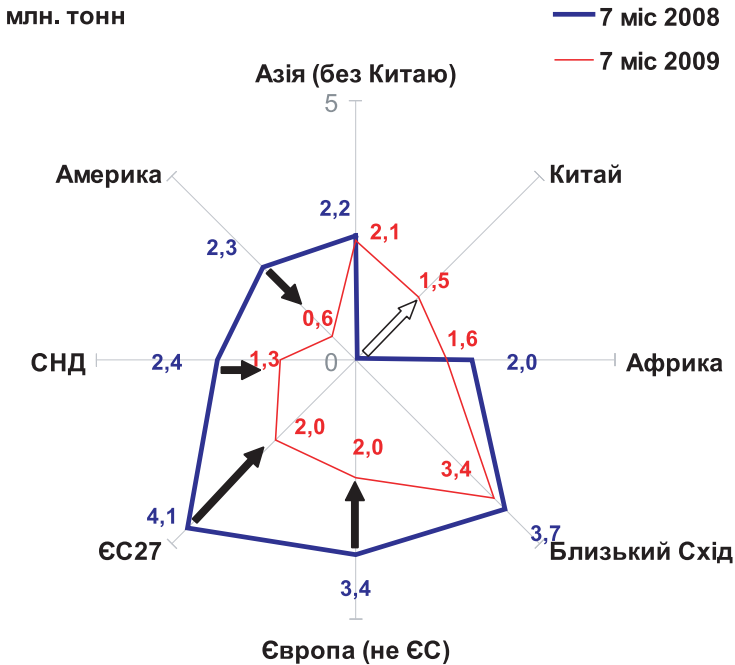

Рис. 1.2.3. Скорочення українського експорту на регіональні ринки у 2009 р.

Основних втрат українські експортери зазнали на ринках країн, що найбільше постраждали від фінансової кризи. Зокрема це ринки країн ЄС-27, інших країн Європи та СНД, ринки Америки. В той же час на ринках країн Азії, Близького Сходу та Африки українським виробникам вдалося утримати позиції і зменшення поставок у поточному році порівняно з 2008 р. було мінімальним. А поставки чорних металів до Китаю зросли і за 7 місяців 2009 р. становили понад 1,5 млн т (рис. 1.2.3).

За результатами 7 місяців оцінка річних обсягів українського експорту у 2009 р. становить 24,8 млн т, або 9,34 млрд дол. США, що

порівняно з 2008 р. менше на 15,8 % за фізичними обсягами та на 59 % – у вартісному вираженні.

Зважаючи на високу залежність від стану експортних ринків, відновлення української металургії буде пов'язане насамперед із загальним оздоровленням економічної ситуації у світі, на яке можна очікувати не раніше другої половини 2010 р.

На відміну від ринку прокату на ринку залізородної сировини (ЗРС) складається сприятливіша ситуація. Завдяки зростанню попиту на ЗРС на ринках країн Східної Європи та виходу на ринок Китаю вже у II кварталі поточного року вдалося відновити обсяги експортних поставок до рівня минулорічних. Очевидно, така тенденція збережеться й у другому півріччі 2009 р.

Загалом внаслідок втрати обсягу продажів і падіння цін на світових ринках частка металургії у формуванні валютної виручки в Україні зменшилася з 44,9 % у першому півріччі 2008 р. до 33,7 % у першому півріччі 2009 р.

Державна політика з підтримки металургії в умовах кризи

• *Розвиток внутрішнього ринку.* Критерієм Світового банку у класифікації країн за рівнем розвитку індустрії є показник металоємності основних фондів, який для країн з високим рівнем індустрії становить понад 1000 т/км². У результаті скорочення металофонду в період 1990–2009 рр. на 150 млн т Україна за даним критерієм втрачає статус розвинутої індустріальної держави.

Протягом останніх 10 років в Україні спостерігалось стабільне зменшення обсягів металофонду – з 668 млн т у 2000 р. до 591 млн т у 2009 р.

Крім того, через недостатні інвестиції в основні фонди у останні роки зберігається висока частка металофонду (понад 56 %), що вже зношений на 100 % і фактично перебуває в аварійному стані.

Підтримання та заміна зношеного металофонду створюють значний потенціал розвитку внутрішнього ринку. Так, тільки заміна зношеного металофонду передбачає споживання понад 330 млн т сталі. Для призупинення падіння обсягів металофонду в Україні необхідно замінювати близько 15 млн т зношеного металу щорічно, в т. ч. 11 млн т прокату і труб та 4 млн т обладнання.

Основним напрямом підтримки сектору сталі в Україні є створення та розвиток внутрішнього ринку збуту шляхом фінансування державних інфраструктурних та промислових програм, у тому числі:

– програм підготовки до Євро-2012 (задекларований обсяг інвестицій – 25 млрд дол. США, очікуване споживання сталі – до 9 млн т протягом 2009–2011 рр.);

– відновлення та модернізації основних фондів у транспортній галузі, насамперед, оновлення залізничного рухомого складу (будівництво 5 тис. шт. напіввагонів, очікуване споживання сталі – 250 тис. т);

– оновлення та розвитку об'єктів комунального господарства (очікуване споживання сталі – до 1 млн т щорічно).

За розрахунками, 1 млрд грн інвестицій в основні фонди передбачає споживання до 25 тис. т прокату. Для споживання 10–11 млн т прокату та підтримки металофонду на поточному рівні інвестиції інфраструктурних проектів мають становити 400 млрд грн. Прямі інвестиції 1 млрд грн в інфраструктуру забезпечать: створення ринку будівельних матеріалів на 800 млн грн; створення робочих місць та виплату заробітної плати на 200 млн грн; створення доданої вартості на 300 млн грн; вирішення стратегічного завдання оновлення інфраструктури, без чого неможливий розвиток промислового виробництва; створення ринку металопрокату на 100 млн грн (25 тис. т).

За умови фінансування оновлення та розвитку інфраструктури в Україні в необхідному обсязі можливе прискорення розвитку внутрішнього ринку прокату до рівня 19 млн т у 2015 р. та 28 млн т у 2020 р. (рис. 1.2.4).

• *Зменшення собівартості металургійного виробництва.* В Україні з початку кризи були заморожені тарифи на перевезення і скасована цільова надбавка на природний газ. Це посилило позиції українських виробників за показниками собівартості серед інших конкурентів, дало змогу збільшити поставки на ринок Китаю й отримати критично важливий портфель експортних замовлень. Тому доцільно було б продовжити дію таких заходів принаймні на I півріччя 2010 р.

• *Стимулювання і підтримка технічного переозброєння.* Ключовим ризиком поточної роботи металургійного сектору України є технічна та технологічна відсталість. Протягом останніх 5 років у світі

введено нових сталеплавильних потужностей на 300 млн т. За технічними параметрами ці потужності значно перевищують українські. Отже, технічне переоснащення української металургійної галузі є невідкладним у часі.

З метою зниження виробничих витрат, покращання екологічної ситуації та підвищення цінової й технологічної конкурентоспроможності галузі доцільно акцентувати увагу на таких напрямках модернізації металургійних потужностей:

– у доменному виробництві – використання більш енергоефективних установок вдування пиловугільного палива;

– у сталеплавильному виробництві – перехід від мартенівського до киснево-конверторного та електросталеплавильного способу виробництва сталі; використання комплексів позапічної обробки сталі; будівництво нових машин безперервного лиття заготовок;

– у прокатному виробництві – вдосконалення процесів нанесення покриття та оброблення готової металопродукції для потреб будівництва і машинобудування.

У заходах з енерго- та ресурсозбереження доцільно передбачити використання вторинних ресурсів: заміну природного газу на коксодоменну суміш, використання тепла відхідних газів для нагріву повітря тощо.

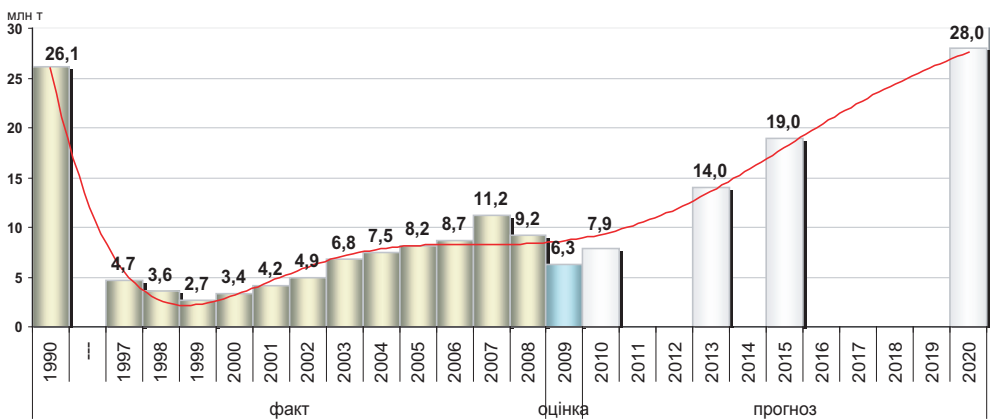

Рис. 1.2.4. Очікуваний розвиток внутрішнього ринку за умови фінансування оновлення та розвитку інфраструктури

До кризи на багатьох підприємствах галузі були започатковані проекти модернізації виробництва, однак, з початком кризи, роботи довелося призупинити.

Державним інструментом підтримки переоснащення галузі може бути прийняття закону України «Про заходи щодо переходу на нові стандарти енергозбереження та захисту довкілля», що передбачатиме:

- здешевлення інвестицій, зокрема через спрощення процедури ввезення енергоощадного обладнання;
- введення нових стандартів енергоспоживання та захисту довкілля і жорстка система їх адміністрування державою;
- фінансування державою НДР з захисту довкілля та енергозбереження з подальшим трансфером технологічних рішень на підприємства.

1.2.3.4. Коксохімія

За останні 10 років обсяг виробництва коксу в Україні коливався біля позначки 20 млн т: 19,54 млн т у 2008 р. проти 19,36 млн т у 2000 р. (у 1999 р. – 17,31 млн т). Відсутність істотної динаміки пояснюється тим, що попит українських металургів на кокс частково задовольняється за рахунок імпорту. За 6 місяців 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 р. виробництво коксу зменшилося на 25,7 % (з 11,16 млн т до 8,29 млн т).

Аналіз показників діяльності коксохімічних підприємств свідчить, що на відміну від металургійних підприємств виробники коксу переважно не демонстрували позитивної динаміки навіть до кризи. Так, протягом 2000–2007 рр. рентабельність товарної продукції виробників коксу зменшувалася – з 20,2 % до 8,1 %, тобто більш ніж удвічі. Питома вага матеріальних витрат у загальних витратах на виробництво була і залишається досить високою. Протягом 2000–2007 рр. цей показник підвищився на 12,2 в. п. Водночас постійно зменшувалась питома вага витрат на оплату праці в загальних витратах на виробництво продукції. У 2007 р. порівняно з 2000 р. цей показник скоротився удвічі. Зазначені негативні тенденції переважно пояснюються тим, що більшість підприємств, які виробляють кокс, належать до вертикально інтегрованих корпоративних структур (зокрема СКМ та Приват), які повністю чи частково об'єднують цикл гірнично-металургійного виробництва – від

видобутку залізної руди та коксівного вугілля до продажу готового прокату. Перерозподіл прибутків усередині таких корпоративних об'єднань відбувався на користь керівних компаній і торговельних структур, а не виробників коксу.

Соціально-економічні наслідки насамперед стосуються працівників, зайнятих у галузі: скорочення виробництва призвело до скорочення працюючих, зменшення попиту на продукцію – до зменшення цін, реалізації, відтак – до зменшення доходів працівників, зайнятих у коксохімічній промисловості.

Виявлені загальні тенденції динаміки показників діяльності підприємств коксохімічної промисловості України зумовлені коливаннями попиту на внутрішньому ринку збуту, змінами світових цін на газ, сировину і матеріали, зниженням експортних поставок коксу та посиленням залежності вітчизняних металургійних комбінатів від імпорту коксу.

Крім того, слід звернути увагу на значний фізичний знос основних фондів: середній вік коксових батарей постійно зростає і вже на початок 2002 р. становив 25,3 року, що на 5,3 % більше нормативного терміну їх амортизації. Із загальної кількості коксових батарей функціонують довше 20 та 35 років понад 53 % та 24,7 % відповідно. Тобто, навіть у докризові роки підприємства недостатньо оновлювали основні фонди. Водночас можна констатувати, що процес виробництва коксу достатньо мірою уніфікований, тому можна вести мову переважно про фізичний знос основних фондів, а не моральний.

Однією з головних проблем коксохімічної галузі є дефіцит вітчизняного коксівного вугілля, що призводить до необхідності імпортувати його, навіть попри те, що ціни на імпортне російське коксівне вугілля у середньому на 15 % вищі ніж на місцеве.

За часів сприятливої ринкової кон'юнктури коксохімічні підприємства не приділяли достатньої уваги технічному переозброєнню і підвищенню ефективності використання енергоносіїв та сировини. Натомість підприємства намагалися заощаджувати електроенергію за рахунок порушення технологічного процесу (температурних режимів тощо), що призводило до швидкого зносу основних фондів. Крім того, на відміну від світових тенденцій, у коксохімічному виробництві не відбувалося розширення асортименту продукції за рахунок, наприклад, ароматичних вуглеводнів і синтетичного рідкого палива як заміників традиційних видів палива.

Перспективи стабілізації коксохімічної промисловості пов'язані з відновленням металургійного виробництва, підприємства якого є єдиними споживачами коксу. Оскільки динаміка виробничих і фінансових показників українських металургійних підприємств майже повністю залежить від світового ринку металургійної продукції (світового попиту та цін), то й покращення цих показників відбуватиметься у тісній кореляції з темпами подолання наслідків світової кризи. Проте вже зараз коксохімічні підприємства не мають суттєвих проблем з реалізацією продукції. За даними асоціації «Укркокс», до кінця 2009 р. дефіцит коксу в Україні становитиме 1,4 млн т.

Підприємства галузі мають зосередити свою увагу на оновленні виробничих потужностей і впровадженні енергоощадних технологій. Потребує вирішення проблема дефіциту засобів для транспортування коксу – люкових напіввагонів. Вирішення цієї проблеми могло б одночасно сприяти розвитку й українського вагонобудування. У свою чергу держава має сприяти тому, щоб значна частка прибутків інтегрованих гірничо-металургійних структур перерозподілялася на користь коксохімічних підприємств.

1.2.3.5. Машинобудування

У докризові роки спостерігалася позитивна динаміка фінансово-економічних показників українських машинобудівних підприємств. Так, у 2000–2008 рр. відбувалося зростання виробництва машинобудівної продукції у середньому на 18,4 % щорічно (табл. 1.2.8). Введення основних фондів у машинобудуванні зростало у середньому на 37,5 % та збільшилося з 445 млн грн у 1999 р. до 3385 млн грн у 2007 р. Прямі іноземні інвестиції у машинобудування становили на початок 2007 р. 966 млн дол. США; 2008 р. – 1013 млн дол. США та 2009 р. – 1090 млн дол. США. У 2007–2009 рр. питома вага машинобудування у загальному обсязі іноземних інвестицій зменшилася з 3,6 % до 3,1 %. Незважаючи на досить високі темпи зростання основних показників, частка машинобудування у промисловому виробництві залишилася на відносно низькому рівні – 10–13 %. Для порівняння, за часів СРСР цей показник становить 26 %, а у деяких економічно розвинених країнах він складає: 29 % у США, 30 % у Швеції, 42 % у Німеччині.

Таблиця 1.2.8

Індекси для машинобудівної галузі України

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 *
Виробництво	115,3	118,8	111,3	135,8	128,0	107,1	111,8	128,6	108,6	47,5
Реалізація		113,8	143,4	152,5	111,4	115,2	143,1	123,7	113,8	
Експорт					150,0	102,3	94,9	140,2	132,2	121,2
Введення основних фондів	146,5	138,0	108,9	160,7	137,8	99,3	162,3	146,2		
Заробітна плата	140,6	144,0	121,2	128,3	128,9	128,1	129,2	131,0	128,8	125,5

* За 7 місяців 2009 р. (липень до січня).

Джерело: за даними Держкомстату України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У 2007 та 2008 рр. спостерігалось зростання обсягів реалізації вітчизняної машинобудівної продукції. Однак унаслідок кризи обсяги реалізації товарної продукції машинобудування за січень – липень 2009 р. у діючих цінах становили 36,1 млрд грн, що на 51,5 % менше порівняно з аналогічним періодом минулого року. Це спричинило зменшення частки прибуткових машинобудівних підприємств з 69,2 % у 2007 р. і 63,6 % у 2008 р. до 50,5 % у січні – липні 2009 р. Проте рентабельність операційної діяльності машинобудівних підприємств за січень – червень 2009 р. склала 5,2 %, що краще ніж у середньому по промисловості (1,7 %).

Якщо в докризові роки експорт за основними групами машинобудівної продукції стабільно збільшувався (на 52,7 % у 2007 р. і на 28,5 % у 2008 р.), то за січень – липень 2009 р. він зменшився на 45,4 %.

Зменшення внутрішнього попиту на продукцію машинобудування (інвестиційну та тривалого користування) відбулося внаслідок заморожування програм модернізації, погіршення умов кредитування. Ситуацію в експортно орієнтованій галузі поглибила рецесія в країнах – основних економічних партнерах України.

За основною номенклатурою машинобудівної продукції обсяги виробництва у II кварталі 2009 р. не вийшли навіть на рівень 50 % аналогічного періоду 2008 р. (крім холодильників, побутових електродвигунів,

високовольтної апаратури), зростання відбулося тільки у виробництві напівпровідників та лічильників електроенергії.

Найменші втрати спостерігалися у важкому енергетичному машинобудуванні, яке має внутрішні ресурси для підтримання позитивної виробничої та фінансової динаміки завдяки реалізації в країні і світі енергоощадних програм та інфраструктурних проектів, перенесення строків виконання яких малоймовірне. У підгалузі виконуються укладені до кризи довгострокові контракти. Перспективи відкриває можливість узяти участь у модернізації української ГТС у 2010–2016 рр. Хороші результати за умов фінансової та зовнішньополітичної підтримки держави надалі матиме авіабудування. За відсутності пільг з ПДВ на імпорт комплектуючих для надзвичайно капіталомісткого і з тривалим інвестиційним циклом суднобудування достатню завантаженість мають підприємства, що отримали замовлення від іноземних замовників та українських агрохолдингів.

Найгостріша ситуація склалася у виробництві транспортних засобів і устаткування. За 8 місяців 2009 р., порівняно з аналогічним періодом 2008 р., найбільший спад відбувся в автомобілебудуванні: автобусів вироблено менше на 91,1 %, легкових автомобілів – на 83,8 % (через недостатню локалізацію виробництва на ціну українського автомобіля негативно вплинула істотна девальвація гривні). За несприятливої кон'юнктури підприємствам автопрому слід змінювати дилерську політику в напрямі розширення послуг автосервісу, шукати нові ринки збуту продукції та ресурси для запровадження зручніших для покупців схем реалізації (лізинг, програми лояльності, включення до свого складу фінансових підрозділів), освоювати виробництво ресурсоекономної, в т. ч. гібридної, техніки. За умови більшої локалізації виробництва у держави з'являться стимули масованої підтримки автопрому України, окрім митних заходів.

У залізничному машинобудуванні виробництво вантажних вагонів скоротилося на 73,6 % у зв'язку зі зменшенням попиту в Росії, куди експортувалося до 80 % продукції. На розвиток підгалузі має позитивно вплинути підготовка до чемпіонату Євро-2012, що передбачає будівництво швидкісних залізниць, модернізацію комунальної інфраструктури та міжнародних транспортних коридорів з використанням української техніки.

У цілому за результатами аналізу динаміки розвитку машинобудівної галузі можна зробити висновок, що зростання основних показників у період 2000–2008 рр. відбувалося за рахунок ефекту низької бази порівняння, оскільки «дно» пострадянської економічної кризи прийшло саме на кінець 90-х років ХХ ст. Українське машинобудування не досягло рівня колишньої УРСР ані за обсягами виробництва, ані за внеском у ВВП.

Світова економічна криза виявила вади машинобудівної галузі України. З одного боку, це низька ефективність виробництва, спричинена високим ступенем фізичного та морального зносу основних фондів (як зазначається в урядовій програмі розвитку машинобудування на 2006–2011 рр., ще у 2006 р. знос основних фондів у машинобудуванні становив понад 60 %), брак нових технологій, внаслідок чого за інноваційністю і технологічним рівнем продукція українського машинобудування суттєво поступається продукції розвинутих країн. З іншого – порівняно невеликий обсяг внутрішнього ринку і великі труднощі з виходом на міжнародні ринки, де найціннішою вважається передусім висока якість товару. Відтак, понад 90 % експорту українського машинобудування припадає на країни колишнього СРСР, що свідчить про низький рівень міжнародної конкурентоспроможності його продукції.

Істотно позначилася на функціонуванні підприємств галузі кадрова проблема. Середній вік працівників на багатьох машинобудівних підприємствах перевищує 55 років. Стався значний вплив за кордон висококваліфікованих спеціалістів, пов'язаних зі створенням і застосуванням комп'ютеризованих виробництв, упровадженням високих технологій.

Економічна криза, зумовлена зменшенням платоспроможності споживачів і потреби в продукції машинобудування, спричинила «обвал» цін на продукцію зарубіжних конкурентів, чим фактично позбавила галузь її останньої переваги – дешеvizни, внаслідок чого експорт машин і устаткування істотно зменшився. Що до важкого машинобудування, то на ньому негативно позначилося скорочення інвестиційних програм металургійних, гірничих та хімічних підприємств.

Погіршення умов кредитування подвійно вплинуло на машинобудування: зменшило доступність коштів для самих підприємств та обмежило інвестиційні можливості споживачів машинобудівної продукції.

Крім того, вплив кризи на основні країни-імпортери української машинобудівної продукції був більш вираженим ніж у середньому в

світовій економіці, і це значно звузило можливості реалізації вітчизняної продукції.

Однією з причин такого негативного впливу кризи на машинобудування є те, що у попередні, відносно успішні, роки домінуючі власники машинобудівних підприємств приділяли недостатньо уваги технічному переозброєнню й інноваційному розвитку виробництва, пошукам нових ринків збуту та налагодженню співробітництва зі споживачами та потенційними партнерами. Зважаючи на особливості українського інституційного середовища, навіть у період інтенсивного зростання економіки, на відміну від країн Східної Європи та Росії, не вдалося переконати світових лідерів машинобудування організувати сучасні виробництва в Україні.

Перспективи стабілізації машинобудування лежать у площині відновлення попиту на продукцію. Загальне збільшення попиту залежатиме від ситуації на світових сировинних і фінансових ринках. Серед внутрішніх факторів відновлення, на які можна впливати, – імпортозаміщення, стимулювання інвестиційної діяльності.

Потрібно визначитися з новою роллю та місцем українського машинобудування у світовому, а також із перспективами міжнародного співробітництва в галузі машинобудування.

Утім, переважно відстала технологічна база й відсутність фінансових ресурсів у середньостроковій перспективі унеможливають конкуренцію зі світовими лідерами не тільки на ринку готової високотехнологічної машинобудівної продукції (зокрема, промислових роботів, верстатів з числовим програмним управлінням тощо), а й навіть на ринку її окремих компонентів. У зв'язку із цим, можливим напрямом міжнародного співробітництва є виготовлення для виробничих підприємств закордонних партнерів окремих вузлів і агрегатів, переважно технологічно простих, але трудомістких і матеріалоемних. У разі успішного завоювання цієї ніші міжнародного поділу праці у перспективі можна буде вести мову про поступове підвищення технологічного рівня виробництва, у тому числі за рахунок імпорту технологій.

Технічне переозброєння й інноваційний розвиток галузі в умовах кризи перейшли з категорії бажаних до категорії необхідних. Водночас економічна криза – не найкращий період для пошуку вільних коштів, як

власних, так і зовнішніх інвесторів. За цих умов актуальним є формування високотехнологічних науково-виробничих комплексів корпоративного типу за прямої організаційної участі та фінансової підтримки держави.

Йдеться про створення, функціонування й розвиток промислових науково-виробничих комплексів, у межах яких забезпечуватиметься організаційна та функціональна взаємодія НДДКР та виробництва передової високотехнологічної продукції. Такі машинобудівні комплекси можуть стати генератором розробки і подальшого розвитку виробництв сектору high-tech.

1.2.4. Агропродовольче виробництво

Економічна криза, яка в Україні почалася восени 2008 р., поки що не позбавила аграрну сферу позитивних темпів зростання. У 2008 р. сільське господарство випереджало всі галузі національної економіки за темпами зростання випуску товарів і створення валової доданої вартості. Значно зросли прибутки сільськогосподарських підприємств, зменшилася їх збиткова частка. Успішною була зовнішньоекономічна торгівля агропродовольчою продукцією: її експорт збільшився на дві третини, а позитивне сальдо майже подвоїлося.

Менш значними, але позитивними, є досягнення галузі й у поточному році: у січні – вересні вдалося зберегти позитивні темпи росту – 103,3 %. Попри значне падіння експортних цін істотно збільшилося позитивне сальдо зовнішньої торгівлі агропродовольством.

Водночас економічна криза створює для вітчизняного сільського господарства багато загроз, що здатні, по-перше, погіршити існуюче становище, і, по-друге, можуть загальмувати тенденції до подолання наслідків попередньої, трансформаційної, кризи.

Розглянемо детальніше перебіг кризових подій. У динаміці обсягів сільськогосподарського виробництва України (табл.1.2.9) останніми роками сформувалися дві важливі тенденції: випереджальні темпи розвитку категорії великотоварних підприємств і відставання тваринницької галузі. Якщо обсяги виробництва продукції рослинництва у 2008 р. вже наблизилися до рівня 1990 р. (98 %), то по тваринництву цей показник удвічі менший – 49 %. Головна причина такої тенденції – недостатня купівельна спроможність населення.

Таблиця 1.2.9

Валова продукція сільського господарства
(в порівнянних цінах 2005 р., млрд грн)

Показники	2007	2008	2008 у % до 2007	В середньому за рік		
				2001–2005	2006–2008	2006–2008 у % до 2001–2005
Усі категорії господарств						
сільське господарство	88,8	104,0	117,1	87,0	95,9	110,2
рослинництво	49,7	64,9	130,5	49,6	56,5	114,0
тваринництво	39,1	39,1	100,1	37,4	39,4	105,2
Сільськогосподарські підприємства						
сільське господарство	35,4	47,9	135,1	30,7	40,1	130,8
рослинництво	20,6	32,2	155,6	20,3	25,3	125,1
тваринництво	14,8	15,7	106,4	10,4	14,8	141,7
Господарства населення						
сільське господарство	53,4	56,1	105,2	56,3	55,8	99,0
рослинництво	29,1	32,7	112,7	29,3	31,2	106,3
тваринництво	24,3	23,4	96,2	27,0	24,6	91,2
Частка сільськогосподарських підприємств у загальному виробництві, %						
сільське господарство	39,9	46,0	115,5	35,3	41,8	118,4
рослинництво	41,5	49,5	119,3	40,8	44,8	109,8
тваринництво	37,9	40,3	106,3	27,9	37,5	134,4

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Існуючі пропорції споживчих цін на продовольчі товари такі, що 1 тис. кілокалорій у продуктах тваринного походження коштує споживачеві в 8–10 разів дорожче, ніж у продуктах рослинництва. В результаті за хлібопродуктами, картоплею, цукром, олією середньодушове споживання перевищує медично рекомендовані норми харчування, а за продуктами тваринництва маємо значне недоїдання порівняно із цими нормами.

1.2.4.1. Фінансове забезпечення агросфери

В умовах інфляційного і девальваційного знецінення національної валюти в динаміці цін і витрат створюється «зачароване коло», коли зростання цін викликає інфляцію витрат, що в свою чергу стимулює подальше зростання цін. Офіційна статистична інформація свідчить про покращення показників ресурсовіддачі в сільському господарстві в поточному столітті (табл.1.2.10).

Таблиця 1.2.10

Ресурсовіддача в сільському господарстві
(всі категорії господарств)

Показники	Індекси, % до 1999 р.		
	2006	2007	2008
Валова продукція сільського господарства (в порівнянних цінах) в розрахунку на:			
площу сільськогосподарських угідь	139,1	127,7	150,2
порівнянну вартість основних фондів	130,0	122,4	...
середньорічне умовне поголів'я	187,4	181,3	223,8
споживання енергетичних матеріалів	207,9	205,8	229,3
витрати кормів усіх видів	163,9	163,1	198,4
кількість зайнятих у сільському господарстві	159,5	156,4	192,5

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Значно зросли обсяги виходу аграрної продукції на одиницю трудових, земельних, матеріальних ресурсів, що означає істотне зниження питомих витрат сільськогосподарського виробництва. Якби показники собівартості в сільському господарстві розраховувалися в порівнянних цінах (на кшталт відповідних розрахунків валової продукції), вони б зафіксували значне зменшення виробничих витрат на одиницю продукції, але інфляційний фактор піднімає показники собівартості сільськогосподарської продукції вгору: лише за 2007–2008 рр. вона зросла у 1,5 раза.

Два головних фактори зумовлюють інфляційне зростання собівартості сільськогосподарської продукції. Перший – зростання цін на

засоби аграрного виробництва, які у поточному столітті збільшилися втричі, в тому числі ціни на нафтопродукти і аграрну хімію – більш ніж учетверо. Оскільки значна частина засобів сільськогосподарського виробництва має імпортне походження, девальваційна тенденція для галузі – двогостре лезо. З одного боку, вона захищає внутрішній ринок аграрної продукції, але з іншого – підвищує ціни на вході галузі. Дія такої тенденції відчувається і у поточному році: в першому півріччі 2009 р. лідерами інфляційних перегонів у сфері промислового виробництва залишаються нафтопродукти (20,4 % зростання ціни) і продукти аграрної хімії (23,7 % цінового зростання).

Другий фактор інфляційного підвищення собівартості – надзвичайно високі темпи зростання оплати праці. На жаль, більша частина цього росту йде на компенсацію зростання споживчих цін. У 2007 р. приріст реальної заробітної плати становив лише 42 % від її номінального приросту. У 2008 р. ця частка знизилася до 19 %, а у 2009 р. темпи інфляції випередили темпи зростання заробітних плат і доходів, що спричинило падіння реальних доходів. Хоча питома вага оплати праці в сучасних витратах сільськогосподарських підприємств не перевищує 15 %, високі темпи її зростання – відчутний чинник інфляції витрат. Одночасно виникає питання, чому за швидкого підвищення оплати праці її рівень в агросфері на 40 % нижчий від середнього в економіці. Причина цього явища – міжгалузеві відмінності у темпах інфляційного процесу. За роки української державності ціни виробників у національній економіці зросли майже втричі порівняно з цінами виробників сільськогосподарської продукції. Зрозуміло, що галузь, яка програє інфляційні перегони, має обмежені можливості для оплати праці.

Еквівалентність міжгалузевого цінового обміну характеризується показниками галузевої рентабельності, сучасні рівні якої і їхню динаміку наведено в табл.1.2.11. У цих даних звертає на себе увагу не тільки значне зменшення прибутковості галузі у пострадянський період, а й відсутність чітких закономірностей у русі цінових рівнів і цінових пропорцій. Це означає, що сучасне аграрне ціноутворення погіршило цінові умови відтворного процесу (трикратне зниження рівня рентабельності порівняно з 1990 р.) і до того ж не дозволяє забезпечити сталий розвиток галузі (дуже значна і непередбачувана волатильність цінових рівнів і пропорцій).

Таблиця 1.2.11

Рентабельність сільськогосподарської продукції
сільськогосподарських підприємств

Показники	До собівартості, %					
	1990	1999	2000	2006	2007	2008
Зернові	275,1	12,0	64,8	7,4	28,7	16,4
Соняшник	236,5	54,5	52,2	20,7	75,9	18,4
Цукрові буряки	29,5	-14,8	6,1	11,1	-11,1	7,1
Овочі	27,6	-12,8	-1,7	14,8	14,1	11,1
Плоди	83,8	-25,6	-1,1	33,5	8,5	13,9
Виноград	71,7	3,4	62,7	39,6	33,2	58,8
Продукція рослинництва	98,3	8,0	30,8	11,3	32,7	19,6
Молоко і молокопродукти	32,2	-36,6	-6,0	-3,7	13,8	4,1
Велика рогата худоба	20,6	-57,9	-42,3	-38,4	-41,0	-24,1
Свині	20,7	-51,0	-44,3	-9,2	-27,6	0,3
Птиця	17,0	-45,5	-33,2	12,1	-19,0	-11,3
Яйця	27,3	-0,7	10,6	-6,8	9,1	13,0
Продукція тваринництва	22,2	-46,6	-33,8	-11,0	-13,4	0,1
Продукція сільського господарства	42,6	-22,1	-1,0	2,8	15,6	13,4

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Великі амплітуди коливань показників рентабельності під впливом природних чинників і ринкової кон'юнктури змушують доповнювати ринковий механізм системою державного регулювання, зокрема бюджетною підтримкою аграрного сектору. На рівні рентабельності безпосередньо впливають два напрями такої підтримки: а) доплати та дотації, що збільшують доходи агровиробників; б) пільги та компенсації,

Національна доповідь

що зменшують виробничі витрати. Ці кошти, не піднімаючи ціни виробників (що важливо для стримування інфляції на споживчому продовольчому ринку), суттєво змінюють картину прибутковості в секторі великотоварних господарств.

У 2008 р. бюджетні дотації і кошти, отримані за рахунок податку на додану вартість, які були спрямовані на збільшення доходів сільськогосподарських підприємств при виробництві конкретних видів продукції, перевищили 4,3 млрд грн. Такий потужний регулювальний важіль у руках держави повинен виконувати дві функції: підвищувати доходи аграрного виробництва і вирівнювати доходність як у розрізі продуктових підкомплексів, так і в окремих суб'єктів ринкового господарювання.

Що до першої функції, то державна підтримка у 2008 р. продемонструвала свою безумовну дієвість. Зазначена сума додала майже 80 % до прибутків сільськогосподарських підприємств від реалізаційних цін. Вирівнювальна функція коштів державної підтримки також була відчутна. Завдяки їм було вирівняно показники рентабельності рослинництва і тваринництва, що дуже важливо, оскільки навіть за значного зростання цін на продукти тваринництва рентабельність галузі була нульовою.

Вирівнювальну функцію державної підтримки слід посилювати. Особливої уваги вимагає питання вибору напрямів використання коштів державної підтримки агросфери з позицій регулювання процесів концентрації виробництва і розшарування суб'єктів аграрного ринку. З одного боку, інтереси забезпечення конкурентоспроможності національного агровиробника вимагають посилення конкурентної селекції у висококонкурентному середовищі, тобто концентрації виробництва за рахунок поглинання сильнішими слабших. Водночас, враховуючи багатофункціональність сільського господарства і сільських територій, потрібна активна політика збереження малих форм аграрної життєдіяльності.

Сьогодні ринкове ціноутворення згідно з його базовими принципами повинно бути вільним і визначатися пропорціями попиту і пропозиції. Але від бюджетних трансфертів і податкових пільг неодмінно слід вимагати соціальної спрямованості й адресності. Необхідність вирівнювальної (егалітарної) функції державної підтримки зумовлена поки що дуже значним феноменом збитковості серед аграрних виробників, особливо в галузі тваринництва.

Таблиця 1.2.12
Групування сільськогосподарських підприємств за рівнем рентабельності продукції тваринництва у 2008 р.

Показники	Молоко		М'ясо ВРХ		М'ясо свиней		М'ясо птиці					
	в тому числі		в тому числі		в тому числі		в тому числі					
	усі підприємства	прибуткові	збиткові	усі підприємства	прибуткові	збиткові	усі підприємства	прибуткові	збиткові			
Кількість підприємств	2992	1304	1688	3566	725	2846	3864	1264	2600	375	112	263
Реалізація продукції*, тис. т	1723,2	1067,0	656,2	222,1	56,1	166,0	242,7	157,7	85,0	116,3	62,4	53,9
Собівартість 1 т реалізованої продукції*, грн.	1698	1493	2031	11014	7968	12043	11572	9802	14860	8774	7761	9948
Ціна 1 т продукції, грн.	1768	1864	1613	8355	9413	7999	11601	12051	10769	7782	9210	6129
Рентабельність реалізованої продукції**, %	+4,1	+24,8	-20,6	-24,1	+18,1	-33,6	+0,3	+22,9	-27,5	-11,3	+18,7	-38,4
Кошти державної підтримки на 1 т реалізованої продукції, грн.	440	462	403	2191	2435	2097	2729	2990	2222	3210	3975	2324
З урахуванням державної підтримки - кількість підприємств	2992	1938	1054	3566	1339	2227	3864	1613	2251	375	157	218
- рентабельність, %	+30,0	+55,8	-0,7	-4,2	+48,7	-16,2	+23,8	+53,4	-12,6	+25,3	+69,9	-15,0

* Джерело: за даними Держкомстату України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Дані табл. 1.2.12 свідчать, що механізм розподілу коштів державної підтримки зі своєю егалітарною функцією не справляється. Навіть після отримання бюджетних доплат у виробництві всіх видів м'ясної продукції більшість підприємств залишаються збитковими, а різниця в рентабельності прибуткових і збиткових господарств зростає.

Трансформаційна криза останньої декади минулого століття майже повністю зупинила інвестиційний процес у сільському господарстві. Обсяги інвестицій в основний капітал галузі у 2000 р. становили лише 4,2 % від рівня 1990 р. З 2001 р. аграрні інвестиції набули позитивних темпів зростання і за 8 років збільшилися майже у 8 (7,85) разів. Найуспішнішим був 2008 р., коли річне піднесення цього показника досягло 43,2 % при скороченні інвестицій в цілому у національній економіці на 2,6 %. Але у першому півріччі 2009 р. відбулося значне падіння обсягів інвестицій в основний капітал як в цілому по народному господарству (56,7 % від рівня 2008 р.), так і в аграрному секторі (54,3 %).

Причина падіння інвестиційної активності – кризове фінансове виснаження всіх джерел грошових надходжень: цінового, бюджетного, кредитного.

Деяка краща ситуація у сфері іноземного інвестування. У 2008 р. прямі іноземні інвестиції зросли в сільському господарстві на 45 %, у харчовій промисловості – на 5,8 %. У першій половині 2009 р. харчова промисловість зберегла свою інвестиційну привабливість: прямі іноземні інвестиції тут збільшилися на 6,3 %. В сільському господарстві приріст іноземних інвестицій становить лише 3,9 %, при рівні цього показника по всій економіці – 6,6 %. Вважається, що істотного приросту іноземних інвестицій можна очікувати у разі принципового вирішення питань розвитку ринку землі і земельної оренди.

Оцінюючи фінансову ситуацію поточного року, слід констатувати її кризове погіршення. За 9 місяців 2009 р. ціни на матеріально-технічні ресурси, що споживаються сільським господарством, не зросли (98,3 % до рівня відповідного періоду 2008 р.), але ціни на продукцію сільського господарства знизилися на 10 %, що зумовить падіння рентабельності.

Істотно зменшилися можливості бюджетної підтримки: згідно з бюджетом на 2009 р. її обсяги скорочені майже удвічі. В той же час за

9 місяців поточного року податкові платежі підприємств агропродовольчого комплексу зросли на 41 %. Складна ситуація у кредитній сфері: в січні – вересні 2009 р. обсяг залучених аграрними підприємствами кредитів становить 35 % від показника аналогічного періоду минулого року. Значно скоротилися інвестиції в основний капітал галузі. Однак, якщо порівнювати стан справ не з минулим роком, а з загальною рецесивною тенденцією в національній економіці, то із значною ймовірністю можна прогнозувати, що в 2009 р. показники обсягів виробництва і рентабельності в сільському господарстві будуть не нижчими ніж в інших базових галузях, а аграрний сектор знову виступить в ролі кризового стабілізатора.

У цілому за обсягами виробництва сільськогосподарської продукції 2009 р. можна вважати задовільним. Попередні дані дозволяють оцінити розміри валової продукції сільського господарства не набагато нижчими від середнього показника 2008 р.

Дуже важливо, що в поточному році забезпечуються позитивні темпи зростання продукції тваринництва. Принципово гіршими будуть фінансові результати поточного року.

Національна і світова економічні кризи зумовлюють обвальне погіршення фінансового стану аграрної галузі. Порівняно з минулим роком у 2009 р. значно знизилися внутрішні і світові ціни на сільськогосподарську продукцію. Майже втричі скоротилися обсяги залучених кредитів. Удвічі зменшена бюджетна програма підтримки агросфери. Майже в 1,5 раза скоротилися обсяги галузевих інвестицій.

Водночас у поточному році спостерігалось істотне підвищення податкового навантаження на підприємства агропродовольчого комплексу. Всі ці фактори загрожують різким падінням доходів сільськогосподарських товаровиробників і збільшенням групи збиткових підприємств.

За цих умов для пом'якшення наслідків фінансової кризи в національному аграрному секторі можна передбачити такі напрями державної аграрної політики.

1. За січень – вересень 2009 р. оборот роздрібної торгівлі скоротився на 16 %, а обсяг продажу продовольчих продуктів на міських ринках – на 3 %. Оскільки продовольчі товари становлять понад

половину фонду споживання, падіння реальних доходів населення призводить до зменшення попиту на внутрішньому продовольчому ринку і це є найнебезпечнішою загрозою для вітчизняного аграрного сектору.

Отже, збереження соціальних стандартів у кризових умовах – не політичний популізм, а життєвонеобхідний антикризовий захід. Однією з можливих форм підтримки соціальних стандартів у сфері продовольчого споживання може бути розширення програми адресної допомоги вразливим верствам населення.

2. Кризове зменшення фінансових можливостей виробників і споживачів продовольства вимагає полегшення податкового тягаря як у сфері виробництва, так і щодо зростання непрямих податків у кінцевій ціні продовольчих продуктів.

3. У Державному бюджеті 2008 р. витрати по позиції «Міністерство аграрної політики України» становили 12,1 млрд грн (4,8 % загальних видатків), у 2009 р. – 6,4 млрд. грн (2,4 % загальних видатків), у проекті Державного бюджету на 2010 р. передбачено 6,0 млрд грн (1,9 % загальних видатків). Така динаміка бюджетної політики щодо аграрного сектору не відповідає зростаючій ролі цієї базової галузі і тому повинна узгоджуватися з часткою сільського господарства у створенні ВВП країни.

4. Державним регулятором цінової ситуації на ринках сільськогосподарської продукції покликаний виступати Аграрний фонд, який в умовах падіння ринкових цін здійснює фінансові інтервенції за гарантованими урядом цінами. **Падіння фактичних цін на зернові значно нижче від встановленого мінімального рівня є свідченням недостатньої присутності Аграрного фонду на зерновому ринку.**

5. Гальмування інвестиційної активності в аграрному секторі у 2009 р. зумовлене зменшенням доходів і падінням кредитного рейтингу. Певну роль у зниженні інвестиційної привабливості галузі відіграв мораторій на ринковий оборот сільськогосподарських угідь. **Україні варто наслідувати досвід розвинутих країн, де ринок продуктивних земель – невід’ємна складова інституту приватної земельної власності, але державна регламентація цього ринку значно жорсткіша і деталізованіша ніж державне регулювання і контроль на ринках інших видів капіталу.**

1.2.4.2. Україна на світовому продовольчому ринку

З 2000 р. експортна орієнтація агропродовольчого виробництва впевнено посилюється (табл. 1.2.13). Завдяки випередженню темпів зростання експорту над темпами зростання виробництва (головний показник глобалізації) частка експорту швидко зростає і в 2008 р. досягла майже 20 %. Зростає питома вага агропродовольчого експорту і в загальному підсумку експорту українських товарів: у 1999 р. – 12,2 %, у 2008 р. – 16,2 %.

Таблиця 1.2.13

Експорт агропродовольчої продукції

Показники	1990*	2000	2005	2006	2007	2008
Обсяги виробництва продукції сільського господарства і харчової промисловості (у фактичних цінах), млрд руб/грн	93,5	76,1	169,2	181,5	219,9	289,6
Експорт продукції сільського господарства і харчової промисловості (за середньорічним офіційним валютним курсом), млрд руб/грн	9,3	7,5	22,0	23,8	31,7	57,0
Частка експорту в обсягах виробництва, %	9,9	9,9	13,0	13,1	14,4	19,7

*У 1990 р. вивезення враховувало і міжреспубліканський обмін.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Для України 2008 р. був вдалим як за природними умовами, так і за ціновою кон'юнктурою світового продовольчого ринку, тому обсяги продажів зросли на 35 %, а ціни – на 25 %, що і забезпечило приріст агропродовольчого експорту більше ніж на дві третини.

Кризова ситуація значно погіршила цінову ситуацію на продовольчому ринку. В першому півріччі 2009 р. експортні ціни на головні продукти агроекспорту – зернові і олію – зменшилися вдвічі, що не завадило значному зростанню фізичного обсягу їх продажу.

Високими темпами в 2008 р. розвивався й агропродовольчий імпорт, що є очікуваним наслідком членства нашої країни у СОТ. Звертає на себе увагу значне від'ємне сальдо у зовнішній торгівлі продуктами тваринництва, що зайвий раз підкреслює кризовий стан цієї галузі.

Україні нині відводиться чільне місце у провідних міжнародних прогнозах подальшого розвитку світової агропродовольчої системи. Так, Міністерство сільськогосподарства США називає Україну серед найперспективніших світових експортерів продовольства, зокрема, пшениці.

Дедалі більше виявляє себе Україна і як важливий конкурент на міжнародному ринку ячменю.

Досить високі конкурентні позиції України на світовому агропродовольчому ринку зумовлені наявністю потужного потенціалу земельних ресурсів, у цілому сприятливими кліматичними умовами та відносно дешевою робочою силою. Водночас за показниками матеріально-технічної забезпеченості аграрної галузі держава поступається переважній більшості країн.

Передумови розширення експортного потенціалу аграрного сектору країни лежать у площині підвищення продуктивності агропромисловості за рахунок збільшення рівня його забезпеченості засобами хімізації та високоефективною технікою, збалансування кормової бази тваринництва, впровадження сучасних систем організації виробництва і збуту продукції.

Протягом 1999–2008 рр. у товарній структурі експорту продукції вітчизняного АПК у середньому понад 24 % становила частка зерна, у 2008 р. вона перевищила третину, а за підсумками 8 місяців поточного року наблизилася до 40 %.

Значна цінова волатильність зерна підвищує ризики його виробництва, що вимагає впровадження механізмів розширення можливостей виробників зерна щодо його зберігання з метою реалізації за умов покращення світової кон'юнктури.

Одним з ефективних шляхів стабілізації цінової ситуації на аграрному ринку є прискорення розвитку його інфраструктури (насамперед елеваторної промисловості, оптових сільськогосподарських ринків) та нових форм біржової торгівлі (ф'ючерсної, опційної, форвардної тощо).

Важлива роль у забезпеченні реалізації зернового експортного потенціалу України має належати Аграрному фонду, призначення якого – за допомогою фінансових і товарних інтервенцій стабілізувати попит і ціни внутрішнього ринку зерна. Водночас масштаби здійснених закупівель у державний зерновий запас є недостатніми як з позиції використання таких резервів для стабілізації внутрішнього ринку, так і для гарантування сталості експортних поставок зерна державою.

Національні продовольчі ринки традиційно досить жорстко регулюються в усьому світі. **Світова економічна криза значно посилила національний протекціонізм у сфері торгівлі агропродовольчою продукцією. Незважаючи на заклики міжнародних організацій про недопущення згортання обсягів світової торгівлі через запровадження жорсткіших національних зовнішньоторговельних режимів більшість країн світу вдається насамперед саме до таких механізмів захисту внутрішніх продовольчих ринків і сільськогосподарських виробників в умовах кризи. Можна констатувати, що національний економічний егоїзм став основою прийняття будь-яких рішень у сфері міжнародної агропродовольчої торгівлі.** Підвищення імпортних та зниження експортних мит на сільськогосподарську і продовольчу продукцію багатьох країн запровадили ще наприкінці 2008 р.

Суттєвим обмежувальним чинником для розвитку вітчизняного агропродовольчого експорту виступає низька якість продукції. Зокрема, в останні роки, згідно з офіційними матеріалами Держспоживстандарту України, бракується і знімається з реалізації більше 50 % перевірених м'ясо- і риботоварів, плодоовочевої продукції; майже кожна друга тонна перевірених хлібобулочних, макаронних і кондитерських виробів, борошна та круп, цукру, масложирової продукції, чаю та кави, безалкогольних напоїв і мінеральних вод, яєць курячих; більше третини перевірених молочних продуктів, соків та соковмісних напоїв, продуктів дитячого харчування; близько 30 % тютюнових виробів і алкогольних напоїв.

Важливим чинником, який гарантує випуск високоякісної та безпечної харчової продукції, виступає наявність на підприємстві сучасних систем управління якістю, безпечністю та екологічного управління. Що до вітчизняної харчової промисловості, то загальна кількість

перелічених систем становить близько 400 од., а отже такі підприємства не можуть відчутно впливати на стан харчових галузей.

До найважливіших чинників, які сприяють консервації існуючої ситуації в сфері якості й безпечності продовольства, належать:

– незавершеність формування національної системи технічного регулювання у цій сфері, а особливо її центрального ядра – системи національних стандартів, гармонізованих з вимогами європейських і міжнародних нормативних документів;

– несумісність вимог чинної бази національних стандартів, яка містить понад 60 % неузгоджених нормативних документів, з вимогами нормативної бази ЄС та СОТ;

– невідповідність вітчизняних технологій вирощування аграрної сировини та її перероблення, а також рецептури виробів зарубіжним технологіям і виробам тощо.

На фоні економічної кризи в усьому світі фінансові проблеми аграріїв загострюються, насамперед, через скорочення інвестування галузі, жорсткішу кредитну політику банків стосовно сільгоспвиробників. Зменшуються обсяги продажу сільськогосподарської техніки й обладнання, падає рівень використання добрив.

Нестача коштів, з одного боку, провокує зменшення посівів сільгоспкультур, а з іншого, спричиняє зниження урожайності останніх внаслідок скорочення обсягів внесення мінеральних добрив та застосування засобів захисту посівів. Для України ситуація погіршується внаслідок знецінення гривні, яке провокує істотне подорожчання імпортованих матеріально-технічних ресурсів, у т. ч. й таких, що вкрай необхідні для забезпечення виробничого процесу.

Вартість технічних засобів іноземного походження у загальних обсягах витрат сільськогосподарських підприємств України на придбання техніки сягає майже 70 %. При цьому темпи нарощування обсягів імпорту перевищують темпи закупівель вітчизняної техніки. Особливо відчутно імпорт почав зростати з 2006 р.

Криза суттєво позначилася на обсягах ввезення зарубіжної техніки, у т. ч. й такої, що належить до так званих товарів критичного імпорту. Зокрема, за даними Держкомстату України, кількість імпортованих зернозбиральних комбайнів зменшилася протягом січня – серпня 2009 р., порівняно з відповідним періодом 2008 р., у 2,5 раза. За цей

самий період кількість імпортованих хімічних засобів захисту рослин в цілому скоротилася в 1,6 раза.

У сфері конкуруючого імпорту найбільші проблеми на внутрішньому продовольчому ринку держави вже кілька років поспіль пов'язані з м'ясом і м'ясними субпродуктами. Так, протягом 1999–2008 рр. вартість їх імпорту зросла майже удев'ятеро. При цьому основне зростання відбувалося у 2008 р., коли фізичні обсяги імпорту, свинини, наприклад, збільшилися порівняно з попереднім роком майже втричі, субпродуктів – уп'ятеро, м'яса птиці – майже вдвічі. Така ситуація спричинила зростання частки імпорту у внутрішньому споживанні м'яса до небезпечних, з огляду на продовольчу незалежність, меж – майже 23 % (у 1999 р. – 6 %). Стрімке розширення у 2008 р. імпортних поставок відбувалося на тлі скорочення внутрішнього виробництва м'яса. Загалом, порівняно з 1999 р., виробництво м'яса (реалізація худоби та птиці на забій у забійній вазі) у 2008 р. зросло на 12 %, хоча й залишалося у 2,3 раза нижчим відносно рівня 1990 р.

У першій половині 2009 р., попри девальвацію гривні, три продукти мали значний приріст імпортової частини споживання: доларова вартість ввезеного м'яса зросла на 56 %, плодів – на 15 %, тютюнових виробів – на 8 %. Зростання імпорту плодів не викликає занепокоєння, оскільки більша частина цього виду імпорту не конкуруюча (банани, цитрусові тощо). Збільшення імпорту тютюнових виробів і сировини значною мірою зумовлене майже повною ліквідацією вітчизняного тютюнництва, що потребує розроблення і впровадження цільової програми відродження цієї галузі. М'ясний імпорт – повністю конкуруючий і те, що у 2008 р. 30 % спожитої населенням свинини мало іноземне тавро, – результат ганебної організаційної неуваги до розвитку власного м'ясного комплексу.

Протягом семи місяців 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 р., імпорт м'яса в кількісному вимірі збільшився на 8,9 %. Водночас у середньомісячному вимірі показники імпорту у 2009 р. на 25 %, або приблизно на 8 тис. т/міс нижчі за середні показники 2008 р. На фоні зменшення імпорту м'яса все ще триває, хоча й нижчими темпами, скорочення його внутрішнього виробництва (у січні – вересні 2009 р. – на 0,4 %, порівняно з відповідним періодом 2008 р.), незважаючи на поступове зростання, на думку експертів, привабливості українського

м'ясного тваринництва для інвесторів з огляду на сприятливу цінову кон'юнктуру вітчизняного ринку та порівняно низькі ціни на корми. Обмежувальними чинниками для розвитку галузі нині є переважно макроекономічні, насамперед загальна нестача фінансових ресурсів і зниження внутрішнього попиту на м'ясну продукцію.

Коротко узагальнюючи, можна зазначити таке.

1. Ситуація у сфері зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією залишається загалом сприятливою. Зростання обсягів додатного сальдо агропродовольчого балансу триває, зокрема, у січні – серпні 2009 р. воно становило 27 %. У світогосподарських пропорціях Україні належить досить вагоме місце щодо валових показників виробництва й експорту агропродовольчої продукції, навіть попри низьку урожайність сільськогосподарських культур і загалом невисоку продуктивність аграрного господарювання.

2. Ризики сучасного періоду у сфері зовнішньої торгівлі сільськогосподарською і продовольчою продукцією пов'язані в основному з волатильністю світових цін і посиленням національного протекціонізму.

Ризики агропродовольчої діяльності посилюються подорожчанням матеріально-технічних ресурсів і девальвацією гривні. Коливання цін знижують передбачуваність результатів виробничої діяльності в агросфері, експорт продукції якої на понад половину є сировинним, а отже, особливо залежним від мінливої кон'юнктури світового ринку. **Через погіршення умов торгівлі Україна як нетто-експортер агропродовольчої продукції може втратити більшість переваг від свого членства у СОТ, натомість же, зіткнутися з міжнародними санкціями в разі застосування аналогічних протекціоністських заходів для захисту свого продовольчого ринку. У цьому зв'язку видається найдоцільнішим, поряд з відстеженням ситуації й адекватним реагуванням на її зміни на міжнародному рівні, також надання СОТ обґрунтованої аргументації стосовно введення Україною тих чи інших заходів захисту внутрішнього продовольчого ринку.**

3. Аграрний сектор української економіки має потужний експортний потенціал, але одним з істотних обмежувальних чинників його розвитку є низька якість продукції. **З метою забезпечення підвищення якісної конкурентоспроможності вітчизняного продовольства необхідно, насамперед, прискорити розроблення національних**

стандартів якості й безпечності продовольства та їх гармонізацію з європейськими і міжнародними нормативними документами; розширити масштаби робіт з розроблення та затвердження технічних регламентів на продовольство та процеси його виробництва; стимулювати за рахунок різних джерел фінансування і надання пільг підприємствам харчової промисловості, які розробляють, упроваджують та сертифікують продукцію на відповідність європейським й міжнародним стандартам системи управління якістю, безпечністю, екологічного управління та ін.

Передумови розширення експортного потенціалу аграрного сектору країни лежать також у площині підвищення продуктивності агровиробництва за рахунок збільшення рівня його забезпеченості засобами хімізації, високоефективною технікою, збалансування кормової бази тваринництва, упровадження сучасних систем організації виробництва і збуту продукції.

4. Конкурентні позиції більшості видів вітчизняної агропродовольчої продукції на внутрішньому ринку країни є достатньо високими. У сфері конкуруючого імпорту найбільші проблеми вже кілька років поспіль пов'язані з м'ясом і м'ясними субпродуктами, частка яких у внутрішньому споживанні у 2008 р. сягнула майже 23 % (у 1999 р. – 6 %). Обмежувальними чинниками для розвитку галузі, в умовах девальвації гривні, є переважно макроекономічні, насамперед загальна нестача фінансових ресурсів і зниження внутрішнього попиту на м'ясну продукцію.

5. Прогнози світового сільськогосподарського розвитку передбачають стабільне зростання попиту на основні види продукції агропродовольчого експорту України, збереження нинішнього рівня цін на найближчі два – три роки і поступове їх зростання в наступному десятилітті. Це дає Україні реальні підстави для очікування збільшення валютних надходжень. Водночас посилюється й імовірність розбалансування внутрішнього ринку внаслідок розширення експортної орієнтації виробництва, а саме, невиправдане, з огляду на необхідність забезпечення національної продовольчої безпеки, зростання експорту найбільш конкурентоспроможної продукції.

6. Однією з найперспективніших вітчизняних експортних культур є зерно. Проте його значна цінова волатильність підвищує ризики

виробництва, що потребує розроблення механізмів розширення можливостей виробників зерна щодо його зберігання з метою реалізації за умов покращення світової кон'юнктури. **Один з ефективних шляхів стабілізації цінової ситуації на аграрному ринку – прискорення розвитку його інфраструктури (насамперед, елеваторної промисловості, оптових сільськогосподарських ринків) та нових форм біржової торгівлі (ф'ючерсної, опціонної, форвардної тощо). Важлива роль у забезпеченні реалізації зернового експортного потенціалу України має належати Аграрному фонду, призначення якого – за допомогою фінансових і товарних інтервенцій стабілізувати попит і ціни внутрішнього ринку зерна.**

Водночас масштаби здійснених закупівель у державний зерновий запас є недостатніми як з погляду використання таких резервів для стабілізації внутрішнього ринку, так і для гарантування сталості експортних поставок зерна державою.

7. З огляду на міжнародні заходи зі стабілізації розвитку агропродовольчих систем в умовах економічної кризи та вітчизняні умови, підтримання розвитку українського аграрного виробництва має здійснюватися, насамперед, у сфері фінансування (згідно з визначеними пріоритетами) та зовнішньоекономічної діяльності (з метою забезпечення адекватного захисту національних виробників і споживачів продовольства).

Зокрема, у сфері зовнішньоекономічної діяльності **необхідні такі заходи: ширше розгортання організаційної роботи для сприяння розвитку агропродовольчого експорту; застосування нетарифних заходів обмеження конкуруючого імпорту; обґрунтоване введення/підвищення тимчасових імпорتنих мит на певні види продовольства; прискорене розв'язання проблеми повернення ПДВ експортерам; посилення боротьби з нелегальним імпортом агропродовольчої продукції.**

1.2.5. Будівельний комплекс

Будівництво – найбільш капіталовитратний і трудомісткий процес, що потребує стабільності та безперервності. Від його ефективності залежить стан економіки країни і добробут населення не лише нині, а й у майбутньому.

У період економічної кризи будівельний комплекс постраждав найбільше, оскільки першим у неї ввійшов. За півріччя поточного року обсяг будівельних робіт скоротився на 54,9 %, порівняно з аналогічним періодом 2008 р. Їх спад відбувся в усіх регіонах України, зокрема, у сфері підготовки будівельних ділянок – на 45 %, зведення будинків і споруд – на 55,4 %, спорудження інженерних мереж – на 51,6 %, робіт з завершення будівництва – на 71,4 %. Ще більший спад спостерігається в роботі науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій (табл.1.2.14).

Таблиця 1.2.14

Динаміка інвестицій у будівельному комплексі
(% до попереднього року)

Індекс	Роки								
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009*
Інвестицій в основний капітал	114,4	108,9	131,3	128,0	101,9	119,0	129,8	97,4	47,7
Будівельних робіт	100,4	94,2	126,5	117,2	93,4	109,9	115,6	85,7	45,1
Інвестицій у житлове будівництво	106,0	111,6	125,8	117,9	108,9	127,5	131,4	88,1	50,1

*Дані за 2009 р. попередні.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Коригування розвитку будівельної сфери відповідно до потреб економіки, що має модернізуватися після кризи, на сучасному етапі і в досяжному майбутньому є найважливішою проблемою життєзабезпечення і розвитку України. Будівництво має багато економічних аспектів. Його можна розглядати як бізнес, як спосіб відновлення інфраструктури, як інструмент інвестицій, як соціальний фактор активізації трудових ресурсів. У кожному з цих аспектів можна помітити диспропорції.

Будівництво в Україні розвивається безсистемно. Важко уявити завтрашній день економіки країни без її відновлення й реконструкції, упровадження передових технологій, сучасних науково-технічних

розробок, без відтворення будівельного комплексу на новітній основі. Сьогодні будівельний комплекс долає занадто велику технічну відсталість. Підтверджує це й низька продуктивність праці. Без глибоких інноваційних перетворень, без відповідних будівельних матеріалів, техніки, робочої сили неможливо підняти якість будівництва до європейського рівня. У наш час 45 % підприємств будівельної галузі збиткові, а зростання прибутку на рік становить лише 0,3 %. Через катастрофічне зношення 35 % виробничих потужностей не працюють, не видають продукцію. А якщо й видають, то низькоякісну й дорогую. За останні три роки вартість її значно зросла й досягла в загальнобудівельних витратах небувалого рівня – близько 65 %.

Технічна відсталість будівельної бази є наслідком великих помилок і прорахунків влади в підході до формування й технічного розвитку будівельної індустрії й промисловості будівельних матеріалів, підготовки персоналу, законодавчого і правового забезпечення тощо. Це стосується і системи оподаткування. Вона переважно має фіскальний характер і спрямована на поповнення бюджету шляхом максимального вилучення коштів підприємств незалежно від того, фінансово міцне воно чи збиткове. Це практично позбавляє виробників прибутку, є серйозним бар'єром для економічного оздоровлення підприємств. Устаткування довгі роки працює на зношення, амортизаційні відрахування найчастіше йдуть на інші цілі. А найтривожніше – використовуються застарілі технології, що потребують величезних витрат на їхню підтримку. Крім того, багато будинків, споруд, корпусів заводів та фабрик, комбінатів, мостів і шляхопроводів передчасно руйнуються через недбалість експлуатаційних служб щодо огляду й оцінювання стану конструкцій будинків, необхідного ремонту й відновлення ушкоджених ділянок. Сьогодні в будівельному комплексі практично не дотримуються вимоги стандартів, норм і правил, що забезпечують тривалість експлуатації. Не впорядкована система оцінювання експлуатаційного стану, конструкцій в умовах діючих виробництв. Будівельні роботи найчастіше ведуться без якісного оцінювання, обґрунтування у виборі матеріалів. Як наслідок, через 10–15 років об'єкт треба ремонтувати, і витрати на ремонт іноді перевищують первісну кошторисну вартість. Може настати час, коли через безвідповідальність ми просто не зможемо зберегти від безперервних руйнувань і аварій значну частину основних пасивних фондів країни.

Амортизаційний фонд, що був джерелом не тільки простого, а й розширеного відтворення основних фондів, знецінився. Численні спроби загальнодержавної індексації вартості основних фондів так і не досягли мети, лише спричинили зростання інфляції в країні.

Розроблені й прийняті до виконання ряд програм щодо розвитку будівельної галузі позитивних результатів не дали. Багаторічні розробки колишнього Мінрегіонбуду ігноровані, а багато рішень, управлінських схем, пропозицій розвитку будівельного комплексу покладені під сукно. Ідеться перш за все про Містобудівний та Житловий кодекси, у яких були продумані та обґрунтовані заходи щодо містобудівної діяльності, будівництва і реконструкції житла, об'єктів соціальної сфери, залучення необхідних інвестицій для відновлення виробничих фондів, реконструкції підприємств. Були рекомендації ухвалити спеціальну постанову про відновлення й зміну структури основних фондів. Але до радикальних заходів так і не вдалися.

Для виправлення такого становища потрібно:

- удосконалити оподаткування у сфері будівництва, зокрема, щодо скасування ряду неефективних податків та стимулювання інноваційної діяльності;
- розробити державну програму відновлення основних фондів у будівництві;
- упровадити нові методи прискореної амортизації основних фондів (замість незмінного поправочного коефіцієнта до чинних норм застосовувати нові методи амортизації) та забезпечити використання амортизаційних відрахувань тільки за цільовим призначенням;
- розробити та впровадити принципово нові організаційно-економічні механізми розвитку будівельної діяльності (венчурну систему);
- удосконалити нормативно-правову базу у сфері будівництва, зокрема Містобудівний та Житловий кодекси, а також стимулювання ініціативи щодо заміни старого технологічного встаткування, збільшення випуску новітньої, конкурентоспроможної продукції, залучення для цієї мети коштів вітчизняних і закордонних інвесторів.

Для швидкого відновлення основних фондів, створення нових конкурентоспроможних технологій, держава не повинна ігнорувати руйнування наукової сфери будівництва. Потрібно насамперед у чинні державні цільові програми включити результати найважливіших

науково-дослідних робіт, орієнтованих на створення нових високоефективних технологій з виробництва будівельних матеріалів і конструкцій. Важливо, щоб для технічного переозброєння галузі використовувалися всі економічні важелі й резерви, матеріальні й науково-технічні можливості країни.

Найважливішим напрямом у підвищенні дієвості будівництва та ефективності економіки є кластерний розвиток економіки в країні та першочергове створення будівельних кластерів. У РВПС розроблено і у 2008 р. передано в Мінрегіонбуд України Стратегію розвитку будівельного комплексу, Стратегію кластерного розвитку економіки України, Стратегію кластерного розвитку будівельного комплексу.

1.2.6. Основні тенденції розвитку виробничої інфраструктури України

Розвиток виробничої інфраструктури значною мірою визначає економічне зростання в країні. Надаючи послуги основному виробництву, комплекс галузей, що його обслуговують (транспорт, телекомунікації та зв'язок, електроенергетика, житлово-комунальне господарство та інші спеціалізовані галузі ділових послуг), підвищують його ефективність, істотно збільшують результати суспільного виробництва. Оцінка стану та основних тенденцій розвитку виробничої інфраструктури є передумовою вибору оптимальної стратегії соціально-економічного розвитку України.

1.2.6.1. Тенденції розвитку транспортно-дорожнього комплексу України

Транспортний сектор відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку країни, адже розвинена транспортна система є передумовою економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності національної економіки і якості життя населення.

Сьогодні транспортний сектор економіки України загалом задовольняє лише базові потреби економіки та населення у перевезеннях. Рівень безпеки, показники якості та ефективності перевезень пасажирів і вантажів, енергоефективності, техногенного навантаження на довкілля не відповідають сучасним вимогам.

Спостерігається відставання в розвитку транспортної мережі, передусім у розвитку автодоріг загального користування від темпів

автомобілізації країни. За останні двадцять років їх довжина практично не зростала, тоді як за останні 30 років у Європі швидкими темпами будувались автомагістралі міжнародного значення. Як наслідок, щільність автодоріг в Україні у 5,9 раза менша, ніж у Франції (відповідно 0,28 та 1,65 км доріг /кв. км площі країни). Протяжність швидкісних доріг в Україні становить 0,28 тис. км, у Німеччині – 10,9 тис. км, Франції – 7,1 тис. км. Це пояснюється рядом об'єктивних причин, такими як великий тягар на утримання транспортної мережі на душу населення, порівняно з європейськими країнами, через відносно невелику густоту населення (78 чол./кв. км), низьку купівельну спроможність населення (1/5 купівельної спроможності Єврозони), відносно невеликий парк автомобілів та велику територію країни.

Незадовільним є техніко-експлуатаційний стан автодоріг: 51,1 % не відповідає вимогам за рівністю, 39,2 % – за міцністю. Середня швидкість руху на автодорогах України у два–три рази нижча, ніж у західноєвропейських країнах.

Незадовільний рівень високотехнологічної складової транспортної галузі в Україні зумовлений низьким рівнем тарифів на перевезення, що підлягають державному регулюванню; обмеженим фінансуванням з Державного та місцевих бюджетів; відсутністю коштів на просте відтворення основних фондів унаслідок зниження їх вартості та недостатнього рівня амортизаційних відрахувань; відсутністю інвестицій на умовах концесій, державно-приватного партнерства, недосконалістю механізмів лізингу. Нестача інвестицій призвела до старіння рухомого складу, що зумовлює невідповідність технічного і технологічного рівня вітчизняного транспорту європейським вимогам.

Залишається низьким рівень сервісного обслуговування клієнтів, наявний транзитний потенціал і вигідне географічне розташування країни використовується недостатньо. Спостерігається відставання в розвитку транспортно-логістичних технологій, мультимодальних перевезень, рівня контейнеризації. Наслідком є висока частка транспортних витрат у собівартості продукції. Більша частина інвестицій в транспортний сектор здійснюється за рахунок власних коштів підприємств транспорту та банківських кредитів. Через незавершеність структурних реформ приватний капітал ще не став вагомим чинником розвитку.

Незадовільним є рівень безпеки дорожнього руху. У середньому за добу в автомобільних катастрофах гине понад 20 і отримує травми близько 200 учасників дорожнього руху. Рівень дорожнього травматизму в Україні перевищує відповідний показник європейських країн у 10 разів.

Ситуація в галузі автомобільного транспорту характеризується такими тенденціями: відставанням темпів розвитку дорожнього господарства України від темпів автомобілізації та зростання автомобільних перевезень; недостатнім рівнем фінансування державою дорожнього господарства; неналежним станом утримання автомобільних доріг. Вантажообіг підприємств автомобільного транспорту за січень – березень 2009 р. становив 6,7 млрд ткм, що менше ніж у відповідному періоді минулого року на 15,1 %. Поряд зі зміною структури перевезень скорочується кількість вантажного транспортного парку, оскільки старі транспортні засоби вибувають з експлуатації, а нові надходження їх мізерні. Якщо станом на 01.01.92 парк вантажних автомобілів налічував 919 тис. од., автобусів – 133 тис. од., то на той самий період 2008 р. кількість вантажівок зменшилася до 837 тис., а пасажирських автобусів збільшилася до 140,2 тис. З них лише 2,6 % експлуатувалися до трьох років, 3,8 % – до п'яти, 80,3 % – понад вісім років. З технічних причин не виходять на лінію до 60 % автобусів. Структура автопарку потребує вдосконалення, зокрема збільшення частки автомобілів вантажністю менше ніж 2 т і понад 8 т, а також дизельних автомобілів.

Масова автомобілізація транспорту стає альтернативою громадському транспорту, що створює новий стиль життя та забезпечує мобільність населення. Кількість легкових автомобілів у приватній власності за 2003–2008 рр. збільшилася в Україні на 22 %, або на 1100 тис. Однак це призводить до заторів у містах, підвищення екологічного навантаження та значних енергетичних втрат.

Водночас погіршуються соціальні стандарти якості пасажирських перевезень за такими показниками, як наповненість транспортного засобу, забезпечення міським електротранспортом та автобусами великої місткості, регулярність руху. Понад 15 років експлуатуються 92 % трамваїв, 78 % вагонів метро, 63 % тролейбусів; понад 25 років – 50,6 % пасажирських залізничних вагонів. Підприємства громадського пасажирського транспорту характеризуються збитковістю внаслідок низького рівня тарифів, недостатньої компенсації

витрат коштів з бюджету від перевезень пільгових категорій пасажирів; неефективності системи збору виручки від міських та приміських перевезень на пасажирському транспорті загального користування.

Залізничний транспорт сьогодні в основному задовольняє потреби суспільного виробництва і населення в перевезеннях. Проте ефективність діяльності галузі, якість послуг, що надаються споживачам, дедалі більшою мірою не відповідають сучасним вимогам. **Посилюються небезпечні тенденції зниження провізних спроможностей залізниць, що створює реальні загрози подальшому розвитку економіки та національній безпеці держави. У сучасних умовах залізничний транспорт працює з основними фондами, знос яких у цілому становить близько 80 %.** Станом на 01.01.09 інвентарний парк пасажирських вагонів налічував 7527 одиниць, у тому числі 3043 вагони, які експлуатуються понад установлений нормативний термін (понад 28 років), що становить 40,4 % від інвентарного парку. Крім того, частина вагонів віком від 10 до 20 років дорівнює 21,2 %, а до 10 років – лише 6,1 %.

Темпи старіння парку пасажирських вагонів значно випереджають його оновлення, загальний коефіцієнт зносу становить 85 %. Частина пасажирських вагонів, що експлуатуються 28 років і більше, використовуються в пасажирських поїздах після проведення науково-технічного діагностування та ремонту.

Інвентарний парк тягового рухомого складу станом на початок 2009 р. нараховує 1855 електровозів, 2494 магістральні та маневрові тепловози колії 1520 мм. В експлуатації перебуває електровозів – 1155, тепловозів – 1314 одиниць. Повністю амортизовано 1359 (73 %) електровозів і 1666 (67 %) тепловозів. Інвентарний парк вантажних вагонів залізниць України становить 131 256 одиниць, ураховуючи вагони-транспортери. За останні п'ять років знято з експлуатації за терміном служби 19 511 вагонів, а поповнення становить 4479 вагонів, або 23 % від кількості вилучених, тобто дефіцит вагонів дорівнює 77 %. Аналогічна ситуація з основними фондами сформувалась у колійному господарстві, електрифікації та електропостачанні, автоматичі, телемеханіці і зв'язку, та інших господарствах.

Станом на 01.01.09 на залізницях України експлуатується 19 430 штучних споруд загальною протяжністю 618 км, з яких 44 залізничні

тунелі, 7866 мостів, 10 913 водопропускних труб, а також 1202 дефектні й слабкі штучні споруди, у тому числі 12 залізничних тунелів, 874 залізничні мости, на яких функціонують 990 дефектних прогонових споруд.

Загальна експлуатаційна довжина електрифікованих колій станом на 01.01.09 дорівнює 9751,99 км, з них із простроченим терміном експлуатації (понад 40 років) – 4545,77 км (46,6 %). Знос основних фондів господарства електропостачання становить 90,2 %. На європейських залізницях запроваджено високошвидкісний рух зі швидкостями 200–250 км на годину та висока частота руху пасажирських поїздів. Хоча на залізничному транспорті України впроваджується рух пасажирських поїздів зі швидкістю 160 км/год, необхідно вирішити досить складну проблему розподілу мережі на вантажний та пасажирський рух і підвищити частоту руху поїздів.

Авіаційний транспорт. Нинішні проблеми цивільної авіації України мають різноманітний характер та істотно впливають на стан, безпеку і темпи розвитку держави. Із зареєстрованих 727 повітряних суден (ПС) тільки 393 мають сертифікат льотної придатності, з них 103 ПС іноземного виробництва. **Основні підприємства галузі, як і раніше, працюють в умовах старіння повітряних суден. Середній знос власних повітряних суден у вітчизняних авіакомпаніях перевищує 70 %, а середній їх термін експлуатації (з урахуванням орендованих) дорівнює 22,3 року. За відсутності сучасних типів ПС авіакомпанії вимушені експлуатувати авіаційну техніку з продовженим ресурсом.**

Питання залучення додаткових коштів для загального оновлення парку літаків українських авіакомпаній, які фактично всі є приватними за формою власності, вирішуються безпосередньо власниками авіакомпаній. У 2008 р. комерційні рейси вітчизняних та іноземних авіакомпаній обслуговували 30 українських аеропортів та аеродромів. Зношеність злітно-посадкових смуг в аеропортах коливається від 40 до 90 % (табл. 1.2.15).

Фактичний стан зношеності основних фондів головних аеропортів України становить 66,2 % і має тенденцію до збільшення. Оновлення основних фондів за період 2005–2008 р р. проводилось переважно за рахунок власних коштів підприємств (60,8 %), бюджетних коштів (31,6 %) та інших джерел (7,6 %).

Таблиця 1.2.15

Зношеність злітно-посадкових смуг в аеропортах України

Назва аеродрому	Рік уведення в дію ШЗПС	Рівень зносу ШЗПС, %	Примітка
Бориспіль	ШЗПС-1 – 2001 ШЗПС-2 – 1971	60	-
Дніпропетровськ	1987	50	-
Донецьк	1941	80	Ведуться роботи з будівництва нової ШЗПС 40000х60м
Запоріжжя	1955	65	-
Івано-Франківськ	1986	70	-
Київ (Жуляни)	1941–1942	90	У 2008 р. проведені роботи з реконструкції ШЗПС, нині покриття ШЗПС відповідає новому стану
Львів	1960	70	-
Одеса	1961	65	-
Сімферополь	ШЗПС-1 ШЗПС-2 – 1982	70 40	ШЗПС-1 використовується як РД
Ужгород	1976	90	У 2007 р. посилення центральної ділянки ШЗПС шириною 35м
Харків (Основа)	1941	70	-
Чернівці	1990	40	Проводяться роботи з подовження ШЗПС на 300м

Джерело: за даними Ради національної безпеки і оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rainbow.gov.ua>.

Морський та річковий транспорт. Що стосується морегосподарського комплексу і транспорту, то сучасний стан усіх видів морської діяльності істотно відстає від вимог українського суспільства та не відповідає світовим тенденціям розвитку.

В умовах загострення фінансової кризи особливо болісною для реального сектору економіки стає проблема зростання цін на продукцію та послуги з морської діяльності на споживчому ринку, нерозвиненість ринку морських перевезень у країні, слабкий розвиток морепромислового сектору, недостатнє використання органічних та мінеральних ресурсів морського дна тощо.

Відсутність економічно спроможного механізму функціонування торговельного судноплавства та морегосподарчої діяльності, разом з об'єктивними причинами, пов'язаними з розпадом СРСР, призвели до втрати значної матеріальної бази, економічного та частково кадрового потенціалу всіх видів морської діяльності, які, за відсутності сприятливих умов відновлюються надто повільно, а у деяких випадках не відновлюються й зовсім. Як наслідок, **у країні штучно створені умови, за яких національні експортери та імпортери не зацікавлені в найвигідніших умовах транспортування вантажів, рибалки – у доставлянні виловів до власних берегів, суднобудівники – у будівництві суден для національних компаній тощо.**

Крім того, **Україна економічно неприваблива для транзиту вантажів через її морські порти, внутрішні водні шляхи, судноремонту для суден іноземних власників, повнокомплектного суднобудування.** Тож транзитні перевезення не тільки зменшуються за обсягом, а й погіршується їх структура в бік постійного збільшення частки дешевих та шкідливих речовин. Середній рівень зносу основних фондів загалом на підприємствах морського і річкового транспорту становить близько 55,2 %, зокрема, гідротехнічних споруд – 45,1, портових кранів – 61,7, вантажних суден – 69,3, пасажирських суден – 82,8 %. Фактичний середній термін експлуатації флоту становить 14,2 року, суден «ріка – море» – 8,3, але більшість суден експлуатуються вже 16–25 років. Середній вік швидкісних теплоходів – 15 років. Чимало звичайних річкових суден законсервовані та підлягають розпродажу, 91,4 % експлуатуються понад 10 років, менше 10 років – 1,8 % і тільки 1,2 % – до 5 років. Основою вантажного флоту є суховантажні судна, нормативний строк служби

яких сягає 22–24 років. Слід зазначити, що суднам з терміном служби понад 15 років за вимогами екології заборонено заходити в порти розвинених країн, що значно обмежує конкурентоспроможність флоту. Понад нормативний строк експлуатуються 65,6 % їх загальної кількості. До 20 років лише (30,3 %) 356, менше 10 років – (1,6 %) 18. За останні п'ять років вантажний транспортний флот поповнився лише 4 суднами.

Основні причини стрімкого скорочення тоннажу під українським прапором – це фізичне зношення флоту, відсутність фінансування будівництва нових суден, високі ставки оподаткування судноплавних компаній, відсутність сучасних заставних схем фінансування будівництва та купівлі суден.

Останнім часом набули особливої актуальності проблеми, пов'язані з ціноутворенням на транспортні послуги (які влітку 2009 р. ледь не призвели до кризової ситуації з експортом зернових), співіснуванням державних та недержавних суб'єктів господарювання тощо. Це також негативно впливає на інвестиційну привабливість морської діяльності.

На сьогодні участь України у світовій морській торгівлі обмежується 4,4 млн т вантажів, тобто 0,05 % від її загального обсягу (табл.1.2.16). Саме такий обсяг вантажів перевозиться суднами під Державним прапором України. Це відповідає рівневі розвитку морської торгівлі, наприклад Океанії.

Середній показник продуктивності однієї тонни дедвейту українського флоту становить 12–14 т вантажів на рік, при середньому у світі – 6–7 т, але водночас одна тонна дедвейту в середньому у світі мала у 2007 р. прибутку за добу 0,5 USD і більше, а в Україні 0,1 USD і менше. Тільки одиничні українські судна виходять на рівень 0,25 USD прибутку за добу експлуатації. Переважно це є наслідком незбалансованого товарообігу і структури перевезень, коли основний обсяг імпорту потрапляє до України в контейнерах, а основний експорт здійснюється балкерним тоннажем. Водночас частка вантажів походженням з України становить 1 %, а з урахуванням транзиту – 2 % від обсягу світової морської торгівлі.

На сьогодні обмеженість підходу до розвитку морської могутності держави вже не просто шкідлива, вона створила реальну загрозу економічній та національній безпеці держави. Підтвердженням цього є те, що за період незалежності України практично повністю втрачено морський транспортний флот.

Таблиця 1.2.16

Участь окремих територій у світовій морській торгівлі
(на 01.01.07)

Групи країн	Вантажі, що навантажені			
	Усього	Нафта	Нафтопродукти	Сухі вантажі
	млн т			
Увесь світ	7 415,5	1 990,8	683,0	4 741,7
Розвинені країни	2 683,1	100,0	187,3	2 395,8
Перехідні економіки	202,6	108,4	43,3	50,9
Країни, що розвиваються	4 529,6	1 782,4	452,4	2 294,8
Африка	791,7	477,4	53,1	261,2
Америка	1 052,5	284,0	102,1	666,4
Азія	2 678,8	1 016,7	297,1	1 365,0
Океанія	6,6	4,3	0,1	2,2
Україна	4,4	-	-	4,4

Джерело: Review of Marine Transport 200 / Report of UNCTAD secretariat / New York and Geneva, 2007. – 167 p.

Частка у ВВП від діяльності морського транспорту країни постійно зменшується і нині становить трохи більше 2 %, тоді як за умови використання потенціалу отриманого на день незалежності, вона могла б сягати більше 15 % щодо морського транспорту та 10 % відносно суднобудування й ремонту. Протягом 2002–2008 рр. обсяги експорту транспортних послуг на вантажні перевезення, що їх надавали українські суб'єкти, збільшилися у 2,6 раза, імпорт таких послуг за цей період збільшився майже у 6,4 раза. Загалом, за останні 20 років частка вітчизняних перевізників експортно-імпортних вантажів у загальному їх обсязі скоротилася з 75 до 7,5 %.

Крім загострення конкурентної боротьби за морські перевезення, однією з основних причин такого становища стала неконкурентоспроможність вітчизняного флоту на світовому фрахтовому ринку. Так, середня тривалість експлуатації наявних в «Українському Дунайському пароплавстві» суден становить близько 30 років, а загальний рівень

спрацювання рухомого складу вітчизняних компаній – майже 70 %. При цьому до 80 % суден експлуатують понад нормативний термін.

Як наслідок, за підсумками першого півріччя 2009 р. транспортний комплекс України втратив близько 30 % вантажів. Через брак рухомого складу, майже не здійснюються контейнерні перевезення залізничним транспортом, а перевезення контейнерів автомобілями руйнує дорожнє полотно, оскільки останнє не відповідає необхідним вимогам навантаження. Нерентабельність перевезень внутрішнім водним транспортом створена штучно, оскільки Законом «Про залізничний транспорт», у супереч логіці, на річкового перевізника перекладено плату за розведення залізничних мостів, запроваджено великі екологічні платежі тощо. Для порівняння зазначимо, що обсяги переробки вантажопотоків портами сусідньої Росії в I півріччі 2009 р. збільшилися на 10,7 %, у тому числі за рахунок збільшення транзиту вантажів країн СНД.

З метою вирішення накопичених проблем необхідно створити ефективний організаційно-економічний механізм розвитку морегосподарського комплексу України, що включатиме:

- комплекс заходів щодо захисту майнових прав підприємців та фінансових інтересів інвесторів і кредиторів, запровадження інвестиційно привабливої податкової системи;

- систему економічної зацікавленості вантажовласників в експортуванні товарів на умовах CIF та імпортуванні на умовах FOB шляхом внесення змін до чинного законодавства в частині віднесення у подвійному обсязі фрахтових платежів експортерів і імпортерів на собівартість виробництва та оподаткування їх податком на додану вартість за нульовою ставкою;

- забезпечення економічної зацікавленості у вкладанні коштів у будівництво флоту, перш за все на українських верфях шляхом розвитку лізингової системи, пільг на оподаткування тієї частки прибутку, що інвестується в суднобудування, та відновлення українського суднобудування шляхом розробки заходів зі зниження собівартості робіт на 15–20 % та підвищенню продуктивності праці до 40–50 т дедвейту за рік на одного працюючого (у Японії – 450 т, Південній Кореї – 250 т);

- інституалізацію в країні логістичної, фрахтової діяльності та діяльності з морського права, сприяння створенню єдиних операторів мультимодальних перевезень, операторів контейнерних терміналів усередині країни;

- розвиток можливостей портової системи щодо підвищення дедевейту суден, які обробляються, пропускної спроможності митних терміналів, забезпеченню усіх видів безпеки на морському транспорті;
- спрощення процедур оформлення та зняття перешкод на прийом виловів риби та морепродуктів від вітчизняних рибалок;
- систему підтримки та розвитку морських традицій у країні, підготовки кадрів, науки та освіти.

Магістральні мережі газопостачання. Інфраструктура в газовій промисловості країни представлена магістральними газотранспортними мережами, які належать до сфери управління компанії ДК «Укртрансгаз», та газорозподільними мережами, що забезпечують подачу природного газу на внутрішньому ринку і перебувають в управлінні ДК «Газ України».

За даними НАК «Нафтогаз України», на кінець 2008 р. газотранспортна система ДК «Укртрансгаз» об'єднує 37 тис. км газопроводів різного призначення та продуктивності, 72 компресорні станції (КС), 1437 газорозподільних станцій (ГРС), 12 підземних сховищ газу (ПСГ) та об'єкти інфраструктури, які забезпечують функціонування системи. Надійність транзитних поставок газу і газопостачання внутрішнім споживачам забезпечується комплексом підземних сховищ газу загальною ємністю понад 32 млрд м³. На вході ГТС України здатна прийняти до 290 млрд м³, а на виході передати 175 млрд м³ природного газу, в т. ч. 140 млрд м³ до країн Західної та Центральної Європи.

Стан дорожньо-мостового господарства. Значне зростання інтенсивності руху, особливо великовагових навантажень, призводить до руйнування покриття проїзної частини вулично-дорожньої мережі та елементів конструкцій мостових споруд. Так, з загальної кількості мостів і шляхопроводів 914 споруд (18 %) мають обмежену носійну спроможність або перебувають в аварійному стані. Цей показник найвищий у Харківській області (79 %), а найкраща ситуація – у Чернівецькій області (2 %). У 2007 р. кількість підприємств, що працювали у сфері дорожньо-мостового господарства, становила 991 од., з яких 244 од. (24 %) – це приватні підприємства. За даними Укравтодору, в Україні мережа доріг загального користування має протяжність 169,4 тис. км, у т. ч. 20,5 тис. км – доріг державного значення, 148,9 тис. км – місцевого значення. Загальна протяжність вулично-дорожньої мережі станом на 01.01.08 дорівнює 133 тис. км, з яких лише 93 тис. км (70 %)

з твердим покриттям проїзної частини. Цей показник найвищий у м. Києві (98 %), а найнижчий – у Кіровоградській області (48 %). Протяжність вулиць і доріг з удосконаленим покриттям проїзної частини становить 57 тис. км (48 %). Цей показник найбільший у м. Києві (97 %), а найменший – у Луганській області (14 %).

На міських та селищних вулицях і дорогах експлуатується 4378 мостів та 533 шляхопроводи загальною протяжністю 333 км. Протягом 2007 р. виконано робіт з будівництва, реконструкції, ремонтів та утримання об'єктів дорожньо-мостового господарства на суму 2506 млн грн, що на 12 % більше порівняно з 2006 р. (табл.1.2.17).

Таблиця 1.2.17

Показники наявності та обсягів наданих робіт і послуг об'єктів інфраструктури шляхового господарства України, 2001–2007 рр.

Показник стану об'єктів шляхового господарства	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Кількість мостів і шляхопроводів, од.	16118	16074	16099	16082	16115	16145	16194
Протяжність мостів і шляхопроводів, погонних м	365224	365018	368566	371157	374672	379026	381979
Довжина автошляхів з твердим покриттям за категоріями, тис. км	164,1	164,2	164,6	164,8	165,0	165,2	165,6
Протяжність доріг з придорожніми насадженнями, км	72789	73252	73229	74024	73874	73920	73351
Кількість автопавільйонів, од.	25521	25533	25160	25469	25428	25466	25726
Кількість площадок, усього	40579	40407	39659	40021	40096	40000	39995
Інтенсивність перевезення пасажирів, млн пас. км на 1 км шляхів: Автодорогами	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
Трамваями	4,1	3,7	3,2	3,2	3,1	3,1	2,9
Тролейбусами	3,5	3,2	2,6	2,4	2,5	2,4	2,1

Джерело: за матеріалами Міністерства з питань житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjkg.gov.ua>; ДП «Укравтодор» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukravtodor.gov.ua>.

1.2.6.2. Аналіз тенденцій розвитку житлово-комунального господарства України

Ситуація у фінансово-економічній та технічній сферах житлово-комунального господарства характеризується зростанням дебіторсько-кредиторської заборгованості, рівня зносу основних фондів, обсягів втрат тепла і води тощо. Найгостріші проблеми в галузі пов'язані з: невідповідністю відносин у сфері ЖКГ змінам в економіці держави і неінтегрованістю галузі в систему ринкової економіки; недосконалістю системи державного регулювання ринку житлово-комунальних послуг; штучною монополізацією діяльності у сфері будівництва, реконструкції та утримання житла; нерозвиненістю сучасних форм ефективного управління житлом і підприємствами житлово-комунального господарства, відсутністю єдиної технічної політики розвитку житлової та комунальної інфраструктури.

Це зумовлює необхідність проведення структурних реформ, які б забезпечили створення нової економічної моделі експлуатації та розвитку житлового фонду, його надійне і високоякісне обслуговування з урахуванням інтересів споживачів. В іншому разі вартість житлово-комунального обслуговування зростатиме високими темпами на тлі зниження його надійності та якості.

Житлове господарство. Існуючі темпи житлового будівництва недостатні для вирішення проблеми забезпечення населення житлом, і передусім громадян, які потребують поліпшення житлових умов відповідно до законодавства. Середня забезпеченість населення України житлом на 1 січня 2008 р. становила 22,5 м² загальної площі на одну особу.

На початок 2008 р. житловий фонд України становив 1057,6 млн м² загальної площі (на 42,6 млн м² більше, ніж у 2000 р.). Майже весь житловий фонд (98 %) розміщується в житлових приміщеннях, частка нежитлових будівель у загальному житловому фонді становила 2 % (21,3 млн м²). Сукупний обсяг інвестицій в основний капітал житлового будівництва станом на 2007 р. у фактичних цінах дорівнював 30343 млн грн.

Зберігається тенденція старіння житлового фонду, який здебільшого перебуває у незадовільному технічному стані. За минулий рік кількість аварійних будинків зросла на 679 одиниць (або на 5,8 %), а загальна площа зменшилась на 52,7 тис. м² (або на 4,9 %).

Майже 10 млн житлових будинків, або 20 % їх кількості розміщені в сейсмонебезпечних зонах, 40 % – у зонах, що можуть бути охоплені безпосереднім впливом небезпечних сейсмічних подій. До 70 % загальних площ зазнають впливу землетрусів, підтоплень, зсувів, підробок та інших інженерно-геологічними процесів, що негативно відбивається на стійкості будівель і споруд. Протягом 2000–2007 рр. в Україні спостерігалось щорічне зростання темпів житлового будівництва. Так, 2001 р. введено житла на 6,8 % більше, ніж у попередньому році; 2002-го – відповідно на 2,3; 2003-го – на 5,9, 2004-го – на 17,6; 2005-го – на 3,3; 2006-го – на 10,4; 2007 р. – на 18,7 %. За даними Держкомстату, 2008 р. в Україні введено в експлуатацію 10495,6 тис. м² загальної площі житла, що на 2,5 % більше порівняно з 2007 р. (табл. 1.2.18).

Таблиця 1.2.18
Уведення в експлуатацію житла в Україні, 2000–2008 рр.

Рік	Уведено всього		У т.ч. індивідуальними забудовниками	
	тис. м ² загальної площі	частка від попереднього року, %	тис. м ² загальної площі	частка від попереднього року, %
2000	5558	90,4	3351	101,4
2001	5939	106,8	3446	102,8
2002	6073	102,3	3613	104,9
2003	6433	105,9	3864	107,0
2004	7566	117,6	5026	130,1
2005	7816	103,3	4369	86,9
2006	8628	110,4	4652	106,5
2007	10244	118,7	5677	122,0
2008	10496	102,5	5831	102,7

Джерело: за даними Міністерства з питань житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjkg.gov.ua>.

Водогінно-каналізаційне господарство. Спостерігається негативна тенденція до зростання частки старих та аварійних головних каналізаційних колекторів (від 26,8 до 30,5 %), протяжності вуличної каналізаційної (від 31,0 до 34,1 %), внутрішньоквартальної та дворової каналізаційної (від 31,8 до 33,9 %) мереж.

Протягом останніх років технічний стан водогінних та каналізаційних мереж невпинно погіршується (табл.1.2.19, табл. 1.2.20). Зростає частка старих і аварійних водоводів (від 30,4 % у 2005 р. до 32,3 % у 2007 р.), вуличної (від 34,7 до 38,1 %), внутрішньоквартальної та дворової (від 33,7 до 35,6 %) мереж. Частка мереж водогінно-каналізаційного господарства країни, що перебувають у старому та аварійному стані, на початок 2008 р. становила 35 %. Вищий за середньогалузевий цей показник у м. Севастополі, АРК, Луганській, Донецькій, Львівській, Херсонській, Запорізькій, Одеській, Кіровоградській та Дніпропетровській областях (рис. 1.2.5).

Таблиця 1.2.19

Динаміка технічного стану водогінних мереж України 2005–2007 рр.

Показник	2005	2006	2007
<i>Загальна протяжність водогонів, км</i>	57161,0	54760,1	53561,7
З них старих і аварійних	17376,4	16672,3	17289,1
<i>Частка від загальної протяжності, %</i>	30,4	30,4	32,3
<i>Загальна протяжність вуличної мережі, км</i>	100487,7	101064	102938
З них старих і аварійних	34857,2	36073	39186
<i>Частка від загальної протяжності, %</i>	34,7	35,7	38,1
<i>Загальна протяжність внутрішньоквартальної та дворової мережі, км</i>	25513,5	25259	25143,6
З них старих і аварійних	8598,5	8628,4	8941,7
<i>Частка від загальної протяжності, %</i>	33,7	34,2	35,6
<i>Рівень зносу основних фондів, %</i>	60,7	61,7	62,0
<i>Рівень втрат води у мережах, %</i>	34,5	36,9	38,5

Джерело: за матеріалами засідання Ради національної безпеки і оборони України «Про розбудову і модернізацію інфраструктурних систем економіки і життєдіяльності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rainbow.gov.ua>.

Таблиця 1.2.20

Динаміка технічного стану каналізаційних мереж України
у 2005–2007 рр.

Показник	2005	2006	2007
<i>Загальна протяжність головних каналізаційних колекторів, км</i>	14665,6	14757,1	14815,1
З них старих і аварійних	3927,6	4256,9	4516,3
<i>Частка від загальної протяжності, %</i>	26,8	28,8	30,5
<i>Загальна протяжність вуличної каналізаційної мережі, км</i>	20610,9	20918,6	21113,2
З них старих і аварійних	6393,2	6610,5	7198,4
<i>Частка від загальної протяжності, %</i>	31,0	31,6	34,1
<i>Загальна протяжність внутрішньоквартальної та дворової каналізаційної мережі, км</i>	14261,2	14207,5	14339,4
З них старих і аварійних	4542,0	4554,7	4863,7
<i>Частка від загальної протяжності, %</i>	31,8	32,1	33,9

Джерело: за даними Ради національної безпеки і оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rainbow.gov.ua>.

У зв'язку з негативними тенденціями технічного стану водогінних мереж підвищився рівень втрат та необлікованих витрат води, що в середньому в Україні становить **38,5 %**. Критичного рівня досягли показники в м. Севастополі, Закарпатській, Чернівецькій, Житомирській, Харківській, Івано-Франківській, Одеській, Луганській, Львівській областях та АРК, де втрати та необліковані витрати води становили 51–87 %.

Значними, як і раніше, є питомі витрати електроенергії на постачання води та відведення стоків (середньогалузевий показник – 1,57 кВт·год/м³ води та стоків). Нижчі за середньогалузевий рівень питомі витрати електроенергії в Донецькій, Дніпропетровській, Черкаській, Львівській областях та м. Києві.

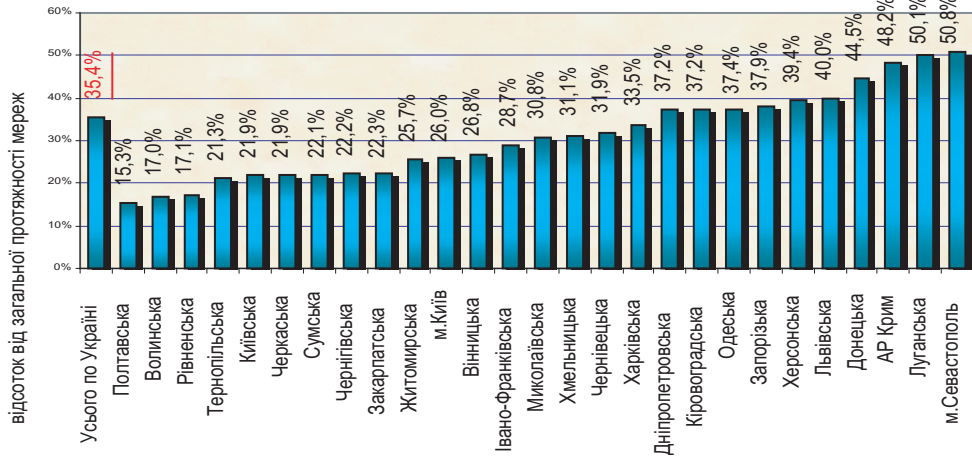

Рис. 1.2.5. Частка старих і аварійних водогінних і каналізаційних мереж у регіонах

Джерело: за матеріалами Міністерства з питань житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjkg.gov.ua>.

Теплоенергетика. Технічний стан опалювальних котелень і теплових мереж України у 2005–2008 рр. характеризується як незадовільний. Це спричиняє значні витрати палива, істотне забруднення навколишнього середовища і загалом зниження надійності та якості послуг тепlopостачання. Значною залишається частка установлених котлів з терміном експлуатації понад 20 років (2005 р. – 24,0 %; 2006 р. – 25; 2007 р. – 23,7; 2008 р. – 22,8 %), що мають низький коефіцієнт корисної дії, застарілу автоматику і пальникові пристрої. На початок 2009 р. у старому та аварійному стані перебувало 5,6 тис. км теплових і парових мереж, або 15,7 % від їх загальної протяжності (для порівняння: за підсумками 2006 р. вимогам технічної експлуатації не відповідало 15 % мереж) (табл. 1.2.21).

Таблиця 1.2.21

Динаміка технічного стану опалювальних котелень та теплових мереж України у 2005–2008 рр.

Показник	2005	2006	2007	2008
<i>Кількість установлених котлів, од.</i>	65161	65408	69801	72298
З них терміном експлуатації понад 20 років	15641	16363	16546	16468

Продовження табл. 1.2.21

<i>Протяжність теплових та парових мереж у двотрубному обчисленні, км</i>	37384,7	36708,3	35754,3	35834,2
У т. ч. старих та аварійних	4910,5	5499,6	5185,4	5620,7
Частка від загальної протяжності мереж, %	<i>13,1</i>	<i>15,0</i>	<i>14,5</i>	<i>15,7</i>

Джерело: за даними Ради національної безпеки і оборони України. – [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://www.rainbow.gov.ua>.

Складна проблема теплового господарства – ненадійність тепло-трас та їх незадовільна теплоізоляція, що спричиняє великі втрати тепла, істотні економічні збитки внаслідок частих аварій та значних обсягів ремонтних робіт. Теплові мережі прокладені здебільшого в непрохідних залізобетонних каналах різних конструкцій та ізольовані з мінеральною ватою. Вони не захищені від проникнення ґрунтових та інших вод із супутніх комунікацій. Це призводить до руйнування теплоізоляції, інтенсивної зовнішньої корозії металу труб і, як наслідок, до пошкоджень і розривів трубопроводів.

У регіонах на початок 2009 р. найбільша частка старих та аварійних теплових мереж комунальної теплоенергетики припадала на Харківську – 13,2 %, Одеську – 10,8, Донецьку – 8,6, Сумську – 4,5, Львівську – 4,8, Вінницьку – 3,7, Чернігівську – 3,7, Луганську – 3,4 області, АРК – 5,5 та м. Київ – 6,7 і м. Севастополь – 6,6 %.

Критична ситуація щодо частки фізично та морально зношених низькоефективних котлів з терміном експлуатації понад 20 років склалася у м. Києві – 3,7 %, АРК – 4,6, та в областях: Донецькій – 10,9, Дніпропетровській – 10,4, Львівській – 6,5, Харківській – 5,7, Луганській – 4,6, Волинській – 4,2, Київській – 4,2, Чернігівській – 3,9, Полтавській – 3,8 і Закарпатській – 3,6 %.

Стабільно високі питомі витрати палива на виробництво теплової енергії – 169,2 кг умовного палива/1 Гкал. тепла. Найнижчі показники у Миколаївській (118,45 кг ум. п./1 Гкал.), Рівненській (124,2), Харківській (137,0), Запорізькій (149,5), Хмельницькій (159,0), Одеській (166,9) та Волинській (168,2) областях, а критично високі – у Закарпатській (199,9), Чернігівській (198,8) та Херсонській (193,6 кг ум. п./1 Гкал.) областях.

Поводження з відходами. Незадовільна ситуація склалася у сфері поводження з твердими побутовими відходами: **у населених пунктах щорічно утворюється близько 19 тис. несанкціонованих звалищ, що займають площу понад 700 га.** В Україні протягом 2008 р. утворилось близько 50 млн м³ твердих побутових відходів (ТПВ), що дорівнює близько 11 млн т, які захоронюються на 4 тис. сміттєзвалищ і полігонів загальною площею майже 7,4 тис. га. Кількість перевантажених сміттєзвалищ становить 243 од. (6 %), а нормам екологічної безпеки не відповідають 1187 од. (28 %).

Середній показник зношеності спецавтотранспорту 2008 р. залишився незмінним – 69 %. Найменша зношеність сміттєвозів у м. Севастополі (40 %) та Донецькій області (54 %).

Згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 30), вирішення питань збирання, транспортування, утилізації та знешкодження побутових відходів належить до компетенції виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Водночас органи місцевого самоврядування часто зволікають з упровадженням сучасних методів і технологій поводження з побутовими відходами. Зокрема, спостерігається невиконання місцевою владою вимог, визначених Законами України «Про житлово-комунальні послуги» та «Про відходи», в частині недостатнього фінансування розвитку й утримання об'єктів галузі, встановлення економічно обґрунтованих тарифів та організації належного контролю за перевезенням, розміщенням і використанням полігонів та сміттєзвалищ.

1.2.6.3. Аналіз тенденцій розвитку телекомунікаційного сектору інфраструктури України

Аналіз стану інформатизації та розвитку систем зв'язку в Україні свідчить, що загальна ситуація у цій галузі сьогодні не може бути визнана задовільною і не тільки через кризові явища в економіці. Спостерігається технічне відставання телекомунікаційних систем, мереж передачі даних, які характеризуються недостатньою пропускнуною спроможністю та надійністю зв'язку, низькою якістю та незначним обсягом послуг, тоді як на світовому ринку ця галузь з окремої ланки інфраструктури перетворилась у найпотужнішу індустрію, що продукує величезні бази даних, за допомогою яких здійснюється

управління не лише окремими господарюючими суб'єктами, а й економікою і політикою цілих країн. Рівень інформатизації українських підприємств порівняно з розвиненими країнами Заходу становить лише 2–2,5 %. Загальна економічна криза та технологічне відставання поставили у скрутне становище галузі, які займаються створенням і використанням засобів інформатизації та відповідної елементної бази. Україна з виробника сучасних машин перетворилася на споживача застарілих іноземних моделей обчислювальної техніки, що спричинило падіння вітчизняного науково-технічного потенціалу і неспроможність виробляти конкурентні зразки обчислювальної техніки та її елементної бази.

Більшість установ в Україні користується для передавання даних комутованими каналами загального користування.

В Україні існує розвинута мережа аналогових ліній передачі, які сьогодні вичерпали свої технічні можливості. Сучасні системи зв'язку, що базуються на методах передавання цифрової інформації, забезпечують якісніший та надійніший зв'язок.

У 2008 р. обсяг доходів, отриманих суб'єктами господарювання сфери телекомунікацій та зв'язку всіх форм власності, становив близько 46 млрд грн, що на 15 % перевищує показник 2007 р. З них від надання послуг населенню отримано 18,5 млрд грн. Споживання послуг зв'язку на одного жителя України дорівнює 33,3 грн на місяць, що на 15,6 % більше ніж 2007 р.

Обсяг капітальних інвестицій на розвиток галузі зв'язку становив близько 8 млрд грн, що на 36 % менше показників 2007 р.

Сегмент ринку послуг комп'ютерного зв'язку, зокрема надання доступу до мережі Інтернет, є найдинамічнішим серед інших. Станом на 01.01.09 чисельність інтернет-аудиторії в Україні перевищила 10 млн користувачів.

1.2.7. Енергетична безпека держави

Основа енергетичної безпеки України – паливно-енергетичний комплекс (ПЕК). Він має багато проблем, пов'язаних насамперед з фізичним зношенням устаткування і відсутністю власних фінансових ресурсів (навіть для модернізації існуючих основних фондів). Водночас залученню іноземних інвестицій перешкоджає недосконала інституційна база. Для вирішення цих проблем необхідний комплексний підхід, в

основу якого має бути покладена державна політика розвитку конкурентних ринків енергоресурсів, прозора регуляторна політика, вдосконалення галузевого менеджменту та формування дієвої моделі управління, удосконалення інвестиційного клімату з метою залучення недержавних фінансових ресурсів в інноваційні технології.

Взаємозумовленість розвитку енергетики та економіки країни потребує чіткого узгодження стратегічних орієнтирів економічної та енергетичної політики. З одного боку, розвиток ПЕК не повинен стримувати зростання ВВП через необґрунтоване підвищення цін на енергоресурси та відволікання державних інвестиційних ресурсів на субсидії нерентабельним виробництвам, а з іншого – економічне зростання саме стає передумовою нагромадження капіталу, а відтак і модернізації ПЕК. Тому так важливо узгодити пріоритети економічної та енергетичної стратегії України, причому остання має бути похідною та постійно коригуватися. Сучасний стан та динаміка інвестиційної діяльності протягом останніх років дає підстави для серйозних змін сучасної енергетичної політики, зокрема коригування Енергетичної стратегії України до 2030 р. з метою інтенсивнішого використання можливостей підвищення енергоефективності економіки та відповідного зменшення енергоємності ВВП.

ПЕК України має галузі з видобутку та виробництва всіх видів енергоресурсів – вугілля, природного газу, нафти та нафтопродуктів, електроенергії та теплової енергії. На сьогодні ПЕК України забезпечує її потреби в первинних паливно-енергетичних ресурсах (ПЕР) приблизно на 47 %, що на сучасному етапі зростання геополітичної складової світових цін на енергоресурси не може вважатися відносно задовільним показником. Потреби в електроенергії задовольняються в Україні виключно за рахунок власного виробництва. Але значна залежність від імпорту нафти, газу та ядерного палива негативно впливає на стан енергетичної безпеки країни і створює напругу в економіці, соціальній та політичній сферах.

Енергетичний баланс України має структурні та цінові диспропорції, які істотно погіршують показники енергетичної безпеки країни. Ступінь реалізації початкових видобувних ресурсів вуглеводнів України становить 40,9 %, а в акваторіях – лише 3,9 %. Таким чином, країна має значний потенціал збільшення видобутку власних паливно-енергетичних

Таблиця 1.2.22

Добування паливно-енергетичних корисних копалин

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Вугілля готове, млн т	62,4	61,7	59,5	59,8	59,4	60,4	61,7	58,9	59,5
Нафта сира, млн т	2,6	2,6	2,6	2,8	3,0	3,1	3,3	3,3	3,2
Газовий конденсат, млн т	1,1	1,1	1,1	1,1	1,3	1,2	1,2	1,1	1,1
Газ природний, млрд м ³	17,2	17,7	17,9	18,6	19,6	19,9	20,1	20,2	20,6

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

ресурсів. Попередні розрахунки показують, що Україна може забезпечити свої потреби власним видобутком нафти на 25–35 % та газу на 50–60 %. Однак реалізації цього потенціалу перешкоджають складні геологічні умови прогнозованих запасів вуглеводнів, а відтак і потреба в інвестиціях для їх освоєння. Динаміка добування паливно-енергетичних корисних копалин наведена у табл. 1.2.22.

На початку тисячоліття за рахунок власного видобутку і виробництва ПЕР забезпечувалося до 60 % від загального обсягу споживання ПЕР країни. Із цієї частки обсягу споживання ПЕР в Україні власними ресурсами задовольнялось: на 21,8–25,6 % за рахунок видобутку вугілля, на 9,2–11,3 % – природного газу, на 2,6–2,8 % – нафти (виробництва нафтопродуктів), до 11,5–16,0 % енергетичних ресурсів забезпечувалось виробництвом електричної і теплової енергії АЕС, ГЕС і ГАЕС та обмеженого обсягу з інших джерел енергії (видів палива). Існуюча структура первинного енергоспоживання не відповідає наявному ресурсному потенціалові держави. За даними Міжнародного енергетичного агентства, у структурі споживання первинних видів палива частка вугілля становить близько 29,2 %, нафти – 11,3 %, природного газу – 42,4 %. Водночас, наприклад, у Польщі (де основним власним енергоресурсом є вугілля) відповідні пропорції виглядають раціональнішими: вугілля – 58,2 %, нафта – 21,7 %, природний газ – 12,7 %.

Найбільшими категоріями споживачів природного газу є населення (житлово-комунальні послуги), електроенергетика, металургія,

хімічна промисловість. Річне споживання газу промисловістю (добувна, переробна) в Україні дорівнює 25–30 млрд м³, підприємствами з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води – 15–18 млрд м³, бюджетною сферою – 2–3 млрд м³, населенням – 17–19 млрд м³. Близько 7 млрд м³ використовується на технологічні цілі газотранспортної системи. Обсяги експорту газу до країн Центральної Європи становлять щорічно 2–6 млн м³ газу.

Характерне для останніх років зменшення енергоємності економіки України загалом та питомих витрат палива на виробництво окремих видів промислової продукції, хоча певним чином стабілізувало розвиток промислового виробництва, проте не дає поки що достатнього запасу стійкості економічної системи до зовнішніх загроз, пов'язаних зі зміною кон'юнктури на світових енергетичних ринках.

Енергоємність ВВП в Україні становить 0,76 кг у. п. / грн, або, за даними Міжнародного енергетичного агентства, 0,5 кг н. е. / дол. США (ПКС), що у 2,6 раза перевищує середній рівень енергоємності ВВП розвинутих країн світу. При середньому значенні цього показника у світі 0,21 кг н. е. / дол. США, його величина становить у Данії 0,13 кг н. е. / дол. США, Великій Британії – 0,14 кг н. е. / дол. США, ФРН, Японії, Франції – 0,16 кг н. е./дол. США, Сполучених Штатах Америки – 0,22 кг н. е. / дол. США, Росії – 0,49 кг н. е. / дол. США.

Енергоємність виробництва в Україні зросла не так через фізичну застарілість основних фондів, як унаслідок зменшення обсягів виробництва продукції, у собівартості якої зросла частка умовно-постійних витрат. Із збільшенням виробництва енергоємність продукції відповідно буде зменшуватися. На мікроекономічному рівні, лише у тому разі, коли граничні витрати виробництва досягнуть вартості одиниці скорочення питомих енерговитрат, слід очікувати реалізації заходів з енергоощадження та відповідних ефектів. Цей фактор матиме істотно більшу ефективність, ніж створення бюджетних або позабюджетних фондів з енергоощадження.

Необхідність адаптації національної економіки до ринкових цін на первинні енергоносії стала каталізатором актуалізації проблем ефективного використання енергоресурсів. При цьому вартість енергоносіїв стала найважливішим стимулом для реалізації енергоощадних заходів у галузях економіки. Незважаючи на деяке зниження енергоємності ВВП,

Україна і нині споживає надто багато енергоресурсів, що примушує забезпечувати конкурентоспроможність вітчизняної економіки за рахунок зниження витрат на оплату праці, зменшення обігових коштів підприємств, відсутності вкладення довгострокових інвестиційних коштів у модернізацію виробництва. Така ситуація посилює необхідність урахування показника енергоємності ВВП при розробці балансів ПЕР і визначення чинників, що впливають на енергоємність національної економіки.

Перехід до європейського рівня цін на природний газ, уже починаючи з 2009 р., створює загрозу негативних змін в економіці, падіння рентабельності виробництва, зменшення частки промисловості у ВВП та переваги цінової конкурентоспроможності імпортованої продукції щодо продукції вітчизняних виробників. Низькі, порівняно із середньоєвропейськими, ціни на енергоресурси донедавна були короткостроковою перевагою для української економіки, однак у середньо- і довгостроковій перспективі це спричинило її чутливість до різких коливань цін на світових ринках первинних енергоресурсів.

Цінові диспропорції на ринках енергоресурсів полягають у випереджувальних темпах зростання цін на первинні види палива (нафту, природний газ, вугілля) порівняно з вторинними енергоносіями (електроенергія, тепло). Це відбувається внаслідок адміністративного регулювання цін на продукцію природних монополій, тоді як на ринках первинного палива кон'юнктуру визначає ситуація на світових ринках. Усе це призводить до зменшення фінансової стійкості енергокомпаній. Цінові диспропорції на внутрішньому ринку також пов'язані з перехресним субсидуванням населення за рахунок промисловості, що, у свою чергу, призводить до зростання енерговитрат у реальному секторі економіки.

У сучасних умовах **спад попиту на електроенергію відбувається нерівномірно**, оскільки в Україні діють дві системи тарифоутворення (єдиний тариф та диференційований за групами споживачів і регіонами). Зменшення базового навантаження (виробництва атомними станціями) супроводжується потребою в роботі маневрових потужностей, більшість яких забезпечує теплова генерація (газомазутні та вугільні енергоблоки). Така ситуація призводить до збільшення оптової ринкової ціни на електроенергію та відповідно до втрати рівня конкурентоспроможності електроенергетики на зовнішньому ринку. Теплові електростанції у 2008 р. мали рентабельність нижче 10 %, а з

нового року вона стає мінусовою. Усе це створює **ризик неплатежів** у технологічних ланцюгах: енергетичне вугілля (коксівне вугілля) – електроенергія (кокс) – метал (хімічна продукція тощо).

Нераціональні режими роботи теплової генерації, яка опинилася під час кризи в цінових «ножицях», може в середньостроковій перспективі призвести до деградації тих блоків, що поки працюють. Якщо під час кризи фізичний знос енергоблоків збільшився з 60 % до 90 %, то у найближчі два – п'ять років зростає ризик виникнення надзвичайно негативних за своїми наслідками системних аварій в енергетичних системах та комунальному господарстві.

Загальним для процесу ринкових трансформацій в енергетичному секторі України є загострення конкуренції переважно між фінансово-промисловими та промислово-фінансовими групами (останні, до речі, мають в Україні чіткий регіональний характер) на етапах приватизації активів енергетичного сектору, що врешті-решт призвело до розподілу сфер впливу в енергетичному господарстві. Як правило, зацікавленість ФПГ ґрунтується на перспективах перепродажу, або горизонтальної інтеграції активів, на відміну від регіональних ПФГ, які формуються в напрямі створення вертикально-інтегрованих структур (наприклад, за схемою «вугілля–кокс–метал»). Цим також пояснюється механізм приватизації стратегічних об'єктів – інвестиційні конкурси (де ціна продажу узгоджувалася з майбутніми інвестиційними зобов'язаннями), хоча традиційним механізмом є фондова біржа.

Викривлення ринків уже на самому етапі формування суб'єктів-власників спотворює критерії їхньої діяльності (розширення сфери впливу та збільшення капіталізації замість максимізації прибутків і зменшення витрат) та знецінює ефект передавання прав власності. Незважаючи на приватизацію енергетичних та промислових підприємств, істотного прориву (за деякими винятками) в модернізації активів не відбулося. Як правило, регуляторна політика була спрямована на певні привілеї та узгодження інтересів основних гравців ринку замість створення ринкової інфраструктури. Цей процес був і залишається посиленням конфлікту між державою та приватними акціонерами найбільших корпорацій (особливо на ринку електроенергії, нафти та газу). Таким чином, особливий підхід до приватизації стратегічних об'єктів в умовах недосконалості фондового ринку не виправдано сповільнив процес

пошуку ефективних власників (у тому числі перерозподіл прав власності на вторинному ринку), хоча за деякими напрямками реформ (наприклад, лібералізація ринку електроенергії) Україна мала випереджувальні темпи і була лідером серед країн Східної і навіть деяких країн Західної Європи). Виходячи з цього, роль держави повинна бути посилена на етапі створення інфраструктури ринків і поступово послаблювались із формуванням конкурентних ринків.

Формування ефективної моделі енергетичного ринку безпосередньо залежатиме від оптимального співвідношення держаних та ринкових опцій на шляху ринкових реформ енергетичного сектору. На жаль, процес лібералізації та корпоратизації енергетичного сектору почався в умовах відсутності економічно обґрунтованої концепції ринкових перетворень, без чіткої енергетичної стратегії, без законодавчо закріплених базових засад функціонування енергетики та загалом концепції енергетичної політики. Процес приватизації та формування формально конкурентного ринку електроенергії випереджав реформи в галузях кінцевого споживання та в умовах надзвичайно низького платоспроможного попиту.

На стані окремих галузей ПЕК це позначилося по-різному від кризи неплатежів, низки кризових ситуацій у нафтогазовому сегменті ринку і аж до загрози розвалу об'єднаної енергетичної системи України. Усе це відбувалося за відсутності економічного механізму державної енергетичної політики, що призводило до необхідності застосування суто адміністративних методів антикризової політики. Цей процес не оминув і систему державного управління, як-от: об'єднання та розмежування Міністерства палива та енергетики і Міністерства вугільної промисловості.

У сучасних умовах загострюється боротьба транснаціональних компаній (насамперед російських) за споживчий ринок України, як в електроенергетиці, так і в нафтогазовому сегменті. Однак процеси корпоратизації, злиття та поглинання продовжують відбуватися хаотично, без належного впливу та регулювання з боку держави.

Аналіз інтеграційних процесів зміни організаційної структури енергетичних компаній дає підстави для висновку, що в енергетичному секторі інституційні засади функціонування ринку не відповідають його організаційній структурі та структурі форм власності, що, у свою

чергу, призводить до непрозорого перерозподілу прав власності та посилення неформальних відносин між суб'єктами ринку. Державне регулювання цих процесів має бути спрямоване на усунення суперечності між концептуальною схемою функціонування конкурентних ринків та чинною моделлю управління.

Отже, аналіз структурних та цінових диспропорцій енергетичного балансу України показує, що на сучасному етапі ринковий механізм не забезпечує оптимального розподілу ресурсів. Такий стан є наслідком різних підходів до формування конкурентної структури енергоринків.

Аналіз кон'юнктури і тенденцій розвитку внутрішнього ринку енергоресурсів дає підстави вважати, що:

– незважаючи на нормалізацію системи взаєморозрахунків на оптовому та роздрібному сегментах ринку енергоресурсів, актуальною залишається проблема низької капіталізації прибутків (обмежені можливості інвестиційного забезпечення розширеного відтворення) енергетичних компаній унаслідок цінових диспропорцій та низького платоспроможного попиту суб'єктів господарювання і побутових споживачів (домогосподарств);

– механізм стабілізації ситуації на ринку нафтопродуктів за рахунок адміністративних заходів (домовленості між урядом та корпораціями, критичний імпорт за рахунок держбюджету) дає лише тимчасовий ефект і не вирішує проблеми впровадження економічних механізмів регулювання збалансованості ринку (наприклад, формування та використання резервного фонду нафти/нафтопродуктів);

– тенденція до створення великих монополій, навіть на потенційно конкурентних ринках енергоресурсів, поряд з недосконалим механізмом державного регулювання та контролю суперечить визначеному напрямку на поглиблення загальної лібералізації економіки як чинника розширення її інноваційних можливостей.

З метою запобігання кризовим явищам на енергетичному ринку України у 2009–2010 рр. необхідно вжити таких заходів:

– виконати план з реалізації Концепції формування енергетичного балансу України;

– здійснити структурно-інвестиційний маневр в енергетичній стратегії у напрямі модернізації існуючих енергогенерувальних потужностей;

- реалізувати комплекс заходів для збільшення можливостей експорту електроенергії;
- запровадити дієвий економічний механізм підвищення енерго-ефективності в промисловості та житлово-комунальному господарстві;
- протягом 2009–2010 рр. створити стратегічний запас нафти та нафтопродуктів, а також розробити систему управління обсягами стратегічних запасів;
- сприяти залученню в енергобаланс власних енергоресурсів та альтернативних джерел енергії;
- фінансові ресурси від приватизації спрямувати через стабілізаційний фонд на заходи із забезпечення надійності енергосистеми та формування резервних запасів палива;
- активізувати розроблення проектної документації та прискорити реалізацію проектів диверсифікації поставок природного газу та нафти;
- оскільки Україна є стороною Енергетичної Хартії, а також враховуючи особливості організації ринку природного газу, переговори щодо цін на імпортований природний газ мають відбуватися транспарентно на багатосторонній міжурядовій основі між країнами-постачальниками, споживачами та транзитерами;
- з метою оперативного коригування цільових індикаторів розвитку паливно-енергетичного комплексу розробити й запровадити в Україні систему стратегічного планування розвитку ПЕК України.

Структурні та цінові диспропорції енергетичного балансу України посилюють ризики стабільного енергозабезпечення країни в умовах зростаючої конкуренції між вітчизняними та іноземними енергетичними компаніями. Тому **найбільш адекватною реакцією на сучасні зовнішньоекономічні виклики в енергетичній сфері для України мають стати радикальні структурні реформи одночасно за всіма напрямками енергетичної політики: енергоощадження, лібералізація та інтеграція енергетичних ринків, реалізація програми збільшення в енергетичному балансі частки альтернативних джерел енергії. Лише за таких умов країна матиме необхідний для стабільного соціально-економічного розвитку рівень національної енергетичної безпеки.**

1.2.8. Природно-техногенна і екологічна безпека

1.2.8.1. Природна безпека

Аналіз тенденцій розвитку аварій, катастроф і стихійних лих та прогноз можливих небезпек показує, що на території України в умовах фінансово-економічної кризи збережеться високий ступінь ризику виникнення масштабних надзвичайних ситуацій (НС) природно-техногенного і соціально-біологічного характеру. Це пояснюється посиленням антропогенного впливу на навколишнє середовище, прогресуванням зношування основних фондів, зниженням загального рівня техніки безпеки і виробничої дисципліни.

Аналіз виникнення надзвичайних ситуацій природного характеру за 2000–2008 рр. свідчить, що в середньому за рік в Україні виникає 120–140 НС, а матеріальні збитки від них перевищують 1 млрд грн на рік (табл. 1.2.23).

Таблиця 1.2.23

Кількість загиблих і постраждалих та матеріальні збитки від надзвичайних ситуацій природного характеру протягом 2000–2009 рр.

Роки	Кількість НС	Загинуло, осіб	Постраждало, осіб	Матеріальні збитки, млн грн
2000	139	67	1564	1492
2001	133	59	1518	635
2002	121	47	1246	280
2003	111	80	1773	466
2004	100	79	1990	297
2005	129	80	1291	240
2006	137	74	750	329
2007	152	68	946	683
2008	126	128	697	4600
2009*	48	32	209	1324
Усього	1196	714	11984	10346

* Дані за I півріччя 2009 р.

Джерело: за даними Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua>.

У найближчі роки (2010–2011) кількість надзвичайних ситуацій природного характеру передбачатиметься на рівні 120–145 на рік. За ризиком збитку найуразливішими у 2010 р. можуть стати Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Миколаївська, Одеська, Вінницька, Львівська, Хмельницька області та АР Крим.

НС гідрометеорологічного характеру. В Україні погодні умови, поряд з іншими гідрометеорологічними чинниками, щорічно стають причиною НС державного та регіонального рівнів із значними матеріальними збитками (65–80 % загальної суми збитків).

Наймасштабніші надзвичайні ситуації гідрометеорологічного характеру зі значними збитками, часом з людськими жертвами, в Україні виникають унаслідок таких явищ: паводків у гірських районах, сильних вітрів, снігопадів та хуртовин, сильної ожеледі, налипання мокрого снігу, засухи, тривалого періоду високої температури повітря, сильних тривалих морозів, руйнівних шквалів, смерчів, комплексної дії сильного дощу в поєднанні з вітром, градом, заморозків. За даними Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО), зростає нестабільність гідрометеорологічних процесів у глобальному масштабі та екстремальних кліматичних явищ з проявом на регіональних рівнях. Тому загрози виникнення НС на території України, пов'язані з глобальним потеплінням клімату, зберігатимуться й надалі, незважаючи на деяке зменшення кількості НС у 2008 р.

Ці зміни є однією з причин ускладнення їх прогнозованості, можливого зменшення періоду передбачення стихійних явищ, що може негативно позначитись на оперативності оповіщення про них та на можливості прогнозування їхніх наслідків.

Збережеться високий рівень небезпек природного характеру, які набувають дедалі синергетичнішого характеру, коли одне природне явище спричиняє низку інших, інколи катастрофічніших процесів. Істотно підвищиться ймовірність того, що в зону ризику природних катастроф потраплять території, насичені складними інженерними спорудами (АЕС, хімічні підприємства, системи життєзабезпечення та ін.). Слід очікувати подальшого поширення спалахів епідемій і нових, і вже відомих захворювань. Для України найбільшу небезпеку становитимуть інфекції грипу і СНІДу.

За оцінкою експертів ООН з питань клімату, стихійне лихо може виникати в нетрадиційні сезони року і на територіях, де раніше

фіксувалось дуже рідко, або не спостерігалось взагалі. Тому господарський комплекс країни та населення мають бути постійно готовими до погодних аномалій і пов'язаних з ними катаклізмів. Для цього потрібний аналіз надзвичайних ситуацій за тривалий період у кожному конкретному регіоні та постійний моніторинг поточних гідрометеорологічних умов.

1.2.8.2. Макропрогноз надзвичайних ситуацій техногенного характеру

На підставі даних попередніх років щодо кількості НС техногенного характеру (табл. 1.2.24), що сталися на території України, аналізу їх розподілу за видами, причинами виникнення, з урахуванням очікуваних природних факторів та гідрометеорологічних явищ, значного фізичного та морального зносу основних фондів на більшості підприємств, наявності в регіонах потенційно небезпечних об'єктів, інших економічних та соціальних показників розвитку можна припустити, що у 2010 р. загальна річна кількість НС техногенного характеру становитиме від 147 (оптимістичний сценарій) до 211 (песимістичний сценарій) випадків.

За видами НС техногенного характеру в найближчі роки найбільші ризики припадуть на пожежі та вибухи, катастрофи на транспорті, аварії в системах життєзабезпечення та ситуації, пов'язані з раптовим руйнуванням будівель і споруд.

Техногенні пожежі. Значна кількість пожеж та вибухів (із загибеллю трьох та більше осіб) щороку реєструється у Донецькій і Луганській областях, ризик їх виникнення залишається дуже високим, особливо на шахтах, де НС можуть сягнути державного рівня.

Таблиця 1.2.24

Кількість загиблих і постраждалих та матеріальні збитки від надзвичайних ситуацій техногенного характеру протягом 2000–2009 рр.

Роки	Кількість НС	Загинуло, осіб	Постраждало, осіб	Матеріальні збитки, млн грн
2000	261	251	318	117
2001	242	273	511	50
2002	208	256	484	92
2003	195	295	290	44

Продовження табл 1.2.24

2004	156	282	311	24
2005	212	344	591	51
2006	207	254	284	97
2007	196	495	430	156
2008	165	413	254	92
2009*	78	153	232	11,5
Усього	1920	3016	3705	734,5

* Дані за I півріччя 2009 р.

Джерело: за даними Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua>.

Зберігатиметься негативна тенденція щодо зростання кількості НС, пов'язаних з вибухами та загоранням побутового газу в житловому секторі, руйнуванням будівель. У територіальному розрізі висока ймовірність виникнення пожеж та вибухів у житловому секторі та на виробництві зберігається у Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Львівській, Одеській, Харківській і Херсонській областях.

Житлово-комунальне господарство. Протягом останніх років значну кількість НС зареєстровано на системах життєзабезпечення (теплові мережі, системи питного водопостачання та каналізації, комунальні газопроводи). У 2010 р. зберігається високий ризик їх виникнення у Вінницькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Херсонській і Чернігівській областях. Основні причини НС в системах життєзабезпечення – незадовільний технічний стан устаткування, обладнання і розподільчих мереж.

Викиди небезпечних хімічних речовин. У 2010 р. зберігається висока ймовірність виникнення НС, пов'язаних з викидом (загрозою викиду) небезпечних хімічних речовин на промислових об'єктах, з наявністю в навколишньому середовищі шкідливих (забруднюючих)

речовин понад гранично допустимі концентрації (ГДК) у Вінницькій, Дніпропетровській, Луганській, Харківській і Чернігівській областях.

Електроенергетичні системи. Найразливішими у 2010 р. щодо виникнення НС регіонального та державного рівнів в електроенергетичних системах можуть стати Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Тернопільська, Хмельницька і Чернівецька області. У холодну пору року зберігаються ризики виникнення НС на ТЕС, ТЕЦ, ГЕС, ГАЕС тощо, які не мають резервного обладнання, у теплових мережах з високим рівнем зносу, що може призвести до відключення від тепlopостачання значної кількості об'єктів промислового і житлового призначення на значних територіях.

На рівні попередніх років зберігаються ризики виникнення надзвичайних подій (інцидентів) на українських АЕС. Особливу небезпеку може становити виробничий тероризм на радіаційно і хімічно небезпечних підприємствах, об'єктах життєзабезпечення, до якого можуть удаватися екстремістські угруповання.

1.2.8.3. Заходи щодо запобігання надзвичайним ситуаціям природного і техногенного характеру і зменшення їх наслідків

Створення державної стратегії безпеки населення і народногосподарських об'єктів потребує визначення нових пріоритетів розвитку суспільства, урахування їх при розробленні Державної програми економічного і соціального розвитку України та в програмах розвитку галузей економіки. У цьому контексті необхідно виокремити такі пріоритети в державній політиці з запобігання і зниження ризиків та пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, адекватних фінансово-економічній кризі:

- розроблення типових паспортів ризику природно-техногенної безпеки об'єктів і територій нового покоління;
- ідентифікація, оцінювання та прогнозування стратегічних природно-техногенних ризиків у системі безпеки;
- визначення наукових засад переходу на нову стратегію управління безпекою з уведенням національних стандартів ризику;

- формування багатофункціональної системи страхування природно-техногенних ризиків;

- розроблення наукових засад формування культури безпеки життєдіяльності.

Необхідно адаптувати ЄДС НС до змін у системі державного управління, а також до нових видів небезпек і загроз, у тому числі терористичного характеру. Ефективній стратегії безпеки і виживання в сучасних умовах відповідає такий варіант розвитку економіки, при якому майже виключається ризик виникнення катастроф національного і транскордонного масштабів, а витрати ресурсів на такі цілі мінімальні.

Однією із світових тенденцій у сфері державного регулювання природної і техногенної безпеки є зростання ролі економічних механізмів і передусім різних способів відшкодування збитку. Наразі відшкодування збитку від різних катастроф здійснюється головним чином за рахунок використання резервів фінансових і матеріальних ресурсів для ліквідації надзвичайних ситуацій. Водночас, порядок надання допомоги потребує спрощення процедури і скорочення строків її надання, а також подальшого розвитку системи страхування ризиків.

Стратегію боротьби з природними катастрофами мають визначені принципи завчасного прогнозування і запобігання катастрофам замість принципу ліквідації їхніх наслідків. Майже всі країни світу визнали, що єдине правильне вирішення проблеми зменшення впливу стихійних лих – це оцінка й облік ризиків. Така стратегія передбачає:

- розвиток теорії і методів завчасного прогнозування і попередження про стихійні лиха;

- картографування вразливих територій і впорядкування карт ризику;

- регулювання господарського освоєння територій з урахуванням їхніх природних ризиків;

- прийняття і використання будівельних норм і правил, що становлять основу проектування, з урахуванням можливих природних впливів;

- реалізацію спеціальних заходів щодо інженерної підготовки території, спрямованих на управління ризиками та їх зниження;

- регулювання інвестиційних потоків з урахуванням рівня природних ризиків територій.

1.2.8.4. Екологічна безпека

Екологічна безпека економічного розвитку – складний, багатогранний процес забезпечення сприятливого для суспільства рівня безпеки як стану навколишнього середовища, що за певних умов соціально-економічного та суспільного розвитку є достатнім і можливим для реалізації. Характеристика стану безпеки не може спиратись лише на статистичні показники стану довкілля (які за період 2007–2009 рр. покращились), а потребує глибоко системного аналізу процесів, що відбуваються в суспільстві. Основні тенденції, що характеризують стан екологічної безпеки, свідчать, що:

- дві третини забруднювальних речовин потрапляють у повітря від стаціонарних джерел забруднення промислових підприємств. Зменшення рівня викидів в атмосферне повітря у 2008 р. пов'язане із скороченням промислового виробництва в середньому на 40 % (на підприємствах переробної та добувної промисловості, на які припадає, відповідно, 33 % та 21 % викидів, відбулося зменшення обсягів виробництва відповідно на 24 % та 41 %).

- основними чинниками незадовільної екологічної ситуації зі скиданням забруднених стоків у поверхневі водойми стали нестача в більшості населених пунктів країни централізованого водовідведення, низька якість очищення зворотної води, незадовільний стан функціонуючих очисних споруд. Головна причина такого становища – недофінансування запланованих заходів. У найближчий час не прогнозується збільшення обсягів фінансування з огляду на зменшення надходжень до бюджету, що є основним джерелом фінансування державних програм.

- основним джерелом фінансування природоохоронних заходів та оновлення, поточного і капітального ремонту основних фондів природоохоронного призначення залишаються власні кошти підприємства (94 % у 2008 р.). Протягом 2008–2009 рр. спостерігалось зниження прибутковості підприємств (за січень – вересень 2009 р. збитки підприємств становили 6,39 млрд грн), що дає підстави для прогнозу про скорочення витрат на охорону довкілля та модернізацію основних фондів.

- наповнення державних джерел фінансування природоохоронних заходів відбувалось, зокрема, за рахунок зборів за забруднення довкілля. Основними платниками зборів у 2008 р. були підприємства, які

виробляють та розподіляють електроенергію, газ та воду (42 % від сумарних обсягів по країні), добувної промисловості (20 %), металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів (19 %). Скорочення виробництва у 2008–2009 рр. дає підстави очікувати зменшення надходжень до бюджету, а також збільшення загальної заборгованості з платежів та зборів за забруднення довкілля (у 2008 р. становила 15 %), позовів про відшкодування збитків і втрат (у 2008 р. – 53 % від поданих), унаслідок порушення природоохоронного законодавства (табл. 1.2.25).

Таблиця 1.2.25
Окремі показники екологічної ситуації в Україні

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, тис. т	5908,6	6191,3	6325,9	6615,6	7027,9	7380,0	7210,0
У тому числі (тис. т/ % до попереднього року) підприємства переробної промисловості	1429,2	1540,7	1635,4	1702,2	1715,7	1780,8	1511,7
підприємства добувної промисловості	950,9	902,7	991,4	1023,7	1046,0	1017,5	969,2
Загальне відведення зворотних вод, млн м ³	10964	9459	9065	8900	8824	8917	8655
Витрати на охорону навколишнього природного середовища, млн грн	3224,3	4508,9	5987,7	7089,2	7366,6	9691,0	12176,0

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Ретроспективний аналіз екологічної та соціально-економічної ситуації 1990–2000 рр., а також аналіз показників, наведених у таблиці, показує, що покращення екологічної ситуації внаслідок спаду виробництва (зафіксоване у 2008–2009 рр.), не матиме довгострокового позитивного ефекту. Тенденція до скорочення фінансування природоохоронних заходів, поточних та капітальних природоохоронних витрат у довгостроковому періоді загрожує погіршенням стану навколишнього середовища та різким зростанням антропогенного навантаження, збільшенням обсягів викидів і скидів при економічному зростанні в післякризовий період.

Для забезпечення екологічної безпеки в умовах кризи пропонуються такі заходи:

- уведення екологічних («зелених») податків (податок на озоноруйнівні препарати, пестициди, на викиди діоксиду вуглецю внаслідок спалювання будь-якого палива та ін.);

- збільшення нормативів екологічних зборів за забруднення навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів до рівня, що практикується у розвинутих країнах (приблизно в 10 разів) та формування ефективного механізму їх стягнення;

- запровадження обов'язкового екологічного страхування правової відповідальності власників потенційно небезпечних об'єктів у зв'язку з необхідністю відшкодування збитків, завданих майну та здоров'ю третіх осіб, зумовлених негативним впливом промислової діяльності на стан довкілля;

- посилення відповідальності за порушення природоохоронного законодавства шляхом підвищення коефіцієнта кратності збору з 5 до 10 за відсутність у платників затверджених лімітів та понадлімітні обсяги скидів і розміщення відходів;

- прийняття законопроектів «Про внесення змін до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»» (щодо розширення податкової бази стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища), та «Про внесення змін до «Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору»», яким встановлено нормативи збору за шкідливий акустичний вплив пересувних джерел забруднення (авіаційного, залізничного та транспортних засобів);

- прийняття Постанов Кабінетом Міністрів України «Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами» та «Про затвердження Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами»;
- реалізація планів відповідно до Указів Президента від 27.08.08 «Про невідкладні заходи щодо розширення мережі національних природних парків» та від 01.12.08 «Про розширення мережі та територій національних природних парків та інших природно-заповідних об'єктів». Останнє дасть змогу збільшити заповідну територію України з 4,9 % до 8 % від загальної території країни (у країнах ЄС площа заповідної території в середньому становить 15 %);
- підписання Меморандумів з Австрією, Іспанією, Італією, Португалією та Німеччиною з метою залучень інвестицій через механізми Кіотського протоколу. Загальна вартість проектів сягає близько 3,6 млрд євро, у тому числі обсяг інвестицій – 0,33 млрд євро;
- удосконалення системи моніторингу за станом навколишнього природного середовища для оперативного корегування структури технологій з метою їх наближення до стандартів європейських країн.

1.2.9. Інноваційно-технологічна діяльність

Проголошена інноваційна модель економічного розвитку України передбачає реалізацію стратегії розвитку національної економіки, спрямованої на істотне підвищення її ефективності, зростання ВВП шляхом широкої цілеспрямованої діяльності щодо створення, освоєння у виробництві і просування на ринок технологічних і організаційно-управлінських інновацій.

Слід зазначити, що протягом усього періоду існування України як самостійної держави започаткувались трансформаційні інституційні процеси в науково-технологічній та інноваційній сфері, що до певної міри сприяло усвідомленню суспільством ролі та значення інноваційних чинників для забезпечення соціально-економічного зростання. Проте темпи розбудови сучасного формату інноваційної сфери сьогодні можна визначити як занадто низькі. Обґрунтуємо зазначене за такими складовими.

1.2.9.1. Фінансове забезпечення трансформаційних процесів у науково-технологічній сфері

Трансформаційні процеси в науково-технологічній сфері стали наслідком істотних змін у характері й обсягах її фінансування (табл. 1.2.26).

Протягом 1992–2008 рр. питома вага фінансування академічного сектору науки скорочувалась з 1995 р. по 2003 р. з 21,8 до 19,8 % загального обсягу фінансування наукових досліджень і розробок, що негативно позначилось на результативності цього сектору науки в країні. Проте в 2006 р. ця частка досягла вже 30 %, а у 2008 р. – 33 %, що вище рівня 1992 р.

Постійно скорочувалось фінансування вищівського сектору – з 6,5 – 1995 р. до 4,6 % у 2003 р., однак у 2005–2008 рр. відбулося поживлення цього процесу (у 2008 р. ця частка становила вже 7 %). Також спостерігалось постійне зменшення фінансування галузевого сектору науки з держбюджету за цей період з 25,7 % – у 1995 р. до 18,2 % – у 2003 р. при збільшенні питомої ваги загалом у секторі з 64,5 % – 1995 р. до 67,1 % – 2003 р. завдяки фінансовій підтримці підприємств відповідних галузей. Однак у 2007–2008 рр. цей показник збільшився – 21,6 % та 25,6 % відповідно.

У заводському секторі науки рівень фінансування з держбюджету знизився з 18,5 % – 1995 р. до 5,2 % у 2003 р., проте у 2006 р. ця частка становила вже 16,3 %, а у 2008 р. – 27,4 %. У цілому цей показник підтримується на рівні 6–8 % переважно за рахунок власних коштів промислових підприємств.

Загалом, зниження протягом 1992–2003 рр. реального обсягу фінансування наукових досліджень порівняно з 1991 р. у 1,8 раза, а порівняно з 1990 р. – у 2,2 раза та некеровані структурні інституційні зміни призвели до значного погіршення результативності науково-технологічної сфери, до втрати якісного ядра її потенціалу.

Таблиця 1.2.26
 Динаміка і структура фінансового забезпечення інституційних трансформацій у науково-техно-логічній сфері (тис. грн / %)

Сектори науки	1992*	1995	2000	2003	2005	2006	2007	2008
Обсяг фінансування наукових досліджень і розробок усього	77312,2 100,0	651962,0 100,0	2046339,0 100,0	3597379,0 100,0	5160399,8 100,0	5164434,9 100,0	6149231,5 100,0	8024758,9 100,0
- у т. ч. з держбюджету	37193,2 48,1	244896,1 37,6	614513,5 30,0	1070715,0 29,8	1711174,5 33,2	2017405,2 39,1	2815425,2 45,8	3909777,6 48,7
Обсяг фінансування академічного сектору	19546,2 25,3	141821,5 21,8	403515,3 19,7	711137,5 19,8	1347538,0 26,1	1552127,0 30,0	1996991,6 32,5	2645067,4 33,0
- у т. ч. з держбюджету	15711,2 80,4	101152,1 71,3	253209,6 62,8	518475,2 72,9	1078314,2 80,0	1292321,0 83,3	1719053,2 86,1	2303516,9 87,1
Обсяг фінансування галузевого сектору	47749,4 61,7	420811,7 64,5	1459356,5 71,3	2415355,3 67,1	3136115,2 60,8	2869175,5 55,6	3251850,7 52,9	4231248,2 52,7
- у т. ч. з держбюджету	15790,7 33,1	108099,6 25,7	291106,6 19,9	439649,1 18,2	454195,0 14,5	465023,0 16,2	701259,2 21,6	1082343,0 25,6
Обсяг фінансування вишівського сектору	6324,1 8,2	42188,5 6,5	102836,4 5,0	166560,5 4,6	243747,9 4,7	304694,4 5,9	423785,9 6,9	561899,8 7,0
- у т. ч. з держбюджету	4547,5 71,9	26911,9 63,8	58002,0 56,4	96909,6 58,2	135592,6 55,6	188510,0 61,9	271679,7 64,1	363315,8 64,7
Обсяг фінансування заводського сектору	3692,5 4,8	47140,3 7,2	80630,8 4,0	304325,8 8,5	432998,7 8,4	438438,0 8,5	476603,3 7,7	586543,5 7,3
- у т. ч. з держбюджету	1143,8 31,0	8732,5 18,5	12195,3 15,1	15680,8 5,2	43072,7 9,9	71551,2 16,3	123433,1 25,9	160601,9 27,4

* У млн крб.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Таблиця 1.2.27
Динаміка фінансування наукових і науково-технічних робіт в Україні

Роки	Обсяг фінансування у поточних цінах, млн грн	Темп зростання в поточних цінах, % до попереднього року	Темп зростання в реальних цінах, % до попереднього року
1995	652	402,5	78,1
2000	2046,3	131,7	107,0
2001	2432,5	118,9	108,2
2002	2611,7	107,4	102,2
2003	3597,4	137,7	125,7
2004	4251,7	118,2	105,4
2005	5160,4	121,4	97,5
2006	5164,4	100,1	87,2
2007	6149,2	119,1	97,9
2008	8024,8	130,5	101,1

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2005–2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

За даними статистичних спостережень, в останні роки сформувалася негативна тенденція до скорочення реальних обсягів фінансування науково-технологічної сфери, хоча номінально відбувається їх збільшення. Зокрема, у 2007–2008 рр. загальний обсяг фінансування наукових і науково-технічних робіт у діючих цінах порівняно з попередніми періодами зростав на 19 % та 30 % відповідно (табл. 1.2.27). Аналогічна динаміка фіксувалася й у попередні роки. Однак офіційна статистика показує обсяги фінансування в поточних цінах, які не відбивають вплив інфляційних процесів.

Тому в реальному вимірі розглянута динаміка виявляється іншою, а саме: протягом попередніх років замість зростання відбулося скорочення фінансування (наприклад, 12,8 % у 2006 р. та 2,1 % у 2007 р.).

Справедливість наведених оцінок підтверджується зміною показників наукомісткості ВВП протягом 1995–2008 рр. (вимірюється як питома вага асигнувань на наукові та науково-технічні розробки у ВВП), що наочно демонструють **тенденцію до скорочення інтенсивності наукової і науково-технічної активності** (рис.1.2.6).

Високий рівень фінансування НДДКР та інновацій у високотехнологічних галузях економіки розвинутих країн та окремих країн, що розвиваються, стає визначальним чинником зростання світового ринку високотехнологічної продукції та послуг. Так, у 2007 р. витрати на НДДКР у країнах ОЕСР досягли 817,77 млрд дол. США (за паритетом купівельної спроможності), або 2,2 % до ВВП цих країн.

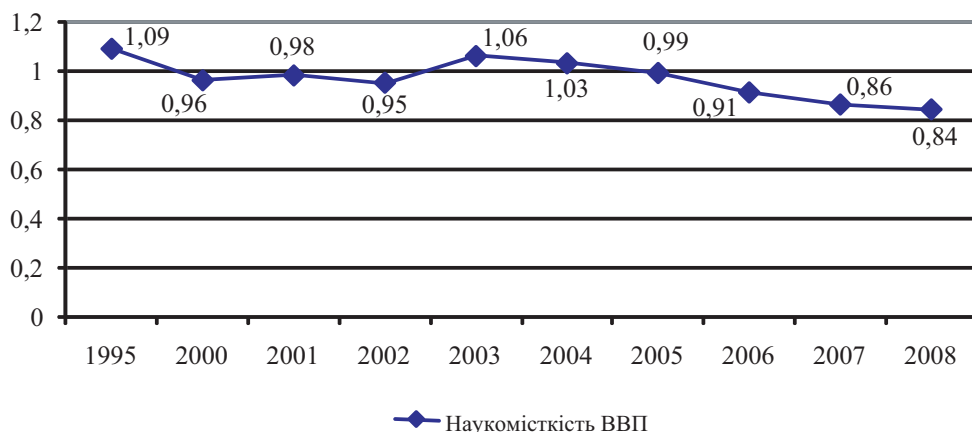

Рис. 1.2.6. Наукомісткість ВВП України за 1995–2008 рр., %

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2005–2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

До відома: Протягом останніх 10 років у країнах ОЕСР відбувалось стабільне зростання витрат на НДДКР відносно ВВП. Найдинамічніше зростає рівень наукомісткості китайської економіки (рис.1.2.7).

Можна констатувати не просто брак коштів для забезпечення науково-технологічного розвитку виробничого потенціалу економіки України, а **руйнування фінансових основ функціонування наукового сектору, що неминуче призведе до посилення технологічної залежності національного господарства**. Зазначене, у кінцевому підсумку, відносить Україну до статусу країн наздоганяючого розвитку.

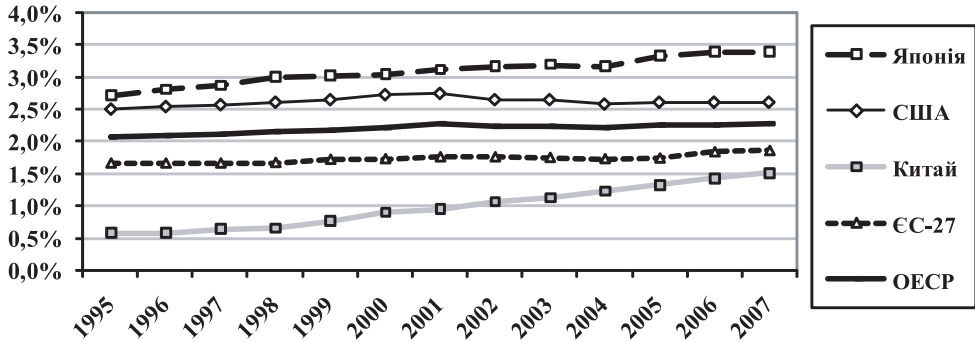

Рис. 1.2.7. Рівень фінансування НДДКР (у % до ВВП)

Джерело: за даними Science and Engineering Indicators 2008 / US National Science Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nsf.gov/statistics/seind08>. – Назва з екрана.

У розвитку науково-технологічного потенціалу України спостерігаються такі тенденції:

- зниження якісного рівня науково-технологічного потенціалу, що виявляється в зменшенні кількості створених зразків нової техніки, устаткування, апаратів, приладів, засобів автоматизації; продовжується зниження частки зразків нової техніки, що відповідають світовому рівню;

- реструктуризація галузевого складу національної економіки, орієнтація на сектори з низькою наукомісткістю, призвели до різкого падіння попиту на наукову продукцію, проектно-дослідницькі роботи та інноваційну діяльність. Скорочення наукомісткості промислового виробництва спричинило припинення довготривалих фундаментальних досліджень і розробок, і, відповідно, зменшення кількості технічних новинок світового рівня;

- домінує відомча система організації науки від макро- до мікро-рівнів; переважає спеціалізація організацій на окремих галузях наукових досліджень або обслуговуванні окремих міністерств;

- існують перешкоди для міжгалузевої наукової кооперації, створення і поширення технологій та інновацій;

- підтримуються адміністративні принципи розподілу ресурсів у сфері науки на всіх рівнях;

- здійснюється відомчий контроль інноваційних процесів у галузях, особливо на стадіях розроблення, які представлені специфічними формами інституцій (НДІ, КБ, проектний інститут, дослідне виробництво). Проте на стадіях впровадження вплив міністерств на підприємства, особливо недержавної власності, зведений до мінімуму;

- більшість наукових організацій, незважаючи на підпорядкованість міністерствам, є самостійними. Зберігається організаційне відокремлення фундаментальної науки від вищої освіти, прикладної науки від підприємств. У поєднанні з відомчими бар'єрами це спричиняє відрив наукової діяльності від інноваційної;

- залишаються незмінними підвалини інституційної будови сфери науки – інституційні зміни, пов'язані зі створенням нових наукових організацій не спрямовані на зміцнення наукової бази підприємств та ВНЗ;

- заводська наука традиційно посідає незначне місце в інституційній структурі науки, що відбивається на інноваційній активності підприємств;

- підтримується дисбаланс стимулів між науковою та інноваційною діяльністю, особливо в частині пільгового оподаткування.

1.2.9.2. Науково-технологічна та інноваційна активність промислових підприємств

Економічні перетворення 1990-х років, супроводжувані різким падінням рівня виробництва і платоспроможності на тлі високих темпів інфляції, позначилися неухильним зниженням інноваційної активності промислових підприємств, що сьогодні набуло незворотного характеру. Так, якщо наприкінці 1980-х років питома вага підприємств, що розробляли і впроваджували нову продукцію, виробничі процеси або удосконалювали їх, у промисловості колишнього СРСР становила 60–70 %, то в першій половині 1990-х років цей показник знизився більш ніж утричі. У 1992–1995 рр. питома вага інноваційно-активних підприємств була в межах 20–26 %. В останні роки ця проблема тільки загострилася: якщо у 1997 р. питома вага кількості підприємств, що впроваджували інновації від загальної кількості промислових підприємств становила 17 %, у 2000 р. – 18,0 %, то у 2004 р. – 13,7 %, у 2005 р. – 11,9 %, у 2006 р. – лише 11,2 %, у 2007 р. – 14,2 %. За попередніми даними Держкомстату у 2008 р. ця цифра становила 13 %.

Інноваційні чинники економічного зростання ще й досі не відображені належним чином у програмних документах та реальних діях державної влади. Свідчення цього є характеристика інноваційної діяльності промислових підприємств (додаток 10). Особливо вражаючим є показник питомої ваги підприємств, що впроваджували інновації у 2005 р. – рекордно низький – 8,2 %, що нижче порогового значення (25 %), і набагато нижче від аналогічного показника розвинутих країн (70–80 %).

Для порівняння зазначимо, що серед країн Європейського Союзу мінімальні показники інноваційної активності мають Португалія – 26 % і Греція – 29 %, але вони двічі вищі, ніж в Україні. А порівняно з країнами-лідерами, такими, як Нідерланди (62 %), Австрія (67 %), Німеччина (69 %), Данія (71 %) і Ірландія (74 %), розрив становить три – чотири рази.

Структурна динаміка промисловості України за технологічними укладами з 2003 до 2008 років майже не зазнала ніяких змін (рис. 1.2.8.), п'ятий технологічний уклад займає близько 3 %; третій – знизився з 51 % до 46 %, четвертий – близько 50 %, що свідчить про відсутність результативної структурної політики держави. Про шостий технологічний уклад виробництва, який у розвинутих країнах з лабораторій вже виходить на промислове освоєння, в Україні лише говорять.

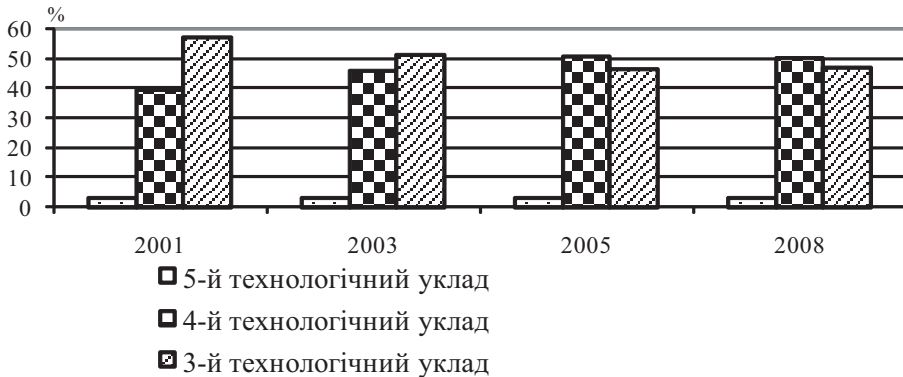

Рис. 1.2.8. Структурна динаміка промисловості України за технологічними укладами (2001–2008 рр.)

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. / Держкомстат України. За відповідні роки.

Технологічний розвиток галузей промисловості характеризується насамперед упровадженням прогресивних технологічних процесів. Статистичні дані свідчать, що за цими показниками машинобудування випереджає інші галузі і становить в середньому понад 50 %, хоча загалом упровадження прогресивних технологій не характеризується особливою стабільністю (табл. 1.2.28). Так, після зниження загальної кількості впроваджених технологічних процесів у промисловості у 2006 р., протягом 2007–2008 рр. зазначений показник почав зростати. Проте в абсолютних цифрах це такі мізерні значення, що за показником технологічної готовності відкидають Україну до групи країн, які ніколи не мали власного системоутворювального науково-технічного потенціалу. Така сама закономірність спостерігається і стосовно кількості маловідходних, ресурсощадних, безвідходних технологій.

Виникає необхідність уточнення пріоритетів з метою розвитку високоукладної економіки. Для цього потрібне прийняття на державному рівні налагодженого механізму проведення детальних прогнозно-аналітичних досліджень, які б дали можливість чітко і обґрунтовано визначати науково-технологічні та інноваційні пріоритети, що забезпечували б ефективність вітчизняної економіки.

Слід зазначити, що в Україні у вересні 2007 р. було прийнято Концепцію державної програми прогнозування науково-технологічного розвитку на 2008–2012 рр., згідно за якою заплановано проведення комплексного моніторингу науково-технологічної сфери й формування середньострокових прогнозів щодо її подальшого розвитку. Проте вже попередні результати роботи в цьому напрямі свідчать про відсутність механізмів реалізації головного її завдання – створення загальнодержавної системи технологічного прогнозування.

Неврегульованість питань, пов'язаних з реалізацією Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», призводить до неконтрольованого передання технологій за кордон, що загрожує технологічній безпеці країни. Так, статистичний аналіз свідчить про посилення тенденції щодо придбання технологій у 2006–2007 рр. та зниження цього процесу у 2008 р. (рис. 1.2.9). Ситуація з передаванням нових технологій – катастрофічна! За даними офіційної статистики, загальна кількість придбаних нових технологій в Україні за період з 2000 по 2007 рр. становила 5633. При цьому результати

Таблиця 1.2.28

Управління прогресивних технологічних процесів на промислових підприємствах за видами економічної діяльності

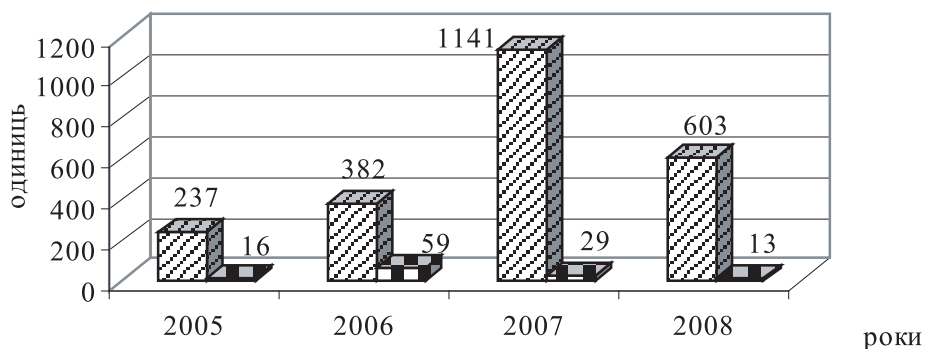
Вид економічної діяльності	Усього												З них маловідходних, ресурсоощадних, безвідходних									
	2001	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2001	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2001	2002	2004	2005	2006	2007	2008	
Промисловість України	1421	1142	1727	1808	1145	1419	1647	469	430	645	690	424	634	680								
у % до підсумку	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100								
Добувна промисловість	48	29	19	26	11	15	24	32	19	5	8	5	7	6								
у % до підсумку	3,4	2,5	1,1	1,4	0,9	1,1	1,5	6,8	4,4	0,7	1,2	1,2	0,5	0,1								
Переробна промисловість*	1367	1107	1698	1772	1117	1375	1592	431	405	631	676	405	608	655								
у % до підсумку	96,2	96,9	98,3	98,0	97,5	96,9	96,7	91,9	94,2	97,8	97,9	95,5	96,3									
Харчова промисловість та переробка с/г продуктів**	149	154	192	129	79	210	174	62	92	92	71	35	82	66								
у % до підсумку	10,5	13,5	11,1	7,1	6,9	14,8	10,6	13,2	21,4	14,2	10,3	8,2	12,9	9,7								
Легка промисловість	76	57	45	72	19	50	47	17	9	14	13	2	14	16								
у % до підсумку	5,3	5,0	2,6	3,9	1,6	2,9	2,4	3,6	2,1	2,2	1,9	0,5	2,2	2,3								
Хімічна та нафтохімічна промисловість	56	50	170	112	104	135	139	22	25	40	56	59	88									
у % до підсумку	3,9	4,4	9,8	6,2	9,0	9,5	8,4	4,7	5,8	6,2	8,1	13,9	14,0	12,9								
Металургія та обробка металу***	183	156	97	85	56	58	101	41	31	27	39	24	31	47								
у % до підсумку	12,9	13,7	5,6	4,7	4,8	4,1	6,1	8,7	7,2	4,2	5,2	5,7	4,9	6,9								
Машинобудування	799	606	1070	1273	798	755	996	239	211	385	429	242	303	362								
у % до підсумку	56,2	53,1	61,9	70,4	69,7	53,2	60,52	51,0	49,1	59,7	62,2	57,1	47,8	53,2								
інші галузі	104	84	124	101	61	167	41	50	37	73	159	43	89	26								
у % до підсумку	7,3	7,4	5,7	2,4	0,52	2,2	2,5	10,7	8,6	8,7	4,6	0,9	3,3	3,8								

* З 2007 р. – обробна промисловість. ** З 2007 р. – виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів.

*** З 2007 р. – металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів.

Джерело: за даними Держкомстату України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

власних досліджень і розробок за останні сім років становлять у середньому 13,6 % (764 технології) від загальної питомої ваги отриманих технологій. Цей показник – вкрай низький для країни, яка декларує інноваційно-інвестиційний шлях розвитку та перехід до 5-го і 6-го технологічних укладів за умови створення відповідної інфраструктури національної інноваційної системи.

▨ Придбання нових технологій ■ Передача нових технологій

Рис. 1.2.9. Динаміка передавання та придбання технологій в Україні у 2005–2008 рр.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Отримання ліцензій становило 5,6 % (314), що свідчить про вкрай низький рівень розуміння важливості захисту власних винаходів. Лізинг технологій дорівнював 0,3% (16) до 2006 р., тобто цей інструмент практично не використовується. А динаміку передавання технологічних знань, пов'язану з переходом висококваліфікованих працівників, простежити неможливо, оскільки дану графу в статистичні дані ввели лише з минулого року. Угоди ж на придбання технологій становили 15,2 % (859 одиниць) до 2007 р., на придбання устаткування 44,5 % (2504) до 2007 р., разом – понад 59,8 % загального обсягу отриманих технологій, що свідчить про певну залежність України від імпорту технологій.

В Україні нині немає дієвого механізму впровадження завершених науково-технічних розробок і технологій у промислове виробництво виконуваних за бюджетні кошти.

Протягом останніх років державна економічна політика була спрямована на підтримування експорту, основна частина якого в нашій країні забезпечується сировиною та продукцією з незначним ступенем переробки.

Унаслідок цього у привабливішому економічному становищі опинилися виробництва нижчих технологічних укладів, які характеризуються капіталомісткістю, екологічною небезпечністю та низьким рівнем розроблення і впровадження інновацій.

Галузі обробної промисловості, навпаки, опинилися у гіршому становищі. Сучасною академічною наукою доведено, що вихід економіки України на траєкторію випереджального розвитку має характеризуватися не тільки збільшенням темпів економічного зростання, а й докорінною структурною перебудовою, збільшенням частки високотехнологічних та споживчих галузей.

Істотним чинником, що стримуватиме збільшення інноваційної активності промислових підприємств у найближчій перспективі, є відсутність платоспроможного попиту на інноваційну продукцію. Це в певній мірі викликано недостатніми темпами становлення сучасного масштабного ринку інноваційної продукції в Україні, а також неспроможністю більшості вітчизняних товаровиробників виступати рівноправними партнерами на міжнародному ринку інноваційних товарів та послуг. Дається взнаки і низька інноваційна культура споживачів, зумовлена передовсім відсутністю коштів для закупівлі високотехнологічних споживчих товарів і послуг.

Інвестиційні ресурси України виснажені і не забезпечують ефективного розширеного відтворення. Очевидно, що промислові підприємства не зможуть вкладати ресурси в розробку та впровадження інновацій до того часу, поки не вирішать власних інвестиційних проблем.

Зношеність основних фондів у галузях обробної промисловості в середньому сягає 59,2 %; підприємства використовують вкрай застарілу матеріально-технічну базу, більшість обігових коштів спрямовуються не на оновлення обладнання, а на його ремонт і підтримання хоча б мінімальної здатності створювати нову вартість. Тож переважна

більшість підприємств вести високопродуктивну інноваційну діяльність у найближчі роки не зможе. Інвестиційні ресурси юридичних осіб у значній мірі сформовані завдяки амортизаційним відрахуванням. Однак державна амортизаційна політика не відповідає вимогам сьогодення і є вкрай недосконалою.

Удосконалення потребують майже всі форми державної підтримки активізації інвестиційно-інноваційного процесу в корпоративному секторі. Необхідна адекватна вимогам сьогодення трансформація амортизаційної, бюджетно-податкової, кредитної, техніко-технологічної, зовнішньоторговельної політики.

1.2.9.3. Високотехнологічний сектор економіки

В Україні сукупна питома вага видів діяльності, що належать до високотехнологічних і середньотехнологічних високого рівня розвитку, менша ніж 13%. Перспективи розширення цих видів діяльності залежать від обсягів інвестування їхнього розвитку. Вкладення менш ніж 5% від інвестиційних ресурсів економіки не відповідає не тільки їхній ролі в економіці, а й потребам простого відтворення виробничого потенціалу. Складаються умови, що ведуть до згорання цих видів діяльності.

Спостерігається дуже низька частка продукції галузей, які відносяться до високих технологій – усього 4,6%. Домінуючими в українському експорті є галузі середніх низьких технологій – 56,1%. Це означає, що країна орієнтується на виробництво традиційної індустріальної продукції, яка реалізується на конкурентних насичених ринках.

Поточна структура виробництва продукції переробної промисловості зумовлює повільність якісного відтворення робочої сили та підвищення її кваліфікації. Частка галузей, які для виробництва продукції залучають низькотехнологічну робочу силу, залишається домінуючою і станом на 1 січня 2009 р. становила понад 57%. Натомість частка галузей, що формують попит на висококваліфіковану робочу силу, скорочується.

Таблиця 1.2.29

Структура українського експорту
за типом галузей щодо інноваційного рівня технологій в 2006 р.

Структура галузей	Експорт продукції		Торговельний баланс (експорт – імпорт) за групами галузей, тис. дол.
	Обсяг, тис. дол.	Структура, %	
Галузі високих технологій	1 763 305	4,6 %	-3 076 512
Галузі середніх високих технологій	6 361 707	16,6 %	-7 589 546
Галузі середніх низьких технологій	21 509 082	56,1 %	3 999 054
Галузі низьких технологій, добувна промисловість і сільське господарство	8 733 513	22,8 %	12 991
Усього	38 367 610	100,0 %	-6 654 012

Джерело: статистика COMTRADE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intracen.org/appli1/TradeCom/TP_TP_CI.aspx?RP=804&YR=2006. – Назва з екрана.

Дані табл. 1.2.29 показують ще одну тривожну тенденцію української економіки: **величезний від’ємний торговельний баланс у групах високих та середніх високих технологій. Ці цифри свідчать про дуже низький власний інноваційний потенціал нашої країни.** Користуючись високотехнологічною продукцією, ми не створюємо власної виробничої бази для адекватного збільшення випуску конкурентноспроможної прогресивної продукції. Такий стан не може задовольняти в контексті завдання (необхідності) створення передумов для майбутнього економічного зростання української економіки.

Більшість видів економічної діяльності сектору виробництва високотехнологічних послуг продемонстрували падіння інвестиційної активності у 2008 р. (табл. 1.2.30). Значне падіння зафіксовано в галузі зв’язку (телекомунікацій).

Таблиця 1.2.30

Інвестиційна активність окремих видів економічної діяльності сфери виробництва високотехнологічних послуг

Види економічної діяльності	Обсяг інвестицій у 2007 р., млрд грн	Обсяг інвестицій у 2008 р., млрд грн	2008 р. у % до 2007 р.	У % до загального обсягу інвестицій 2008 р.
Телекомунікації	12,4	10,8	70,6	4,7
Діяльність в сфері інформатизації	0,2	0,3	91,4	0,1
Дослідження і розробки	0,4	0,4	90,8	0,2
Діяльність у сферах права, бухгалтерського обліку, інжинірингу	1,7	2,1	95,1	0,9
У тому числі: Діяльність у сферах права, бухгалтерського обліку та аудиту	0,5	0,8	104,0	0,3
Діяльність у сфері інжинірингу	0,4	0,4	74,4	0,2
Послуги вищої освіти	0,5	0,7	117,2	0,3

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Уважається, що діловий клімат у секторі високотехнологічних виробництв загалом є менш сприятливим, ніж у галузях традиційного експорту (зокрема, експорту сировини та продукції з мінімальним рівнем переробки). Вказана причина внеможливого формування сталих мотивацій для інвестування розвитку високотехнологічних виробництв.

У високотехнологічному секторі української промисловості зберігаються стійкі диспропорції, які істотно обмежують перспективи її зростання в довгостроковому періоді, формують значні ризики та обмеження для зміцнення конкурентоспроможності національної економіки України.

Практика більшості країн свідчить, що здійснення високотехнологічного прориву і формування інноваційної економіки мають передбачати такі складові:

- активну та всебічну підтримку державою, спеціальними та регіональними органами влади новостворених інноваційно орієнтованих структур та їх потенційних утворювачів;

- розроблення альтернативи відпливу висококваліфікованих фахівців з країни, оскільки високий рівень «відпливу мізків» унеможливорює побудову високотехнологічної економіки;

- створення ринкових механізмів, що роблять розвиток науки і впровадження її досягнень економічно вигідними, оскільки інноваційні тенденції не можуть бути сформовані лише централізованим рішенням;

- заохочення прямого співробітництва з закордонними науково-дослідними установами;

- залучення іноземних інвестицій для стимулювання розвитку сфери надризикованого венчурного бізнесу;

- сприяння активному розвитку і функціонуванню малого інноваційного бізнесу, мобільного, більшою мірою спроможного до оперативного розроблення й впровадження нововведень у виробництво;

- створення умов сполучення елементів інноваційної інфраструктури та великих наукових і освітянських центрів;

- сприяння залученню внутрішніх та іноземних інвестицій до науково-технічної сфери шляхом створення сприятливого податкового клімату.

Удосконалення потребують майже всі форми державної підтримки активізації інвестиційно-інноваційного процесу в корпоративному секторі. Необхідна адекватна вимогам сьогодення трансформація амортизаційної, бюджетно-податкової, кредитної, техніко-технологічної, зовнішньоторговельної політики.

Здійснення високотехнологічного прориву має забезпечуватись активною державною політикою, насамперед у напрямі стимулювання інвестицій у високотехнологічні виробництва через: нормативно-правове забезпечення інвестиційної діяльності; створення сприятливого інституційного середовища, у тому числі формування та всебічної підтримки складових інноваційної системи (технопарки, технополіси, інфопорти, бізнес-інкубатори, «бізнес-ангели»); розроблення та впровадження

механізмів сприятливого фінансування і кредитування елементів інноваційної інфраструктури, у тому числі шляхом компенсації банківського відсотка учасникам технопарків за інноваційними проектами, що пройшли відповідну державну експертну комісію; часткової участі держави в прямому фінансуванні проектів технопарків за умови залучення приватного капіталу, прямої участі держави у створенні венчурних фондів з метою стимулювання розвитку венчурного бізнесу та створення умов для інвестування малих наукомістких підприємств; створення державної кредитної установи, для надавання пільгових кредитів підприємствам та окремим розробникам, які впроваджують інноваційні розробки та ін.

Головним напрямом технологічної реструктуризації галузей промисловості з метою створення сталих мотивацій для розширеного відтворення та інвестування інноваційно-технологічного розвитку має бути створення сучасного збалансованого комплексу галузей з потужним корпоративно-коопераційним каркасом, що може забезпечити тісну кооперацію вітчизняних суб'єктів господарювання та вигідне інтегрування у світову економіку.

При виробленні стратегії і політики економічного розвитку необхідно виходити з того, що політика, спрямована на стимулювання галузей з низьким рівнем переробки, не може бути основою для випереджального розвитку, навіть за умов значного збільшення виробництва і реалізації. Інвестиційні ресурси, які вкладаються у виробництва нижчих технологічних укладів, консервують структурно деформовану економіку і врешті-решт ведуть до відставання.

Активізувати процес інвестування та реалізації інноваційних проектів має сучасний механізм надання пільг (у тому числі податкових) промисловим підприємствам.

Інноваційна теорія технологічного детермінізму щодо соціально-економічного розвитку країни сьогодні повністю підтверджується практикою. Усі розвинуті і динамічні країни засвідчують слушність висновків цієї теорії ефективністю своєї економічної політики, яка будується на наведених принципах інноваційної теорії розвитку. Проте усвідомлення об'єктивної природи висновків цієї теорії в Україні проходить дуже повільно і формально. Можна спостерігати непоодинокі випадки фактичного ігнорування чи навіть нехтування її висновками, використання їх тільки для красивої риторики.

Проте українська економіка не має іншого вибору щодо моделі динамічного економічного розвитку ніж мобілізація всіх можливостей для досягнення ефективного вписування у технологічну траєкторію еволюції людської цивілізації. Практична реалізація цього завдання потребує значних управлінських зусиль і першим кроком повинна стати об'єктивна економічна оцінка технологічного розвитку української економіки в контексті світової еволюції технологічних укладів з тим, щоб розробити і впровадити дієві інституційні, законодавчо-нормативні та економіко-мотиваційні заходи для забезпечення прискореного розвитку галузей 5-го та 6-го технологічних укладів.

Для об'єктивного оцінювання стану високотехнологічного виробництва в Україні, а отже і оцінювання високотехнологічного сектору економіки, необхідно:

- 1) розробити методологію визначення та ідентифікації видів економічної діяльності, що належать до високотехнологічних (за міжнародними класифікаціями);
- 2) розробити та затвердити методику здійснення статистичних спостережень та впровадити відповідні статистичні форми;
- 3) розробити Класифікатор високотехнологічної продукції та послуг;
- 4) скласти Реєстр високотехнологічних виробництв та відповідних підприємств.

1.2.9.4. Управління промисловою власністю

На жаль, український політикум і виконавча влада вкрай повільно усвідомлюють те, що без розв'язання основних проблем регулювання прав промислової власності та їх захисту в умовах ринкового господарювання неможливі не лише запуск економічного механізму розповсюдження нововведень, а й економічне зростання інноваційного типу, інтеграція наукомісткого, високотехнологічного сектору української економіки у світову господарську систему. Зазначене підтверджується даними дослідження реального стану використання об'єктів промислової власності в промисловості України: перші позиції посідають підприємства машинобудування та харчової промисловості, тобто ті, що є інноваційно найактивнішими та пов'язані з експортом продукції. Особливо загрозлива для інтеграційних процесів – негативна тенденція низької загальноекономічної

діяльності у сфері отримання охоронних документів, що пояснюється низькою організаційною активністю ринку промислової власності загалом, та низьким технологічним рівнем більшості продукції, а також цілою низькою причин, у тому числі: нестабільністю економічної ситуації і різким спадом виробництва в 90-ті роки; високими вимогами до відбору винаходів; зростанням вартості оплати всіх операцій, пов'язаних з реєстрацією об'єктів інтелектуальної власності і підтримкою статусу патенту та інше. У зв'язку з цим, **постає нагальна проблема регулювання ринку промислової власності, яка полягає в розробленні і реалізації такого нормативно-правового механізму, який би врахував особливості правовідносин національного, міждержавного і міжнародного характеру стосовно окремих видів промислової власності** (патентів на винаходи, промислових зразків, корисних моделей тощо, свідоцтв про реєстрацію торгових марок, географічних позначень тощо). При цьому варто зазначити, що незважаючи на відмінності у рівнях розвитку окремих країн, переважна більшість проблем розвитку національних ринків промислової власності пов'язана з необхідністю врегулювання прав на об'єкти промислової власності, які створені з державних джерел фінансування, а також стимулюванням їх упровадження з метою активізації інноваційних процесів.

Слід відзначити недостатню увагу держави до ситуації у сфері регулювання правовідносин щодо об'єктів права промислової власності, зосередження на правових і адміністративних методах та інструментах без належного використання методів стимулюючого характеру, що призвели до **катастрофічного зменшення кількості винахідників, авторів промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій**, адже порівняно з 1991 р. кількість винахідників і раціоналізаторів скоротилася більше ніж у 20 разів.

Аналіз даних Державного департаменту інтелектуальної власності України за 1992–2008 рр. свідчить про нестабільність ситуації з відновленням активності суб'єктів ринку до реєстрації патентів, корисних моделей, знаків для товарів і послуг, ліцензійних договорів на використання об'єктів промислової власності, договорів про передачу прав на об'єкти промислової власності тощо. При цьому, національні заявники не виявляють активності щодо захисту об'єктів промислової власності на зовнішніх ринках (за міжнародними процедурами).

Розглянувши стан патентно-ліцензійної діяльності в Україні (додаток 11), бачимо, якщо у 2006 р. підприємствами та організаціями України (юридичними особами) до Державного департаменту інтелектуальної власності та патентних відомств іноземних держав подано 8173 заявки на винаходи, корисні моделі, промислові зразки (об'єкти промислової власності – ОПВ), що на 3,5 % більше, ніж у 2005 р., то у 2008 р. – 8614, що на 5,4 % більше, ніж у 2006 р.

Проте понад дві третини від загальної кількості становили заявки на корисні моделі. Так, за попередніми даними Держкомстату, у 2008 р., як і у двох попередніх роках, тривала тенденція зменшення кількості поданих до Державного департаменту інтелектуальної власності заявок на винаходи і збільшення їхньої кількості на корисні моделі: кількість заявок на винаходи у 2008 р. порівняно з 2007 р. зменшилася на 13,6 %, на корисні моделі – збільшилася на 2,7 %. Кількість заявок на промислові зразки зменшилася на 38,1 % (додаток 12).

Висновки та пропозиції

1. Здійснений системний аналіз виявлених тенденцій і чинників розвитку того періоду, що відповідає термінам реалізації більшості зазначених стратегічних документів, дає підстави для висновку, що **Україна нині неспроможна забезпечити прискорений розвиток технологій та високотехнологічних галузей, оскільки параметри її інноваційно-технологічного розвитку вже давно перебувають за межами граничних інтервалів.** На жаль, протягом усього періоду існування України як самостійної держави, спостерігається нееквівалентний зовнішньоекономічний обмін, залежність від багатьох зовнішніх чинників, виконання функції постачальника природної сировини і робочої сили для ТНК та розвинутих країн, які концентрують глобальний інтелектуальний потенціал. Отже, затверджені на законодавчому рівні стратегічні пріоритети держави так і залишаються лише на папері.

2. Істотним чинником також є низька виконавча дисципліна міністерств і відомств, відсутність належного контролю з боку органів виконавчої влади всіх рівнів, що призвело до невиконання значної частини стратегічних програм, заходів і пропозицій, визначених у рекомендаціях комітетських та парламентських слухань. Усе це поглибило

кризу системи державного управління інноваційною діяльністю в Україні, сприяло посиленню зарегульованості інноваційних процесів з боку держави та неефективному використанню коштів Державного бюджету.

Ключова причина такого стану – відсутність правильного розуміння на всіх рівнях державної влади важливості й ролі інноваційного чинника в забезпеченні соціально-економічного розвитку країни.

3. Проголошений курс керівництва країни на інноваційний розвиток економіки потребує професіоналів для його реалізації у сфері управління інноваційним процесом на всіх рівнях системи господарювання. Досвід сьогодення показує, що **стримує розвиток наміченого курсу відсутність інноваційного мислення та інноваційної культури в суспільстві, а також брак сучасних креативних знань. Особливе занепокоєння викликає неадекватність наявних знань керівників різних рівнів викликам глобальної економіки.** З цих позицій перед вищою освітою постає найактуальніше завдання: навчити мислити і діяти категоріями інноватики, пристосовуючи принципи академічності та методичної практичності, які можна реалізувати через кооперацію вчених та освітян, спроможних сформувати сучасні знання та навички. **Досягти цього можливо на основі застосування новітньої освітньої технології – інтеграції потенціалу академічної науки та вищої школи.**

4. Для забезпечення ефективності подальшого інноваційного розвитку економіки необхідно упорядкувати наявну систему законодавства та доповнити її цілою низкою необхідних документів, які б регламентували та забезпечували всі складові інноваційної політики держави (створення інноваційної інфраструктури, розвиток трансферу технологій, венчурні фінансування, формування національної інноваційної системи, розвиток високотехнологічного виробництва, інтеграцію науки, освіти та виробництва, регіональний інноваційний розвиток; формування інноваційних (технологічних) кластерів та ін.) і дали змогу виробити системний кодекс законів в інноваційній сфері.

Для розблокування дії законодавчих актів та запровадження комплексу механізмів реалізації інноваційної політики потрібна добра воля влади та ефективність організаційного ресурсу державних служб усіх рівнів.

5. Аналіз останніх тенденцій економічної глобалізації і її наслідків для країн, які розвиваються, дає підстави для висновку про необхідність посилення ролі держави у створенні умов для підвищення конкурентоспроможності її економіки, і в першу чергу, не просто з урахуванням інноваційних чинників, а з урахуванням фактору технологічного розвитку.

6. На наше переконання, спочатку має бути розроблена і затверджена Стратегія соціально-економічного розвитку країни на певний період з чітко встановленими пріоритетами. Якщо основними пріоритетами буде визнано **розвиток економіки на інноваційних засадах**, відповідно розроблятимуться наукова, науково-технологічна, інноваційна та інноваційно-промислова політика, які регламентують і конкретизують курс держави в обраному напрямі (на жаль, у представленому на сайті Кабміну Проекті Стратегії зазначених пріоритетів ми не бачимо). Згідно з обраним курсом створюється **національна інноваційна система** як сукупність різних інститутів, що у своїй взаємодії здатні забезпечити розвиток та передачу технологій і створити рамкові умови для формування державної політики, що впливає на інноваційні процеси. І лише в межах такої системи (НІС) можливо вибудувати результативну систему управління науково-технологічним та інноваційним процесом (саме процесом, спрямованим на отримання кінцевих результатів, а не діяльністю, яку віддзеркалює певний набір функцій). У цьому контексті поділяємо думку тих науковців та практиків, які вважають, що створення окремого органу державної виконавчої влади у сфері наукової та науково-технологічної діяльності сприятиме подальшому вдосконаленню механізму формування та реалізації державної інноваційної політики та забезпечить підвищення ефективності управління в цій сфері.

7. Масштабна криза вітчизняної економіки – реальність, що потребує усвідомлення та пошуку заходів, здатних зрушити з мертвої точки наступну модернізацію економічного потенціалу країни. Нинішня економічна ситуація виникла внаслідок не лише зовнішніх впливів, а й внутрішніх чинників – структурної деградації національної економіки, сильної залежності від низькотехнологічних та сировинних галузей, надмірної експортної орієнтації галузей, застарілості виробничих активів реального сектору економіки. Сукупність цих чинників з новою

силою актуалізує необхідність модернізації національної економіки на інноваційній основі. Усупереч падінню обсягів виробництва та інвестицій, що спостерігалось на межі 2008–2009 рр., необхідно вишукувати кошти для модернізації, яка забезпечить основу відновлення економіки.

Світова криза загострила актуальність прискорення інноваційного процесу для компаній, галузей і національних економік загалом. Криза спричинює новий перерозподіл усього світового економічного простору. Тому дискусії навколо інноваційної моделі розвитку нині втілюються у конкретні стратегії держав і компаній, які розраховують на перемогу в конкурентній боротьбі за ринки в посткризовий період.

Саме новий технологічний базис дасть змогу більшості розвинутих країн та «новим чемпіонам» вийти на новий виток розвитку – черговий економічний цикл – і швидко наслідки кризи та знову скористатися своїми основними конкурентними перевагами – технологіями шостого технологічного укладу для утвердження економічної могутності та забезпечення соціальних гарантій.

В Україні, як завжди, маємо стратегічні дії та «правильні пріоритети» лише на папері, а на практиці – гасіння пожежі, оскільки і до цього часу не створено запасу міцності економіки у формі арсеналу технологій, як проривних – для закріплення на зовнішніх ринках, так і технологій масового споживання – для розвитку внутрішнього ринку. А невміння скористатися потужним вітчизняним науково-технологічним потенціалом свідчить про брак організаційного ресурсу і, відповідно, організаційних інновацій. На нашу думку, саме останнє твердження дає підстави говорити про втрачені можливості, нехтування якими не лише спричинило важкий «варіант кризи», а й збільшило розрив з провідними країнами світу.

1.2.9.5. Особливості інвестиційної політики

Кризу формування капіталу, яку українська економіка пережила впродовж 1991–1996 рр., яка мала своїм наслідком скорочення обсягу валового нагромадження основного капіталу в 6,8 раза, так і не вдалося подолати в наступні 1997–2008 рр. У 2008 р. обсяги валового нагромадження основного капіталу становили лише 44,7 % від його обсягу за 1990 р. (табл. 1.2.31)

Таблиця 1.2.31

Динаміка валового нагромадження основного капіталу в Україні

Роки	Темпи зміни ВНОК			Роки	Темпи зміни ВНОК		
	у % до поперед. року	у % до 1990 р.	у % до 1999 р.		у % до поперед. року	у % до 1990 р.	у % до 1999 р.
1996	77,3	14,8	95,4	2004	120,5	28,2	182,2
1999	100,1	15,5	100,0	2005	103,9	29,3	189,3
2000	112,4	17,4	112,4	2006	121,2	35,5	229,4
2001	106,2	18,5	119,4	2007	123,9	44,0	284,3
2002	103,4	19,1	123,4	2008	101,6	44,7	288,8
2003	122,5	23,4	151,2				

Джерело: Статистичний щорічник України (за відповідні роки): стат. зб. – К.: Держкомстат України.

Упродовж скорочення конвертованих заощаджень, інвестиційна активність в Україні у 1991–1997 рр. знижувалася: порівняно з 1990 р. обсяг інвестицій в основний капітал у 1997 р. становив лише 20,7 %. Утворилося своєрідне замкнене коло – недоінвестування національної економіки посилювало спад виробництва, а він, у свою чергу, призводив до подальшого зниження інвестиційних можливостей суб'єктів господарювання та держави.

Упродовж 1998–2007 рр. інвестиції в основний капітал щорічно зростали, збільшувалась і їхня частка у ВВП України. У 2007 р. порівняно з 1999 р. загальний обсяг інвестицій в основний капітал у цілому по економіці збільшився майже у 4 рази, при тому що ВВП за цей період зріс на 77,7 %. Іншими словами, 1 % приросту валового внутрішнього продукту забезпечував 3,9 % приросту капіталовкладень. Завдяки цьому їхня частка у ВВП збільшилася на 12,6 в. п. – з 13,5 % у 1999 р. до 26,2 % у 2007 р. (табл. 1.2.32).

Таблиця 1.2.32

Динаміка ВВП та інвестицій в основний капітал

Роки	ВВП			Інвестиції в основний капітал			Частка капіталовкладень у ВВП у %	Частка інвестицій в основний капітал у валовому нагромадженні основного капіталу %
	млн грн	у % до поперед. року	у % до 1999 р.	млн грн	у % до поперед. року	у % до 1999 р.		
1999	130442	99,8	100,0	17552	100,4	100,0	13,5	69,8
2000	170070	105,9	105,9	23629	114,4	114,4	13,9	70,7
2001	204190	109,2	115,6	32573	120,8	138,2	15,9	81,0
2002	225810	105,2	121,7	37178	108,9	150,5	16,5	85,9
2003	267344	109,6	133,3	51011	131,3	197,6	19,1	92,6
2004	345113	112,1	149,5	75714	128,0	252,9	21,9	97,3
2005	441452	102,7	153,5	93096	101,9	257,7	21,1	96,0
2006	544153	107,3	164,7	125254	119,0	306,7	23,3	93,6
2007	720731	107,9	177,7	188486	129,8	398,1	26,2	95,0
2008	949864	102,1	181,5	233081	97,4	387,7	24,5	90,3

Джерело: Основні економічні показники діяльності підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності за 2007 р. : стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2008 р. – С. 153–163; 165–173; Капітальні інвестиції за 2008 р. / Держкомстат України // Експрес-випуск. – 2009. – № 84.

У I півріччі 2009 р. ситуація з інвестуванням значно погіршилася. За рахунок усіх джерел фінансування було освоєно 54,1 млрд грн інвестицій в основний капітал, що становить лише 56,7 % до січня – червня 2008 р.

Головним джерелом фінансування капіталовкладень в останній рік піднесення, як і раніше, залишалися власні кошти підприємств та організацій, за рахунок яких у 2008 р. освоєно 56,7 % інвестицій в основний капітал (табл. 1.2.33).

Таблиця 1.2.33
Інвестиції в основний капітал за джерелами фінансування

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
% до загального обсягу									
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі за рахунок									
коштів державного бюджету	5,1	5,4	5,0	7,0	10,5	5,5	5,5	5,6	5,0
коштів місцевих бюджетів	4,1	4,1	3,7	4,1	4,7	4,2	4,3	3,9	4,2
власних коштів підприємств та організацій	68,6	66,8	65,8	61,4	61,7	57,4	57,8	56,5	56,7
коштів населення на будівництво власних квартир*	5,6	5,2	4,1
коштів населення на індивіду-альне житлове будівництво	5,0	4,4	4,2	3,6	3,4	3,3	4,1	4,5	5,0
кредитів банків та інших позик	1,7	4,3	5,3	8,2	7,6	14,8	15,5	16,6	17,3
інших джерел фінансування	9,6	10,7	10,4	10,2	8,5	9,8	3,5	4,2	4,4
усього коштів вітчизняних інвесторів	94,1	95,7	94,4	94,5	96,4	95,0	96,3	96,5	96,7
коштів іноземних інвесторів	5,9	4,3	5,6	5,5	3,6	5,0	3,7	3,5	3,3

* Облік розпочато зі звіту за 2006 р. (до початку цього періоду входили до складу інших джерел фінансування).

Джерело: Основні економічні показники діяльності підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності за 2007 р.: стат. бюл. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 153–163; 165–173.

Частка залучених та запозичених коштів, у тому числі кредитів банків, коштів іноземних інвесторів та інвестиційних фондів, у загальних обсягах капіталовкладень становила 23 %. Частка коштів іноземних інвесторів коливалася в діапазоні від 5,9 % (2000 р.) до 3,3 % (2008 р.) від усіх капіталовкладень. Порівняно з 2007 р. частка капіталовкладень, освоєних за рахунок коштів іноземних інвесторів, зменшилась на 0,2 в. п. – до 3,3 %.

Інвестиції в основний капітал за рахунок коштів Зведеного бюджету України хоча і зростали з 1,5 % ВВП за 1999 р. до 2,3–2,5 % ВВП за 2007–2008 рр., однак залишаються порівняно, з іншими країнами, досить низькими. Їх рівень один з найнижчих серед колишніх соціалістичних країн Європи, де протягом останніх років спостерігається істотне зростання інвестицій в основний капітал (передусім у створення сучасної інфраструктури) до 4 % ВВП і вище.

Для характеристики стану справ у придбанні нових основних засобів доцільно виокремити три групи галузей за даними 2007 р.:

– до галузей та підгалузей, які витрачають на придбання нових основних засобів понад 50 % від загального обсягу валових капітальних інвестицій, належать: сільське господарство, мисливство, лісове господарство (66,0 %); видобувна промисловість (54,0 %); виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (62,7 %); целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність (66,0 %); видавнича та поліграфічна діяльність, тиражування записаних носіїв інформації (74,7 %); хімічна та нафтохімічна промисловість (60,7 %); освіта (51,6 %).

– серед галузей та підгалузей, які витрачають на придбання нових основних засобів частку валових капіталовкладень, близьку до загальнонаціонального рівня, перебувають: промисловість (44,7 %), у тому числі переробна (45,3 %); легка (49,4 %); оброблення деревини та виробництво виробів з деревини (46,0 %); торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (39,6 %), з неї оптова торгівля і посередництво в оптовій торгівлі – 41,2 %; ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку – 43,7 %; діяльність наземного транспорту (45,4 %).

– серед галузей та підгалузей, які відстають від загальнонаціонального рівня в частині інвестування в нові основні засоби, перебувають: виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення (27,0 %); металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів

(23,7 %), з нього: металургійне виробництво – 21,0 %; виробництво та розподілення електроенергії, газу та води (26,6 %); будівництво (32,2 %) та деякі інші.

Щодо *стану зношеності основних засобів*, то знос основних засобів зріс з 49,3 % у 2004 р. до 52,6 % у 2007 р. При цьому за видами економічної і промислової діяльності ситуація була неоднозначною. Основними видами економічної діяльності, що зумовили погіршення стану зносу основних засобів і нематеріальних активів були транспорт і зв'язок (а точніше, транспорт, оскільки галузь зв'язку активно розвивалася) і промисловість.

У промисловості погіршення ситуації зі зношенням основних засобів відбулося в добувній галузі на 0,2 в. п. (з 49,6 % у 2004 р. до 49,8 % у 2007 р.), у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води – на 0,2 в. п. (з 62,0 до 62,2 %), у переробній промисловості – на 0,4 в. п. (з 59,3 % у 2004 р. до 59,7 % у 2007 р.). Водночас помітно збільшився знос основних засобів у хімічній та нафтохімічній промисловості – на 6,8 в. п. (з 64,1 до 70,9 %) та в машинобудуванні – на 10,5 в. п. (з 57,9 до 68,4 %).

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, залучених в Україну, станом на 1 липня 2009 р. становив 37965,7 млн дол. США, що в розрахунку на одну особу становить 823,9 дол. – це один з найнижчих показників у Європі.

У кризових умовах стан справ з іноземним інвестуванням ще більше погіршився. Так, у I півріччі 2009 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено 2,7 млрд дол. США прямих інвестицій, що становить 40,2 % обсягів I півріччя попереднього року. Водночас капітал нерезидентів зменшився на 413,5 млн дол. (з урахуванням його переоцінки, утрат і курсової різниці становив 2358,6 млн дол., або лише 34,1 % рівня відповідного періоду попереднього року).

На підприємствах промисловості зосереджено 8570,1 млн дол. (22,6 % загального обсягу прямих інвестицій в Україну), у т. ч. переробної – 7373,9 млн дол. та добувної – 1046,2 млн дол. Станом на 01. 07.09 в основні експортні галузі України – металургію та хімію і нафтохімію – надійшло лише 2556,7 млн дол., або 6,7 % від загального обсягу ПІІ в Україну. Те саме можна сказати і про роль іноземних інвестицій у розвитку машинобудування України, на яке за всі роки незалежності припало 2,8 % від загального обсягу ПІІ в Україну.

У фінансових же установах іноземним капіталом акумульовано 8015,7 млн дол. (21,1 %) прямих інвестицій, в організаціях, що здійснюють операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, – 4068,7 млн дол. (10,7 %), на підприємствах торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку – 3828,4 млн дол. (10,1 %).

Основними тенденціями щодо структурних зрушень у сфері вкладання іноземними інвесторами власного капіталу в економіку України були такі:

Упродовж 2001–2008 рр. відбулась *переорієнтація інвестиційних потоків зі сфери промислового виробництва у сферу фінансових послуг та послуг, пов'язаних з операціями з нерухомим майном*. Знаковим є той факт, що на сучасному етапі структурний показник вкладання капіталу у фінансову діяльність фактично дорівнює аналогу по галузі переробної промисловості за підсумками 2001 р.

Потужної від'ємної динаміки набула частка інвестування інфраструктурної галузі економіки. Так, участь іноземного інвестора у сфері діяльності транспорту та зв'язку скоротилась до рівня, що на сьогодні майже вдвічі менший, ніж на початку досліджуваного періоду (1999 р.).

Зрушення в структурі джерел інвестування економіки України можна охарактеризувати у вигляді таких економічних тенденцій:

– складова нематеріальних активів у структурі ПІІ використовується нерезидентами найменше щодо поповнення власного капіталу в Україні (як у розрізі горизонтальному, так і вертикальному);

– якщо в структурі світового ринку імпортного капіталу частка реінвестування дорівнювала 12 %, то в Україні оцінка економічної доцільності здійснення фінансових операцій з реінвестування отриманого доходу в структурі решти джерел здійснення ПІІ дорівнювала в 2008 р. 1,6 %;

– стрімкого зменшення за динамікою та обсягом набула в структурі джерел надходження ПІІ частка цінних паперів – 0,9 % у 1999 р. і 0,2 % у 2008 р.;

– у 2005 р. інвестування процесу роздержавлення державного майна та придбання корпоративних прав набуло особливо вагомого значення (23,9 %). Однак період 2006–2007 рр. відзначився істотним

уповільненням економічної активності нерезидента в придбанні корпоративних прав на державне майно, що сприяло формуванню найменшого за значенням структурного показника серед решти джерел надходження ПП у 2008 р. – 0,01 %;

– зменшилася частка обсягу скасованого боргу в структурі прямих іноземних інвестицій (у 2008 р. розмір структурної складової скасованого боргу становив – 0,12 %, що в 5 разів менше показника 1999 р.).

Динаміка зменшення іноземного капіталу характеризувалась такими змінами в структурі основних джерел вилучення прямих іноземних інвестицій з України:

1. У 2007 р. динаміка загального обсягу зменшення іноземним інвестором власного капіталу досягла найвищого показника – темпи зростання відпливу прямих іноземних інвестицій перевищили рівень 2006 р. на 66 відсоткових пунктів (213,3 %). У 2008 р. обсяг вилученого нерезидентами капіталу хоча і зменшився, проте був другим за величиною за період 1999–2008 р.

2. Протягом 2004–2008 рр. у структурі вилученого капіталу відбулась докорінна зміна пріоритетності його складових для нерезидентів. Подвійного збільшення зазнав розмір питомої ваги грошової складової, що відбулось завдяки стрімкому зниженню частки цінних паперів та рухомого і нерухомого майна (відповідно в 7,2 та 2,1 раза).

3. Обсяг вилученого у 2008 р. капіталу на 74 % було сформовано за рахунок грошових внесків, цінних паперів та рухомого і нерухомого майна. Найбільш стрімкого за динамікою та обсягом скорочення у структурі вилученого капіталу набула протягом 2002–2008 рр. частка цінних паперів.

Підсумовуючи, зазначимо, що **українська економіка не набула чітко вираженої спрямованості відтворювального процесу на досягнення високої технологічної конкурентоспроможності країни за рахунок інвестування в розвиток реального виробництва, створення і впровадження нових технологій, використання наукових знань та інформації.** Навпаки, можна констатувати:

– попри позитивну протягом 2000–2008 рр. динаміку обсягу інвестицій в основний капітал та витрат на технологічні інновації у 2007 р. відбулось збільшення рівня зношеності основних засобів у промисловості (1999 – 49,6 %, 2007 – 59,3 %);

– відсутність необхідної соціально-економічної інфраструктури, яка б відповідала завданням зростання технологічної конкурентоспроможності до рівня найрозвинутіших країн світу;

– зменшення динаміки та обсягу інвестиційних вкладень з боку вітчизняних та іноземних інвесторів;

– збереження вкрай низького рівня реінвестування національної економіки, скорочення частки нематеріальних активів у структурі нерезидентного капіталу.

За таких обставин дуже важко йде становлення в Україні економіки знань, упровадження інновацій. Водночас відбувається швидке збільшення структурної позиції сфери послуг для обслуговування ринкових операцій – у торгівлі, фінансовому посередництві, транспорті та зв'язку, операціях з нерухомістю. Корені таких негативних явищ – у нестабільності українського інституційного середовища, незавершеності системних інституційних та ринкових перетворень як необхідної передумови для ефективного функціонування та динамічного розвитку національної економіки (зокрема, структури і захисту прав власності, механізмів державного регулювання, економічної інфраструктури, соціально-політичних та соціально-громадянських інститутів тощо).

1.2.10. Партнерство бізнесу і держави

1.2.10.1. Стан партнерства бізнесу і держави в Україні

Важливим інструментом для досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку України та підвищення ефективності державного управління розвитком реального сектору економіки є державно-приватне партнерство (ДПП).

Незважаючи на існування окремих форм співпраці держави і приватного сектору, що ґрунтується на принципах ДПП, українська економіка перебуває тільки на початку складного процесу створення необхідної системи управління проектами ДПП. Упровадження проектів ДПП в Україні має безсистемний поодинокий характер, про що свідчать дані табл. 1.2.34.

Таблиця 1.2.34

Форми реалізації проектів державно-приватного партнерства
в Україні, 1992–2007 рр.

Сектор реалізації проектів державно-приватного партнерства	Форми реалізації державно-приватного партнерства							
	Проекти «відокремлення активів»		Проекти «зеленого поля»		Контракти на управління та лізинг		Усього	
	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США
Енергетика	12	160	-	-	-	-	12	160
Телекомунікації	1	252	7	6309	-	-	8	6561
Водопостачання та водовідведення	-	-	-	-	1	100	1	100
Усього	13	412	7	6309	1	100	21	6821

Джерело: за даними Світового банку Ukraine: Private Infrastructure Projects - The World Bank & PPIAF. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppi.worldbank.org/explore/ppi-exploreCountry.aspx?countryId=97>. – Назва з екрана.

Виходячи з наведених даних, сфера застосування зазначених проектів є досить вузькою, що не дає змоги використовувати потенціал державно-приватного партнерства в розвитку економіки та соціальної сфери. Аналіз динаміки інвестицій у проекти на основі ДПП свідчить про те, що потенціал державно-приватного партнерства не було використано для розвитку економічної та соціальної інфраструктури національної економіки. Лише сфера телекомунікацій відзначається систематичною реалізацією інвестиційних проектів протягом 1992–2007 рр. (табл. 1.2.35).

Таблиця 1.2.35

Динаміка інвестиційних проектів на засадах державно-приватного партнерства в Україні

Рік початку реалізації проекту та інвестування	Сектор реалізації проектів державно-приватного партнерства							
	Енергетика		Телекомунікації		Водопостачання та водовідведення		Усього	
	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США	Кількість проектів	Інвестиції, млн дол. США
1992	-	-	1	11	-	-	1	11
1993	-	-	1	72	-	-	1	72
1994	-	-	-	10	-	-	-	10
1995	-	-	-	18	-	-	-	18
1996	-	-	3	317	-	-	3	317
1997	-	-	2	187	-	-	2	2
1998	6	-	1	331	-	-	7	7
1999	-	-	-	242	-	-	-	242
2000	-	-	-	206	-	-	-	206
2001	6	160	-	255	-	-	6	415
2002	-	-	-	186	-	-	-	186
2003	-	-	-	370	1	-	1	370
2004	-	-	-	738	-	-	-	738
2005	-	-	-	1407	-	100	-	1507
2006	-	-	-	865	-	-	-	865
2007	-	-	-	1346	-	-	-	1346
Усього	12	160	8	6561	1	100	21	6821

Джерело: за даними Світового банку Ukraine: Private Infrastructure Projects - The World Bank & PPIAF. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppi.worldbank.org/explore/ppi-exploreCountry.aspx?countryId=97>

Упровадження ДПП в Україні дасть можливість запустити інституціональні механізми ефективного розв'язання проблем прав власності, що неодмінно виникають у процесі реалізації інвестиційних проектів і є особливо актуальними для розбудови

економічної та соціальної інфраструктури. Необхідною передумовою розвитку ДПП в Україні є система надійного захисту прав приватних суб'єктів на об'єкти інвестиційних вкладень, результати науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, яка створює підґрунтя для широкого залучення капіталів до процесів технологічної модернізації високоризикових та стратегічних сфер економічної діяльності. Синергійний ефект, що досягається шляхом консолідації ресурсів держави і приватного сектору, дасть можливість підвищити ефективність функціонування економіки, насамперед у сфері інфраструктури.

1.2.10.2. Наслідки гальмування процесів розвитку партнерства держави та бізнесу

Відсутність розвиненої ідеології та механізму реалізації державно-приватного партнерства в Україні призводить до посилення тотальної недовіри українського суспільства до влади, виникнення нових провалів ринку та держави, зростання неформального сектору економіки та поглиблення соціально-економічної нестабільності.

В умовах випереджувального розвитку процесів державно-приватного партнерства в інших країнах світу поглибитиметься розрив конкурентоспроможності національної економіки відносно провідних країн світу. Нерозвиненість механізмів фінансування інвестиційної діяльності на засадах партнерських відносин держави та бізнесу призведе до консервації екстенсивного типу економічного зростання та вповільнення процесів структурної перебудови економіки.

Нерозвиненість сучасних механізмів управління та використання фінансових ресурсів країни на принципах державно-приватного партнерства (насамперед щодо прозорості процедур, закріплення прав власності, управління інвестиційними ризиками) знижує результативність державних антикризових програм, покликаних забезпечувати ефективне стимулювання внутрішнього попиту. Переважання традиційних механізмів фінансування державою інвестиційних проектів загрожує надмірним зростанням державної заборгованості за позиками, що підірватиме рівень фінансової стабільності національної економіки.

Без упровадження моделей ДПП стримується інвестування в основний капітал інфраструктурних видів діяльності, що в перспективі

гальмуватиме процеси інтенсифікації підприємницької активності, призведе до втрати конкурентних переваг на ринку транзитних послуг та може мати наслідком виникнення техногенних катастроф.

Важливим наслідком несформованості цілісної ефективної системи партнерства і соціальної відповідальності бізнесу в Україні може бути загострення соціальних проблем: зростання соціальної напруженості та маргіналізації населення як в окремих локальних соціальних громадах, так і в Україні в цілому, що протидіятиме подоланню фінансово-економічної кризи; зниження продуктивності та інтенсивності праці персоналу підприємств; зменшення соціальної та економічної активності трудових ресурсів регіонів, країни; погіршення балансу соціальних та економічних інтересів громадянина, різних груп та верств населення, бізнесу, органів влади та суспільства; відсутність або припинення реалізації окремих соціальних та екологічних програм на регіональному та державному рівні, та, як наслідок зниження рівня охоплення населення окремими соціальними послугами; зменшення кількості та якості людського капіталу підприємств, регіонів, територій (особливо в монофункціональних містах); зниження екологічної та енергетичної ефективності виробництва і погіршення екологічної ситуації в регіоні; неможливість використання інноваційних соціальних технологій; погіршення ділової репутації та перспектив розвитку вітчизняного бізнесу; зниження ефективності ризик-менеджменту на підприємствах; зменшення радіуса довіри і рівня стабільності суспільних інститутів та, як наслідок, зниження соціального капіталу в Україні.

1.2.10.3. Напрями розвитку ДПП в Україні

Державно-приватне партнерство в Україні має стати каталізатором активності, тим атрактором утворення партнерських структур, що сприятиме розвитку економіки та соціальної сфери. Це можливо за умови законодавчого визначення правових, економічних, та організаційних засад функціонування ДПП у спеціальному законі про розвиток ДПП. Після прийняття спеціального закону потребують нормативного врегулювання особливості ДПП в окремих галузях економіки, а також законодавче вдосконалення механізмів ДПП (концесія, угоди про розподіл продукції, спільна діяльність тощо).

Для розвитку державно-приватного партнерства в Україні необхідно: закріпити принципи ДПП у державних і регіональних стратегіях соціально-економічного розвитку; створити сприятливе інституційне середовище ДПП; розробити й удосконалити його нормативно-правову базу; забезпечити державну підтримку та гарантії держави партнерам із приватного сектору; створити державний орган із питань ДПП, а також інститути громадянського суспільства, необхідні для його діяльності: об'єднання, асоціації, союзи, експертні і консультативні комітети; запровадити публічний контроль за виконанням договірних зобов'язань усіма учасниками-партнерами.

У стратегії реалізації державно-приватного партнерства повинні бути відображені: загальні напрями і сфери ДПП, види й обсяги послуг, які надаватимуться у рамках ДПП, передбачувані форми партнерства; основоположні принципи функціонування ДПП; пріоритетність інтересів держави, ефективний розподіл ризиків між сторонами, політична підтримка держави, партнерський, рівноправний і транспарентний характер відносин; економічна (соціальна) ефективність реалізації проектів ДПП.

Головними принципами нормативно-правового забезпечення мають бути: незмінність форми власності та цільового призначення об'єкта, який споруджується, модернізується чи управляється за допомогою механізмів ДПП, протягом усього строку партнерства; справедливий розподіл ризиків, пов'язаних із виконанням договорів ДПП; справедливий розподіл результатів діяльності між державою та приватним сектором.

Потребує розроблення концепція розвитку державних фінансових інститутів, яка, зокрема, повинна передбачати пріоритети кредитної політики державних банків, розвитку та діяльності державних лізингових компаній, встановлювати критерії ефективності їх діяльності, давати оцінку необхідності й обсягу подальшого зростання їхнього капіталу.

З метою підвищення ефективності використання державних фінансових ресурсів у рамках ДПП, розширення доступу суб'єктів підприємництва до фінансових ресурсів держави, доцільно сформувати Інвестиційний фонд України, що значно збільшить можливості бізнесу щодо реалізації великих інвестиційних проектів через механізми прямого фінансування, кредитування, а також надання державних гарантій. Для реалізації заходів державної підтримки ДПП доцільним є створення державного венчурного інноваційного фонду, який буде співфінансувати

відібрані на конкурсній основі венчурні інноваційні фонди приватних інвесторів; надавати на конкурсній основі бюджетні субсидії на створення закритих пайових інвестиційних фондів, які можуть формуватися органами місцевого самоврядування в рамках створення і розвитку інфраструктури малих підприємств.

Застосування результативних механізмів взаємодії держави та бізнесу в соціальній сфері є одним із засобів розв'язання соціальних проблем в Україні, що потребує активізації соціальної відповідальності бізнесу та некомерційних організацій. Із цією метою необхідно: розробити заходи стимулювання розвитку саморегулювання соціальної відповідальності; розробити та впровадити програми зовнішнього стимулювання соціальної відповідальності підприємства (зокрема програми економічної мотивації, програми переконання або залучення до соціального партнерства та діалогу), що дасть можливість мобілізувати додаткові фінансові та трудові ресурси для розв'язання соціальних проблем.

Саме у взаємодії держави та приватного сектору, об'єднанні їхніх зусиль і ресурсів має реалізуватися спільне бачення тих принципів господарювання, які дадуть змогу гармонійно поєднати інтереси держави, бізнесу та громадянського суспільства. Такого поєднання можна досягати шляхом публічного контролю за виконанням договірних умов партнерства всіма його учасниками і гарантій їх дотримання на засадах прозорості та інформаційної відкритості.

1.3. Державні фінанси

1.3.1. Тенденції зміни державних видатків та доходів

Аналіз ситуації у сфері державних фінансів показує, що за останнє десятиріччя в Україні відбулося істотне збільшення видатків розширеного уряду (бюджетної системи країни, Пенсійного фонду та фондів загальнообов'язкового соціального страхування). Якщо у 1999 р. їх обсяг становив 35,9 % ВВП, то у 2008 р. – 46,1 %, тобто видатки держави зросли на 10,2 % ВВП.

Значна частина цього зростання (6,5 % ВВП) припадає на видатки Пенсійного фонду, які збільшилися з 9,3 % ВВП у 1999 р. до 15,8 % ВВП у 2008 р. До того ж підвищення пенсійних виплат вимагало збільшення частки Державного бюджету в їх фінансуванні. Якщо у 1999 р.

відповідна частка Державного бюджету становила близько 6 %, то з 2005 р. від 25 % до 45 % видатків Пенсійного фонду фінансується не за рахунок страхових внесків роботодавців та найманих працівників, а за рахунок коштів Державного бюджету.

Частка ВВП, що перерозподіляється через Зведений бюджет країни, зросла від 26,7 % ВВП у 1999 р. до 32,6 % ВВП у 2008 р., тобто на 6,1 % ВВП (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1
Видатки Зведеного бюджету України: 1999–2008 рр., % ВВП

Показники	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Видатки Зведеного бюджету, у т. ч.	26,7	27,1	27,2	26,7	28,4	29,7	32,1	32,2	31,4	32,6
Державне управління	1,1	2,4	1,8	3,8	3,7	2,4	2,5	2,8	2,6	2,6
Громадський порядок, безпека та судова влада	1,4	1,8	2,1	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,6	2,9
Національна оборона	1,2	1,3	1,5	1,6	2,0	1,8	1,4	1,2	1,3	1,2
Освіта	3,6	4,0	4,7	5,4	5,6	5,3	6,1	6,2	6,2	6,4
Охорона здоров'я	2,9	2,9	3,1	3,3	3,6	3,5	3,5	3,6	3,7	3,5
Соціальний захист та соціальне забезпечення	3,2	3,5	4,1	5,6	4,8	5,6	9,0	7,6	6,7	7,8
Економічна діяльність	4,7	3,8	3,6	3,2	4,6	5,7	4,4	5,0	5,6	5,4
Інші	8,6	7,3	6,4	1,6	1,8	3,1	2,9	3,5	2,7	2,8

Джерело: за даними Міністерства фінансів України та Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

До того ж політика України у сфері бюджетних видатків протягом останніх років була сконцентрована навколо заходів щодо збільшення різних видів грошової допомоги населенню: бюджетні видатки із соціального захисту та соціального забезпечення зросли на 4,6 % ВВП – від 3,2 % до 7,8 % ВВП. Слід відзначити зростання державних видатків на формування людського капіталу – на освіту та охорону здоров'я (щоправда, частина цього зростання була профінансована за рахунок плати споживачів відповідних послуг).

У бюджетних видатках, крім соціальних, значно збільшилися видатки на державне управління – від 1,1 % ВВП у 1999 р. до 2,6 % ВВП у 2008 р., а також видатки на громадський порядок, безпеку та судову владу – від 1,4 до 2,9 % ВВП.

Зростання видатків на державне управління, громадський порядок та судову владу було пов'язане як із випереджаючою динамікою заробітної плати державних службовців, так і зі значним збільшенням їх кількості. Якщо загальна кількість зайнятих в економіці країни у 2008 р. порівняно з 1999 р. зменшилася на 3,9 %, то кількість державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування зросла на 55,3 %.

Бюджетні інвестиції в основний капітал, хоча і зростали (від 1,5 % ВВП у 1999 р. до 2,3–2,5 % ВВП у 2007–2008 рр.), залишаються, враховуючи серйозні проблеми в інфраструктурних галузях та житлово-комунальному господарстві, досить низькими. Їх рівень – один із найнижчих серед колишніх соціалістичних країн Європи, де в останні роки спостерігається істотне зростання інвестицій в основний капітал, насамперед у створення сучасної інфраструктури. Державні інвестиції в основний капітал у більшості постсоціалістичних країн перевищують 4 % ВВП (рис. 1.3.1).

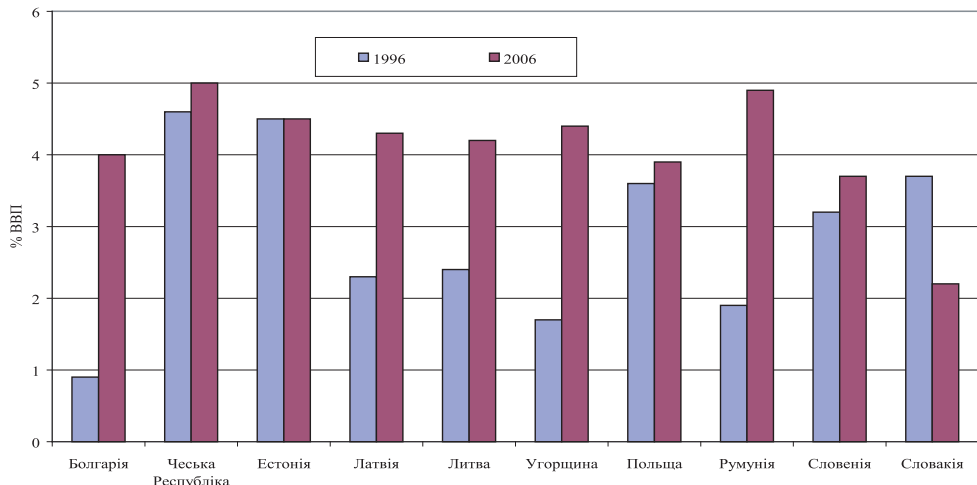

Рис. 1.3.1. Бюджетні інвестиції в основний капітал у деяких країнах Європи, % ВВП

Отже, наведені вище результати аналізу засвідчують, що бюджетні видатки останнього десятиріччя не сприяли підвищенню конкурентоспроможності галузей національної економіки. За роки економічного зростання не відбулося належного розвитку її виробничого та технологічного потенціалу. Переважно збережено застарілу структуру економіки, яка характеризується аномально високою часткою енергоємних виробництв, загальним низьким технологічним рівнем, високим ступенем зносу виробничих фондів. Наслідком цього стала залежність від зовнішніх постачань енергоносіїв та цін на них, низький рівень конкурентоспроможності національних виробників, переважна орієнтація експорту на сировинні та низькотехнологічні сегменти світового ринку. Будь-які шоки зовнішньої кон'юнктури відразу позначаються на темпах зростання, платіжному балансі та фінансовій стабільності України.

Недостатній розвиток власного виробництва товарів та послуг для споживчого ринку, що став прихованим структурним чинником інфляції, призводить до погіршення торгівельного балансу та породжує залежність національного ринку праці від зовнішньої кон'юнктури.

Значні обсяги поточних бюджетних трансфертів населенню у 2005–2008 рр. призвели до прискореного зростання платоспроможного попиту в умовах, коли виробництво не встигало збільшувати обсяги пропозиції товарів та послуг, а отже – до посилення інфляційних процесів.

Внаслідок довгострокового нарощування соціальних видатків з урахуванням загальної спрямованості політики в цьому напрямі їх частка у Зведеному бюджеті у 2005–2008 рр. збільшилася до 22–28 % порівняно з 12–15 % у 1999–2001 рр. (табл. 1.3.2).

При цьому частка бюджетних видатків на формування людського капіталу або зростала за рахунок плати споживачів відповідних послуг (зокрема, на освіту), або залишалася майже на незмінному рівні (видатки на охорону здоров'я).

У питаннях бюджетного фінансування видатків на економічну діяльність залишалися невирішеними принципові питання вибору пріоритетів для формування цільових державних програм, що вимагало їх скорочення, визначення обмеженого переліку важливих, критично значущих об'єктів програмної державної підтримки. Множинність програмної державної підтримки призводила до розпорошування коштів, створювала проблему недофінансування окремих запланованих заходів.

Таблиця 1.3.2

Структура видатків Зведеного бюджету України: 1999–2009, %

Показники	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Видатки Зведеного бюджету України, у т. ч.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Державне управління	4,3	8,9	6,7	14,2	13,2	8,1	7,8	8,6	8,3	7,9
Громадський порядок, безпека та судова влада	5,1	6,5	7,6	8,4	7,7	7,7	7,2	7,3	8,2	8,8
Національна оборона	4,5	5,0	5,5	5,9	7,0	6,0	4,3	3,7	4,2	3,8
Освіта	13,6	14,9	17,2	20,3	19,8	17,9	18,9	19,3	19,6	19,7
Наука	0,8	1,5	1,4	0,9	0,8	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4
Охорона здоров'я	10,9	10,7	11,2	12,5	12,8	11,9	10,9	11,3	11,8	10,8
Соціальний захист та соціальне забезпечення	11,9	13,0	15,0	21,0	17,1	18,8	28,2	23,6	21,5	23,9
Економічна діяльність	17,5	14,2	13,1	11,9	16,1	19,1	13,6	15,6	17,9	16,6

Джерело: за даними Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua>.

Прискорений розвиток фінансового сектору економіки у 2005–2008 рр. не супроводжувався адекватним розвитком виробничого потенціалу та інвестиційної інфраструктури, що зумовило зсув у бік споживчої моделі економічного зростання.

У 2009 р., незважаючи на номінальне падіння доходів Зведеного бюджету (за підсумками 8 місяців – на 8,5 % порівняно з таким же періодом 2008 р., у т. ч. податкових надходжень – майже на 10 %, а податку на прибуток підприємств – на 29 % при тому, що переплати з податку на прибуток складають більше половини суми його надходжень), продовжується зростання бюджетних видатків. Видатки Зведеного бюджету України, які в номінальному виразі порівняно з минулим роком зросли приблизно на 7,5 %, значною мірою фінансуються за рахунок запозичених державою коштів.

У поточному році майже кожен п'яту гривню видатків Державного бюджету України спрямовано на забезпечення пенсійних виплат. Такі видатки Державного бюджету за 6 місяців 2009 р. становили майже 6 % ВВП.

За 8 місяців 2009 р. дефіцит Державного бюджету, профінансований насамперед за рахунок збільшення зовнішніх запозичень, становив 16,4 млрд грн, що більш ніж утричі перевищує бюджетні інвестиції (з державного та місцевих бюджетів) в основний капітал (5,0 млрд грн). Отже, запозичені кошти використовуються значною мірою на вирішення поточних проблем, тоді як видатки з повернення боргів перекладатимуться на майбутні покоління.

Для фінансування зростаючих бюджетних видатків у 2010 р. урядом заплановано здійснити масштабні запозичення, у першу чергу, на внутрішньому ринку. Обсяг внутрішніх запозичень сягатиме 104 млрд грн, що становить близько третини запланованих на 2010 р. видатків Державного бюджету. Дохідність за ОВДЗ вже в поточному році становить 28–29 %, що значно перевищує рентабельність виробничої діяльності. У 2010 р. на виплату відсотків за державним боргом буде спрямовано близько 7 % загальної суми видатків Державного бюджету, тоді як у 2007–2008 рр. – менше 2 %. До того ж видатки розвитку (без урахування видатків на компенсацію НАК «Нафтогаз України» різниці між цінами закупівлі та продажу імпортного природного газу, які не можна вважати видатками розвитку) становитимуть лише 8 %.

Зростання державної заборгованості в умовах низького рівня інвестиційних видатків бюджету 2010 р. означатиме, що в майбутньому ще більше державних коштів будуть спрямовуватися на обслуговування державного боргу, а не на виконання суспільно значущих функцій держави та реалізацію інноваційної моделі розвитку національної економіки.

Як і в поточному році, у 2010 р. близько 20 % видатків Державного бюджету буде призначено на забезпечення пенсійних виплат. Передбачено подальше зростання видатків на компенсацію НАК «Нафтогаз України» різниці між цінами закупівлі та продажу імпортованого природного газу для виробництва теплової енергії, яка споживається населенням (до 6,5 млрд грн порівняно з 1,6 млрд грн за планом 2009 р. та 3,7 млрд грн фактичних відповідних видатків за 8 місяців поточного році). При цьому на рівні показників 2009 р. зберігатимуться видатки на фінансування пільг та субсидій населенню на послуги ЖКХ, незважаючи на заплановане (відповідно до меморандуму МВФ) збільшення тарифів на енергоносії для населення.

Слід відзначити, що на 2010 р. передбачено зростання видатків на економічну діяльність до 44,4 млрд грн порівняно із 40,9 млрд грн у 2009 р. Щоправда, такі видатки не відносяться до захищених видатків бюджету, тому їх фактичне фінансування значною мірою залежатиме від виконання запланованих показників дохідної частини бюджету.

За умов, коли Україна вже зіткнулася з істотним зростанням видатків щодо пенсійного забезпечення населення, найважливішою складовою політики оздоровлення державних фінансів має бути вирішення питань пенсійної реформи, зокрема збільшення пенсійного віку та впорядкування різних форм пенсійних виплат.

Незбалансованість бюджетної політики, зокрема зростання державного боргу, прийняття нових соціальних рішень щодо збільшення, подекуди відновлення різних пільг без належного обґрунтування можливості їх фінансового забезпечення негативно позначаються на державних фінансах. Небезпечним є те, що більшість негативних для бюджетної системи рішень приймається під тиском політичних чинників, породжуючи спокусу повного підпорядкування фінансової системи і фінансових відносин кон'юнктурі політичного моменту та втрати середньо- та довгострокової перспективи розвитку.

Тенденції зміни державних доходів

За період 1999–2008 рр. доходи Зведеного бюджету України в номінальному виразі зросли більш, ніж у 9 разів – до майже 300 млрд грн. До того ж їхня частка у ВВП збільшилася з 25,2 до 31,5 %. Збільшення неподаткових надходжень (із 2,6 % ВВП у 1999 р. до 6,4 % ВВП у 2008 р.) обумовлено насамперед включенням до бюджету власних надходжень бюджетних установ та перерахуванням до бюджету частини чистого прибутку підприємств державної власності).

Протягом 8 місяців 2009 р. середньомісячні доходи Державного бюджету становили менше 17 млрд грн (коливались від 11,9 млрд грн у червні до 19,5 млрд грн у серпні), у тому числі податкові надходження – менше 12 млрд грн (від 8,7 млрд грн у червні до 14,7 млрд грн у серпні). Це означає, що для того, щоб виконати річні показники доходів Державного бюджету, необхідно, щоб середньомісячні доходи у вересні – грудні становили 28,2 млрд грн, у т. ч. податкові надходження – 22,1 млрд грн. Таке значне зростання податкових надходжень (більше ніж у півтора

раза порівняно з максимальним місячним обсягом податкових надходжень поточного року), навіть за досвідом докризових років, майже неможливе. Необхідно також враховувати, що значна частина надходжень податку на прибуток підприємств до бюджету поточного року припадає на переплати, тобто надлишково сплачені суми податку, що мають зменшити відповідні надходження до кінця року.

Крім того, існує значна заборгованість бюджету з відшкодування ПДВ. Так, протягом 8 місяців 2009 р. невідшкодовані суми ПДВ, за даними Секретаріату Президента України, зросли на 6,1 до майже 18,8 млрд грн, у т. ч. строк сплати яких минув – на 2,6 до 5,5 млрд грн.

Отже, виконання запланованих на 2009 рік показників доходів Державного бюджету є, на нашу думку, мало реалістичним, а тому планові показники бюджетних видатків 2009 р. потребують секвестру.

Прогнозовані показники доходів бюджету 2010 р., а отже і його видатків також не відповідають реальній фінансово-економічній ситуації, оскільки базуються на завищеному прогнозі динаміки ВВП та заниженому рівні інфляції.

Найістотніші зміни у структурі бюджетних доходів у період 1999-2008 рр. були пов'язані зі збільшенням податкових надходжень – до 23,9 % ВВП насамперед за рахунок податку на додану вартість. З 2005 р. завдяки поліпшенню адміністрування ПДВ та відміні багатьох видів пільг надходження цього податку зросли з 6,4 % ВВП у 1999 р. до 9,7 % ВВП у 2008 р. Щоправда, як і раніше, залишаються невирішеними питання своєчасного повернення ПДВ експортерам.

Завдяки зростанню заробітної плати в народному господарстві країни протягом останніх років (за меншої податкової ставки – 15 %) збільшилися надходження податку з доходів фізичних осіб – до 4,8 % ВВП порівняно з 3,4 % у 1999 р. Майже не змінилися, незважаючи на зменшення податкової ставки з 30 до 25 %, показники надходження до бюджету податку на прибуток підприємств – близько 5 % ВВП. У зв'язку з цим необхідно зауважити, що **в Україні, на відміну від багатьох країн світу, практично не застосовується прискорена амортизація основних засобів. Такі умови оподаткування прибутку негативно впливають на інвестиційні рішення підприємств, а отже – підривають основи інноваційного розвитку економіки, не даючи змоги підприємствам вчасно покривати витрати, необхідні для оновлення**

основних засобів та запровадження новітніх технологій. Надання підприємствам права застосувати прискорену амортизацію для виробничих інвестицій – найбільш ефективний інструмент позитивного впливу урядів багатьох країн на інвестиційну поведінку підприємств.

Необхідно також звернути увагу на значні відмінності структури податків та обов'язкових платежів (з урахуванням внесків до Пенсійного фонду та з обов'язкового соціального страхування) в Україні та країнах Європи.

Україна має значно меншу частку податку з доходів фізичних осіб та платежів найманих працівників з обов'язкового соціального страхування (рис. 1.3.2).

Україна випереджає інші країни Європи не лише за податком на прибуток, але й за платежами підприємств до Пенсійного фонду і фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, які становлять близько 30 % та посідають перше місце в структурі всіх податків і обов'язкових платежів. Така структура оподаткування також не сприяє підвищенню конкурентоспроможності національних товаровиробників.

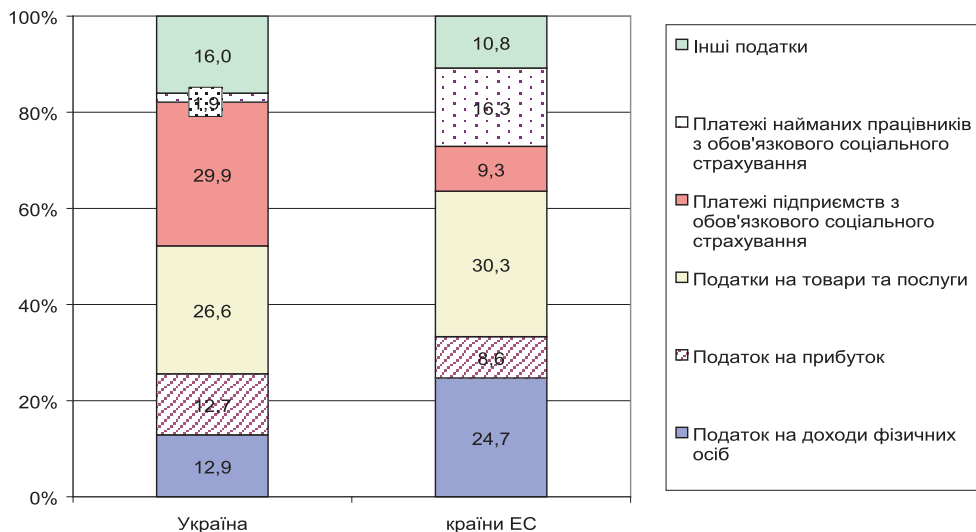

Рис. 1.3.2. Структура податків та обов'язкових платежів в Україні та країнах ЄС, %
Джерело: за даними Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/publish/artikle/main?art_id=95442&cat_id=95436.

Як відомо, протягом останнього десятиріччя у багатьох країнах світу відбувається реформування податкових систем, спрямоване на зменшення негативного впливу податків на умови конкуренції та ефективність використання ресурсів економіки, зокрема, шляхом зменшення оподаткування мобільних факторів виробництва (передусім праці, капіталу, нових технологій) та перенесення акцентів на оподаткування споживання.

Податкову політику не можна розглядати окремо від соціальних зобов'язань держави. Збереження в Україні високого рівня таких зобов'язань та традицій минулих десятиріч щодо активного включення підприємств у їх виконання призвело до високого рівня податкового навантаження на підприємства порівняно із розвиненими країнами світу. Для зниження соціальних внесків необхідна прискорена реформа пенсійної системи, а також підвищення ефективності витрачання коштів фондів обов'язкового соціального страхування. Подальше реформування податкової системи України має відбуватися шляхом перерозподілу податкового навантаження на непрямі податки та зростання ролі податків на споживання у формуванні бюджетних доходів.

1.3.2. Боргова політика в кризовий період

1. Державний борг України: поточний стан і ризики. Починаючи з 1999 р. сума державного боргу України послідовно зменшувалася. Якщо в кінці 1999 р. державний борг становив 61 % ВВП, у кінці 2000 р. – 45,3 % ВВП, 2003 р. – 29 % ВВП, то в 2006 р. – вже 15 % ВВП, а в кінці 2007 р. – 12,4 % ВВП. В абсолютних розмірах протягом 1999–2006 рр. державний борг залишався майже стабільним: на рівні 75–85 млрд грн, у 2007 р. збільшився до 88 млрд грн, а станом на кінець 2008 р. сягнув 189,4 млрд грн (табл. 1.3.3). На кінець липня 2009 р. загальна сума державного боргу України вже становила 256 млрд грн.

Сума державного боргу України за IV кв. 2008 р. – I півріччя 2009 р. збільшилася на 1,6 млрд дол. США, або на 135,8 млрд грн (табл. 1.3.4).

У відносних величинах державний борг України збільшився з 12,4 % ВВП у кінці 2007 р. до 20 % ВВП у кінці 2008 р. і до 27 % ВВП станом на 31.07.09. За підсумками 2009 р. сума державного боргу України може збільшитися до 38–40 % ВВП.

Таблиця 1.3.3

Державний борг України у 1999–2008 рр., на кінець року

Показники	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
I. Державний внутрішній борг, млн грн	14429	20782	21019	21387	20525	20954	19189	16609	18807	46668
<i>Прямий борг</i>	14428	20781	21018	21386	20524	20953	19188	16608	17806	44667
1. Заборгованість перед юридичними особами	10925	10184	10601	10924	10063	11234	10023	7695	9147	33522
2. Заборгованість перед Національним банком	3506	10597	10417	10462	10461	9720	9165	8912	8660	11145
<i>Умовний борг</i>	1	1	1	1	1	1	1	1	1001	2001
II. Державний зовнішній борг, млн дол. США	12482	10349	10118	10191	10693	12147	11675	12661	13849	18538
<i>Прямий борг</i>	9288	7992,5	7978,5	8079,4	8554,7	8807,8	8704,4	9803,2	10592	11172
1. Заборгованість перед міжнародн. організаціями	2345	2390,3	2666,2	2555,7	2527,1	2383,3	2639,3	2538,5	2483,7	3189,1
2. Заборгованість перед закордонними органами управління	4243,7	3123,8	3047,4	3009,5	2886	2725,5	2362	2128,7	1936,4	1724,8
3. Заборгованість перед іноземними банками	1645,2	116,1	55,8	2,9	2,5	1,6	0,7	0,3	0	0
4. Інша заборгованість	1054,1	2362,4	2209,2	2511,3	3139,1	3697,4	3702,4	5135,7	6171,5	6257,9
<i>Умовний борг</i>	3194	2356	2139,5	2111,5	2138,1	3338,8	2970,3	2858,2	3257,3	7366,2
III. Державний борг всього, млн. грн.	79539	77020	74630	75729	77534	85397	78147	80549	88745	189410
<i>Прямий борг</i>	62877	64216	63292	64469	66133	67682	63145	66114	71294	130690
<i>Умовний борг</i>	16662	12805	11337	11260	11400	17715	15002	14435	17451	58720

Джерело: за даними Міністерства фінансів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/publish/archive/main?cat_id=224493.

Зміна масштабів і спрямованості транскордонного руху капіталів відповідно позначається на пропорціях розподілу іноземних позик між державою та корпоративним сектором економіки. В Україні за IV кв. 2008 р. – I півріччя 2009 р. частка банків та нефінансових підприємств у структурі валового зовнішнього боргу України зменшилася з 88,6 % до 80,8 %.

Таблиця 1.3.4

Державний борг України у 2008–2009 рр. за видами кредиторів,
на кінець періоду

Показники	млн дол. США			млн грн		
	30.09.08	31.12.08	30.06.09	30.09.08	31.12.08	30.06.09
<i>Прямий зовнішній державний борг</i>	10633,4	11172	12538,6	51689	86023,1	95673,2
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	2672	3188,7	4696,4	12988,4	24556	35834,9
– ЄС	20,8	20,4	20,4	101,1	157,4	156
– ЄБРР	227,3	265,8	289,5	1104,8	2046,7	2208,7
– Світовий банк	2423,9	2902,5	2834,3	11782,5	22351,9	21626,3
– МВФ	0	0	1552,2	0	0	11844
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	1774,2	1724,8	1619,8	8624,6	13280,7	12359,5
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	0,1	0,1	0,1	0,4	0,6	0,5
4. Заборгованість за облігаціями зовнішньої позики	6187,1	6257,9	6222,3	30075,6	48185,8	47478,3

Продовження табл. 1.3.4

<i>Гарантований зовнішній державний борг</i>	2784,2	7366,2	7945,7	13534,1	56719,8	60628,3
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	395,6	5020,3	6378,8	1922,8	38656,4	48672,4
– ЄБРР	166	158,2	164	806,8	1218,4	1251,4
– МВФ	113,9	4709	6043,4	553,6	36259,6	46113,2
– Світовий банк	62,5	78,8	101,1	303,9	606,8	771,3
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	4,4	2	0	21,4	15,3	0
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	1693,4	1686,4	705,6	8231,8	12985,3	5383,7
4. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	690,8	657,5	861,3	3358,1	5062,8	6572,2
Зовнішній державний борг	18538	18538	20484,3	65223,1	142743	156302
<i>Прямий внутрішній державний борг</i>	3403,4	5800,9	6886,9	16544,1	44666,5	52549,2
1. Заборгованість за ОВДП	1662,1	4353,5	5435,5	8079,6	33521,9	41474,2
2. Заборгованість перед НБУ	1741,3	1447,4	1451,4	8464,4	11144,7	11074,9
<i>Гарантований внутрішній державний борг</i>	267,6	259,9	1311,9	1301	2001	10009,9
Внутрішній державний борг	3671	6060,8	8198,8	17845,1	46667,5	62559,1
Зовнішній і внутрішній державний борг у цілому	22209	24598,8	28683,1	83068,2	189410	218861

Джерело: за даними Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/publish/archive/main?cat_id=34952.

Тобто в Україні, як і загалом у світі, спостерігається процес делевіриджу (зменшення частки позикових коштів у структурі капіталу) корпоративного сектору економіки. Водночас усупільнення приватних збитків та нарощування дефіциту бюджету в кризових умовах супроводжується збільшенням державного боргу. Такий борг, досягаючи загрозових розмірів, із часом може спровокувати гіперінфляцію чи дефолт уряду. За більш сприятливих обставин погашення державної заборгованості у середньостроковому періоді вимагатиме підвищення рівня податкового навантаження чи зменшення державних видатків, що негативно позначиться на темпах економічного зростання.

Ескалація кризових явищ у світовій економіці зламала тенденції останніх років, пов'язані з нарощуванням зовнішнього корпоративного боргу та підвищенням ролі корпоративного сектору в залученні зовнішніх позик. Зовнішня заборгованість банків за I півріччя 2009 р. зменшилася на 4,1 млрд дол., а валовий зовнішній борг – всього на 1,1 млрд дол. (табл. 1.3.5).

Таблиця 1.3.5

Розмір валового зовнішнього боргу України, млрд дол. США

Показники	01.01.07	01.01.08	01.01.09	01.07.09
<i>Сектор державного управління</i>	<i>12,9</i>	<i>14,7</i>	<i>14,6</i>	<i>13,3</i>
Сектор грошово-кредитного регулювання	<i>0,9</i>	<i>0,5</i>	<i>4,7</i>	<i>6,1</i>
<i>Банки</i>	<i>14,1</i>	<i>30,9</i>	<i>39,4</i>	<i>35,3</i>
– довгостроковий	7,6	19,2	30,1	28,8
– короткостроковий	6,5	11,7	9,3	6,5
<i>Інші сектори</i>	<i>24,7</i>	<i>30,8</i>	<i>38,7</i>	<i>41,0</i>
– довгостроковий	16	21,8	27,2	27,8
– короткостроковий	8,7	9,0	11,0	13,2
Міжфірмовий борг за ПП	1,9	3,1	4,2	5,0
Валовий зовнішній борг всього	54,5	80,0	101,7	100,6

Джерело: за даними НБУ, власні розрахунки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/Publication/econom.htm#Платіжний%20баланс%20і%20зовнішній%20борг%20України>.

Від’ємне сальдо фінансового рахунку платіжного балансу в червні 2009 р. досягло 0,8 млрд дол. США, а всього за I півріччя – 6,63 млрд дол. США. За цей же період від’ємне сальдо за статтею «кредити й облігації» сягнуло 4,58 млрд дол. США, тоді як у I півріччі 2008 р. позитивне сальдо вказаного рахунку становило 7,84 млрд дол. США.

Відношення залучення нових позик до виплат за зовнішніми боргами українських корпорацій у I півріччі 2009 р. становило 79 %, у тому числі для банків – 73,5 %, а для нефінансових підприємств – 99 %. Основними групами кредиторів банків з іноземним капіталом виступали материнські банки, а великих підприємств нефінансового сектору – споріднені структури, зареєстровані в офшорних зонах.

Втрата доступу до зовнішніх ринків капіталу, девальвація національної валюти і занепад системи внутрішнього кредитування негативно позначалися на рівні сукупного попиту, що зумовлювало подальший спад виробництва. В умовах обмеженості зовнішнього фінансування врівноваження платіжного балансу вимагало скорочення офіційних валютних резервів та покращення поточного рахунку платіжного балансу.

В Україні скорочення зовнішніх боргових зобов’язань корпоративного сектору з високою імовірністю триватиме протягом 2009–2010 рр. Основними факторами зменшення пропозиції позикових коштів на міжнародних ринках виступатимуть:

– підвищення частки держави в акціонерному капіталі банків розвинених країн за умови стагнації кредитних ринків забезпечить державі важелі для зміни позикової політики підконтрольних банків на користь національних підприємств (т. зв. «внутрішній нахил» (англ.: home bias) у практиці кредитування націоналізованих банків);

– застосування фіскальних стимулів урядами розвинених країн та реалізація високовартісних програм рекапіталізації банків збільшуватимуть потребу в мобілізації позикових коштів на внутрішніх фінансових ринках цих країн і визначатимуть підвищення вартості позикового фінансування у світовому масштабі.

Водночас, зменшення міжнародних кредитних операцій транснаціональними банками зумовлюватиметься впливом таких чинників:

- установлення жорсткіших вимог до рівня капіталізації банків із боку національних регуляторів;
- збереження напруженої ситуації з ліквідністю на міжбанківських ринках;
- підвищення кредитних стандартів до позичальників в умовах світової економічної рецесії;
- погіршення банківських балансів і наростанням збитків у банківському секторі.

Зменшення надходження нових позик в умовах високого рівня зовнішньоторгового навантаження загострюватиме проблеми ліквідності для вітчизняних позичальників і спричинюватиме істотний тиск на офіційні валютні резерви. Згідно з нашими оцінками, негативні зовнішньоторгові трансферти корпоративного сектору економіки та зростання рівня доларизації економіки чинитимуть знижувальний тиск на курс гривні.

Необхідність втручання держави в діяльність корпоративного сектору економіки для утримання під контролем системних ризиків і відвернення масових банкрутств критично загострили проблему умовних зобов'язань держави, зокрема – державних гарантій і фінансової підтримки банків.

Міжнародний досвід засвідчує: гарантії уряду зазвичай зумовлюють проблеми, пов'язані з тим, що вони не підлягають такій ретельній перевірці щодо доцільності й обґрунтованості обсягу, як інші державні витрати. Рішення про надання державних гарантій не вимагають негайного витрачання бюджетних коштів і не впливають на величину бюджетного дефіциту в період надання гарантії. Бажання обійти обмеження на дефіцит бюджету, політична боротьба за бюджетні ресурси і слабкість традиційної системи обліку спонукають уряд надавати субсидії підприємствам не у грошовій формі, а через прийняття певних ризиків, у тому числі шляхом надання гарантій за кредитами.

Стрімке зростання гарантованого державного боргу та відсутність економічно обґрунтованої структурної політики держави, що має лежати в основі процесу надання державних гарантій, знижують ефективність витрачання бюджетних коштів і в середньостроковій перспективі можуть призвести до виникнення кризи державної заборгованості.

Ще одним методом покриття фінансових зобов'язань уряду без використання поточних надходжень до бюджету було обрано нарощування

внутрішнього державного боргу. Заборгованість уряду за ОВДП збільшилася на 25,4 млрд грн за IV кв. 2008 р. і на 19,1 млрд грн за 7 місяців 2009 р. При цьому за січень – липень 2009 р. сума ОВДП, які перебувають у власності НБУ, збільшилася на 24,5 млрд грн.

Нарощування внутрішнього боргу за умови недостатньо місткого й диверсифікованого внутрішнього фінансового ринку призводить до монетизації бюджетного дефіциту, наслідком чого може бути гіперінфляція та продовження відпливу капіталів з країни.

Крім стрімкого накопичення заборгованості за внутрішніми позиками, особливістю боргової моделі України у 2009 р. стало істотне зростання ролі кредитів міжнародних фінансових організацій (МФО). Так, за сім місяців 2009 р. заборгованість уряду перед МФО збільшилася на 6 млрд дол. США. Крім того, у поточному році уряд України має намір залучити від Світового банку 500 млн дол. за програмою «Третя позика для політики розвитку» та 750 млн дол. цільової позики на реабілітацію фінансового сектору. Також під державні гарантії заплановано залучати кредити ЄБРР, МБРР і ЄІБ для вдосконалення транспортної інфраструктури та модернізації системи транспортування газу. Загалом, за оцінками МВФ, державний борг України на кінець 2009 р. досягне рівня 35,4 % ВВП, у тому числі зовнішній державний борг – 25 % ВВП.

У кризових умовах кредити МФО зазвичай виявляються єдиним доступним методом фінансування найнеобхідніших витрат держави без використання емісійних важелів. Однак викликають занепокоєння обсяги приросту зобов'язань перед МФО та відсутність продуктивної основи для безболісного обслуговування накопичених боргів.

Стрімке нарощування заборгованості за кредитами МФО може породжувати загрози неплатоспроможності держави і виникнення кризи платіжного балансу в період погашення накопичених боргів. Так, видатки бюджету на погашення й обслуговування державного боргу України істотно збільшаться у 2012–2013 рр. Лише за кредитами МВФ у цей період необхідно буде виплачувати суми, еквівалентні 12–25 % валових міжнародних резервів України.

Отже, вибухонебезпечне зростання сумарного державного боргу, зумовлене надмірним нарощуванням внутрішнього державного боргу, залученням у значних обсягах кредитів МФО, неконтрольованим наданням державних гарантій і трансформацією умовних зобов'язань

уряду в прямий державний борг може спровокувати кризу державної заборгованості вже у 2010–2011 рр. Крім того, істотне нарощування державного боргу породжує ризики гіперінфляції, дестабілізації платіжного балансу та збереження хронічно високих відсоткових ставок – невід’ємних атрибутів високих бюджетних дефіцитів, які створюватимуть перешкоди для відновлення інвестиційного процесу і переходу економіки на траєкторію стійкого зростання.

2. Удосконалення управління державним боргом України Основну роль у процесі управління державним боргом України в кризових умовах мають відігравати зважена політика державних запозичень та зменшення масштабів трансформації умовних зобов’язань уряду в прямий державний борг. Нетто-накопичення державного боргу України має бути тимчасовим, а самі державні позики повинні мати цільовий характер та органічно вписуватися в систему антикризового регулювання економіки.

Для вдосконалення управління державним боргом України ми пропонуємо:

– припинити надання державних гарантій за кредитами у 2009 р., з огляду на вичерпання і перевищення ліміту державних гарантій, установленого законом про бюджет; у 2010 р. надавати гарантії виключно на умовах строковості, платності та зустрічних гарантій, отриманих від інших кредиторів;

– повернути Верховній Раді України повноваження, пов’язані із затвердженням сум державних гарантій, напрямів використання коштів, залучених під державні гарантії, та визначенням бенефіціарів державних гарантій;

– забезпечити цільову спрямованість державних гарантій на інвестиції в інфраструктуру, які гарантуватимуть досягнення суспільно значущих цілей і окупність вкладень у тривалому періоді – будівництво автомобільних доріг, магістральних трубопроводів, мостів, морських і повітряних портів, розвиток систем водо- і газопостачання, забезпечення теплом і електроенергією;

– запровадити повний облік внутрішньоборгових зобов’язань уряду, у тому числі тих, які емітуються з метою поповнення статутних фондів державних компаній і націоналізованих банків, і відображати їх у складі джерел фінансування дефіциту бюджету;

– дотримуватися граничних обсягів внутрішніх і зовнішніх запозичень уряду, встановлених законом про бюджет на 2009 рік, – сумарно 88,9 млрд грн (з урахуванням ОВДП, внесених до статутних фондів суб'єктів підприємництва);

– відмовитися від спрямування до Державного бюджету позик МВФ, які створюють інфляційне навантаження (внаслідок конвертації отриманих валютних коштів у гривню) і зумовлюють загрози для стабільності державних фінансів у середньостроковому періоді.

1.4. Фінансовий ринок та банківська система України в умовах кризи

1.4.1. Оцінка сучасного стану фінансових ринків України і чинників, що його зумовили

Ситуація на фінансових ринках України є відбиттям і загальної ситуації в економіці країни, і прорахунків їх регуляторів, а також глобального економічного спаду. На стані вітчизняних фінансових ринків не могли не позначитися чинники, що зумовлювали їх розвиток протягом багатьох років загалом і останнім часом зокрема: надмірна політизація управлінських рішень в економічній і фінансово-кредитній сферах; край низька капіталізація суб'єктів господарювання; відсутність реальних структурних перетворень у національній економіці і сталості макроекономічної, зовнішньоекономічної, грошово-кредитної та валютної політики; низький рівень добробуту населення й падіння його платоспроможності; існування розривів між зростанням кредитів і ВВП, активами і зобов'язаннями за обсягом, строками і валютами; кредитний бум, що супроводжувався валютизацією і видаванням незабезпечених кредитів, зниженням вимог до позичальників, зростанням ризиків і послабленням ризик-менеджменту, недосконалою практикою стрес-тестування і внутрішньобанківського контролю в комерційних банках; нерівномірний розподіл активів і капіталу між банками різних груп; відчутна залежність банків від зовнішніх запозичень на тлі світової кризи ліквідності; величезна девальвація гривні; відсутність класичного страхового і фондового ринку в Україні; вплив світової фінансової кризи; явно недостатня транспарентність і асиметрія інформації щодо діяльності гравців фінансових ринків.

Діяльність вітчизняних банків, страхових компаній (СК), кредитних спілок (КС), недержавних пенсійних фондів (НПФ), професійних учасників фондового ринку відбувається в умовах зниження економічної активності, зростання короткострокових коштів у їхній ресурсній базі, зменшення ліквідності, скорочення обсягів кредитування нефінансових корпорацій і страхових платежів, зниження фондових індексів, збереження панічних настроїв на фінансових ринках.

Як вважають фахівці, на фінансову ситуацію в країні впливають: стан платіжного балансу, монетарна політика й суспільна довіра до системи влади. Дуже важливим є стан фінансового рахунку платіжного балансу. Якщо за підсумками I півріччя 2008 р. приплив капіталу в Україну становив 9,3 млрд дол., то за перші шість місяців цього р. відбувався відтік капіталу за кордон: Україні перестали давати зовнішні кредити, скоротилися інвестиції, збільшилися виплати за зовнішніми боргами. Дефіцит фінансового рахунку платіжного балансу становив 6,6 млрд дол., а зведеного платіжного балансу – 7,3 млрд дол.

Дуже жорсткою залишається монетарна політика НБУ: кількість грошей в обігу не збільшилася ні за рахунок величезних сум кредитів рефінансування, які Нацбанк видав комерційним банкам (лише протягом 2008 р. на суму 169,5 млрд грн, із них у IV кв. – 106 млрд грн, або 62,5 % від загального обсягу), ні завдяки викупу урядових облігацій, яких у портфелі НБУ від початку року стало більше на 24,7 млрд грн. Крім того, НБУ вилучив із банківської системи набагато більше коштів, ніж дав уряду, – за допомогою депозитних сертифікатів залучив у банків 51 млрд грн. Запровадження НБУ в серпні 2009 р. жорсткіших вимог до формування банками обов'язкових резервів дало змогу зв'язати 4,4 млрд грн банківських резервів на спецрахунку в НБУ, а обсяг операцій із мобілізації ресурсів становив у серпні 14,2 млрд грн.

Замкненість проблеми повернення вітчизняними банками зовнішніх боргів за схемою: «рефінансування комерційного банку НБУ – купівля комерційним банком іноземної валюти (здебільшого у того ж НБУ) – отримання НБУ кредиту МВФ для поповнення валютних резервів» – спричиняє перехід корпоративного боргу в державний. Крім того, МВФ при наданні чергових траншів кредитів висуває вимоги до монетарної, бюджетної, податкової, митної, тарифної та соціальної політики, що має проводитися в Україні, і вимагає їх незаперечного виконання.

Ринок банківських послуг. Попри чітку багаторічну тенденцію зростання власного капіталу вітчизняних банків у 2009 р. спостерігається його зниження. Так, на 01.09.09 він знизився на понад 1 млрд грн.

Такі ж негативні зміни характерні й для зобов'язань українських банків – протягом поточного року сукупні зобов'язання скоротилися на 49,5 млрд грн, або 6,1 %, у т. ч. кошти суб'єктів господарської діяльності – на 28,9 млрд грн (20,1 %), кошти фізичних осіб – на 11,3 млрд грн (5,3 %).

Протягом останніх років загальні активи вітчизняних банків постійно зростали. Однак, за даними НБУ, на 01.09.09 порівняно з початком року відбулось їх зменшення на 3,3 млрд грн. Водночас чисті активи (скориговані на резерви за активними операціями) скоротилися внаслідок стискання кредитної маси на 50,5 млрд грн. Це свідчить про згортання банківського бізнесу на тлі погіршення ситуації в економіці.

Уперше за довгі роки знизилася заборгованість за кредитами, наданими українськими банками, з 792,4 млрд грн на 01.01.09 до 755,4 млрд грн на 01.09.09. До того ж, якщо заборгованість за кредитами, наданими суб'єктам господарської діяльності, знизилася неістотно (на 730 млн грн), то за кредитами фізичним особам – істотно (на 29,7 млрд грн). Дев'ятирічне зростання обсягу довгострокових кредитів у поточному році змінилось падінням. З початку року станом на 01.09.09 він знизився на 46,2 млрд грн (і це при тому, що довгостроковими в Україні вважаються кредити на строк понад один рік). Після значного підвищення процентних ставок за кредитами з осені минулого року (з 16,1 % річних у вересні до 23,3 % річних у лютому 2009 р.), від березня поточного року спостерігалась поступова стабілізація ситуації на грошово-кредитному ринку. Водночас існує значна волатильність процентних ставок за секторами економіки (для населення вони вищі, ніж для нефінансових корпорацій), видами економічної діяльності і валют, а також за окремими регіонами України.

За даними НБУ, на 01.01.09 обсяг проблемних кредитів (прострочених і сумнівних) зріс майже втричі порівняно з початком 2008 р. до 18 млрд грн (2,28 % до загального обсягу заборгованості за кредитами). А на 01.09.09 ця величина зросла з початку року в 2,9 раза до 51,4 млрд грн (6,81 %). За оцінками ж ІК Concorde Capital, за консервативною моделлю проблемними є 25 % активів банківської системи, а це понад 160 млрд грн.

Унаслідок нинішньої банківської кризи постраждав ряд великих банків. У 17 комерційних банках на середину вересня поточного року діють тимчасові адміністрації, 12 банків перебувають у стадії ліквідації.

Протягом останніх місяців попит на іноземну валюту на готівковому та безготівковому ринках перевищував пропозицію. Це навіть за умов інтервенцій НБУ (лише за перші сім місяців 2009 р. НБУ продав 7,4 млрд дол. своїх валютних резервів) зумовило девальвацію середньозваженого курсу гривні до долара США на міжбанку.

Рентабельна робота вітчизняних банків у 2001–2008 рр. у поточному році змінилася на збиткову. Якщо на 01.01.09 рентабельність активів становила по системі 1,03 %, а капіталу – 8,51 %, то на 01.09.09 ці показники зупинилися на позначці, відповідно, -3,51 % і -26,13 %. На 01.09.09 від’ємний фінансовий результат у системі банків сягнув 20,5 млрд грн, що пов’язано з подальшим зростанням витрат вищими темпами порівняно з доходами. Найбільша питома вага в структурі витрат припадає на відрахування до резервів під активні операції банків, які на 01.09.09 досягли 47,2 млрд грн (40 % витрат). Доходи банків за 8 місяців 2009 р. порівняно з відповідним періодом минулого року зросли на 41,9 % і становили 96,5 млрд грн, а витрати – на 88,9 % і становили 117 млрд грн.

Страховий ринок. Сьогодні такими, що реально працюють, можна вважати не більш як половину СК. Сумарні премії 274 страховиків із 471 наявного на кінець I півріччя 2009 р. становили 9,5 млрд грн (99,6 % від сукупних премій). Решта діючих компаній (133) зібрали дуже незначні суми страхових платежів – 34,2 млн грн (0,4 %). 64 страховики в I півріччі 2009 р. не здійснювали страхової діяльності.

За даними Держфінпослуг, за I півріччя 2009 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року знизилися валові премії і виплати (за виключенням премій, переданих на внутрішнє перестраховування). Падіння страхових платежів сягнуло 17 % порівняно з аналогічним періодом 2008 р. і разом з істотним просіданням вітчизняного фондового ринку, що мало місце минулого року, зумовило дерезервування страховиків. Оскільки рівень виплат СК зростає – резерви проїдаються, то частка ліквідних активів зменшується. Водночас багато страховиків показують баланси, викривляючи показники активів за рахунок цінних паперів, які обліковуються за завищеною вартістю. Негативні тенденції

виконання страховиками non-life норм диверсифікації та якості активів багато в чому зумовлені відсутністю належного регулювання в цій сфері.

На думку експертів, частка класичного страхування на ринку знизилася до 50 %. Страхові резерви (які лише з початку року знизились на 1,3 млрд грн) на 70 % складаються з цінних паперів, що зумовлено неможливістю страховиків розпоряджатися своїми банківськими депозитами, позбавленням акредитацій, а отже, розірванням депозитних договорів у відповідних банках. У банках перебуває лише 17 % активів СК.

У загальному обсязі платежів досить значна частка (10,5 %) припадає на страхування фінансових ризиків, а виплати за цим видом страхування становлять 29 % від загальної суми. Такий високий рівень виплат викликає стурбованість регулятора, оскільки в попередні роки через цей вид страхування здійснювалося виведення коштів підприємствами.

За оцінками експертів, серед проблем розвитку ринку **ОСАЦВ в Україні слід назвати такі:**

- недостатнє резервування (страховики не формують чи формують не в повному обсязі обов'язкові види технічних резервів, резерв коливань збитковості);**
- зростання збитковості внаслідок девальвації гривні;**
- недостатня ліквідність активів страховиків для здійснення виплат у повному обсязі і в строки, визначені законодавством;**
- різке зниження платоспроможності страховиків;**
- демпінг.**

Акціонери багатьох СК, що нарощували портфелі за рахунок демпінгу, розраховували, що знайдеться інвестор, який купить компанію і перекриє збитки. Але зараз інвесторів не цікавлять ні пусті ліцензії, ні збиткові портфелі. Як наслідок, такі СК починають банкрутувати. Крім того, протягом 2009 р. Держфінпослуг зупинила дію ліцензій 12 СК у зв'язку з невиконанням ними зобов'язань за укладеними договорами страхування. Крім того, у зв'язку з порушенням вимог законодавства анульовані ліцензії 11 страховикам.

За даними Держфінпослуг, зараз в Україні існує 25 проблемних фінустанов: 15 КС, 2 страхові і 3 фінансові компанії, 5 НПФ і їх адміністраторів. Головна причина колапсу ліквідності в секторі КС – зниження платоспроможності населення. Рівень неповернень за кредитами у

ряду КС сьогодні досягає 90–95 %. Порushуються також і принципи корпоративного управління в багатьох КС. Однак механізм тимчасових адміністрацій для небанківських фінансових установ (НФУ) належним чином не запроваджено й досі.

Фондовий ринок. Після значного зростання фондових індексів у 2007 р. вітчизняний фондовий ринок протягом 2008–2009 рр. почав втрачати завойовані позиції. Так, за 2008 р. основний індикатор українського фондового ринку індекс ПФТС знизився на 74,33 %. За фаховими оцінками, у 2009 р. український ринок цінних паперів функціонував у складних умовах, які, у свою чергу, зумовлювали істотні зміни ринкових тенденцій – унаслідок дефіциту ліквідності та нестачі інвестицій відбулося зниження загального обсягу торгів, «перетікання» активності з одних секторів біржової торгівлі в інші. Так, порівняно з аналогічним періодом 2008 р., частка акцій в загальному обсязі торгів ПФТС зросла на 22,87 %, державних цінних паперів – майже в чотири рази, сектор корпоративних облігацій втратив більш як 50 %, біржова активність у секторах муніципальних облігацій та цінних паперів ІСІ була мінімальною.

За даними ДКЦПФР, обсяг торгів на українських торговельних майданчиках за вісім місяців 2009 р. скоротився на 36 % (з 22,62 млрд грн до 14,45 млрд грн) порівняно з аналогічним періодом 2008 р. З початку 2009 р. істотно зменшився обсяг сектору корпоративних облігацій – якщо в 2008 р. він становив 44 % обсягу біржового ринку, то в 2009 р. – 37,8 %.

За підсумками II кв. 2009 р. вітчизняний ринок акцій показав найбільше зростання серед усіх ринків, що розвиваються. У серпні поточного року індекс ПФТС зріс на 45,99 і. п. (або +10,87 %) до 469,11 і. п. Тенденції на вітчизняному фондовому ринку відповідали динаміці індикаторів на провідних світових фондових ринках. Серед внутрішніх чинників впливу на динаміку індексу ПФТС протягом останніх місяців експерти виділяють як позитивні, так і негативні. Серед позитивних, зокрема: підвищення Standard&Poog's прогнозу довгострокового рейтингу України з «негативного» на «позитивний»; зниження НБУ облікової ставки, ставки за кредитами овернайт під заставу ОВДП і банківськими кредитами; зняття НБУ заборони на здійснення спотових валютних операцій, а також проведення (починаючи з 26 жовтня) форвардних операцій;

рішення Ради директорів МВФ щодо розподілу спеціальних прав запозичення у рамках підвищення ліквідності на глобальному рівні на суму 1 млрд SDR; зростання індексу промислового виробництва; збільшення виробництва сталі українськими металургійними підприємствами.

Негативно ж на динаміку індексу ПФТС впливають: скорочення обсягів капітальних інвестицій в Україні; знецінення гривні та посилення девальваційних очікувань; побоювання щодо монетизації ОВДП, якими уряд збільшив статутний фонд компанії НАК «Нафтогаз України»; висока ймовірність того, що погашення єврооблігацій буде здійснено шляхом реструктуризації. Проблемою є й неякісне розкриття емітентом цінних паперів інформації про свою діяльність, що пов'язано переважно з низьким рівнем корпоративного управління і нерозумінням важливості цієї інформації для інвестора.

1.4.2. Негативні наслідки збереження статус-кво на українських фінансових ринках

За експертними оцінками, через здійснювану монетарну політику в національній економіці в умовах кризи перестав працювати грошовий мультиплікатор, коли гроші відтворюють гроші (депозити – кредити – депозити – кредити). Вилучення гривневих депозитів з банків (за даними АУБ, у I кв. ц. р. вплив депозитів із банківської системи становив 47 млрд грн, або 12 % від загального обсягу депозитів, у IV кв. 2008 р. – 71 млрд грн) і придбання за рахунок гривні величезної кількості валюти зменшує кількість грошей в економіці. НБУ для подолання кризи обрав скорочення попиту, тоді як розвинені країни намагаються всіляко стимулювати збільшення попиту – збільшення робочих місць – збільшення виробництва. Ця ситуація ускладнилась і внаслідок призупинення взаємного кредитування вітчизняними банками один одного на міжбанківському ринку, що може негативно позначитися і на перспективі формування їхньої ресурсної бази. Більше того, можливе погіршення суверенних рейтингів та рейтингів дефолту емітента однозначно підвищуватиме вартість запозичень через будь-які інструменти (за експертними оцінками на 0,5–1 %).

За втрати НБУ можливості витратити резерви на підтримку курсу гривні, вона може ще більш девальвувати, що спровокуватиме нову хвилю неповернень за валютними кредитами. Водночас при продовженні практики неконтрольованого рефінансування банків гривня

й надалі або переміщуватиметься на валютний ринок з обміном валют як своєрідною інвестицією, або підтримуватиме зарубіжну економіку через придбання споживчих імпортованих товарів.

Збільшення частки проблемних кредитів у кредитному портфелі комерційних банків спричинятиме зростання резервів, і як наслідок – певне стискання кредитної маси для потенційних позичальників, а також погіршення фінансового стану банківських установ.

Збереження вибіркового протекціонізму на користь одних (негативний досвід недостатньо прозорого рефінансування банків наприкінці 2008 р.) і надалі негативно сприйматиметься як широким загалом, так і банківською спільнотою. Нестача грошей не дасть можливості також зменшити податки і збільшити державні витрати для стимулювання внутрішнього попиту (наприклад, поширити держзамовлення на основні групи товарів).

Основними чинниками негативної динаміки залишаються зниження споживчого попиту внаслідок падіння доходів населення, звуження інвестиційного попиту в умовах високої заборгованості підприємств та зменшення капітальних видатків бюджету через обмеження державних коштів. Продовження існування негативних тенденцій – подальше зниження економічної активності, падіння доходів населення, істотне зменшення кредитної активності – зумовлюють звуження споживчого попиту та, відповідно, згортання виробничих та інвестиційних проектів, зменшення обсягів роздрібного товарообороту. Поступове зниження рівня бази порівняння минулого року спричинятиме статистичний ефект покращення показників економічного розвитку до кінця поточного року. Однак за умови відсутності проведення структурних реформ, невідновлення кредитної активності банків та подальшого звуження внутрішнього та зовнішнього попиту не варто очікувати на якісне покращення економічних показників.

Можливе погіршення стану банківської системи вимагатиме додаткових коштів на рекапіталізацію банків. Недаремно уряд планує в наступному році спрямувати 50 млрд грн бюджетних коштів на безпосередню участь у статутних капіталах і фінансову допомогу. Таким чином програма рекапіталізації банків, на яку в Держбюджеті-2009 передбачалось витратити 44 млрд грн (фактично на сьогодні використано 12,124 млрд грн, включаючи 2,65 млрд грн у капітал державного Укресімбанку), буде

продовжена на 2010 р. Експерти поділяють думку, що ці кошти переважно спрямовуватимуться на фінансову допомогу вже націоналізованним банкам («Київ», Укргазбанк, «Родовід»).

Подальше погіршення платоспроможності населення, нестабільність на валютному ринку можуть спровокувати нову хвилю проблем й у КС. Хоча КС не надавали валютних кредитів, але багато з них використовували валютні застереження, прив'язуючи розмір платежів за позиками і депозитні ставки до курсу ВКВ.

Збереження світовими фондовими індикаторами найближчим часом високої волатильності, зростаючі політичні ризики, відсутність структурних реформ в економіці негативно впливатимуть на вітчизняний фондовий ринок та посилюватимуть його волатильність.

1.4.3. Банківська система в Україні в докризовий період та в умовах розгортання фінансово-економічної кризи

На міжкризовому етапі (2000 – перша половина 2008 рр.) розвиток банківської системи характеризувався якісно іншими умовами порівняно з етапом, що передував фінансовій кризі 1998–1999 рр. За цей період щорічний приріст грошової маси становив у середньому понад 40 %, а кредитних внесків – майже 60 % (табл. 1.4.1).

Таблиця 1.4.1

Грошова маса та інфляція в Україні в 2000–2009 рр.

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009*
Грошова маса (МЗ), % до попереднього року	146,1	141,9	141,8	146,5	132,4	154,3	134,5	151,7	130,2	90,8
Вимоги банків за кредитами, % до попереднього періоду	162	145	148	161	131	162	171	174	172	98,5
ІСЦ, грудень до грудня попереднього року, %	25,8	6,1	-0,6	8,2	12,3	10,3	11,6	16,6	22,3	10,1

* Станом на 01.08.09

Джерело: за даними НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/Publication/stat.htm>; Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Швидкі темпи нарощування обсягів банківських операцій протягом 2000 – першої половини 2008 рр. стали можливими передусім завдяки розширенню економічної бази посередницької діяльності для банків, що виявилось у зростанні попиту ринкових суб'єктів на позикові кошти. До того ж гіпертрофована структура вітчизняного фінансового ринку в бік банківського сектору істотно підсилила концентрацію такого попиту саме на банках.

Незважаючи на стрімке збільшення масштабів діяльності банків (у т. ч. наданих кредитів), їх роль як у мобілізації, так і в перерозподілі ресурсів на інвестиційні цілі залишалася досить обмеженою. Банки України не забезпечили кредитування інвестицій у високотехнологічних секторах промисловості через проблеми з довгостроковими ресурсами для фінансування таких інвестицій, низьку капіталізацію та кредитні ризики.

Особливістю формування ресурсної бази банків у зазначений період стали істотні зрушення в бік зовнішніх міжбанківських запозичень. Посилення активності українських банків на зовнішніх ринках запозичень стали об'єктивним наслідком недостатності дешевих і довгих ресурсів на внутрішньому фінансовому ринку, загострення конкуренції в найприбутковіших сегментах кредитного ринку, що стимулювало пошук для банків додаткових конкурентних переваг, серед іншого – і за рахунок зовнішніх запозичень, а також додаткових можливостей доступу до ресурсів банків з іноземним капіталом. Частково нарощування зовнішніх банківських запозичень дало змогу задовольняти попит на кредити, однак водночас поглиблювалися валютні деформації на ринках землі та житла, посилювалися ризики як для банків, позичальників, так і для НБУ, який таргетував валютний курс.

Процеси активізації залучень коштів українськими банками на зовнішніх ринках характеризувалися наявністю певних ризиків, які неоднозначно впливали на стан збалансованості грошово-кредитного ринку, оскільки перешкождали формуванню об'єктивної ціни на національну валюту; звужували попит на гривню та знижували ефективність грошово-кредитної політики.

Посилення залежності банків від зовнішніх джерел пасивів у поєднанні з активізацією кредитування населення на придбання імпортних товарів із тривалим терміном споживання сприяло поглибленню макроекономічних диспропорцій через розширення

для іноземних товаровиробників вітчизняного ринку збуту й обмеження інвестиційного потенціалу національної економіки, формувало основу для дефіциту торгового балансу та посилення тиску на курс гривні. У такий спосіб створювалися передумови реалізації моделі залежного розвитку, коли засобами кредитування стимулювався іноземний товаровиробник, причому структурна відсталість та інституційна слабкість вітчизняної економіки робили можливість такого деформованого розвитку досить реальною.

Характерною ознакою вітчизняного ринку банківського кредитування став високий рівень його доларизації, що істотно впливало на темпи інфляції (оскільки іноземна валюта бере участь у процесі обігу, ціноутворення та накопичення); істотно змінювало функцію попиту на гроші (унаслідок деформації каналів грошової пропозиції); підвищувало системний ризик у банківському секторі та зумовлювало низьку ефективність використання кредитно-інвестиційного потенціалу банків.

Як результат, накопичені перекоси в бік споживчої спрямованості кредитних вкладень, зумовлені переорієнтацією кредитної політики банків на потреби домогосподарств і нижчими темпами кредитування інвестиційних потреб суб'єктів господарювання, а також забезпечення проросту кредитних вкладень за рахунок зовнішніх запозичень при перших ознаках нестабільності на фінансовому ринку в другій половині 2008 р. обернулись першими проявами банківської кризи, яка істотно поглибилась на тлі стрімкої девальвації та падіння макроекономічної динаміки.

Нарощування проблемних кредитів у банках, передусім в іноземній валюті, істотно підвищує ймовірність банкрутств банків. До того ж коштів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб явно недостатньо для виплати компенсацій вкладникам банків, де вже введено тимчасову адміністрацію.

Враховуючи перспективи розвитку економіки України на етапі посткризового відновлення, необхідно забезпечити переорієнтацію кредитних потоків у сектори з рівнем технологічного оновлення, що має інноваційну складову, а також аграрний та продовольчий. За умови збереження докризових пріоритетів банківського кредитування Україна дедалі більше наблизатиметься до числа країн із повністю залежним розвитком, у якій будуть загострюватися соціальні суперечності.

1.4.4. Антикризові заходи для стабілізації функціонування вітчизняних фінансових ринків

Можна запропонувати такі антикризові заходи для нормалізації функціонування вітчизняного фінансового ринку.

Щодо *комерційних банків*:

– підвищення довіри до грошово-кредитної політики та забезпечення розуміння населенням і господарюючими суб'єктами особливостей валютно-курсової політики завдяки роз'ясненню сутності цілей, завдань, заходів та інструментів державного і, особливо, монетарного регулювання, а також постійного оприлюднення намірів і коментування результативності діяльності регулятора ринку;

– нарощування капіталізації банків за рахунок додаткових інвестицій материнських компаній банків з іноземним капіталом, власників-акціонерів і залучення нових інвесторів;

– підвищення прозорості рефінансування і підвищення контролю за використанням рефінансованих комерційним банкам НБУ коштів;

– активізація початку процедури банкрутства тих банків, які не можуть самостійно генерувати необхідні для повернення ресурси або реструктуризувати свою заборгованість;

– якнайшвидше розв'язання проблем реструктуризації та рекапіталізації банків;

– ліквідація (мінімізація) існуючих розривів між активами й зобов'язаннями банків;

– гарантування міжбанківських кредитів, кредитів для малого й середнього бізнесу, підтримки компаній, які не можуть залучити необхідне фінансування через проблеми в банківському секторі; субсидування банкам відсоткових ставок за кредитами громадянам на придбання вітчизняних товарів;

– зниження нормативів мінімальних резервних вимог для комерційних банків;

– збільшення розміру державних гарантій на банківські вклади;

– підвищення фінансової дисципліни, дієвості банківського нагляду і внутрішнього контролю в банках;

– посилення валютного контролю НБУ.

Щодо *небанківських фінансових установ*:

- забезпечення доступу СК до коштів резервів, розміщених на депозитах банків, для здійснення страхових виплат;
- удосконалення механізму тимчасових адміністрацій в НФУ (особливо КС); використання права регулятора вимагати скликання позачергових зборів їх учасників;
- відсторонення топ-менеджменту, нездатного впоратися з кризовою ситуацією, стимулювання приходу до НФУ нових команд професійних менеджерів;
- упровадження системи індивідуального нагляду за кожною КС, переведення їх на щомісячну звітність і ретельна перевірка основних показників їхньої діяльності;
- створення Фонду гарантування страхових виплат за рахунок коштів страховиків на розрахунковому рахунку в НБУ;
- проведення валютних аукціонів для потреб страхувальників life-СК;
- унормування обов'язкових критеріїв і нормативів достатності, диверсифікації і якості активів, якими представлені страхові резерви, за видами ризикового страхування;
- запровадження контролю за недобросовісною рекламою страховиків.

Щодо професійних учасників фондового ринку:

- з метою подолання взаємної недовіри між інвесторами й емітентами цінних паперів – коригування нормативних актів, що регулюють механізми відносин між ними;
- установа прозорих відносин між емітентами й інвесторами ЦП;
- дотримання вимог міжнародного законодавства (конвенцій) про уникнення подвійного оподаткування доходів за ЦП;
- установа кореспондентських відносин ЦД України з ЦД країн походження інвесторів-нерезидентів та країн, у цінні папери яких інвестуються кошти українських інвесторів.

1.5. Тіньова економіка в умовах розгортання фінансово-економічної кризи в Україні

В умовах глобальної фінансово-економічної кризи проблеми тіньової економіки стали одними з найбільш важливих як для України, так і для більшості країн світу. Окремі різновидності тіньової діяльності (корупція, наркобізнес, фінансування тероризму) справедливо відносяться до числа глобальних проблем сучасності.

Тіньова економіка існує в усіх країнах світу. Основними відмінностями її в тій чи іншій країні є обсяги, чинники, форми, стан соціально-правового контролю за нею та рівень його реалізації. За різними оцінками, її рівень становить у високорозвинених країнах 17 % ВВП, у країнах із перехідною економікою – понад 20 % і в країнах, що розвиваються, – понад 40 %.

Для України актуальність проблеми тіньової економіки значно вища. На світову фінансово-економічну кризу накладається правове свавілля та корупція, непрозорість економічних відносин, розбалансована й деградована система державного управління та технологічна відсталість, які гальмують необхідні темпи розвитку.

За оцінками Світового банку, Україна має найбільший неформальний сектор, який сягає приблизно 50 % офіційного ВВП, що значно ускладнює «діагностування» економіки. Унаслідок цього можуть бути завищені рівні основних змінних ВВП – таких як урядові витрати та розмір фінансового сектору⁹. Згідно з розрахунками західних фахівців, критичним для країни є щорічний обіг у сфері тіньового сектору на рівні 15–35 % ВВП. Якщо обіг тіньового бізнесу перевищує 30 % ВВП, а кількість працюючих на нього – 40 % ВВП зайнятих, економіка втрачає керованість.

Рівень тіньової економіки в Україні у 2008 р., за оцінками Міністерства економіки України, становив 31,1 % і порівняно з попереднім роком збільшився на 2,3 відсоткових пункта (рис. 1.5.1), і вперше за останні роки вийшов за межі порогового значення (не більше 30 % від ВВП), ставши показником, який перебуває в небезпечній зоні серед по-

⁹ Документ Світового банку. Звіт № 40717, липень 2007 р. Стратегія партнерства з Україною на період 2008–2011 фінансових років.

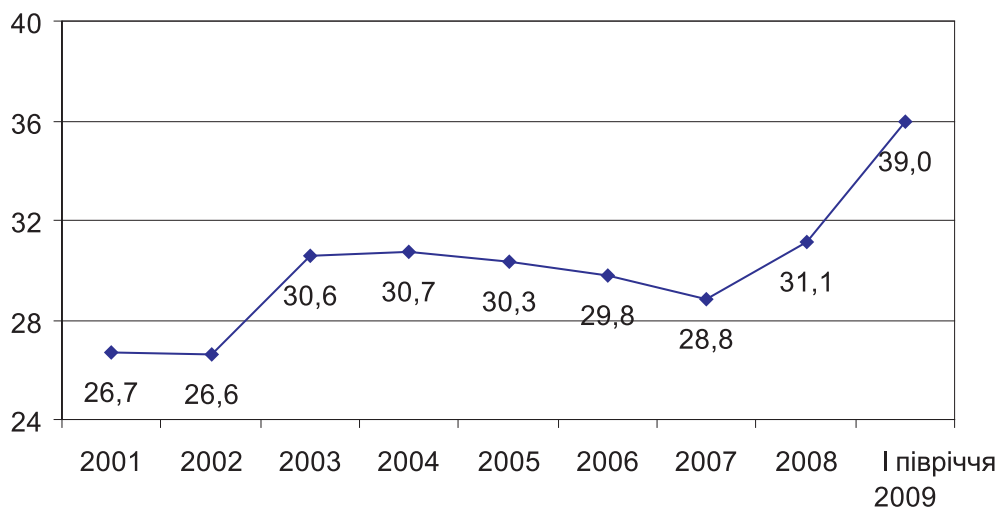

Рис. 1.5.1. Інтегральний коефіцієнт тіньової економіки в Україні у період 2001–2009 рр., % від офіційного ВВП

Джерело: за даними Міністерства економіки України

казників, що характеризують стан макроекономічної безпеки в державі¹⁰. Крім того, це максимальний показник із 2001 р.

У I півріччі 2009 р., порівняно з відповідним періодом минулого року, тіннізація української економіки зросла на 8 відсоткових пункта і становила 39 % (за попередніми даними Мінекономіки України). Активізація тіньової економіки в Україні є наслідком реакції бізнесу на фінансово-економічну кризу, неефективну податкову політику та бюджетну підтримку реального сектору економіки.

За нашими оцінками, які базуються на зростанні тіньового сектору в минулому й поточному роках, очікується подальше нарощування переходу підприємств і підприємців до проведення неофіційних операцій поза обліком і звітністю перед державними органами, масове приховування доходів від оподаткування в поточному й наступному 2010 р. Тільки за I півріччя 2009 р. серед перевірених податковими органами 245 тис. підприємств і 228 тис. фізичних осіб встановлено порушення, відповідно, у 94 % і 93 % від перевірених суб'єктів господарювання та донараховано до бюджету 7 млрд грн податків.

¹⁰ Див.: Стан економічної безпеки держави / Міністерство економіки України. – Випуск 10.

Зазначимо, що чергові президентські і, можливо, дострокові парламентські вибори вимагають колосальних фінансових ресурсів, які не покриваються виділеними коштами із Державного бюджету, а тому виборчий (політичний) чинник значно посилить тінізацію економіки.

Враховуючи серйозний фактор впливу на тіньовий сектор підвищення рівня грошей поза банками в Україні ¹¹, у поточному році слід очікувати зростання «тіні». Слід відзначити, що істотне збільшення готівки відбулося у 2008 р. Порівняно з 2005 р. кількість готівки поза банками зростає у 2,5 раза (рис. 1.5.2), і показник відношення обсягу готівки до ВВП уже перебуває в небезпечній зоні. У першому півріччі 2009 р. обсяг готівки до ВВП становив 11,8 %.

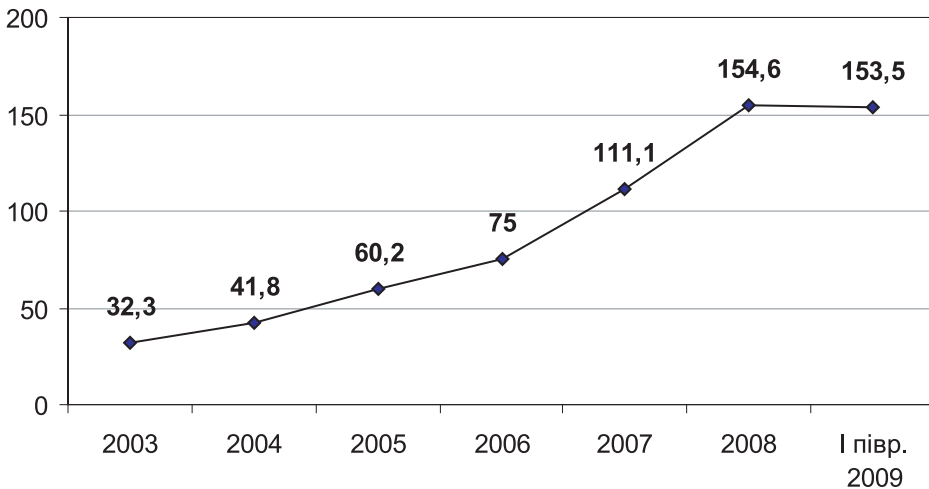

Рис. 1.5.2. Готівка поза банками (на кінець року), млрд грн

Вагомим аргументом зростання тіньового сектору економіки є колосальний ресурс кредитів із рефінансування, наданих Національним банком України (НБУ) комерційним банкам (111 млрд грн за вересень – грудень 2008 р.). Значну частину отриманого в НБУ рефінансування комерційними банками було витрачено на купівлю іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку. Іншу частину рефінансування було виведено з банків через кредити, у тому числі не забезпечені реальними

¹¹ Наказ Міністерства економіки України від 27.06.2006 р. № 222 «Про затвердження методики розрахунку обсягів тіньової економіки».

заставами. Найвідоміший випадок – 380 млн грн, які банк «Надра» видав під нічим не забезпечені кредити двом підприємствам. Через три місяці фірми були ліквідовані як банкрути, а їхні борги перед установою – списані ¹².

Згідно з положенням НБУ, максимальний термін рефінансування комерційних банків становить один рік. Інакше кажучи, у найближчі місяці 2009 р. комерційні банки мають повернути кошти разом з відсотками. Проте їх повернення є досить проблематичним, тому НБУ вже зробив спроби подовжити термін повернення рефінансування до чотирьох років, одночасно зменшивши відсоткову ставку.

Зауважимо, що криза значно менше впливає на тіньовий сегмент економіки, оскільки внаслідок відсутності зарегульованості тіньова економіка успішніше адаптується до існуючих економічних умов. Як результат, на тлі досить відчутного падіння офіційного ВВП (при незначному зниженні тіньового ВВП) в Україні частка тіньової економіки буде зростати.

Оскільки тінізація економіки України в умовах фінансово-економічної кризи набула тотального характеру і окремими експертами та дослідниками її обсяг оцінюється в межах до 60 % ВВП, вона становить на сучасному етапі реальну загрозу національній безпеці держави.

Надзвичайно важливим питанням у контексті детермінантів тіньової економіки є визначення особливих причин тотальної тінізації економіки України в умовах фінансово-економічної кризи. Адже найгострішою проблемою для нашої держави на сучасному етапі є проблема дефіциту фінансових ресурсів, а покриття його за рахунок посилення податкового тиску призведе до скорочення ділової активності й відтоку капіталів. За умови спрямування грошей тіньової економіки в офіційний сектор податкові надходження до бюджету збільшилися б на десятки мільярдів гривень, що дало б можливість покращити соціальний захист населення, підтримати інвестиції та інновації.

У нових умовах, що складаються в Україні, багато видів тіньової діяльності або зовсім втратили свою актуальність (цеховики, спекуляція, приписки), або їх частка в загальному тіньовому обігу скоротилася (дрібні розкрадання, порушення в торгівлі). Водночас з існуючих раніше

¹² <http://www.epravda.com.ua/09.09.2009>.

видів тіньової економічної діяльності значно зросли такі явища, як корупція державних службовців і кримінальний промисел.

Отже, можна констатувати фактичне завершення процесу реструктуризації тіньової економічної діяльності в масштабах держави. Така діяльність стала складовою її економіки. Вона обслуговує економічні й політичні інтереси певних впливових структур і ділових кіл. При цьому важливо врахувати багатовекторність тіньових відносин, зокрема такі:

- тіньові відносини, не пов'язані з економічною сферою, сьогодні є не менш деструктивними. Ідеться про наявність тіньового політичного лобізму, про тінізацію виборчих процесів і механізмів, про тіньовий «політичний ринок» загалом;

- розвал системи державного управління та залежність кадрової політики від політичних квот; за гроші йдуть до влади і за допомогою влади отримують тіньові кошти;

- корумпованість суспільних відносин, зрощення тіньового капіталу з державним апаратом; небезпечні симптоми тінізації військової сфери;

- існування головної принципової і нерозв'язаної проблеми розмежування влади і власності.

Для кризового етапу розвитку економіки України характерні такі основні види тіньової економічної діяльності:

- випуск і реалізація неврахованих товарів, надання неврахованих послуг;

- незаконне та контрабандне ввезення товарів і їх обіг;

- незаконна приватизація державного та комунального майна;

- нелегальні валютні операції;

- кримінальні промисли;

- шахрайство з фінансовими ресурсами;

- корупція;

- нелегальний вивіз капіталу;

- незаконне використання державних майна і коштів, природних ресурсів і корисних копалин;

- приховування реальних доходів суб'єктів господарювання і громадян від оподаткування та незаконне повернення ПДВ;

- вилучення різниці між реальними та звітними цінами на товари та послуги при їх реалізації.

Аналіз стану проблем тіньової економіки та її зростаючих масштабів дає можливість визначити основні чинники тотальної тінізації економіки України в умовах фінансово-економічної кризи, а саме:

- відсутність необхідного, збалансованого та стабільного законодавства та правовий нігілізм значної частини представників державної влади, бізнесу і соціальних верств населення;

- зацікавленість окремих представників державного апарату в існуванні тіньової економіки та в отриманні тіньових доходів;

- системні недоліки податкової та митної політики, значний податковий тиск;

- недосконалість регуляторної політики держави, гнїтюча система дозвільних реєстраційних і наглядових функцій та існуючі формальні й неформальні розміри плати за надані послуги й виконані роботи;

- правова незахищеність суб'єктів господарської діяльності та підприємців від зловживань, утисків, протидії і вимагань із боку представників владних структур різних рівнів;

- посилення діяльності кримінальних структур, інтеграція організованої злочинності із суб'єктами господарської діяльності;

- зростання безробіття (прихованого), неритмічна робота підприємств, низький рівень оплати праці, відсутність належного соціального захисту населення;

- прорахунки в грошово-кредитній політиці, непрозорі дії державного регулятора в цій сфері, доларизація економіки, неналежний нагляд і контроль за діяльністю банків з боку держави;

- неефективне управління державною та комунальною власністю;

- звуження мотивації в юридичних і фізичних осіб до економічної діяльності в легальному секторі економіки.

З огляду на викладене, можна констатувати, що в Україні сформувалась унікальна тіньова економіка, основними ознаками якої є:

- ухилення від сплати податків;

- відтік капіталу;

- подвійна бухгалтерія;

- приховане безробіття;

- корупція та хабарництво;

- неорганізована й «чорна» торгівля.

Це підтверджують різні соціологічні дослідження. На думку незалежних експертів, найбільш поширеними видами тіньової діяльності є: оптимізація податків, проституція, торгівля наркотиками, праця нелегальних мігрантів, азартні ігри. До поширених видів тіньової діяльності віднесені також незаконне повернення податку на додану вартість, зарплати «в конвертах». Більшість експертів вважають, що 25–50 % обороту приватних підприємств не відображено в документах бухгалтерського обліку (тіньовий обіг). Рівень виходу в тінь залежить від того, що це за підприємство, «хто за ним стоїть» і т. д. У більшості малих підприємств «тінь» може досягати 80–90 %.

Тіньовий обіг найбільше присутній у таких сферах діяльності: торгівля (80 %), будівництво (66 %), нерухомість (60 %), гральний бізнес (53 %), громадське харчування (53 %), засоби масової інформації (53 %), транспорт та перевезення (46 %). У торгівлі підакцизними товарами значну частину становлять невраховані обсяги тютюнових, лікеро-горілчаних та інших виробів.

Досить високим є рівень корумпованості у сферах, які здійснюють постачання енергоносіїв, землевідведення під будівництво, операції з комерційною нерухомістю (оренда) та приватизацію державного майна. Тут існує значний розрив між ринковими та «відпускними» цінами на «продукцію» і, відповідно, можливість отримання надприбутків, які є джерелом хабарництва та «відкатів», з якими найбільше працює фірм у будівництві (91 %), торгівлі (75 %), сфері нерухомості (75 %), сільському господарстві (58 %), енергетиці (58 %) ¹³.

Узагальнюючим чинником, який формує тіньову економіку, є політична невизначеність у країні та масова недовіра громадян до всіх гілок влади та політиків.

Розуміння природи й закономірностей діяльності суб'єктів господарювання, чиновників, фізичних осіб у тіньовій економіці потребує аналізу наслідків її функціонування. Ці наслідки носять суперечливий характер, мають як позитивний, так і негативний вектор впливу на соціально-економічні процеси (рис. 1.5.3).

¹³ За даними опитування, проведеного Центром дослідження корпоративних відносин на тему «Тіньова економіка в Україні» // <http://www.nbu.gov.ua>.

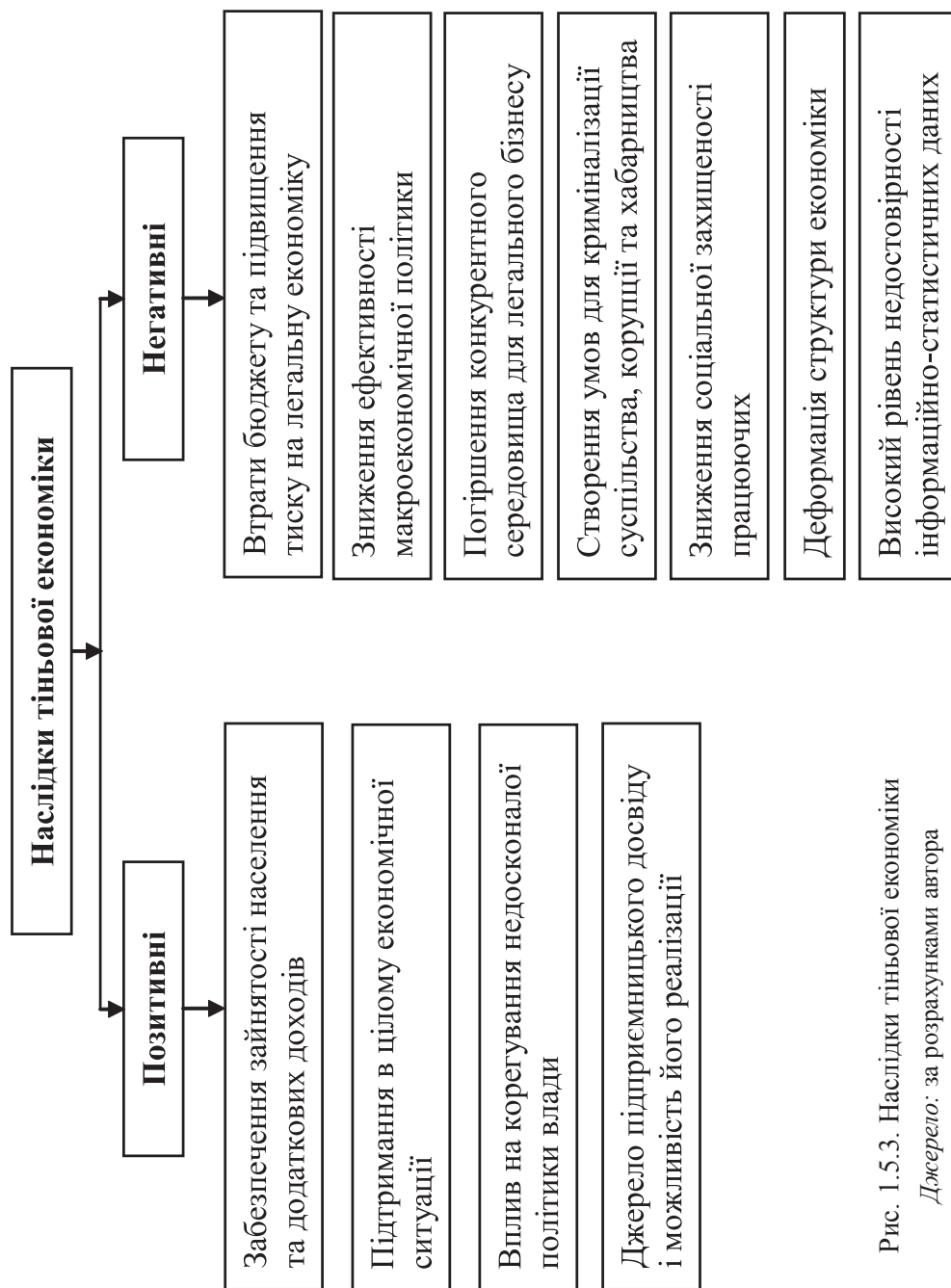

Рис. 1.5.3. Наслідки тіньової економіки

Джерело: за розрахунками автора

В Україні, з урахуванням тіньової економіки, крім певної кількості досить багатих за всіма світовими стандартами осіб, дійсно існує реальний середній клас (особливо у великих містах). Це люди, які отримують фактичний щомісячний дохід від тисячі і більше доларів США, і ці доходи є переважно тіньовими.

Більшість середнього класу формує свій життєвий рівень через механізми тіньового сектору економіки. Лише в «тіньовому» секторі економічно активні українці отримують достойне визнання своєї праці й талантів, тут виконуються всі рекомендації та використовуються досягнення менеджменту, робота оплачується переважно у валюті й у «конвертах».

Так в Україні підтримується відповідний рівень життя, гроші є не лише в олігархів, вони є й у населення, яке і формує середній клас. Утім, ця частина населення поставлена в умови «конспірації» і штучно виводиться за межі суспільного життя, не відчуває того гідного ставлення до себе, на яке заслуговує.

Розрахунки й оцінки реального життєвого рівня населення України, здійснені за допомогою вивчення обсягів споживання тютюнових виробів, алкогольних напоїв, купівлі житла та іншої нерухомості, легкових автомобілів, яхт, літальних апаратів, різних предметів розкоші, формують показник обсягу споживання товарів і послуг, що наближається до всього ВВП України. Водночас, за статистичними даними, у державі існує суцільна бідність.

Слід визнати, що сформований і зростаючий тіньовий сектор в Україні створює реальну загрозу демократичному розвитку держави, негативно впливає на всі сторони суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну та гуманітарну сфери, громадянську свідомість, відносини з іншими країнами.

Зростає неконтрольована торгівля товарами низької якості та сумнівного походження, небезпечними для споживання.

Низький рівень виробництва споживчих товарів, особливо за кількістю, якістю і ціною, призводить до експансії імпорту, що всебічно тінізує зовнішньоекономічну діяльність, а тому багато товарів потрапляють на внутрішній ринок через нелегальні канали та контрабандним шляхом.

Реальні обсяги незаконного ввезення товарів та їх обігу на території України набувають загрозливих ознак.

Переконатися в цьому не складно. В офіційній статистиці зовнішньої торгівлі відсутні повні дані обсягів високовартісного імпорту спиртних напоїв, тютюнових виробів, взуття й одягу, побутової та комп'ютерної техніки, годинників, меблів, мобільних телефонів і т. д., проте такі товари реалізуються відкрито і всюди – у сучасних торговельних центрах і на ринках, переважно на очах у тих, хто бореться з цим кримінальним злочиним.

Митна вартість імпорту товарів із країн Євросоюзу в 2008 р. становила, за даними Держмитслужби України, 28,7 млрд дол. Тоді як, за даними європейського агентства Eurostat, експорт в Україну становив 37,2 млрд дол., або на 8,5 млрд дол. більше.

За оцінками експертів, у портах Одеського регіону достовірно декларується близько 20 % імпорту товарів.

Надзвичайно небезпечною є діяльність тінювих і корупційних ринків послуг і благ під державною вивіскою. Саме там діють ринкові стосунки з конкретними розмірами неофіційних платежів і тарифів на заміну безоплатній основі й державним гарантіям. Йдеться про тінювий внутрішній ринок товарів і послуг, ринок судових, адміністративних, управлінських і господарських рішень, ринок керівних посад, де точиться «боротьба» за «дохідні посади» у виконавчій владі, правоохоронних і фіскальних структурах, ринок освіти, медичних послуг і наукових досліджень, ринок для задоволення деструктивного попиту (наркотичні засоби, зброя тощо) та рейдерство.

Загалом тінюві (нелегальні) ринки утворюють сплетіння відносин, які здійснюються з порушеннями існуючих правових норм і об'єднують покупців і продавців товарів і послуг.

Зважаючи на це та з огляду на можливу подальшу тінізацію української економіки, можна зробити висновок, що життя абсолютної більшості громадян нашої держави (починаючи від народження і до смерті) проходить в оточенні тих чи інших тінювих ринків, стосунків і відносин, які не відображено у встановлених державною формах обліку та звітності. Оскільки тінюва економіка в Україні за розрахунками наближається до офіційної, ця проблема має стати однією із основних під час розгляду питання про вихід економіки України з кризового стану.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

2.1. Демографічна ситуація

Динаміка чисельності та структури населення в Україні. Специфіка демографічної ситуації в Україні періоду незалежності полягає в поєднанні масштабної депопуляції з погіршенням певних якісних характеристик населення (насамперед, його здоров'я). Чисельність населення в Україні неухильно скорочується вже протягом шістнадцяти років. Із початку 1993 р., коли населення України мало найбільшу чисельність (52,2 млн осіб), до початку 2009 р. (46,1 млн) його природний убуток – результат перевищення числа померлих над числом народжених – та негативне міграційне сальдо (що фіксувалося в Україні з 1994 по 2004 рр.) зумовили скорочення кількості населення більш ніж на 6 млн осіб, провідну роль в якому відіграло природне зменшення (депопуляція). У спільноті європейських держав, в яких мають місце депопуляційні тенденції, Україна відзначається високою інтенсивністю природного зменшення населення. Надзвичайно високі темпи депопуляції обмежують можливості країни у формуванні конкурентного трудового потенціалу.

Після 2000 р. особливо посилилася тенденція до скорочення чисельності сільських жителів. Характерно, що темпи зменшення кількості сільського населення, які у 1981–1990 рр. становили 1,01 % на рік, у 1991–2000 рр. знизилися до 0,56 %, а у 2001–2008 рр. підвищилися до 1,17 %. Протягом 1991–2008 рр. чисельність сільського населення зменшилась на 2,3 млн осіб і становила на початок 2009 р. 14,5 млн осіб (31,5 % від загальної чисельності). Як наслідок, села поступово безлюдніють, а деякі зникають: у 1991–2008 рр. поселенська мережа скоротилась на 355 сіл (1,2 %). І цей процес прискорюється: якщо у 1991–2000 рр. у середньому за рік «вмирало» 17,8, то в 2001–2008 рр. – 19,7 села. Основною причиною зменшення чисельності населення і згорання поселенської мережі в сільській місцевості є депопуляція.

Тривала депопуляція і міграційний відтік населення із сільської місцевості призводять до обезлюднення сіл, а з часом і повного відмирання частини з них, унаслідок чого оголюються сільські території, втрачається суспільний контроль за їх розвитком. Нині демографічно-поселенська криза на селі вразила більше третини адміністративних районів України, розташованих у 15-ти областях. До 2015 р. вона може охопити половину районів, поширившись майже на всю територію України.

Оскільки обезлюднення сільських територій є найбільш видимим наслідком складного комплексу негативних економічних і соціальних процесів, які розвиваються в сільському секторі суспільства і нині особливо загострилися, його гальмування пов'язане з докорінною зміною підходів до організації життєдіяльності на селі, переходом до формування і реалізації політики сільського розвитку. Першочерговими завданнями тут є здійснення заходів щодо диверсифікації сільської економіки і на цій основі – підвищення рівня зайнятості та доходів сільського населення.

Тож серед демографічних явищ та процесів, які не лише відображають сучасні проблеми з відтворенням населення в Україні, але й мають довготривалі соціально-економічні наслідки, слід насамперед враховувати масштабну депопуляцію та прогресуюче старіння населення. До того ж певне поліпшення ситуації щодо життєзбереження та підвищення народжуваності здатне сприяти зменшенню природного убутку населення країни, однак звужений режим відтворення та загальне скорочення чисельності населення для України нині лишаються безальтернативними. Із соціально-економічних позицій найсуттєвішим наслідком убутку населення є те, що депопуляційні тенденції та їх незворотність зумовлюватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в країні. Абсолютна й відносна чисельність перспективних із погляду формування і відтворення трудового потенціалу населення, вікових контингентів в Україні скорочуватимуться, що загрожує появою дефіциту кваліфікованої робочої сили (насамперед – через міграцію).

Україні притаманний високий рівень демографічного постаріння. Вона посідає 11 місце за часткою населення віком 60 років і старше після демографічно найбільш старих країн (як Італія, Греція, Німеччина, Швеція та ін.). За часткою населення у віці понад 65 років Україна нині перебуває поряд із такими розвиненими європейськими країнами, як Австрія, Велика Британія або Фінляндія і вже наближається до середнього показника за сукупністю країн Євросоюзу. У суто демографічному сенсі постаріння населення України гальмуватиме процес її виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло «низька народжуваність – постаріння – депопуляція». Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння – збільшення демоекономічного

навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення тощо. У цілому ж старіння населення та породжувані ним виклики вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей «старого» населення, у якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення.

У статевій структурі населення України простежується переважання жіночого населення над чоловічим, яке формується за рахунок чисельної переваги жінок у старших вікових групах. На початок 2009 р. частка жінок у загальній чисельності населення України становила 54 %, частка чоловіків – 46 %.

Сучасні тенденції народжуваності. Народжуваність та її динаміка підвладні впливу широкого кола різнопланових чинників. Чільне місце серед них в Україні належить соціально-економічним, дія яких на дітородну активність опосередковується феноменами світоглядного й аксіологічного плану (нормами, традиціями тощо). Одним з основних чинників посилення негативних демографічних тенденцій в Україні у період суспільно-економічних трансформацій стало те, що відтворення населення економічно не забезпечується. Рівень заробітної плати населення є вкрай недостатнім не лише для утримання і виховання здорових дітей, але й для відновлення (у належній якості) робочої сили батьків. З огляду на це більшість шлюбних пар змушені значною мірою обмежувати розмір сім'ї.

Не народжуючи бажаного числа дітей, сім'ї намагаються зберегти досягнутий рівень життя, наслідком чого і стало істотне падіння рівня народжуваності в Україні у 1990-ті роки. Хоча істотного зниження народжуваності в 1990-х зазнали всі країни з перехідною економікою, його темпи в Україні у трансформаційний період були одними з найвищих, унаслідок чого на межі сторіч сумарний показник народжуваності впав до найнижчого в Європі рівня.

На початку поточного десятиріччя розпочалася посткризова компенсація низької народжуваності в Україні. Вищими темпами народжуваність збільшувалась у міських поселеннях, переважно в економічно

розвинених та урбанізованих регіонах країни, які мали надто низький рівень народжуваності на рубежі 1990-х і 2000-х років і водночас найбільшою мірою «відчули на собі» певні результати економічного зростання у 2000–2008 рр.

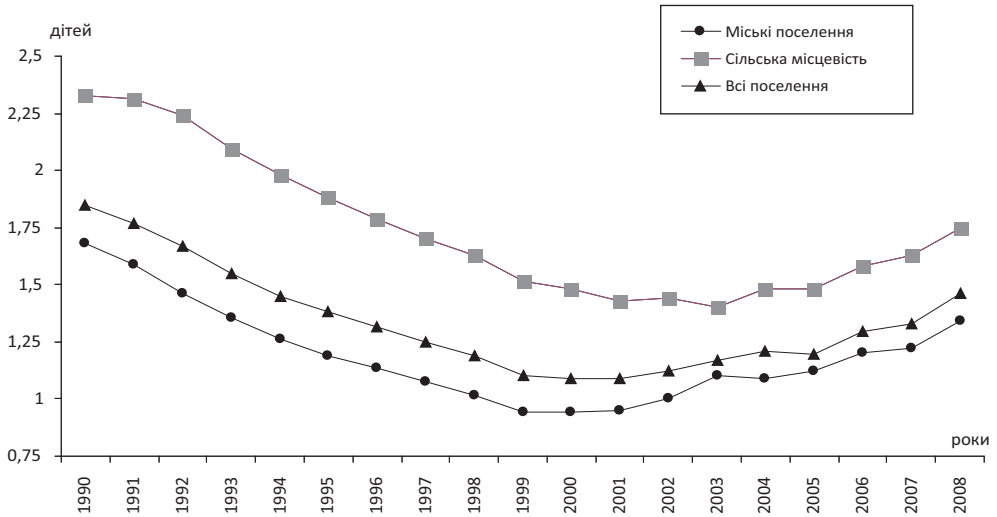

Рис. 2.1.1. Сумарний показник народжуваності в Україні у 1990–2008 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Серед чинників зростання дітородної активності населення протягом останніх років слід окремо виділити пронаталістські заходи державної політики, зокрема запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини. Так, з 1 квітня 2005 р. в Україні було введено в дію Закон «Про одноразову допомогу при народженні дитини». Ця допомога призначалася в сумі, кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років (Постанова КМ України від 21 квітня 2005 р. № 315 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям із дітьми»). Надалі статтею 56 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» було визначено, що допомога при народженні дитини у 2007 р. виплачується у фіксованому розмірі 8500 грн. Із 2008 р. передбачено збільшення розміру одноразової допомоги та її диференціацію за черговістю народженої дитини: на першу дитину в розмірі

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

12 240 грн, на другу – 25 000 грн, на третю і наступних дітей – 50 000 грн¹ (Постанова КМ України від 22.02.2008 р.).

«Реакція» певної частини населення на значне підвищення розміру одноразової допомоги при народженні втілилась у зрушеннях у традиційному «календарі народжень» і реалізації частини запланованих на більш пізній термін народжень в Україні у 2006–2008 рр. (рис. 2.1.2).

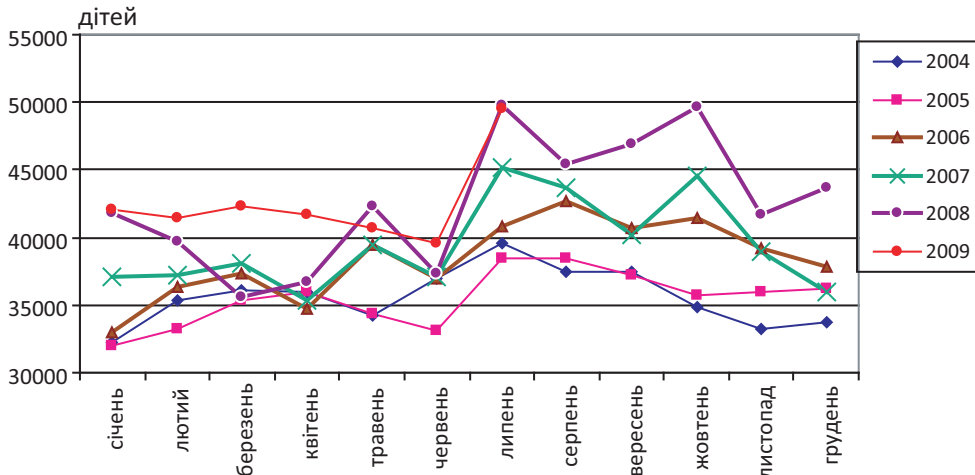

Рис. 2.1.2. Помісячні числа народжених в Україні у 2004–2008 рр. та у січні – липні 2009 р.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Водночас число народжень у 2008 р. не досягло й рівня 1994 р. та наразі лишається значно нижчим (більш ніж на 200 тисяч), ніж, скажімо, кількість новонароджених в Україні у відносно благополучні 1980-ті роки. При цьому не варто розраховувати на довгострокову сталу результативність згаданого демополітичного заходу, адже, як підказує вітчизняний і міжнародний досвід проведення демографічної політики, зазвичай одноразові (чи інші короткострокові) грошові допомоги діють за принципом «доза – ефект» і в нашій країні не можуть компенсувати

¹ Виплата допомоги здійснюється одноразово при народженні першої дитини в сумі 4800 грн, другої дитини – 4840 грн, третьої та наступної дитини – 5000 грн, решта суми на першу дитину виплачується протягом наступних 12 місяців (620 грн щомісяця), на другу дитину – 24 місяців (840 грн щомісяця), на третю і наступну дитину – 36 місяців (1250 грн щомісяця) рівними частинами.

надто низький рівень оплати праці як основного джерела відтворення і власне зайнятого населення, і нових поколінь.

Як правило, такі демополітичні заходи викликають саме кон'юнктурну реакцію, а спричинений ними ефект є недовготривалим. До того ж такі заходи матеріального стимулювання дітородної активності певною мірою впливають на вже сформовані репродуктивні установки, однак фактично не сприяють становленню бажаної моделі репродуктивної поведінки. Наразі ж, незважаючи на сприятливу динаміку народжуваності у міжкризовий період (з 2002 по 2008 рр.), Україна залишається серед європейських держав з досить низькими показниками народжуваності.

Період суспільно-економічних трансформацій ознаменувався не лише «екстремальною» динамікою рівня народжуваності, але й істотними змінами її структурних характеристик. Головною рисою формування нової моделі народжуваності стало «постаріння» материнства, яке проявляється у прискореному збільшенні рівня народжуваності серед жінок віком старше 25 років та підвищенні середнього віку матері при народженні дитини.

У 1990-ті роки, які ознаменувалися стрімким падінням народжуваності в Україні, серед новонароджених поступово скорочувалася частка дітей другої та наступних черговостей, народження яких особливо часто відкладалися «до кращих часів».

У процесі компенсаційного підвищення народжуваності в поточному десятилітті її вкрай деформована структура за черговістю народження почала поліпшуватися: зрештою, у загальному прирості числа народжень в Україні загалом за 2002–2008 рр. найбільш вагомою була «участь» дітей другої черговості народження.

Однак попри певні позитивні зрушення, наша країна наразі відстає від більшості західно- та північноєвропейських країн, а також і деяких східноєвропейських сусідів за часткою дітей високих черговостей (зокрема третьої, четвертої).

Однією із суттєвих ознак сучасної моделі народжуваності є поширення позашлюбної народжуваності, тобто збільшення частки дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Підвищення частки таких новонароджених особливо прискорилося в нашій країні саме у трансформаційний період. Наразі в Україні кожна п'ята ди-

тина народжується поза зареєстрованим шлюбом, причому це соціально-демографічне явище є характерним як для міського, так і для сільського населення. Серед його причин – сучасні зміни суспільної моралі, сексуальної і шлюбної поведінки, розповсюдження консенсуальних шлюбів у різних групах населення (особливо молоді) тощо.

У цілому дослідження сучасної структури народжуваності за черговістю народження та зрушень у ній, а також аналіз дітородних установок в Україні дають підстави для висновку, що в нашій країні ще є певні резерви для подальшого підвищення дітородної активності, зокрема, щодо народження другої дитини, а подекуди – і дітей вищих черговостей народження, причому найбільш вагомі вони саме у сільській місцевості та тих регіонах країни, що менш урбанізовані й промислово розвинені, однак відзначаються поширеністю установок на середньодітність.

Однак очікувана динаміка народжуваності в Україні на короткострокову перспективу не вельми обнадійлива. На загальний рівень народжуваності негативно впливатиме скорочення чисельності й частки жінок у дітородному віці, причому відповідні показники щодо жінок у віці найбільш активному щодо дітонародження, починають зменшуватися вже нині. Дія соціально-економічних чинників на народжуваність, імовірно, буде різноспрямованою. Але, найвірогідніше, у найближчі роки цей вплив буде негативним через погіршення соціально-економічної ситуації і, зокрема, становища на ринку праці в умовах фінансово-економічної кризи.

Смертність і середня очікувана тривалість життя. Тоді, коли в більшості розвинених європейських країн у другій половині ХХ сторіччя простежувалися відчутні позитивні зрушення в динаміці та структурі смертності, динаміка основних медико-демографічних процесів в Україні відзначалася довготривалою стагнацією та зниженням показників середньої очікуваної тривалості життя починаючи з середини 1960-х років.

Винятком стали лише роки антиалкогольної кампанії, запровадженої радянським урядом у середині 1980-х років, яка продемонструвала разючий вплив алкоголізації населення на стан здоров'я і смертність та засвідчила можливі «зрушення» у смертності внаслідок скорочення споживання алкоголю. Саме тоді була перервана довготри-

вала тенденція до підвищення смертності населення і відбувся помітний, хоча й короткочасний підйом середньої очікуваної тривалості життя на 2,3 року в чоловіків та 0,9 року в жінок протягом 1984–1986 рр. Оскільки зниження смертності в середині 1980-х років було штучним, не мало за собою серйозних змін у сфері охорони здоров'я та способу життя пересічної радянської людини, то негативні тенденції у динаміці смертності населення швидко відновилися і в 1990-х роках набули ознак гострої демографічної кризи. Відтоді не відбулося істотних позитивних зрушень.

Зростання рівня смертності протягом 1990-х років відбулося майже в усіх вікових групах населення за винятком дітей віком 1–14 років. На особливу увагу заслуговує показник смертності дітей віком до одного року, що вважається одним з найчутливіших індикаторів суспільно-економічного добробуту.

Варто зазначити, що Україні вдалося досягти певних успіхів у сфері збереження життя новонароджених. Показник смертності немовлят, що інтенсивно зростав у першій половині 1990-х років, коли у 1993 та 1995 рр. було зафіксовано його найвищий рівень (майже 15 померлих на 1000 живонароджених), пізніше став знижуватися. У 2008 р. він становив 10,0, однак усе ще перевищував показники розвинених країн: у США та ЄС коефіцієнт дитячої смертності у віці до 1 року не перевищує 7 %, в Японії – 3 %.

Однією з найбільших проблем є надзвичайно високий рівень передчасної смертності. Зокрема, у 2008 р. більше третини померлих не досягли віку 65 років (за критерієм ВООЗ ці смерті вважаються передчасними). Основні втрати від передчасної смертності припадають на працездатний вік (73 % серед передчасних смертей).

Найбільш несприятливі зрушення в період пострадянських трансформацій в Україні відбулися саме у цьому віковому інтервалі, тобто серед тієї соціально-демографічної групи, представники якої стали головними суб'єктами суспільних перетворень 1990-х років і чия соціально-економічне становище зазнало швидких і радикальних змін. На окремих проміжках працездатного віку смертність чоловіків і жінок, що мешкають у містах, зросла більш ніж удвічі. Смертність сільського населення зросла дещо менше, зважаючи на вже й так високий її рівень (рис. 2.1.3).

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

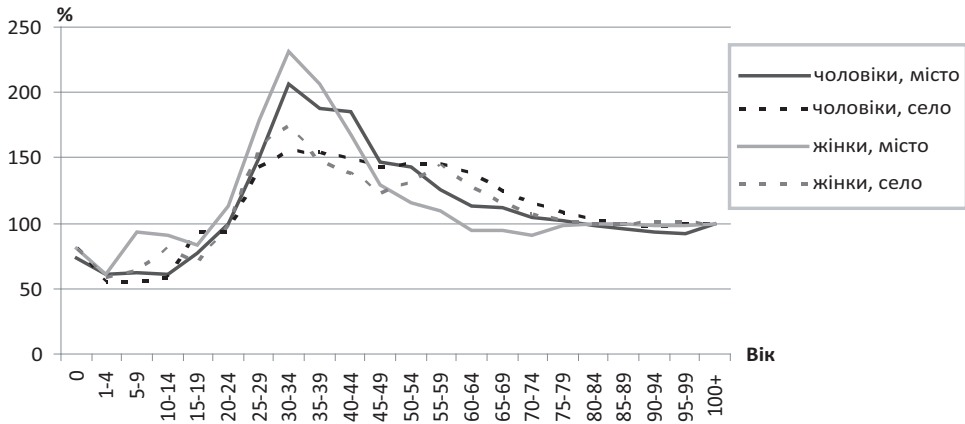

Рис. 2.1.3. Динаміка смертності населення в 1990–2008 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

При цьому зазнала змін і надсмертність чоловіків. Через підвищення показників смертності жінок у молодому, «квітучому» працездатному віці, максимальні значення чоловічої надсмертності дещо зменшилися і змістилися в бік старших вікових груп працездатного контингенту (рис. 2.1.4). Як і раніше, вищою залишається чоловіча надсмертність на селі.

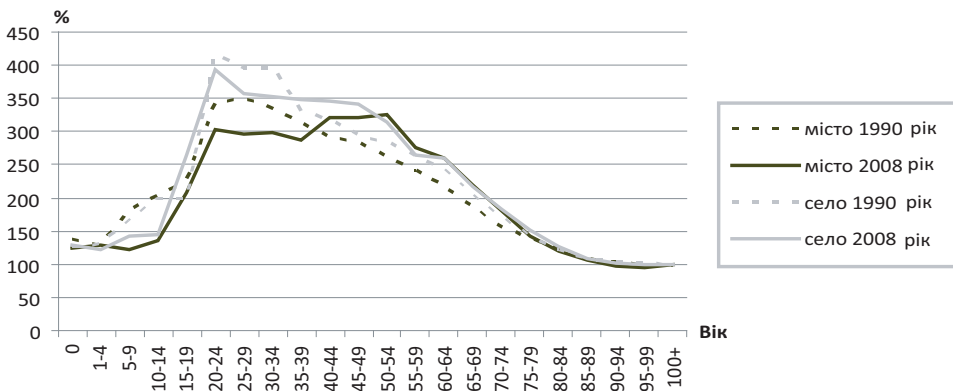

Рис. 2.1.4. Перевищення смертності чоловіків над смертністю жінок у 1990 та 2008 рр. (імовірність смерті чоловіків у % до показника жінок).

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Зміни в смертності не могли не відбитися на показникові середньої очікуваної тривалості життя вкрай негативно. Позитивні зрушення у молодшому віці були повністю перекриті значним підвищенням смертності працездатного населення; загальне ж підвищення смертності виявилось настільки сильним, що середня очікувана тривалість життя чоловіків порівняно з 1990 р. скоротилася більше ніж на три роки, а жінок – більше ніж на рік. У 2008 р. середня очікувана тривалість життя чоловіків становила 62,3 року, а жінок – 74 роки (табл. 2.1.1). Для порівняння: середня очікувана тривалість життя населення при народженні у США становить 78 років (75 і 80), у Європі – 75 років (71 і 79), в Японії – 82 роки (78 і 85). Гендерний розрив у показниках середньої очікуваної тривалості життя, що в розвинених країнах становить близько 6–7 років, в Україні досягає 12 років. Чоловіча надсмертність в Україні є результатом не так біологічних чинників, як наслідком нездорового способу життя, несприятливих умов праці, паління та зловживання алкоголем.

Таблиця 2.1.1.

Середня очікувана тривалість життя міського
та сільського населення, років

Рік	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1990	65,6	75,0	66,2	75,0	64,2	74,6
2008	62,3	74,0	63,1	74,3	60,6	73,2

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Зросла надсмертність сільського населення: якщо у 1990 р. розрив між середньою очікуваною тривалістю життя міських і сільських чоловіків і жінок становив, відповідно, 2 роки і 0,4 року, то у 2008 р. розбіжність збільшилася до 2,5 та 1,1 року. Відставання середньої очікуваної тривалості життя сільських жителів від показників міських мешканців є характерним для дитячого й працездатного віку, проте в Національна доповідь

похилому віці показники дожиття сільського населення є кращими, ніж міського. У чоловіків це простежується починаючи з 70–75 років, а у жінок – з 60–65-річного віку. Вочевидь це певною мірою пов'язано з відтоком найбільш мобільної, а отже, і найбільш здорової частини молодого сільського населення в міста. Вища середня очікувана тривалість життя селян у похилому віці може бути наслідком компенсації підвищеної смертності у попередніх дитячих та працездатних вікових групах, унаслідок чого до похилого віку доживають найбільш міцні особи, які мають кращі шанси на довголіття, ніж городяни, які виростили в містах або приїхали з сільської місцевості й у процесі адаптації до нових і складних умов життя втратили «запас міцності».

Надмірна смертність населення та низька середня тривалість життя в Україні зумовлені, по-перше, специфічною «консервативною» структурою причин смерті, у якій високий рівень смертності від неінфекційних хронічних захворювань поєднується з не менш значущим рівнем смертності від інфекційних патологій та зовнішніх причин смерті; по-друге, низьким середнім віком смертності від практично всіх класів причин смерті; по-третє, високим рівнем смертності від так званих соціально детермінованих причин, жертвами яких є, насамперед, особи молодого та середнього віку. Так, значна кількість населення помирає від нещасних випадків, аварій, виробничих травм (в Україні показники смертності на виробництві є значно вищими, ніж в інших країнах Європи), самогубств, убивств, алкоголізму, паління, наркоманії, паразитарних та інфекційних хвороб (особливо туберкульозу). Постійно зростає чисельність ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД.

У віці до 65 років у середньому 70 % смертей настає через хронічні захворювання неінфекційного характеру. У структурі передчасної смертності провідну роль відіграють хвороби системи кровообігу (35 % від усього числа померлих у віці до 65 років), зовнішні причини (20 %) та новоутворення (16 %). Порівняно з 1990 р. передчасна смертність від серцево-судинних хвороб підвищилась більше ніж на третину, що прямо вказує на погіршення матеріальних умов життя та загального соціального клімату.

Українці негативно на соціальному самопочутті громадян відбилися значне розшарування суспільства за рівнем достатку та посилення соціальної несправедливості, поширення бідності, послаблення соціального

захисту населення, занепад галузей соціальної інфраструктури, погіршення умов праці та відпочинку, структури харчування населення, зростання виробничого травматизму. Відтак збільшуються прояви соціальної напруженості – асоціальна поведінка, ворожість, врешті-решт, недбале ставлення до власного життя і здоров'я та оточуючих, що й тягне за собою підвищення смертності.

Незважаючи на наявність декількох державних програм у галузі охорони здоров'я, кошти на їх виконання закладаються недостатні. Нині рівень державних витрат на охорону здоров'я в Україні в розрахунку на душу населення у дев'ять разів менший середньоєвропейського показника, у 14 разів нижчий, ніж у ЄС, у 4–7 разів нижчий, ніж у країнах Центральної та Східної Європи, причому використовуються ці кошти неефективно і ситуація у цій сфері не поліпшується. Тож постає надзвичайно складне завдання: забезпечити природне й соціальне середовище, яке було б сприятливим для підтримання здоров'я. При цьому зусилля мають бути зосереджені не тільки на лікуванні хворих, а передусім – на допомозі здоровим людям з метою навчити їх берегти своє здоров'я. Для цього будуть необхідні, по-перше, глибинна трансформація свідомості українського соціуму; по-друге, злам, здавалося б, одвічних традицій та стереотипів і формування в людей відповідального ставлення до життя і здоров'я, свого власного і своїх близьких, насамперед дітей, на основі знань про наявні ризики, максимально наближені до конкретного місця і часу.

Наявні державні ресурси необхідно сконцентрувати на найбільш перспективних щодо результативності та економічної ефективності напрямках підтримання та відновлення здоров'я.

Такими на сьогодні є:

- боротьба зі зловживанням алкоголем та тютюнопалінням;
- зменшення дорожньо-транспортного травматизму та обумовленої ним смертності;
- посилення профілактичної спрямованості діяльності системи охорони здоров'я.

Не тільки робота окремих відомств, відповідальних за здоров'я і добробут громадян, але, зрештою, соціально-економічний розвиток країни має бути спрямований на гармонізацію процесів відтворення населення, підпорядкований поліпшенню тих демографічних характе-

ристик, які можна вважати кінцевими індикаторами результативності функціонування економіки й соціальної сфери, а саме: припинення широкомасштабного міграційного відпливу носіїв інтелектуального капіталу, модернізація архаїчної структури захворюваності та смертності населення, загальне поліпшення якості життя, підвищення дітородної активності населення, скорочення передчасної смертності, подовження середньої тривалості життя.

2.2. Міграційна ситуація в контексті соціально-демографічного розвитку

2.2.1. Тенденції міграційних процесів та їх вплив на трансформації чисельності та складу населення

У період незалежності України та трансформації економіки відбулося значне зниження інтенсивності стаціонарних міграцій (які пов'язані зі зміною офіційного місця проживання та реєструються державною статистикою) на тлі широкого розвитку трудових міграцій. На початку 1990-х рр. в Україні спостерігався значний міграційний приріст населення (максимальний рівень – майже 300 тис. осіб був зафіксований у 1992 р.). У 1994–2004 рр. Україна була країною еміграції. На початку XXI ст. масштаби міграційних втрат населення України різко скоротилися, а у 2005 р. відбувся перехід до додатного міграційного балансу. Ця тенденція була закріплена у 2006–2008 рр. та (за попередніми даними) у 2009 р.

Нині зареєстрований міграційний обмін з іншими країнами світу не досягає і 100 тис. осіб на рік. Кількість зовнішніх мігрантів зменшується насамперед за рахунок скорочення вибуття населення з України (табл. 2.2.1).

Основна частина потоку зовнішньої міграції (у 2008 р. – 80,1 % усіх прибулих та 66,5 % вибулих) припадає на країни колишнього СРСР. Головним міграційним партнером України (як із прибуття, так і з вибуття) залишається Російська Федерація. У 2005 р. вперше після 1993 р. в Україні зафіксовано додатне сальдо міграцій в обміні населенням із Росією. Крім Росії, досить активний обмін населенням простежується з іншими найбільш етнічно та географічно близькими країнами СНД – Білоруссю та Молдовою.

Таблиця 2.2.1.

Міждержавна міграція населення України у 2000–2009 рр.

Роки	Чисельність прибулих		Чисельність вибулих		Сальдо міграції	
	тис.осіб	%	тис.осіб	%	тис.осіб	%
2000*	–	–	–	–	-133,6	-2,7
2001*	–	–	–	–	-152,2	-3,1
2002	42,5	0,9	76,3	1,6	-33,8	-0,7
2003	39,5	0,8	63,7	1,3	-24,2	-0,5
2004	38,6	0,8	46,2	1,0	-7,6	-0,2
2005	39,6	0,8	35,0	0,7	4,6	0,1
2006	44,2	1,0	29,9	0,7	14,2	0,3
2007	46,5	1,0	29,7	0,7	16,8	0,3
2008	37,3	0,8	22,4	0,5	14,9	0,3
2009 (січень – липень)	19,1	0,7	10,8	0,4	8,3	0,3

* Після проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. перераховано сальдо міграції, кількість прибулих та вибулих не коригувалася.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

На країни «старого» зарубіжжя на межі 1980–1990-х припадало 10–12 % усіх вибулих з України, у першій половині 1990-х років – близько 20 %, а у 2002–2008 рр. – 29–41 %. Основні країни еміграції (за межами колишнього СРСР) – Ізраїль, Німеччина та США. До 2000 р. першу сходинку утримував Ізраїль, у 2001–2005 рр. – Німеччина, з 2006 р. – США.

Зареєстрована внутрішня міграція за масштабами більш як у 20 разів перевищує зареєстровану зовнішню. Серед потоків внутрішньо-державної міграції наймасовішим є обмін населенням між міськими поселеннями, крім того, спостерігається досить значний виїзд із сіл до міст, міграційні потоки місто – село і село – село є незначними за обсягом.

Особливістю обміну населенням між містами і селами є перевага потоку вибуття із сіл над зворотним потоком. Від’ємний міграційний баланс у сільській місцевості формується переважно за рахунок молоді. Характерно, що молоді жінки виїждять із сільської місцевості інтенсивніше, ніж молоді чоловіки (табл. 2.2.2). Водночас має місце повернення до сіл частини колишніх селян у старшому працездатному і пенсійному віці.

Таблиця 2.2.2

Сальдо міграції сільського населення України
за віковими групами у 2008 р., тис. осіб

	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Всього	-25,8	-6,5	-19,3
0–14	-3,7	-1,7	-2,0
15–24	-20,9	-7,9	-13,0
25–29	-4,9	-1,4	-3,5
30–39	-2,3	-0,5	-1,8
40–49	3,5	2,2	1,3
50 і старше	2,6	2,8	-0,3

Примітка. Сума часткових показників може не збігатися з підсумковим показником за рахунок округлення вихідних даних.

Джерело: за даними Держкомстату України.[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

На початку ХХІ ст. в Україні відбулося посилення міжрегіональних відмінностей у рівнях сальдо міграцій населення, сформувалася група регіонів із стабільно додатним міграційним балансом – Автономна Республіка Крим, Київська, Одеська, Харківська, Чернівецька області, міста Київ та Севастополь. Київ виступає основним центром тяжіння для мігрантів – протягом усього післявоєнного періоду (за винятком окремих років найбільш гострої економічної кризи кінця ХХ ст.) у столиці фіксувалося перевищення прибуття населення над вибуттям. Протягом останніх років сальдо міграцій населення столиці стабільно перевищує +20 тис. осіб на рік. Крім того, численними є контингенти осіб,

які фактично живуть і працюють у м. Києві, а зареєстровані в інших регіонах України. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність фактичного населення Києва на початок 2009 р. становила 3144,3 тис. осіб, що на 420 тис. осіб більше від чисельності постійного населення за даними державної статистики.

Одним з наслідків міграційних процесів стають зміни територіальної структури населення, які (з певним лагом) призводять до змін співвідношення носіїв різних норм репродуктивної поведінки в масштабах національних та більш високого порядку регіонів. Оскільки ж переміщення відбуваються переважно з регіонів, у яких нижчий рівень життя населення, до більш благополучних, то, враховуючи наявність взаємозв'язку між економічним розвитком та поширенням малодітності, слід констатувати, що активізація міграційних процесів призводить до зниження народжуваності. З іншого боку, прибуття достатньо чисельного контингенту мігрантів, може позначитися на репродуктивній поведінці корінного населення, однак такі випадки рідкісні. Можливе погіршення здоров'я мігранток у процесі переселення в сучасних умовах навряд чи буде настільки значним, щоб датися взнаки досить швидко і перешкодити майбутнім народженням.

Вплив міграції на рівень смертності неоднозначний. З одного боку, сам факт переїзду може викликати підвищення захворюваності та смертності через зміну способу життя та кліматичних умов, а з іншого – оскільки переміщення, як правило, здійснюються в напрямку більш благополучних щодо умов життя (у т. ч. і щодо медичного обслуговування) регіонів, розвиток міграційних процесів має призводити до збільшення середньої тривалості життя людей. Але в будь-якому разі слід визнати, що на смертність міграція впливає набагато менше, ніж на народжуваність, що значною мірою пояснюється тим, що перша не залежить від настанов людей і безпосередньо не регулюється індивідами.

В Україні у ХХ ст. найвагоміші зміни територіальної структури населення пов'язані з перерозподілом людей між містом і селом на користь першого. Порівняно з 1939 р. рівень урбанізації в Україні зріс майже удвічі, відмітки у 50 % цей показник досяг у 1963 р. Причому розвиток урбанізації відбувався переважно завдяки міграційному притоку до міст із сіл: у 1960–1980-х роках сальдо міграцій сільського населення України становило -150–250 тис., а сальдо міграцій міського

населення – +150–350 тис. осіб на рік. Оскільки сільські мігранти, осівши в містах, поступово переходили на модель репродуктивної поведінки, притаманну городянам, такі тенденції міграцій населення призвели до зменшення народжуваності в загальнодержавному масштабі.

Найбільш інтенсивний вплив міграцій на динаміку чисельності населення пов'язаний із трансформацією статеві-вікової структури населення країн та регіонів. Залучаючи переважно молодих людей, тобто найбільш продуктивні прошарки суспільства, міграції служать свого роду демографічною та демоекономічною інвестицією в регіони-реципієнти і, навпаки, сприяють постарінню населення та погіршенню трудових ресурсного потенціалу в регіонах-донорах.

Розрахунки показують, що, якщо вплив міграцій на динаміку чисельності населення у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у різний час був різним, то на трансформації вікової структури населення – однозначно негативним. В Україні протягом 60–80-х років минулого століття склалася унікальна ситуація – при загальному додатному сальдо зовнішніх міграцій спостерігалось міграційне зменшення кількості молоді. На роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо виїжджали молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери. Так, протягом 1959–1989 рр. чисельність усього населення внаслідок міграцій зростала менш, ніж на 1 % за десятиліття, тоді як унаслідок дії міграційного чинника чисельність чоловіків віком 20–29 років зменшувалася за кожний міжпереписний період на 5–6 %, кількість жінок такого самого віку – на 2 %. Натомість чисельність осіб молодших пенсійних вікових груп (чоловіки 60–69 років, жінки 55–69 років) протягом 1959–1970 рр. унаслідок міграцій постійно зростала (лише у 1980-х роках цей процес призупинився). Такий характер міграційних процесів істотно посилював процес старіння населення та погіршення його трудового потенціалу. Можна стверджувати, що тенденції міграцій населення в післявоєнний період прискорили настання депопуляції принаймні на кілька років. Крім того, внаслідок постійного відбору фахівців та їх концентрації в центрі СРСР знижувався професійний та освітній потенціал України.

Протягом останнього міжпереписного періоду (1989–2001 рр.) загальна чисельність населення України через міграції зменшилася лише на 0,9 %. При цьому чисельність чоловіків віком 25–29 років зменшилася

на 6,8 %, жінок того ж віку – на 4,9 %, чоловіків і жінок віком 30–34 роки – на 3,7 та 2,1 %, відповідно. Водночас міграційні процеси сприяли зростанню чисельності осіб молодше 20 та старше 70 років, тобто тих контингентів, чия економічна активність є нульовою або невисокою. Міграційні втрати населення України протягом міжпереписного періоду стосуються майже виключно найбільш економічно активних вікових контингентів. За відсутності міграцій протягом 1989–2001 рр., перепис 2001 р. зафіксував би в Україні питому вагу осіб найбільш економічно продуктивного віку (25–44 роки) на 0,5 відсоткових пункта більшу від фактично зафіксованої, а величина показника демографічного навантаження на населення працездатного віку виявилася б на 2,5 % меншою (табл. 2.2.3).

Таблиця 2.2.3.

Фактичні та гіпотетичні показники вікової структури населення України в кінці 2001 р. (у %)

	Фактичний показник	Гіпотетичний (який був би за умови відсутності міграцій протягом міжпереписного періоду)
Коефіцієнт старіння (питома вага осіб віком 60 років і старші)	21,4	21,2
Демографічне навантаження на населення працездатного віку	723	705
Питома вага осіб віком 25–44 років	28,7	29,2
Питома вага жінок фертильного віку (15–49 років)	26,0	26,1

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Навіть в умовах додатного міграційного приросту Україна продовжує втрачати освітній потенціал: якщо середня кількість років навчання прибулих до України у 2005 р.² становила 12,3 року (причому цей показник для прибулих із «нового» і «старого» зарубіжжя є практично однаковим), то для контингенту вибулих рівень освіти становив 12,4 року – для вибулих до країн колишнього СРСР і 12,9 року – для вибулих до «старого» зарубіжжя. По суті еміграція з України за межі колишнього СРСР має характер «відпливу мізків»: питома вага осіб із вищою освітою серед емігрантів до країн «старого зарубіжжя» є більш як у 1,5 раза вищою, ніж серед вибулих до країн СНД та Балтії, а також серед прибулих до України. Особливо високим є освітній рівень вибулих до Канади.

Незважаючи на значне збільшення обсягів випуску спеціалістів вищими навчальними закладами, нині в Україні особи віком 23–28 років за рівнем освіченості дещо поступаються 35–40-річним особам. Це свідчить про посилення в кінці ХХ ст. відпливу високоосвічених контингентів української молоді за кордон. Поряд із вибуттям випускників вищих навчальних закладів продовжується виїзд осіб, які мають науковий ступінь (хоча темпи цього процесу значно уповільнилися порівняно з 1990-ми роками).

Таким чином, навіть при додатному сальдо міграцій останніх років в Україні відбувається міграційне зменшення найбільш освічених та економічно продуктивних контингентів, а також жінок найбільш репродуктивного віку. Тобто міграції продовжують негативно впливати на демографічний розвиток і посилюють депопуляцію.

2.2.2. Проблеми інтеграції іммігрантів

Перший Всеукраїнський перепис населення зафіксував, що станом на 5 грудня 2001 р. етнічні групи, які походять із країн, що розвиваються, нараховували понад 40 тис. осіб. Найчисельніші з цих етносів – корейці (12 711 осіб), турки (8844), група арабських народів (6575), в'єтнамці (3850 осіб). Менш чисельними, але помітними групами в етнічній структурі населення України є китайці, афганці, перси, кубинці, чилійці, а також народи Індії та Пакистану. До того ж варто мати на увазі, що у складі турецького та корейського етносів є не лише

² Останній рік, за який наявні адекватні відомості щодо розподілу мігрантів за рівнем освіти.

вихідці з країн, що розвиваються, – серед осіб, які назвали себе турками, частина є турками-месхетинцями, корейський же етнос мешкає на теренах України досить давно і його чисельність лише частково є результатом сучасних міграційних процесів.

Кількість мігрантів, які прибувають до України з країн, що розвиваються, за даними офіційної статистики, на початку XXI ст. поступово зменшувалася й досягла у 2004 р. 2900 осіб. У 2005 р. їх кількість дещо підвищилася (до 3054 осіб), а у 2006 р. відбулося більш ніж двократне зростання величини потоку (до 6977 осіб). Надалі кількість прибулих із країн, що розвиваються, скоротилася і становила у 2008 р. 4097 осіб. Обсяги зворотного потоку до цих країн є набагато меншими. Найчисельнішими є контингенти прибулих з Китаю (1027 осіб у 2008 р.), Туреччини (549), В'єтнаму (408), Сирії, Ірану, Нігерії, Іраку, Марокко, Лівану, Йорданії.

Станом на кінець 2008 р. на обліку органів внутрішніх справ перебувало майже 179 тис. іммігрантів, переважно громадян країн колишнього СРСР. Серед вихідців з країн «старого» зарубіжжя найчисленнішу групу становлять громадяни В'єтнаму (3,6 тис. осіб).

У світовій практиці залучення іноземців є одним із методів стабілізації демографічної ситуації та кон'юнктури ринку праці і, навіть, впливу на загальний розвиток економіки. Іммігранти займають робочі місця, на яких місцеві робітники відмовляються працювати через низьку зарплату або важкі умови праці; вони є споживачами, стимулюючи виробництво споживчих товарів та послуг; нерідко вони є підприємцями, схильними до відкриття нових підприємств. Висококваліфіковані іммігранти можуть забезпечити науково-технічний розвиток країни без необхідності вкладання коштів у їхню підготовку й освіту. Молоді мігранти можуть сприяти покращенню статеві-вікової структури населення, забезпеченню додаткових надходжень до місцевих бюджетів, працюючи переважно у малозаселених регіонах.

Розрахунки засвідчують, що для стабілізації чисельності населення України на сучасному рівні необхідно щорічно додатково залучати по кілька сот тисяч іммігрантів.

За таких умов у нашій країні швидко утвориться досить численний прошарок населення іноземного походження, який за такий короткий період не встигне інтегруватися в українське суспільство. Відповідно, виходя-

чи з реалій сьогодення, метою регульованої імміграції до України має бути не подолання депопуляції, а уповільнення її темпів. При цьому особлива увага має бути приділена інтеграції нових іммігрантів у суспільство з метою не допустити здійснення в Україні найгірших сценаріїв, подібних до подій у Франції в 2006 р.

Безумовно, насамперед потрібно сприяти імміграції осіб українського походження та тих, хто має зв'язки з Україною. Зокрема, значні контингенти потенційних іммігрантів, які за ментальними ознаками майже не відрізняються від основної маси населення України, зосереджені в Придністров'ї. Важливим напрямом державної імміграційної політики є сприяння подальшій репатріації представників раніше депортованих народів, продовження облаштування репатріантів, котрі вже повернулися в Україну.

Однак очевидно, що навіть масове повернення етнічних українців з країн колишнього СРСР, Європи, Америки та Океанії не допоможе істотно поліпшити демографічну ситуацію: чисельність українців за межами України становить 8–9 млн осіб, але з огляду на репродуктивні настанови та рівень старіння української діаспори можна стверджувати, що її повернення не вплине на народжуваність в Україні. Можливе досягнення повного завершення репатріації кримських татар, хоч і сприятиме поліпшенню показників народжуваності, однак воно буде неістотним через малочисленність цього етносу.

Слід усвідомлювати, що стійке бажання іммігрувати в Україну може сформуватися лише у представників етносів країн, що розвиваються. Тому, по-перше, слід надавати перевагу залученню низки невеликих груп вихідців із різних країн перед імміграцією численного контингенту осіб одного етнічного походження, по-друге, вже до початку масової імміграції готувати корінне населення України до перспективи співіснування з представниками нетипових етносів. Успішна ж інтеграція перших груп мігрантів полегшує адаптацію до українського суспільства наступних контингентів.

В Україні фіксуються непоодинокі випадки ксенофобії, існують організовані групи т. з. скінхедів, зафіксовано ряд убивств на ґрунті міжетнічної неприязні, у засобах масової інформації подекуди з'являються статті ксенофобського характеру. Жертвами ксенофобії ставали навіть легіонери українських спортивних клубів. Водночас необхідно

відзначити діяльність державних органів та громадськості, спрямовану на протидію ксенофобії. Так, при Головному управлінні Міністерства внутрішніх справ України в місті Києві створено робочу групу для проведення перевірок магазинів щодо виявлення літератури ксенофобського характеру, сформовано базу даних осіб, помічених у проявах расизму та ксенофобії. У червні 2008 р. в Києві пройшла перша акція проти ксенофобії у ЗМІ біля редакції газети, в якій була надрукована стаття, спрямована на посилення негативного ставлення до іммігрантів.

Згідно з даними опитування студентів вишів м. Києва, двічі (у 2005 та у 2009 рр.) проведеному відділом міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, рівень толерантності та поваги до вихідців із країн, що розвиваються, серед студентської молоді є прямо пропорційним частоті спілкування з іноземцями. Отже, слід усіляко сприяти розширенню контактів між корінним та прибулим населенням.

2.2.3. Тенденції та ризики трудової міграції

Україна є країною-експортером робочої сили. Згідно з даними Державного центру зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України (форма статистичного обліку 1-ТМ «Звіт про чисельність громадян України, які тимчасово працюють за кордоном»), за межами України у 2008 р. працювали 80,4 тис. українських громадян, причому спостерігається стійка тенденція до збільшення цього контингенту (рис. 2.2.1).

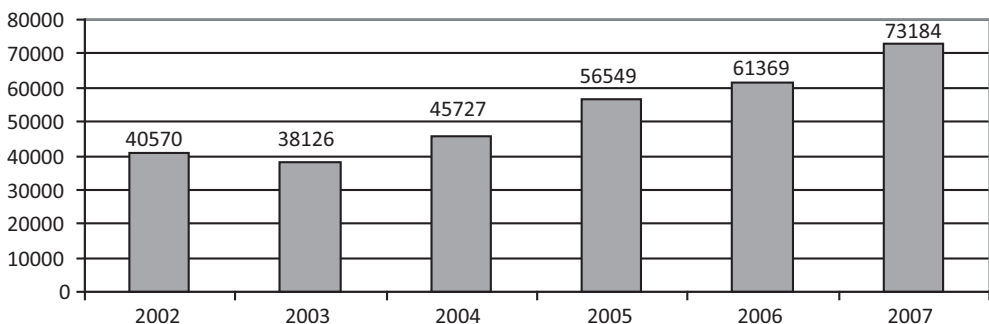

Рис. 2.2.1. Динаміка чисельності громадян України, що працювали за кордоном
Джерело: за даними Державного центру зайнятості Мінпраці України.

Форма статистичного обліку 1-ТМ фіксує лише тих українських трудових мігрантів, які були працевлаштовані за допомогою офіційних посередницьких структур, переважно це українські моряки. Відомості про громадян України, які працюють за кордоном, подають комерційні бюро, агентства та інші організації, які здійснюють діяльність, пов'язану з працевлаштуванням громадян України за кордоном. Зрозуміло, що сукупність працевлаштованих за допомогою офіційних посередників не відображає реальних масштабів трудових міграцій.

Наявні в Україні джерела адміністративних даних та регулярні обстеження, на жаль, не надають достовірних відомостей про цей процес. Тривалий час відсутність надійної статистичної інформації породжувала різного роду спекуляції: без будь-якого наукового обґрунтування називалися цифри у 5–7 млн осіб і навіть більші обсяги українського заробітчанства.

Першим повномасштабним дослідженням, спрямованим на визначення масштабів трудової міграції та соціально-демографічних характеристик її учасників стало вибіркове обстеження з питань трудових міграцій 2008 р.³ Згідно з його даними, протягом 2005 р. – I половини 2008 рр. за кордоном працювали 1,5 млн мешканців України, або 5,1 % населення працездатного віку.

Основними країнами призначення українських заробітчан є Росія, Італія, Чеська республіка, Польща, Угорщина, Іспанія, Португалія (рис. 2.2.2). Майже всі трудові міграції здійснюються до країн СНД та ЄС.

Більш інтенсивно в трудових міграціях бере участь сільське населення: якщо в міських поселеннях трудові мігранти становлять 3,9 % населення працездатного віку, то в сільській місцевості – 7,9 %. Рівень участі населення працездатного віку в трудових міграціях коливається від майже нульових значень у деяких північних, центральних та південних регіонах до понад 30 % на Закарпатті. Загалом величина цього показника зменшується в напрямку із заходу на схід, дещо підвищуючись на крайньому сході (у Луганській області).

³ Перше загальнонаціональне вибіркове обстеження з питань трудової міграції було проведено Державним комітетом статистики України та фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України у середині 2008 р., опитано 48,1 тис. осіб працездатного віку.

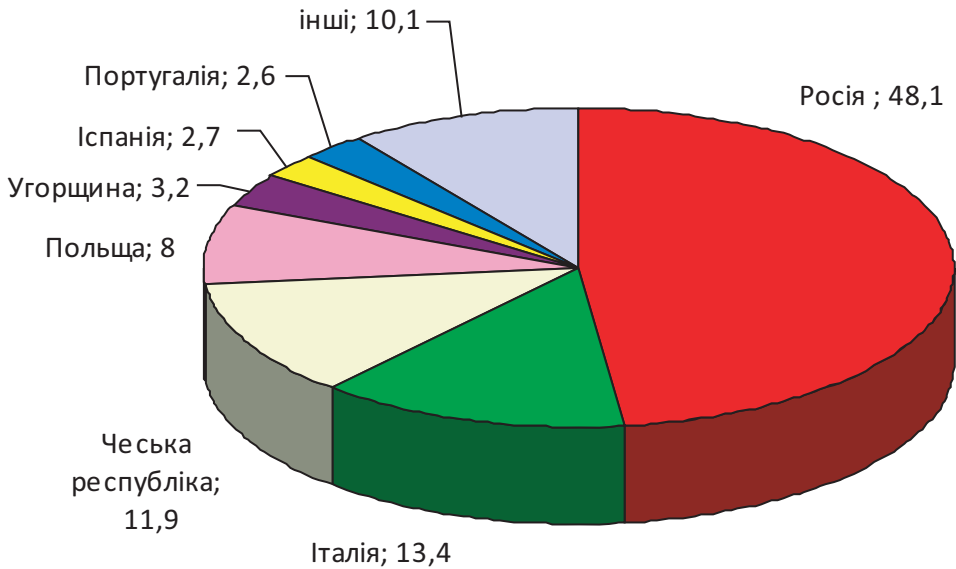

Рис. 2.2.2. Розподіл трудових мігрантів за країнами призначення, %
Джерело: за даними вибіркового обстеження з питань трудових міграцій, 2008 р.

Серед трудових мігрантів переважають чоловіки, які становлять майже 2/3 усіх мігрантів. До того ж простежуються істотні відмінності в напрямках зовнішніх трудових міграцій чоловіків та жінок. Так, серед основних країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили помітна перевага жінок спостерігається серед мігруючих до Італії. Серед тих, хто працює у Польщі, Іспанії та Португалії переважають чоловіки, однак частка жінок є вищою, ніж в усіх міграційних потоках. Угорщина, Чехія і, особливо, Росія є країнами переважно чоловічої міграції з України. Абсолютна більшість трудових мігрантів мають вік 20–49 років. Причому, якщо чоловіки по досягненні 50-річного віку різко знижують міграційну активність, то серед жінок і в передпенсійному віці простежується досить високий рівень участі в трудових міграціях.

Мігранти до сусідніх країн (Росія, Польща, Чехія, Угорщина) орієнтовані на періодичні короткі поїздки з постійним поверненням в Україну, особи, які виїждять до країн Південної Європи, зазвичай залишаються там працювати на тривалий термін. Дозвіл на проживання та на роботу мали близько третини трудових мігрантів, найчастіше на основі офіційно оформленого статусу українські громадяни працювали у

Чеській Республіці, Португалії та Іспанії, найбільша частка мігрантів без офіційного статусу простежувалася в Польщі та Італії. Переважна частина мігрантів працювали за наймом, однак кожен шостий здійснював підприємницьку діяльність. Робота в ролі самозайнятого або роботодавця найбільше поширена серед заробітчан у сусідніх з Україною країнах, особливо в Угорщині.

Українські трудові мігранти-чоловіки зайняті переважно на будівництві. Цей вид економічної діяльності є основним серед контингенту чоловіків, які працюють у п'яти із семи основних країн-реципієнтів української робочої сили, посідаючи другу позицію лише в Польщі (після сільського господарства) та Італії (після заняття в ролі домашньої прислуги). Структура зайнятості українських мігранток-жінок змінюється залежно від країни перебування більш істотно. Основними видами діяльності наших громадян у зарубіжних країнах є робота в ролі домашньої прислуги (особливо поширена в Італії, а також у Португалії та Іспанії), будівництво (в Угорщині, Португалії, Чеській республіці, Російській Федерації) та торгівля (переважно в Російській Федерації та Угорщині).

В умовах кризи більшість мігрантів, особливо ті, які працюють у країнах ЄС, орієнтуватиметься на продовження здійснення трудових поїздок. Вивільнення гастарбайтерів призведе до їх переміщення в тіньовий сектор і в сектор домашніх господарств. Частина мігрантів-будівельників (особливо тих, які працюють у Росії) може повернутися в Україну (де в умовах підготовки до ЄВРО-2012 відбуватиметься збільшення попиту на їх робочу силу). За інформацією Інституту соціології НАН України, представники сімей трудових мігрантів частіше, ніж інші респонденти, оцінюють рівень впливу фінансово-економічної кризи на життя своєї сім'ї як незначний (19,6 % проти 15,6 %), рідше характеризують стан своєї сім'ї в кризових умовах як досить уразливий.

Трудова міграція є складним, багатогранним процесом, який чинить неоднозначний вплив на соціально-демографічний та економічний розвиток. Найпомітнішими негативними наслідками зовнішніх трудових міграцій є:

– безпосередня зміна чисельності та трансформації структури населення внаслідок переходу трудової міграції в постійну;

– послаблення сімейних зв'язків, несталість шлюбів, поширення соціального сирітства, що негативно впливає на народжуваність та розвиток сім'ї;

– погіршення рівня здоров'я трудових мігрантів унаслідок виснажливої праці та некомфортних умов перебування за кордоном;

– зниження кваліфікації працівників унаслідок зайняття за кордоном низькокваліфікованими роботами;

– загроза нівелювання соціальної значущості зайнятості в Україні через формування у молоді окремих регіонів стійкого стереотипу, згідно з яким досягти пристойного рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон;

– переважно нелегальний статус мігрантів, що, з одного боку, ускладнює соціальний захист цих осіб, а з іншого – сприяє формуванню психології правового нігілізму серед цього контингенту.

До позитивних аспектів трудових міграцій слід віднести:

– покращення можливостей утримувати дітей, розширення доступу до якісного медичного обслуговування та відпочинку внаслідок «міграційних» заробітків;

– зниження напруги на ринку праці через виїзд частини трудоактивних контингентів та перехід до розряду економічно пасивного населення частини осіб, які накопичили необхідні для життєдіяльності кошти шляхом трудових міграцій;

– розвиток підприємництва та поліпшення можливостей зайнятості внаслідок створення нових робочих місць колишніми трудовими мігрантами, які заробили достатні для відкриття власної справи суми грошей;

– засвоєння учасниками трудових міграцій ринкової свідомості, цінностей та норм цивілізованого суспільства;

– важливість «міграційних» грошей не лише як засобу добробуту окремих прошарків населення, але і як джерела економічного розвитку.

Найсуттєвіший вплив трудові міграції справляють на розвиток регіональних ринків праці загалом і формування пропозиції робочої сили, зокрема.

За оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень, за умови відсутності можливостей здійснення трудових міграцій кількість безробітних в Україні в I половині 2008 р. була б в 1,63 раза більшою, а рівень безробіття – в 1,57 раза більшим від фактично зафіксованого.

За розрахунками фахівців Українського центру соціальних реформ та Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, сумарний обсяг заробітків українських трудових мігрантів становив за 2007 р. майже 1,9 млрд євро, а грошові перекази – понад 1,3 млрд євро⁴. Значна частина коштів мігрантів потрапляє на батьківщину неформальними каналами – передається через знайомих, транспортними засобами або привозиться власноручно, лише одне з п'яти домогосподарств, у складі яких є трудові мігранти, отримувало від них кошти шляхом банківського переказу або поштою. Більшість коштів витрачається на задоволення щоденних потреб (це є головним напрямом використання надходжень для 2/5 усіх домогосподарств, які отримують кошти від мігрантів) та придбання товарів тривалого користування (1/5 домогосподарств), лише в поодиноких випадках основним напрямом витрат зароблених за кордоном грошей є інвестування. Тобто, незважаючи на значні обсяги грошових надходжень від мігрантів, ефективність їх залучення в економіку України є вкрай низькою.

Серед ризиків зовнішньої трудової міграції найнебезпечнішим є ризик потрапити в тенета торгівців людьми. Протягом останніх років українська держава досягла певних успіхів у боротьбі з цим негативним явищем. У 2005 р. був створений Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми Міністерства внутрішніх справ України. За 2001–2007 рр. МВС виявлено 2,2 тис. потерпілих, за цей же період винесено 461 обвинувальний вирок торгівцям людьми. Кабінет Міністрів України 1 березня 2007 р. затвердив Державну програму протидії торгівлі людьми на період до 2010 р. За період дії програми проведено роз'яснювальну роботу за допомогою засобів масової інформації, питання протидії торгівлі людьми, а також боротьби з нею включено до освітніх програм для дітей та молоді, підвищилася ефективність діяльності правоохоронних органів у боротьбі з торгівлею людьми, посилилася взаємодія правоохоронних органів України та інших держав у протидії торгівлі людьми, надається допомога особам, які постраждали від торгівлі людьми, зокрема, у поверненні додому.

За даними МОМ, протягом 2000–2007 рр. допомогу отримали понад 4 тис. потерпілих від торгівлі людьми, причому їх щорічна кількість аж

⁴ Зовнішня трудова міграція населення України. – К. : Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України), 2009. – С. 59–60.

до 2006 р. мала тенденцію до зростання і лише у 2007 р. вона призупинилася. Найбільше потерпілих повернулося з таких країн: Туреччина, Росія, Польща, Чехія, Італія, Об'єднані Арабські Емірати, Македонія, Ізраїль.

Уперше в Україні репрезентативні відомості щодо поширення проблем, які мають ознаки торгівлі людьми серед населення і, зокрема, серед учасників зовнішньої трудової міграції, були отримані під час медико-демографічного обстеження України (МДОУ)⁵. Хоча отримані дані слід розглядати як мінімальну оцінку, враховуючи вірогідний рівень відвертості респондентів. За даними МДОУ, протягом трьох років перед обстеженням стикалися за кордоном із типовими для торгівлі людьми ситуаціями 0,3 % від загальної кількості членів домогосподарств віком 15–64 роки, або 0,7 % – від осіб віком 18–44 роки⁶. Це – 7,5 % відносно загальної кількості членів домогосподарств, які працювали за кордоном протягом 2005–2007 рр. При поширенні відповідних даних на все населення ми отримуємо кількість постраждалих від торгівлі людьми по Україні більш як у 100 тис. осіб. Найчастіше жертвами торговців людьми ставали представники низькодоходних груп та мешканці південного регіону.

Водночас 48 % респондентів нічого не чули про випадки торгівлі людьми, 51 % респондентів не змогли оцінити власний ризик стати жертвою торгівлі людьми, 56 % респондентів не змогли оцінити, збільшився чи зменшився ризик стати жертвою торгівлі людьми за 2005–2007 рр. Усі три показники менші у містах, ніж у селах, а також знижуються зі збільшенням рівня освіти та рівня добробуту респондентів (рис. 2.2.3). Тобто, по-перше, масштаби торгівлі людьми, вочевидь, більші, ніж показують дані МВС та МОМ, по-друге, попри прийняті заходи державної політики, обізнаність населення України з проблемою торгівлі людьми є неприпустимо низькою.

⁵ Медико-демографічне обстеження України було проведене у 2007 році Українським центром соціальних реформ за участю Державного комітету статистики України та фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України. Опитування проводилось серед економічно активного населення, до вибіркової сукупності потрапило 10 тис. осіб, які представляють собою національну репрезентативну вибірку.

⁶ Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики (Держкомстат України) [Україна], Міністерство охорони здоров'я (МОЗ) [Україна], та Macro International Inc. 2008 Медико-демографічне обстеження населення України 2007 року. Calverton, Maryland, США: УЦСР та Macro International.

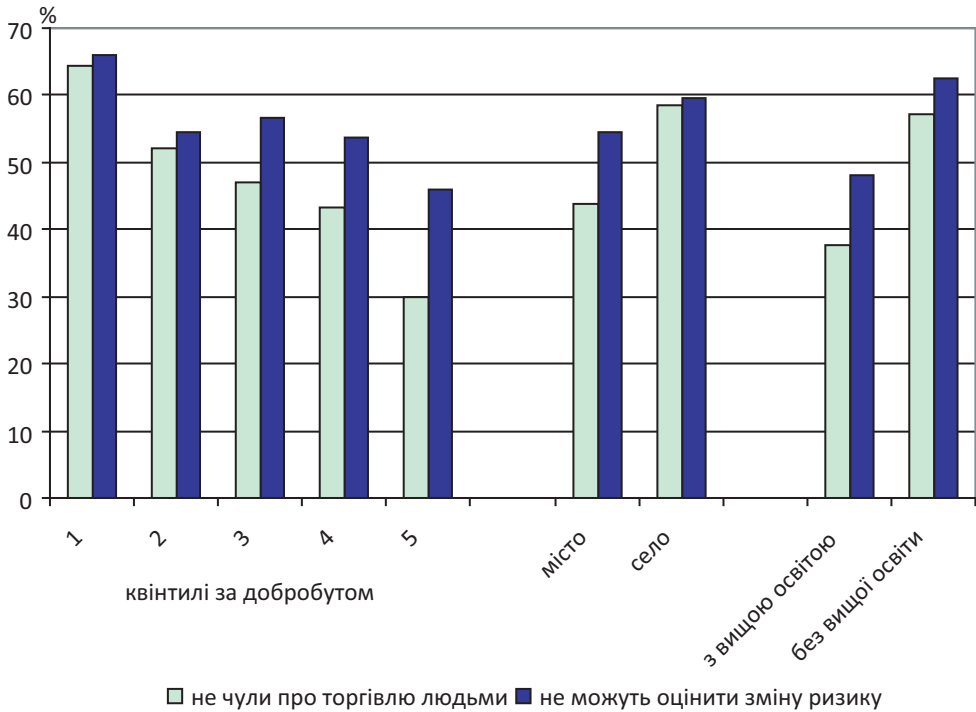

Рис. 2.2.3. Залежність обізнаності щодо проблем торгівлі людьми та можливості оцінити зміну ризику стати жертвою торгівлі людьми за 2005–2007 рр. від добробуту, місцевості проживання та рівня освіти респондентів

Джерело: за даними Медико-демографічного обстеження України, 2007 р.

Найсуттєвішими міграційними проблемами в Україні на сучасному етапі, на вирішення яких у першу чергу мають спрямовуватися зусилля урядових структур, є:

- невизначеність стратегічної мети міграційної політики України
- досі на державному рівні не прийняте рішення, чи потрібно заохочувати або стримувати імміграцію та якими мають бути пріоритети регулювання еміграції;

- низький рівень міграційного приросту – додатне сальдо стаціонарних міграцій у 2005–2007 рр. не співвідноситься ні з обсягами втрат населення від природного руху, ні з масштабами міграційних втрат, які простежувалися в 1994–2004 рр.;

– втрати освітнього потенціалу населення внаслідок зовнішніх міграцій – навіть в умовах додатного міграційного приросту, принаймні у 2005 р., сальдо міграцій осіб із вищою освітою залишалось від'ємним;

– низький рівень забезпечення соціально-економічних та культурних потреб представників раніше депортованих народів;

– недостатній рівень толерантності з боку українського суспільства щодо так званих «нетрадиційних мігрантів», тобто представників етнічних груп Азії та Африки, які почали оселятися в Україні протягом останніх десятиліть;

– транзит нелегальних мігрантів із країн, що розвиваються, та осідання деякої частини нелегалів на території України;

– переважно нелегальний або напівлегальний характер трудових поїздок громадян України за кордон;

– низький рівень забезпечення соціального захисту українських громадян в інших країнах;

– зниження кваліфікаційного рівня заробітчан через переважне залучення їх до низькокваліфікованих робіт;

– відсутність ефективних механізмів залучення коштів, зароблених трудовими мігрантами, в економіку України;

– незадовільний рівень інформаційного забезпечення аналітичних досліджень міграційних процесів.

Основними напрямками державної міграційної політики на сучасному етапі мають бути активізація міграційних резервів пом'якшення депопуляції, регулювання трудових міграцій, протидія торгівлі людьми. Активна міграційна політика є єдиною можливістю недопущення надмірного зменшення загальної кількості населення України, зокрема в окремих регіонах, однак при цьому слід намагатися мінімізувати негативні наслідки розселення в Україні представників нетипових для неї етносів. До того ж варто розрізняти проблеми повернення українських громадян та проблеми імміграції іноземців і осіб без громадянства. Щодо перших неприпустимі жодні обмеження, тоді як прийняття других повинно спиратися на визначені квоти, мати селективний характер щодо відбору бажаних категорій іммігрантів та визначення територій їх розселення.

В умовах соціально-економічної кризи істотно зростає роль трудових міграцій як джерела зниження напруги на місцевих ринках

праці. Трудова міграція повинна враховуватися при розробленні державної соціально-економічної стратегії і особливо – при формуванні загальнодержавної та регіональних програм зайнятості населення. Державна політика щодо регулювання зовнішніх трудових міграцій має спиратися на комплекс заходів, спрямованих як на забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок та соціальної захищеності українських працівників за кордоном, якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України, так і на поліпшення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці.

Для поліпшення можливостей легального працевлаштування українських громадян за кордоном та посилення їх соціального захисту першочергово увага повинна приділятися розширенню системи міждержавних договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист (у т. ч. щодо пенсійного страхування), створенню механізмів виконання укладених угод, збільшенню квот для працевлаштування українців у тих країнах, із якими договори вже укладені, включенню до відповідних угод положень про взаємне визнання дипломів про вищу освіту. З іншого боку, необхідно посилювати інформування осіб, які бажають працювати за кордоном, про законодавство країн призначення, особливості ментально-культурного середовища, надавати їм юридичні консультації, сприяти професійній та мовній підготовці. На часі впровадження спеціальних посад у дипломатичних та консульських представництвах за кордоном у країнах призначення мігрантів, створення спеціальних приймалень.

Для стимулювання інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України та забезпечення зворотності міграцій необхідні розроблення і впровадження спеціальної програми адаптації трудових мігрантів до українського суспільства, яке змінюється за період їх відсутності, стрижнем якої має бути стимулювання самозайнятості та мікропідприємництва для осіб, які повертаються після трудової діяльності за кордоном. У цій програмі слід, зокрема, передбачити пільгові умови оподаткування протягом стартового періоду, дозвіл на безмитне ввезення засобів виробництва громадянами України з-за кордону, сприяння підвищенню кваліфікації та перекваліфікації, надання юридичної та консультаційної допомоги. Ця програма має бути доповнена місцевими програмами розвитку малого бізнесу, створення нових робочих місць,

у т. ч. і за рахунок коштів, зароблених українськими громадянами за кордоном (на сьогодні ефективність залучення «міграційних» коштів в економіку України, зокрема в малий бізнес, є вкрай низькою). Причому для запровадження таких програм реально (за умов відповідного спрямування зусиль урядових структур України) отримати підтримку від країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили, які в умовах кризи, вочевидь, будуть зацікавлені в поверненні українських заробітчач на батьківщину.

Перспективним, насамперед для західних регіонів, є використання колективних грошових переказів – виділення коштів групою трудових мігрантів-земляків на вирішення конкретної проблеми міста (або села) їх походження (реставрація пам'яток архітектури, закупівля комп'ютерів для школи, побудова церкви тощо). Така практика, зокрема, поширена серед мексиканців, які працюють у США.

При формуванні політики трудової міграції слід пам'ятати, що цей процес в Україні триває вже понад десятиліття. Як свідчить світовий досвід, що тривалішими є трудові поїздки і що частіше вони відбуваються, то більшою є вірогідність осідання мігранта в країні-реципієнті. Якщо на рубежі 1990-х років випадки переходу трудової міграції українських громадян у постійну форму були рідкісними, то нині вони стають поширеними. Необхідно усвідомлювати, що частина наших мігрантів вже не повернеться до України. Відносини з цими контингентами слід вибудовувати як зі «старими» діаспорами – максимально сприяти підтримці їх зв'язків з Україною, допомагати у формуванні українського національно-культурного середовища в країнах-реципієнтах, зокрема, надавати підтримку у відкритті недільних шкіл. Відомо, що наявність потужних діаспор, лояльних до країни їхнього походження, є чинником впливовості цієї країни. Тобто, необхідний диференційований підхід до регулювання трудових міграцій: особам, які повертаються в Україну, слід сприяти в адаптації до українського суспільства та працевлаштуванні; політика щодо тих мігрантів, які ще не визначилися щодо повернення, має бути спрямована на забезпечення зворотності їхніх поїздок; зі сформованими новими діаспорами слід усебічно розвивати національно-культурні зв'язки.

Необхідною є зміна спрямованості соціальної реклами щодо умов та наслідків зовнішньої трудової міграції. Сучасна соціальна

реклама спрямована на запобігання виїзду за кордон – заклики залишатися в Україні, приклади діяльності окремих відомих людей, які досягли успіхів в Україні, акцентування уваги на ризиках та загрозах. Ця реклама могла б бути ефективною за умови реальних можливостей отримання добре оплачуваної роботи для широких мас носіїв робочої сили (зірками шоу-бізнесу за будь-яких умов може стати лише незначна кількість людей, для основної частини працездатного населення, навіть осіб з високою кваліфікацією, знайти достатньо оплачувану роботу мало ймовірно). В умовах майже повної відсутності дієвої альтернативи зовнішнім трудовим поїздкам для значних категорій громадян «заборонна» реклама тільки посилить у реальних та потенційних трудових мігрантів відчуття відчуженості від держави. Відповідно, соціальна реклама має бути спрямована на інформування осіб щодо умов зайнятості та перебування за кордоном, формування відповідної поведінки потенційного трудового мігранта – поради щодо мінімізації ризиків потрапити в тенета торговців людьми, заклики до підтримки соціальних зв'язків з родичами, які залишилися в Україні (особливо з дітьми), інформування про можливості отримання соціального захисту з боку представництв України за кордоном тощо.

Слабким місцем політики протидії торгівлі людьми залишається необізнаність широких мас населення з цією проблемою. Отже, необхідно інтенсифікувати дії щодо інформування населення про ризики зовнішньої трудової міграції, зокрема важливим є поширення відповідних буклетів у сільській місцевості.

2.3. Розвиток ринку праці: проблеми та ризики

2.3.1. Еволюція та структура зайнятості

Погіршення макроекономічної ситуації, зумовлене посиленням кризових явищ в економіці України, призвело до збільшення диспропорцій розвитку національного ринку праці наприкінці 2008 р. Насамперед це стосується розбалансування попиту та пропозиції звуження можливостей застосування праці, збільшення масштабів безробіття. Водночас існування часового лага між скороченням обсягів виробництва та зменшенням чисельності зайнятих, з одного боку, та використання підприємствами практики вимушеної неповної зайнятості, з іншого,

не дає змоги повною мірою оцінити масштаби зниження обсягів зайнятості в економіці. Саме тому більш адекватні оцінки реальної ситуації на національному ринку праці можуть бути зроблені на основі даних вибіркового обстеження економічної активності населення у 2009 р.

Економічна активність населення. Однією з найбільш серйозних проблем ринку праці України є утримання невисокого рівня економічної активності. Аналіз статево-вікового складу економічно активного населення у 2008 р. порівняно з попереднім роком свідчить про наявну нерівномірність розподілу економічної активності між окремими віковими групами як чоловіків, так і жінок (рис. 2.3.1).

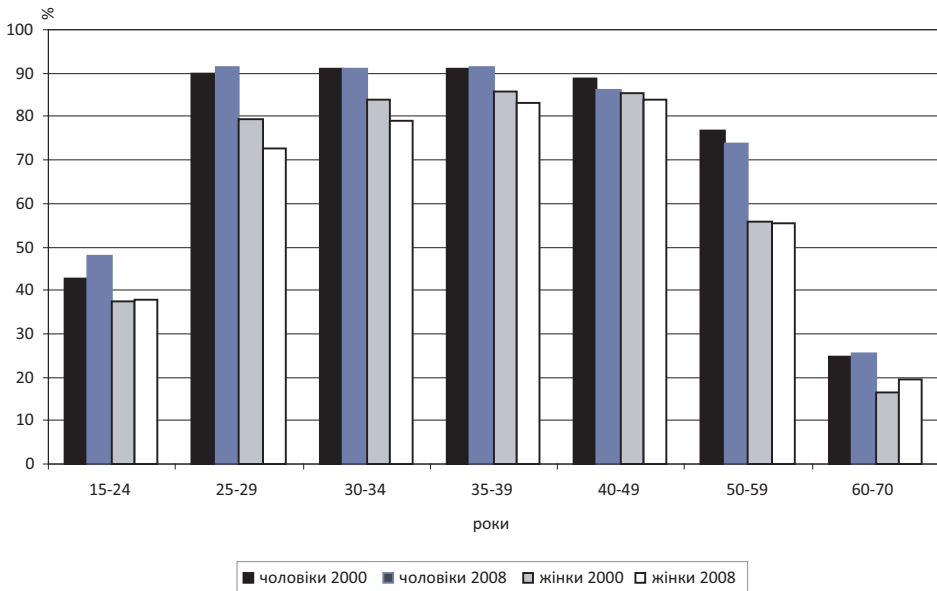

Рис. 2.3.1. Рівні економічної активності чоловіків та жінок за віком у 2000 та 2008 рр.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Неоднорідність структурних зрушень у складі вікових груп економічно активних чоловіків стосується зменшення рівнів економічної активності представників високоактивних вікових груп (40–49 та 50–59 років). Натомість простежувалося зниження рівнів економічної активності жінок найбільш продуктивних вікових груп (25–29 та 30–39 років), пов'язане насамперед з народженням та вихованням дітей.

Дія цих тенденцій триває й надалі. Зокрема, рівні економічної активності жінок, незважаючи на збільшення до позначки 58,5 % у I півріччі 2009 р. порівняно з 57,8 % за аналогічний період 2008 р., досі залишаються нижчими за рівні економічної активності чоловіків. Утримання більш низьких рівнів жіночої економічної активності може бути пояснене насамперед зменшенням участі в економічній діяльності жінок продуктивного віку, ускладненням повернення на ринок праці внаслідок недостатньо розвиненої мережі дошкільних закладів, гендерною нерівністю при працевлаштуванні, збереженням низького віку виходу жінок на пенсію. Водночас було помітне хоча і незначне, але зниження рівнів економічної активності чоловіків – із 70,0 % у I півріччі 2008 р. до 69,0 % у I півріччі 2009 р. Це – наслідок зростання рівня смертності чоловіків, яке припадає на початок працездатного віку (внаслідок несприятливих умов праці), а також більш низької середньої очікуваної тривалості життя при народженні в чоловіків.

Стосовно вікових особливостей економічної активності слід відзначити такі обмеження її зростання: для молоді – зростання вагомості чинника здобуття вищої освіти та збільшення тривалості шкільної освіти до 12 років; для осіб старшого віку – це насамперед стан здоров'я, що визначає фізичну міру працездатності. Більш активну економічну поведінку демонструють представники більш молодих вікових груп (навіть незважаючи на пов'язані з цим ризики) та населення з вищими рівнями освіти.

Міжпоселенські особливості економічної активності проявляються внаслідок збереження орієнтованості жителів сільської місцевості на роботу з невеликою гарантованою заробітною платою, отримання прибутку від підсобного господарства, самозайнятості у ньому членів сім'ї. Цим пояснюється хоча й незначне, але зростання рівня економічної активності в сільській місцевості (з 66,2 % у I півріччі 2008 р. до 67,2 % у I півріччі 2009 р.). Спостерігалось також незначне зниження цього рівня в містах (з 62,4 % до 61,8 % за аналогічний період часу), у першу чергу, за рахунок збільшення економічної неактивності. Найбільш імовірним контингентом, що може бути додатково залученим до ринку праці, є зневірені (особи, які втратили надію знайти роботу). Однак, враховуючи незначну їх кількість (143,2 тис. осіб у 2008 р.), у середньо- і довгостроковій перспективі не варто очікувати збільшення обсягів пропозиції робочої сили за рахунок цього сегмента. Загалом економічна активність в умовах демографічної кризи формується

під впливом депопуляції населення та збільшення рівня його старіння. Вищезазначені чинники істотно погіршують перспективи поліпшення стану економічної активності.

Аналіз зайнятості в статеві-віковому розрізі дає змогу зробити висновок щодо збереження більш низького рівня зайнятості жінок порівняно з чоловіками (54,2 % та 61,6 % у I півріччі 2009 р.). Водночас більш низький порівняно з середнім рівнем країн – членів ЄС рівень зайнятості чоловіків є результатом їх значної зайнятості на виробництвах із шкідливими умовами праці. Як наслідок, відбувається погіршення стану їхнього здоров'я, зберігається високий рівень смертності чоловіків працездатного віку. Збільшення рівня зайнятості молоді у віці 15–24 роки протягом останніх років (від 30,4 % у 2000 р. до 37,3 % у 2008 р.) свідчить про посилення мотивації до зайнятості цієї групи населення (насамперед за рахунок підвищення частки зайнятих цієї вікової групи в неформальному секторі економіки – на 3,6 в. п. протягом аналогічного періоду часу). Утім, рівень участі осіб старше працездатного віку в неформальному секторі також залишається високим (51,6 % у 2008 р.) внаслідок недостатньо високого рівня доходів пенсіонерів для забезпечення нормальних умов життя.

Регіональний розріз зайнятості свідчить про значні диспропорції, що сформувалися внаслідок обмежених можливостей створення нових робочих місць. Найбільш несприятливою залишається ситуація із зайнятістю в найбільш економічно розвинених регіонах. Зокрема, рівні зайнятості знизилися в I півріччі 2009 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього року від 60,6 % до 57,1 % (у Донецькій області), з 60,3 % до 58,1 % (у Харківській області), від 65,1 % до 63,3 % (у м. Київ). Водночас регіони з менш розвинутою економічною інфраструктурою змогли зберегти порівняно стабільну динаміку зайнятості (56,8 % у Львівській області, 56,4 % у Чернівецькій області).

Галузева структура зайнятості. З урахуванням орієнтованої на експорт спрямованості розвитку вітчизняної економіки протягом останнього часу достатньо загрозливим явищем є зниження індексів промислової продукції (у січні – серпні 2009 р. вони становили 70,4 % до відповідного періоду попереднього року)⁷, оскільки, навіть зважаючи на

⁷ Соціально-економічне становище України за січень – серпень 2009 р. Повідомлення Державного комітету статистики України.

тенденцію скорочення частки зайнятих у промисловому секторі (від 22,8 % у 2000 р. до 18,5 % у 2008 р.), промисловість залишається основним бюджетоформувальним видом економічної діяльності. Відповідно, це зменшує можливості зайнятості населення в промисловому виробництві, погіршує якість робочих місць та зумовлює зростання ризиків, пов'язаних із наповненням соціального бюджету. Кризові явища в економіці також зумовили скорочення попиту на представників будівельних професій у результаті послаблення інвестиційної активності та стрімкого зниження обсягів будівельних робіт у січні – серпні 2009 р. (46,4 % від їх обсягів за відповідний період попереднього року).

Водночас вплив економічної кризи на структуру зайнятості в Україні проявляється через скорочення обсягів зайнятості не тільки в базових сферах економіки, але й у сфері послуг, яка сприйнятлива до негативних змін економічної кон'юнктури. Збільшення частки зайнятих у сфері торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльності готелів та ресторанів із 15,5 % у 2000 р. до 22,6 % у 2008 р. було досягнуто в першу чергу за рахунок розвитку дрібнооптової торгівлі. Це забезпечувало зростання обсягів самозайнятості для працівників із невисоким рівнем кваліфікації. Враховуючи кризу неплатежів в економіці, наявні ускладнення реалізації виробленої вітчизняної та імпортованої продукції, зумовлені звуженням внутрішнього споживчого попиту, ситуація із зайнятістю у сфері торгівлі та послуг у найближчій перспективі може істотно погіршитися.

Аграрна зайнятість. Неefективність структурних реформ в українській економіці зумовила збереження значної частки зайнятих у сільськогосподарському виробництві (навіть незважаючи на скорочення цієї частки від 21,5 % у 2000 р. до 15,7 % у 2008 р.). Розвиток аграрного сектору економіки характеризувався використанням значної частки низькокваліфікованої праці з невисоким рівнем продуктивності, невисокою інвестиційною активністю. Зайнятість сільського населення переважно за найпростішими професіями (понад 51 % у 2008 р.) є свідченням не так браку професійної освіти, як відсутності належних місць працевлаштування за професією, слабкістю мотивації до підвищення рівня освіти. Водночас більш високий рівень зайнятості населення у віці 15–70 років у сільській місцевості порівняно з міськими поселеннями (відповідно, 61,9 % та 55,9 % у I півріччі 2009 р., є результатом

домінування зайнятості сільського населення в особистих селянських господарствах (ОСГ). Та й саме зайнятість в ОСГ забезпечує можливість отримання доходів (особливо для людей похилого віку, які раніше були членами КСП). На це вказує утримання 8,1 % частки доходів від продажу сільськогосподарської продукції та вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, у структурі сукупних ресурсів домогосподарств у I кварталі 2009 р.

Незважаючи на збереження позитивної динаміки виробництва продукції сільського господарства (обсяги за січень – серпень 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 р. зросли на 0,4 %), обмеження товарних потоків цієї продукції в умовах приєднання країни до СОТ, ускладнення кредитування, нерозвиненість соціальної інфраструктури в сільській місцевості, посилення конкуренції з боку іноземних товаровиробників може значно звузити сферу застосування аграрної праці та посилити ризики зростання сільського безробіття.

Статуси зайнятості. Домінування в складі зайнятих за статусами частки працюючих за наймом (82 % у 2008 р.) віддзеркалює об'єктивні тенденції розвитку сфери зайнятості, що сформувалися впродовж попередніх років. Утім, зменшення обсягів самозайнятості на 9,1 % у 2008 р. відбулося внаслідок скорочення зайнятості в особистому селянському господарстві, як найважливішої сфери застосування праці в неформальному секторі економіки. Самозайнятість не може трактуватися як найбільш ефективний механізм забезпечення продуктивної зайнятості, вона є насамперед інструментом протидії стрімкому зростанню безробіття в кризових умовах та дає змогу отримувати доходи від зайнятості.

Загострення ситуації на ринку праці впливає не тільки на економічну активність населення, а й на оцінку спроможності до підприємництва. Згідно з даними опитувань провідних соціологічних агенцій⁸, проведених із грудня 2008 р. до початку квітня 2009 р., найбільш різке зменшення цієї самооцінки відбулося саме в самозайнятих, найманих

⁸ Використано дані Національного інституту стратегічних досліджень, Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс», центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка.

працівників як підприємств та установ державного сектору, так і приватних підприємств. І тільки приватні підприємці, бізнесмени та фермери залишилися зорієнтованими на зайняття підприємницькою діяльністю.

Однак можливості зайнятості в малому та середньому бізнесі, як альтернатива перебування в стані незайнятості, в Україні залишаються обмеженими внаслідок недосконалості нормативно-правової бази розвитку малого та середнього бізнесу, непослідовності регуляторної політики. Саме тому залишається незначною частка малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції, робіт, послуг (16,3 %) та майже незмінною кількість малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення (72 одиниці) у 2008 р., що істотно ускладнює можливості розвитку сфери малого та середнього бізнесу. Це підтверджує необхідність удосконалення регуляторних засад розвитку цієї сфери, оскільки поступово в суспільстві формується нова модель економічної поведінки. Оцінюючи можливості подолання наслідків економічної кризи, значна частка населення (понад 63,4 %) починає розраховувати на власні зусилля, що свідчить про поступовий відхід населення від настроїв патерналізму.

Зайнятість у неформальному секторі економіки. Неформальний сектор економіки досі залишається найбільш прийнятною сферою застосування некваліфікованої праці, є буферною зоною між регламентованою та нерегламентованою зайнятістю. Згідно з даними Обстеження економічної активності населення, частка зайнятих у неформальному секторі економіки у 2008 р. становила 21,8 % від загальної кількості зайнятих. Зайнятість у неформальному секторі економіки була зосереджена в сільськогосподарському виробництві (65,6 % зайнятих у цьому секторі); будівництві; торгівлі; ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльності готелів та ресторанів (відповідно 12,1 % та 12,8 %). При цьому найвищий рівень участі в неформальному секторі економіки простежувався серед осіб віком 60–70 років внаслідок недостатності отриманого доходу для забезпечення нормальних умов життя. У структурі населення, зайнятого у неформальному секторі економіки, за рівнем освіти переважала частка населення з повною загальною середньою освітою (57,7 %), що свідчить про обмежені можливості застосування висококваліфікованої праці у цьому сегменті економіки.

Деформованість професійно-кваліфікаційної структури зайнятості виявляється через превалювання в структурі зайнятого населення України частки представників найпростіших професій, зайнятих насамперед у неформальному секторі економіки. Зокрема, впродовж останніх років помітно тенденцію до збільшення цієї частки (від 18,0 % у 2000 р. до 23,2 % у 2008 р.). Натомість, частка фахівців у структурі зайнятих поступово знижується (від 14,9 % у 2000 р. до 11,5 % у 2008 р.). Незначне збільшення частки робітників сфери обслуговування та торгівлі (з 11,1 % у 2000 р. до 14,1 % у 2008 р.), яке відбулося останнім часом, свідчить не так про розширення сегмента сфери послуг, як про зростання частки зайнятих у роздрібній торгівлі. Відсутність ефективних процесів реструктуризації зайнятості, превалювання зайнятості у низькопродуктивних видах економічної діяльності з невисоким рівнем інноваційної активності істотно ускладнюють узгодження попиту та пропозиції робочої сили в професійно-кваліфікаційному розрізі (з урахуванням необхідності формування інноваційної моделі суспільства), можливості мінімізації негативних наслідків впливу кризових явищ на структуру зайнятості.

На підвищення трудової мобільності впливає також зниження частки витрат підприємств на підвищення кваліфікації кадрів. Зокрема, кількість навчених новим професіям у 2008 р. порівняно з попереднім роком зменшилася на 6,6 %, а працівників, що підвищили кваліфікацію, – на 4,5 %. Переважно це стосувалося будівництва (зменшення на 23,1 % та 16,6 % відповідно), фінансової діяльності (на 15,8 % та 14,2 %) та промисловості (на 6,8 % та 8,9 %). Руйнація механізму взаємодії освіти та виробництва, обмежені можливості фінансування підприємствами витрат на підвищення кваліфікації працівників не тільки погіршують якість їх трудового потенціалу, але й сприяють зростанню сумнівів працівників щодо можливостей ефективного використання набутих професійних знань і навичок, отримання заробітної плати відповідно до кваліфікаційного рівня працівника.

Неповна зайнятість. Перебування економіки України в кризовому стані потребує пошуку та використання відповідних механізмів адаптації економічно активних підприємств до функціонування в умовах скорочення обсягів виробництва, неповного завантаження виробничих потужностей. Флексибілізація зайнятості є одним з найбільш поширених

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

інструментів мінімізації негативних наслідків кризи на зайнятість. Використання практики вимушеної неповної зайнятості роботодавцями спрямоване, з одного боку, на збереження найбільш кваліфікованого кадрового потенціалу підприємства, а з іншого – на стимулювання звільнень за власним бажанням або за угодою сторін (натомість звільнення з економічних причин). Це, у свою чергу, забезпечує економію на виплаті вихідних допомог та поліпшує показники статистичної звітності підприємств щодо звільнення працівників унаслідок структурної кризи.

У липні 2009 р. порівняно з початком року кількість працівників, які були у відпустках із дозволу та ініціативи адміністрації, зменшилася з 1071,4 тис. осіб до 347,5 тис. осіб. Натомість обсяги часткової зайнятості (зайнятості неповний робочий день) за цей період майже не зменшилися, а були на рівні 10,1–10,3 % від кількості штатних працівників. Частка зайнятих неповний робочий день у промисловості стрімко зросла від 8,4 % у 2007 р. до 19,7 % у липні 2009 р., у будівництві – від 7,8 % до 24,3 %, що відображає тенденції скорочення обсягів виробництва в цих сферах економіки (рис. 2.3.2.).

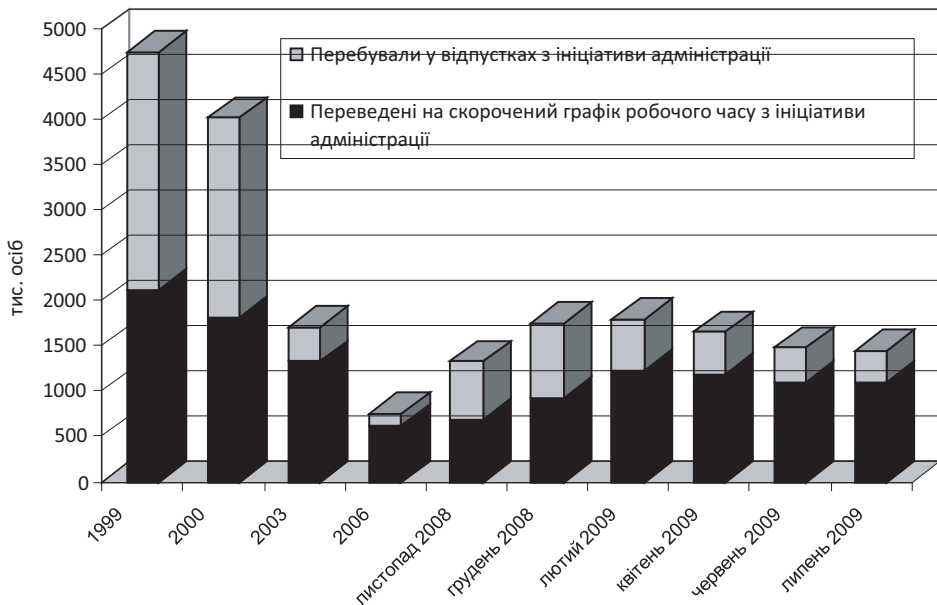

Рис. 2.3.2. Динаміка вимушеної неповної зайнятості в Україні в 1999–2009 рр.
Джерело: за даними Державного комітету статистики України [Електронний ресурс].
– Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У регіональному зрізі найбільш значні обсяги вимушеної неповної зайнятості характерні насамперед для економічно розвинених регіонів. Зокрема, у липні 2009 р. частка працівників, що перебували у відпустках з дозволу та ініціативи адміністрації та були зайняті неповний робочий день, становила в Запорізькій області – 23,6 %, Луганській – 20,0 %, Дніпропетровській – 17,8 %, Донецькій – 16,0 %, Харківській – 13,8 %. Проблеми з реалізацією виробленої продукції, криза неплатежів, відсутність дешевих кредитних ресурсів призвели до значного погіршення фінансово-економічного стану більшості економічно активних підприємств цих регіонів, скорочення обсягів будівництва, відтоку інвестицій, що, відповідно, стимулювало підприємства використовувати таку практику.

За узагальненими даними опитувань провідних соціологічних агенцій України⁹, проведених із середини грудня 2008 р. до початку квітня 2009 р., 30 % громадян особисто потерпають від звільнення, безоплатних відпусток, переведення на неповний робочий день, неможливості знайти роботу. Вважають безробіття реальною перспективою для себе 40 % опитаних (у вересні 2008 р. 25 % респондентів); мають серед близьких чи знайомих таких людей, яких вже звільнили внаслідок економічної кризи, близько 50 % (у грудні 2008 р. – 34 %), стільки ж мають серед близьких чи знайомих таких людей, яких попередили про звільнення.

Серед економічно активного населення на загрозу можливої втрати роботи вказують 70 % службовців, 67 % працівників сільського господарства та промисловості, 63 % керівників підприємств, установ, організацій та їх підрозділів і тільки 37 % підприємців. Тобто в умовах початку кризи та зростання безробіття підприємців майже у два рази менше турбує порівняно з іншими категоріями зайнятого населення очікуване зростання безробіття, скорочення штатів підприємств, проблема пошуку роботи та зміни професії.

Стан соціально-трудових відносин. Із початком фінансово-економічної кризи посилилася негативна тенденція прихованого звільнення у

⁹ Використано дані Національного інституту стратегічних досліджень, Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс», центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень ім. Олександра Яременка.

випадку скорочення штату або змін в організації виробництва й праці шляхом підміни його звільненням за угодою сторін та за власним бажанням, що свідчить про нереалізовані гарантії захисту працівників від незаконного звільнення. Розширення сфери використання строкових трудових договорів є об'єктивним чинником посилення гнучкості трудових відносин у ринковому економічному середовищі. Утім, практика показує, що в ряді випадків роботодавці використовують строкові трудові договори з метою уникнення необхідності дотримання трудових прав працівника.

Динаміка окремих показників діяльності Національної служби посередництва і примирення (НСПП) як органу сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів) за 2006–2008 рр. не дає підстав говорити про підвищення її ефективності. Якщо за 11 місяців 2006 р. було вирішено 91 колективний трудовий спір, то за 2008 р. загалом на 11 % менше, на 16,7 % зменшилася кількість задоволених вимог, висунутих у колективних трудових спорах ¹⁰.

Загалом зміни в структурі зайнятості України свідчать про існування проблем з розподілом зайнятості за віком, статтю, професіями та видами економічної активності. Наростання кризових явищ в економіці може призвести до домінування негативних тенденцій розвитку ринку праці, звуження можливостей працевлаштування та ускладнення реалізації політики зайнятості.

2.3.2. Тенденції безробіття в Україні

Негативний вплив економічної кризи на розвиток вітчизняного ринку праці проявився внаслідок збільшення соціальних шоків, пов'язаних зі зростанням рівня безробіття та втратою можливостей працевлаштування економічно активного населення. Обстеження економічної активності населення за I півріччя 2009 р. ¹¹ певною мірою відобразило коливання рівнів безробіття на поточний момент. Зокрема, кількість безробітних (згідно з даними вибіркового обстеження економічної активності населення) у I півріччі 2009 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього року збільшилася на 43,5 % (з 1401,2 тис. осіб до

¹⁰ За даними web-сайту НСПП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nspp.gov.ua>.

¹¹ Економічна активність населення у I півріччі 2009 року. Експрес-випуск Держкомстату України від 25.09.2009 р. – № 208. – С. 5–7.

2010,4 тис. осіб). Зростання рівня безробіття населення (розрахованого за методологією МОП) за аналогічний проміжок часу з 6,2 % до 9,1 % пов'язане передусім з посиленням негативних тенденцій розвитку національної економіки наприкінці 2008 р., що призвело до скорочення обсягів виробництва.

Водночас статистика зареєстрованого ринку праці дає змогу отримати більш наближені за часом дані, хоча й охоплює лише сегмент ринку праці (рис. 2.3.3).

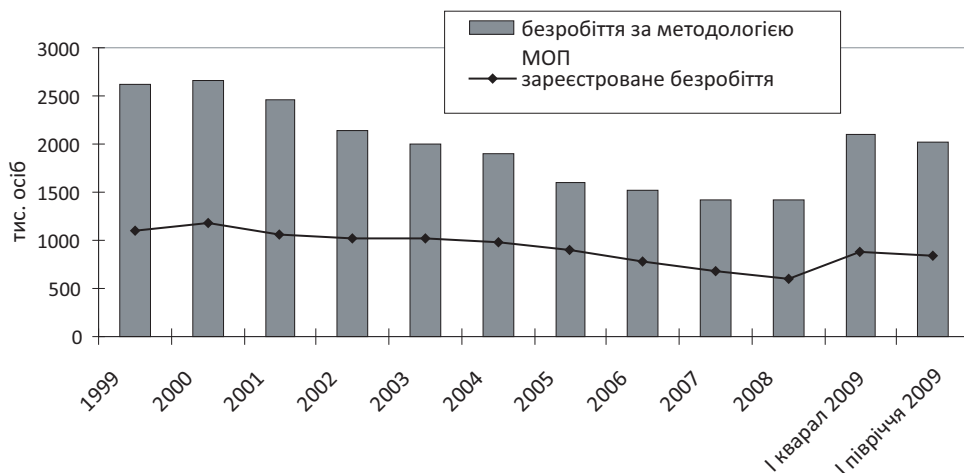

Рис. 2.3.3. Кількість безробітних за методологією МОП та зареєстрованих безробітних у 1999–2009 рр.

Джерело: за даними Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Динаміка зареєстрованого безробіття вказує на посилення активності безробітних щодо реєстрації в Державній службі зайнятості наприкінці минулого року. Так, середньомісячна кількість зареєстрованих безробітних у I півріччі 2009 р. зросла порівняно з аналогічним періодом 2008 р. на 32,9 % і становила 830,4 тис. осіб у I півріччі 2009 р. Це збільшення свідчить не так про сезонні коливання безробіття, як про збільшення чисельності незайнятого населення у зв'язку із скороченням обсягів виробництва.

Збільшення середнього розміру допомоги з безробіття за місяць – із 571,07 грн на кінець грудня 2008 р. до 645,45 грн на кінець серпня 2009 р. свідчить про зростання чисельності офіційно зареєстрованих безробітних, які мали на момент звільнення більш високий рівень оплати праці.

Збільшення тривалості безробіття також залишається одним з найбільш серйозних викликів розвитку ринку праці, оскільки перебування в стані безробіття протягом тривалого проміжку часу не тільки знижує шанси безробітного на працевлаштування (відповідно до вимог щодо оплати та умов праці), але й погіршує якість трудового потенціалу країни, призводить до посилення соціального напруження в суспільстві. На тривалість безробіття найбільше впливають вік, стать, освіта та регіон проживання. Зокрема, за даними вибіркового дослідження економічної активності населення, у 2008 р. частка безробітного населення (за методологією МОП), яке було в стані безробіття більше одного року, становила 28,7 % (серед жінок – 29,8 %, чоловіків – 27,9 %, у міських поселеннях – 30,4 %, у сільській місцевості – 24,5 %). Аналізуючи тривалість перебування безробітних на обліку Державної служби зайнятості, можна відзначити зменшення частки довготривалого безробіття (понад один рік) із 17,8 % у I півріччі 2008 р. до 12,5 % у I півріччі 2009 р.

Значне скорочення обсягів виробництва, яке простежується протягом останніх місяців, вже обумовило поступове збільшення «навісу» кількості незайнятих та зменшення кількості вакансій. Наростання негативних очікувань з боку виробників виявилось внаслідок скорочення обсягів загальної потреби в робочій силі, заявленої підприємствами. Зокрема, у серпні 2009 р. порівняно з аналогічним періодом 2008 р. спостерігалось скорочення кількості вакансій робітників майже на 71 %, службовців – на 48,9 % та осіб, що не мають професій, – на 60,8 %. За видами економічної діяльності в I півріччі 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 р. найбільш суттєво скоротилася потреба підприємств промисловості; будівництва; торгівлі; ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; діяльності готелів та ресторанів.

Зважаючи на погіршення макроекономічної кон'юнктури, логічним є скорочення обсягів працевлаштування незайнятого населення. Зокрема, рівень працевлаштування незайнятого населення за сприянням служби зайнятості (як відношення кількості незайнятих осіб, працевлаштованих Державною службою зайнятості, до загальної кількості осіб, що перебували на обліку в службі зайнятості впродовж звітного періоду) знизився від 12,8 % у серпні 2008 р. до 6,5 % у серпні 2009 р.

Це є результатом не тільки зменшення можливостей працевлаштування за сприянням Державного центру зайнятості внаслідок стрімкого скорочення кількості вакансій в економіці, але й збільшення кількості зареєстрованого незайнятого населення.

Водночас чисельність безробітних, знятих з обліку без вирішення питання працевлаштування, збільшилася за аналогічний період часу від 32,3 тис. осіб до 62,9 тис. осіб, внаслідок невідповідності вимог до умов оплати та найму з боку як роботодавців, так і тих, хто шукає роботу. Регіональна диференціація зняття з обліку без працевлаштування (найбільша – у Донецькій та Дніпропетровській областях, найменша – у м. Севастополь) також вказує на різні можливості забезпечення працевлаштування.

Аналіз заходів активної політики зайнятості показує зменшення кількості незайнятих, направлених для участі в громадських роботах, від 41,8 тис. осіб у серпні 2008 р. до 21,7 тис. осіб у серпні 2009 р., що демонструє не тільки збільшення «навісу» незайнятості, але й звуження можливості фінансування активних заходів протидії безробіттю. Ефективність заходів активної політики зайнятості може бути проаналізована на основі даних про кількість зареєстрованих безробітних, які закінчили професійне навчання безробітних, що скоротилася майже вдвічі (від 12,6 тис. осіб у серпні 2008 р. до 6,9 тис. осіб у серпні 2009 р.). Зростання кількості безробітних, яким було призначено допомогу з безробіття, призвело до істотного збільшення суми витрат Державного фонду сприяння зайнятості населення на виплату допомоги з безробіття (від 189,9 тис. грн у серпні 2008 р. до 312,5 тис. грн у серпні 2009 р.). Однак ці виплати були спрямовані насамперед на фінансування заходів пасивної політики зайнятості, тоді як активні заходи протидії стрімкому зростанню безробіття фінансувалися менше.

Найбільш стійкою групою серед економічно активного населення щодо самооцінки спроможності до підприємництва в умовах загострення ситуації на ринку праці залишається прошарок безробітних. Орієнтації та наміри безробітного населення щодо підприємницької діяльності залишаються більш стабільними порівняно з тими, хто має робоче місце на ринку праці (навіть на умовах вимушеної неповної зайнятості, у режимі скороченого робочого дня, перебуваючи у відпустках з ініціативи адміністрації тощо). Безробітні не сподіваються в кри-

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

зових умовах знайти привабливе місце роботи й демонструють приблизно докризові рівні намірів, установок та орієнтацій щодо підприємництва. Це вказує на можливий пріоритет фокусування процесу перепідготовки в системі Державної служби зайнятості на навчання безробітних основам підприємницької діяльності.

Стосовно регіональної диференціації за рівнями безробіття за методологією МОП, у 2008 р. слід відзначити найбільшу концентрацію безробітних у західних регіонах – Тернопільській та Рівненській (по 8,8 %), Житомирській (8,7 %) областях. Натомість рівень безробіття в м. Київ залишається найнижчим – 3,1 %, навіть незважаючи на певне збільшення наприкінці 2008 р., зумовлене впливом сезонних чинників.

Рівень жіночого безробіття за методологією МОП (7,3 % у I півріччі 2009 р.), нижчий за рівень чоловічого безробіття (10,8 % за аналогічний період часу), що може бути пояснено вищими показниками жіночої економічної неактивності, більшою ймовірністю виходу зі складу робочої сили після певного періоду безробіття.

Однак загалом реальна ситуація з безробіттям в Україні може бути охарактеризована лише з урахуванням обсягів прихованого безробіття, розрахованих за даними про кількість найманих працівників в еквіваленті повної зайнятості, та оцінки незареєстрованого безробіття (рис. 2.3.4).

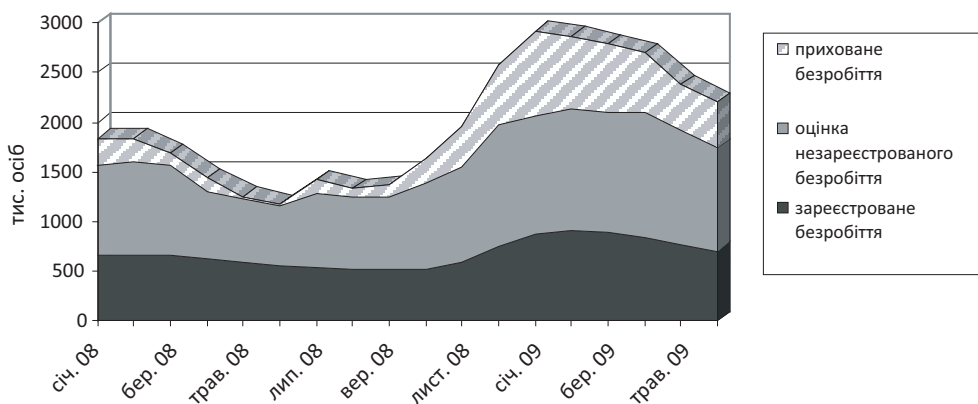

Рис. 2.3.4. Обсяги інтегрального безробіття в Україні у 2008–2009 рр., тис. осіб
Джерело: за даними розрахунків ІДСД НАН України.

За отриманими даними, обсяги інтегрального безробіття, починаючи з вересня 2008 р., стрімко збільшилися саме в результаті зростання масштабів незареєстрованого безробіття.

Недостатньо високий розмір допомоги з безробіття, обмежені можливості працевлаштування за сприяння ДСЗ на вакантні робочі місця з належними умовами оплати та найму (внаслідок обмеженої їх пропозиції) істотно вплинули на обсяги та масштаби зареєстрованого безробіття. Саме тому фактичний обсяг безробіття (враховуючи і часткове безробіття) може бути оцінений лише з урахуванням обсягів безробіття за методологією МОП. Зниження обсягів інтегрального безробіття протягом II кварталу 2009 р. віддзеркалює об'єктивні тенденції послаблення активності реєстрації безробітних у Державному центрі зайнятості, вплив сезонного чинника, зниження обсягів незареєстрованого безробіття, пов'язане з поступовим зменшенням кількості безробітного населення (за методологією МОП), та, загалом, поступову адаптацію ринку праці до змін економічної кон'юнктури.

Погіршення макроекономічної ситуації в країні протягом останнього часу зумовило зменшення можливостей зайнятості, що, відповідно, погіршує перспективи розвитку національного ринку праці. Загалом реакція ринку праці України на світову фінансову кризу демонструє лише верхівку більш глибоких і тривалих фундаментальних суперечностей, які формувалися на ринку праці та у сфері зайнятості протягом років незалежності.

На сьогодні найбільш значущими чинниками розвитку ринку праці, які світова криза лише загострила, є: професійно-кваліфікаційні диспропорції попиту та пропозиції робочої сили; неповне використання зайнятої робочої сили; стабільно високий рівень малопродуктивної неформальної зайнятості; низька інституціоналізація обігу безробіття; невідповідність галузевої структури зайнятості потребам інноваційного розвитку економіки.

З метою мінімізації негативного впливу економічної кризи на розвиток вітчизняного ринку праці необхідно створити умови для макроекономічної стабілізації за рахунок проведення дієвих структурних реформ в економіці, змін у фіскальній та регуляторній політиці, спрямованих на поживлення виробництва, залучення інвестиційних ресурсів, підтримку національних товаровиробників, стимулювання

розвитку малого та середнього бізнесу, збереження наявних та створення нових робочих місць.

Серед напрямів мінімізації ризиків на ринку праці України, пов'язаних з удосконаленням інституційного середовища, необхідно виокремити:

1) стимулювання підвищення економічної активності населення регіонів;

2) забезпечення дієвості процесу реструктуризації зайнятості; трансформація галузевої структури зайнятості в бік збільшення частки зайнятих в обслуговуванні бізнесу, сфері послуг, інформації;

3) підвищення трудової мобільності; застосування гнучких режимів зайнятості з розробленням відповідного механізму компенсації втрат у доходах від зайнятості;

4) сприяння розвитку самозайнятості та зайнятості на малих і середніх підприємствах із метою забезпечення можливостей зайнятості для звільнених працівників;

5) спрощення адміністрування податкової, ліцензійної, дозвільної та звітної політики у сфері малого підприємництва; активізація програми відшкодування відсотків за кредитами та державного гарантування кредитів малому підприємству;

6) запобігання збільшенню аграрного безробіття за рахунок стимулювання агропромислової кооперації, диверсифікації сільської економіки, створення робочих місць у несільськогосподарській сфері, розбудови інститутів інфраструктури виробничого та соціального призначення, системи агросервісу, переробних підприємств, торговельної мережі (у т. ч. місцевих ринків), розвитку агротуризму;

7) сприяння диверсифікації сільської економіки шляхом розвитку підприємництва на селі на основі розвитку сільської громади, залучення ресурсного потенціалу місцевих громад (людського, природного, фінансового) для розвитку малого та середнього підприємництва, забезпечення можливостей підвищення освітнього рівня зайнятих, створення робочих місць у сільській місцевості;

8) запровадження нормативу неоподаткованого реінвестування в розширення або модернізацію робочих місць диференційовано за галузями та регіонами;

9) організація на громадському рівні моніторингу регіональної системи робочих місць та робочої сили в професійно-кваліфікаційному

плані, вартості робочих місць, галузевої спеціалізації, освітньої діяльності професійно-технічних закладів освіти та вищої освіти;

10) покращення якості пропонованих вакансій за рахунок забезпечення повноти, достовірності та доступності інформації про робочі місця та вимоги роботодавця, яка надається претендентам на заміщення вільних робочих місць; розроблення механізмів стимулювання роботодавців до надання інформації щодо робочих місць;

11) підвищення ефективності програм професійної підготовки та перепідготовки незайнятого населення з метою підвищення його конкурентоспроможності на ринку праці за рахунок залучення ресурсів з альтернативних джерел фінансування;

12) інтенсифікація впровадження найбільш ефективних навчальних програм, модульних технологій, засобів короткотермінового навчання (дистанційна, екстернатна форма навчання, вивчення окремих блоків і/або окремих дисциплін, необхідних фахівцю на його місці роботи);

13) створення умов для розширення обсягів громадських робіт з метою реалізації інвестиційних проектів із розбудови транспортної інфраструктури (зокрема, для підготовки проведення чемпіонату Євро-2012), розвитку депресивних територій з високою концентрацією безробіття;

14) розроблення регіональних програм зайнятості, що передбачають урахування специфіки регіонального розвитку та можливостей забезпечення працевлаштування населення цих регіонів;

15) забезпечення ефективної діяльності Державного департаменту нагляду за додержанням законодавства про працю Міністерства праці та соціальної політики України в частині здійснення контролю над дотриманням роботодавцями визначених законодавством і колективними договорами гарантій у сфері зайнятості та оплати праці;

16) посилення контролю за дотриманням трудового законодавства з боку роботодавців у частині забезпечення соціальних гарантій звільненим унаслідок скорочення штату працівникам за умов застосування режимів неповної зайнятості.

2.4. Вплив економічної ситуації на рівень життя населення

2.4.1. Основні тенденції доходів населення та його купівельної спроможності

Починаючи з перших років економічного зростання, в Україні простежувалися стійкі тенденції до підвищення як номінальних, так і реальних доходів. Так, із 2000 до 2008 рр. номінальні доходи 12 підвищувалися стабільно високими темпами і за весь період зросли у 8,4 раза. Також простежується тенденція до зростання загальних доходів домогосподарств у зіставних цінах (ціни 1999 р.) – із 2001 р. доходи зростали щорічно на 10–18 %, а найбільші темпи зростання спостерігалися в 2005 р. і становили 27 %.

Протягом 2000–2007 рр. в Україні спостерігалось постійне випередження зростання загальних доходів домогосподарств над їх сукупними витратами. Однак у 2008 р. ця тенденція була порушена – якщо сукупні витрати домогосподарств у цінах 1999 р. зросли на 20,2 %, то їх загальні доходи – лише на 12,2 % порівняно з попереднім роком. Рівень зростання сукупних витрат домогосподарств виявився найвищим за весь аналізований період. Таким чином, якщо у 2007 р. співвідношення загальних доходів та сукупних витрат становило 1,13, то в наступному році воно скоротилося до 1,05, тобто виявилось навіть меншим, ніж у 2006 р., коли становило 1,07, що свідчить про істотне зниження купівельної спроможності доходів домогосподарств.

Структурі загальних доходів домогосподарств України притаманна невисока частка надходжень від оплати праці, що пов'язано насамперед зі значною кількістю осіб похилого віку, основним джерелом доходів яких є пенсії.

Хоча протягом 1999–2007 рр. простежувалася тенденція до постійного зростання частки доходів, отримуваних від оплати праці (від 35,1 % у 1999 р. до 52,5 % у 2007 р.), однак вона й досі дещо перевищує половину всіх отримуваних доходів.

¹² Загальні доходи домогосподарств за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України.

Необхідно зазначити, що це збільшення відбувалося на фоні істотного скорочення натуральних надходжень від ОПГ, але частка доходів від пенсій при цьому також зростала (рис. 2.4.1.).

Темпи зростання частки доходів від оплати праці були нерівномірними – від 0,2 в. п. (2004 р.) до 4,4 в. п. (2000 р.), але завжди мали позитивний характер. Однак у 2008 р. зафіксовано зменшення частки оплати праці в структурі загальних доходів домогосподарств. Величина зменшення незначна (0,1 в. п.), викликає занепокоєння власне факт такого зменшення, що відбулося вперше за 10 років.

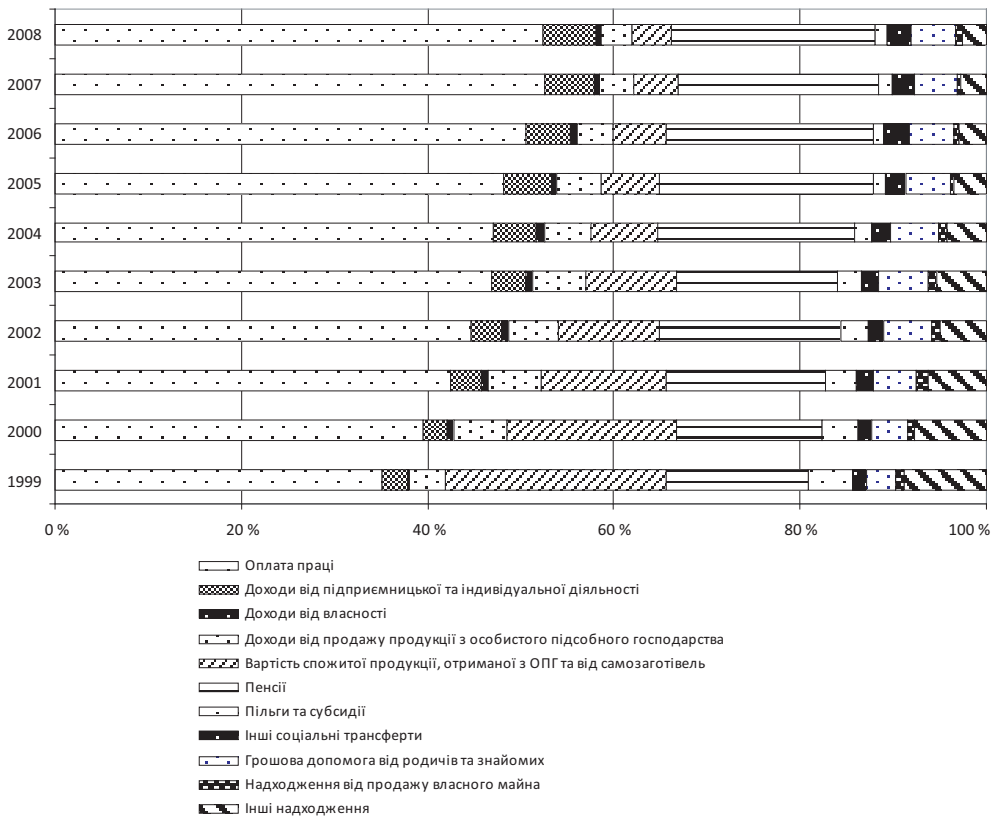

Рис. 2.4.1. Структура загальних доходів домогосподарств України у 1999–2008 рр., %

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Значна частка пенсіонерів у складі населення є не єдиним чинником, що негативно впливає на структуру доходів. Так, у домогосподарствах, що складаються тільки з осіб, що працюють, або з осіб, які працюють, та дітей, частка доходів від оплати праці хоча й вища, ніж у середньому по Україні, однак досить низька – тільки 72 % (2008 р.). Тобто особи, які працюють, близько чверті своїх доходів отримують не від своєї трудової діяльності, а з інших джерел – різноманітних соціальних трансфертів, від ОПГ, як допомогу від родичів тощо.

Характерно, що доходи від підприємницької діяльності ніколи не становили суттєвого внеску у структуру доходів та досягли найвищих показників у 2008 р. і становили 5,6 % загальних доходів.

Розмір заробітної плати як основного джерела доходів стабільно зростав, починаючи з 2001 р. У 2000–2008 рр. річні темпи приросту номінальної заробітної плати не були нижчі за 21 %, а впродовж 2001, 2005, 2008 рр. сягав 34–36 %.

Зростання реальної заробітної плати у 2001–2006 рр. щороку становило 15–20 %, у 2007–2008 рр. цей приріст був значно нижчий (відповідно, 12,5 % та 6,3 %), що було зумовлено високою інфляцією, а в IV кварталі 2008 р. – також із впливом фінансово-економічної кризи.

За дев'ять місяців 2008 р. середня заробітна плата зросла на 395 грн. Однак у жовтні її розмір практично залишився на рівні вересня, а в листопаді скоротився на 93 грн. У грудні, як і щорічно, різноманітні додаткові виплати за підсумками року забезпечили істотне підвищення розміру зарплати (уперше її середній рівень перевищив 2 тис. грн), але тим різкішим було її зниження в січні 2009 р. – до 1665 грн.

Протягом січня – серпня 2009 р. рівень середньомісячної номінальної заробітної плати зріс на 15,3 %. За цей час щомісячний розмір індексу споживчих цін на товари та послуги, згідно з офіційними даними Держкомстату України, неухильно зменшувався; загалом за вісім місяців 2009 р. ціни зросли на 8,2 % (рис. 2.4.2).

Таким чином, реальна заробітна плата (у цінах грудня 2008 р.) від січня до серпня зросла на 9,6 %. До того ж у травні простежувалося зменшення рівня реальної заробітної плати порівняно з попереднім місяцем на 0,2 %, а в серпні – на 4,2 %.

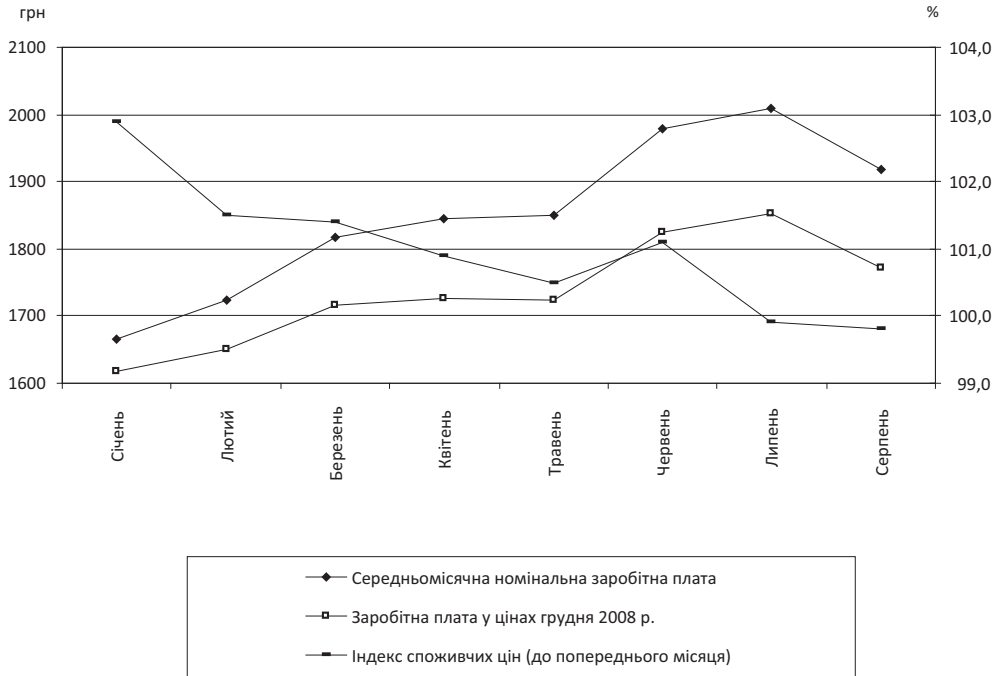

Рис. 2.4.2. Динаміка номінальної та реальної заробітної плати в січні – серпні 2009 р.
Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Однак наведені розміри заробітної плати до рівня цін грудня 2007 р. демонструють зовсім інший характер її зміни:

– по-перше, різке скорочення розміру реальної заробітної плати в листопаді 2008 р. (що нехарактерне для попередніх років);

– по-друге, у 2009 р. помісячні розміри заробітної плати виявилися меншими порівняно з відповідними місяцями попереднього року (рис. 2.4.3).

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

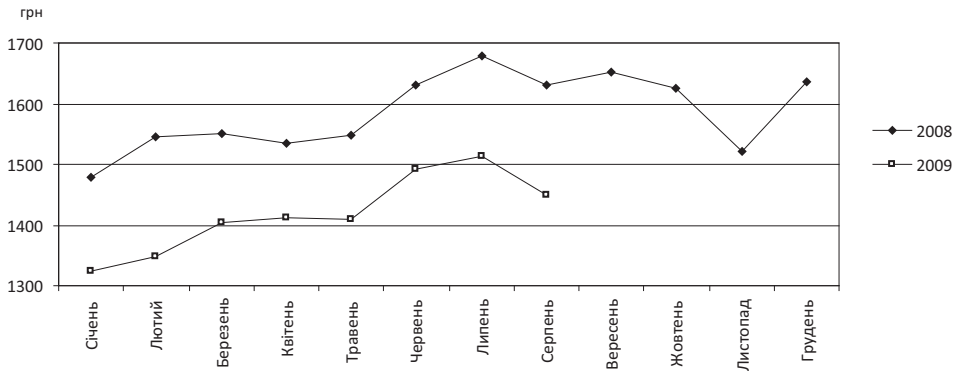

Рис. 2.4.3. Динаміка середньомісячного розміру заробітної плати у 2008 – серпні 2009 рр. (у цінах грудня 2007 р.), грн

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Слід відзначити, що така ситуація простежується вперше з 2000 р., однак тоді реальна заробітна плата (у цінах грудня 1998 р.) порівняно з відповідними місяцями 1999 р. була меншою на десяти частки відсотка. У поточному році помісячне порівняння розмірів заробітної плати демонструє значно більше її зменшення – від 8 % у квітні до 12,7 % у лютому.

Отже, хоча номінальна заробітна плата протягом січня 2008 – серпня 2009 рр. зросла на 26 %, реальний її розмір (у цінах грудня 2007 р.) скоротився на 1,9 %.

Середній розмір пенсії протягом I півріччя 2009 р. зріс лише на 3 %, у той час як за той же період часу попереднього – на 6 %. Загалом за 2008 р. середня пенсія зросла на 20 %, насамперед завдяки перерахунку пенсій, здійсненому з 1 жовтня 2008 р. згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України»¹³.

¹³ З 1 жовтня 2008 р. згідно із Законом України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» здійснено перерахунки пенсій, призначених відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», у зв'язку зі збільшенням величини оцінки одного року страхового стажу з 1,2 до 1,35 %.

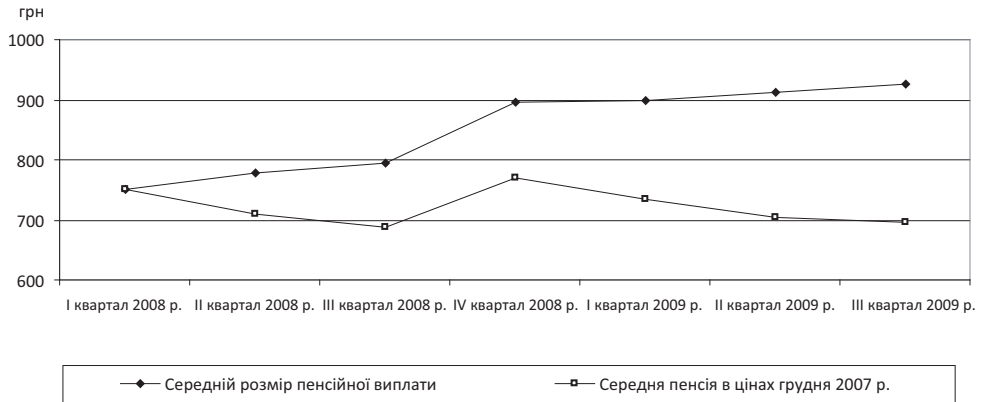

Рис. 2.4.4. Динаміка номінального та реального розміру середньої пенсії в Україні (станом на початок кварталу), грн

Джерело: за даними Пенсійного фонду України.

Перерахунок середньої пенсії на ціни грудня 2007 р. показує, що реальний її розмір неухильно (за винятком III кварталу 2008 р.) зменшувався і станом на липень 2009 р. становив лише 93 % від рівня показників на початку 2008 р.

Кінець 2008 р. характеризується різким збільшенням заборгованості з виплати заробітної плати: якщо протягом 2007 р. та 10 місяців 2008 р. розмір заборгованості на початок місяця коливався в межах 700–900 млн грн, то в листопаді 2008 р. він перевищив 1 млрд грн, а в грудні сягнув 1,7 млрд грн. І хоча на початку 2009 р. розмір заборгованості скоротився, тим не менш протягом січня – серпня 2009 р. заборгованість зросла на 36 %, сягнувши 1,6 млрд грн станом на вересень 2009 р., що становить 7,8 % фонду оплати праці за серпень.

Найбільші розміри заборгованості накопичено в промисловості (54,8 % загального обсягу) та будівництві (15,7 %). У цих видах діяльності (на економічно активних підприємствах) також найбільший відсоток працівників, яким не виплачено заробітну плату, – відповідно 8,6 % та 13,2 % загальної кількості штатних працівників.

Деяке зростання заборгованості простежується також на підприємствах соціальної сфери, де заробітна плата виплачується за рахунок

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

державного та місцевих бюджетів, що демонструє існування певних проблем, пов'язаних з виконанням дохідної частини бюджетів.

Однією з головних проблем оплати праці в Україні є надмірна та необґрунтована диференціація заробітної плати за видами економічної діяльності. До того ж упродовж періоду економічного зростання ця диференціація тільки збільшувалася – найбільший приріст заробітної плати простежувався саме в тих видах діяльності, де вона найвища. Так, абсолютний приріст заробітної плати протягом 2000–2008 рр. у фінансовій діяльності сягнув 3187 грн, у державному управлінні – 2246 грн, тоді як у сільському господарстві – лише 965 грн, охороні здоров'я – 1039 грн, освіті – 1292 грн (табл. 2.4.1.).

Таблиця 2.4.1

Динаміка заробітної плати в Україні
за видами економічної діяльності у 2000–2009 рр., грн

	2000	2008	Приріст за 2000–2008 рр.	Серпень 2009 р.	Приріст порівняно з серпнем 2008 р.
Усього	230	1806	1576	1919	47
Сільське господарство, мисливство	111	1076	965	1301	27
Лісове господарство	175	1311	1136	1373	26
Рибальство, рибництво	147	913	766	990	93
Промисловість	302	2017	1715	2156	-1
Будівництво	260	1832	1572	1589	-479
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	226	1514	1288	1575	2
Діяльність готелів та ресторанів	178	1221	1043	1285	13
Діяльність транспорту та зв'язку	336	2207	1871	2416	98
Фінансова діяльність	560	3747	3187	4033	81

Національна доповідь

Продовження табл. 2.4.1.

Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	278	2085	1807	2191	44
Державне управління	335	2581	2246	2739	-26
Освіта	156	1448	1292	1501	240
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	138	1177	1039	1333	174
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	162	1511	1349	1796	320

Джерело: за даними офіційного web-сайту Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Динаміка заробітної плати за останні 12 місяців дає підстави зробити висновок, що найбільшою мірою криза вплинула на оплату праці в будівництві, де розмір заробітної плати знизився на 479 грн. Деяке зменшення заробітних плат сталося також у державному управлінні (на 26 грн) та промисловості (на 1 грн). На підприємствах інших видів діяльності спостерігається зростання заробітної плати, найвідчутніше – у закладах соціальної сфери, де переважають бюджетні установи (освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту).

Отже, криза дещо зменшила диференціацію заробітних плат за видами діяльності, однак розрив між лідерами та аутсайдерами залишається величезним. Найвищий показник заробітної плати, як і раніше, мають працівники фінансової сфери (4033 грн, що у 2,1 раза більший, ніж середній в економіці рівень) та державного управління (2739 грн – у 1,4 раза більший, ніж середній).

Найнижчі розміри заробітної плати мають працівники рибальства (990 грн), готелів та ресторанів (1285 грн), сільського господарства (1301 грн), охорони здоров'я та соціальної допомоги (1333 грн), лісового господарства (1373 грн), освіти (1501 грн).

Різке розшарування видів діяльності й секторів економіки за рівнем оплати праці є також однією з головних причин величезного розриву в розмірах доходів жінок і чоловіків. Праця жінок більш поширена в низькооплачуваних галузях соціальної сфери – серед працівників освіти та охорони здоров'я чисельність жінок становить близько 80 %, тоді як у промисловості цей показник менший 40 %, що пов'язано як із законодавчим обмеженням використання праці жінок у шкідливих умовах (а вони найбільше поширені у високооплачуваних видах промислової діяльності), так і з поширеними стереотипами (виокремлення «жіночих» і «чоловічих» занять) та відмінностями в системі переваг жінок і чоловіків щодо вибору професії та місця роботи. Як наслідок, середня заробітна плата жінок становить 75,2 % відповідного показника чоловіків.

На жаль, офіційні статистичні відомості, які дали б можливість з'ясувати, наскільки рівною є винагорода жінок і чоловіків за умови виконання такої самої роботи в однакових умовах, відсутні. Однак аналіз структурних відмінностей в розподілі зайнятих жінок і чоловіків за професійними групами та видами економічної діяльності дає підстави для висновку, що більш низькі показники заробітної плати жінок значною мірою зумовлені відсутністю обґрунтованих пропорцій в оплаті праці залежно від складності та соціальної значущості виконуваної роботи.

Упродовж 2001–2008 рр. відбулося поступове зростання розмірів мінімальних соціальних гарантій. Так, мінімальна заробітна плата зростає майже в п'ять разів із 118 грн у 2000 р. до 547 грн на місяць у 2008 р. Проте зростання мінімальної заробітної плати не відповідало рівню інфляції, до того ж мінімальна заробітна плата є меншою за прожитковий мінімум для працездатних осіб (у 2008 р. прожитковий мінімум для працездатних становив у середньому 650 грн).

З кожним роком зменшується питома вага осіб, які отримують мінімальну зарплату. Так, у 2008 р. мінімальну заробітну плату отримували 4,3 % працівників, тоді як у попередньому році цей показник становив 5,5 %. Також за останній рік істотно знизилася кількість працівників, які отримували заробітну плату на рівні прожиткового мінімуму для працездатних осіб. За даними грудня 2008 р. цей показник становив 13,4 %, а в грудні 2007 р. – 15,5 %.

Наслідки тривалого отримання мінімальної заробітної плати як основного офіційного доходу можуть бути досить негативними для

працівників. Наприклад, при виході на пенсію такі особи будуть отримувати також і мінімальну пенсію. Розмір мінімальної пенсії у 2008 р. становив 483 грн на місяць, тоді як середній розмір пенсії був удвічі більшим. На сьогодні мінімальну пенсію отримують лише 1,1 % пенсіонерів.

Незважаючи на зростання розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії, купівельна спроможність цих джерел доходів зменшується.

У 2002 р. розмір мінімальних соціальних гарантій не забезпечував можливості придбання навіть одного продовольчого кошика¹⁴. Лише істотне збільшення мінімальної заробітної плати в 2003 р. підвищило її купівельну спроможність, яка надалі зростала значно повільніше. Розмір мінімальної пенсії, лише починаючи з 2005 р., почав уможлилювати придбання більше одного продуктового кошика (за рахунок підвищення її розміру більше ніж у два рази). Однак далі купівельна спроможність мінімальної пенсії не змінювалася (рис. 2.4.5).

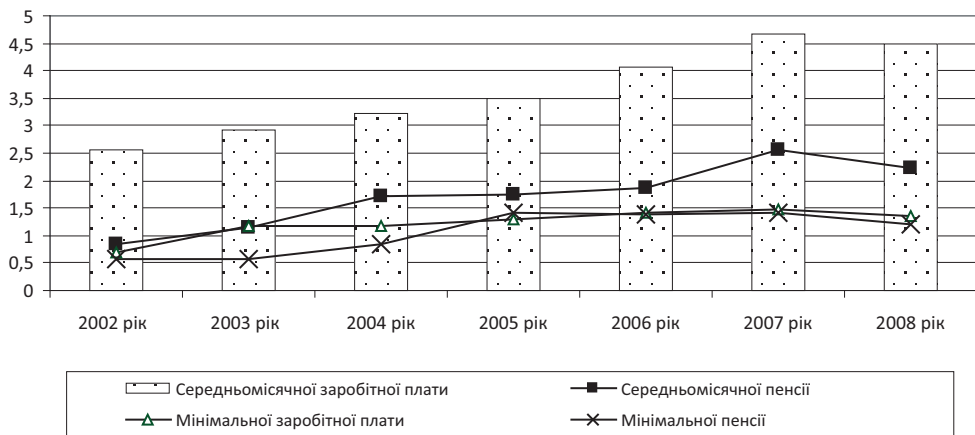

Рис. 2.4.5. Купівельна спроможність основних джерел доходу (кількість продуктивних кошиків, які можна придбати на певний вид доходу, шт.), 2002–2008 рр.

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

¹⁴ Вартість середнього продовольчого кошика розраховано за даними обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України на основі даних про фактичні покупки.

Зростання рівня основних джерел доходу українських громадян протягом 2002–2007 рр. відбувалось у цілому досить швидкими темпами. Купівельна спроможність середньомісячної пенсії зросла вдвічі протягом 2002–2004 рр., у наступні два роки майже не змінювалася і знову підвищилася на третину лише у 2007 р. Стосовно середньомісячної заробітної плати, то її купівельна спроможність зростала достатньо рівномірно, з деяким уповільненням у 2005 р.

У 2008 р. внаслідок високої інфляції на ринку продовольчих товарів вартість середнього продуктового кошика різко зросла на 40 % порівняно з попереднім роком, на відміну від інших періодів, що характеризувалися значно меншим зростанням. Відповідно, уперше з 2002 р. купівельна спроможність основних джерел доходів населення скоротилася. Найменшою мірою різке зростання вартості продовольчого кошика відбилося на купівельній спроможності середньої заробітної плати, що скоротилася на 4 %. Значно сильніше це вплинуло на зменшення купівельної спроможності пенсії, як середньої так і мінімальної, відповідно на 13 % та 16 %.

Суб'єктивні оцінки респондентів свідчать, що, починаючи з грудня 2008 р., під дією економічної кризи життя переважної більшості українців зазнало негативних змін. Вплив економічної кризи на собі

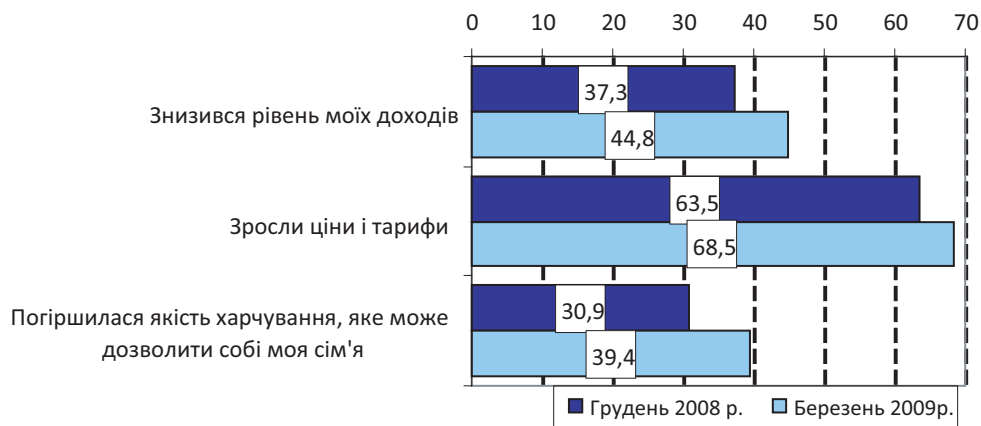

Рис. 2.4.6. Суб'єктивне визначення населенням основних сфер свого життя, які найбільше зазнали вплив проявів економічної кризи. Україна, березень – квітень 2009 р., %

Джерело: за даними соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова.

відчули близько 37 % населення внаслідок зниження рівня доходів та 63,5 % внаслідок зростання цін і тарифів.

Зниження рівня доходів значної частини населення поряд зі зростанням цін і тарифів не могло не відбитися на його споживчих можливостях. Так, за даними соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, уже в грудні 2008 р. понад третина респондентів відзначили, що внаслідок кризи погіршилась якість харчування, яку вони можуть собі дозволити (див. рис. 2.4.6.).

За наступні чотири місяці суб'єктивні оцінки населення демонструють подальше погіршення рівня його життя, зокрема, про це свідчить зростання питомої ваги населення, яке відчуло зміни у своєму житті через зниження рівня доходів – 44,8 %, зростання цін і тарифів – 68,5 %, а також до 39,4 % зросла частка громадян, які відзначили погіршення якості свого харчування (див. рис. 2.4.6). Внаслідок економічної кризи найбільше, згідно з даними соціологічних опитувань, змінилося соціально-економічне становище, насамперед через зниження рівня доходів, осіб віком від 30 до 44 років. Про це повідомили понад 56 % населення цієї вікової категорії. Належність осіб до старшої вікової категорії мало певну пом'якшувальну дію щодо змін їх рівня доходів. Так, близько третини осіб у віці 60 років та старші відчули зниження рівня доходів (зауважимо, що основним джерелом доходів осіб цієї вікової категорії є пенсія) (рис. 2.4.7).

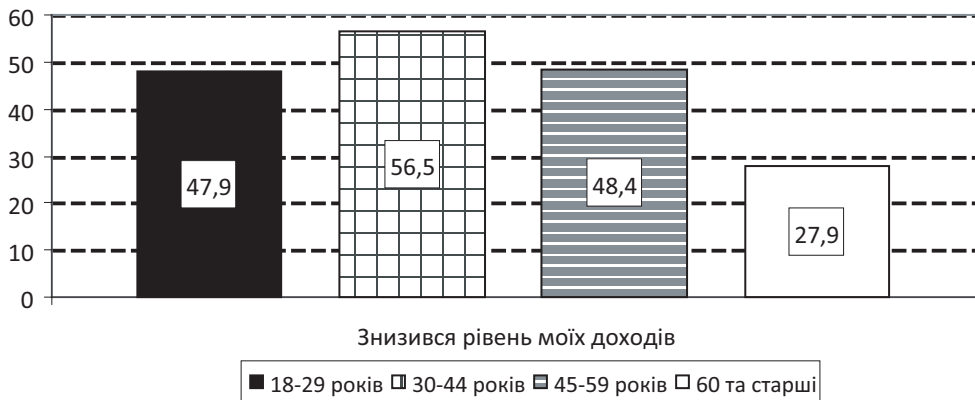

Рис. 2.4.7. Суб'єктивні оцінки населенням змін соціально-економічного становища залежно від віку. Україна, квітень 2009 р., %

Джерело: за даними соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова.

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

В Україні одним з визначальних чинників, який обумовлює джерело та рівень доходів домогосподарства, є місце проживання. Але, незважаючи на це, спільними залишаються основні сфери життя, на яких, за суб'єктивними оцінками, економічна криза відбилася найбільше, – це знову ж таки зростання цін і тарифів та зниження рівня доходів ¹⁵ (рис. 2.4.8).

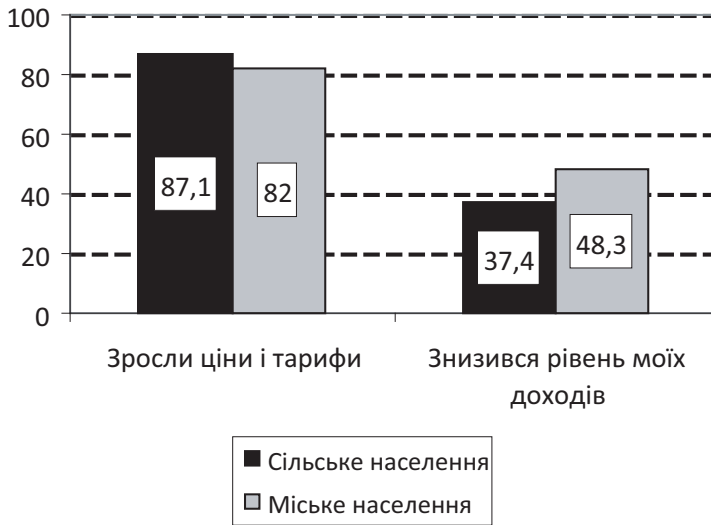

Рис. 2.4.8. Самооцінка населення щодо впливу наслідків економічної кризи на сфери життя залежно від типу місцевості. Україна, квітень 2009 р., %
Джерело: за даними соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова.

Аналіз динаміки соціально-економічних настроїв населення ¹⁶ дає можливість оцінити зміни, що відбулися, а також на основі очікувань особистісних та суспільних змін отримати певний прогноз щодо зростання економіки та матеріального добробуту. Одна з інформативних

¹⁵ Всеукраїнське опитування громадської думки Київського міжнародного інституту соціології: «Відчуття наслідків економічної кризи населенням України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/29042009/pr.doc>.

¹⁶ Джерельною базою для здійснення аналізу став моніторинг громадської думки дорослого населення України, що проводиться Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка, спільно з Центром «Соціальний моніторинг», за участі відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України.

методик, що здатна фіксувати зміни в цих оцінках, – розрахунок індексів поточного особистого матеріального становища, очікування змін особистого матеріального становища, очікування розвитку економіки країни впродовж найближчого часу. Значення індексів обчислюють у такий спосіб: від частки позитивних відповідей віднімають частку негативних, до різниці додають 100, щоб уникнути появи від’ємних величин. Значення індексів можуть змінюватися в межах від 0 до 200. Значення дорівнює 200 в тому разі, якщо всі респонденти позитивно оцінюють ситуацію. Індекс дорівнює 100 тоді, коли частки позитивних і негативних оцінок однакові. Значення індексу менше за 100 означає, що в суспільстві переважають негативні оцінки.

Індекс поточного особистого матеріального становища визначається на основі оцінки респондентами змін у житті їх родини за останній місяць. Починаючи з 2000 р., Міжнародний інститут перспективних досліджень, що вперше реалізував методика вимірювання індексів в Україні, фіксував показники менше 100, що засвідчує поширеність песимістичних настроїв. І хоча у 2004, 2005 та 2006 рр. значення індексу коливалося від 94 до 105 пунктів, загалом спостерігався тренд до погіршення індексу.

Протягом 2006–2007 рр. значення індексу істотно не змінювалось, залишаючись на рівні 80–85 пунктів [(про це свідчать дані моніторингу громадської думки (див. рис. 2.4.9)]. Проте вже в грудні 2008 р. оцінки щодо погіршення власного матеріального добробуту збільшилися удвічі. У цей час криза ще не відбилася повною мірою на доходах українців, але загальна паніка, численні повідомлення про кризу в ЗМІ, перші звільнення знайшли своє відображення в оцінках добробуту. Цікаво, що у квітні значення індексу дещо покращилось, що, ймовірно, пов’язано з певною адаптацією населення до кризових умов. Утім, уже в серпні 2009 р. дослідження продемонструвало зниження показників до рівня грудня 2008 р., періоду, коли вперше було зафіксовано стрімке погіршення соціально-економічних настроїв. Негативні оцінки поточного матеріального становища підкріплюються аналогічним песимізмом в очікуваннях на майбутнє.

Індекс очікуваних змін особистого матеріального становища визначається на основі оцінки респондентами перспектив щодо зміни матеріального добробуту їхньої родини. Більше половини опитаних (56 %) у серпні 2009 р. вважали, що протягом наступного півріччя матеріальний

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

добробут їх родини погіршитися. Серпневе опитування зафіксувало індекс на рівні 50 пунктів, що вище ніж грудневий показник (на п'ять пунктів), проте істотно нижче квітневого індексу (на 12 пунктів).

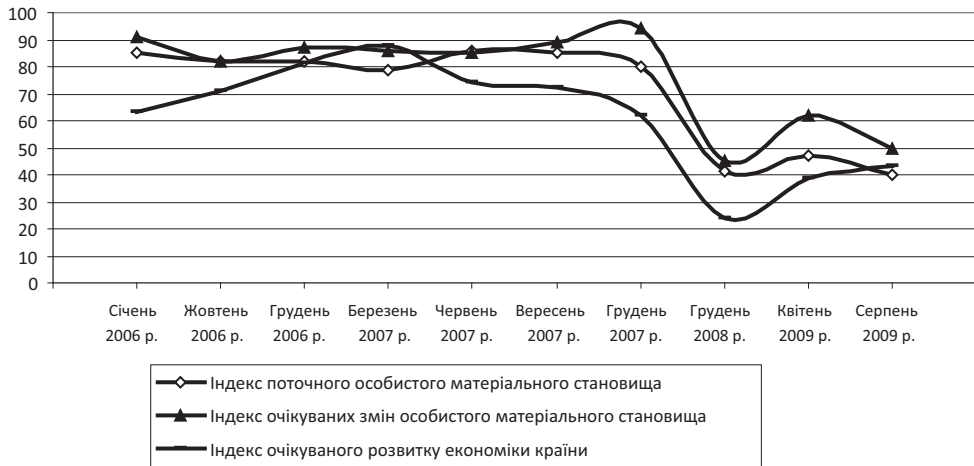

Рис. 2.4.9. Динаміка індексів оцінки поточної ситуації та очікуваних змін в особистому становищі та економіці країни

Джерело: за даними моніторингу громадської думки дорослого населення України, що проводиться Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка спільно з центром «Соціальний моніторинг» за участі відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України.

Індекс очікуваного розвитку економіки країни визначається на основі оцінки респондентами економічних перспектив у найближчі один-два місяці. Дані моніторингу громадської думки демонструють різке зниження рівня позитивних оцінок наприкінці 2008 р. Утім, із грудня 2008 р. по серпень 2009 р. позитивні очікування щодо розвитку економіки країни почали зростати.

Порівняння динаміки індексів демонструє їхнє зближення наприкінці 2008 р. та в поточному році. Утім, всі показники, незважаючи на певне покращення очікувань на майбутнє протягом останніх місяців, залишаються поза межами оптимізму і є досить низькими вже впродовж 10 років. Це свідчить про глибинний, системний характер кризових явищ в українському суспільстві. Значна частина населення незадоволена рівнем свого матеріального

добробуту і слабо вірить у зміни на краще в майбутньому. Високий рівень впевненості в зростанні інфляції та негативні оцінки добробуту посилюються дестабілізацією національної валюти, кризою довіри до банківської системи та дискредитацією політичних інститутів.

Хоча дестабілізація в оцінках соціально-економічних настроїв спостерігається у всіх соціально-демографічних групах, найвразливішими є люди похилого віку, ті, що не працюють, та з низьким рівнем матеріального добробуту. Жінки більш занепокоєні щодо погіршення ситуації, ніж чоловіки. Майже однаково песимістично налаштовані мешканці як міст, так і сіл.

Отже, в Україні вперше після закінчення минулої кризи відбулося зменшення реальних можливостей населення щодо придбання набору основних продуктів харчування, що сталося насамперед через значне зростання їхньої вартості.

1. Наприкінці 2008 р. уперше за післякризові роки зупинився процес зростання реальної заробітної плати, а протягом восьми місяців 2009 р. спостерігався процес її зниження. Так, середньомісячний розмір заробітної плати в цінах грудня 2007 р. приблизно на 10 % менший порівняно з відповідними місяцями 2008 р.

2. Реальна пенсія також має тенденцію до зменшення, і на початок III кварталу 2009 р. становила 93 % від рівня початку 2008 р., навіть незважаючи на перерахунок пенсій, здійснений у 2008 р., який призвів до істотно збільшення їх номінальних розмірів.

3. У 2008 р. зростання загальних доходів (у цінах 1999 р.) поступалося показнику за сукупними витратами домогосподарств України, що дає можливість твердити про можливість повернення до рівня початку 2000-х років, коли значна частка отримуваних населенням доходів приховувалася.

4. На фоні офіційного рівня інфляції, який у 2008 р. становив 22,3 %, вартість середнього продуктового кошика зросла на 40 % (за даними обстеження умов життя домогосподарств), що у свою чергу призвело до падіння купівельної спроможності основних видів доходу населення України. Отже, у 2008 р. почали виявлятися ознаки кризи у сфері доходів та ресурсних можливостей населення України, які протягом поточного року не були подолані, і будуть, ймовірно, зберігатись найближчим часом.

2.4.2. Розшарування населення за доходами

Основні особливості матеріального розшарування населення України сформувались протягом 1990-х років і з того часу ситуація не змінювалася на краще. Залишається актуальною поляризація між найбагатшими та найбіднішими верствами населення, між містом та селом, між столицею та регіонами. Основні показники диференціації населення за матеріальним добробутом постійно перебувають на досить високому рівні.

Так, коефіцієнт Джині, що характеризує загальне розшарування населення, у 2008 р. становив 30,1 %, зрісши порівняно з попереднім роком на 1 в. п., що є досить суттєвим, зважаючи на те, що протягом останніх 10 років його значення коливалось у межах 28,5–30,9 % із загальною тенденцією до деякого зростання. Це свідчить про те, що загальний ступінь розшарування в Україні залишається досить високим.

Децильний коефіцієнт фондів за рівнем сукупних еквівалентних витрат (тобто співвідношення середніх витрат 10 % найбагатших та найбідніших) у 2008 р. становив 6,3 раза, що вище рівня 1999 р. (5,8 раза). Таким чином, рівень матеріального добробуту найбагатших зростає швидше, ніж найбідніших. При цьому найбільш істотним є розрив саме між крайніми майновими групами населення. Так, середній розмір еквівалентних витрат другого децилю порівняно з першим вищий у 1,4 раза, а десятого порівняно з дев'ятим – в 1,65 раза. Водночас зростання рівня еквівалентних витрат у проміжних децильних групах коливається від 12 % до 20 %. Однак слід підкреслити, що наявна в Україні статистична база, вибіркове обстеження умов життя домогосподарств, яка дає змогу здійснити аналіз щодо ступеня розшарування українського суспільства за різними показниками матеріального добробуту, має певні недоліки, пов'язані з «неповним охопленням» обстеженням представників найбільш заможної групи населення ¹⁷.

¹⁷ На користь твердження щодо неповного охоплення заможних верств населення обстеженням умов життя домогосподарств можна привести кілька аргументів. Так, децильний розподіл середньомісячних витрат на електроенергію домогосподарств по м. Києву (за даними Київенерго) відрізняється від розподілу, отриманого за результатами ОУЖД. При цьому різниця тим більша, чим більше становить розмір витрат на електроенергію. Якщо порівняти структуру споживчих витрат домогосподарств в Україні за результатами ОУЖД та за даними національних рахунків щодо кінцевого споживання домогосподарств, то виявляються ще більш суттєві розбіжності, які

Тому для отримання більш реальної оцінки щодо диференціації населення за доходами експертами було змодельовано рівень доходів представників найбільш забезпеченої групи¹⁸. Таким чином, коефіцієнт фондів за рівнем сукупних еквівалентних витрат (10 % найбідніших – за даними умов життя домогосподарств та 10 % найбагатших – за даними, отриманими в результаті моделювання) у 2008 р. становитиме вже дев'ять разів. Тобто можна стверджувати, що реальний рівень добробуту представників найбільш забезпеченої групи в дев'ять разів вище, ніж представників найбідніших верств.

Отже, українському суспільству притаманна сильна віддаленість, з одного боку, від більшої частини населення прошарку дуже бідних людей, з іншого – дуже багатих.

Основна ж частина населення характеризується значно меншим ступенем матеріального розшарування – співвідношення еквівалентних витрат дев'ятого та другого децилів становить лише 2,7 раза. Однак більшість цього населення тяжіє до нижніх доходних груп – у перших шести децилях розмір еквівалентних витрат менший за середній по Україні, а в сьомому – більший лише на 3 %. Таким чином, невисокий ступінь розшарування серед восьми проміжних децильних груп є свідченням загального низького рівня матеріального добробуту населення України.

Розподіл сукупних ресурсів домогосподарств України за децильними групами демонструє дві характерні особливості: значна частка ресурсів (близько п'ятої частини) зосереджена в найбагатших 10 % населення; протягом 1999–2007 рр. спостерігалася загальна тенденція до зменшення розшарування серед 1–9 децилів: якщо в 1999 р. населення дев'ятого децилю володіло в три рази більшими ресурсами, ніж

стосуються, насамперед, витрат на продукти харчування та купівлю транспорту (рис. до вставки 2.4.1.). Так, питома вага витрат на купівлю транспорту у системі НР значно перевищує аналогічний показник по ОУЖД, а ці товари купуються найбільш забезпеченими групами населення. Натомість, частка витрат на харчування у системі НР є нижчою, ніж за даними ОУЖД, а як відомо, нижча частка витрат на харчування характерна для домогосподарств з вищими доходами. Отже, можна зробити висновок про неповне охоплення обстеженням заможних верств населення.¹⁸ Для експертної оцінки було зроблене припущення, що обстеження недоохоплює 10 % найбільш забезпеченого населення. Рівень доходів (витрат) цієї групи змодельовано за природними розривами між 5 %-вими групами населення.

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

населення першого децилю, то у 2007 р. це співвідношення скоротилось до 1,9 (рис. 2.4.10.). Особливо значне зменшення розшарування спостерігалось у 2007 р. за рахунок збільшення частки ресурсів у володінні нижніх децилів та відповідного зменшення – у верхніх, у тому числі – й у десятого децилю. Однак у 2008 р. ситуація змінилася на протилежну – збідніння практично всіх децильних груп за рахунок збагачення тільки найбільш забезпечених 10 % населення.

Таким чином, 2008 р. виявився першим роком після минулої кризи, коли посилилась майнова диференціація населення та перервалася тенденція до покращення добробуту найбідніших верств населення України. Усі заходи, спрямовані на підвищення мінімальних соціальних стандартів, не спричинили істотних змін у характері та ступені майнового розшарування населення України.

В Україні впродовж останнього року спостерігалось подальше розшарування населення за рівнем матеріальної забезпеченості, а зростання доходів населення і перевага їх над витратами не тільки не сприяє зменшенню диференціації, а й дещо поглиблює її. Так, показник

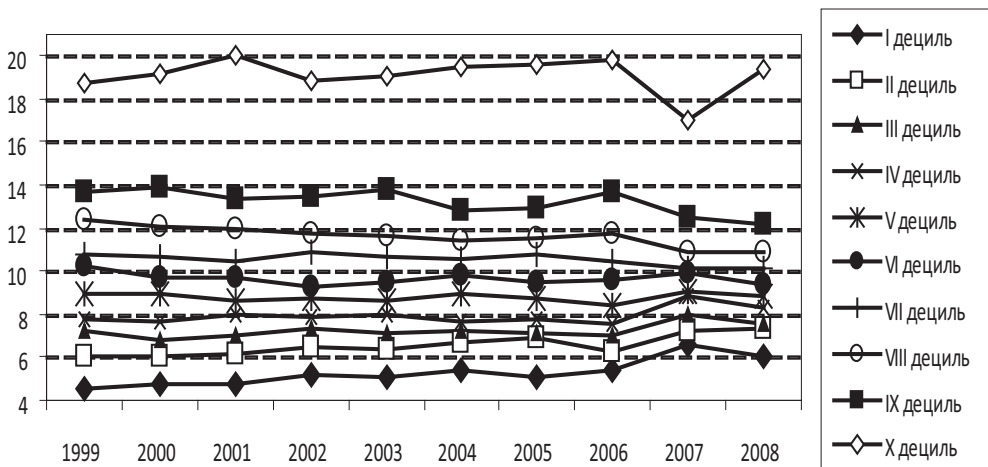

Рис. 2.4.10. Динаміка розподілу сукупних ресурсів домогосподарств України за децильними групами, 1999–2008 рр., %

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за даними Обстежень умов життя домогосподарств Держкомстату України, 1999–2008 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Джині протягом 1999–2008 рр. відзначався несуттєвими коливаннями, а вже у 2008 р. порівняно з попереднім роком відбулося незначне його збільшення до 30,1 %, що перевищує значення показника 1999 р. на 1,6 в. п. Такі тенденції спричинені збільшенням розриву між основною масою населення з низькими доходами та рештою найбільш забезпеченого населення.

Значний вплив на диференціацію населення за доходами має регіон проживання та розмір населеного пункту: у містах розшарування значно вище, ніж у селах, що зумовлено відсутністю в населення широких можливостей щодо підвищення рівня своїх доходів.

Наявні нині негативні елементи нерівності можуть укоренитися і здійснити такий вплив на розвиток державних інституцій та формування державної політики, наслідки якого буде важко нейтралізувати в майбутньому.

2.4.3. Особливості процесу формування середнього класу

Процес формування і розвитку середнього класу належить до базових соціальних процесів у трансформаційних економіках. Факт формування середнього класу можна було б розглядати як важливий критерій ефективності реформ, що свідчить про міцність усієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів.

Соціальною базою формування середнього класу є представники окремих соціальних груп, яким притаманні такі характеристики: достатньо високий рівень доходів, висока професійна освіта, кваліфікація та соціальний статус й високий рівень самоідентифікації.

Внаслідок високого розшарування населення за рівнем матеріального забезпечення, що сформувалося в Україні впродовж короткого проміжку часу, та намагання порівняти свій рівень життя з заможними родинами в Україні та з життєвими стандартами економічно розвинених країн загальна самооцінка населенням власного статусу залишається вкрай низькою. Якщо при дослідженні бідності занижена оцінка власного соціального статусу особи (або родини) віддзеркалює загальні настрої в суспільстві і може виступати як додатковий критерій бідності, то низький відсоток населення, що вважає себе представниками середнього класу та багатих, свідчить про несформовану стратифікаційну структуру суспільства.

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Безумовно, соціальний шар, який би повністю відповідав усім критеріям середнього класу розвинених суспільств, в Україні не можна вважати сформованим. Але в Україні є групи, що мають частину таких ознак. Такими групами є: населення із середніми доходами; із високим рівнем освіти та високим соціально-економічним статусом на ринку праці, а також населення, що ідентифікує себе з середнім класом. Ці групи можуть вважатися протосередніми класами, що мають деякі характерні для них ознаки, володіють визначеним ресурсом і, отже, шансами на переміщення в ядро. Чи відбудеться це переміщення, залежить, по-перше, від економічних та інституціональних координат і, по-друге, від вагомості такого ресурсу в системі цих координат.

Основою середнього класу в Україні є частка населення, що має середні доходи, оскільки саме рівень доходів виступає основним критерієм виокремлення середнього класу.

Протягом досліджуваного періоду 1999–2008 рр. у формуванні середньодоходної групи населення відбуваються значні зрушення, а са-

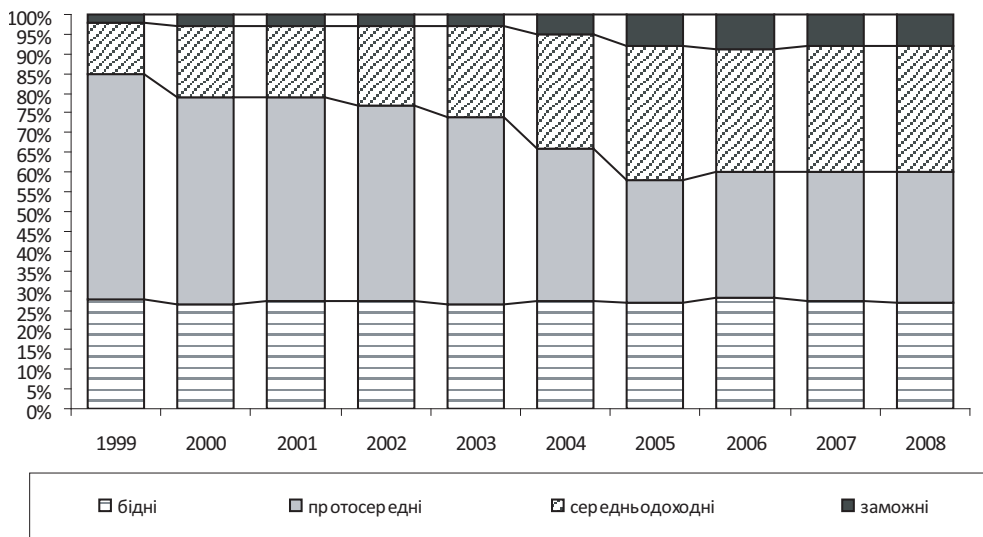

Рис. 2.4.11. Динаміка змін питомої ваги різних доходних груп населення, %
Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

ме: у період 1999–2005 рр. питома вага середньодоходної групи збільшилась у 2,6 раза (з 13,1 % до 34 %). Починаючи з 2005 р. розмір середньодоходної групи населення перебуває в межах 34 %–32 %, що вказує на її стабільність (рис. 2.4.11.).

Поповнення середньодоходної групи за рахунок протошарів в умовах трансформаційного періоду відбувається внаслідок зростання рівня доходів та накопичення, оскільки реформування економіки створює сприятливі умови для розвитку підприємництва шляхом підвищення доступності економічних ресурсів.

В Україні збільшення середньодоходної групи відбувається за рахунок переміщення в неї так званих протосередніх. Дві третини протосередніх завдяки зростанню доходів перейшли до середньодоходних. Тобто протосередніх можна розглядати як потенційну базу майбутнього середнього класу.

Однак зважаючи на те що наприкінці 2008 р. в Україні почали відбуватися негативні економічні явища, відбулось стрімке та значне зниження рівня доходів населення, збільшення середньодоходної групи зупинилося. Оскільки становище у суспільстві визначається в сучасних умовах насамперед рівнем матеріального забезпечення, людина ніколи не буде почуватися зручно в суспільстві та не зможе досягти певного статусу з низькою самооцінкою.

Незважаючи на те що в останні роки в Україні спостерігається підвищення рівня забезпеченості значної частини населення, особливо середніх груп, для більшості українців характерним залишається досить низький рівень самооцінки.

За даними обстеження умов життя домогосподарств, проведеного в січні 2008 р., відносять себе до середнього класу лише 2 % населення, до небідних, але й не до представників середнього класу, – близько 45 % (табл. 2.4.2.).

Цікаво, що на фоні загальної низької самооцінки населенням свого матеріального становища навіть та частина населення, яка відповідає високим доходним характеристикам за виділеними нами групами, не відносить себе до представників більш доходних груп. Так, у 2008 р. тільки 0,11 % заможних віднесли себе саме до цієї доходної групи, 6,8 % – до середнього класу, майже 23 % ідентифікували себе як бідні, тоді як понад 70 % – не бідні, але ще не середній клас. Середньодоходна група

Таблиця 2.4.2.

Самоідентифікація населення з певним соціальним класом залежно від приналежності до відповідної доходної групи, Україна, 2008 р., %

Майнові групи	До яких верств населення відносить себе домогосподарство					Усього
	до заможних	до представників середнього класу	до небідних, але ще не представників середнього класу	до бідних	не змогли відповісти	
злиденні		0,2	24,7	75,1		100,0
бідні		1,0	32,2	66,8	0,04	100,0
протосередні		1,2	41,8	57,0		100,0
середньодоходні	0,07	3,1	54,8	42,0	0,03	100,0
заможні	0,11	6,8	70,4	22,8		100,0
Україна	0,03	2,1	44,6	5,2	0,02	100,0

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними Обстежень умов життя домогосподарств України у 2008 р.

за самооцінкою поділилася майже навпіл: 42 % її представників віднесли себе до бідних, а 54,8 % – до не бідних, але ще не представників середнього класу, і тільки 3,1 % – справді відчувають себе середнім класом.

За даними опитування Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, наприкінці серпня 2009 р. своє матеріальне

становище населення України оцінює досить низько. Лише 4,4 % опитаних вважають, що отримують дохід вищий, ніж у середньому по Україні. Більшість опитаних оцінює своє матеріальне становище як середнє (46 %) або нижче середнього (32 %), а 18 % опитаних вважають свій дохід низьким.

Сьогодні представникам середньодоходної групи, незважаючи на те, що вони мають більші матеріальні можливості, притаманна низька самооцінка та відсутність ідентифікації себе як середнього класу. Низька самооцінка українським населенням, зокрема представниками середньодоходної групи, свого матеріального становища є на сьогодні найбільш жорстким обмежувальним чинником формування пропорційної класової структури.

2.4.4. Тенденції бідності

Позитивний ефект від економічного зростання впродовж 1999–2008 рр. дав змогу зменшити масштаби абсолютної бідності. Проте він не вплинув на ситуацію з відносною бідністю, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Ми можемо спостерігати стрімке зменшення масштабів бідності за всіма без винятку абсолютними критеріями – критерієм прожиткового мінімуму та міжнародними критеріями. Також відбувається поступове зниження рівня бідності за структурним критерієм¹⁹. При цьому практично стабільною залишається ситуація з відносною бідністю²⁰ за національним критерієм, яка впродовж останніх десяти років при різного роду змінах ситуації коливається в межах 26–28 %.

Склалася ситуація, коли два основних монетарних критерії бідності, прийняті на національному рівні – абсолютний (житковий мінімум) та відносний – давали протилежні результати. Показники бідності за критерієм прожиткового мінімуму демонстрували приголомшливо позитивну динаміку (з 72,5 % у 2002 р. до 12,6 % у 2008 р.), а показники бідності та крайньої бідності за національними критеріями (відповідно 75 % та 60 % медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат) залишалися незмінними (рис. 2.4.12).

¹⁹ Витрати на харчування становлять понад 60 % сукупних витрат домогосподарства.

²⁰ 75 %-й поріг медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат населення.

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

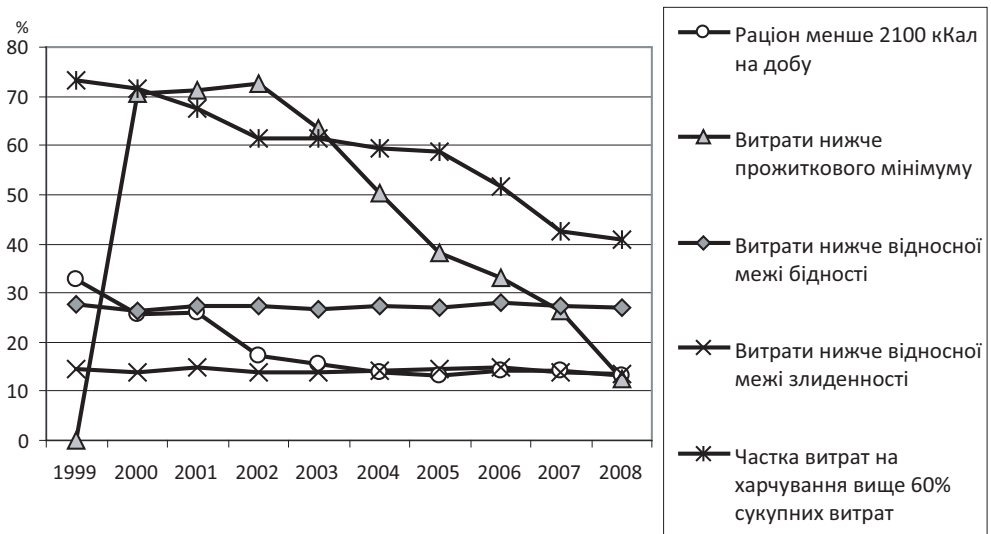

Рис. 2.4.12. Динаміка бідності за основними критеріями: рівень бідності в 1999–2008 рр., %

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У 2008 р. зниження рівня бідності за критерієм прожиткового мінімуму здійснювалося високими темпами. Проте слід зазначити, що сам державний соціальний стандарт (життєвий мінімум) було переглянуто на 2008 р. неадекватно інфляції 2007–2008 рр., що штучно занизило межу абсолютної бідності і вплинуло на результат показника рівня бідності. За експертним розрахунком, у 2008 р. рівень бідності за критерієм ПМ мав становити не 12,6 %, а 16,1 %. Це загалом не змінює позитивної динаміки, а лише зменшує темпи зниження рівня бідності. Проте дані за IV квартал 2008 р. демонструють про призупинення означеної тенденції, адже рівень бідності в IV кварталі 2008 р. мав такий самий показник, як і у відповідному кварталі попереднього року – 22,9 %²¹.

Політика подолання бідності, що реалізується згідно з відповідною стратегією, та програма з 2001 р. не дали очікуваних результатів – за весь період не було вирішено двох основних проблем: зменшення ризиків бідності серед домогосподарств з дітьми та серед сільського населення.

²¹ Дані по кварталах наведені за експертним розрахунком прожиткового мінімуму.

За національним критерієм рівень бідності серед домогосподарств з дітьми традиційно з року в рік в 1,7–2,0 раза перевищує показник серед домогосподарств без дітей. У 2008 р. він становив відповідно 33,1 % проти 19,7 %. Рівень бідності серед домогосподарств з дітьми знизився на 0,8 в. п. порівняно з 2007 р., а серед домогосподарств без дітей зріс на 0,3 в. п. Причому ситуація покращилася не за всіма типами домогосподарств, де проживають діти. Істотне зниження рівня бідності відбулося в домогосподарствах з трьома та більше дітьми: рівень бідності зменшився на 2,2 в. п. Серед домогосподарств з однією дитиною та з дітьми до трьох років зниження показника становило 0,9 в. п. та 1,9 в. п. відповідно. Оптимістичним є зниження значення показника в домогосподарствах з дітьми, де всі дорослі працюють, на 1,7 в. п. Натомість, серед домогосподарств з двома дітьми показник зріс на 1,4 в. п. (рис. 2.4.13.).

За критерієм прожиткового мінімуму ситуація в домогосподарствах з дітьми рік від року покращується, але рівень бідності стабільно перевищує показник серед домогосподарств без дітей. У 2008 р. відбулося

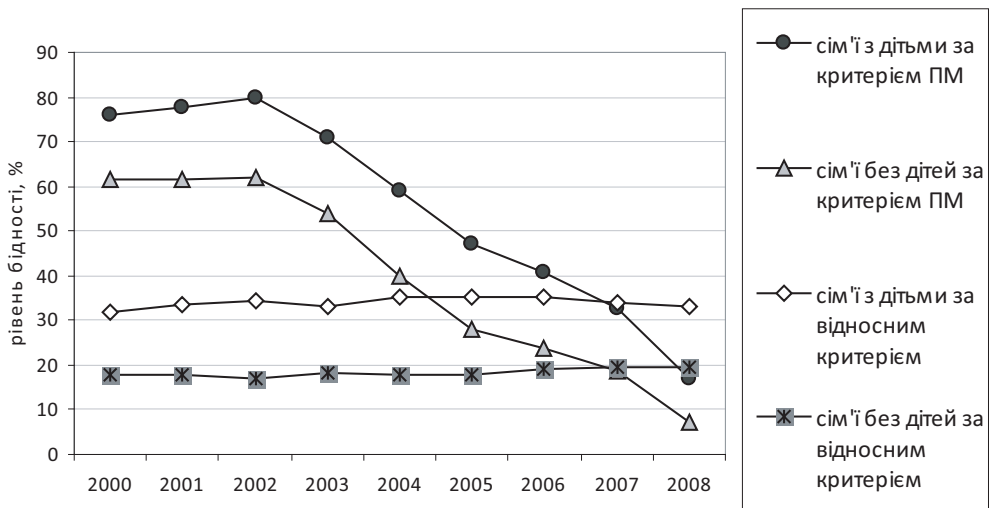

Рис. 2.4.13. Динаміка рівня бідності за двома основними критеріями серед домогосподарств залежно від наявності в них дітей, %, 1999–2008 рр.

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

зближення показників із сукупностей – у домогосподарств з дітьми рівень бідності становив 17,0 % проти 7,5 % серед домогосподарств без дітей. Проте це пояснюється здебільшого звуженням контингенту бідних, аніж відносним покращенням становища домогосподарств з дітьми. Серед домогосподарств без дітей найгірша ситуація традиційно спостерігається в домогосподарствах пенсіонерів, де всі особи старше 75 років. У 2008 р. тут зафіксовано найвищий за весь досліджуваний період рівень бідності – 29 %, що напряму вказує на зниження купівельної спроможності мінімальної пенсійної виплати, адже особи старших вікових груп не можуть заробити додатковий до пенсії доход.

Ситуація із сільською бідністю щороку загострюється – нині виникла своєрідна прірва між сільською та міською бідністю, оскільки при загальній стабільній ситуації з бідністю за національним критерієм відбувається покращення ситуації в містах та, відповідно, погіршення на селі (рис. 2.4.14.).

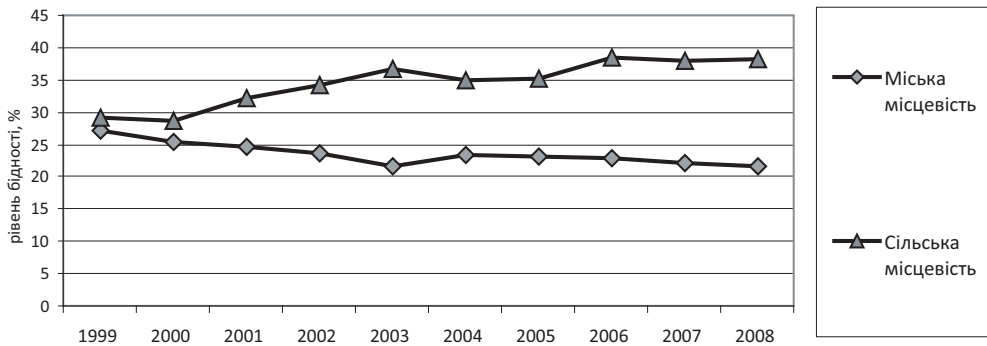

Рис. 2.4.14. Динаміка рівня бідності за відносним критерієм залежно від типу місцевості, 1999–2008 рр., %

Джерело: розрахунки ІДСД НАНУ за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У 2008 р. збільшився розрив у показниках бідності між містом та селом – щодо містах рівень бідності знизився на 0,6 в. п. порівняно з попереднім роком, а щодо сіл – зріс на 0,3 в. п. і становив 38,2 %. Показник щодо сільської місцевості став одним з найвищих за весь досліджуваний період (після показника 2006 р.).

Таким чином, на загальному фоні позитивних змін у ситуації з бідністю спостерігається вкорінення найбільш серйозних проблем, пов'язаних з бідністю дітей та значними масштабами бідності на селі. Новою для України проблемою, пов'язаною з кризовими явищами, може стати підвищення ризиків бідності серед домогосподарств, що складаються з осіб старших вікових груп, так званих «старих пенсіонерів».

2.4.5. Житлові умови українських сімей

Важливим показником життєвого рівня населення в будь-якій країні є стан забезпечення його належними умовами проживання. На сьогодні житло є не лише життєвою необхідністю для людини, але й індикатором рівня життя населення. Формування сучасного ринку житла обмежене низькими матеріальними можливостями українських домогосподарств. Нерозвинутість системи іпотечного кредитування практично вилучає з числа учасників ринку житла групу населення з невисоким рівнем добробуту. Тому однією з проблем в Україні, яку не вдалося вирішити ще з часів СРСР, є відсутність у сімей окремого власного житла.

Незважаючи на те що більшість домогосподарств країни мають окреме житло, розмір цього житла не завжди відповідає усталеним на сьогодні нормам. Так, 10,2 % домогосподарств країни мають житлову площу помешкання менше 7,5 кв. м на одну особу, ще 30,7 % мають житлову площу від 7,5 кв. м до 13,65 кв. м

Розмір житлового приміщення не завжди свідчить про достатній життєвий простір осіб, що мешкають разом, оскільки для комфортного проживання важливо, щоб кожен з членів сім'ї мав окрему кімнату. Ця проблема є дуже гострою в Україні, оскільки понад 33 % домогосподарств країни ще й досі мешкає у житлі з недостатньою кількістю кімнат. Серед них у майже 6 % на одну кімнату припадає три та більше особи.

Досі зберігається залежність між типом домогосподарства та забезпеченістю житлом. Так, серед домогосподарств країни кращі показники забезпеченості житлом мають домогосподарства без дітей. У 2008 р. середній розмір житлової площі в цьому типі домогосподарств становив 24,0 кв. м, водночас як у домогосподарствах з дітьми середній розмір житлової площі становив лише 11,6 кв. м Також у домогосподарствах

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

з дітьми зафіксоване істотне навантаження мешканців на одну кімнату, так у 2008 р., у середньому по Україні в домогосподарствах із дітьми на одну кімнату припадало 1,9 людини, в той час як у домогосподарствах без дітей цей показник становив лише 0,9.

На сьогодні для широких верств населення з кожним роком існує дедалі менше можливостей для покращення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва. Серед населення країни найбільше залежить від темпів будівництва державного житла міське населення. Протягом 2000–2008 рр. відбувалося поступове підвищення рівня будівництва. У 2008 р. в Україні були введені в експлуатацію житлові будинки загальною площею 10 496 тис. кв. м, тоді як у 2001 р. – 5558 тис. кв. м. Однак незважаючи на позитивну динаміку, значення цього показника у 2008 р. помітно поступається показнику 1991 р. – 14 453 тис. кв. м (рис. 2.4.15.).

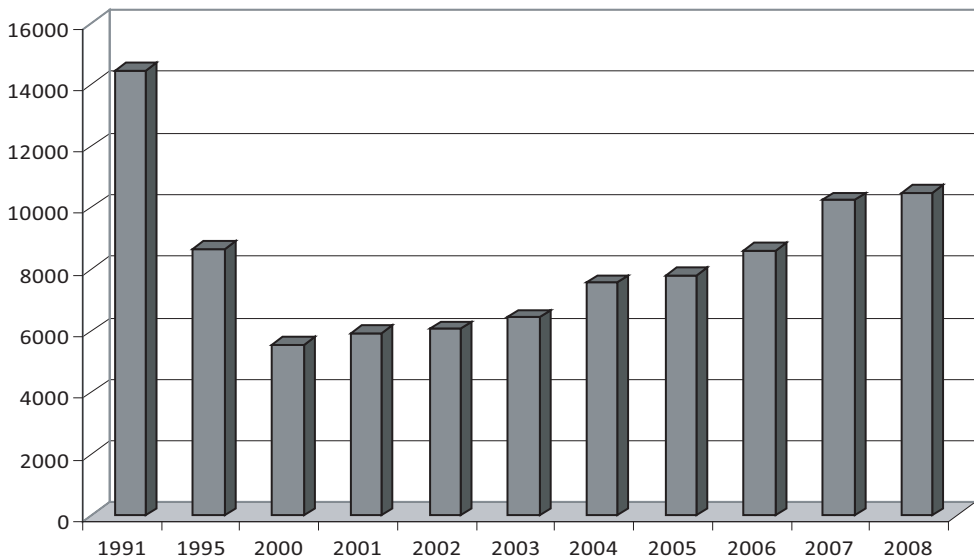

Рис. 2.4.15. Динаміка введення в експлуатацію житлових будинків в Україні, тис. кв. м загальної площі

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Починаючи з 2001 р., в Україні відзначалося зменшення черги на отримання житла або поліпшення житлових умов. Реальне скорочення черги на отримання квартири зумовлено насамперед ліквідацією її на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою, масовими скороченнями працівників на підприємствах, відсутністю коштів на будівництво житла тощо. Поряд зі скороченням черги на житло відбувається також і зменшення кількості одержувачів житла. Так, якщо у 2001 р. 26,5 тис. домогосподарств серед тих, які перебували на квартирному обліку в Державному житловому фонді, одержали житло або поліпшили свої житлові умови, то у 2008 р. цей показник скоротився до 16,0 (табл. 2.4.3).

Таблиця 2.4.3

Динаміка надання житла міському населенню

Рік обстеження	У Державному фонді		У фонді житлово-будівельних кооперативів	
	Кількість сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, (тис.)	Кількість сімей та однаків, що одержали житло або поліпшили свої житлові умови, (тис.)	Кількість сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, (тис.)	Кількість сімей та однаків, що одержали житло або поліпшили свої житлові умови, (тис.)
2001	1246,8	26,5	363,6	1,7
2002	1184,7	22,7	337,3	1,3
2003	1122,2	22,7	327,8	1,2
2004	1087,2	21,6	317,9	0,7
2005	1022,7	19,2	288,5	0,4
2006	994,2	19,3	294,1	0,6
2007	957,6	16,0	282,1	0,4
2008	928,8	16,0	275,1	0,4

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Поліпшити свої житлові умови міське населення може також за рахунок власних коштів (інвестування в будівництво). На жаль, сьогодні лише незначна кількість міського населення має можливість інвестувати власні кошти в будівництво житла.

Поряд з проблемою забезпеченості населення країни житлом та можливістю поліпшення житлових умов існує проблема якості наявного на сьогодні житла. Більшість наявного житлового фонду домогосподарств країни (72,2 %) було побудовано в період з 40-х до 80-х років, впродовж останніх років (починаючи з 2000 р.) було побудовано лише 0,5 % житлового фонду країни. Це вказує на те, що більшість житлового фонду країни матеріально застаріла та потребує капітального ремонту. Якщо проаналізувати час проведення останнього капітального ремонту та частку охопленого ним житлового фонду, то картина виходить украй невтішна. Так, серед домогосподарств країни, що мешкають у помешканні, яке було збудоване в 40-х роках, у 9,9 % капітальний ремонт проводився ще до 1970 р., у 10,9 % таких домогосподарств – у період із 1970 по 1980 рр., у 16,2 % – у 1981–1990 рр. і у 34,1 % домогосподарств, що мешкають у помешканні побудованому в 40-х роках, капітальний ремонт проводився в 1991 р. та пізніше. Ніколи не проводився капітальний ремонт у 28,9 % житла домогосподарств, збудованого в 40-х роках, 39,6 % збудованого в 50-х роках; 54,4 % збудованого у 60-х роках, 67,2 % – у 70-х роках. Це демонструє, що більшість домогосподарств країни мешкає в несучасному, а подекуди і в аварійному помешканні. По-друге, навіть житловий фонд, в якому проводився капітальний ремонт, морально застарів та не відповідає сучасним вимогам до житла ні за розміром, ні за обладнанням зручностями.

Говорячи про житлові проблеми населення, окремо треба зупинитися на обладнанні сучасного житлового фонду комунальними вигодами (наявності центрального опалення, водогону, каналізації тощо). Обладнання житла зручностями, як і забезпеченість житлом, має пряму залежність від розміру населеного пункту. На відміну від показників забезпеченості житлом, зі зменшенням розміру населеного пункту стрімко знижується рівень благоустрою житлового фонду. Це можна пояснити тим, що надання комунальних послуг сільському населенню – сфера діяльності сільських підприємств та сільрад або спеціально створених організацій. У більшості випадків у них не вистачає коштів для

покращення комфортності житла мешканців сіл, або їх послуги є надто дорогими для селян.

У 2008 р. водоогоном було обладнано 19,9 % сільських помешкань, що в чотири рази менше, ніж у містах. Досі гостро для сільської місцевості стоїть питання наявності в них централізованого газопостачання. Так, у містах централізованим газопостачанням було обладнано 82,4 % житла, а в сільській місцевості цей показник майже в два рази менший і становить 43,2 %, ванну або душ у містах мають 80,3 % домогосподарств, що 5,2 рази більше, ніж у сільській місцевості; домашній телефон мають 65,1 % міських домогосподарств, у той час як у сільській місцевості – 19,8 %.

Такий низький рівень облаштування житла всіма вигодами в сільській місцевості пояснюється не так небажанням сільських мешканців мати їх у своїх домівках, як перешкодами об'єктивного характеру: відсутністю поблизу центральних мереж, спеціальних служб, техніки тощо.

До сьогодні невирішеним залишається питання забезпеченості населення країни окремим житлом. Внаслідок скорочення темпів надання житла населенню країни більшість домогосподарств, які не мають можливості самостійно, за власні кошти, покращити свої житлові умови, вимушені мешкати в аварійному житлі та в житлі, де відсутні навіть мінімальні вигоди. У цілому сучасні умови проживання населення країни не можна вважати задовільними. Недостатній рівень забезпеченості населення житлом за кількісними показниками обтяжується не менш серйозною проблемою низької якості житлових приміщень. Тобто наявне в населення житло переважно не обладнане навіть елементарними вигодами. Особливо це відчуває населення сіл та малих міст. Серед домогосподарств з дітьми особливо гостро постає проблема забезпечення достатньою житловою площею, а багатодітні домогосподарства мають вкрай незадовільні житлові умови.

2.5. Проблеми соціального захисту населення

Становлення сучасної системи соціального захисту пов'язане з набуттям Україною незалежності і переходом від командно-адміністративної економічної системи до ринкової економіки. Найбільш значними подіями в процесі формування нової системи соціального захисту є такі:

прийняття програми житлових субсидій (1996 р.), впровадження допомоги малозабезпеченим сім'ям (2000 р.), формування на нових засадах системи державного соціального страхування.

Програма житлових субсидій стала першою соціальною програмою, розробленою на засадах адресності, тобто з використанням механізму перевірки доходів (матеріального становища) домогосподарства-претендента. Програма спрямована на допомогу населенню щодо оплати житлово-комунальних послуг та палива в умовах значного зростання тарифів. Основним результатом програми було зупинення зростання заборгованості населення з оплати житлово-комунальних послуг.

У 2000 р. прийнято Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям». Згідно з цим Законом впроваджується друга адресна програма, надання якої залежить від доходу сім'ї та передбачає його перевірку.

Система державного соціального страхування формувалась протягом 1998–2003 рр. Була створена відповідна законодавча база та сформовано чотири види загальнообов'язкового соціального страхування.

Серія виборчих кампаній (2004–2006 рр.), яка супроводжувалася підвищеними обіцянками, спровокувала прийняття додаткових соціальних зобов'язань, серед них – підвищення розмірів пенсій, впровадження пільг для категорії «діти війни», багатократне підвищення розміру допомоги при народженні дитини. У зв'язку з цим обсяг видатків державного консолідованого бюджету на соціальний захист збільшився у 2,6 раза.

Вагомі суспільні зміни пострадянського періоду не могли не торкнутися системи соціального забезпечення. Найбільш принципові ідеологічні зміни, які відбулися за цей час, – відмова від державного патерналізму та всеосяжного піклування. На зміну цьому приходить принцип державного соціального захисту, який базується на двох основних складових: державному соціальному страхуванні та державній соціальній допомозі. Зникають фонди суспільного споживання, які становили фінансову основу соціального забезпечення. Створюються нові суб'єкти – фонди соціального страхування (від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, від тимчасової непрацездатності, на випадок безробіття та пенсійний).

Фінансове забезпечення набуває рис обов'язкових страхових внесків, збільшується відповідальність роботодавців та працівників за

матеріальне забезпечення застрахованих, бюджети державних фондів соціального страхування відокремлюються від державного бюджету. У системі соціальної допомоги впроваджуються адресні види допомоги, надання та розміри яких залежать від рівня доходу сім'ї. Органи соціального забезпечення були реорганізовані в органи соціального захисту та встановлені нові їх функціональні обов'язки.

Загальна схема системи соціального захисту в Україні складається з двох основних частин (залежно від джерел формування коштів на їх забезпечення): 1) загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яке формується внаслідок здійснення внесків роботодавців та працюючих громадян у відповідні фонди соціального страхування; 2) система соціальної допомоги та пілг, яка в основному формується через податки та фінансується з державного бюджету. Недержавний сектор у системі соціального захисту України представлений незначною мірою.

Проблеми встановлення та реалізації соціальних стандартів і гарантій. Основним соціальним стандартом в Україні є прожитковий мінімум, закон про який було прийнято в 1999 р. Прожитковий мінімум застосовується для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги з безробіття, а також стипендій та інших соціальних виплат.

За період з 2000–2009 рр. розміри більшості соціальних гарантій та допомог наблизилися до розміру прожиткового мінімуму. Сьогодні мінімальна заробітна плата становить 94 % від прожиткового мінімуму; мінімальна допомога з безробіття – 75 %, мінімальна пенсія перевищує розмір прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; також перевищують прожитковий мінімум деякі допомоги, зокрема, на дітей, які перебувають під опікою та піклуванням, на дітей-сиріт та позбавлених піклування, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам.

Важливе значення має співвідношення темпів зростання прожиткового мінімуму та індексу споживчих цін (табл. 2.5.1). Протягом 2001–2008 рр. загальне зростання прожиткового мінімуму виявилось таким, як і зростання споживчих цін. Проте у 2007–2009 рр. це співвідношення було на користь індексу споживчих цін, тобто підвищення прожиткового мінімуму за цей період відбувається повільніше, ніж наростає інфляція.

Таблиця 2.5.1.

Співвідношення темпів зростання прожиткового мінімуму та індексу споживчих цін у 2001–2008 рр.

Роки	Темпи зростання прожиткового мінімуму, до попереднього періоду, %	Індекс споживчих цін, %
2001	115,2	112,0
2002	109,9	100,8
2003	100,0	105,2
2004	105,9	109,0
2005	116,8	113,5
2006	109,6	109,1
2007	111,8	112,8
2008	117,2	125,6
I півріччя 2009/ I півріччя 2008	104,6	117,6

Джерело: за даними моніторингу показників соціального розвитку Міністерства праці та соціальної політики України.

Встановленні розміри прожиткового мінімуму недостатньо враховують інфляційні процеси. Так, показники прожиткового мінімуму на 2008 р. визначалися, виходячи з вартості наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг за прогнозованого індексу інфляції у 2007 р. – 7 % та 9,6 % на 2008 р. Влітку 2008 р. уряд змінив прогнозний рівень інфляції на 2008 р. з 9,6 % до 15,9 %, проте рівень прожиткового мінімуму не переглядався. Водночас фактичний рівень інфляції за 2007 р. становив 16,6 %, а за 2008 р. – 22,3 %.

Упродовж січня – серпня 2009 р. відбулося подальше здорожчання соціально значущих продуктів харчування, зокрема, найбільше зросли ціни на цукор – на 58,2 %; безалкогольні напої, масло, риба та продукти з риби, олія, хліб, м'ясо та м'ясопродукти, макаронні вироби зросли в ціні на 6,4–21,0 %. Відбулось зростання цін на житлово-комунальні послуги, у тому числі плата за каналізацію – на 24,0 %, водопостачання – на 18,3 %, утримання квартири – на 13,6 %. Істотно зросли ціни на інші соціальні послуги: перевезення залізничним пасажирським транспортом

здорожчали на 15,3 %, ціни на послуги у сфері охорони здоров'я підвищились на 21,9 %, що головним чином зумовило здорожчання фармацевтичної продукції на 31,2 % та зростання вартості санаторно-курортних послуг на 22,6 %. Крім того, стали дорожчими (на 5–12 %) предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла, одяг і взуття, послуги відпочинку і культури, ресторанів та готелів. У цих умовах нагальним є вдосконалення методики прогнозних розрахунків мінімальних соціальних стандартів з урахуванням інфляційних процесів з метою забезпечення підтримання життєвого рівня громадян та купівельної спроможності мінімальних грошових доходів.

Встановлення розмірів основних державних соціальних гарантій певною мірою залежить від фінансових можливостей державного бюджету, а також бюджетів Пенсійного фонду та місцевих бюджетів. Через брак державних коштів, на практиці для встановлення розмірів соціальних гарантій та соціальної допомоги, застосовується «рівень забезпечення прожиткового мінімуму», який є нижчим за прожитковий мінімум (рис. 2.5.1).

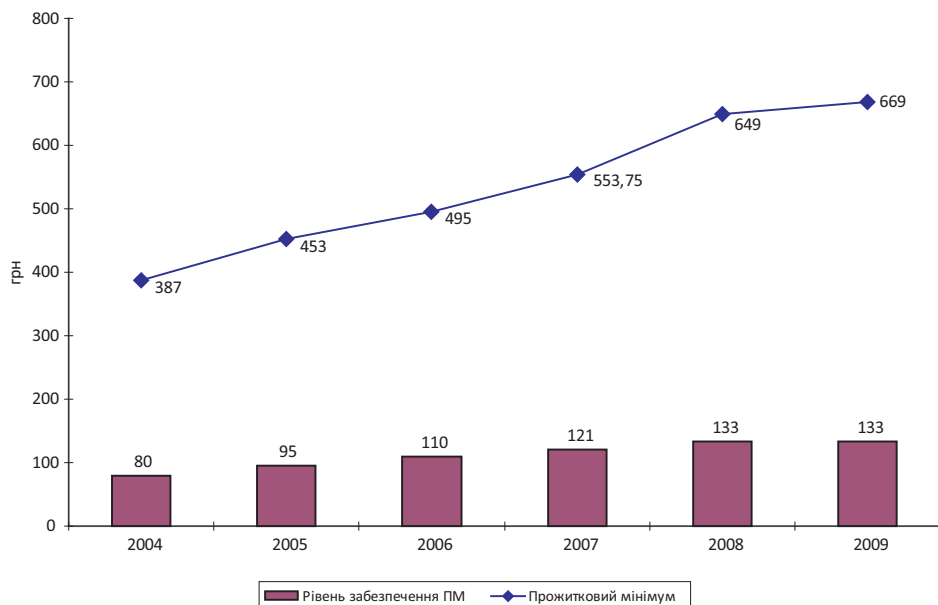

Рис. 2.5.1. Динаміка співвідношення величини прожиткового мінімуму та рівня забезпечення прожиткового мінімуму для працездатного населення

Джерело: побудовано за даними Міністерства праці та соціальної політики України.

Національна доповідь

Існує необхідність в удосконаленні самої методики розрахунку прожиткового мінімуму. На сьогодні втратив актуальність той набір товарів, який входить до складу прожиткового мінімуму. Згідно з Законом України «Про прожитковий мінімум» набори продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг для основних соціальних і демографічних груп населення мають переглядатися не менше одного разу на п'ять років. Однак за останні 17 років істотних змін до складу споживчого кошику (ані в перелік статей витрат, ані до їх нормативів) внесено не було. Тому наявна система розрахунку прожиткового мінімуму взагалі не може вважатися легітимною.

Державні видатки на соціальний захист. Програми соціальної допомоги. Загальні державні видатки на соціальних захист (враховуючи видатки консолідованого бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення, видатки на охорону здоров'я, видатки фондів державного загальнообов'язкового соціального страхування, пенсійного фонду) становлять близько 26 % ВВП, що приблизно дорівнює показнику по країнах ЄС. За період 1996–2008 рр. видатки зростали як у номінальному значенні, так і в постійних цінах 1996 р. (див. рис. 2.5.2). Їх частка у ВВП за цей період зросла з 20 % до 27 %.

У структурі державних видатків на соціальний захист ²² найбільшу частку становлять видатки, пов'язані з захистом осіб похилого віку – майже 70 %. За даними Обстеження умов життя домогосподарств, близько чверті сукупного доходу домогосподарств припадає на пенсії та допомоги (див. табл. 2.5.2).

За період 1999–2008 рр. питома вага пенсій зросла з 15,2 % до 21,9 %. Частка соціальної допомоги дещо скоротилася (з 6,3 % до 3,4 %). Серед усіх видатків на соціальну допомогу зросла питома вага лише допомоги на дітей (з 0,3 % до 1,2 %), найбільш помітне збільшення відбулося у 2005 р. у зв'язку з багаторазовим збільшенням розміру допомоги на народження.

²² За стандартами Євростату, сума державних видатків на соціальний захист складається з таких видатків: видатки зведеного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення; видатки зведеного бюджету на охорону здоров'я, сума всіх фондів державного соціального страхування (включаючи пенсійний).

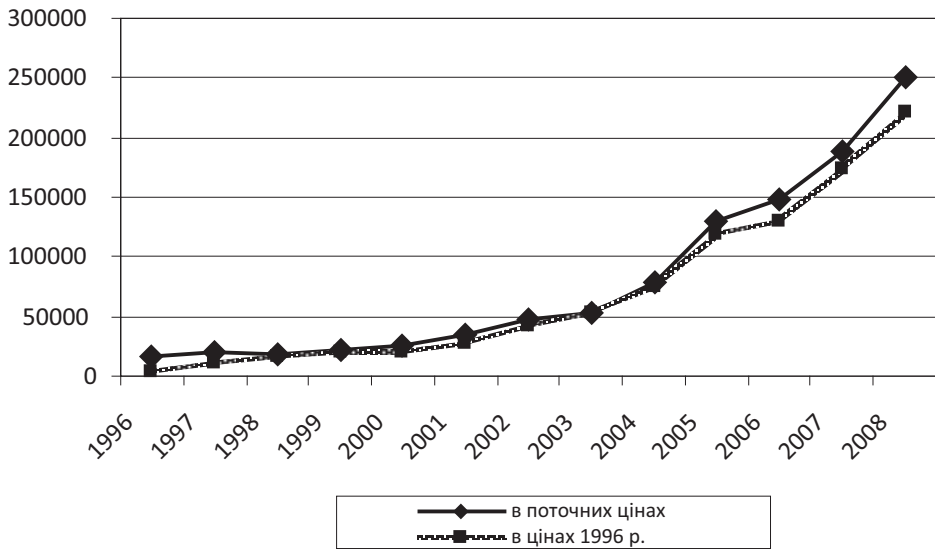

Рис. 2.5.2. Загальні державні видатки на соціальний захист (разом з видатками на охорону здоров'я), млн грн

Джерело: побудовано за даними Міністерства фінансів України, Держкомстату України, звітів фондів державного соціального страхування.

Таблиця 2.5.2.

Структура сукупного доходу домогосподарств України у 1999–2008 рр.

	1999	2001	2003	2005	2007	2008
Оплата праці	35,1	42,5	46,9	48,1	52,5	52,4
Доходи від особистого підсобного господарства	27,6	19,3	15,5	11,1	8,6	7,6
Пенсії	15,2	17,0	17,2	22,9	21,4	21,9
Соціальні допомоги, з них:	6,3	4,9	4,3	3,1	3,5	3,4
субсидії	2,1	1,5	0,5	0,1	0,1	0,1
пільги	2,7	1,9	2,1	1,2	1,2	1,1
допомоги по безробіттю	0,3	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2
допомога на дітей (одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомога сім'ям, які виховують дітей до 16(18) років, інші допомоги)	0,3	0,3	0,5	1,0	1,3	1,2

Продовження табл. 2.5.2

допомога малозабезпеченим сім'ям	0,10	0,10	0,25	0,19	0,12	0,11
інші допомоги (у зв'язку з припиненням роботи по вагітності і пологах, Чорнобильська, на поховання, від місцевої влади, інші)	0,74	0,76	0,46	0,40	0,51	0,71
Інші доходи (від власності, від підприємництва, допомога від родичів та знайомих тощо)	15,7	16,1	15,9	14,5	13,7	14,7
Загальний дохід	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств України у 1999–2008 рр.

Для працюючого населення України основним інститутом реалізації права на соціальний захист є соціальне страхування, що має захищати найманих працівників і самозайняте населення від найбільш значущих, серйозних і масштабних соціальних ризиків.

На сьогодні в Україні діють чотири види державного соціального страхування: 1) від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; 2) на випадок безробіття; 3) з тимчасової втрати працездатності 4) пенсійне. Питання щодо впровадження медичного страхування перманентно перебуває в дискусійному стані. Є побоювання, що негайне запровадження медичного страхування в Україні за нинішніх умов зіткнеться з багатьма труднощами, а тому є передчасним. Очевидно на даному етапі бюджетні кошти повинні залишатися основним джерелом фінансування, але при цьому мають змінитися принципи фінансування медичних закладів. Розвиток системи охорони здоров'я в Україні у найближчій перспективі має здійснюватися в контексті переходу на контрактну модель публічних державних закупівель (замовлень) медичних послуг, надання бюджетним закладам охорони здоров'я статусу державних (комунальних) некомерційних підприємств, скасування постатейного фінансування закладів охорони здоров'я та здійснення його залежно від обсягу і структури надання медичних послуг, розроблення механізму договірної оплати медичних послуг та визначення критеріїв відбору постачальника для їх закупівлі за громадські кошти.

Чинна в Україні система державної соціальної допомоги представлена цілим рядом виплат, спрямованих на підтримку соціально вразливих або найменш забезпечених груп населення. Фінансування здійснюється шляхом перерахування субвенцій із центрального бюджету до місцевих. Хоча повноваження щодо фінансування соціальної допомоги покладені на місцеві бюджети, насправді відбувається централізоване регулювання надходжень на ці цілі, а місцева влада фактично позбавлена фінансової самостійності.

Надання допомоги здійснюється за двома принципами – категорійним і адресним. На виключно адресних засадах надаються: допомог малозабезпеченим сім'ям та субсидія на відшкодування коштів на оплату житлово-комунальних послуг та придбання палива. Інша частина допомог є категорійними або комбінованими виплатами із застосуванням процедури перевірки доходів для визначення розміру допомоги.

Сьогодні державна соціальна допомога є доволі вагомою за обсягами видатків та охопленням населення, складною за структурою. За даними Обстеження умов життя домогосподарств України, у 2008 р. майже 62 % домогосподарств були охоплені програмами соціального захисту (тобто отримували хоча б один вид допомоги або пільги)²³. Рівень охоплення програмами соціального захисту був найвищим серед сімей з дітьми віком до трьох років – 98,2 %. Частка допомог у сукупних доходах таких сімей становила найбільшу величину – 12,2 %. Також великий показник охоплення програмами соціального захисту спостерігається серед домогосподарств, які складаються виключно з осіб похилого віку (старше працездатного) – 88,3 %, хоча частка допомог в їхньому сукупному доході становить лише 3,7 %. Рівень охоплення програмами домогосподарств, які входять до 30 % найбіднішого населення (1–3 децильна група в розподілі за доходами) становила 61,1 %, тобто навіть менше, ніж у цілому по всіх домогосподарствах; частка допомог у сукупному доході таких домогосподарств – 4,5 % (табл. 2.5.3).

Про незначну адресну спрямованість соціальних програм свідчить також той факт, що серед отримувачів допомоги (будь-яких видів і форм) близько 70 % не належать до бідного населення. Серед усіх

²³ Пенсії не були включені до розрахунків.

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

видів допомог найбільшу адресну спрямованість має допомога малозабезпеченим сім'ям, яка пов'язана з перевіркою доходів, а найменшу спрямованість на бідних – система пільг.

Таблиця 2.5.3.

Охоплення програмами соціального захисту (крім пенсій) різних груп домогосподарств у 2008 р.

Групи домогосподарств	Рівень охоплення програми соціального захисту (питома вага отримувачів хоча б однієї допомоги або пільги, %)	Питома вага допомоги в загальних сукупних доходах домогосподарств, %
30 % найбіднішого населення країни (за сукупними еквівалентними доходами)	63,5	4,5
Домогосподарства з дітьми до трьох років	98,2	12,2
Домогосподарства, які складаються виключно з осіб старше працездатного віку	88,3	3,7
Всі домогосподарства	61,6	3,4

Джерело: розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств України у 2007 р.

Дієвість виплат при народженні дитини (їх вплив на показники бідності сімей з дітьми та на показники народжуваності) демонструють рис. 2.5.3 і 2.5.4. Зменшення бідності відбулось лише в 2005 р. (спостерігався короткотерміновий ефект), і вже у 2006 р. показник знову збільшився. Разом з тим показники народжуваності зростали вже починаючи з 2002 р., і таким чином, не можна однозначно стверджувати, що це зростання було обумовлено виключно збільшенням допомоги при народженні дитини.

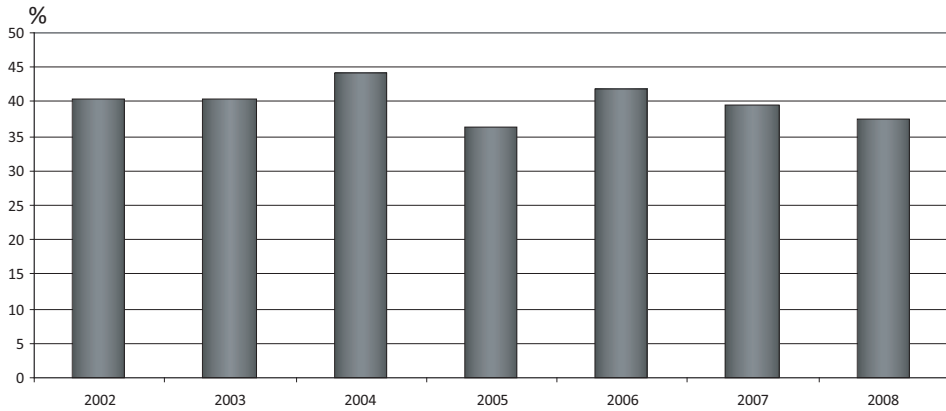

Рис. 2.5.3. Рівень бідності серед сімей з дітьми до трьох років

Джерело: за даними Обстеження умов життя домогосподарств України у 2002–2008 рр.

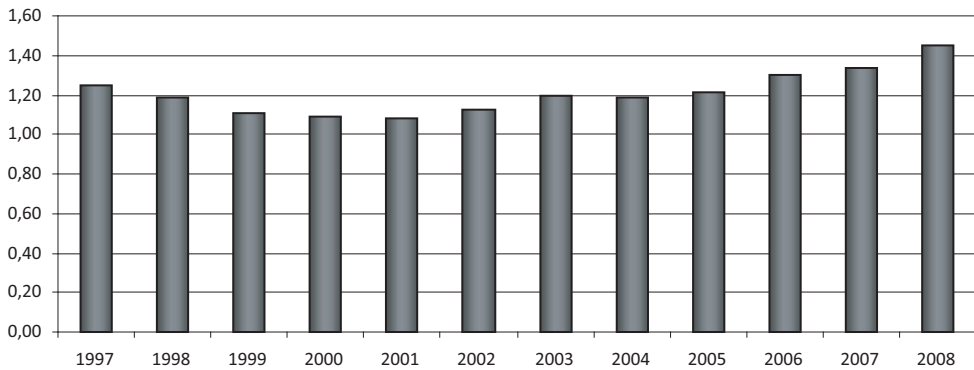

Рис. 2.5.4. Сумарний коефіцієнт народжуваності

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Специфічною формою соціального захисту є система пільг, яка була створена в радянський період. Спочатку роль пільг полягала у відзначенні особливих заслуг людини перед суспільством, але намагання держави захистити населення в кризовий період 90-х років перетворило систему пільг на надто громіздкий, розгалужений та непрозорий механізм соціального захисту. Тривало відтворення нових категорій пільговиків (учасників війни, дітей війни) і, відповідно, зростала кількість

Національна доповідь

пільговиків. Порядок надання пільг регулюється багатьма законодавчими та правовими актами. Згідно з чинним законодавством налічується близько 30 пільгових категорій та понад 20 різноманітних видів пільг. Пільги на користування міським та приміським громадським транспортом має майже 30 % населення; пільгами з оплати житлово-комунальних послуг користується 22 % населення. У Єдиному державному реєстрі нараховується близько 13 млн осіб, які мають право на пільги.

Сьогодні (як і раніше) пільги надаються залежно від статусу особи, а не від потреби в соціальному захисті, і тому (як і раніше) вони не сприяють вирівнюванню доходів і не спрямовані на захист бідних. За результатами Обстеження умов життя домогосподарств України у 2008 р. серед отримувачів пільг 22 % становило бідне населення і 78 % – небідне, при цьому сума отриманих пільг для небідних домогосподарств становила 777,3 грн на домогосподарство, а для бідних – 431,2 грн.

В Україні також існує достатньо розвинений сектор державних соціальних послуг. Надання соціальних послуг належить до компетенції чотирьох міністерств: Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту. Загальний перелік видів соціальних послуг включає понад 100 найменувань, послуги надаються близько 30 категоріям отримувачів. Соціальні послуги охоплюють близько 1 млн осіб, які втратили працездатність, ветеранів війни і праці, пенсіонерів, інвалідів, інших категорій осіб, які перебувають у складній ситуації.

Функціонує 323 стаціонарні заклади системи Мінпраці з надання соціальних послуг, що включають дитячі установи, психо-, неврологічні інтернати, спеціальні установи, інтернати для літніх людей та інвалідів, пансіонати для ветеранів війни і праці.

Близько 57 тис. осіб проживають у стаціонарних установах, майже 20 тис. з них – в інтернатах загального профілю, у спеціалізованих установах перебувають понад 7 тис. дітей-інвалідів і близько 30 тис. осіб з розумовими і психічними вадами.

Значною проблемою є забезпеченість системи соціальних послуг необхідним персоналом. Територіальні відділи соціального захисту, Центри соціальної допомоги для дітей та молоді відчувають певний кадровий дефіцит соціальних працівників, особливо на рівні районів та в сільській місцевості. Існує проблема великої плинності кадрів на базовому рівні

надання соціальних послуг. Багато центрів не укомплектовані кадрами внаслідок низької заробітної плати соціальних працівників і значне навантаження. За даними Міністерства праці та соціальної політики України, у 2007 р. у державних центрах зайнятості було зареєстровано близько 80 тис. осіб з фахом, який є цілком прийнятним для роботи в соціальній сфері, однак ці фахівці не йдуть працювати в цю сферу через низьку оплату праці.

Також існує проблема невідповідності освітнього рівня працівників територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян: лише 5,3 % директорів цих центрів мають підготовку за спеціальністю «соціальна робота», а серед завідувачів відділень цей показник майже вдвічі нижчий – 2,2 %.

Одним з недоліків чинної системи соціальних послуг є відсутність конкуренції, оскільки основний обсяг послуг надається державними організаціями, а мережа альтернативних соціальних послуг є нерозвиненою. Це значною мірою спричинено умовами фінансування соціальних послуг: бюджетні кошти плануються і спрямовуються на утримання великих державних інституцій, а не на потреби отримувачів соціальних послуг.

Отже, система соціального захисту в Україні безперечно набула рис, характерних для соціального захисту в країнах з ринковою економікою, але все ж на сьогодні вона продовжує зберігати окремі риси старої системи і за своїми параметрами ще не відповідає стандартам соціального захисту країн ЄС, а її реформування не має достатнього системного та цілеспрямованого характеру.

Серед основних причин, що перешкоджають ефективному соціальному розвитку, можна назвати: відсутність збалансованості між економічним зростанням та соціальними видатками; неспроможність національної економіки повністю забезпечити всі зобов'язання держави; висока питома вага пенсійних виплат у державних видатках та у ВВП внаслідок високого рівня демографічного старіння, низький вік виходу на пенсію, а також можливість дострокового набуття пенсійного права; низький рівень довіри до влади з боку населення, який сформувався через непослідовність політики різних урядів, а також відсутність політичних домовленостей.

Реальною загрозою майбутнього розвитку може бути надмірне зволікання з модернізацією системи соціального захисту, а саме –

намагання зберегти залишки минулої системи, яка декларувала принципи повної рівності та всеосяжного піклування і цілком відповідала командно-адміністративній системі господарювання. Тривалий період радянської історії значно вплинув на формування ціннісних орієнтацій населення. За цей час сформувався певний тип свідомості, характерними рисами якого є значні патерналістські настанови, великі сподівання населення не на власні сили, а на допомогу з боку держави, звичка отримувати безплатні соціальні послуги (нехай навіть неякісні, але цілком доступні), і водночас – слабка (здебільшого – формальна) особиста участь у прийнятті рішень, низька підприємницька активність.

Основні завдання політики соціального захисту. Надто важливою є постановка зрозумілих завдань. Сьогодні нам необхідна чітка і зрозуміла ціль, яку ми ставимо перед державною політикою у сфері соціального захисту. Доки наміри влади не будуть зрозумілі народу і не отримають його підтримки, доти не можна сподіватися на успіх будь-яких починань. Має здійснюватися диференційована політика стосовно окремих груп населення з урахуванням їх ціннісних орієнтирів. Старше покоління більше орієнтується на цінності закону і порядку, на необхідність соціальної допомоги та державної підтримки, оскільки воно не може повною мірою адаптуватись до нового життя. Щодо цієї частини населення – має бути збережений більш звичний порядок речей, залишитися ті види та форми соціальної допомоги, які діяли раніше.

У свою чергу молоде покоління більше розраховує на свої сили, а тому потребує надання можливості для реалізації своєї ініціативи та створення сприятливих стартових умов. У молодого покоління необхідно виховувати здатність до інтеграції в суспільне життя, конкурентоспроможність, віру у свої власні здібності, відповідальність за себе, своїх близьких, повагу до старшого покоління.

Система соціальної допомоги повинна мати переважно адресний характер, більшість програм мають бути пов'язані з перевіркою ступеня нужденності. У зв'язку з обмеженням фінансових коштів у період кризи це набуває ще більшої актуальності.

Розмір соціальної допомоги для працездатних осіб повинен стимулювати одержувачів до економічної активності.

В умовах економічної кризи, а також перевантаженості бюджету соціальними витратами, для реалізації соціальної політики і її модернізації

необхідні сучасні економічні механізми, що дадуть змогу оптимізувати соціальні витрати й підсилити напрями активної соціальної політики, пов'язаної з гуманітарним розвитком.

У сучасних умовах модернізація в соціальній сфері повинна базуватися на об'єднанні зусиль і ресурсів держави, бізнесу і суспільства. Основними економічними моделями при цьому можуть бути – приватно-державне партнерство, фандрайзинг, корпоративна соціальна відповідальність, благодійні фонди, венчурна благодійність, спонсорство, волонтерство. Необхідні законодавчі умови для реалізації цих моделей в Україні. При цьому держава визначає пріоритети реформування та їх послідовність. Бізнес інвестує соціальні проекти і має, крім соціальної відповідальності, ще і підвищення нематеріальних активів у вигляді покращення іміджу та ділової репутації. Значне місце в поширенні взаємодії мають пільги в оподаткуванні бізнесу при фінансуванні соціальних проектів.

Громадські об'єднання при вирішенні соціальних проблем мають змогу швидко ідентифікувати ризики в соціальній сфері та надавати конкретні соціальні послуги. Таким чином, вони реалізують інформаційну, управлінську, захисну чи розвиваючу функцію щодо вирішення соціальних проблем.

Проблеми пенсійного забезпечення. Головну загрозу для збалансованості пенсійної системи України в умовах сучасної фінансово-економічної нестабільності становить ризик скорочення надходжень пенсійних внесків внаслідок несприятливої ситуації в економіці та на ринку праці, зокрема можливе зменшення або стагнація середнього розміру заробітної плати (доходу), з якої сплачуються пенсійний збір, накопичення заборгованості з виплати заробітної плати, зменшення кількості платників внесків через вивільнення працівників та зростання безробіття. При цьому можливості скорочення пенсійних видатків практично відсутні, адже розмір виплати в переважній більшості пенсіонерів залишається доволі низьким. Таким чином, заходи щодо забезпечення фінансової збалансованості пенсійної системи мають передбачати два основні напрями: розширення або принаймні запобігання скороченню контингенту застрахованих осіб – платників пенсійного збору – та сприяння зростанню заробітної плати і доходів населення.

Для України, як і для більшості країн світу, головною довгостроковою тенденцією демографічного розвитку є процес старіння населення,

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

що виявляється у зростанні частки осіб похилого віку, а особливо – у зміні співвідношень між чисельністю поколінь. За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, до 2050 р. чисельність покоління пенсіонерів сягатиме три четвертих чисельності покоління працездатного віку. Співвідношення між чисельністю поколінь пенсіонерів і дітей, яке нині становить 1,6, наприкінці прогнозованого періоду сягатиме 2,35, а частка осіб старше працездатного віку збільшиться з 24 % до 36 %.

Прогресуюче старіння населення вимагає реформування пенсійних систем, оскільки зумовлює зростання демографічного навантаження на населення працездатного віку та пенсійних видатків у майбутньому (рис. 2.5.5).

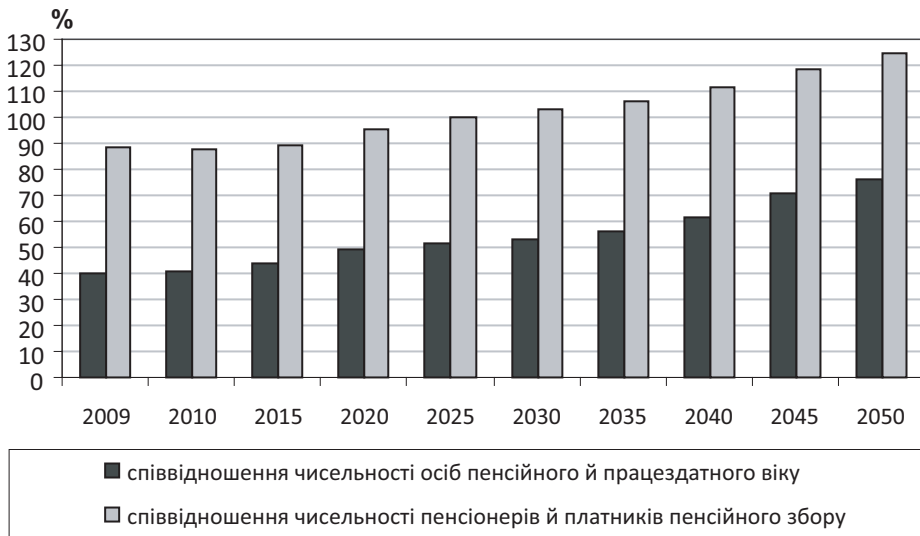

Рис. 2.5.5. Існуюче й прогнозне навантаження на пенсійну систему в Україні
Джерело: розрахунки фахівців ІДСД НАН України.

Окрім процесів старіння населення, що мають об'єктивний характер, велику проблему для фінансової спроможності пенсійної системи становить низький рівень участі населення працездатного віку в пенсійному страхуванні. Це пов'язано насамперед з доволі низькими (за європейськими стандартами) рівнями економічної активності і зайнятості населення, особливо серед молоді та чоловіків віком 30–54 років.

Як показують дослідження, значна кількість працездатних людей відмовляються брати участь у ринку праці не тому, що не можуть знайти собі роботу, а просто не бажають працювати²⁴. У даному випадку економічна неактивність є відображенням соціальної апатії та утриманських настроїв певних прошарків суспільства. Завдання мотивації населення до економічної активності ускладнюється тим, що адміністративні важелі (наприклад, відповідальність за неучасть у суспільно корисній праці, як було за радянських часів) уже втратили дієвість, а громадські інститути, здатні протистояти поширенню психології неробства, ще не сформовані.

Із загальної кількості зайнятого населення в Україні близько чверті не беруть участі у пенсійному страхуванні (зовсім не сплачують внески). Це пов'язано передусім з поширенням зайнятості в неформальному секторі економіки, переважно в особистих селянських господарствах. Слід зауважити, що з 4,6 млн осіб, зайнятих у неформальному секторі економіки, 80 % становлять особи працездатного віку.

Таким чином, для істотного збільшення кількості учасників пенсійного страхування необхідно вжити дієвих заходів щодо розширення можливостей зайнятості та вибору робочих місць. Особливо ця проблема актуальна для сільської місцевості, де половина зайнятого населення працює в неформальному секторі.

Внаслідок низького рівня залучення населення до пенсійного страхування вже нині на 10 платників внесків припадає 9 пенсіонерів. При цьому близько третини загальної кількості застрахованих осіб сплачують пенсійні внески з заробітної плати не вище її мінімального розміру. За збереження існуючого рівня участі в пенсійному страхуванні вже до 2025 р. кількість одержувачів пенсій зрівняється з кількістю платників внесків, а до 2050 р. перевищуватиме її на чверть (див. рис. 2.5.5).

Одна з причин низької зацікавленості населення в сплаті пенсійних внесків – нестабільність вітчизняного пенсійного законодавства. Наприклад, до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», прийнятого у 2003 р., вже більше 30 разів вносилися зміни. Це дезорієнтує населення – люди не знають, за яким порядком

²⁴ Карлін М. І. Особливості функціонування та регулювання ринку праці та соціальної політики в сучасній Польщі: досвід для України // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1(9). – С. 107–114.

і на яких умовах їм призначатиметься пенсія, яким чином визначатимуться їхні пенсійні права і на що вони можуть розраховувати.

Іншою причиною є слабка кореляція між сплатою пенсійних внесків та призначеним розміром виплати, зокрема, через встановлення гарантованого мінімального розміру пенсійної виплати, що становить нині майже 60 % від середнього розміру пенсії. Оскільки нині розмір соціальної пенсії фактично дорівнює мінімальному розміру пенсії за віком, населення не сприймає внески як необхідну передумову для здобуття власних пенсійних прав і намагається уникнути або мінімізувати їх сплату.

Тому необхідно на законодавчому рівні вирішити питання щодо диференціації мінімальних пенсійних гарантій, зокрема, встановити розмір мінімальної пенсійної виплати, що буде гарантуватися державою незалежно від страхової участі (так званої базової пенсії), джерел її фінансування (кошти державного бюджету чи спільне фінансування з державного бюджету та пенсійного страхування) та співвідношення з мінімальним розміром страхової пенсії за віком (остання має бути істотно вище). Використовуючи досвід європейських країн, необхідно вивчити питання стосовно доцільності запровадження процедури перевірки доходів домогосподарства при призначенні гарантованої мінімальної пенсійної виплати. Проблемою є нерациональний порядок обчислення розміру страхової пенсії та недостатня індексація призначених пенсій. Теоретично, порядок обчислення розміру пенсії, передбачений Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», спрямований на посилення страхових принципів, зокрема, враховується зарібок упродовж всього трудового періоду і страховий стаж визначається з урахуванням сплати пенсійних внесків. Облік і розрахунки здійснюються за місячними даними, а зрештою детально обрахований розмір пенсії для багатьох пенсіонерів (особливо в жінок) доводиться «підтягувати» до мінімального розміру пенсії. Цю проблему не допомогло вирішити навіть збільшення величини оцінки одного року страхового стажу з 1 % до 1,35 %.

З огляду на подальше поширення гнучких режимів робочого часу, сезонних та інших форм зайнятості, що мають різну інтенсивність (і, відповідно, надають різний рівень зарібку) протягом календарного року, а також специфіку обліку внесків самозайнятих осіб, тривалість періоду, що зараховується до страхового стажу, доцільніше визначати за підсумками кварталу або року. Тобто, якщо сума сплачених внесків за

квартал/рік не менша ніж 12 розмірів мінімального внеску, – зараховується повний квартал/рік страхового стажу, якщо менша – береться відповідна частка кварталу/року. При цьому коефіцієнти страхового стажу (ст. 25) та коефіцієнти заробітної плати (ст. 40) також мають визначатися в кварталах/роках. Інакше особи, які нерегулярно сплачують внески, навіть за умов високих сум відрахувань матимуть недостатній страховий стаж, а отже – низький розмір страхової виплати, що зрештою потребуватиме додаткових бюджетних коштів на виплату соціальної допомоги.

Пріоритетні напрями реформування пенсійної системи. Оскільки для солідарних пенсійних систем наслідки процесу старіння населення найбільш відчутні, підвищення пенсійного віку та рівня зайнятості людей старшого віку набуває особливої актуальності. При цьому очікувана тривалість життя може бути лише орієнтовним показником для встановлення вікового порога старості, адже не існує жодних свідчень стосовно того, щоб підвищення пенсійного віку призводило до підвищення смертності населення. Високий рівень передчасної смертності населення України (особливо чоловіків) пов'язаний передусім з поширеністю шкідливих та важких умов праці, відсутністю традицій здорового способу життя, але аж ніяк не з межею пенсійного віку.

Тому необхідно відмовитися від надмірної політизації навколо питання підвищення пенсійного віку. У поточному році цей захід не на часі, оскільки відбувається загострення проблеми безробіття й створення додаткових робочих місць малоімовірно. Але надалі підвищення пенсійного віку неможливо уникати і потрібно ставитися до цього з позицій соціальної й економічної доцільності.

Низька межа пенсійного віку є однією з головних причин низького розміру пенсійних виплат. Гідний розмір пенсії неможливо заробити за короткий термін і ранній вихід на пенсію наражає на більший ризик бідності.

Загалом сама ідея раннього виходу на пенсію є хибною. Низький пенсійний вік у жодному разі не може вважатися досягненням, адже зайнятість є важливою складовою суспільного життя людини, її розвитку та самореалізації, запорукою свободи вибору щодо способу життя. Одна з причин постійної невдоволеності українських пенсіонерів – це відчуття власної непотрібності, відчуженості та ізоляції від основного потоку подій, втрата соціальних контактів та суспільних зв'язків.

Насамперед необхідно встановити однакову межу пенсійного віку для жінок і чоловіків (тобто підвищити пенсійний вік жінок до 60 років), – це потрібно не так для збільшення доходів пенсійної системи, як для забезпечення гендерної рівності трудових і пенсійних прав, запобігання бідності жінок у старості за рахунок збільшення розмірів зароблених пенсій. Важливим напрямом реформування пенсійної системи має бути також перегляд підходів в оцінці умов праці та способів компенсації за працю в несприятливих умовах. Успадкована від радянських часів система пенсійних пільг була істотно розширена в період незалежності, особливо у першій половині 1990-х років. Нині понад 40 % працівників добувної промисловості і майже 6 % працівників переробної промисловості мають право вийти на пенсію за списком № 1 (на 10 років раніше звичайного пенсійного віку). За списком № 2 (на 5 років раніше звичайного пенсійного віку) мають право вийти на пенсію 17 % працівників добувної промисловості, 9 % працівників переробної промисловості, 7 % працівників виробництва та розподілення електроенергії, газу та води, 8 % працівників будівництва. Пенсії за віком на пільгових умовах передбачені також для деяких категорій працівників сільського господарства (доярки, свинарки, трактористи-машиністи та деякі інші) та транспорту (водії міського транспорту).

Усього кількість осіб, які достроково вийшли на пенсію за віком, становить близько 2,3 млн осіб. Окрім того, близько 175 тис. осіб вийшли на пенсію за вислугу років (артисти, спортсмени, працівники освіти та охорони здоров'я, працівники авіації та деякі інші категорії). При цьому поширена практика, коли після виходу на дострокову пенсію людина залишається працювати на тому самому робочому місці. Серед працівників тих видів діяльності, де найпоширенішими професіями є ті, що дають право на дострокові пенсії (добувна промисловість, водний та авіаційний транспорт, освіта, охорона здоров'я, культура та спорт), частка пенсіонерів становить близько 22 %.

Однак право дострокового виходу на пенсію не може вважатися адекватною компенсацією за працю в шкідливих чи особливих умовах. Для кожної окремої людини і для суспільства загалом набагато важливіше (і, зрештою, вигідніше) запобігти втратам здоров'я працівників, зберегти й подовжити тривалість життя та період трудової активності. Водночас можливість більш раннього виходу на пенсію стимулює населення до

зайнятості в шкідливих чи несприятливих умовах. При цьому роботодавцям часто буває дешевше сплачувати компенсації на виплату дострокових пенсій (або й уникати їх сплати зовсім), ніж покращувати умови праці. Можна стверджувати, що система дострокових пенсій є одним з чинників відсутності істотних позитивних зрушень у структурі виробництва та зайнятості населення. Система дострокових пенсій здійснює надзвичайно негативний вплив на стабільність та фінансову спроможність пенсійної системи, оскільки потребує чималих додаткових витрат та призводить до скорочення кількості платників внесків. Водночас потрібно чітко усвідомлювати, що швидко ліквідувати цю систему неможливо, оскільки ст. 22 Конституції України передбачає, що «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Тобто принаймні для тих громадян, які на момент прийняття відповідних рішень набули право на дострокові пенсії, виплата цих пенсій повинна забезпечуватися.

При прийнятті Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачалося, що дострокові пенсії згодом будуть ліквідовані, за винятком категорій працівників, стосовно яких неможливо повністю усунути вплив шкідливих чинників. Для них розглядалася можливість створення професійних пенсійних фондів, з яких буде фінансуватися виплата пенсії до досягнення такими пенсіонерами звичайного пенсійного віку. Однак існує відчутний спротив з боку галузевих профспілок – проти скорочення переліку посад та професій, які дають право на дострокові пенсії, та з боку роботодавців – проти запровадження обов'язкових внесків до корпоративних пенсійних фондів додатково до їх існуючих пенсійних зобов'язань.

У цих умовах компромісним рішенням могло б стати запровадження законодавчого обмеження тривалості періоду роботи в шкідливих чи особливих умовах терміном, припустимим з огляду на збереження здоров'я й працездатності (тобто без права на достроковий вихід на пенсію). Звичайно, таке обмеження має запроваджуватися одночасно з комплексом заходів, спрямованих на створення нових робочих місць з належними умовами та гідною оплатою праці.

Але першочерговим кроком має стати упорядкування процедури оцінки умов праці, зокрема, чітке визначення повноважень та компетенції державної експертизи праці та напрямів її реформування.

На нашу думку, своєчасність та об'єктивність оцінки умов праці в ринкових умовах здатний забезпечити лише такий суспільний інститут, що базуватиметься на рівноправному представництві й урахуванні інтересів усіх сторін соціального діалогу – працівників, роботодавців та держави.

Солідарна пенсійна система, основним принципом якої є утримування контингентів пенсіонерів наступними поколіннями працюючих, може бути надійною та ефективною лише за умови розширеного відтворення поколінь працівників. Україна має один з найнижчих у світі рівнів народжуваності, тому питання запровадження другого рівня пенсійної системи набуває особливого пріоритету. Уже нині бюджет Пенсійного фонду має видатки в розмірі понад 16 % ВВП. Зміна механізму фінансування пенсійних виплат за рахунок їх накопичення та інвестування дасть змогу майбутнім малочисельним поколінням працюючих сплачувати менші (або принаймні не більші ніж сучасні) розміри внесків до солідарної системи.

Водночас слід застерегти від очікувань, що обов'язкова накопичувальна пенсійна система може забезпечити значне підвищення розмірів пенсій. Другий рівень створюється не додатково, а на часткову заміну солідарної системи. Тому навряд чи загальний коефіцієнт заміщення з дворівневої системи буде істотно вищим, ніж мав би бути з однорівневої.

До найголовніший пріоритетів реформування солідарної системи на сучасному етапі слід також віднести удосконалення механізму індексації пенсії з метою підтримки купівельної спроможності доходів та запобігання бідності пенсіонерів порівняно з рештою населення. Як показує досвід, різкі одноразові підвищення пенсії мають надзвичайно низьку ефективність навіть у короткочасному періоді. За умови індексації мінімального розміру пенсії шляхом перегляду прожиткового мінімуму та підвищення пенсій у зв'язку із зростанням заробітної плати на 20 % приросту номінальної заробітної плати реальна пенсійна виплата буде знижуватися, адже збільшення її загального розміру не перекриватиме інфляції. Звичайно, відсоток приросту номінальної заробітної плати для підвищення пенсій може бути встановлений і на більш високому рівні (як наприклад у 2007 р.). Проте існуючий порядок його визначення – щороку окремою урядовою постановою – робить пенсіонерів заручниками «політичної доцільності», адже це рішення залежить більше від політичних, ніж економічних чи соціальних обставин.

2.6. Соціально-демографічні ризики подальшого розвитку

Демографічні ризики. Сучасні несприятливі тенденції та ймовірні перспективи демографічних процесів в Україні зумовлюють низку демографічних викликів, актуальність пошуку відповіді на які диктується необхідністю вирішення проблем забезпечення національної економіки робочою силою (у тому числі її збалансування за кількісними та якісними параметрами), сталого розвитку системи соціального забезпечення й інших галузей соціальної сфери, забезпечення національної єдності, обороноздатності країни та ін. Такими демографічними викликами можна насамперед вважати загрози депопуляції, старіння, неналежної якості населення в Україні та загрози, пов'язані із сучасними тенденціями та перспективами міграційних процесів.

Із соціально-економічних позицій найбільш суттєвим наслідком скорочення населення є те, що депопуляційні тенденції та їх незворотність зумовлюватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в Україні. Абсолютна й відносна чисельність перспективних з точки зору формування і відтворення трудового потенціалу населення його вікових контингентів в Україні вже у найближчі 15 років має скоротитися. Розрахунки чисельності та частки населення у вікових межах інтервалу його працездатності, виконані на базі демографічного прогнозу, побудованого фахівцями ІДСД НАН України, демонструють невпинне скорочення чисельності й частки працездатних контингентів, а отже – очікуване формування дефіциту робочої сили.

Як показують розрахунки, у 2015–2020 рр. очікуються найвищі темпи зростання частки літніх контингентів у складі населення ²⁵, тобто особливо швидко прогресуватиме процес його старіння, що породжує низку викликів, на які суспільство має знайти адекватні відповіді. У суто демографічному сенсі постаріння населення України гальмуватиме процес її виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло «низька народжуваність – старіння – депопуляція». Серед соціально-економічних

²⁵ Основною причиною цього у середньостроковій перспективі буде не так збільшення тривалості життя, як низька народжуваність у 1990-ті – на початку 2000-х років та порівняно висока – наприкінці 1950-х – початку 1960-х років.

наслідків активізації процесу старіння – збільшення демоекономічного навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення і т. ін. У цілому ж старіння населення та породжувані ним виклики вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей «старого» населення, в якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення.

Прогресуюче старіння нації завжди тягне за собою ряд соціально-економічних проблем і суперечностей, пов'язаних з перерозподілом фінансових потоків та ресурсів у національних економіках. Так, зростаюче навантаження на соціальні статті бюджету в умовах активізації старіння не обмежується лише потребами збільшення пенсійних коштів, але й пов'язане з формуванням додаткового «попиту» на медичні послуги з боку літнього населення, необхідністю вкладень у розвиток спеціальних медичних технологій, орієнтованих на літнє населення, збільшення ресурсів для утримання осіб похилого віку в інтернатних закладах тощо.

У нашій країні необхідність збільшення витрат на підтримання здоров'я громадян похилого віку, пов'язана зі зростанням їх чисельності й частки в населенні у середньостроковій перспективі, поєднуватиметься з потребою в збільшенні інвестицій у здоров'я осіб працездатного віку (з огляду на його незадовільний стан і високу передчасну смертність). Слід наголосити при тому, що наразі збільшення коштів власне в галузь охорони здоров'я саме по собі не в змозі подолати наявні в ній істотні недоліки і має сенс лише за умови реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, радикальних змін організаційно-фінансових механізмів керування цією галуззю.

Сучасна криза здоров'я всього населення в Україні має складний комплекс причин: різке падіння рівня життя населення, погіршення стану державної системи охорони здоров'я, відсутність належної оцінки та усвідомлення значущості здоров'я як з боку держави, так і з боку самих громадян. В умовах скорочення доходів та посилення соціального розшарування доступність медичного обслуговування для населення помітно зменшилась, а недостатність державного фінансування закладів охорони

здоров'я істотно погіршила якість їх послуг. Доволі поширеним, передусім для найменш забезпечених груп населення, стало відкладання або відмова від необхідного лікування через нестачу коштів. Не менш значну роль відіграло і посилення стресу, спровокованого труднощами перехідного періоду, що призвело до посилення алкоголізації населення, зростання насильства й самогубств. Як наслідок, на тлі соціально-економічної кризи в Україні істотно посилилися несприятливі тенденції у формуванні медико-демографічних процесів, відбулися відчутні негативні зрушення у динаміці та структурі захворюваності і смертності населення. Поширилися так звані «соціально зумовлені хвороби» – ВІЛ/СНІД тощо, що передаються статевим шляхом, туберкульоз.

Відтак основні загрози здоров'ю і життю українців зумовлені соціально-економічною ситуацією. Унаслідок збоїв у роботі комунальних служб підвищується ризик поширення хвороб, що передаються з водою або харчовими продуктами. Ураховуючи зношеність водогонів і каналізації, незадовільний контроль за якістю води, можна очікувати спалахи кишкових захворювань і гепатиту А, особливо в Південному регіоні, де частина населення не має доступу до безпечної питної води.

Медична галузь за нинішніх умов нездатна реагувати на виклики часу та зміни суспільних потреб. Вона практично відсторонилася від профілактики неінфекційних хвороб – і це у той час, коли вони переважають у структурі захворюваності й передчасної смертності.

Не може не викликати занепокоєння погіршення стану здоров'я підростаючого покоління в Україні. Тривожним є збільшення впродовж останніх років частки хронічних захворювань, тобто тих, які є неприродними для дитячого віку. У цьому контексті дуже важливим є усвідомлення того, що проблеми фізичного, психічного й соціального здоров'я дітей мають підвищений ризик трансформуватися з часом у серйозні порушення здоров'я, які нерідко обмежують можливості повноцінної життєдіяльності або вибору професії, викликають залежність від ліків та медичних послуг і, таким чином, часто стають позитивним надбанням, що значно обтяжує подальше доросле життя і погіршує його якість.

Оскільки Україна за показниками стану здоров'я і середньої тривалості життя значно відстає від економічно розвинутих країн, збереження та поліпшення здоров'я є одним з найважливіших пріоритетів нації та найактуальнішою метою суспільного розвитку. Поліпшення

здоров'я має бути кінцевою метою проведення соціально-економічних реформ. Здоров'я має стати головним критерієм доцільності та ефективності будь-якої діяльності. Необхідна орієнтація всіх сфер господарства на оздоровлення умов життя, зокрема умов праці, побуту, з метою створення суспільного середовища, сприятливого для вибору та засвоєння населенням моделі поведінки, зорієнтованої на здоровий спосіб життя, запобігання розвитку хвороб і мінімізацію ризику передчасної смерті.

Міграційні ризики. Міграція перетворилася на характерну рису сучасного способу життя значної частини українського населення. В умовах кризи вона не лише стала індикатором реагування людей на зміни в системі суспільних відносин (етносоціальних, економічних, політико-культурних), а й почала диктувати об'єктивну необхідність розробки нових пріоритетів розвитку України як великої європейської держави. На тлі поширення прогресивних засобів зв'язку, адаптації до вітчизняного виробництва інформаційно-комунікативних технологій з новою силою заявили про себе потреби захисту її економічного, соціального, культурного простору.

Разом з тим міграція відкриває широкі можливості для міждержавного обміну людським капіталом, стажування викладачів та студентів, організації лікувально-оздоровчих та профілактичних турів, туристично-пізнавальних поїздок тощо. Позитиви зовнішньої міграції виявляються через засвоєння співвітчизниками (учасниками трудових міграцій) кращих традицій організації праці та зайнятості, норм повсякденної поведінки. Інтенсивні міграційні рухи містять у собі негативні риси. Так, в Україні міграційні ризики мають відношення до деформації демографічного, деградації соціального, декомпозиції екістико-поселенського, дезінтеграції економічного, дезорієнтації інформаційного простору держави.

Деформація демографічного простору держави. Ідеться про «вимивання» осіб репродуктивного віку за межі місць постійного проживання, розбалансування на цій основі статеві-вікової структури мешканців України. Оскільки виїжджають переважно молоді, освічені, активні люди, їх неповернення завдає особливо значної шкоди демографічному потенціалу.

За умови подальшого розвитку проблемної ситуації в Україні слід очікувати зростання обсягів і темпів депопуляції населення з погіршенням якісних характеристик людського капіталу при значних

міграційних втратах населення продуктивного віку та високого професійно-кваліфікаційного рівня.

Деградація соціального простору держави. В Україні через еміграцію інтелектуальної еліти, фахівців у сфері комп'ютерних технологій, інженерних кадрів і, особливо, працівників робітничих професій «розмивається» середовище формування середнього класу, порушується соціальна структура суспільства.

За даними Федерації роботодавців, в українській промисловості не вистачає 1,8 млн працівників зі спеціальною технічною підготовкою, або майже 30 % від потреби. Крім того, за експертними оцінками, попит на робочі спеціальності перевищує пропозицію в чотири–шість разів, водночас як потреба у фахівцях з вищою освітою є набагато меншою, ніж готують ВНЗ. Особливо ця тенденція характерна для Західного регіону нашої країни, що підсилюється високим рівнем міжнародної трудової еміграції. Одним з негативних ефектів міжнародного обміну людським капіталом є втрата талановитих дослідників, які їдуть за кордон. Кожний шостий науковий працівник – пенсіонер, середній вік академіків в Україні – за 70 років, а професорів університетів – близько 60 років. Державна стратегія на створення робочих місць для молодих учених відсутня.

Декомпозиція поселенського простору держави. В Україні ситуація ускладнюється таким чином, що через міграцію, зокрема маятникову, у зоні впливу ринку праці столичного регіону й окремих східних центрів великої індустрії втрачається потенціал розвитку соціальної сфери малих та середніх населених пунктів цілих регіонів.

На сьогодні більше половини вітчизняних маятникових мігрантів прибувають у великі міста з малих та середніх міст, решта – із сіл. З іншого боку, малі й середні міста теж приймають маятникових мігрантів, переважна кількість яких – мешканці довколишніх сіл. Обсяг потоків маятникових міграцій залежить і від кількості часу, який потрібно витратити, щоб добратися до роботи й додому, яка становить у середньому 45–60 хв. Прикладом зонального «стягування» робочої сили є феномен столиці. Так, упродовж 2007 р. у м. Київ було прийнято на роботу 195,3 тис. працівників, з них іногородніх – 95,3 тис., з яких 36,8 тис. – із районів Київської області та сусідніх районів інших областей²⁶.

²⁶ Офіційний портал Київської міської ради (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Маятникові міграції з часом призводять до зміни постійного місця проживання, а оскільки мігрантами є, як правило, населення в репродуктивному віці, це позитивно впливає на демографічну ситуацію і, зокрема, на природний приріст населення міста-реципієнта та, відповідно, негативно відображається на демографічному, соціальному та інтелектуальному потенціалі поселень-«донорів».

Аналізуючи динаміку природного та міграційного руху населення міст України ²⁷, відзначимо такі риси:

– за період 1998–2008 рр. з-поміж адміністративно-територіальних одиниць України лише м. Київ вирізнявся стабільним загальним приростом населення, що зумовлювався міграційним приростом (зокрема, за 2007 р. природний приріст (скорочення) населення Києва становив -2666 ос., механічний приріст – +24803 ос.);

– простежуються територіальні відмінності в загальному прирості населення українських міст: лише у Київській та Рівненській областях спостерігався позитивний приріст населення у промислово-аграрних і промислово-транспортних містах; найстрімкіше загальне скорочення чисельності міського населення відбулося в промислових містах Донбасу і Наддніпрянщини;

– найбільше позитивне міграційне сальдо характерне для Києва, міст Київської, Волинської, Львівської, Хмельницької й Одеської областей; негативне сальдо – для міст Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Сумської, Херсонської, Тернопільської областей.

Усе вищенаведене дає право стверджувати, що маятникова міграція істотно впливає на формування екістико-поселенського потенціалу держави. Унаслідок маятникових міграційних потоків суттєво деформується соціальна сфера регіонів, гальмується соціально-економічний розвиток сіл, малих і середніх міст, що перебувають у зонах впливу ринків праці великих міст. Зокрема, суттєвих деформацій зазнає освітній комплекс: значне природне скорочення населення підсилюється міграційним відтоком, що зумовлює звуження основи статево-вікових пірамід. Зростає навантаження на житлово-комунальний комплекс та транспортну систему міст-«реципієнтів».

У зарубіжній науковій літературі зазначається, що процес перека-

²⁷ Офіційний сайт Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

чування робочої сили має конкретні межі: він припиняється, коли оплата праці в місті та у селі стає однаковою, а сільське господарство модернізується. Чисельність міського населення стабілізується, коли його частка в загальному населенні країни і загальних доходах сягає 75 %. Це призводить до скорочення міграції із села в місто. Враховуючи загальносвітові тенденції, зарубіжні експерти переконані, що майбутнє еволюції системи розселення – це субурбанізація, тобто перехід від точкових індустріальних міст до сучасних децентралізованих систем сільсько-міського розселення. Це дає можливість об'єднати реструктуризацію економіки з ростом добробуту людей. Очевидно, такі рекомендації мають включати аргументи щодо різних типів розвитку населених пунктів.

Якщо субурбанізація є перспективною для категорії великих міст, то малі та середні міста повинні мати спеціальні програми розвитку. Вихідним положенням такої стратегії має бути усвідомлення того, що, по-перше, суб'єкт має бути ціллю державних зусиль, по-друге, конструюється працевикористання населення, яке нині перебуває нижче рівня середнього класу (з низьким рівнем благоустрою і життя).

Сьогодні весь комплекс заходів, спрямованих на конкретизацію пріоритетів, концептуальних вирішень планування та використання території країни, удосконалення систем розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі визначає нова Генеральна схема планування території України (затверджена спеціальним законом України від 07.02.2002 р. № 3059 – III). Однак, як і в попередні періоди, організація робіт із соціального управління в Україні наштовхується на слабкий взаємозв'язок систем містобудівельного проектування із системою робіт з державного планування та соціального прогнозування.

Дезінтеграція економічного простору держави. Проблема полягає в тому, що через міграційні процеси, зокрема, на тіньових ринках праці формуються ареали підвищеної мобільності населення з фокусами інтересів не лише соціально-економічного, але й негативного ідеологічного характеру; порушуються структура економічної активності та майнового стану населення. Дезінтеграція економічного простору держави є надзвичайно вагомим міграційним ризиком, основними наслідками якого в рецесивному аспекті можуть виступати:

2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

– По-перше, зміни *макроекономічних показників держави*. Як правило, трудова міграція є втратою (ризиком) для країни-донора та вигодою (активом) для країни-реципієнта. Це підтверджує світовий досвід. Так, статистичний аналіз економічного впливу міграції в 15 країнах-членах ЄС із 1991 р. до 1995 р. показує, що збільшення частки мігрантів у загальному населенні країни на 1 % забезпечує 1,25–1,5 % приросту ВВП. В Іспанії 30 % усього приросту ВВП з 1996 р. до 2006 р. забезпечили іммігранти. У Великобританії іммігранти загалом одержали в 1999–2000 рр. з державного бюджету 28,8 млрд фунтів стерлінгів, а внесли за той самий період 31,2 млрд. Німецькі дослідники підрахували, що іммігрант, який приїхав у країну в 30-річному віці й залишився в ній, збагачує скарбницю на 110 тис. євро²⁸.

Так, аналізуючи тенденції зміни валового внутрішнього продукту (ВВП) у фактичних цінах та обсяги зовнішньої трудової еміграції (рис. 2.6.1), спостерігаємо тісний кореляційний зв'язок таких показників (-0,86). Це підтверджує тезу про те, що трудова еміграція здійснює рецесивний вплив на основний макроекономічний показник країни.

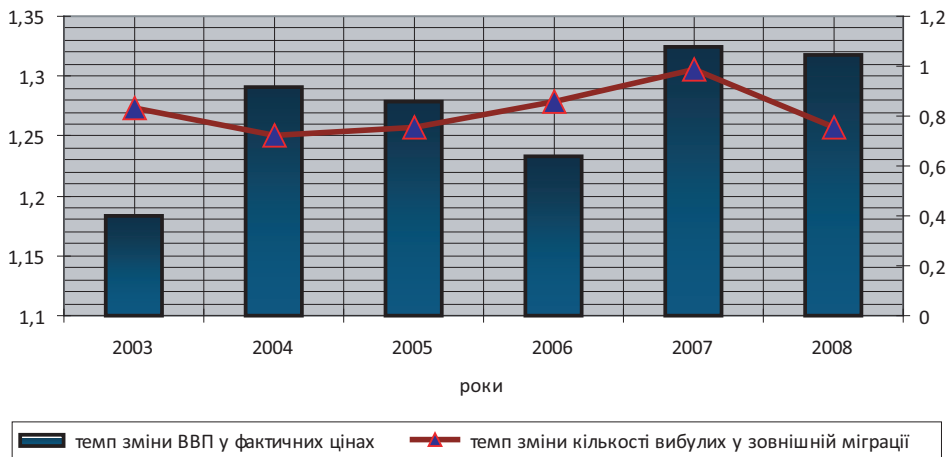

Рис. 2.6.1. Темпи зміни ВВП у фактичних цінах та кількості вибулих осіб у зовнішній міграції²⁹

²⁸ Європейська міграція в цифрах та узагальненнях: Європейський простір – портал проєвропейського громадянського суспільства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/library/27090.html?print>.

²⁹ Статистична інформація: Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

На перший погляд простий порівняльний аналіз двох показників дає змогу зробити надзвичайно ґрунтовні висновки. Спостерігаємо циклічність впливу трудової еміграції на ВВП. За суттєвого зростання обсягів зовнішньої трудової еміграції вже в наступні два–три роки спостерігаємо падіння ВВП. Звичайно, це один з факторів, що призводить до таких наслідків, проте масштаби міграційних потоків (легальних та нелегальних) підтверджують вагомість впливу саме міграційного чинника на ВВП країни.

– По-друге, *зміни на ринках праці*. Зокрема, вагомою проблемою залишається їх тінізація через неконтрольованість обсягів нелегальної трудової міграції. У наукових та публіцистичних джерелах наводяться абсолютно різні дані щодо кількості трудових мігрантів України за кордоном. Згідно з даними О. Варецької, «понад 90 % українських трудових мігрантів працюють за межами України нелегально»³⁰.

Аналізуючи стан ринку праці в Україні, можна дійти висновку щодо існування тісного взаємозв'язку між окремими його показниками та чисельністю емігрантів, що підтверджує значення коефіцієнта кореляції (у межах від 0,84 до 0,97). Спостерігається зворотний зв'язок між чисельністю емігрантів та розміром середньомісячної заробітної плати, середнім розміром допомоги з безробіття і потребою в робочій силі, тобто при покращенні цих показників обсяги міграцій за кордон зменшуються (табл. 2.6.1).

Надлишок робочої сили є очевидним практично для всіх регіонів України, за винятком окремих промислових центрів у розрізі конкретних професійних груп.

Особливо насторожує суттєве підвищення навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце (вакантну посаду), яке у 2008 році зросло у 2,5 раза. Оглядаючи вакансії на інтерактивному інтернет-медіа порталі «Труд» Державної служби зайнятості, знаходимо 547 516 резюме шукачів роботи і лише 55 047 вакансій (станом на 22.09.2009 р.)³¹.

Таким чином, поточна ситуація на ринку праці сприяє зростанню міграційних потоків за кордон у розвинуті європейські країни, де ситуація, порівняно з Україною, є значно кращою.

³⁰ Варецька О. Соціально-економічне підґрунтя трудової міграції населення України / Олена Варецька // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 5. – С. 34–39.

³¹ Труд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.trud.gov.ua/control/uk/index?typeSearch=1&startPos=0>.

Таблиця 2.6.1

Динаміка окремих показників ринку праці України та їх кореляційний зв'язок із чисельністю емігрантів (2002–2008 рр.)³²

Роки	Показник					
	Чисельність вибулих (емігрантів) з території України, тис. осіб	Чисельність безробітного населення працездатного віку (за методологією МОП), тис. осіб	Потреба в робочій силі, на кінець року, тис. осіб	Середньомісячна заробітна плата, грн	Середній розмір допомоги з безробіття, грн	Навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце, вакантну посаду, ос.
2002	76,264	2128,60	123,9	376,00	105,98	9
2003	63,699	1994,00	138,8	462,00	118,32	7
2004	46,182	1888,20	166,5	590,00	146,37	6
2005	34,997	1595,20	186,6	806,00	192,89	5
2006	29,982	1513,70	170,5	1041,00	251,48	5
2007	29,669	1416,70	169,7	1351,00	339,27	4
2008	22,402	1425,10	91,1	1806,00	571,07	10
Кореляційний зв'язок показника з чисельністю вибулих (емігрантів) з території України		0,96	-0,93	-0,88	-0,85	0,97

³² Статистична інформація: Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Проблемним для ринків праці України залишається прагнення українських трудових мігрантів натуралізуватися за кордоном. Про це свідчать результати досліджень Українського центру соціальних реформ та Державного комітету статистики України, згідно з якими 47,5 % охоплених вибіркою респондентів-трудова мігрантів здійснювали два–п'ять виїздів, 15,5 % – шість–десять виїздів. Крім того, 67,3 % опитаних респондентів задоволені умовами праці³³. Таким чином, вітчизняний трудовий мігрант не бачить свого місця на батьківщині, а прагне продовжувати свою трудову діяльність за кордоном. Більш схильними до натуралізації є жінки, ніж чоловіки, що зумовлено, переважно, психологічними особливостями та особистісними обставинами. Разом з тим чоловікам більш притаманне повторне повернення на заробітки.

– По-третє, *порушення структури майнового стану населення*. Через суттєву різницю в доходах трудового мігранта і громадянина України, який працює на батьківщині, поглиблюються деструктивні процеси в розподілі суспільства на класи. Трудовий мігрант, отримуючи більші заробітки, істотно збільшує свою купівельну спроможність в Україні, створюючи попит на товари довгострокового використання, у результаті чого зростає їх ціна і вони стають ще більш недосяжними для покупця-громадянина України (середньомісячний заробіток трудового мігранта в середньому становить 817 дол. США)³⁴.

– По-четверте, *структурні зрушення національної і регіональної економік*. Міграційна активність окремих професійних груп зумовлює суттєвий вплив фахівців з окремих сфер суспільної діяльності, у результаті чого окремі галузі втрачають важливий конкурентний фактор – кадрове забезпечення. Особливо гостро стоїть ця проблема перед будівельною сферою, сільським господарством, торгівлею, готельно-ресторанним бізнесом. Водночас рееміграція трудових мігрантів, які працюють у відповідних сферах, дасть змогу підвищити конкурентоспроможність цих сфер за рахунок зростання професійних навиків трудових реемігрантів за кордоном.

³³ Зовнішня трудова міграція населення України: обстеження / за заг. ред. Українського центру соціальних реформ, Держкомстату України. – К., 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>.

³⁴ Зовнішня трудова міграція населення України: обстеження / за заг. ред. Українського центру соціальних реформ, Держкомстату України. – К., 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>.

Згідно з дослідженнями Українського центру соціальних реформ та Державного комітету статистики України, більшість трудових мігрантів (майже 60 %) мали повну загальну середню освіту, 9,8 % – базову загальну середню або початкову загальну освіту, 13,9 % – повну вищу освіту; 37,9 % трудових мігрантів – кваліфіковані робітники з інструментом, 33,2 % – фахівці найпростіших професій, 16,5 % – працівники сфери торгівлі та побутових послуг, 6 % – професіонали, фахівці, технічні службовці, 4,9 % – робітники з обслуговування, експлуатації та складання устаткування і машин, 1,5 % – кваліфіковані робітники сільського господарства³⁵.

Пропозиції зменшення міграційних ризиків дезінтеграції економічного простору держави:

1. *В інформаційному забезпеченні:* розроблення єдиної методики моніторингу трудової міграції в регіоні.

2. *З метою запобігання міграційним ризикам:* створення сприятливих умов праці на батьківщині (заміна зовнішніх міграційних потоків внутрішніми – попит на робочу силу у промислових регіонах Східної України, надання житла), стимулювання самозайнятості (фермерство, зелений туризм), дотування суб'єктів підприємництва для створення нових робочих місць і працевлаштування безробітних; перекваліфікація безробітних осіб відповідно до потреб ринку праці у відповідних професіях); розроблення регіональних програм зайнятості, які включають заходи з подолання базових (першопричинних) міграційних ризиків; скасування ліцензій на посередницьку діяльність у працевлаштуванні за кордоном (таку роботу повинні здійснювати обласні центри зайнятості).

3. *З метою підвищення обсягів рееміграційних потоків в Україні:* створення сприятливих умов початку власної справи; гарантії збереження зароблених грошей (спеціальні програми банківських установ); довгострокові пільгові кредити купівлі нерухомості трудовими мігрантами на батьківщині.

Дезорієнтація інформаційного простору держави. Суть проблеми полягає в тому, що через міграцію «транспортуються» мовна, етнокультурна, релігійна політика, що часто суперечить інтересам держави.

³⁵ Зовнішня трудова міграція населення України: обстеження / за заг. ред. Українського центру соціальних реформ, Держкомстату України. – К., 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>.

Вказані міграційні ризики – серйозне додаткове навантаження на соціальну сферу України на фоні світової кризи.

Переміщення значних груп населення з подальшим його осіданням у певних зонах спричиняє порушення не тільки статево-вікової, але й етнічної структури населення окремих регіонів, сприяє неефективності на місцях державної мовної, етнокультурної, релігійної та іншої політики. Так, зростання чисельності мігрантів з-за кордону спричиняє загострення проблеми зайнятості в регіонах, виникнення міжетнічних та міжконфесійних конфліктів між прибульцями та автохтонами. Меншою мірою ці самі явища визрівають і у зв'язку з масштабністю міжрегіональних переміщень (наприклад, надмірний наплив кадрів з різних областей у Київ спонукає до видозміни державної політики щодо гуманітарної сфери на місцевому рівні).

У майбутньому внаслідок зростання кількості іммігрантів із країн «третього світу» в деяких регіонах може загостритися і релігійна ситуація, що вже спостерігається в таких розвинутих країнах Заходу, як Франція, Німеччина, Великобританія, Швейцарія та ін. Поки що ж релігійний фактор у зв'язку з наростанням міждержавних міграційних процесів ще не набув значення самодостатнього чинника в дезорієнтації інформаційного простору країни. Виняток становить хіба що АР Крим, де поступово наростає роль фундаменталістських та екстремістських течій в ісламі, що інспіруються ззовні й можуть дестабілізувати міжетнічний мир не лише на одному півострові. Значно більше на це впливають міжрегіональні міграції, які лише ускладнюють релігійну ситуацію на місцях (привнесення греко-католицьких особливостей і традицій у незвичне і часто недружньо налаштоване соціальне середовище у центральних та східних областях, одностороння орієнтація багатьох мешканців Сходу і Півдня країни на т. зв. «канонічну» православну церкву і визрівання конфліктів на основі цього не тільки з «уніатами», а й з «розкольниками», тобто вірними Київського патріархату та автокефальної церкви).

Зростання міграційних потоків закономірно спричиняє зміну релігійної структури населення. При цьому органічне зростання поліконфесійності населення накладатиметься на незавершеність релігійстворчих процесів в Україні. Про це свідчить, по-перше, різюча відмінність територій щодо кількості зареєстрованих релігійних організацій. Так, на середину 90-х років минулого століття на сім західних областей припадало більше половини релігійних громад у країні, тоді як у Донбасі їх нараховувалося

5 %, а у двох областях Нижньої Наддніпрянщини – тільки 2 %. Сьогодні різниця між регіонами у цьому плані поступово зменшується, але, на жаль, доволі часто за рахунок фіксації в «атеїзованих» регіонах чисельно малолюдних і нетрадиційних для України громад (протестантські, «східні» на зразок буддистських або кришнаїтських тощо). По-друге, має місце байдужість значної частини населення, особливо молоді, до питань оптимального розв'язання релігійної проблеми, у т. ч. можливості становлення помісної церкви. Загалом таку байдужість продемонстрували близько 38 % опитаних респондентів. По-третє, чітко виражену індивідуальність до релігійної проблематики в країні часто виявляє пострадянська еліта, що зовсім не сприяє зростанню ідеологічної єдності суспільства.

Наведені міграційні ризики соціального розвитку України вимагають застосування системного підходу до організації заходів, спрямованих на посилення позитивних та нівелювання негативних наслідків участі України в міжнародному поділі праці. Серед них ключовими є:

- постійний моніторинг втрат людського потенціалу в процесі міжнародного обміну і динаміки їх змін;
- створення системи оперативного статистичного моніторингу міграційних процесів;
- обґрунтування та створення проблемно-цільової програми фінансування системних заходів у регіонах України щодо запобігання негативним наслідкам міграційних процесів та реєміграції населення в місця їх постійного проживання;
- формування селективної імміграційної політики, яка має складатися з таких компонентів: репатріація або заохочення в'їзду наших співвітчизників, які готові переїхати в Україну за умови технічної допомоги в юридичних питаннях, наявності робочих місць, що відповідають кваліфікації; заохочення в'їзду підготовлених іноземних фахівців; в'їзд молоді (студентів, слухачів системи довузівської підготовки, випускників вищих навчальних закладів).

Ризики ринку праці

Утримання низького рівня економічної активності населення

обмежує можливості соціально-економічного розвитку країни фіксованою пропозицією робочої сили, що в середньостроковій перспективі у зв'язку зі зменшенням кількості населення працездатного віку призведе

до масштабного скорочення обсягів зайнятості. Низький рівень участі населення на ринку праці здійснює негативний вплив на якісні характеристики трудового потенціалу та конкурентоспроможність країни на глобальних ринках. Основними причинами низької економічної активності населення України є вузький вибір сфер застосування праці внаслідок відсутності структурних реформ в економіці, низька оплата праці, необґрунтовано низький пенсійний вік для жінок, розгалужена система дострокових пенсій та поширеність зайнятості в несприятливих та шкідливих умовах, недостатність заходів щодо гармонійного поєднання сімейних і трудових обов'язків, а також поширення серед певних прошарків населення утриманських настроїв та психології неробства.

Деформації професійно-кваліфікаційної структури зайнятості (зокрема, велика частка представників найпростіших професій та високий рівень участі у неформальному секторі) зумовлені відсутністю ефективних процесів реструктуризації, превалюванням низькотехнологічних виробництв та низькопродуктивних секторів економіки. Це призводить до низької ефективності використання наявного трудового потенціалу, низьких стандартів продуктивності і рівня життя, незадовільної якості робочих місць, високої смертності населення працездатного віку (особливо чоловіків), збільшення структурних диспропорцій між попитом та пропозицією на ринку праці.

Збільшення обсягів безробіття та вимушеної неповної зайнятості наприкінці 2008 р. – на початку 2009 р. пов'язане зі скороченням потреби в робочій силі під впливом фінансово-економічної кризи. Наростання негативних очікувань з боку виробників проявилось в скороченні кількості заявлених у державній службі зайнятості вакансій, що значно ускладнило працевлаштування безробітних. Перебування в стані повного або часткового безробіття, особливо протягом тривалого часу, істотно посилює ризик бідності домогосподарства, призводить до поступової декваліфікації та погіршення соціального самопочуття, наростання соціального напруження на територіях з найвищою концентрацією безробіття.

Погіршення стану соціально-трудоких відносин найбільшою мірою виявляється в порушеннях трудових прав працівників, зокрема, нереалізованості гарантій захисту зайнятості, зниженні розміру та/або накопиченні заборгованості з заробітної плати. Ситуація ускладнюється слабким рівнем соціального діалогу на всіх рівнях, неструктурованістю

представницьких органів його учасників (особливо з боку роботодавців), відсутністю традицій та несформованістю інститутів громадянського суспільства.

Використання переважно пасивної політики на ринку праці зумовлює концентрацію зусиль та фінансових ресурсів на наданні допомоги з безробіття. Однак значно далекогляднішою є політика здійснення активних заходів, спрямованих на розширення можливостей зайнятості та протидію зростанню безробіття, підвищення конкурентоспроможності уразливих категорій населення, реабілітацію громадян, які мали тривалу перерву в роботі тощо.

Ризики погіршення рівня життя. На сучасному етапі розвитку в площині життєвого рівня населення існує ряд ризиків, які загрожують перейти в ранг загальнодержавної проблеми, і, унаслідок цього, нести в собі загрозу соціальній стабільності. Серед них можна виділити такі основні ризики:

- відносної та абсолютної бідності;
- надмірної диференціації населення за рівнем матеріального становища;
- масштабної депривації щодо житлових умов населення.

Ризик бідності посідає особливу позицію, оскільки виступає як специфічний узагальнюючий ризик, що загрожує, з одного боку, кожній людині з точки зору втрати нею можливостей цивілізованого існування, а з іншого – суспільству в цілому з двох основних причин:

- загальне зубожіння населення і, як наслідок, маргіналізація певних соціальних груп та деградація суспільства;
- загроза соціальній стабільності внаслідок виникнення масових акцій протесту.

Існування абсолютної бідності в цивілізованому суспільстві (як неспроможності задоволення базових потреб людини), особливо гострих її проявів, можна розглядати як неприродний соціальний ризик, що несе небезпеку для всього суспільства і має бути зведений до нульового значення.

Динаміка бідності впродовж 2002–2007 рр. свідчила про успішне викорінення такого явища, як абсолютна бідність – до того ж за міжнародними та національними ³⁶ критеріями. Проте унаслідок кризи ця проблема знову може вийти на одне з центральних місць, оскільки ми

³⁶ Ідеться про критерій прожиткового мінімуму.

спостерігаємо зниження купівельної спроможності державних мінімальних соціальних гарантій. Отже, контингент отримувачів доходів на рівні мінімальних гарантій стає першою потенційною групою з надвисокими ризиками абсолютної бідності. У разі дальшого розгортання кризи вказана група може поповнюватися безробітними з терміном пошуку роботи понад шість місяців, тими, хто працює за неповним робочим графіком, та контингентами з традиційно високими ризиками бідності (сім'ї з двома та більше дітьми, з дитиною до трьох років).

Відносна бідність, що характеризує розшарування населення (у різних масштабах та формах), за визначенням не може бути ліквідована, але може становити не меншу небезпеку для соціальної стабільності. Отже, необхідно встановлювати соціально небезпечні порогові значення основних індикаторів – рівня та глибини відносної бідності.

Ситуація впродовж 1999–2008 рр. складалася таким чином, що рівень та глибина відносної бідності³⁷ практично не змінювалися, що свідчить про стабільність нерівності у нижній частині розподілу за будь-яких сценаріїв (у певних межах) розвитку соціально-економічної ситуації. Тому є сподівання, що нинішня криза не призведе до суттєвого зростання відносної бідності. Проте у разі подальшого розгортання подій не на користь бідних існує серйозна загроза зростання масштабів відносної бідності. Якщо частка невдоволених своїм становищем, відносно середніх суспільних стандартів, зросте з третини до половини населення, то це означатиме загрозу соціальній стабільності і врешті-решт національній безпеці.

Ризик надмірної диференціації населення за рівнем матеріального становища багато в чому подібний з ризиком відносної бідності, проте він має суттєві відмінності. Розшарування у середній та верхній частинах розподілу може виступати сильнішим дестабілізаційним фактором, ніж зростання кількості бідних за відносним критерієм. Це пояснюється більшим усвідомленням реальної ситуації та більшою впливовістю середніх і верхніх шарів суспільства.

Частиною цього ризику можна вважати процес розмивання середньодоходної групи, що спостерігається останні два роки. Противагою цьому процесу є відрив групи найбільш забезпечених (5–10 % населення) від решти, у тому числі від групи середньодоходних. Означені процеси, за

³⁷ Йдеться про національні критерії бідності та крайньої бідності, які визначають відносну бідність.

умови їх подальшого розгортання, можуть становити серйозну соціальну загрозу, включаючи масові дестабілізаційні акції та політичні перевороти.

Ризик масштабної депривації щодо житлових умов населення становить серйозну проблему внаслідок постійного накопичення невирішених проблем забезпечення житлом та їх загострення в період дефіциту бюджетних ресурсів.

Повна відстороненість держави від вирішення цієї проблеми, зведення її лише до популістських кроків від політичних та бізнес-еліт найближчим часом може мати непередбачувані наслідки. Досить зазначити, що сьогодні переважна більшість населення працездатного та молодше працездатного віку не забезпечена житлом, навіть за елементарними санітарними нормами, а подекуди люди вимушені мешкати в непридатних для життя умовах. Від цього не просто страждають працівники та їхні діти, а й зростає клас депривованих та зневірених у своєму майбутньому, що є прямим шляхом до деградації суспільства та соціальної нестабільності.

Ризики, пов'язані із системою соціального захисту.

Реальною загрозою майбутнього розвитку може бути надмірне зволікання з модернізацією системи соціального захисту, а саме: намаганням зберегти залишки минулої системи, яка декларувала принципи повної рівності та всеосяжного піклування і цілком відповідала командно-адміністративній системі господарювання.

Подальше нарощування соціальних видатків держави без урахування економічних можливостей, без зміни принципів, пріоритетів, форм та методів надання допомоги загрожуватиме не тільки економічному, але й соціальному розвитку. Небезпечним є не лише надмірний тягар соціальних зобов'язань на економіку, а й відхід від принципу соціальної справедливості і провокування розвитку в населення утриманських настроїв.

Тривалий період радянської історії значно вплинув на формування ціннісних орієнтацій населення. За той час встиг сформуватися тип свідомості, характерними рисами якого є значні патерналістські настанови, великі сподівання населення не на власні сили, а на допомогу з боку держави, звичка до отримання безплатних соціальних послуг (нехай навіть неякісних, але цілком доступних), і водночас – слабка (здебільшого формальна) особиста участь у прийнятті рішень, низька підприємницька активність.

Збереження таких настанов є соціально небезпечним, воно гальмує суспільний прогрес і пригнічує конкурентоспроможність країни.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ СВІТОВОЇ КРИЗИ НА УКРАЇНУ ТА АНТИКРИЗОВА СТРАТЕГІЯ ЇЇ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

3.1. Динаміка світової фінансово-економічної кризи та її можливий вплив на економіку України

На основі офіційних даних міжнародних інституцій, статистичних відомств та оцінки експертів щодо макроекономічної ситуації (в умовах глобальної фінансово-економічної кризи) в окремих регіонах та країнах світу, Україна увійшла до кола країн-лідерів за темпами падіння ВВП і промислового виробництва, скорочення обсягів експорту та імпорту, поширення інфляційних процесів, скорочення інвестицій та девальвації національної валюти й опинилася серед найбільш постраждалих країн за темпами економічного спаду.

Основні причини розгортання та етапи перебігу глобальної фінансово-економічної кризи У щорічній доповіді «Фінансування глобального розвитку у 2009 р.: контури глобального економічного відновлення»¹ експертами Світового банку відзначено, що після «офіційно визнаного» початку кризи на американському ринку іпотечного кредитування в другій половині 2007 р. світова фінансова система зазнала низку «стресів», якими визначаються етапи перебігу кризи. Найбільш небезпечним був третій етап (через місяць після того, як у вересні 2008 р. інвестиційний банк «Леман Бразерс» подав заяву про банкрутство). Тоді на світових фондових біржах почався обвал котирувань. На четвертому етапі (із жовтня 2008 р. до березня поточного року) криза почала позначатися на реальному секторі економіки: макроекономічні дані різних країн світу фіксували негативну динаміку, що змушувало уряди оголошувати про початок рецесії. Криза миттєво поширилася на країни, що розвиваються, та країни із транзитивною економікою.

На п'ятому етапі (з березня поточного року до цього часу) економічний спад в усьому світі поглибився, але темпи спаду стали вповільнюватися. При цьому фінансове становище багатьох фінансових структур поки не покращується.

Посилення кризових явищ у 2008 р. зумовило посилення уваги до завдання міжнародної координації національних економічних політик з метою відновлення економічної активності. Надалі, у

¹ Global Economic Prospects. Commodities at the Crossroads. 2009. – Washington. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. – 196 p. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.worldbank.org>.

2009 р., здійснювалася корекція антикризових програм на глобальному, регіональному й національному рівнях, виходячи з реальних наслідків фінансово-економічної кризи. Глибинні причини кризи, на думку лідерів «великої двадцятки» («Групи-20») ², полягають у тому, що ³:

– по-перше, протягом періоду сильного економічного зростання, збільшення потоків капіталу та тривалої стабільності на початку поточного десятиріччя учасники ринку намагалися отримати високі прибутки, але при цьому неадекватно оцінювали ризики й не змогли забезпечити необхідний технічний аудит;

– по-друге, свій внесок у формування системних проблем зробили також слабкі андерайтингові стандарти, неефективні методи та інструменти управління ризиком, поява складних фінансових продуктів, характеристики яких були складними для розуміння, унаслідок чого виникли надлишкові запозичення;

– по-третє, політики, регуляторні та наглядові інституції в окремих розвинутих країнах не змогли адекватно оцінити й відреагувати на ризики, які нагромаджувалися на фінансових ринках, своєчасно та адекватно відстежувати появу фінансових інновацій чи повною мірою враховувати системні наслідки регуляторних дій;

– по-четверте, непослідовність та неефективність координації макроекономічної політики, неадекватні структурні реформи, що разом призвели до серйозного порушення відповідних пропорцій та функціонування ринку.

Отже, ідеться фактично про складну комбінацію двох груп чинників макро – та мікроекономічного характеру:

– серед причин мікрорівня слід назвати **схильність економічних агентів до надлишкового ризику**, що була спровокована тривалим періодом економічного зростання й макроекономічною стабільністю, а також слабким управлінням ризиками на рівні учасників ринку;

– серед причин макrorівня слід назвати **непослідовну макроекономічну політику, яка здебільшого зводилася до неефективного регулювання фінансових ринків, але не була націленою на структурні реформи.**

² Declaration of the Summit on Financial Markets and the World Economy November 15, 2008, Washington DC. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.g8.utoronto.ca/g20/2008-leaders-declaration-081115.html>.

³ Бураковський І. В., Плотніков О. В. Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України. – Харків : Фоліо, 2009. – 299 с.

Антикризовій проблематиці було присвячено й Лондонський саміт «Групи-20», який завершився прийняттям масштабного документа, що у свою чергу був доповнений та конкретизований на Пітсбурзькому саміті «Групи-20» у вересні 2009 р.

Стан і прогнози розвитку глобальної економіки

Міжнародні інституції, передусім МВФ і Світовий банк, які відслідковують ситуацію у світовій економіці, визначають основні ризики фінансово-економічного характеру для окремих країн, їх груп та регіонів, корегують прогнози.

Відповідно до червневих оцінок Світового банку, зниження обсягу світового ВВП у 2009 р. буде майже вдвічі більшим, ніж очікувалося раніше, і становитиме 2,9 %, спад очікується майже в усіх країнах з розвинутою економікою (разом з тим є й більш оптимістичні оцінки, які були зроблені МВФ щодо прогнозу світового виробництва; водночас позиція МВФ традиційно орієнтується на найбільш позитивні варіанти прогнозів з метою «психологічного тиску» і на кон'юнктуру, і на потенційних донорів фонду).

Поточна рецесія відрізняється найвищим ступенем синхронності за останні 50 років ⁴. Поглиблення рецесії цього року стане типовим для всіх регіонів, за винятком, можливо, Китаю. Хоча вона, в основному, зумовлена зниженням активності в країнах з розвинутою економікою, проте рецесії в ряді країн з ринком, що формується, і країн, що розвиваються, сприяють її поглибленню та підвищенню синхронності.

Отже, у разі реалізації економічних прогнозів на 2009 р. він стане роком найглибшого глобального спаду за післявоєнний період. Очікується, що більшість показників знизяться більш різко, ніж у попередніх епізодах глобальних рецесій (табл. 3.1.1).

У березневому прогнозі Світового банку підкреслювалося, що, незважаючи на очікуване відновлення економічного зростання (хоча й повільне), унаслідок збереження рівня безробіття та істотної перебудови секторів економіки в найближчі два роки ділова активність залишиться

⁴ Перспективы развития мировой экономики. Кризис и подъем. – [Washington, D. C.] : Международный Валютный Фонд, апрель 2009. – С. 14 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org>.

в стані застою ⁵. **Навіть якщо у 2010 р. зростання світової економіки відновиться, промислове виробництво залишиться на низькому рівні, податковий тягар зростатиме, а рівень безробіття фактично в кожній країні світу зростатиме і після 2011 р. (з цього погляду методологічно ґрунтовними є оцінки Генеральної Асамблеї ООН і спеціальної комісії на чолі з Дж. Стіглицем із цього приводу ⁶).**

Таблиця 3.1.1

Глобальні рецесії: окремі показники економічної активності
(Процентна зміна, якщо не зазначене інше)

Показник	1975	1982	1991	Прог- ноз 2009	Середнє (1975, 1982,1991 р.)
Обсяг виробництва					
На душу населення (зважений по ПКС *)	-0,13	-0,89	-0,18	-2,50	-0,40
На душу населення (ринкові ваги)	-0,33	-1,08	-1,45	-3,68	-0,95
Промислове виробництво	-1,60	-4,33	-0,09	-6,23	-2,01
Сукупний обсяг торгівлі	-1,87	-0,69	4,01	-11,75	0,48
Потоки капіталу **	0,56	-0,76	-2,07	-6,18	-0,76
Споживання нафти	-0,90	-2,87	0,01	-1,50	-1,25
Безробіття ***	1,19	1,61	0,72	2,56	1,18
Компоненти виробництва					
Споживання на душу населення	0,41	-0,18	0,62	-1,11	0,28
Інвестиції на душу населення	-2,04	-4,72	-0,15	-8,74	-2,30

Примітка: рецесія, що почалася в 1991 р., тривала до 1993 р. (виходячи з оцінки на основі ринкових ваг); усі інші рецесії тривали один рік.

* ПКС – паритет купівельної спроможності. ** Позначає зміну співвідношень суми припливів і відтоків до ВВП за ковзний дворічний період. *** Позначає зміну рівня безробіття в процентних пунктах.

Джерело: Перспективы развития мировой экономики. Кризис и подъем. – [Washington, D. C.] : Международный Валютный Фонд, апрель 2009. – С. 14 [Элек-тронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org>.

⁵ Скорректированный прогноз Всемирного банка: резкое замедление экономического роста в 2009 г. Информационный бюллетень № 2009/285/DEC [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldbank.org>.

⁶ Генеральная Ассамблея ООН. Итоговый документ конференции по вопросу о мировом финансово-экономическом кризисе и его последствиях. Документ A/RES/63/303, July 13, 2009.

Прогнозується різке погіршення платіжних балансів країн, що розвиваються, унаслідок зниження доходів, високої вартості запозичень і збільшення трансфертів, необхідних для підтримки систем соціального захисту населення. Це викликає особливе занепокоєння в країнах, що розвиваються, країнах Європи і Центральної Азії, де спостерігається серйозний спад торгівлі та виробництва, приватний сектор дуже вразливий, а від соціальної сфери залежить значна частина населення. Ці оцінки безпосередньо стосуються України.

У 2010 р. очікується збільшення росту світового ВВП на рівні 2,0 %, однак, якщо в країнах, що розвиваються, вибухне валютна криза, то її буде важко стримати і це перешкодить поживленню світової економіки. Ще один ризик полягає в тому, що відновлення кредитних ринків може відбуватися повільніше у зв'язку з продовженням проблем у фінансовому секторі, триваючим періодом перебудови виробничих потужностей у секторах реальної економіки і строками світового економічного спаду.

Глобальні дисбаланси як фактор наростання макроекономічних і фінансових диспропорцій, поглиблення кризових явищ

За оцінками Світового банку країни регіону Європи та Центральної Азії найбільшою мірою постраждали на початковому етапі економічної кризи через те, що до початку кризи в багатьох державах регіону спостерігалися значні дисбаланси. Унаслідок значних розмірів дефіциту рахунку поточних операцій і перегріву внутрішньої економіки багато країн виявилися уразливими перед раптовим відтоком капіталу та ослабленням попиту на експорт, спровокованих кризою.

З цього погляду заслуговують на увагу оцінки МВФ щодо дисбалансів у країнах Європи: глобальні дисбаланси, можливо, були одним із факторів, що викликали наростання макроекономічних і фінансових диспропорцій, які призвели до кризи. Фінансова криза прискорила корегування дисбалансів глобального рахунку поточних операцій. У цьому процесі ключову роль відіграють три аспекти: приріст приватних заощаджень у результаті усунення «міхурів» на ринках житла та кредиту у США, що частково компенсується зниженням рівня державних заощаджень; жорсткість глобальних кредитних умов унаслідок скорочення частки позикових коштів у фінансових секторах, особливо в США, що ча-

стково компенсується пом'якшенням грошово-кредитної політики, наданням ліквідності й заходами екстренної підтримки банків; тимчасове поліпшення умов торгівлі завдяки зниженню цін на нафту (для країн-імпортерів нафти) із протилежними наслідками для країн-експортерів нафти (посилання МВФ на зниження цін на нафту частково відображає картину останнього періоду, адже ціни на нафту знову виказують тенденції до зростання, і той самий МВФ прогнозує їх зростання у 2010 р.

Аналізуючи дані табл. 3.1.2 (країни проранжовано в межах груп за даними 2008 р.), слід відзначити, що переважній більшості країн Європи та СНД притаманні значні від'ємні показники сальдо рахунку поточних зовнішніх операцій до ВВП. Показники для України є «помірними» порівняно з країнами ЄС, які належать до ринків, що формуються.

На особливу увагу заслуговують дані щодо динаміки бюджетних сальдо (2009–2010 рр. – прогнозні дані МВФ) і оцінки відношення валового державного боргу до ВВП станом на 2006 р. Зокрема, незважаючи на високий контроль за дотриманням Маастрихтських критеріїв країн зони євро, практично для всіх країн регіону очікується збільшення цього показника до величини понад 5 %. Для Великої Британії цей показник може становити майже 10 %.

Згідно з липневими оцінками МВФ, світова економіка стабілізується завдяки безпрецедентній підтримці з боку макроекономічної і фінансової політики⁷. Але економічний спад ще не закінчився і підйом, імовірно, буде млявим. Після I кварталу 2009 р., в якому спад світової економіки відбувався майже такими самими темпами, як і в IV кварталі 2008 р., звітні дані вказують на поновлення помірною економічного зростання на глобальному рівні. При цьому все ще прогнозується, що в країнах з розвинутою економікою в цілому стійке пожвавлення економічної активності розпочнеться лише в другій половині 2010 р., що відповідає прогнозу квітневого випуску «Перспективи розвитку світової економіки (ПРСЕ)» за 2009 р.

Прогнози економічного зростання для Центральної і Східної Європи та Співдружності Незалежних Держав (СНД) скореговані експер-

⁷ Силы, сдерживающие мировой экономической рост, отстают, но предстоящий подъем будет неактивным. Бюллетень основных прогнозов: Перспективы развития мировой экономики (ПРСЭ). МВФ. Вашингтон. 8 июля 2009 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org>.

Таблиця 3.1.2

Сальдо рахунку поточних зовнішніх операцій до ВВП, %

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 *	2010 *
Зона євро												
Кіпр	-1,7	-5,3	-3,3	-3,7	-2,2	-5,0	-5,6	-7,5	-11,7	-18,3	-10,0	-9,8
Греція	-5,4	-6,8	-6,3	-5,6	-5,6	-5,0	-6,4	-11,1	-14,2	-14,4	-10,0	-9,0
Португалія	-8,5	-10,2	-9,9	-8,1	-6,1	-7,7	-9,7	-10,1	-9,4	-12,1	-9,9	-9,7
Іспанія	-2,9	-4,0	-3,9	-3,3	-3,5	-5,3	-7,4	-8,9	-10,0	-9,6	-6,0	-4,7
Словацька Республіка	-4,8	-3,3	-8,3	-8,0	-6,0	-7,8	-8,6	-7,1	-5,3	-6,5	-8,0	-7,8
Мальта	-3,7	-12,5	-3,8	2,7	-2,8	-6,3	-8,0	-9,2	-7,0	-5,6	-6,1	-6,1
Словенія	-3,3	-2,7	0,2	1,0	-0,8	-2,7	-1,9	-2,5	-4,2	-5,5	-3,0	-4,7
Ірландія	0,2	-0,4	-0,6	-1,0	-	-0,6	-3,5	-3,6	-5,3	-5,2	-1,7	-0,6
Італія	0,7	-0,5	-0,1	-0,8	-1,3	-0,9	-1,5	-2,6	-2,4	-3,4	-2,5	-2,3
Бельгія	7,9	4,0	3,4	4,6	4,1	3,5	2,6	2,6	1,7	-2,5	-1,0	-0,9
Франція	3,1	1,6	1,9	1,4	0,8	0,1	-1,1	-0,6	-1,0	-2,3	-1,2	-1,4
Фінляндія	5,9	8,7	9,6	10,1	6,4	7,7	4,9	4,5	4,1	2,4	0,5	2,0
Австрія	-3,2	-2,5	-1,9	0,3	-0,2	1,7	2,1	2,4	3,1	3,5	2,1	2,0
Нідерланди	3,8	1,9	2,4	2,5	5,5	8,5	7,7	8,2	7,6	7,5	7,0	6,8
Німеччина	-1,3	-1,7	-	2,0	1,9	4,3	4,6	6,1	7,5	6,4	2,9	3,6
Люксембург	10,7	13,2	8,8	11,6	8,0	11,8	11,1	10,4	9,8	9,1	7,6	7,0
Інші країни ЄС із розвинутою економікою												
Велика Британія	-2,4	-2,6	-2,2	-1,6	-1,3	-1,6	-2,5	-3,4	-2,7	-1,7	-2,0	-1,9
Швеція	4,2	4,1	4,4	5,1	7,3	6,9	7,0	8,6	8,6	7,8	6,4	5,4
Данія	1,9	1,4	3,1	2,5	3,4	3,1	3,8	2,9	0,7	1,0	1,1	1,5
Нові країни-члени ЄС												
Болгарія	-5,0	-5,6	-5,6	-2,4	-5,5	-6,6	-12,0	-18,4	-25,2	-25,5	-11,4	-8,3

Продовження табл. 3.1.2.

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 *	2010 *
Латвія	-8,9	-4,8	-7,6	-6,6	-8,2	-12,9	-12,6	-22,5	-21,6	-12,6	-4,5	-6,4
Румунія	-4,1	-3,7	-5,5	-3,3	-5,8	-8,4	-8,7	-10,4	-13,5	-12,4	-5,5	-5,6
Литва	-11,0	-5,9	-4,7	-5,2	-6,9	-7,7	-7,1	-10,7	-14,6	-11,6	1,0	0,5
Естонія	-4,4	-5,4	-5,2	-10,6	-11,3	-12,3	-10,0	-16,7	-17,8	-9,3	-1,9	2,0
Угорщина	-7,8	-8,4	-6,0	-7,0	-7,9	-8,4	-6,8	-7,5	-6,5	-8,4	-2,9	-3,3
Польща	-7,4	-5,8	-2,8	-2,5	-2,1	-4,2	-1,7	-2,7	-4,7	-5,5	-2,4	-3,1
Чеська Республіка	-2,4	-4,7	-5,3	-5,7	-6,3	-5,2	-1,6	-2,6	-3,1	-3,1	-2,1	-2,2
Інші країни з ринком, що формуються												
Албанія	2,2	-3,6	-3,6	-7,1	-5,3	-3,9	-6,5	-5,6	-9,1	-13,5	-11,3	-7,4
Сербія	-4,1	-1,7	-2,4	-7,9	-7,0	-11,7	-8,5	-10,1	-15,3	-17,3	-12,2	-11,3
Хорватія	-7,1	-2,5	-3,6	-8,3	-6,1	-5,1	-6,4	-6,7	-7,6	-9,4	-6,1	-5,4
Туреччина	-0,7	-5,0	2,4	-0,8	-3,3	-5,2	-6,2	-6,0	-5,8	-5,7	-1,9	-3,7
Країни СНД												
Грузія	-10,0	-7,9	-6,4	-6,1	-9,4	-6,7	-10,9	-15,1	-19,7	-22,7	-16,3	-17,6
Молдова	-5,8	-7,6	-1,7	-4,0	-6,6	-2,3	-10,3	-11,8	-17,0	-17,7	-11,8	-11,9
Вірменія	-16,6	-14,6	-9,5	-6,2	-6,8	-0,5	-1,0	-1,8	-6,4	-11,5	-13,7	-13,7
Таджикистан	-0,9	-1,6	-4,9	-3,5	-1,3	-3,9	-2,7	-2,8	-8,5	-7,9	-13,7	-13,3
Білорусь	-1,6	-2,7	-3,2	-2,1	-2,4	-5,2	1,6	-3,9	-6,8	-8,4	-9,6	-7,1
Україна	5,3	4,7	3,7	7,5	5,8	10,6	2,9	-1,5	-3,7	-7,2	0,6	1,4
Киргизстан	-14,5	-4,3	-1,5	4,0	-1,7	4,9	2,8	-3,1	-0,2	-8,2	-7,8	-12,4
Азербайджан	-13,1	-3,5	-0,9	-12,3	-27,8	-29,8	1,3	17,6	28,8	35,5	19,6	23,1
Туркменістан	-14,8	8,2	1,7	6,7	2,7	0,6	5,1	15,7	15,5	18,7	17,8	29,1
Узбекистан	-1,0	1,8	-1,0	1,2	5,8	7,2	7,7	9,1	7,3	12,8	7,2	6,7
Казахстан	-0,2	3,0	-5,4	-4,2	-0,9	0,8	-1,8	-2,5	-7,8	5,1	-2,0	3,9
Росія	12,6	18,0	11,1	8,4	8,2	10,1	11,1	9,5	5,9	6,1	3,6	4,5

* Прогнозні дані МВФ.

Джерело: за даними щорічних доповідей МВФ (Перспективи розвитку миро-вої економіки; Перспективи розвитку мирової економіки: Європа) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org>.

3. ВПЛИВ СВІТОВОЇ КРИЗИ НА УКРАЇНУ

тами МВФ у бік зниження на 1,3 % і 0,7 % у 2009 р. та в бік підвищення, відповідно, на 0,2 і 0,8 відсоткові пункти у 2010 р. Зміни помітно різняться: на економіках багатьох країн відчутно позначилася світова фінансова криза, що супроводжувалася зміною напрямку потоків капіталу і різким зниженням експорту біржових товарів, хоча нещодавнє підвищення цін на біржові товари, за прогнозами, збільшило попит у найважливіших економіках США.

За прогнозами СОТ, обсяги світової торгівлі можуть знизитися на 10 %. Подібні прогнози експерти СОТ пояснюють послабленим попитом під час найтяжчої за кілька десятиліть економічної кризи. Адаже менше можливостей одержати кредит призвело до істотного скорочення торгівлі.

У розвинутих країнах обсяги експортно-імпортних потоків істотно знизяться – приблизно на 10 %. Однак ще більше від ослаблення світової торгівлі постраждають країни, що розвиваються, оскільки зростання їхньої економіки більшою мірою залежить від експорту. (Для довідки: обсяги світової торгівлі скоротилися вже у другій половині 2008 р., проте в річному обчисленні зростання міжнародної торгівлі у 2008 р. становило 2 % проти 6 % у 2007 р.).

МВФ у січні поточного року спрогнозував скорочення обсягів світової торгівлі цього року на 2,8 %. Водночас уже 2010 р. очікувалося поліпшення кон'юнктури – МВФ передбачав «плюс» в 1,5–2,5 %. Уже влітку прогноз МВФ став більш песимістичним: обсяги світової торгівлі у 2009 р. знизяться на 11 %, у 2010 р. зростання обсягів світової торгівлі становитиме лише 0,6 %. При цьому скорочення обсягів експорту економічно розвинутих держав сягне 13,5 %, а країн, що розвиваються, – 6,4 %. Зниження обсягів імпорту становитиме 12,1 % і 8,8 % відповідно.

Світовий банк у 2009 р. очікує падіння обсягу світової торгівлі товарами й послугами на 10 %, що є історичним рекордом ⁸.

Слід також відзначити, що, за оцінками генерального директора СОТ П. Ламі, висловленими під час участі у липневій нараді міністрів торгівлі країн Організації Азійсько-Тихоокеанської економічної співпраці, нинішня глобальна економічна криза не викликана торговельною політикою країн світу. Водночас він вважає, що торговельна політика, яка

⁸ Global Development Finance 2009. Charting a Global Recovery, 2009. – The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. – 167 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.worldbank.org>.

характеризується протекціонізмом, дійсно може поглибити й затягти економічний спад у світі. Він також попередив, що після спалаху економічної кризи окремі країни світу почали запроваджувати нові обмежувальні заходи у сфері торгівлі, що потребуватиме пильності з боку СОТ. Висловлено думку, що економічні суб'єкти азійського континенту можуть стати локомотивом нової хвилі зростання світової торгівлі.

Оцінки макроекономічної ситуації в країнах ЄС

Унаслідок падіння довіри та скорочення глобального попиту Європа наприкінці 2008 р. вступила в глибоку рецесію (спад ВВП протягом двох кварталів поспіль). Посилення спаду відбулося в результаті негативного зворотного зв'язку між фінансовою системою та реальним сектором економіки. В умовах значного і швидкого зниження споживання, інвестицій та експорту темпи інфляції різко впали. Зниження активності відчувається в різних країнах Європи з розвинутою економікою та з ринком, що формується, унаслідок подібності їх уразливості щодо глобальних фінансових шоків і потрясінь у реальному секторі, а також активної регіональної торгово-фінансової інтеграції. Важливе значення мають також специфічні фактори окремих країн, при цьому деякі країни, що зіштовхуються зі значнішими проблемами фінансування, реалізують програми стабілізації, підтримувані МВФ та іншими сторонами, у тому числі ЄС.

29 червня 2009 р. Європейська комісія оприлюднила дані щоквартального звіту про зміни в економіці Єврозони в II кварталі 2009 р.⁹ Економіка, як і раніше, перебуває в стані глибокої рецесії, але рішуча й скоординована політика створює підтримку економічної активності, зокрема фінансові ринки вже демонструють перші ознаки поліпшення.

Оцінюючи статистичні дані щодо поквартальної динаміки ВВП країн регіону, слід відзначити, що, попри оптимістичні коментарі експертів про ознаки виходу окремих економік регіону ЄС із рецесії, статистичні дані свідчать про глибину спаду економік зони євро (EA16) на 4,6 % у II кварталі 2009 р. порівняно з аналогічним періодом 2008 р. і на 0,1 % – порівняно з I кварталом 2009 р. Аналогічні показники для EU27 становлять -4,8 % та -0,3 %.

⁹ Quarterly Report on the Euro Area II/2009. European Commission. Directorate General for Economic and Financial Affairs [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.ec.europa.eu/economy_finance/publications.

3. ВПЛИВ СВІТОВОЇ КРИЗИ НА УКРАЇНУ

Найгірші показники демонструють країни Балтії: у Литві спад у II кварталі порівняно з аналогічним періодом 2008 р. становив 22,6 %, у Латвії – 18,2 %, Естонії – 16,6 %. У найбільших економіках спад у II кварталі порівняно з аналогічним періодом 2008 р. виявився глибшим, ніж у середньому по ЄС: у Німеччині – 5,9 %, Італії – 6 %, Великій Британії – 5,9 %. При цьому в більшості країн ЄС спад у II кварталі тривав (табл. 3.1.3).

Таблиця 3.1.3

Темпи приросту ВВП (побудовано на даних, скоригованих за сезонністю)

	Процентні зміни, порівняно з попереднім кварталом				Процентні зміни, порівняно з відповідним кварталом попереднього року			
	2008		2009		2008		2009	
	Кв. III	Кв. IV	Кв. I	Кв. II	Кв. III	Кв. IV	Кв. I	Кв. II
EA16	-0,4	-1,8	-2,5	-0,1	0,5	-1,7	-4,9	-4,6
EU27	-0,4	-1,8	-2,4	-0,3	0,7	-1,6	-4,7	-4,8
Країни-члени								
Бельгія	0,0	-1,7	-1,7	-0,4	1,1	-1,0	-3,1	-3,8
Болгарія *	:	:	:	:	6,8	3,5	-3,5	:
Чеська Республіка	0,6	-1,8	-3,4	:	3,1	-0,1	-3,4	:
Данія	-0,9	-2,0	-1,1	:	-1,7	-3,7	-4,3	:
Німеччина	-0,3	-2,4	-3,5	0,3	0,8	-1,8	-6,7	-5,9
Естонія *	-2,8	-5,3	-6,1	-3,7	-3,5	-9,7	-15,1	-16,6
Ірландія	0,6	-5,4	-1,5	:	-1,2	-8,0	-8,4	:
Греція	0,4	0,3	-1,2	0,3	2,7	2,4	0,3	-0,2
Іспанія	-0,3	-1,0	-1,9	:	0,9	-0,7	-3,0	:
Франція	-0,2	-1,4	-1,3	0,3	0,1	-1,6	-3,4	-2,6
Італія	-0,8	-2,1	-2,7	-0,5	-1,3	-3,0	-6,0	-6,0
Кіпр	0,1	0,2	-0,6	-0,5	3,3	2,5	0,8	-0,7
Латвія	-1,8	-4,9	-11,0	-1,6	-5,8	-10,8	-18,6	-18,2
Литва	-0,3	-1,4	-10,2	-12,3	2,0	-1,3	-11,6	-22,6

Продовження табл. 3.1.3

Люксембург	-0,6	-3,6	-1,5	:	-0,9	-5,0	-5,4	:
Угорщина	-1,0	-1,9	-2,6	-2,1	0,3	-2,2	-5,6	-7,4
Мальта	-0,3	-1,1	-1,3	:	2,1	-0,3	-2,4	:
Нідерланди *	-0,4	-1,0	-2,7	-0,9	1,9	-0,7	-4,5	-5,1
Австрія	-0,3	-1,0	-2,7	-0,4	2,2	0,2	-3,5	-4,4
Польща	0,7	0,0	0,4	:	4,9	2,6	1,9	:
Португалія	-0,5	-1,8	-1,8	0,3	0,3	-2,0	-3,9	-3,7
Румунія *	-0,1	-2,8	-4,6	-1,2	9,2	2,9	-6,2	-8,8
Словенія	0,8	-4,1	-6,4	:	3,7	-0,9	-9,0	:
Словаччина *	1,8	2,1	-11,0	2,2	6,6	2,5	-5,6	-5,3
Фінляндія	-0,9	-2,1	-2,7	:	0,7	-2,6	-6,0	:
Швеція	-0,5	-5,0	-0,9	0,0	0,2	-5,1	-6,3	-6,3
Великобританія	-0,7	-1,8	-2,4	-0,8	0,5	-1,8	-4,9	-5,6
Країни зони вільної торгівлі								
Ісландія	2,9	-0,9	-3,6	:	-1,3	-1,3	-3,3	:
Норвегія	-0,8	0,8	-0,4	:	1,2	0,5	-0,3	:
Швейцарія	-0,2	-0,6	-0,8	:	1,2	-0,5	-1,7	:
Основні економічні партнери								
США	-0,7	-1,4	-1,6	-0,3	0,0	-1,9	-3,3	-3,9
Японія	-0,7	-3,6	-3,8	:	-0,3	-4,4	-8,4	:

Примітка: Сезонне коригування включає виправлення робочих днів для таких країн-членів, як Бельгія, Чеська Республіка, Німеччина, Естонія, Іспанія, Франція, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Угорщина, Мальта, Нідерланди, Австрія, Польща, Словенія, Фінляндія, Швеція та Великобританія.

: Дані відсутні.

* Процентна зміна, що порівнюється до кварталу в попередньому році, вирахована на сезонно не скоригованих даних.

Джерело: Flash estimates for the second quarter of 2009. STAT/09/117.13 August 2009. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://europa.eu/rapid/pressReleases>.

3. ВПЛИВ СВІТОВОЇ КРИЗИ НА УКРАЇНУ

Таблиця 3.1.4

Промисловість – щорічна варіація (відсоткова зміна, порівняно з відповідним місяцем попереднього року *)

Промисловість	Січень-09	Лютий-09	Березень-09	Квітень-09	Травень-09	Червень-09
EA16	-16,5	-19,2	-19,2	-21,2	-17,6	-17,0
EU27	-16,0	-18,1	-17,9	-19,3	-16,6	-15,6
Бельгія	-18,5	-19,3	-11,8	-20,6	-18,1	:
Болгарія	-17,1	-17,4	-19,5	-18,8	-20,8	-19,9
Чеська Республіка	-20,1	-19,6	-17,4	-19,2	-20,1	:
Данія	-9,9	-12,7	-14,5	-15,3	-17,4	-18,5
Німеччина	-18,0	-21,3	-21,4	-23,9	-18,8	-19,3
Естонія	-26,2	-29,9	-29,1	-35,4	-30,1	-30,1
Ірландія	0,0	-5,0	-2,8	4,7	-8,2	2,6
Греція	-12,5	-5,4	-7,0	-13,4	-8,0	-11,8
Іспанія	-21,1	-22,4	-24,2	-19,4	-20,5	-16,2
Франція	-14,8	-16,7	-16,0	-19,9	-13,6	-12,5
Італія	-17,6	-21,2	-23,8	-24,3	-19,9	-21,9
Кіпр	-9,6	-9,8	-7,6	-12,0	-11,6	:
Латвія	-21,8	-23,6	-21,8	-18,6	-19,0	-18,5
Литва	-6,2	-12,4	-20,4	-24,7	-18,5	-17,4
Люксембург	-21,4	-23,3	-28,1	-25,0	-19,7	:
Угорщина	-20,9	-25,6	-19,7	-25,6	-22,5	:
Мальта	:	:	:	:	:	:
Нідерланди	-5,1	-11,2	-13,6	-17,8	-10,3	-9,5
Австрія	-10,4	-14,2	-12,7	-15,7	-16,0	:
Польща	-13,2	-12,4	-9,8	-6,6	-5,1	-4,3
Португалія	-15,4	-14,9	-6,8	-10,2	-8,0	-10,8
Румунія	-13,8	-13,9	-12,2	-8,1	-8,3	-7,8
Словенія	-17,4	-22,3	-19,3	-25,1	-19,8	-22,2
Словаччина	-25,6	-26,4	-17,9	-24,7	-23,9	:
Фінляндія	-25,0	-23,3	-19,3	-24,5	-26,3	-20,3
Швеція	-19,9	-19,2	-19,5	-21,1	-21,6	:
Велика Британія	-12,8	-12,9	-12,6	-12,0	-12,3	-11,4

Примітки

* Скоригований робочий день.

: Не доступні дані.

Джерело: Industrial production – annual variation (% change compared with same month of the previous year). STAT/09/116. 12 August 2009 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://europa.eu/rapid/pressReleases>.

Не додають оптимізму й дані щодо динаміки промислового виробництва, які відзначаються нестабільністю – місячний приріст порівняно з попереднім місяцем має як позитивний, так і негативний характер (-0,6 % у червні для EA16 і -0,2 % для EU27). Водночас порівняльні місячні дані 2009 р. і 2008 р. характеризуються двозначними цифрами, зокрема у червні спад для EA16 становив 17 %, для EU27 – 15,6 %, у т. ч. у Німеччині – 19,3 %, в Італії – 21,9 %. (див. табл. 3.1.4).

Щодо темпів інфляції варто відзначити, що в країнах зони євро річна інфляція не перевищує 3 %, у семи країнах спостерігаємо дефляцію, що в цілому по зоні дає дефляцію на рівні 0,1 %. У країнах ЄС, які не входять до зони євро, рівень інфляції у річному обчисленні становить -0,5–5,9 %¹⁰.

Річна інфляція (%) у червні 2009 р. у порядку зростання (темпи інфляції в %, червень 2009 р. до червня 2008 р. (р – попередні, * – дані за травень):

– зона євро: Ірландія (-2,2), Португалія (-1,6), Бельгія (-1,0), Іспанія (-1,0), Люксембург (-1,0), Франція (-0,3) *, Австрія (-0,3р), зона євро (-0,1р), Німеччина (0), Кіпр (0,1), Словенія (0,2), Італія (0,6), Греція (0,7), Словаччина (0,7), Нідерланди (1,4р), Фінляндія (1,6), Мальта (2,8);

– члени ЄС поза межами зони євро: Естонія (-0,5), Чеська Республіка (0,8), Данія (0,9), Швеція (1,6), Великобританія (1,8), Болгарія (2,6), Латвія (3,1), Угорщина (3,7), Литва (3,9), Польща (4,2), Румунія (5,9).

Коментуючи окремі публікації іноземних ЗМІ щодо виходу економік Німеччини та Франції з рецесії, слід зауважити, що такі оптимістичні заяви експертів базуються на даних лише одного кварталу. Подальший розвиток подій у цих країнах, на нашу думку, залежатиме від ситуації в країнах – торговельних партнерах, рівня протекціонізму, а також від ситуації на товарних ринках, передусім енергоносіїв.

Також варто зауважити, що президент Європейського центрального банку (ЄЦБ) Ж.-К. Тріше виключив можливість позитивного зростання економіки в зоні євро до наступного року і зазначив, що хоча, згідно з останніми даними, темпи економічного спаду в зоні євро помітно знижуються, але до кінця цього року економіка буде як і раніше слабкою.

¹⁰ Euro area annual inflation down to -0.1 %. STAT/09/102. 15 July 2009 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://europa.eu/rapid/pressReleases>.

Президент ЄЦБ спрогнозував, що після певного періоду стабілізації можна припустити, що наступного року в зоні євро виникне поступове поживлення економіки й у кварталному зростанні економіки будуть позитивні цифри ¹¹. На його думку, для покращення економічної ситуації необхідно збільшити обсяги кредитування, відновити в розумних межах бюджетний дефіцит і рівень заборгованості. Президент Німецького федерального банку (Бундесбанку) А. Вебер в інтерв'ю *Suddeutsche Zeitung* (17 серпня) висловив упевненість, що повідомляти про закінчення фінансової кризи ще зарано, оскільки банки можуть наразитися на проблему неповернення кредитів. Проте він зазначив, що німецька економіка пройшла нижню межу спаду і загальне зниження становитиме лише 6 %, а може, й менше. Також А. Вебер закликає уряд до швидкого погашення державного боргу та зниження державних видатків.

Перебіг фінансово-економічної кризи в країнах СНД

За оцінками МВФ, країни колишнього СРСР найбільше постраждали від кризи. Згідно з прогнозом фонду, економіка 12 держав СНД у 2009 р. скоротиться на 5,8 %, але вже у 2010 р. очікуємо зростання на 2,0 %.

Експертами прогнозується, що з усіх регіонів глобальної економіки країни СНД зазнають найбільш радикального повороту економічної фортуни в короткий термін. Причина полягає в тому, що **економіки країн СНД зазнають втрат унаслідок трьох великих шоків: фінансових потрясінь, які істотно скоротили доступ до зовнішнього фінансування; зниження попиту з боку країн з розвинутою економікою; пов'язаного з цим падіння цін на біржові товари, особливо на енергоресурси.**

Сильний прямий вплив потрясінь на фінансових ринках на економіку країн СНД полягає в різкому відтоці іноземного капіталу від їх найбільших нефінансових фірм і, що більш важливо, з банківських систем. До кризи всі країни, крім декількох, фінансові сектори яких мали менше зовнішніх зв'язків (Азербайджан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), значною мірою поклалися на зовнішнє фінансування для підтримки рівня внутрішнього запозичення, що набагато перевершувало внутрішній

¹¹ ЄЦБ сохранил учетную ставку на уровне 1 проц. / Франкфурт-на-Майне, 6 августа /Синьхуа/. – 07.08.2009.

попит на облігації або депозити. Незабаром після вибуху кризи, нефінансовим фірмам і банкам стало дуже важко одержувати нове фінансування від інвесторів, які не хотіли вкладати кошти лише в найбільш безпечні активи. На додаток до цього тиску населення почало надавати перевагу не активам у національній валюті, а активам в іноземній валюті. Росія, Казахстан, Білорусь і Україна зазнали великих збитків, причому перші дві країни використовували великі суми валютних резервів для пом'якшення впливу шоку на валютний курс. Очікуємо, що в короткий термін ці країни матимуть лише дуже обмежений доступ до зовнішнього фінансування, за винятком Росії, що, імовірно, матиме більше можливостей, щоб продовжувати сплачувати ставки за пролонгованими кредитами. Білорусь і Україна зазнавали труднощів з обслуговуванням зовнішніх зобов'язань і одержали фінансування від МВФ; Вірменія і Грузія також одержують підтримку від МВФ, хоча домовленість із Грузією було укладено ще до фінансової кризи.

Початок фінансової кризи збігся у часі з погіршенням перспектив експорту та підвищенням цін на біржові товари через різке ослаблення активності в країнах з розвинутою економікою. Це збільшило тиск на країни СНД із відкритими банківськими системами та різко підірвало перспективи економічного зростання для експортерів біржових товарів, включаючи Росію, Казахстан і Україну, а також країн з менш відкритою економікою, наприклад Туркменістану. Інші країни, включаючи Киргизьку Республіку, Таджикистан і Узбекистан, як передбачено, постраждають від скорочення грошових переказів через кордон, зокрема, від працівників-емігрантів у Росії. Очікуємо, що сальдо рахунку поточних операцій у цьому регіоні в цілому дорівнюватиме нулю у 2009 р. – це серйозна зміна порівняно з великим профіцитом по рахунку поточних операцій у 2007–2008 рр. Проте перспективи країн – експортерів та імпортерів енергоресурсів істотно різняться: за прогнозами, великі профіцити за рахунком поточних операцій перших зникнуть унаслідок падіння цін на біржові товари, тоді як зовнішні дефіцити останніх різко звужуться у зв'язку з жорсткістю умов фінансування.

Хоча багато країн СНД краще пристосовані до того, щоб витримати кризу, ніж після боргового дефолту Росії в 1998 р., але наслідки будуть важкими. Прогнозуємо, що реальний ВВП цього регіону, що збільшився на 8 % у 2007 р., скоротиться більш ніж 5 % у 2009 р.,

що буде найнижчим темпом серед усіх регіонів країн з ринком, що формується. Прогнозовано, що у 2010 р. темп зростання знову підвищиться і становитиме понад 1 %. В умовах тиску на валютні курси очікуємо, що інфляція залишиться на рівні, близькому до двозначних показників у країнах – чистих експортерах енергоресурсів, незважаючи на вповільнення активності. Передбачено, що в країнах – чистих імпортерах нафти інфляційний тиск буде знижуватися швидше.

Основне завдання, що постає перед директивними органами в країнах СНД, полягає в тому, щоб домогтися правильного співвідношення між використанням заходів макроекономічної політики для пом'якшення впливу чистого відтоку капіталу на економічну активність і підтримкою довіри до національних валют. Оскільки в більшості країн діє прив'язування валютних курсів, директивним грошово-кредитним органам довелося вибирати між використанням резервів, підвищенням ставок інтервенції для захисту режимів прив'язування і створенням можливості для зниження валютних курсів. Країни, які могли собі це дозволити, включаючи Росію та Казахстан, спочатку використовували валютні резерви. Однак зіштовхнувшись із дуже сильним тиском, вони змінили свій курс: Росія допустила зниження курсу рубля значно нижче попереднього діапазону і підвищила процентні ставки, а Казахстан вибрав поетапну девальвацію в розмірі приблизно 18 %. Інші країни, включаючи Україну й Білорусь, випробували сильне зниження валютних курсів на ранніх стадіях кризи.

Ще одна проблема, яка постає перед цими країнами, полягає в тому, що швидке зниження валютних курсів підвищує ефективний тягар боргу для нефінансових фірм, які брали позики в іноземній валюті. По суті, частка кредиту, деномінованого в іноземній валюті, у кредитах національних банків становить діапазон від майже 30 % у Білорусі і Росії до приблизно 50 % у Казахстані й Україні та приблизно 70 % у Грузії. Виконання цих валютних зобов'язань в умовах зниження обмінних курсів зажадало значного скорочення інвестицій і зайнятості в декількох із цих країн.

Фінансовий стрес завдав серйозних збитків більшості країн СНД. Постраждали навіть країни, що мають позитивне сальдо по рахунку поточних операцій і профіцит бюджету, в основному через їх зовнішні боргові зобов'язання та експортні ціни на енергоресурси, які

знижуються. Країни, що мають для цього можливості, послабляють податково-бюджетну політику.

Оцінюючи прогнозні дані МВФ для країн СНД у квітневих і жовтневих доповідях варто відзначити, що для України здійснено найбільше корегування прогнозу на 2009 р. у бік погіршення серед більш потужних економік регіону: спад на 14 % проти 8 %. і найвищі темпи інфляції у 16,3 % (табл. 3.1.5).

Таблиця 3.1.5
СНД: реальний ВВП, індекс споживчих цін (ІСЦ), %

	Реальний ВВП				ІСЦ			
	2007	2008	2009 *	2010 *	2007	2008	2009 *	2010 *
СНД	8,6	5,5	-5,1/-6,7	1,2/2,1	9,7	15,6	12,6/11,8	9,5/9,4
Росія	8,1	5,6	-6,0/-7,5	0,5/1,5	9,0	14,1	12,0/12,3	9,9/9,9
Україна	7,9	2,1	-8,0/-14,0	1,0/2,7	12,8	25,2	16,8/16,3	10,0/10,3
Казахстан	8,9	3,2	-2,0/-2,0	1,5/2,0	10,8	17,2	9,5/7,5	8,7/6,6
Білорусь	8,6	10,0	-4,3/-1,2	1,6/1,8	8,4	14,8	12,6/13,0	6,0/8,3
Туркменістан	11,6	9,8	6,9/4,0	7,0/15,3	6,3	16,0	10,0/0,4	8,0/3,5
Азербайджан	23,4	11,6	2,5/7,5	12,3/7,4	16,6	20,8	4,0/2,2	7,0/5,3
Країни СНД з низькими доходами								
Вірменія	13,8	6,8	-5,0/-15,6	0,0/1,2	4,4	9,0	3,6/3,0	7,2/3,2
Грузія	12,4	2,0	1,0/-4,0	3,0/2,0	9,2	10,0	5,0/1,2	6,5/3,0
Киргизстан	8,5	7,6	0,9/1,5	2,9/3,0	10,2	24,5	12,4/8,0	8,6/6,7
Молдова	4,0	7,2	-3,4/-9,0	0,0/0,0	12,4	12,7	2,6/1,4	4,7/7,7
Таджикистан	7,8	7,9	2,0/2,0	3,0/3,0	13,2	20,4	11,9/8,0	11,5/10,9
Узбекистан	9,5	9,0	7,0/7,0	7,0/7,0	12,3	12,7	12,5/12,5	9,5/9,5

Примітки

* Прогнозні значення: у чисельнику – квітень 2009 р., у знаменнику – жовтень 2009 р.
Джерело: Перспективы развития мировой экономики. Кризис и подъем. МВФ. – Апрель 2009. – 250 с [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org>; World economic outlook. Sustaining the Recovery. – October 2009. Washington, DC: International Monetary Fund. – P 81. table 2.5 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.imf.org>.

Національна доповідь

Згідно з даними Статистичного комітету СНД, ВВП упав у більшості країн регіону, проте перше місце за темпами спаду посіла Україна (20,3 %), друге – Вірменія (16,3 %) і третє – Росія (13,4 %). Зокрема, у Молдові його скорочення становило 6,9 %, у Грузії – 5,9 %, а в Казахстані – 4,1 %.

Економічне зростання в першому півріччі було зафіксовано в Узбекистані (8,2 %), Азербайджані (3,6 %), а також у Киргизії і Білорусі (0,3 %). У середньому по країнах СНД скорочення ВВП становило 9 %. При цьому обсяг промислового виробництва знизився у всіх країнах, за винятком Азербайджану та Узбекистану. Найбільше промислове виробництво скоротилося в Україні – на 31,1 %, у Росії – на 14,8 %.

Україна стала лідером і за темпами зростання споживчих цін, які за півріччя становили 17,6 % у річному обчисленні. Друге і третє місце посіли Білорусь і Росія (інфляція там становила, відповідно, 14,6 % і 13,1 %). Україна є лідером за темпами скорочення інвестицій в основний капітал (приблизно 40 %), темпами зменшення обсягів вантажних перевезень (понад 32 %) і темпами зниження обсягів роздрібного товарообігу (понад 15 %).

Основні чинники фінансово-економічної кризи в Україні

Економіка України у ХХІ ст. не вийшла на траєкторію економічного зростання, проте динаміка основних макропоказників відображає її чутливість до коливань кон'юнктури зовнішніх ринків та непослідовності внутрішніх реформ. Зокрема, упродовж 2001–2004 рр. індекс фізичного обсягу ВВП України був на рівні або вищим за середній по 10 країнах СНД, які обліковує Міждержавний статистичний комітет СНД, проте вже з 2005 р. цей показник є нижчим. При цьому серед країн СНД нижчими темпами, ніж в Україні, у 2005–2008 рр. зростала економіка лише Киргизстану. Водночас порівняно з країнами-новачками ЄС та країнами СНД динаміка зростання ВВП може бути охарактеризована як «стрибокподібна», що свідчить про високу залежність національної економіки від впливу внутрішніх і зовнішніх чинників дестабілізуючого характеру (див. табл. 3.1.6).

Внутрішня економічна і політична криза в Україні почалася задовго до найбільш знакових проявів світової фінансової кризи. Фактичне невизнання вищим політичним й економічним керівництвом країни

Таблиця 3.1.6

Індекси фізичного обсягу ВВП країн СНД та країн-новачків ЄС
(у постійних цінах; у % до попереднього року)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
СНД	105,4	109,0	106,2	105,3	107,8	108,1	106,8	107,6	109,0	105,0
Азербайджан	107,4	111,1	109,9	110,6	111,2	110,2	126,4	134,5	125,0	110,8
Вірменія	103,3	105,9	109,6	113,2	114,0	110,5	114,0	113,4	113,8	106,8
Білорусь	103,4	105,8	104,7	105,0	107,0	111,4	109,4	110,0	108,6	110,0
Грузія	102,9	101,8	104,8	105,5	111,1	105,9	109,6	109,4	112,3	104,0
Казахстан	102,7	109,8	113,5	109,8	109,3	109,6	109,7	110,6	108,9	102,4
Киргизстан	103,7	105,4	105,3	100,0	107,0	107,0	99,8	102,7	108,5	107,6
Молдова	96,6	102,1	106,1	107,8	106,6	107,4	107,5	104,0	103,0	107,6
Росія	106,4	110,0	105,1	104,7	107,3	107,2	106,4	106,7	108,1	105,6
Таджикистан	103,7	108,3	109,6	110,8	111,0	110,3	106,7	107,0	107,8	107,9
Україна	99,8	105,9	109,2	105,2	109,6	112,1	102,7	107,3	107,9	102,1
Естонія	99,7	110,9	107,5	107,9	107,6	107,2	109,4	110,0	107,2	96,4
Латвія	103,3	106,9	108,0	106,5	107,2	108,7	110,6	112,2	110,0	95,4
Литва	98,5	104,2	106,7	106,9	110,2	107,4	107,8	107,8	108,9	103,0
Болгарія	102,3	105,4	104,1	104,5	105,0	106,6	106,2	106,3	106,2	106,0
Польща	104,5	104,3	101,2	101,4	103,9	105,3	103,6	106,2	106,6	105,0
Румунія	98,8	102,4	105,7	105,1	105,2	108,5	104,2	107,9	106,2	107,1
Словенія	105,4	104,4	102,8	104,0	102,8	104,3	104,5	105,8	106,8	103,5
Словаччина	100,0	101,4	103,4	104,8	104,7	105,2	106,5	108,5	110,4	106,4
Угорщина	104,2	105,2	104,1	104,4	104,3	104,7	103,9	104,0	101,2	100,6
Хорватія	98,5	103,0	103,8	105,4	105,0	104,2	104,2	104,7	105,5	102,4
Чехія	101,3	103,6	102,5	101,9	103,6	104,5	106,3	106,8	106,1	103,0

Джерело: Міждержавний статистичний комітет СНД, Євростат: Real GDP growth rate, % [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal>.

впливу світової фінансової кризи на Україну виявилось одним із чинників, що не дали змоги оперативнo виробити заходи щодо пом'якшення такого впливу. Крім усього іншого, Україна зустріла осінь 2008 р. абсолютно не підготовленою до серйозних впливів зовнішніх кризових явищ.

Як найпроблемніші для ефективного розвитку економіки України та забезпечення її «живучості» в умовах поширення глобальних кри-

зових явищ слід відзначити базові чинники, насамперед неефективність інститутів влади (наявність корупції, спотворення розподільчих відносин, монополізм тощо), макроекономічну нестабільність, низьку ефективність розвитку ринків товарів і послуг, неефективність бізнес-середовища тощо. Про це свідчать оцінки елементів конкурентоспроможності останньої доповіді, складеної експертами Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) 12. До того ж Україна входить до групи країн з «ефективним розвитком» унаслідок досягнення величини ВВП на душу населення на рівні 3 тис. дол. США. Однак стрімка девальвація гривні з кінця 2008 р. і прогнозована негативна динаміка зростання ВВП у найближчому майбутньому можуть «відкинути» Україну в групу країн, тільки «перехідних до ефективного розвитку».

Аналізуючи історичний шлях національної економіки України протягом років незалежності, можна зробити висновок, що поступ країни традиційно балансував на межі кризи або був частиною тієї чи іншої кризи¹³. **Через суб'єктивні фактори сфера економіки залишилася сферою нереалізованих можливостей: Україна ще в 1995 р. мала всі можливості для того, щоб бути лідером з економічних перетворень серед країн, що трансформуються, – колишніх соціалістичних країн і союзних республік.** Проте в наступні роки увага влади була зосереджена на виконанні «рекомендацій» міжнародних інституцій – проведенні приватизації, грошової реформи без належного інституційного і законодавчого забезпечення. 1998 р. ознаменувався розгортанням фінансової кризи в Україні і кульмінацією нездатності влади адекватно реагувати на події в країні: розквітла боргова піраміда, а держава стала нездатною обслуговувати свої боргові зобов'язання.

1999 р. став роком завершення безпрецедентного падіння та був певною мірою підсумковим роком макроекономічних негараздів держави. Згідно з закордонними розрахунками ВВП України 1999 р. становив 35 % від рівня 1989 р., причому з країн – колишніх союзних республік гірші показники мали тільки Грузія та Молдова. Україна вичерпала будь-які можливості для подальшого падіння.

¹² The Global Competitiveness Report 2009-20010. WEF [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.weforum.org>.

¹³ Бураковський І. В., Плотніков О. В. Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України. – Харків : Фоліо, 2009. – 299 с.

Падіння економіки тривало навіть тоді, коли західні фахівці прогнозували припинення таких процесів, що продемонструвало світу справжню «українську своєрідність». Зовнішній імідж України постійно перебував під впливом проблем відносин з міжнародними фінансовими інституціями та інших речей політичного характеру. Варто відзначити 2004 р. з рекордним зростанням ВВП у 12,1 % та 2005 р. з раптовим падінням темпів зростання ВВП до 2,7 %, що також є наслідком відомих політичних процесів у країні.

Для України далеко не завжди обґрунтована лібералізація та відкритість внутрішнього ринку визначається показниками щодо структури ВВП за категоріями кінцевого використання протягом 1999–2008 рр. (табл. 3.1.7).

Таблиця 3.1.7

Структура ВВП за категоріями кінцевого використання протягом 1999–2008 рр.

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Валовий внутрішній продукт	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Експорт товарів і послуг	54,3	62,4	55,4	55,1	57,8	63,6	51,5	46,6	44,8	46,8
Імпорт товарів і послуг	-48,8	-57,4	-53,8	-50,7	-55,2	-56,0	-50,6	-49,4	-50,5	-54,9

Джерело: за даними Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Особливості сучасного розвитку світового господарства та фінансової глобалізації: уроки для запобігання кризовими явищам

Високий рівень глобалізації окремих та національних ринків, у результаті чого кризові явища досить швидко поширюються в регіональному та світовому масштабах і набувають рис світової кризи, яка вражає певною мірою практично всі економіки світу.

Тому боротьба з кризою вимагає надзвичайно великих зусиль та фінансових ресурсів. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що багато країн фактично приймали декілька пакетів антикризових заходів, оскільки «початкових» заходів виявилось недостатньо.

Високий рівень інтегрованості національних економік об'єктивно вимагає створення більш ефективного міжнародного механізму регулювання економічних процесів. Кроки в цьому напрямі повинні бути спрямовані на посилення координації національних економічних політик, формування ефективної системи взаємодії національних органів фінансового регулювання й нагляду, транснаціоналізації регуляторної та наглядової діяльності й розроблення нових спільних більш жорстких вимог, норм і стандартів фінансового регулювання й нагляду, які, безумовно, мають імплементуватися на національному рівні.

На майбутнє об'єктивно виникає питання, як оцінити ризики так званих системних установ, які фактично визначають стан фінансового та банківського сектору як на національному, так і на міжнародному рівні. Ідеться про якісно новий виклик для державної політики щодо регулювання діяльності та допомоги фінансовим та банківським інституціям, які «завеликі для того, щоб збанкрутувати» (феномен *to big to fail*).

Важливим політичним уроком сучасної кризи є також узгодженість дій законодавчої та виконавчої гілок влади. При цьому надзвичайно великого значення набуває своєчасність антикризових кроків. Ураховуючи високу швидкість розповсюдження кризових явищ між секторами економіки та в міжнародних масштабах, навіть порівняно невелике запізнення (кілька тижнів чи місяць) із втручанням у ситуацію може призвести до значно більших утрат та більш тривалого економічного відновлення, ніж за умови своєчасної й комплексної реакції на відповідні проблеми.

Сучасна криза, з огляду на появу нового виду ринкової неспроможності (*market failure*), проблеми, які фактично створені приватними фінансовими агентами у процесі власної виробничо-комерційної діяльності, зумовлює фактичне придбання державою боргів фінансових та банківських установ (у широкому розумінні придбання так званих «отруйних активів» (*toxic assets*)). Відтак рекапіталізація веде до суттєвого посилення державної присутності в економіці. У багатьох випадках ідеться фактично про націоналізацію окремих фінансових інституцій, які перебувають у кризовому стані. Узагалі сьогодні можна також говорити про появу нового суспільного блага – фінансової системи. Такий висновок безпосередньо впливає із заяв лідерів-країн «великої двадцятки» та їхніх дій.

Наступний урок полягає в тому, що процес економічного дерегулювання, який протягом останніх років був стрижнем економічної політики,

також має свої об'єктивні межі. Так, на думку експертів ЮНКТАД, «сліпа віра в ефективність дерегульованих фінансових ринків та відсутність об'єднаної фінансової і монетарної системи створили ілюзію безризикових прибутків та фактично видали дозвіл на марнотратство за допомогою спекулятивних фінансових операцій у багатьох сферах»¹⁴.

Очевидно, що розробка та здійснення будь-яких реформ системи фінансового регулювання мають бути спрямовані на зміну мотивації поведінки ринкових агентів. Ідеться про створення таких механізмів, які б автоматично підвищували вартість ризиків, що беруть на себе економічні агенти (говоримо про ризики платоспроможності). За таких умов спроможність ринку до саморегулювання суттєво посилиться, оскільки, як засвідчила сучасна криза, сьогодні не можна повністю покладатися на регуляторів, можливості впливу яких на функціонування відповідних ринків обмежені суб'єктивними та об'єктивними чинниками¹⁵.

Боротьба з поточною економічною кризою та попередження виникнення глобальних економічних шоків у майбутньому вимагає складних і комплексних рішень, застосування цілої низки інструментів економічної політики. Інакше кажучи, високоінтегрована економічна система (у національному та глобальному вимірах) об'єктивно вимагає від урядів адекватного підходу, зміст якого полягає в тому, що сьогодні пошуки простих рішень складних економічних проблем є безрезультатними.

Очевидно, що сучасна глобальна фінансова криза також об'єктивно зумовлює необхідність переосмислення змісту та механізмів здійснення державної допомоги приватним економічним агентам. Ідеться про дві проблеми.

По-перше, це державна допомога в період кризи, особливо в тих випадках, коли ідеться про безпосереднє виділення державних коштів у формі рекапіталізації проблемних банків або різних форм викупу державою проблемних активів тощо. Тут проблема полягає в тому, щоб державні кошти були спрямовані в кінцевому підсумку не на компенсацію

¹⁴ The Global Economic Crisis: Systemic Failures and Multilateral Remedies. Report by the UNCTAD Secretariat Task Force on Systemic Issues and Economic Cooperation. UNCTAD/GDS/2009/1, UNITED NATIONS, New York and Geneva, 2009, p. III.

¹⁵ Steil, Benn. Lessons of the Financial Crisis. Council on Foreign Relations. Council Special Report No. 45, March 2009, p.12; Poole, William. The Way Forward: Incentives, Not Regulations //The Cato Journal, Volume 29 Number 1, Winter 2009, pp. 201–207.

приватних втрат, а на відновлення нормальної (хоча багато в чому обмеженої за масштабами та напрямками) виробничо-комерційної діяльності.

По-друге, це характер та цілі функціонування системи державної допомоги в післякризовий період. У цьому випадку особливо актуальним видається питання щодо того, чи може і чи повинна держава допомагати приватним економічним агентам для того, щоб уникнути нагромадження критичної маси проблем на мікрорівні. Адже, як засвідчила сучасна криза, саме така ситуація створює загрозу макроекономічній стабільності.

До цього слід додати питання про те, якою має бути політика держави щодо банківських та фінансових установ, що мають системне значення («завеликі для того, щоб збанкрутувати» компанії), про що вже згадувалося раніше.

За умов кризи істотно посилюється важливість таких інститутів, які визначають фундаментальні засади та принципи міжнародної економічної взаємодії як у сфері координації економічної політики, так і у сфері стандартів та механізмів регулювання окремих секторів економіки. Зазначимо, що такі рішення прямо чи опосередковано стають фактично обов'язковими для всієї міжнародної спільноти.

Ще один урок впливає безпосередньо з досвіду використання фіскальних стимулів відновлення економічної активності. Очевидно, що фіскальні стимули можуть бути ефективними за кількох умов: чітке визначення цілей та сфер застосування, підтримка відповідною грошово-кредитною політикою та наявність у країні відповідного фіскального простору (можливостей)¹⁶. Зрозуміло, що цей урок є важливим з погляду вироблення антикризових заходів у майбутньому.

Основним завданням валютно-курсової політики у 2009 р. є сприяння стабілізації національної грошової одиниці шляхом впливу на її курсову складову. Важливим індикатором стану валютного сегмента грошового ринку залишатиметься реальний ефективний обмінний курс гривні. Для реалізації завдань курсової політики значна увага має приділятися подальшому збільшенню золотовалютних резервів, що підвищуватиме забезпеченість національної грошової одиниці та довіру до

¹⁶ International Monetary Fund. World Economic Outlook Update: an update of key WEO projections, November 6, 2008, p. 4.

дій НБУ. Розвиток інструментарію та методів валютного регулювання має враховувати, з одного боку, потребу їх адаптації до норм і правил, які існують на міжнародних ринках, а з іншого – необхідність зниження доларизації економіки та забезпечення надійного контролю за ризиками, що можуть виникнути для банківської системи та економіки від дедалі більшої активізації процесів припливу – відпливу капіталів.

3.2. Емісія долара США як чинник розгортання кризових явищ у глобальній фінансовій системі та фінансова політика України

Валютно-фінансове регулювання в Україні за умов високої доларизації економіки об'єктивно залежить від механізму емісії доларів та боргових зобов'язань США, де одним із засобів зв'язування був фондовий ринок. Американські цінні папери були ходовим товаром і активно скуповувалися центральними банками різних країн. Тобто Україна, як і інші держави, активно кредитувала економіку США.

У цьому контексті заслуговують на увагу деякі пропозиції¹⁷ щодо корегування грошово-валютної політики, які можуть бути врахованими під час проведення грошово-валютної політики України. Зокрема, пропонується:

1. Змінити технологію грошової пропозиції, припинивши її прив'язку до придбання доларів і пов'язаних з ним євро й фунта. Емісію національної валюти варто вести з огляду на попит на неї з боку господарюючих суб'єктів.

2. Замінити інвалютні позики державних компаній рублевими кредитами через державні комерційні банки.

3. Створити всі необхідні технічні умови для ведення рахунків у національній валюті іноземними особами, включаючи відкриття коррахунків у національній валюті іноземними банками в комерційних банках.

4. Зробити використання національної валюти більш привабливим щодо інвалютних операцій, підвищивши резервні вимоги до банків з інвалютних активів, які мають бути вищими, ніж з операцій з національною валютою.

¹⁷ Там само.

5. Активізувати роботу державних інститутів розвитку щодо кредитування довгострокових інвестицій у перспективних напрямках економічного зростання.

Підсумовуючи викладене вище щодо емісії долара та її впливу на розвиток світової економіки, взаємовідносин США з окремими країнами й регіонами, розгортання сучасної валютно-фінансової кризи, можна виявити основні канали впливу на економіку України.

По-перше, економіка і фінансова система України виявилися втягнутими у процеси доларизації.

По-друге, за своєю економічною сутністю використання американської валюти Україною еквівалентне податку на користь США, величина якого пропорційна ставці рефінансування національного центрального банку й знеціненню долара.

По-третє, фактори, що працюють на падіння долара, помітно переважають ті, які працюють на його зміцнення. За таких умов українська фінансова система має бути готовою до контрольованого або неконтрольованого «обвалу» долара.

По-четверте, в умовах девальвації гривні щодо долара, а долара – щодо інших валют можливе скуповування недобросовісними інвесторами стратегічних об'єктів в Україні, передусім землі.

По-п'яте, одним з інструментів скуповування може стати механізм позик МВФ: фінансово оздоровлені банки викуповують за борги підприємства, яким надавали кредити; за умов нездатності держав розрахуватися з МВФ, уся власність може перейти емітентам долара.

По-шосте, усі незалежні від США країни знижують частку долара у структурі своїх валютних резервів. Україна має наслідувати таким прикладам.

По-сьоме, Україна має враховувати наміри великих нафтовидобувних країн, у т. ч. Росії, про відмову від номінування контрактів у доларах і перейти на розрахунки в інших валютах.

По-восьме, знецінювання американських боргових зобов'язань позбавляє долар привабливості як світової резервної валюти. Хоча країни-ядра світової економічної системи будуть прагнути стабілізувати валютно-фінансову систему, підтримуючи долар всіма доступними способами, зона й масштаби використання долара починають звужуватися. Формуються зони регіонального співробітництва найбільших латиноамериканських держав (Меркосур), пострадянських держав (ЄврАзЄс),

держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), елементом яких стає використання національних валют у взаємних розрахунках і, у перспективі, створення регіональних валютно-фінансових систем.

За таких умов задля забезпечення стійкості національної економіки та її фінансової системи необхідно вжити заходів щодо їх дедоларізації. Необхідно врегулювати нормативну базу; вивести «тінь» у «світ»; оздоровити промисловість безпосереднім кредитуванням; розвивати мережу національних банківських послуг за кордоном, передусім в основних країнах-торговельних партнерах.

3.3. Розблокування й активізація конкурентного потенціалу економіки України з урахуванням нової розстановки світових сил, міжцивілізаційних взаємовідносин та цивілізаційної адаптації під впливом глобалізації

Світова криза сприятиме подальшому ослабленню економічно слабких країн і створить додаткові передумови й чинники для подальшого зростання в розвинутих країнах. Головним фактором посилення чи послаблення економік в умовах кризи є їх здатність або нездатність до реалізації саме в період кризи назрілих реформаторських проектів та технологічних інновацій. Для України важливо вже сьогодні (як це роблять Китай, Індія, Франція та Росія) започаткувати назрілі реформи та інноваційно модернізувати економіку, перейти на інноваційну модель як єдину альтернативу нинішній деградації.

Для України, навіть у разі відновлення докризової структури економіки, у край небезпечним є стрибок інших країн, особливо тих, які є провідними партнерами у зовнішньоекономічних відносинах, або тих, які виступають конкурентами для українського експорту. Це не тільки Росія, а й Індія та Китай (особливо якщо ідеться про продукцію металургійної чи хімічної промисловості). Підйом або падіння економіки кожної країни зумовлюється не тільки і не так власною динамікою, як якісним і кількісним співвідношенням цього зростання з динамікою розвитку інших країн. І якщо, скажімо, інші країни – особливо партнери або суперники – суттєво нарощують темпи розвитку, то це само по собі означає (за

законами ринку) для вітчизняної економіки виснаження від посилення нерівноцінного обміну. Ті країни, які вийдуть із кризи переможцями, будуть додатково заможніти, у тому числі й за рахунок тих, які виявляться нездатними до модернізаційних перетворень.

Підвищена для України небезпека ще більше відстати на рівні економічного розвитку полягає в тому, що нині, у зв'язку з вичерпанням у світі імпульсів зростання, пов'язаних із розширеним відтворенням виробництв III, IV, V технологічних укладів, означилася тенденція до структурної перебудови світогосподарської системи на базі VI технологічного укладу¹⁸. Відповідно, ті країни, які стануть лідерами нової технологічної хвилі та здійснять технологічний стрибок у своєму розвитку, ще більше випередять технологічно відсталі країни.

Відповідно, найбільшим викликом для України є не локальне оновлення виробничого потенціалу країн-конкурентів, а всесвітня зміна технологічних укладів. У цьому контексті фінансова криза виступає лише зовнішньою оболонкою, за якою ховається вичерпання потенціалу розвитку в рамках V технологічного укладу, що розпочалося. Так, у світі можна вже спостерігати обвал продажів у всіх сегментах ринку електроніки – від мікрочипів до мобільних телефонів.

У змінах, які властиві технологічним укладам, для України прихована величезна небезпека того, що успішні країни у своєму стрибку ще більше відірвуться за рівнем розвитку своїх економік. Проте саме це дає Україні шанс здійснити більш швидку модернізацію відсталих галузей на базі нанотехнологій (зокрема, використовуючи науково-технологічний потенціал, накопичений у цій науковій галузі установами Національної академії наук України). Успішні ж країни Заходу можуть у цей час на тривалий період залишатися в перехідному стані, оскільки їх господарські системи обтяжені ярмом очікування віддачі від колишніх вкладень у V уклад, а також обтяжені колишніми невиконаними контрактами тощо. Економіка ж України, не обтяжена ні інвестиціями, ні контрактами, може прискорено модернізуватися завдяки впровадженню інновацій нанотехнологій в індустріальних галузях.

¹⁸ Вважається навіть, що саме вичерпання стимулів, які йдуть від засвоєних укладів, а також потреба засвоєння нової довгої технологічної хвилі, послугували причиною теперішньої світової кризи.

Проте все це видається можливим лише за інституційного облаштування економіки України на принципах програмно-цільового розвитку та трансформації в системі цивілізаційних цінностей, зокрема заміни моделі ажіотажного споживання й культу розкоші іншими мотиваційними комплексами. І тут необхідно подолати тенденцію зрощення великого бізнесу з владою, корупцію та фаворитизм.

Найбільшою складністю виходу України із кризи за допомогою інноваційної моделі є потреба в первинному зрушенні. Протягом 90-х років ХХ ст. та першого десятиліття ХХІ ст. Україна істотно втратила свій науково-технічний потенціал, а також довіру міжнародних фінансових ринків. Проте помилково було б вважати, що ресурсами, необхідними для модернізаційного стрибка, є тільки інноваційні досягнення і вільні кошти. Звичайно, без цих компонентів інноваційна модель є неможливою, проте і фінанси самі по собі, і інноваційні ідеї неспроможні автоматично оживити економіку країни без необхідного інвестиційно-мотиваційного облаштування. Це неодноразово підтвердила наша ж практика запуску сотень інноваційних проектів, жодний з яких не був за роки незалежної України реалізований. Для реалізації інноваційних проектів, крім коштів, необхідною є націленість інститутів державної влади на майбутнє, на реалізацію довгострокової стратегії.

Зазначимо, що державна влада України після одержання незалежності втратила стратегічну, так звану «сценарну», культуру часу, притаманну державному управлінню в Радянському Союзі. **У державному управлінні України переважає циклічна тактика з украй низьким часовим горизонтом. Відповідно, нині в країні всі економічні параметри і результати державної політики оцінюються головним чином порівняно з аналогічним моментом попереднього року («від урожаю до врожаю»).** Через цю особливість державної стратегії Україна за роки незалежності перетворилася на країну малих справ. Щоб розвернути країну, а значить і фінанси, у майбутнє, потрібні зміни не власне в господарській системі, а й у підході до державного керування нею.

По-перше, якщо йдеться про економіку, важливо, щоб мотиви інновацій суттєво пересиливали звичайні миттєві мотиви інших сфер. Бо фінансові потоки залишаються орієнтованими на швидку віддачу, на технологічно безперспективні галузі з коротким виробничим циклом і швидким обігом коштів. Інвестування в інновації (оскільки потоково-каскадний

процес інноваційного оновлення був перерваний) не тільки віддаляє момент окупності, але й пов'язане з величезними ризиками, до того ж не тільки суто економічного, а й політичного характеру.

Потужні довгострокові мотивації, які «перекриють» мотиви швидких прибутків, мають створити не лише самі стимули (податки, субсидії, прискорена амортизація тощо), а й націленість сукупності інститутів на сприяння інноваціям. Серед цих інститутів має бути держава, яка вирощує (як у США) у своїх надрах інновації до моменту їхньої комерціалізації; інститут державних замовлень за добре оплачуваними контрактами; відповідна фінансова політика, спрямована на формування «довгих грошей»; ефективність інституту інтелектуальної власності. Сподівання на іноземні інвестиції у цьому контексті не виправдали себе (адже першокласні високі технології Захід поставляв в інші країни – свої сателіти лише в період протистояння по всьому периметру соціалістичній системі; нині ж до нас приходять технології у кращому випадку другосортні або ж очевидно застарілі, тож такі «інновації» лише зумовлюють наше збільшуване відставання від розвинутих країн). Досвід інноваційної діяльності успішних зарубіжних країн свідчить, що стимулювання імпорту капіталу й технологій повинно поєднуватися з культивацією власних науково-технологічних анклавів і стратегією упереджувального, а не наздоганяльного інноваційного стрибка на базі власної інтелектуальної ренти.

Для успіху у сфері інновацій необхідно оздоровити соціальну, а також моральну сферу, тобто радикально змінити на краще життєвий клімат у країні. Однією з необхідних передумов успіху є подолання фаворитизму й зрощення крупного бізнесу з владою, адже преференції та додаткові зиски, які отримують бізнес-проекти, підкріплені корупційною підтримкою, істотно перевищують ті результати, які можна отримати внаслідок інновацій (через ці екзогенні за характером зиски часто навіть модернізація у власному виробництві стає для великого бізнесу неактуальною).

Несумісною з цілями інноваційної реконструкції також є закріплена в суспільній свідомості країни психологія утриманства, яка тісно пов'язана з культивуванням примітивної споживацької моделі¹⁹. Немає

¹⁹ Одним з ідеологічних джерел утриманства є сподівання на природне багатство (у випадку України – на родючість ґрунтів та сприятливий для сільського господарства клімат).

сумнівів, що сама націленість великого бізнесу на розвиток і модернізацію, а значить на накопичення, зумовила б загальне економічне зростання та зменшила популістське споживацтво.

Неодмінною умовою реалізації інноваційної моделі є активна взаємодія на цьому напрямі України з Росією. Саме з Росією Україна щодо інновацій є взаємодоповнюваною. Відповідно, лише на цьому напрямі є можливість відновити раніше розірвані міждержавні довгі науково-технологічні ланцюжки й отримати таким чином ефект синергії. Неодмінною умовою такої безальтернативної для України інноваційної взаємодії є налагодження з Росією достовірно добросусідських відносин (науково-технологічна взаємодія без взаємної довіри і відвертості неможлива).

Слід підкреслити, що можливість виходу зі світової кризи на новому технологічному рівні розвитку визначається не тільки здатністю економіки перейти від рутинної моделі відтворення до інноваційної, але й інституційною облаштованістю її економіки. Значущість інституційних регуляторів в Україні істотно зростає в умовах світової кризи. Інституційно ослаблена країна стає в умовах кризи жертвою подвійних стандартів, уживаних іншими, сильними країнами. Так, з подачі США, а також більшою або меншою мірою підконтрольних їм міжнародних інститутів (СОТ, МВФ) вважається неприпустимим відгороджуватися тій або іншій країні від глобальних кризових хвиль за допомогою протекціонізму. Країни ЄС, наприклад, замість засуджуваних протекціоністських тарифів, захищають себе від конкуруючого імпорту витонченими інститутами, якими є важкопрохідні стандарти та інші, не викликаючи протесту міжнародної спільноти. Україна ж таких захисних засобів, що знаходяться за межами протекціонізму, позбавлена. Тому в ситуації відмови від протекціонізму країна ще більше відкривається перед імпортом, що посилить кризу виробництва. Так, в Україні інституційно не підготовлена відмова від протекціонізму (у вигляді комплексу заходів сприяння національному виробнику) перетворилася в передкризовий період у катастрофу для тваринництва й у болюче скорочення виробництва у легкій та харчовій промисловості.

Ситуація, за якої Україна могла б без великих утрат послабити увагу до питань протекціоністського захисту, була б можливою тільки за умов усе ще відсутнього інтеграційного прориву, коли сам фактор

певного угруповання (а саме митного союзу, або принаймні режиму безмитної торгівлі) великого ринку, тобто ефект масштабу, зробив би протекціоністський захист усередині непотрібним. Одна з докорінних причин рекордної глибини української кризи полягає в інституціональній необлаштованості держави. Ринкові відносини, регулятивний потенціал яких на сьогодні заблокований кризою, потребують розблокування через добре налагоджені державно-інституціональні регулятори. Особливе місце в системі таких державних регуляторів належить банківській системі. Так, у США центральній банківській системі (ФРС) законом доручається відповідальність за стан економіки, а в нас НБУ та відповідні посадовці не понесли покарань за безвідповідальні дії. Цей розрив, будучи протиприродним, зумовлений зовнішнім чинником, а саме бажанням головного фінансового контролера – МВФ – спростити свій контроль над фінансово залежною країною. Сама наявність відзначеного протиприродного розриву відтворює в Україні економіку як неповноцінну в багатьох відношеннях. Найбільш небезпечним наслідком такого розриву дедалі більше стає хронічна макроекономічна незбалансованість.

РОЗДІЛ 4

ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВИХ РЕЙТИНГІВ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

**(МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТОВИХ
РЕЙТИНГАХ: ОСТАННІ ТЕНДЕНЦІЇ)**

Сучасні умови розвитку економіки України вимагають ґрунтовного та комплексного оцінювання можливостей інтеграції країни у світовий господарський простір. Перспективи такої інтеграції значною мірою залежать від місця й ролі країни у глобальному економічному середовищі, які, у свою чергу, визначаються поточними конкурентними позиціями країни та, що більш важливо, її здатністю забезпечувати умови для довгострокової конкурентоспроможності національної економіки. Саме тому доцільно сконцентрувати увагу на світових рейтингах конкурентоспроможності та використати їхній аналіз для визначення пріоритетних напрямів розвитку економіки України в міжнародному конкурентному середовищі.

У світі є три основні центри з вивчення конкурентоспроможності країн: Інститут стратегії та конкурентоспроможності при Гарвардському університеті (США) під керівництвом М. Портера, Міжнародний інститут розвитку менеджменту (ІМД) (Лозанна, Швейцарія) та Всесвітній економічний форум (ВЕФ) (Давос, Швейцарія). Проте розробки Гарвардського університету досліджують конкурентоспроможність на мікрорівні. Саме тому було вирішено для аналізу рівня та динаміки конкурентоспроможності України використати рейтинги ВЕФ та ІМД, доповнивши цей аналіз важливою інформацією про характер та перспективи розвитку національних економік у загальноосвітній системі координат, які надають ПРООН, Світовий банк та Міжнародний валютний фонд. Саме такий підхід може гарантувати, на нашу думку, комплексний та об'єктивний підхід, результати якого має використати уряд України для розробки та реалізації ефективних управлінських рішень щодо виходу її економіки з кризи та формування нової моделі посткризового розвитку.

Для оцінювання рівня конкурентоспроможності країн **Всесвітній економічний форум** використовує у своїх дослідженнях так званий індекс конкурентоспроможності економічного зростання (ІКЕЗ), вимірюючи за його допомогою здатність економіки досягати й підтримувати стабільне економічне зростання в середньо- і довгостроковій перспективі. Концепція ІКЕЗ побудована на трьох індексах: індексі глобальної конкурентоспроможності (ІГК), індексі конкурентоспроможності бізнесу (ІКБ) та індексі конкурентоспроможності

зростання (ІКЗ). Кожний із цих індексів характеризує свій аспект конкурентоспроможності.

У 2008 р. згідно з рейтингом ВЕФ по індексу глобальної конкурентоспроможності Україна перебувала на 73 позиції (у 2007 р. – 69 позиція). При цьому Україна поступилася таким країнам, як Литва (38 місце), Латвія (45 місце), Угорщина (47 місце), Польща (51 місце), Хорватія (57 місце), Росія (58 місце), Казахстан (61 місце), Узбекистан (62 місце), Азербайджан (66 місце), В'єтнам (68 місце), Бразилія (72 місце) (див. табл. 4.1).

До конкурентних переваг економіки України належать: якість залізничної інфраструктури (31 місце), державний борг (17 місце), якість початкової освіти (49 місце), доступ до вищої освіти (17 місце), якість математичної і природничо-наукової освіти (44 місце), якість освітньої системи (47 місце), практика наймання і звільнення (16 місце), витрати на звільнення персоналу (17 місце), співвідношення продуктивності праці із заробітною платою (26 місце), участь жінок у трудовій діяльності (26 місце), контроль за міжнародною дистрибуцією (46 місце), здатність до інновацій (40 місце).

Слабкі місця. Неєфективна діяльність державних, суспільних і приватних установ є слабким місцем конкурентоспроможності України – вона посідає 115 місце із 131 країни. Саме тому реформування інститутів державної влади має стати пріоритетним напрямком діяльності Верховної Ради України та уряду країни. Це має сприяти підвищенню прозорості та ефективності діяльності цих інститутів, суттєвому зниженню корупції та фаворитизму; підвищенню ефективності системи законодавчого регулювання; захищеності прав власності, покращанню умов розвитку бізнесу.

Транспортна (крім залізничної), енергетична й телекомунікаційна інфраструктури також потребують удосконалення (77 місце в рейтингу). Якість залізниць не занадто відстає від європейського рівня, а якість автодоріг й інфраструктура повітряного транспорту взагалі не відповідають світовим стандартам. Це не дає можливості країні повноцінно використовувати свій транзитний потенціал і вигідне географічне положення.

Ефективність ринку товарів (101 місце) – одна з найслабших позицій в оцінці конкурентоспроможності України. Хоча така ситуація

Таблиця 4.1 Загальний показник конкурентоспроможності України та його складові

Показник	Україна у світовому рейтингу		СНД	Нові члени ЄС	ЄС 15	Кращі показники	Динаміка	
	Mісце	Оцінка					+/- покращився/ погіршився між 2006–2007 та 2007–2008	+/- покращився/ погіршився між 2005–2006 та 2006–2007
I	2	3	4	5	6	7	8	9
Загальний показник конкурентоспроможності	73	4,0	3,8	4,3	5,1	5,7 США	-	+
Загальні вимоги	90	4,1	4,1	4,7	5,5	6,1 Данія	-	+
Фактори, що підвищують ефективність	66	3,9	3,6	4,3	5,0	5,8 США	-	+
Фактори, пов'язані з впровадженням і вдосконаленням	75	3,5	3,3	3,8	4,9	5,8 Швейцарія	+	-
Державні та суспільні установи	115	3,1	3,4	4,1	5,3	6,2 Фінляндія	-	+
Інфраструктура	77	3,1	3,0	3,8	5,5	6,7 Німеччина	-	-
Макроекономічна стабільність	82	4,7	4,7	5,1	5,3	6,6 Кувейт	+	+
Охорона здоров'я й початкова освіта	74	5,4	5,1	5,9	6,2	6,6 Фінляндія	-	+
Вища освіта й навчання	53	4,2	3,8	4,6	5,2	6,0 Фінляндія	+	-
Ефективність товарного ринку	101	3,7	3,8	4,4	5,1	5,8 Гонконг SAR	-	+
Ефективність ринку праці	65	4,3	4,5	4,4	4,5	5,7 США	+	+
Рівень розвитку фінансового ринку	85	4,0	3,7	4,7	5,4	6,2 Гонконг SAR	-	+
Технологічна готовність	93	2,7	2,7	4,0	4,9	5,9 Швеція	+	-
Розмір ринку	26	4,6	3,2	3,6	4,7	6,8 США	-	+
Удосконалення бізнесу	81	3,8	3,5	4,2	5,2	5,9 Німеччина	+	-
Інновації	65	3,2	3,0	3,4	4,6	5,8 США	+	-

Джерело: звіт «Про конкурентоспроможність України-2008. Назустріч економічному зростанню та процвітанню»: Всесвітній економічний форум. – Женева, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Global%20Competitiveness%20Report/index.htm>.

характерна для більшості перехідних економік, Україна одержала особливо низькі оцінки в цій категорії. Внутрішня й зовнішня конкуренції, як найважливіші рушійні сили ефективності ринку, послабляються внаслідок неефективної антимонопольної політики й складної системи оподаткування. Негативний ефект від такої ситуації підсилюється штучно створеними бар'єрами щодо входу іноземних компаній на українські ринки, розвитку торгівлі й залучення інвестицій. Реформи в цій сфері повинні бути пріоритетними.

Важливим аспектом глобальної конкурентоспроможності є рівень розвитку (конкурентоспроможність) бізнесу. Відповідний індекс є синтетичним показником і включає якість національного бізнес-клімату, а також оцінку операцій і стратегії компаній. Україна посідає в цьому рейтингу 81 місце, поступаючись Азербайджану (78 місце), Пакистану (79 місце) і Танзанії (80 місце).

За показником розвиненості фінансового ринку Україна посідає невисоке 85 місце. Хоча фінанси у формі позик (кредитів) і ризикового капіталу відносно легкодоступні, місцевий фондовий ринок недостатньо розвинутий. Основною причиною є недостатня захищеність інвесторів і регулювання обігу цінних паперів.

Посідаючи 93 місце зі своїм порівняно низьким рівнем оснащення новими технологіями (технологічної готовності), Україна втрачає багато можливостей для розвитку, які пропонуються запозиченими з інших країн технологіями. Новітні технології не знаходять широкого поширення в Україні, і компанії часто не хочуть або не можуть адаптувати їх для вдосконалення виробничих процесів і продукції. Замість цього, багато компаній усе ще покладаються на інновації, які не є найкращим методом підвищення ефективності роботи бізнесу для країни з таким рівнем економічного розвитку. Важливим завданням є спрощення схем ліцензування й підтримка припливу існуючих технологій у формі прямих іноземних інвестицій. Урядова програма, що підтримує передачу нових технологій, набагато підвищила б рівень конкурентоспроможності України. У цьому контексті особливо важливим є застосування інформаційних і комунікаційних технологій, оскільки це може підвищити продуктивність у багатьох секторах економіки.

Більш серйозною проблемою є рівень використання ресурсів ринку капіталу. Ступінь зносу основного капіталу постійно зростає,

4. ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВИХ РЕЙТИНГІВ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ...

а невисока інтенсивність введення в дію нових об'єктів неспроможна подолати цю негативну тенденцію. Ситуація ускладнюється низьким рівнем оснащення новими технологіями (93 місце), унаслідок чого Україна втрачає можливості подальшого розвитку. Результати порівняльного аналізу конкурентоспроможності ринків праці і капіталу засвідчують існування істотної різниці між рівнем конкурентоспроможності ринків праці та капіталу, яка постійно зростає (рис. 4.1).

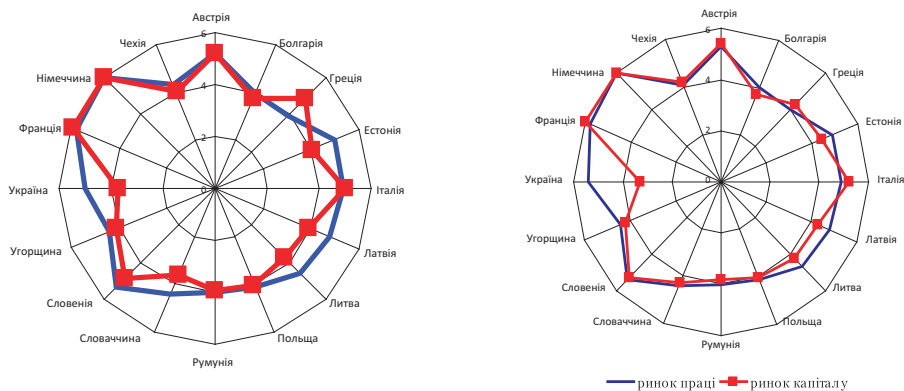

Рис. 4.1. Рівні конкурентоспроможності ринків праці та капіталу у вибраних європейських країнах у 2002 та 2008 рр.

Рис. 4.2. Динаміка рейтингу конкурентоспроможності України, 1997–2008 рр.

Джерело: звіт «Про конкурентоспроможність України-2008. Назустріч економічному зростанню та процвітання»: Всесвітній економічний форум. – Женева, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/en/initiatives/-gcp/Global%20Competitiveness%20Report/index.htm>

Упродовж останнього року ніяких істотних змін у рейтингу конкурентоспроможності України не спостерігалось. Те, що позиція країни змістилася на чотири місця вперед, стало результатом додавання чотирьох країн до тієї їх кількості, яка була обстежена в 1997 р. (див. рис. 4.2).

Другою базовою складовою конкурентоспроможності є умови ведення бізнесу. Аналіз факторів, які перешкоджають розвитку бізнесу, показує, що за останні п'ять років ситуація значно погіршилася, але разом з тим мали місце позитивні структурні зрушення (доступ до фінансування, підготовка робочої сили, податкове регулювання), що відображено на рис. 4.3 та 4.4.

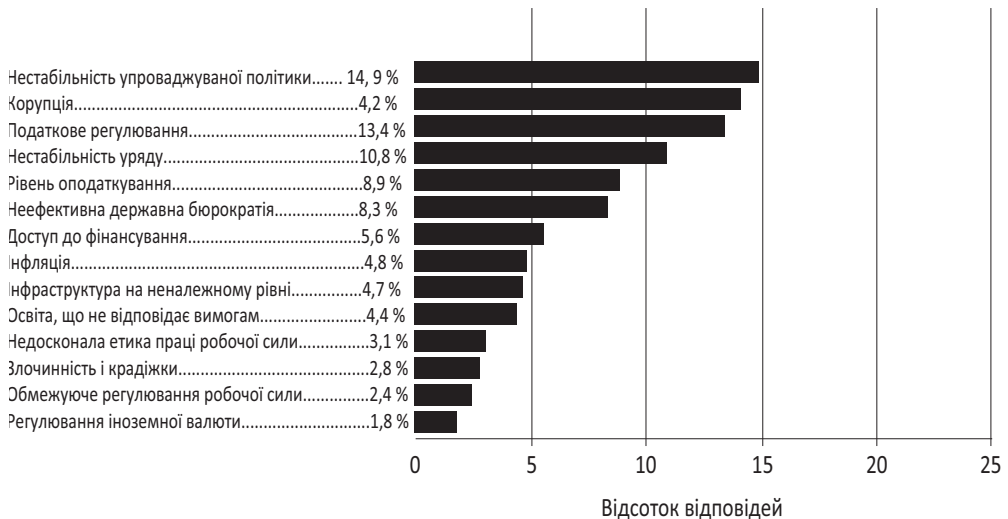

Рис. 4.3. Найбільш проблемні аспекти ведення бізнесу в Україні у 2008 р.

Джерело: звіт «Про конкурентоспроможність України-2008. Назустріч економічному зростанню та процвітання»: Всесвітній економічний форум. – Женева, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Global%20Competitiveness%20Report/index.htm>.

Усі фактори, що негативно впливають на ведення бізнесу, можуть бути розподілені на три групи: а) нестабільність уряду й політики, що проводиться; б) корупція; в) податкове адміністрування. Хоча українська економіка продемонструвала значну стійкість щодо нестабільної політичної ситуації, починаючи з 2004 р., і продовжила зростати, бізнес ще розцінює політичну нестабільність як основний бар'єр для розвитку.

4. ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВИХ РЕЙТИНГІВ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ...

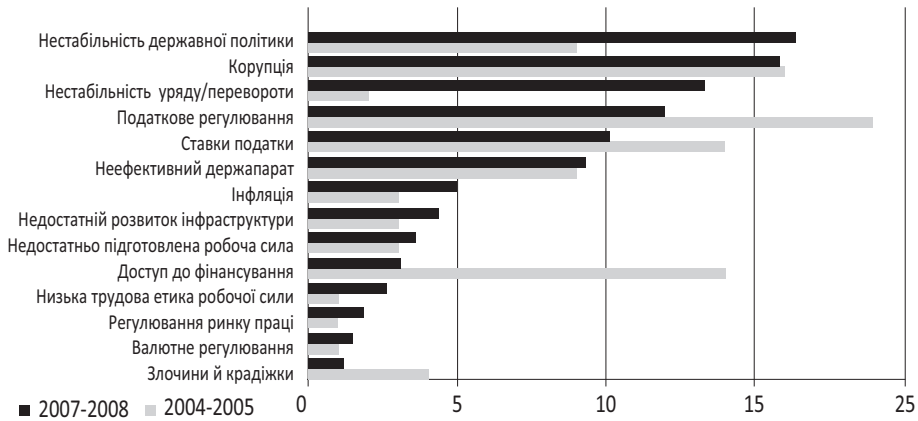

Рис. 4.4. Найбільш негативні фактори, що перешкоджають розвитку бізнесу в Україні, 2004–2005, 2007–2008 рр.

Джерело: звіт «Про конкурентоспроможність України-2008. Назустріч економічному зростанню та процвітання»: Всесвітній економічний форум. — Женева, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Global%20Competitive-ness%20Report/index.htm>.

Інститут розвитку менеджменту (ІМД) є провідною установою у світі, яка оцінює конкурентну «успішність» 57 країн за різними аспектами конкурентоспроможності, згрупованими в чотири фактори (економічні показники, ефективність діяльності уряду, ефективність бізнесу та інфраструктура).

Оцінки ефективності та конкурентоспроможності, що публікує ІМД, є найбільш показовими, оскільки вони здійснені для практично всіх розвинутих країн, а не для всіх держав світу. Порівнюючи Україну з країнами більш низького рівня індустріалізації, інноваційності та освіти населення, ми опускаємо планку цілей для української економіки.

Орієнтація на країни з найбільш ефективними і конкурентоспроможними показниками дасть можливість вирішувати завдання, націлені на системні (структурні) позитивні зміни в економіці та суспільному житті. Точність вимірювання цих показників забезпечується за рахунок співробітництва 54 інститутів-партнерів по всьому світу. **За оцінками ІМД**, позиція України погіршується, як за узагальнюючим показником конкурентоспроможності (46 місце у 2007 р., 56 місце у 2009 р.), так і за усіма його складовими (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Рейтинг України за показником конкурентоспроможності та його складовими порівняно з іншими країнами у 2007–2009 рр. за методологією IMD (усього в обстеженні – 57 країн)

Країна	Узагальнюючий показник конкурентоспроможності			Показник економічної ефективності			Показник ефективності управління країною			Показник ефективності бізнесу			Показник розвиненості інфраструктури		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009
Болгарія	41	39	38	31	38	26	38	29	28	54	48	47	41	41	43
Естонія	22	23	35	9	23	48	13	10	22	24	27	41	31	26	28
Казахстан			36			44			21			34			44
Литва	31	36	31	37	28	36	26	36	25	29	41	35	30	32	29
Польща	52	44	44	41	31	39	52	49	44	52	50	50	40	37	39
Румунія	44	45	54	35	35	32	45	48	49	50	47	56	42	43	53
Росія	43	47	49	52	49	49	39	30	39	48	49	54	37	45	38
Словаччина	34	30	33	42	32	34	37	31	34	28	26	26	38	36	37
Словенія	40	32	32	24	25	21	43	43	38	43	32	39	33	29	27
Угорщина	35	38	45	38	39	33	40	47	50	41	45	52	25	27	33
Чехія	32	28	29	29	20	25	41	33	31	36	34	36	27	24	25
Україна	46	54	56	43	50	55	48	52	56	46	52	53	47	46	48

4. ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВИХ РЕЙТИНГІВ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ...

Ураховуючи нові макроекономічні виклики, IMD розпочав оцінювання за новими факторами, які відображають здатність країни витримати економічні шоки. Цей рейтинг аналізує здатність країни підготуватися до подолання фінансової кризи і підвищити свою конкурентоспроможність найближчим часом. Це особливо важливо для України як для держави, що найбільш потерпає від впливу зовнішніх та внутрішніх (об'єктивних та суб'єктивних) чинників (табл. 4.3).

Установлено, що менші країни зі стабільною економікою та ті, що зазнавали серйозних національних фінансових криз у недалекому минулому, тепер обережніші у своїй політиці та приймають більш виважені рішення. Україна перебуває на 55 місці за можливістю протистояти економічним шокам. Їй поступаються лише Аргентина та Венесуела. Навіть серед країн-сусідів Україна показує останні та передостанні результати. Винятком є лише ефективність бізнесу.

Таблиця 4.3

Оцінка можливості України витримати економічні шоки порівняно з іншими країнами у 2009 р. (за методологією IMD)

Країна	Узагальнюючий показник конкурентоспроможності		Показник економічної ефективності	Показник ефективності управління країною	Показник ефективності бізнесу	Показник розвиненості інфраструктури
	Оцінка	Рейтинг	Рейтинг	Рейтинг	Рейтинг	Рейтинг
Болгарія	25,33	46	45	29	46	41
Естонія	28,74	43	48	30	41	43
Казахстан	50,33	27	42	17	24	21
Литва	30,28	41	52	38	30	37
Польща	22,4	48	40	46	48	48
Румунія	4,17	54	46	41	53	57
Росія	7,13	51	55	49	54	44
Словаччина	39,47	36	39	44	32	26
Словенія	35,09	39	29	31	40	45
Угорщина	7,11	53	44	45	55	56
Чехія	37,73	37	25	34	43	40
Україна	1,86	55	57	55	42	51

Цілком очевидно, що нині в Україні ключового значення набувають не виключно економічні, а соціально-демографічні складові людського розвитку: покращання стану здоров'я населення та підвищення якості освіти, що на глобальному рівні визнані найбільшим надбанням і головною рушійною силою розвитку суспільства. Адже сам по собі економічний розвиток не в змозі забезпечити вирішення соціальних проблем, становлення демократії, свободи та рівності.

Україна – одна з небагатьох європейських країн, що досі залишаються в групі країн із середнім рівнем людського розвитку за глобальним рейтингом Програми розвитку ООН (ПРООН). За період із 2000 р. індекс людського розвитку в Україні за підсумками доповіді 2009 р. становив 0,796 (85 місце в глобальному рейтингу з 182 країн). Більшості постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи після економічної кризи перехідного періоду вже до 2000 р. вдалося не лише відновити, а й поліпшити значення індексу людського розвитку. Нині всі вони входять до групи країн з дуже високим і високим рівнем розвитку. Найвищі результати мають Словенія (індекс 0,929 – 29 місце в рейтингу) та Чеська Республіка (індекс 0,903 – 36 місце). Серед країн СНД до групи з високим рівнем людського розвитку входять Білорусь (індекс 0,826, ранг 68), Російська Федерація (індекс 0,817, ранг 71) та Казахстан (індекс 0,804, ранг 82).

Найпроблемнішим аспектом людського розвитку в Україні є низький рівень реалізації можливості людини прожити довге й здорове життя. Очікувана тривалість життя при народженні становить лише 68,2 року – це 110 місце зі 176 країн, що беруть участь у рейтингу за цим показником. Гірші показники, ніж в Україні, спостерігаються лише в Російській Федерації (66,2 років), країнах Середньої Азії та Африки.

Другий уразливий аспект – недостатній рівень життя. Показник ВВП на одну особу в Україні (6914 дол. США за паритетом купівельної спроможності) у чотири–шість разів нижчий за аналогічні показники країн з дуже високим рівнем людського розвитку (табл. 4.4).

Найкращі позиції з усіх складових людського розвитку Україна має за освітніми характеристиками: високий рівень писемності дорослого населення (99,7 %); сукупний коефіцієнт охоплення навчанням 90,0 % (32 місце у світі). Саме завдяки освітній складовій ранг України за індексом людського розвитку на дев'ять балів вищий, ніж її ранг за

Таблиця 4.4

Індекс людського розвитку України та його складові
за даними доповіді ПРООН 2009 р.

Показник	Значення показника	Індекс	Ранг
Індекс людського розвитку	X	0,796	85 (з 182 країн)
Очікувана тривалість життя при народженні, років	68,2	0,720	110 (з 176 країн)
Рівень писемності дорослого населення, %	99,7	} 0,960	6 (з 151 країн)
Сукупний валовий показник охоплення навчанням, %	90,0		32 (з 177 країн)
ВВП на душу населення, доларів США за ПКС	6 914	0,707	94 (з 181 країн)

Джерело: Human Development Report 2009 / UNDP [Electronic resource]. – Mode of access: http://hdrstats.undp.org/en/countries/country_fact_sheets/cty_fs_UKR.html.

індексом ВВП. Разом з тим має місце певна розбалансованість: високий освітній потенціал населення не реалізується в досягненнях щодо покращання стану здоров'я і подовження тривалості життя населення, підвищення рівня продуктивності та доходів.

Ще однією проблемою людського розвитку в Україні є прояви гендерної нерівності, зокрема надзвичайно високий рівень чоловічої смертності. Розрив між очікуваною тривалістю життя при народженні для жінок і чоловіків становить 11,1 року. Незважаючи на досить високий рівень зайнятості українських жінок, одержаний ними дохід становить лише 59,3 % доходу чоловіків. Також слід відзначити низький рівень представництва жінок у парламенті – 8 % від загальної кількості депутатів, тоді як у більшості країн Європи цей показник становить 20–38 %, у Швеції – 47 %, Фінляндії – 42 %.

Рейтинг Світового банку базується на оцінці регуляторної політики держави, розвитку приватного підприємництва, що в сукупності характеризує «легкість» ведення бізнесу. Ця оцінка має суттєві відмінності від досліджень ВЕФ щодо проблемних аспектів ведення бізнесу за набором складових та методикою розрахунків. Згідно з доповіддю Світового банку Doing Business-2008, Україна посіла 144 позицію серед 178 країн світу після таких країн, як Казахстан (71 позиція), Молдова (92 позиція), Киргизстан (94 позиція), Ефіопія (102 позиція), Росія (106 позиція), Білорусь (110 позиція), Уганда (118 позиція), Мозамбік (134 позиція), Іран (135 позиція), Узбекистан (138 позиція). Для порівняння: у 2006 р. Україна посідала 128 позицію серед 175 країн (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Рейтинг України за «легкістю» ведення бізнесу

Країна/ місце	Індекс економіки знань КЕІ	Індекс знань КІ	Режим економічного стимулювання Economic Incentive Regime	Інновації Innovation	Освіта Education	Інформаційно-комунікативна інфраструктура ІСТ
Україна/ 51	6,00	6,58	4,27	5,83	8,15	5,77
Росія /60	5,55	6,82	1,76	6,88	7,19	6,38
Країни з високим доходом	8,23	8,30	8,02	9,02	7,47	8,42
Країни із середнім доходом	5,66	5,85	5,08	6,03	5,63	5,89
Країни з доходом нижчими середнього	3,78	4,04	3,01	4,96	3,32	3,85
Країни з низьким доходом	2,00	1,98	2,05	2,52	1,61	1,82

Джерело: Doing Business-2008 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.world-bank.org>.

4. ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВИХ РЕЙТИНГІВ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ...

Сприятливі умови для розвитку підприємництва є одним з головних факторів економічної конкурентоспроможності країни. Саме тому основні тенденції реформ у загальносвітовому масштабі полягають у зниженні регуляторних бар'єрів і створенні максимально сприятливих умов для підприємницької діяльності. Рейтингові оцінки відображають погіршення умов ведення бізнесу в Україні.

Відповідно до Доповіді Світового банку Doing Business-2009 Україна за рейтингом «легкості» ведення бізнесу займає 142 місце (зі 183 країн). Особливо низьким є рейтинг за таким показником, як отримання дозволів на будівництво – 181 місце, оподаткування – 181 місце

Таблиця 4.6

Показники економіки знань у Росії, Україні та групах країн за рівнями доходу за рейтингом Світового банку

Країна/ місце	Індекс економіки знань KEI	Індекс знань KI	Режим економічного стимулювання Economic Incentive Regime	Інновації Innovation	Освіта Education	Інформаційно-комунікативна інфраструктура ICT
Україна/ 51	6,00	6,58	4,27	5,83	8,15	5,77
Росія /60	5,55	6,82	1,76	6,88	7,19	6,38
Країни з високим доходом	8,23	8,30	8,02	9,02	7,47	8,42
Країни із середнім доходом	5,66	5,85	5,08	6,03	5,63	5,89
Країни з доходом нижчим середнього	3,78	4,04	3,01	4,96	3,32	3,85
Країни з низьким доходом	2,00	1,98	2,05	2,52	1,61	1,82

Джерело: за даними The World Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org>.

та ліквідація підприємств – 145 місце, незважаючи на певний прогрес України за показником «захист інвесторів» (підвищення в рейтингу 2009 р. порівняно зі 2008 р. на чотири позиції). На думку експертів це пов'язано з прийняттям нового Закону «Про акціонерні товариства», що дало змогу піднятися на 31 позицію – до 109 місця), ніяких інших реформ у сфері поліпшення умов ведення бізнесу в Україні протягом останнього року не було проведено, на відміну від Киргизстану та Македонії (по сім реформ), Білорусі (шість реформ), Таджикистану (п'ять реформ) і Молдови (три реформи). Особливо непокоїть гальмування реформ у сфері оподаткування та дозвільної системи в будівництві, за яким Україна посідає передостаннє місце у світі.

Світовий банк вивчає розвиток економіки знань. За цим індексом Україна випереджає країни із середнім доходом, одночасно відстаючи від країн з високим доходом за усіма складовими рейтингу, крім освіти. Суттєвим є відставання України в частині режиму стимулювання економіки знань (табл. 4.6).

Українськими вченими було розроблено індикатори метрики вимірювання сталого розвитку – МВСП¹ на основі міжнародних рейтингових показників України. Із застосуванням цієї методики було визначено сценарій розвитку України на середньостроковому відрізку часу (2010–2020 рр.). За цей часовий інтервал в Україні відбуватиметься зміна старих політиків на нову генерацію, яка виховувалася й здобувала освіту за нових соціально-політичних умов і має нові демократичні цінності. Протягом цього періоду матимуть місце високі ризики соціальних конфліктів, терпітимуть крах старі політичні альянси, посилюватиметься соціальне розчарування, залишатиметься високою корупція. У зв'язку зі зношеністю енергетичних, транспортних та інженерних мереж, зростатиме кількість техногенних катастроф.

Сприятливі умови для виробництва значної кількості продуктів харчування, хороші кліматичні умови, підвищення ефективності транзитних шляхів України, високоякісний людський капітал, освіта, острівки науки та культури зберігатимуть стійкі, відносно високі позиції.

¹ Згуровський М. З., Гвішіані О. Д. Глобальне моделювання процесів сталого розвитку в контексті якості та безпеки життя людей (2005–2007/2008 роки). – К. : Політехніка, 2008. – 333 с.

Для України на цьому етапі найважливішу роль відіграватимуть такі позитивні фактори, як вигідне географічне положення, високий рівень освіченості дорослого населення країни, його працездатність та миролюбність. Негативними факторами-характеристиками, які спричинять уразливість до загроз та потребуватимуть найшвидшого подолання, залишатимуться внутрішня політична нестабільність, високий рівень корупції та макроекономічна нестабільність.

Україна має потенціал конкурентоспроможності, який є основним резервом для системних зрушень соціально-економічного середовища, незважаючи на негативну динаміку світових рейтингів. Головними рушійними силами структурних змін в економіці України можуть стати реформи державних і громадських установ, інфраструктури й макроекономічного середовища, що зумовить покращання її показників у міжнародних рейтингах та, безумовно, стане імпульсом для інших перетворень. Щоб ефективно використати цей потенціал, Україна повинна в довгостроковому періоді використати три головні переваги: великий внутрішній ринок; достатньо високий рівень освіти населення; високу здатність до інновацій.

РОЗДІЛ 5

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ: ЗДОБУТКИ, ВТРАТИ, НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

5.1. Становлення нової соціальної структури українського суспільства

Зміни соціальної структури в Україні від проголошення незалежності до наших днів відбувалися як на інституційному рівні, так і на соціально-груповому. Причому тут виразно виділяються три етапи. На першому (приблизно до 1998 р.) відбувалася зміна інституційних основ господарювання в масштабах суспільства, за якою домінувальною тенденцією було роздержавлення економіки і становлення її приватного сектору, із одночасним помітним зниженням рівня й якості життя громадян. Після 1998 р. спостерігається зростання макроекономічних показників та оцінок самопочуття людьми, новий імпульс отримує динаміка кількісних характеристик соціальних груп і категорій. Із другої половини 2008 р. лінія динаміки показників знову спрямувалася вниз, позначаючи синусоїдальну динаміку соціального статусу й самопочуття найбільш значних верств населення.

Уявлення про характер змін дають п'ять основних тенденцій.

Тенденція перша: *плюралізація власності, становлення інституту ринку легітимізують нові значущі розрізнення.* Опитування й дані державної статистики реєструють наявність великих (приблизно 2 %) і середніх (приблизно 6 %) власників – такий найпомітніший ефект інституційної трансформації. Ці пропорції склалися вже до кінця 90-х років і відтоді практично не змінюються.

За даними Інституту соціології НАН України, у 1994 р. у державному секторі зайнято 51 % опитаних, у приватному – 6 %, а в 2006 р. їх частки вирівнюються – по 25 %. У 2008 р. у приватному секторі є вже 31 % громадян працездатного віку. Є ще три кількісно стабільні категорії, які швидко сформувалися: домогосподарки (5–6 %), зареєстровані безробітні (2–5 %) і люди без постійного місця роботи (динаміка від 3 до 7 % у різні роки).

Ринок зайнятості в Україні залишається неоднорідним. Разом з офіційними державним і приватним ринками праці існує широкий ринок праці в «тіньовій економіці», ринок надання приватних послуг за індивідуальними угодами, а також міжнародний ринок праці, на якому присутні сотні тисяч українських громадян. Украй складно фіксувати присутність і переміщення індивідів на цих ринках між ними, проте абсолютно

очевидно, що індивіди вимушено або ініціативно залучаються до них. Можливо, що надмірна для сучасних розвинутих демократій плюральність ринків зайнятості дасть змогу індивідам самостійно пом'якшувати наслідки сучасної фінансової кризи. Безумовно й інше: вона (плюральність) є серйозною перешкодою для євроінтеграційних прагнень України.

Тенденція друга: спливаючі релікти. Так у палеонтології називають ефекти несподіваного, тимчасового, але масового поширення віджилих своє форм рослин і тварин, які потім неминуче знов згасають і відтісняються на периферію екосистеми. Щось подібне відбувалося в соціально-груповій структурі в 90-ті роки ХХ ст. і зміцнилося в першому десятилітті нового сторіччя. Самозабезпечення продуктами харчування і мануфактурою стало настійною потребою для дуже багатьох – фігури «човника», володаря «кравчучки», а також «реалізатора» на стихійних і легально функціонуючих базарах вичерпно репрезентували подібні практики.

Сьогодні архаїчне дрібне підприємництво наочно наявне в міських поселеннях у вигляді торговців продуктами харчування, косметикою і біжутерією «малих архітектурних форм», і спотворюють ландшафт міст, а також не пристосованих для перевезення людей мікроавтобусів, і заповнили вулиці та витіснили громадський транспорт. Тим часом такі верстви населення зовсім не обов'язкові для соціальної структури країни, яка претендує на те, щоб бути модерною.

Тенденція третя: втрата домінантного статусу. Найчисельнішим класом у СРСР був робітничий, що виразно вказувало на переважно індустріальний характер того суспільства. Деіндустріалізація в Україні в 90-х роках ХХ ст. призвела до значних втрат у складі робітників: їхня чисельність скоротилася більш ніж удвічі. У занепад прийшла і системи відтворення робітництва, робітничих кадрів.

Питання, що відбувається з «якістю» категорії, її здатністю виконувати властиві положенню в розподілі праці функції, систематично не вивчалася. Подібне відбувалося і із селянством. У 2005 р. 2,9 млн сільських жителів (майже кожний третій мешканець українського села працездатного віку) ніде не працювали і не навчалися. Порівняно з 2001 р. їхня питома вага зросла на 22 %, а з 1996 р. – у 3,8 раза. На 23 % зросла порівняно з тим же 2001 р. чисельність сільських жителів працездатного

віку, зайнятих тільки в особистому підсобному господарстві та доіндустріальною працею на землі, – 2,6 млн осіб, що в 3,2 раза більше, ніж у 1996 р.

Тенденція четверта: хибне приписування домінантності новим соціальним категоріям. З різних причин відбулася нічим не виправдана легітимація домагань на домінантність принаймні двох соціальних агрегатів – еліт і середнього класу. Ентузіазм, розмах і заповзятість, із якими вивчаються ці спільноти фахівцями соціального і гуманітарного знання, вражають. Підстави для цього є. Еліти, перш за все політичні, за визначенням уповноважені керувати процесами перетворень. Її представники присутні у засобах масової комунікації, але практично недоступні для вивчення й спілкування, утверджуючи автономність власного існування. Про якість еліти доводиться судити з того, що в країні не встановлюються й не укорінюються ефективні адміністративно-організаційні та правові процедури управління економічними й соціальними процесами. Так відбувається тому, що конфлікт між суспільно-політичними інтересами різних фракцій українського політичного класу набув в останні роки перманентного характеру і не дає змоги сформуватися сукупності загальнонаціональних пріоритетів та методів їх досягнення.

Середній клас не актуальний, але значною мірою перспективний – це соціальне майбутнє, гарант стабільності та благополуччя. Кількісне зростання середнього класу визнається кращим маркером накопичення позитивних зрушень у всіх сферах суспільства. Не в останню чергу завдяки журнальній і газетній публіцистиці уявлення про середній клас стало надбанням масової свідомості. У репрезентативних опитуваннях респонденти охоче ідентифікують себе як «середніх»: не кращих, але й не гірших.

Такою є сумнівна, але поширена й інтенсивно тиражована «думка». Вона є похідною від так званої соціально-класової міфотворчості, за якої певній великій групі приписують достоїнства, здібності та можливість, яких вони не мають і не в змозі продемонструвати. Уся риторика середнього класу належить першій половині минулого століття, а її нинішнє відтворення в Україні досить точно локалізує державу в тому проміжку часу.

Тенденція п'ята: *зростання нерівності добробуту, шансів і можливостей.* За даними дослідження, проведеного Інститутом соціології

НАН України й Київським міжнародним інститутом соціології в червні 2009 р., три чверті населення (74 %) згодні з тим, що в країні існує дуже велика різниця в доходах, а 70 % переконані, що за свою працю вони отримують менше, ніж заслуговують. У такому відчутті глибокої асиметрії в доходах українці не знають рівних в Європі. За результатами Європейського соціального дослідження 2007 р. (29 країн-учасниць, 57 % респондентів), в Україні повністю згодні з тим, що уряд повинен вживати заходів щодо зменшення різниці в доходах людей (більше тільки в Болгарії – 61 %, в Угорщині – 52 %, у решті країн менше 40 %). Найімовірніше, що поширення егалітаристської настанови має в основі не так оцінку міжгрупової диференціації в добробуті, як наочну нерівність, що легко фіксується в повсякденному житті: водночас як переважна більшість послуг і товарів надаються й продаються за світовими цінами, вартість робочої сили явно занижена. Ця диспропорція не тільки частина інституційної конструкції плюрального ринку зайнятості. Вона безпосередньо спонукає індивідів та організації шукати засоби її компенсації – переважно за межами правових і фінансових правил.

Проведені дослідження в країнах, що трансформують підстави господарської і соціально-політичної діяльності, засвідчують, що на початковому етапі подібних перетворень відбувається зростання нерівності. Аналогічні спостереження зроблені й стосовно ситуації в Україні. Наприклад, в останнє десятиліття залежність між доступністю вищої школи і соціальним походженням посилюється: шанси вихідців із сімей з високим рівнем освіти батьків зростають, а у вихідців із сімей з низьким рівнем освіти знижуються. Ці два фактори ніби «закриваються», а інституція освіти обслуговує й підтримує цей процес.

На поверхні політичного життя, в оцінках політиків і окремих експертів, у засобах масової інформації переконання більшості українських громадян у несправедливій нерівності суспільства найчастіше набуває неадекватних форм – від алармістських тверджень про масове зубожіння населення до цинічних звинувачень певних політичних кіл у «популізмі».

Така риторика приховує простий факт: **за відсутності зваженої оцінки ситуації з нерівністю в Україні проблема не обговорюється конструктивно в експертному колі і не є предметом цілеспрямованої дії з боку законодавчої та виконавчої гілок влади.**

5.1.1. Вплив соціальної нерівності на політичне життя та процес прийняття рішень, на розвиток економіки

Головне, на що слід звернути увагу, полягає не у встановленні ступеня соціальної нерівності в сучасному українському суспільстві та способів її подолання, а в тому, яку соціально-економічну роль відіграє це явище. Соціальна диференційованість суспільства, його досить помітне розшарування, поділ на бідних і багатих може мати подвійний характер функціонування: або цей поділ гальмує процес розвитку суспільства, надає йому характеру соціальної несправедливості й підштовхує людей до протестних дій, або сприяє розвитку його економіки, надає соціальному життю меритократичної рухливості й таким чином служить справі суспільного прогресу. За умов приватновласницьких ринкових відносин прогресивну роль має відігравати розподіл суспільства на великих власників і найманих працівників. Перші прагнуть до прибутку, вкладають свій капітал у виробництво, розширюють його, другі прагнуть до якомога продуктивнішої праці, підвищення своєї кваліфікації, що дає їм змогу піднімати життєвий рівень. За всієї жорстокості соціальний поділ на багатих і бідних зумовлений самою історією створювати виробничий і науково-технічний прогрес, тобто служити матеріальним інтересам людей, оскільки цей прогрес змінює на краще зміст і характер праці, поліпшує її і підвищує матеріальну винагороду працівникам.

Наведена схема історичної значущості соціальної нерівності стосується передусім «класичного» капіталізму. Щодо пострадянських держав, то подібна схема не завжди спрацьовує, оскільки соціальне розшарування суспільства відбувається на зовсім іншій соціально-економічній основі: *по-перше*, громадяни пострадянських країн звикли до атмосфери соціальної захищеності й тотального патронажу та сподівалися на них в умовах приватновласницького розбрату; *по-друге*, збагачення в Україні відбувалося в обхід розвитку виробництва, за рахунок вигідного для певних кіл суспільства (в основному управлінців) шматування суспільної власності, яка стала раптом «нічиєю»; *по-третє*, рівень усупільнення великих підприємств за умов державної власності був настільки високий, що ці підприємства стали не керованими для новоявлених багатіїв, їх можна було лише демонтувати на частки, які потім вигідно продавалися. За таких умов сфера зайнятості різко

скоротилася. У суспільстві виникла армія збіднілих та безробітних.

У зв'язку з наведеним виникає закономірне питання: яке розширення суспільства відбулося в сучасній Україні? Чи має воно спонукальний, прогресивний характер чи тільки відображає хибний шлях нашого суспільства та потребує його негайного позбавлення?

На жаль, **доводиться констатувати, що соціальна нерівність у сучасному українському суспільстві створює негативний економічний ефект, який досить яскраво спостерігається в динаміці соціально-економічного розвитку народного господарства** (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Динаміка соціально-економічних показників розвитку народного господарства України у 2002 –2006 рр. (у % до попереднього року)

Показники	2002	2003	2004	2005	2006
ВВП (у порівняльних цінах)	105,2	109,6	112,1	102,7	107,1
Продукція промисловості	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2
Продукція сільського господарства	101,2	89,0	119,7	100,1	102,5
Інвестиції в основний капітал	108,9	131,3	128,0	101,9	119,0
Роздрібний товарообіг	115,0	120,5	121,9	123,4	126,4
Індекс споживчих цін на товари та послуги	100,8	105,2	109,0	113,5	109,1
Середньомісячна (номінальна) зарплата	121,0	122,8	127,5	136,7	129,2

Джерело: Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен. – К., 2008. – С. 358.

Дані таблиці зафіксували той факт, що на фоні зниження ВВП (з 112,1 % у 2004 р. до 102,4 % у 2005 р.), падіння обсягів промислової продукції (з 112,5 % у 2004 р. до 103,1 % у 2005 р.), продукції сільсько-го господарства (з 119,7 % у 2004 р. до 100,1 % у 2005 р.) та зниження решти економічних показників дещо підвищилася середньомісячна (номінальна) заробітна плата – з 127,5 % у 2004 р. до 136,7 % у 2005 р. **Наведені дані яскраво свідчать про популістський шлях перебудови. Він здатний зумовити лише інфляцію, не тільки не скорочує прірву між бідними й багатими громадянами України, а й позбавляє їх усілякого стимулу до економічно-продуктивної діяльності.**

Характер розшарування українського суспільства за час пострадянського існування докладніше ілюструють дані матеріального становища громадян (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Матеріальне становище опитаних за їхніми самоідентифікаціями («Уявіть собі, що на сходинках такої собі “драбинки” розташовані люди, які займають різне становище в суспільстві: на найнижчій – ті, хто займають найнижче становище, а на найвищій – ті, хто займають найвище становище. На яку з цих сходинок ви поставили б себе?»)

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
1 найнижче становище	19,4	20,7	22,6	23,9	21,0	21,6	17,2	14,3	8,3	8,3	8,7
2	25,3	22,2	22,2	28,1	24,1	26,9	24,0	20,4	15,2	14,3	13,4
3	32,3	33,6	33,0	32,7	34,4	31,5	31,8	33,2	35,2	36,1	31,9
4	18,6	19,4	18,1	13,2	17,4	16,6	21,6	23,9	30,1	29,3	29,4
5	2,2	2,9	2,6	1,2	2,2	2,4	4,2	6,7	9,3	10,0	14,3
6	0,4	0,5	0,5	0,4	0,2	0,4	0,3	0,8	0,8	1,0	2,4
7 найвище становище	0,4	0,4	0,5	0,5	0,4	0,7	0,5	0,7	0,8	0,9	0,9
Не відповідали	1,4	0,3	0,7	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0	0,2	0,1	0,1
Середній бал	2,6	2,7	2,6	2,4	2,6	2,6	2,7	2,9	3,2	3,2	3,4

Джерело: Соціологічний моніторинг – 1992–2008 рр. / Ін-т соціології НАН України. – К., 2008. – С. 35.

За середніми балами (від 2,6 у 1994 р. і до 3,4 у 2008 р.) спостерігається певне зниження соціальної нерівності громадян (за їхніми самоідентифікаціями) протягом 11 років існування незалежної України (про це свідчить також збільшення «середнього класу» – з 18,6 % у 1994 р. до 29,4 % у 2008 р.). Щодо розвитку економіки виробництва, обігу та споживання за умов зменшення соціальної нерівності громадян, то він помітно погіршується або стоїть на місці, про що красномовно свідчать основні макроекономічні показники (див. табл. 5.3).

Як бачимо, з 2004 р. рівні виробництва ВВП, продукції промисловості та сільського господарства помітно знижуються, водночас як індекс цін на вироблену промисловою продукцією та індекси споживчих цін зростають.

Порівнюючи показники табл. 5.1 і табл. 5.3, слід підкреслити, що в першій ідеться не про зростання економіки, а про підвищення темпів зростання її окремих показників. Насправді глибокий трансформаційний

Таблиця 5.3

Головні макроекономічні показники розвитку України
(у % до попереднього року)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Валовий внутрішній продукт	87,8	90,0	97,0	98,1	99,8	105,9	109,2	105,2	109,6	112,1	102,7	107,3	107,9	102,1
Продукція промисловості	88	95	99,7	99,0	104	112	114	107	116	112	103	106	110	97
Продукція сільського господарства	96	91	98	90	93	110	110	101	89	120	99,9	103	94	118
Інвестиції в основний капітал	72	78	91	106	100,4	114	121	109	131	128	102	119	130	105*
Індекс цін виробників промислової продукції	270	152	108	113	131	121	109	103	108	120	117	110	120	136
Індекс споживчих цін	477	180	116	111	123	128	112	101	105	109	114	109	113	125

Примітка: *січень – вересень 2008 р. в % до січня – вересня 2007 р.

Джерело: Межгосударственный статистический комитет СНГ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cisstat.com/rus/ukr.htm>.

економічний спад так і не було подолано, а за основними показниками розвитку народного господарства Україна не тільки не перевищила до-реформений рівень 1990 р., а й не досягла його, що робить безпідставними й такими, що не відповідають дійсності популістські заяви про зростання національної економіки. Тому доцільніше говорити про певне пожвавлення економіки, яке на тлі її попереднього занепаду масового зубожіння населення стає відчутним як у матеріальному відношенні, так і в психологічному сприйнятті. Говорити за таких умов про стимулюючий вплив соціальної нерівності на розвиток основних показників економіки не доводиться.

З наведених даних, а також інших джерел соціологічної інформації можна зробити такі висновки:

1. Соціальна нерівність населення в Україні не має позитивного, стимулюючого впливу на економіку.

2. Зусилля знедолених громадян спрямовані більше на вимоги соціального захисту з боку уряду, ніж на реалізацію власних ресурсів.

Усвідомлюючи психологію знедолених громадян, а таких переважна більшість, державні керівники, політичні лідери вдаються до демагогічних обіцянок «підвищення», різних популістських заходів, тоді як керівні органи повинні дбати про таку організацію економіки, яка під жорстким контролем забезпечувала б роботою кваліфікованих працівників і сприяла встановленню адекватної заробітної плати відповідно до трудового внеску кожного громадянина.

5.2. Стан захисту прав і свобод людини в Україні, забезпечення її соціальних інтересів

Фактичне становище людини, ступінь її свободи виражаються у матеріальних і духовних можливостях та обов'язках, кількість, якість і межі яких становлять змістовну характеристику стану певної особи. Можливості й обов'язки виникають у людини як результат складної взаємодії певних людей, особи і суспільства. Саме цим зумовлені істотні відмінності в правовому, матеріальному та історичному становищі між людьми. Залежно від часу, історичного, географічного, політичного простору, об'єктивних та суб'єктивних факторів суспільного життя основні показники становища особи істотно відрізняються. Тому навіть одні й ті самі права і свободи людини, наприклад, право на життя і право на свободу в умовах сучасної Європи за своїм змістом принципово відрізняються від таких самих прав періоду Другої світової війни чи доби тоталітаризму в СРСР.

У державно-організованому суспільстві в системі факторів, що визначають становище людини, виняткова роль належить державі. Значення держави зумовлене її відносною незалежністю і значною самостійністю по відношенню до людини і суспільства, тими важелями впливу на суспільні відносини, якими вона монополює володіє.

Держава – це не тільки певним чином організований соціум, що систематично займається управлінням і примусом. Держава – це внутрішній апарат суспільства, особливий вид організації людського суспільства, що забезпечує територіальне, юридичне і політичне єднання населення. Державна організація є офіційним, уповноваженим представником усього суспільства. З огляду на це взаємини між людиною і суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки від імені суспільства виступає держава.

Сучасна законодавча база України щодо прав і свобод людини свідчить, що в ній враховані не тільки національні, а й європейські вимоги і стандарти. Разом з тим можна спостерігати певну «хворобливість» у сферах правового регулювання, правореалізації, правозастосування, що пов'язано з недостатньою ефективністю законодавства. Як наслідок – дискримінація та узурпація прав та законних інтересів громадян.

За офіційними даними, сьогодні 3 млн українських жінок змушені працювати за кордоном не за фахом і спеціальністю. Ще однією проблемою, на якій останнім часом наголошують та б'ють на сполох політологи, соціологи та юристи, є створення в Україні величезної кількості фондів, що покликані «допомогти» талановитій молоді України. Їм пропонують роботу за кордоном і в такий спосіб відбувається відтік молодих продуктивних кадрів. Характерним прикладом дискримінації прав в Україні є неефективне законодавство у сфері гендерних відносин.

Також одним з показників недосконалих соціально-економічних відносин в Україні є так звана узурпація прав. Надмірне, нерегламентоване законодавством збільшення владних повноважень однієї категорії громадян порівняно з іншими обов'язково призведе до збільшення прав одних суб'єктів над іншими. Це, у свою чергу, порушуватиме процедурну або юридичну рівність усіх перед законом. Прикладом цього можуть бути так звані привілеї, тобто несанкціоновані, не зазначені в законодавстві можливості користування певними благами окремими категоріями громадян, які на це не заслуговують.

Наразі в Україні відсутні серйозні проблеми щодо задоволення прав і свобод людини, які забезпечують припустиме посягання державних органів та службових осіб на життя, здоров'я, свободу, честь і гідність людини у неприпустиме свавільне позбавлення її життя. Дещо складніша ситуація з дотриманням політичних прав людини щодо свободи

друку, слова, думки, поглядів та переконань; право вносити до державних та громадських організацій пропозиції та запити; право на погашення збитків, спричинених незаконними діями посадових осіб; право на оскарження дій посадових осіб, установ, організацій. Повною мірою реалізувати своє право обговорювати та приймати закони і рішення загальнодержавного та місцевого значення перешкоджає застаріле законодавство про референдуми, яке фактично блокує використання методів прямої демократії. Певні обмеження на свободу мітингів, зборів і демонстрацій містить прийнятий у першому читанні законопроект «Про порядок організації і проведення мирних заходів». Є обмеження в реалізації права вільно обирати та бути обраним до представницьких органів влади, у здійсненні контролю за діями влади, у запровадженні на національному і місцевому рівнях пропорційної системи виборів за закритими списками. Що стосується права на об'єднання у громадські організації та участі у їхніх справах, то, незважаючи на те, що Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків» було прийнято ще в 2001 р., громадяни неохоче створюють такі органи самоорганізації, тому в Україні практично їх немає.

Перешкоджає ефективній реалізації прав, пов'язаних із правосуддям (права на справедливий, відкритий і незалежний суд, на захист порушених прав, презумпція невинуватості в кримінальному праві), корумпована й неререформована судова система.

Найгірша ситуація склалася з дотриманням соціальних прав, зокрема права на працю та справедливу винагороду, на охорону здоров'я, на соціальне забезпечення, на соціальну та медичну допомогу.

У розвинутих правових системах узагалі і в українській, зокрема, мова повинна йти про диференціацію прав, що означатиме підвищення рівня права в межах чинного законодавства для окремих категорій населення, які на це заслуговують. Наприклад, встановлюючи пільги, законодавець має на меті соціально захистити, поліпшити матеріальне становище окремих громадян, задовольнити їхні інтереси в більш сприятливішому режимі.

Соціальна мета в цьому разі має першочергове значення, оскільки не будь-яке збільшення повноважень та звільнення від обов'язків є пільгами. Так, збільшення владних повноважень адміністрації в умовах

надзвичайної ситуації чи звільнення іноземців від військової служби не є правовими пільгами.

Сучасне право є диференційованим, а відтак диференційовано регламентує конкретні питання суспільного життя. Для різних категорій громадян встановлені правила, які регулюють прийом до ВНЗ, призов на військову службу, призначення пенсій тощо. За відсутності правової регламентації в тій чи іншій сфері органи управління змушені встановлювати винятки для окремих осіб на свій розсуд, що призводить до суб'єктивізму та навіть зловживання правом.

У цьому разі варто зазначити таке: по-перше, зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямкам розвитку суспільства; по-друге, не менш важливою має бути відповідність закону реальним умовам життя; по-третє, відповідність нормативно-правового акта Конституції України та іншим правовим нормам; по-четверте, закони повинні бути правовими, тобто відповідати принципам демократії, соціальної справедливості та нормам моралі; по-п'яте, відповідність закону розвитку правової системи в цілому, її взаємозв'язок з економічною, політичною та соціальною системами; по-шосте, слід розглянути дефініції. Відома ще з часів Стародавнього Риму теза, що право може й має бути визначеним, є актуальною для будь-якої правової системи. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки, коли кожному членові суспільства зрозумілі його права і обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, зумовлений словом, мовними конструкціями, які використовуються законодавцем для встановлення загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві та державі.

Зрозуміло, що **право здатне встановлювати певні орієнтири тоді, коли воно якісне і зрозуміле**. Звідси випливає вимога семантичної однозначності правових норм: вони повинні чітко визначати права і обов'язки, пов'язані з юридичною відповідальністю, чітко вказувати на правові наслідки певного діяння (ідеал «виваженості» права). Проте такі вимоги не виконуються в повному обсязі внаслідок семантичної нечіткості можливих смислових тлумачень.

Важливою проблемою, яку слід невідкладно вирішувати для гармонійного розвитку правової системи, є те, що **заколотворення часто**

оминає професійних розробників-юристів, а тому закони здебільшого стають утіленням політичної волі. При цьому лишаються поза увагою права експертиза і принципи системності правового регулювання суспільних відносин.

Становлення правової державності передбачає генезис особливих правових відносин між громадянином і державою, між органами державної влади, а також оновлену взаємодію між суспільством та політичними силами. Особливу увагу в цьому контексті слід приділити інституту відповідальності держави перед особою, як одній з основних гарантій прав і свобод людини. Однак варто зауважити, що на сьогодні права система не налаштована на розвиток і вдосконалення цього інституту, що загострює кризові прояви та дисфункції суспільного розвитку.

Інститут відповідальності держави перед особою – це одна з основних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити можливість її реалізації, зробити її доступною для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість контролю за діями держави, рішеннями її органів та посадових осіб.

Слід зазначити, **що принцип пріоритетного функціонування громадянського суспільства стає щораз характернішим для генеральної динаміки розвитку сучасної світової цивілізації.** Це відображено у появі та успішній діяльності міжнародних неурядових організацій, наднаціональних інститутів ООН, ЮНЕСКО, МОП та ін. Проте слід враховувати, що соціальні та політичні переваги комунікаційної моделі громадянського суспільства порівняно з їх «жорсткими» державними аналогами вітчизняного типу на початку перебудовних процесів викликали певні ідеалістичні уявлення у свідомості демократів. Проголошена гласність для активізації громадян стала розглядатися як громадянське суспільство, яке здатне відсторонити контроль соціалістичної держави, як її реальна «демократична заміна». Реформатори вимагали перебудови всіх сфер під лозунгом «Менше держави!», а тому усунення державного регулювання розглядалося на початку 90-х ХХ ст. як головний напрям реформ.

Необхідність таких кроків трактувалася як боротьба проти тоталітаризму та антидемократичних методів соціального й політичного

управління. Наслідком цієї боротьби, на думку неолібералів, повинно було стати створення в Україні розгалуженого й добре структурованого громадянського суспільства як макросоціальної демократичної практики. Знищення тотального диктату держави, як вважалося, дасть країні новий історичний імпульс, застійні явища в якій починали серйозно загрозувати її статусу європейської держави. Нещодавно знищувалося галузеве та загальне централізоване планування, підприємства позбавлялися обігових коштів, після чого здійснювалась приватизація найбільших державних підприємств.

Унаслідок шоківих перетворень практичні процеси виявилися далекими від теоретичних здобутків. Головною причиною стала неправильна інтерпретація реформаторами особливостей взаємовідносин держави, державної влади і громадянського суспільства в Україні. Справа в тому, що для України держава лишається системоутворювальним принципом на всіх етапах розвитку. Це інваріантний принцип її існування. Діяльність держави можна успішно демократично корегувати за допомогою: 1) суб'єктів; 2) інститутів і 3) структур громадянського суспільства. Але не можна позбавити її певної ролі в організації вітчизняного соціального простору та підмінити громадянським суспільством.

Приклади цього – другий етап перебудови, а потім реформи 1992–1995 рр. Однак, як в історичному минулому, так і нині, вони призводять лише до періодів соціальних потрясінь, які інтенсифікують авторитарні тенденції соціального та політичного управління, тобто посилюють роль і значення не громадянського суспільства, а держави.

Сучасний стан українського суспільства вимагає від наукової спільноти пошуку відповідей на загальносоціальні імпульси, які диктують необхідність зміни стратегії реформування: перехід від неконструктивних спроб замінити державу громадянським суспільством до зусиль, спрямованих на їх збалансовану взаємодію. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави та громадянського суспільства повинен стати основою для управління і коригування існуючої ситуації.

У цій сфері Україна постала перед найбільшими труднощами. Проблеми у взаєминах вітчизняних владних структур із суб'єктами та інститутами громадянського суспільства настільки серйозні, що в національній суспільній свідомості стали формуватися полярні і досить стійкі

уявлення про те, що в Україні закордонні демократичні інституції взагалі не потрібні, бо вони нічого не принесли, крім шкоди для країни.

Зовнішній та внутрішній аспекти дотримання прав і свобод людини

Дотримання прав і свобод людини і громадянина слід оцінювати у двох аспектах: зовнішньому та внутрішньому. Зовнішній аспект передбачає, що в сучасному світі дотримання державою прав і свобод своїх громадян, поряд з економічним потенціалом, є її візитною карткою на міжнародній арені. Цей показник враховується у різноманітних міжнародних рейтингових оцінках, що дає змогу порівняти загальний стан розвитку держави з іншими країнами, оцінити її конкурентоспроможність на світовому ринку, інвестиційну привабливість та рівень життя її громадян. Більше того – дотриманню прав і свобод відводиться роль важливого критерію оцінки готовності України до членства в Європейському Союзі та інших європейських та міжнародних організаціях.

Наразі ситуація в цьому напрямі мала б бути кращою. Міжнародні експерти з Організації Об'єднаних Націй, Організації безпеки і співробітництва в Європі, Державного департаменту США, Ради Європи, Європейського суду з прав людини, Міжнародної амністії та інших міжнародних та неурядових організацій змушені констатувати, що, хоча Україна і забезпечує права і свободи людини, однак у ряді сфер існують досить серйозні проблеми. Серед порушень у царині прав людини, що зумовили найбільше занепокоєння міжнародної спільноти, залишаються проблеми, пов'язані з діяльністю правоохоронних органів та системою виконання покарань (випадки застосування тортур), корумпованість судової системи, прояви антисемітизму, порушення прав представників національних меншин, торгівля людьми тощо.

Крім того, громадяни України найефективнішим способом захисту своїх прав вважають, насамперед, звернення до організацій за межами України, зокрема до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та міжнародних організацій. Друге місце посідають звернення до органів правосуддя. Варіативність можливостей захисту прав громадян подана в табл. 5.4.

Таблиця 5.4

Результати відповідей респондентів на питання щодо
найефективнішого способу захисту їхніх прав

	2006	2007	2008	2009
Звернення до Європейського суду і прав людини	6,9	14,7	16,1	14,8
Звернення до суду	20,8	14,3	14,8	13,0
Проведення акцій непокори (пікетування, голодування тощо)	10,5	9,0	8,8	12,1
Звернення до адвоката	10,3	6,9	9,4	10,7
Звернення до міжнародних організацій	3,0	3,5	4,4	6,0
Звернення до прокуратури	3,0	3,1	3,0	4,2
Звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини	3,2	5,6	4,6	3,1
Звернення до неурядових правозахисних організацій	3,7	3,1	2,4	2,4
Звернення до органів влади (включно з народними депутатами та Президентом України)	5,2	5,0	4,3	2,3
Важко відповісти	33,3	34,9	32,1	31,4

Джерело: Загальнонаціональне соціологічне опитування про стан дотримання прав людини в Україні, проведене Центром Разумкова з 27 лютого до 5 березня 2009 р.

Закономірним розвитком цієї тенденції є те, що Україна перетворюється на одного з основних донорів звернень до Європейського суду з прав людини. За кількістю звернень до ЄСПЛ у 2008 р. Україна з 8270 зверненнями (8,5 % від усіх звернень до суду) посідає четверте місце і поступається лише Росії (27 246 або 28 % звернень), Туреччині (11 085 або 11,4 %) та Румунії (8901 або 9,1 %). Найчастіше українці скаржаться на порушення права на чесний судовий розгляд (61 випадок), права на захист приватної власності (46), тривалість судового розгляду (32) і порушення права на свободу і безпеку (14).

Однак навіть задоволення позову Європейським судом не обов'язково означає перемогу позивача, оскільки, за словами комісара Ради Європи з прав людини Т. Гаммарберга, Україна, поряд з Албанією, Боснією і Герцеговиною, Молдовою, Росією і Сербією, потрапила до «чорного

списку» європейських держав, які зневажають рішення судів, у тому числі міжнародних.

Щодо внутрішнього аспекту захисту прав і свобод людини варто виділити два основні чинники: економічний та політичний. Економічний чинник включає стан розвитку економіки країни і, відповідно, спроможність задовольнити соціальні й економічні права людини і громадянина.

На стійке переконання більшості громадян України, нині саме політичний чинник визначає рівень захисту прав і свобод людини в державі. За даними загальнонаціонального соціологічного опитування про стан дотримання прав людини в Україні, проведеного Центром Разумкова у 2009 р., серед джерел істотних порушень прав людини в Україні громадяни найчастіше називають Президента України і народних депутатів. Також більше третини опитаних назвали кримінальні структури, Прем'єр-міністра, Верховну Раду, уряд і міліцію. Найрідше серед порушників указуються Збройні сили. Порівняно з минулими роками значно зросла кількість громадян, які джерелом істотних порушень називають центральні органи влади або їх представників. Так, порівняно з минулим роком кількість тих, хто вважає джерелом істотних порушень прав людини Президента України, зросло з 29 % до 54,5 %, Прем'єр-міністра України – з 16 % до 37,3 %, уряду – з 22,7 % до 36 %, Верховної Ради – з 28,9 % до 37 %, народних депутатів – з 44,9 % до 49,2 %. Водночас зменшилася кількість тих, хто вважає джерелом істотного порушення прав людини, місцеву владу (з 40,4 % до 28,2 %), міліцію (з 45,4 % до 35 %) та кримінальні структури (з 52,4 % до 41 %). Вибираючи лише одне основне джерело порушення прав людини, громадяни також найчастіше називали Президента України (28,7 %). Відповіді на запитання щодо джерел істотних порушень прав людини в Україні подані в табл. 5.5 (респонденти могли дати всі необхідні варіанти відповіді).

Про збереження патерналістської моделі поведінки, характерної для пострадянських держав, свідчать досить високі очікування допомоги у захисті своїх прав від представників виконавчої влади, а не судових, правоохоронних і наглядових органів. При цьому недооцінюється роль так званих «громадських інституцій» – профспілок, неурядових правозахисних організацій та політичних партій.

Таблиця 5.5

Джерела істотних порушень прав людини в Україні

	2006	2007	2008	2009
Президент України	25,2	31,5	29,0	54,5
Народні депутати	35,2	40,3	44,9	49,2
Кримінальні структури	48,5	50,0	52,4	41,0
Прем'єр-міністр України	-	24,5	16,0	37,3
Верховна Рада України	29,2	29,5	28,9	37,0
Уряд України	32,8	34,4	22,7	36,0
Міліція	40,9	42,8	45,4	35,0
Місцева влада	43,7	46,0	40,4	28,2
Прокуратура	21,5	17,9	24,2	20,2
Голова Верховної Ради	-	18,0	9,5	19,6
Бізнес	21,0	16,5	21,2	16,4
Самі громадяни	25,0	22,4	28,0	14,5
СБУ	11,1	9,3	8,6	11,3
Збройні сили	5,2	4,6	4,7	4,4
Інше	1,6	1,6	1,6	1,4
Ніхто	2,3	0,3	1,7	0,9
Важко відповісти	10,3	9,8	10,0	10,0

Джерело: загальнонаціональне соціологічне опитування про стан дотримання прав людини в Україні, проведене Центром Разумкова з 27 лютого до 5 березня 2009 р.

Забезпечення соціальних та етнокультурних інтересів громадян

Україна проголошує себе соціальною державою, декларуючи такі соціальні права: право на працю, право на відпочинок, право на охорону здоров'я, матеріальне забезпечення старості, право на житло, освіту та інші права. До формування незалежної України соціальна політика мала колективістський характер, такою вона залишилася й сьогодні. Цілі категорії громадян вимагають від держави задоволення кластерів соціальних прав безвідносно до конкретного внеску кожної особи. Панування ідеї соціальної рівності та соціальної справедливості під назвою соціальних стандартів унеможлиблює запровадження нової демократичної стратегії соціальної політики, яка була б звернена до кожного громадянина особисто та пропорційно враховувала його внесок у соціальну сферу. При формуванні соціальної політики на демократичних

Національна доповідь

засадах потрібно спиратися на такі цінності як свобода, соціальна справедливість та рівність можливостей, але аж ніяк не на рівність у отриманні благ.

Попри демократичні перетворення в державі, напрацювання єдиної стратегічної соціальної політики в умовах ринкової економіки не стало завданням жодної влади. Навпаки, в умовах економічної кризи популярним стає згортання ринкових реформ та регулювання економічної і соціальної сфер за рахунок адміністративних втручань. Що ж стосується етнокультурних інтересів, то держава у межах етнопатриотичної політики на основі базових законодавчих актів гарантує їхнє забезпечення, але не створює умов для реалізації. Зокрема, ст. 10 Конституції України гарантує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Ст. 11 Конституції зобов'язує державу сприяти консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Закон України «Про національні меншини в Україні» врегулював порядок забезпечення етнокультурних прав. Законом підтверджується, що Україна гарантує громадянам держави, незалежно від їхнього національного походження, рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальноновизнаних прав людини.

Натомість термін «гарантує» не означає сприяння захисту етнокультурних інтересів державою. Україна в 90-х роках ХХ ст. отримала позитивні оцінки законодавчої бази етнопатриотичної політики щодо забезпечення етнокультурних прав від міжнародних експертів, проте ця база частково застаріла, потребує модернізації, уточнення та розвитку. Насамперед це стосується Закону України «Про національні меншини в Україні». Він надто загальний і практично не містить конкретних положень щодо забезпечення етнокультурних інтересів меншин. Законодавці передбачали, що його положення будуть конкретизовані у спеціалізованих законодавчих актах, які регламентують питання етнополітичної

та етнокультурної сфери, однак законодавча база етнопонаціональної сфери наразі не розвинута ні в правовому сенсі, ні в сенсі політичної практики.

Етнопонаціональна політика України попередніх років полягала в усуненні держави від регулювання етнопонаціональних відносин та ігнорування проблем за участю етнічного фактора. Законодавці вирішили, що прогалину має заповнити Концепція державної етнопонаціональної політики, яка закладе структуру системи регулювання етнопонаціональних відносин. З 1998 р. вносяться відповідні законопроекти. Але зміст цих документів не задовольняє вимог до Концепції етнопонаціональної політики насамперед з боку представників усіх національних меншин, що проживають в Україні. Проекти потребують серйозного наукового вдосконалення з урахуванням прогнозування наслідків реалізації всіх норм документа. Відверті запозичення без урахування українських реалій міжнаціональних взаємин плюс лобювання інтересів певних етнічних спільнот унеможливили його прийняття.

Як наслідок, **після чинної Конституції не прийнято фактично жодного основоположного закону, який стосується забезпечення етнокультурних інтересів титульної нації та представників національних меншин.** Це вказує на існування проблеми напрацювання законодавчої бази етнопонаціональної політики в Україні, коли вирішення етнопонаціональних питань щоразу відсувається на задній план.

Прикладом відсутності передбачених у законодавстві каналів для захисту та реалізації етнокультурних інтересів є неможливість застосування права на національно-культурне самовизначення у формі національно-культурної автономії, передбачене ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні». Згідно зі статтею «держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки». Держава не може гарантувати права на національно-культурну автономію у зв'язку з тим, що профільного закону про національно-культурну автономію досі не прийнято. Національно-культурна автономія не працює в етнополітичній системі України, і меншини не можуть скористатися нею для задоволення власних етнокультурних інтересів. **На етнопонаціональному порядку денному**

постає питання впровадження і розбудови в Україні цього інституту, який дає право меншинам на національно-культурне самовизначення, знімає політизацію з багатьох етнокультурних питань та дає змогу запобігати міжетнічним конфліктам.

Відсутність законодавчої бази для реалізації етноспільнотами своїх етнокультурних інтересів змушує етноспільноти політизувати свої вимоги до держави, оскільки законодавство не залишає інших шляхів для задоволення природних потреб, крім участі етносуб'єктів у політиці.

5.3. Моральний, психологічний та емоційний стан суспільства

Морально-психологічна атмосфера українського суспільства за час його самостійного існування є відбитком тих численних трансформацій, яких воно зазнало за майже два десятиліття свого становлення. Водночас із розвитком національної самосвідомості, гордості, патріотизму, усвідомленням громадянських прав і свобод нинішній стан психології суспільства характеризується розхитаністю нормативно-ціннісних засад, високим потенціалом руйнівних тенденцій у свідомості і поведінці людей, суперечливим еkleктичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів світобачення практично всіх суспільних груп і прошарків, що загострилися за умов тривалої широкомасштабної економічної кризи.

Сучасний морально-психологічний стан населення визначається контрастною зміною настроїв – від емоційного піднесення часів Майдану до полярних переживань розчарування, збентеженості, непевності, нігілізму, байдужості, що створює підґрунтя для деморалізації українського суспільства, поширеності явищ бездуховності та анемії. Такий висновок підтверджують дані численних соціологічних досліджень, які свідчать, що населення досить песимістично налаштоване щодо оцінки моральності тих засобів, якими співгромадяни здатні скористатися для задоволення власних потреб і досягнення життєвого успіху. За даними Всеукраїнського опитування Інституту соціології НАН України, понад 88 % опитаних вбачають серед більшості оточуючих людей тих, хто не зупиниться перед порушенням моральних

і правових норм, якщо цього потребуватимуть їхні інтереси, при цьому близько половини з них (41,7 %) певні, що більшість сучасників не гребуватимуть будь-якими засобами задля досягнення власних цілей. Лише кожний восьмий (11,9 %) учасник опитування вважає, що правові й моральні заборони переважають як життєві орієнтири порівняно із зиском. То ж мусимо констатувати помітну моральну деградацію суспільства, здатну призвести до повного морального банкрутства й руйнації навіть тих примарних інституційних засад громадянського суспільства, які існують на сьогодні.

Чи справді така небезпека реально існує? З одного боку, розхитаність моральних засад суспільства є закономірним наслідком руйнування попередньої соціальної системи і культивованої нею ієрархії цінностей. Будь-яку істотну суспільну трансформацію супроводжують такі складники, як тривалість та важкість умов життя. Не варто нехтувати тією обставиною, що крім заміни одних моральних норм іншими, спостерігається також істотна трансформація механізмів соціального контролю. Припускаємо, що ще довго спостерігатимуться наслідкові ефекти швидкого (в історичному масштабі) переходу від суспільної практики тотальної заорганізованості й патерналізму до ліберальної, які не були забезпеченими відповідною культурною традицією.

З іншого боку, інтенсивний темп сучасного життя, культурно-освітня розвинутість українського суспільства, потужні можливості ЗМІ за умов зваженої послідовної внутрішньої державної політики мали б скоротити цей перехідний період. Однак він надто затягується внаслідок цілого ряду причин, найістотнішими з яких визнаємо:

- непослідовний, суперечливий, затяжний характер суспільних трансформацій, неокресленість соціальних пріоритетів;

- невинуватість сподівань на те, що ринкові реформи і демократія за рахунок зняття адміністративних обмежень, розкріпачення особистої ініціативи, закріплення елементів народовладдя приведуть до громадського процвітання і добробуту чи, принаймні, до бажання населення жити «по-новому»;

- значну і, головне, стабільну недовіру до владних структур, неспроможних ефективно розпорядитися суспільними надбаннями;

- те, що масове запровадження у буденну свідомість індивідуалістських моделей стикається на практиці із звуженням соціального поля

взаємодії через деструкцію людського капіталу, дестабілізацію, експансію злочинності, зниження якості відтворення людського ресурсу;

– психологічну неготовність, а для певних соціально-демографічних верств неспроможність до переходу від суспільства з обмеженими, але чітко сформульованими можливостями вибору, до суспільства, де вищий ступінь свободи і самовідповідальності, але менша соціальна захищеність;

– дискомфорт і незахищеність перед тиском обставин, напруженість, ризик, невизначеність, з якими стикаються люди за пострадянських умов, що багаторазово посилюються стресогенним чинником непрозорості, неефективності, корумпованості та ненадійності великих соціальних інституцій, що робить сучасне українське суспільство «суспільством ризику»;

– те, що інститути громадянського суспільства поки що так і не стали засобом подолання розрізненості співгромадян через відсутність відповідної традиції та крайню девальвацію соціального капіталу, істотної преференції недовіри над довірою.

Ці чинники, що негативно впливають на морально-психологічну атмосферу суспільства, діяли й у попередні роки; проте сьогодні вони стають ще більш небезпечними, бо підсилюються, по-перше, гнітючими наслідками світової економічної кризи і ще більш гнітючими очікуваннями щодо перспектив виходу з неї України, по-друге, низькою ефективністю дій влади, що супроводжується постійними чварами серед політичної еліти.

Морально-психологічна атмосфера в українському суспільстві характеризується переконаністю більшості населення у невід'ємності аморальності від сучасної суспільної ситуації в суспільстві. Перспективи подолання цієї негативної тенденції пов'язані із загальною стабілізацією економічної, політичної та правової ситуації в країні. Невіра в дієвість моральних норм має долатися на шляху підвищення довіри населення до закону та впевненості у можливості захистити власні права.

5.3.1. Соціальне самопочуття українського населення

Наприкінці 2008 р. негативні настрої набули такої сили, що цілком природно було очікувати на істотне погіршення показників соціального самопочуття та стрімке поширення у масовій свідомості готовності до

соціального протесту. Однак, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, людей, яким загалом вистачало коштів на життя, практично не поменшало порівняно з минулим роком. І це незважаючи на інфляцію, скорочення виробництва та погіршення ситуації на ринку праці.

Отже, перша хвиля кризи принципово не позначилася на матеріальному становищі людей, що дає можливість говорити про наявність прихованого ресурсу, накопиченого за останні роки економічного зростання. Вчасна виплата зарплатні та пенсій (три чверті опитуваних відповіли, що затримок не було) також підтримує минулорічні показники самооцінки рівня життя. Що ж до підвищених темпів інфляції, то до цього українці давно вже звикли. А от банківська криза була несподіваною новиною. Якщо врахувати, що більшість населення не мала значних заощаджень, потерпілими від негараздів у кредитно-фінансовій системі виявилися переважно представники так званого «середнього класу», до якого, за різними підрахунками, в Україні належать 15–20 % населення.

Дані останніх оперативних опитувань громадської думки фіксують масову політичну апатію, загальне розчарування, втрату довіри до влади й опозиції. Рівень довіри до влади рекордно низький, більшість громадян України в тій чи іншій мірі безпосередньо постраждали від економічної кризи і вкрай негативно ставляться до політичних чвар останніх місяців.

В Україні до наявної соціальної бази протесту стосовно дій влади в умовах сучасної економічної кризи можна зарахувати значну частину зайнятих кваліфікованою фізичною працею; середній клас, що останнім часом жив на кредити; підприємців, які втратили прибутки; молодих фахівців, яким сьогодні важче знайти роботу, що відповідає їхнім вимогам. Але сьогодні українці, незважаючи на істотне погіршення умов життя, не вдаються до масових акцій соціальної непокори. За даними моніторингового опитування 2009 р. переважна більшість громадян України вважає, що краще перетерпіти кризову ситуацію та за будь-яку ціну зберегти мир та злагоду, не вдаючись до насильницьких дій. Водночас переважна більшість населення підтримує протестні акції без застосування насильства.

Фактично всі громадяни України переймаються перспективою подолання кризової ситуації (лише 4 % відповіли, що фінансово-економічна

криза їх не торкнулася). Висловлюючи думки з приводу термінів виходу з кризи, переважна більшість очікує цього не раніше як за два роки. Тому й прогнози на найближче майбутнє переважно песимістичні. Але так було і до кризи. Українці взагалі оптимістичніше дивляться на віддалену перспективу своєї країни, ніж на найближчу. І добре, що вони не втрачають стратегічного оптимізму за часів кризи. Про це свідчать відповіді на запитання про майбутнє України та світу. Перспектива нашої країни оцінюється відповідно до світових змін, які сприймаються переважно з поміркованим оптимізмом.

Цей нездоланий оптимізм є головним ресурсом нашої країни, оскільки доведено, що шансів пережити скруту завжди більше не в сильнішого, а в оптимістичніше налаштованого. Саме тому соціологи завжди уважно придивляються до показників, що віддзеркалюють баланс надій та розчарувань людей. Співвідношення реалізованих надій і розчарувань є одним з ключових показників соціальної адаптованості людей до нових суспільних умов. Переважання розчарувань в основних сферах життя суспільства означає масове відчуження – сприйняття держави і суспільства як чужого і багато в чому ворожого середовища життєдіяльності. Дані, отримані в опитуваннях 2002 та 2009 років, виявляють неоднозначну картину.

Абсолютне переважання розчарувань спостерігається у сферах матеріального забезпечення життя сім'ї і зміцнення здоров'я, відносно переважання – у сферах працевлаштування і участі в суспільному житті, певний паритет розчарувань і реалізованих надій у сферах освіти, дозвілля і відпочинку. Очевидне переважання реалізованих надій – у соціальному мікросередовищі (у взаєминах з близькими, друзями, сусідами, колегами). З цього випливає, що масові розчарування в одних сферах життя частково компенсуються реалізованими надіями в інших. Через це соціальна розчарованість не сягає критичного рівня, який свідчить про стан масової соціальної дезадаптації. Так було у минулому, так є й тепер. Істотно змінилася порівняно з даними семирічної давнини лише здатність людей до категоричних оцінок: поменшав відсоток як розчарованих, так і тих, чії надії здійснилися. Але принциповим для оцінювання людських ресурсів подолання кризи є те, що не спостерігається поширення життєвих розчарувань. Розчарованих сьогодні навіть менше, ніж було кілька років тому. А от що дійсно спостерігається, так

це масова розгубленість, яка почалася ще на початку пострадянської трансформації та посилилася внаслідок сучасної кризи. Люди відчувають, що в них є внутрішні ресурси для подолання кризи, але не бачать реальних шляхів її подолання, насамперед не бачать тих політичних лідерів, які б демонстрували здатність відшукати ці шляхи.

5.4. Проблеми становлення нової політичної культури українського суспільства

Україна утвердила себе як суверенна держава. Закладено фундамент сучасного політичного устрою, здійснено значні економічні перетворення, формується сучасне громадянське суспільство, розвиваються культурні і духовні складові соціуму. Наша держава – повноправний суб'єкт міжнародного співтовариства.

Ситуація з політичною культурою в Україні неоднозначна. З одного боку, не можна не вітати толерантності, плюралізму, табу на силові й особливо збройні протистояння, що неодноразово виявлялося сильнішим за прагнення перемоги за будь-яку ціну. Тому традиція зміни влади через вибори вигідно відрізняє її від російської традиції передавання влади наступникові і від білорусько-середньоазійсько-азер-байджанської протомонархічної традиції незмінності влади, і від грузинської новітньої традиції зміни влади через державний переворот. Не останню роль відіграли набуті інституційні підвалини плюралізму та діалогізму політичної культури України, пов'язані з утвердженням ролі представницьких органів, свободи слова та політичної структурованості суспільства на противагу бюрократичному авторитарному централізму: пропорційні вибори, посилення парламентаризму внаслідок політреформи 2004 р., свобода слова та публічність дискусій після помаранчевої революції тощо.

Однак зворотною стороною новітньої політичної культури України є повна безвідповідальність політиків за невиконання обіцянок, безпринципність та кон'юнктурність, відкрита брехня, плагіат, зловживання службовим становищем та навіть відверті карні злочини – як політичні на кшталт фальсифікації виборів, так і корупційні або взагалі відвертий кримінал. Через це маємо кризу політичної довіри і, відтак, кризу політичної системи і державної легітимності, без подолання якої подальший розвиток, а, можливо, й існування України, досить проблематичні.

Політична (як політико-культурна, так і політико-ідеологічна) система морально застаріла і є неефективною як на макро-, так і на мікрорівнях (якщо використати економічні аналогії).

На макрорівні вона є третім етапом мутації адміністративно-номенклатурної олігархічної системи в умовах квазіринку і квазідемократії. Ідеалом такої системи, до якої вона природно тяжіє, є безальтернативний монополізм по-феодальному організованої панівної верстви в умовах «уявного конституціоналізму», коли вибори і публічна політика ніби існують, але мало що або геть нічого не важать, а влада позиціонує себе поза та над політикою і законами. До означеного стану небезпечно наблизилася сучасна Росія, що звернула з магістрального цивілізаційного шляху демократизації на шлях мрій імперського реваншу, а у «третьому світі» спостерігаємо цілий парад подібних довершених зразків на кшталт Єгипту. На наших теренах описана система весь час віддалялась від свого ідеального стану, але сутність свою зберігала. У електорально-мотиваційній дійсності зазначена сутність виявляє себе у принципі негативного вибору, у імперативі «обирай існуюче попри усі його мінуси, бо альтернативи незрівнянно гірші». Перший етап такої системи негативного вибору зводився до альтернативи «я або хаос і розпад соціальності», другий – до альтернативи «я або завідомо менш прийнятний лідер». Але і тепер кожна з основних політичних сил України відчуває себе досить комфортно, незважаючи на загальний спад підтримки і довіри, бо має підстави для впевненості у тому, що як би з політичної, правової чи моральної точок зору вона не грішила, гріхи суперників будуть не менші, і для певної частини виборців вона залишиться більш прийнятною, ніж конкуренти.

Мікрорівень кризи політичної культури суспільства зводиться до повної відсутності внутрішньопартійної демократії в усіх провідних партіях чи блоках, які за організацією є цілковитою аналогією закритих акціонерних товариств чи приватних фірм. Відповідно, розвиток внутрішньої демократії, повага до правил та демократичної участі у партіях та громадських організаціях має стати ключем до дієвої відповіді України на кризові виклики сьогодення.

Водночас є великі проблеми щодо системності українського державотворення в цілому, синхронності розбудови політичних інститутів держави та інститутів громадянського суспільства, гармонізації взаємодії

різних гілок влади, удосконалення законодавчого процесу, підвищення ефективності функціонування органів місцевого самоврядування і т. д. Оскільки під час докорінних суспільних реформ політика домінує над економікою, то й економічні перетворення здійснюються здебільшого безсистемно, політичні й економічні реформи не синхронізовано, вони не забезпечені належним чином ідеологічно. Отже, проблема системності, адекватних суспільних перетворень стає однією з найважливіших у філософії українського державотворення. Крім того, важливо гармонізувати взаємодію політики і економіки, знявши домінування першої над другою.

Можна констатувати, що Україна пройшла важливий етап становлення державності, розвитку економічних, політичних і культурних інститутів. Але сьогодні вже недостатньо посилається на політичну стабільність і громадянську злагоду як на результат економічних й політичних трансформацій. Країні потрібен істотний прорив уперед в економічному розвитку, у підвищенні рівня життя народу, у становленні зрілої політичної культури. Ні парадигма навздогінної модернізації, ні трансформаційна модель розвитку, коли суспільство хаотично трансформується в різних напрямках, нас влаштувати не може. Потрібна принципово нова модернізаційна модель розвитку, скерована на всебічне покращення, удосконалення суспільного організму: у сферах економіки, політики, науки, освіти, культури і способу життя.

Ця модернізаційна модель повинна виходити з ідеї взаємодії організації і самоорганізації соціуму: орієнтувати на найбільш цінні зразки розвитку, на випередження наших економічних конкурентів, на випуск найсучаснішої, найякіснішої продукції. Тобто нам потрібна модель модернізації України, зорієнтована на випереджальний розвиток, а не тільки на оновлення технологій.

Першою важливою передумовою українського варіанта випереджальної модернізації є наявність цілісної системи суспільних цінностей, а також розгалужених зв'язків між політичною, економічною і культурною елітами суспільства та основною масою населення. Поки що в Україні дається взнаки застійна модель розвитку, відсутність консолідації суспільства щодо стратегічних цілей, слабкий розвиток інституту приватної і комунальної власності, гіпертрофованість державного елемента та інше. Але є пробудження національної самосвідомості: невже

ми гірші за інших у Європі, невже нам і далі ходити по світу з простягнутою рукою і завжди плакати за втраченою національною самоідентифікацією? Власне кажучи, з національного самоусвідомлення, з відновлення національної гідності, національного самолюбства починали сучасну модернізацію Франція і Німеччина, Велика Британія та Іспанія, Японія і Китай.

Другою важливою передумовою сучасних модернізацій є те, що їх здійснюють окремі країни як невід'ємні частини регіонів. Тому Україна буде модернізуватися як частина Центральної Європи, маючи тісні інтеграційні зв'язки зі Східною і Західною Європою, а також з іншими країнами, які вирішують такі завдання.

Третьою передумовою є те, що Україна повинна враховувати не тільки глобальну, але й регіональну конкуренцію на ринку товарів, послуг, робочої сили, залучення інтелекту як головного чинника науково-технічного і культурного прогресу.

Темпи економічного зростання, що спостерігаються в Україні впродовж останніх років, не є обнадійливими. На цьому тлі підвищення рівня життя населення теж видається недостатнім, особливо з огляду на посилення нерівності різних верств суспільства за доходами.

По-четверте, у країні склалась політична система, яку умовно можна назвати «незрілою демократією». Від розвинутої демократії такий устрій відрізняється як відсутністю цілого ряду важливих інститутів, які б захищали права і свободи громадянина, так і наявністю багатьох елементів старого політичного і правового устрою, які роблять політичні інститути малоефективними, а також функціонуванням «незрілої політичної культури».

Наприклад, наскільки ефективна у нас система захисту прав і свобод громадянина? Може система правосуддя ефективно виконує цю функцію, у тому числі Конституційний і Верховний суди? Інформація в ЗМІ свідчить про те, що порушення прав і свобод громадянина є звичайним явищем. Уповноважений з прав людини мало що може змінити у цій ситуації.

За фасадом багатьох формально реформованих – іноді неодноразово – інститутів і гілок влади ховається стара практика. Причому в гірших зразках, оскільки значною мірою послаблений контроль за діяльністю чиновників. Реалізація стратегічних і тактичних рішень вкрай

утруднена через непрофесіоналізм і відсутність відповідальності чиновництва, чисельність якого постійно зростає.

Крім інститутів, характерних для «незрілої» демократії, природу теперішнього політичного режиму визначають нові консультаційні, дорадчі, узгоджувальні, контролюючі органи, які мало що роблять для країни, але утворюють «бюрократичний ринок», тобто ринок взаємних послуг всередині державного апарату, дуже часто з яскравими рисами корупції.

Отже, дійсно існує потреба політичних реформ. Але виникає питання: що реформувати, як і під які цілі?

Можна застосувати багато моделей політичної реформи. Наприклад, розробити ідеальну конструкцію для країни, а потім реформувати під неї усі гілки влади та політичні інститути. Таке вже було. Розвалили до підвалин і почали будувати нові химерні замки під ідеальні, утопічні проекти. І ми знаємо, що з цього вийшло. Можна вдосконалювати те, що збудували більш ніж за 10 років. Можна розвалити те, що збудували за майже 20 років і почати будувати щось нове, узявши за зразок уже не Францію (звідси ми частково брали досвід розбудови деяких інституцій), а парламентську Швейцарію. Тобто варіантів багато.

На нашу думку, не варто захоплюватися реформуванням заради реформування і не варто реформи перетворювати в безкінечний показ мод. За роки незалежності спільними зусиллями багато зроблено для створення нормальної держави. Важливо спокійно, кваліфіковано оцінити за допомогою критерію ефективності те, що побудовано і прийняти відповідні рішення з подальшого будівництва держави, її політичних інститутів, з підтримки інститутів громадянського суспільства, з розвитку політичної культури. Будувати без плану, без наукового розрахунку – марна праця. Без функціонування норм і цінностей зрілої політичної культури усі наші «новобудови» стануть «потьомкінськими селами».

5.4.1. Визначення й утвердження європейських стандартів політичної та правової поведінки правлячої еліти

Здатність українського суспільства до національної модернізації та ефективної самоорганізації найбільше залежить від стану культури взагалі і рівня політичної культури, зокрема. Політична культура населення високого рівня дає можливість громадянам робити свідомий вибір у схваленні або запереченні політики Президента, Кабінету Міністрів,

Верховної Ради України, звужує межі маневру політичних демагогів. Цінності цієї культури, тональність суспільного діалогу, політичні реакції та емоції є не тільки індикатором сприйняття чи несприйняття населенням України ідей політичних реформ, але й фактором корекції політики держави, контролю громадськості за дотриманням моральних потреб учасниками політичного процесу в Україні.

У загостреній атмосфері постійних виборчих ажіотажів і після обрання нових орієнтирів політичного розвитку всім політичним силам, для яких пріоритетними цінностями є незалежність, громадянський мир і політична модернізація без революцій, необхідно концентрувати зусилля на політичній платформі конструктивної громадської організації і самоорганізації, протидії деструктивним силам, підвищенні рівня політичної свідомості громадян і політичної участі населення в житті країни.

У політичній культурі населення України поєднується багато традицій і стереотипів, установок і емоцій: прагнення стабільності і громадянського миру співіснує з бунтарством і недовірою до будь-якої влади, політична активність інколи переходить у мітинговий негативізм і анархізм. В умовах відсутності цілісної системи політичної освіти в політичну культуру проникають ірраціональні цінності, вона стає вразливою для політичних шарлатанів.

Щоб реально впливати на рівень політичної культури населення, політичні інститути держави, політична еліта України повинні виробити власну відповідь на внутрішні і зовнішні політичні та економічні виклики і сформувати модель політичного розвитку на основі пошуку шляхів реалізації інтересів населення і держави, незважаючи на поради так званих «друзів народу України», які переслідують свої вузькогосподарські економічні і політичні інтереси. За роки незалежності України багато радили, багато обіцяли. Але мало допомагали і багато разів «викручували руки» і змушуючи поступатися національними інтересами країни.

Сподівання на позитивні зрушення у сфері політичної культури зазвичай пов'язують із темпами формування громадянського суспільства. Цей зв'язок не такий очевидний, як може здатися на перший погляд – велика кількість громадських об'єднань, побудованих на протилежних ідеологічних засадах, здатна впливати на політичну сферу у напрямі її

«розбалансування». І все-таки лише реалізація моделі громадянської культури здатна забезпечити конструктивний баланс між інтересами соціуму і потребами влади. Дієздатне громадянське суспільство – не тільки основна сфера артикуляції групових інтересів, але й головний запобіжник проти «сповзання» владних інституцій до авторитаризму.

Покладати всі надії на громадянське суспільство, яке саме перебуває у стані становлення, було б помилкою. Тому потрібна скоординована стратегія контролю соціальних інститутів і населення за етичними нормами політичного процесу. Передусім потрібні:

1) мобілізація інтелектуального ресурсу соціуму на випереджувальний науковий аналіз стану політичної сфери і осмислення цінностей сучасної політичної і техногенної культури;

2) зміна «парадигми долі» і «топосу поразки» на концепцію «усвідомленого руху», орієнтовану на оптимістичне світосприйняття;

3) формування концепції загальнонаціонального інтересу з чіткою відповіддю про напрям руху і його мету;

4) стимулювання наукових досліджень на теми політичної культури, особливо у мало розробленій сфері етнополітичної культури;

5) наукове обґрунтування орієнтації на компроміс у політичній етиці; вироблення нової культури консенсусу, моделі запобігання політичним інтригам, «чорному піару».

Предметом особливого занепокоєння і відповідних дій держави та інститутів громадянського суспільства має бути падіння рівня суспільної моралі, спричинене як «зануренням у бідність» значної частини населення, так і комерціалізацією каналів впливу на масову свідомість, які у гонитві за надприбутками розраховують на примітивні смаки, зниження порогу чутливості до насильства, цинізм, відвертий аморалізм. Здійснювана в такий спосіб деформація нормативно-ціннісних суспільних орієнтирів – прямий шлях до руйнування етичних та єднальних чинників соціальної життєдіяльності, створення атмосфери терпимості до криміналу та політичних зловживань. На цьому фоні соціально небезпечними стають дедалі більш поширені прояви соціальної мімікрії, коли індивіди та групи свідомо вдаються до подвійної моралі, до виконання наперед визначених ролей в імітаційних політичних іграх. Велика кількість кандидатів у Президенти України і напрочуд щедрі передвиборні обіцянки аутсайдерів – яскравий приклад політичної імітації, яка має для країни сумні наслідки.

«Розтягування» голосів під впливом популістських обіцянок здатне створити викривлену картину електоральних симпатій і опосередковано вплинути на розстановку політичних сил у країні.

Поки що можливості як традиційних, так і нових форм соціальної комунікації для узгодження суспільних інтересів, політичного аналізу й прогнозування використовуються недостатньо. Країна ще не позбулася шкідливого синдрому тотальної «деідеологізації», який на практиці дав ефект світоглядного хаосу. Навіть державні ЗМІ і канали телебачення не реалізують повністю можливості політичного інформування, внаслідок чого пересічний виборець має нечітке уявлення про платформи і програми, орієнтуючись на суто особистісний імідж кандидатів і політичну риторіку.

Серйозна проблема України – пошук ефективних механізмів соціалізації і морального виховання молоді. На руїнах радянської виховної системи, яка при всіх своїх недоліках була масовою і майже всеохоплюючою, створено у кращому випадку локальні острівці ефективного впливу на настрої, уподобання, соціальну орієнтацію молодого покоління. Не можуть не тривожити спроби націонал-радикалів і лівих радикалів зайняти цю нішу і нав'язати молоді власний стиль протестної поведінки. Оперативного реагування владних структур потребують такі болючі для всього суспільства проблеми, як прояви бездуховності і схильності до насильства у молодіжному середовищі, зростання кількості наркоманів, безпритульних підлітків тощо. Надзвичайно важливо мати науково обґрунтовані системи заходів, спрямованих на інституалізацію молодіжного руху, створення нормативної бази для участі молоді в органах місцевого самоврядування, каналів її впливу на загальнонаціональні політичні інститути.

В умовах активізації в усьому світі фундаменталістських і ксенофобських настроїв надзвичайно важливо всіма засобами, які є у розпорядженні держави, підтримувати у суспільстві свідоме, толерантне ставлення до «інакшості» та інакомислення. Будь-який прояв пасивного реагування на ксенофобські випадки стимулює «ланцюгову реакцію». Законодавці повинні знаходити більш оперативні й результативні, ніж звернення до суду, засоби впливу на «політичних хуліганів». Практика, коли навіть судові рішення щодо протидії антисемітизму не виконуються, розбещує суспільство, створює атмосферу безкарності для протиправних елементів.

Панівний клас в Україні є корпоративно організованим і, як корпорація, прагне бути поза і над правовою та політичною відповідальністю, що йому значною мірою і вдається, як про те свідчить ряд безкарних злочинів. Тенденція тут, за недовгим винятком першої половини 2005 р., є стабільно негативною, і лише постпомаранчева необхідність публічної конкуренції адміністративно-господарських кланів за підтримку виборців тримає її хоч у якихось рамках. Така ситуація руйнує підвалини Української держави. Тому шлях до визначення та утвердження європейських стандартів політичної та правової поведінки домінуючої верстви один – поставити еліту під жорсткий контроль громадянського суспільства. Форми такого контролю загальновідомі: прозорі демократичні вибори, спроба фальсифікації яких має кваліфікуватися як особливо тяжкий державний злочин; центральне місце у політичній системі представницьких органів, які є не «гілкою влади», а носіями народного суверенітету; категорична несумісність бізнесу з політикою, нещадна боротьба з корупцією, ухвалення законів та створення органів, які б дозволяли притягнути до відповідальності за виявлений факт корупції; повна прозорість і повне відображення у медіа та на сайтах відомств усіх публічних фінансових потоків та належності державного та комунального майна, а також фінансів та власності політичним силам, політикам та їхнім сім'ям; оздоровлення правоохоронних органів; показове розкриття резонансних злочинів включно із згаданими вище; вільна суспільна дискусія і розповсюдження інформації, у тому числі і з майданчиків громадського телебачення. У цьому зв'язку дієвим видається звернення до досвіду наших західних сусідів, найближчих до нас ментально і культурно – поляків, словаків, литовців, болгар тощо.

5.4.2. Досягнення компромісу щодо ціннісно-нормативних засад реформ і напряму розвитку України

Формування культури консенсусу є альфою і омегою філософії українського державотворення і має йти в різних напрямках – як лінією теоретичних розробок етики ненасильства, культури миру, культури діалогу і полілогу, вироблення відповідних технологій, так і лінією створення інституційної і правової основи «консенсології». Держава повинна створити чітко структурований правовий простір для приведення в дію таких механізмів неформального соціального партнерства, які

передбачають свободу та ініціативність особистості, свободу асоціацій індивідів, легалізацію і повну реабілітацію приватних засад в усіх сферах життєдіяльності людини. Нова модель громадянського суспільства має будуватися на рішучій відмові від патерналістських принципів у відносинах держави і соціуму, на фундаменті соціокультурного плюралізму, економічного, соціального, політичного партнерства. Союзи підприємців, органи виробничого самоврядування, фермерські об'єднання, профспілки, молодіжні спілки, спілки споживачів повинні підтримувати оптимальні умови для узгодження інтересів різних суспільних груп, а головне – для створення громадської системи противаг намаганням влади постійно розширювати сферу своєї компетенції.

З іншого боку, ця життєво важлива для України проблема зазвичай окреслюється не конкретно – досягнення повної компромісної одностайності. За такої постановки питання вона може бути вирішена лише у тоталітарній чи авторитарно-консервативній державі, а у демократичних умовах приречена на невирішеність, прикладом чого є історія з Універсалом національної єдності. Ідея об'єднати всіх на одній практично-політичній платформі, тобто зробити з багатьох партій одну, є хибною у своїй основі.

Українська неконсолідована демократія сьогодні конче потребує політичної культури участі – з прозорими відносинами по лінії «влада – соціум», високим рівнем поінформованості громадян, рівними можливостями для політичних партій і громадських об'єднань, свободою для кожного публічно висловлювати своєю думку і виносити її на загальне обговорення.

Зрозуміло, що жодна політична культура не дотягує до такої ідеальної моделі. Головна її функція – підтримувати в суспільстві такий баланс інтересів, який би забезпечував стабільність і нормальне соціальне самопочуття людини. Держава повинна стимулювати громадські ініціативи – навіть у тих випадках, коли вони створюють для неї незручності й дискомфорт. Не демонструвати непоступливість за наявності розбіжностей і незгод, наполегливо шукати компроміси. Тиск громадян на владу має бути постійним – але в тих межах, які запобігатимуть «перегріву» державної машини і процесам дестабілізації. Чим більше «відкритою» і залежною від громадської думки є влада, тим більшою є відповідність державної політики національним інтересам.

Невід'ємним елементом зрілої політичної культури населення і політичного класу, передумовою компромісу щодо шляхів розвитку України є ціннісно-світоглядна позиція щодо зовнішньополітичної орієнтації країни, вибору партнерів у світі, щоб гарантувати національну безпеку України.

Останні події у світі і Європі змушують державну владу переглядати свою зовнішньополітичну стратегію. **Національні інтереси України не можуть бути реалізовані в межах старих геополітичних і геоекономічних підходів.**

Завдання стати повноцінним суб'єктом європейської і світової політики Україна повною мірою не виконала. І в цьому є об'єктивні і суб'єктивні причини. Ми до цього часу є об'єктом стратегій інших держав і блоків, у наші внутрішні справи безцеремонно втручаються інші країни й організації, членом яких Україна не є. Ми не позбулись психології геополітичного утриманства і звички до когось «притулятися», більше прислуховуємося до визначень свого геополітичного статусу ззовні, ніж до думки населення України і того, що диктують наші стратегічні національні інтереси.

Необхідно також відійти від стратегії лавіювання між сильними геополітичними гравцями та невизначеності багатовекторності, від практики шантажу сильних держав шляхом висування погроз остаточного приєднання до геополітичного суперника з метою отримання зовнішньополітичних дивідендів. Перестати формувати зовнішньополітичні орієнтації на основі інтеграціоністської міфології, тобто уявлень про те, що входження в будь-яке наднаціональне об'єднання (ЄС, СЕП або НАТО) дивовижним чином вирішить усі наші проблеми. Важливо також відмовитися від орієнтацій на входження до «Імперії добра» або «Імперії зла».

Відмова від цих проявів поведінки «недосвідченого політичного гравця», утриманської психології – імператив нашого історичного виживання. Ця відмова від утопічних фантазій є переходом до жорсткого реалізму і прагматизму.

Відмова від утриманства, відмова від інтеграціоністського міфу, відмова від входження до нових імперій – на цих трьох відмовах повинна будуватися наша зовнішньополітична стратегія.

Проте ці відмови не означають політики ізоляціонізму. Україна входила і буде входитиме до різних економічних блоків і міждержавних

об'єднань різного формату. Однак вона входить туди не під зовнішнім тиском і не на угоду кон'юнктурі, а з урахуванням власних національних інтересів і національної безпеки, ціннісних орієнтацій населення.

Виконати ці вимоги, чітко уявляти історичну вигоду будь-якого інтеграційного проекту, означає бути прагматиками. А прорахувати реальні можливості вступу до необхідного інтеграційного проекту означає бути реалістами. Будь-яка філософія державотворення виявиться недієздатною, якщо вона відривається від реалій суспільного розвитку.

Кожен зовнішньополітичний проект складається з трьох компонентів – романтизму, прагматизму та реалізму. Відсутність одного з цих компонентів призводить до драми, відсутність двох – до трагедії, а відсутність усіх трьох – майже до фарсу, коли сон розуму народжує самі химери. Треба визнати, що тривалий час громадян України годували химерами. Тому не варто відмовлятися від романтизму, оскільки без нього неможлива віра в наше майбутнє, яка у багатьох майже зникла. Але цю віру в Україну, цей вогонь у наших серцях потрібно поєднати з жорстким розрахунком і тільки на базі цього сплаву можна сформувати сильну Українську державу, дійсно незалежну, яка поважає себе і яку поважають у світі. Водночас не варто відходити від системного аналізу реальних загроз суверенітету України ззовні.

Наведені вище аргументи свідчать, що сучасна українська філософія державотворення повинна формуватися на науковому аналізі економічного, політичного і духовного життя України, на врахуванні тенденцій європейського і світового розвитку. Безпідставна романтика або ілюзія невідворотно веде до втрати позицій України у світі і до дестабілізації ситуацій всередині країни. Одним із факторів сучасності є існування проблем глобального характеру: світовий економічний і фінансовий ринки, міжнародна безпека і світовий тероризм, глобальний розвиток демократії та світове інформаційне суспільство, екологічна загроза існуванню людства і проблеми якості охорони здоров'я, боротьба з бідністю на глобальному рівні і регіональні проблеми міжетнічного, релігійного, економічного характеру, забезпечення енергетичними ресурсами і нерозповсюдження ядерної зброї, незаконна еміграція і права людини тощо.

Україна як суверенна держава повинна враховувати процеси глобалізації, будувати свій внутрішній розвиток, зовнішньополітичну і

зовнішньоекономічну діяльність на чіткому аналізі позитивних і негативних наслідків глобалізації. Відмахнутися від цих наслідків, пасивно вичікувати, яке економічне і політичне угруповання переможе в глобальному протиборстві – це торувати шлях до «держави, яка не відбулася», зі слабкою центральною владою, невизначеною зовнішньою політикою, функціями сателіта більш могутніх сусідів або міжнародних блоків та угруповань.

Справжнім орієнтиром українського державотворення є сильна національна держава з міцними економічними, політичними і культурними інститутами, в якій розвинута демократія, панує закон, розвивається освіта і наука, діє система соціального забезпечення і охорони здоров'я, яка забезпечує екологічну і військову безпеку. Економічний, політичний, соціальний і духовний фактори в єдності забезпечують силу і значимість держави і країни, колективу і особистості.

У контексті напряму розвитку України, національних інтересів, засад реформ мова може йти про нагальну потребу докладної проробки ієрархії ціннісно-нормативних рівнів, що відрізняються саме мірою компромісності. Тобто про свідоме напрацювання того, що на традиційно-підсвідомо-консensusному рівні історично склалося у цивілізованих країнах. Ідеться про ієрархічну систему рівнів комунікації та політико-ідеологічної взаємодії від засадничо-абстрактних, конституційних (як аксеологічних, так і процедурних), де має панувати консensusна згода, до конкретних варіантів розвитку, дії, підходів та рішень, що є цариною політичної конкуренції і боротьби. Потрібно обговорити, визначити і обумовити, у якому випадку необхідні узгоджені дії і мораторій на конфлікти, а в якому той, хто закликає до загальної злагоди – просто дешевий і безвідповідальний демагог.

5.4.3. Протестний потенціал українського суспільства та механізми суспільного тиску на політичний та бізнес-класи

Оскільки протестний потенціал є функцією від міри несправедливості та несправедливої нерівності – як соціально-економічної, так і правової – то в українському суспільстві він є природно високим. Не втілений у цивілізовані, суспільно-легітимізовані форми та механізми

тиску на політичний і бізнес-клас, протестний потенціал є потужною непередбачуваною міною під підвалинами суспільства і держави, яка перманентно загрожує некерованим лавиноподібним наростанням небезпечних для існування держави загроз суспільної апатії і байдужості або агресивної конфліктності. Зате втілений у належні форми та механізми, протестний потенціал є дієвим рушієм суспільного поступу. Тому розвиток у контексті представницької демократії усіх форм самоврядної активності щодо обстоювання громадянами своїх прав та інтересів, від акцій прямої дії до системно інституціолізованих у формі профспілок, бізнес-об'єднань, кооперативів, місцевого самоврядування, політичних рухів та партій, є прогресивним явищем, що стабілізує ситуацію в країні. Це має всіляко підтримуватися і вітатися.

Характерною рисою українського суспільства, його політичного та бізнесового класу є низька взаємна відповідальність. Суспільство обирає владу, а на другий день починає протестувати проти неї як чужої. Політики багато обіцяють населенню під час передвиборних кампаній, а потім забувають про свої обіцянки виборцям. Бізнес-клас веде себе соціально безвідповідально як перед державою, так і перед працівниками своїх підприємств. Усе це призводить до підвищення рівня соціальної напруги в суспільстві, до політичних і економічних конфліктів.

Конфліктогенним фактором українського суспільства є перманентна боротьба гілок влади між собою за повноваження і сфери впливу, надмірна бюрократизація управлінського апарату, його безвідповідальність перед народом, невиконання Конституції України і законів як владою та бізнесом, так і пересічним громадянином.

Таку ситуацію треба визнати ненормальною, нецивілізованою. **Тому довгостроковими пріоритетами політичного розвитку України повинні стати:**

– подолання конфлікту законодавчої, виконавчої і судової влад, закладеного ще в перші роки незалежності, шляхом конституційних змін, проведення політико-адміністративної і правової реформ;

– подальше реформування правозахисних і оборонних структур і приведення їх у відповідність з вимогами функціонування демократичної, правової держави і співробітництва з міжнародними організаціями, насамперед у галузях боротьби з тероризмом, наркобізнесом, незаконною міграцією і торгівлею людьми;

– гармонізація взаємовідносин «центр-регіони» не тільки як формалізованого механізму прямого і зворотного зв'язку, але й як реалізації курсу на розвиток регіонального самоврядування;

– створення правових, економічних, організаційних умов розвитку реальної, вираженої багатопартійності як передумови підвищення ефективності Верховної Ради та органів регіонального і місцевого самоврядування;

– розбудова інститутів громадянського суспільства, які повинні стати вагомим чинником колективного творення української політичної нації і демократичного суспільного устрою;

– розвиток нових форм громадської участі в політиці (в додаток до електоральних форм і механізмів) і формування нової платформи соціального партнерства в умовах змішаної економіки. Для цього необхідно роз'єднати владу та бізнес, об'єднати суспільство та владу, еліти і народ;

– продовження політики здійснення необхідних інституціональних змін. Тому політичні реформи слід розглядати не стільки як перерозподіл повноважень між владними інститутами, скільки як зміну структурних основ політичних режимів, які застигли на етапі «перехідності», застосування технологій передачі частини владних компетенцій інститутам громадянського суспільства в умовах реальної демократії;

– створення відкритої конкурентної системи рекрутування, підготовки і перепідготовки політичних кадрів у державному і громадському апаратах, щоб подолати клановість, бюрократизм і непрофесіоналізм у системі соціального управління;

– застосування фінансових та організаційних механізмів для стимулювання розвитку політичної і правової науки і освіти, налагодження національної системи політичного всеобучу населення;

– формування сильної зовнішньополітичної стратегії України, яка б базувалася на розумінні ролі країни як повноцінного суб'єкта міжнародної політики, а не об'єкта стратегії інших держав, які за рахунок України роз'язують свої геополітичні і гео економічні завдання.

Отже, реалізація цих пріоритетів є неодмінною умовою зниження протестного потенціалу українського суспільства і політичного та

економічного розвитку. Якщо ж конфлікт між суспільством, владою і бізнесом збережеться, то рівень національної безпеки різко впаде. У цих умовах влада втрачає функцію арбітра в конфлікті економічних, політичних, соціальних і духовних інтересів, а Конституція України і закони й надалі не будуть виконуватися. Неконсолідована, квола влада залишиться предметом боротьби за неї кланів, клік, груп інтересів і надалі буде корумпувати. Корумпована влада не може захищати інтереси народу, які б гасла не висувала. У суспільстві формується конфліктогенна політична культура боротьби усіх проти всіх.

Подолати негативні тенденції в розвитку політичних інститутів влади, у послабленні зв'язків влади з народом можливо лише шляхом здійснення ряду рішучих, виважених кроків щодо зупинення стихійної трансформації політичної системи суспільства і здійснення цілеспрямованої політичної модернізації усього політичного механізму країни.

У цьому напрямі здійснено декілька кроків, зокрема:

а) заміна існуючої пропорційної системи виборів до Верховної Ради України і регіональних органів самоврядування; б) створення правових і організаційних умов розвитку реальної багатопартійності; в) удосконалення механізму виявлення реальної волі виборців у процесі обрання Президента, Верховної Ради України і органів самоврядування, однак і ці кроки потребують додаткового економічного і правового забезпечення.

5.5. Політичні, соціальні та гуманітарні аспекти становлення нової культури управління

На шляху становлення демократичної, правової Української держави найвагомим здобутком у державо – і правотворчій сфері стало прийняття нової Конституції України, яка визнала людину «найвищою соціальною цінністю», перед якою держава мала б відповідати за свою діяльність. Вирішальний спосіб забезпечити демократичну спрямованість влади – це покласти в основу діяльності держави обов'язок неухильно дотримуватись пріоритету прав і свобод людини і встановити безумовну відповідальність державних органів і посадових осіб за невиконання цього обов'язку – на противагу домінуючій у колишньому тоталітарному суспільстві «державоцентристській» ідеології – владарювання

держави над людиною – *необхідно запровадити протилежну, «людино-центристську» ідеологію – служіння держави інтересам людини.*

Важливу роль у демократичній трансформації правової системи країни та домінуючих правовідносин у сфері взаємодії органів державної влади з приватними особами має відіграти проведення *комплексної реформи адміністративного права на основі європейських принципів та стандартів*, спрямованої на модернізацію існуючих та запровадження якісно нових інститутів адміністративного права.

Сучасний стан державного управління в Україні значною мірою не відповідає потребам побудови демократичної, правової держави, запровадженню європейських стандартів належного врядування. Окрім очевидних недоліків у побудові раціонального і ефективного механізму досягнення цілей управління соціальними процесами, істотною вадою слід визнати недостатній рівень демократичності в діяльності суб'єктів державного управління, особливо у сфері їхніх взаємовідносин з громадянами.

Тому розвиток демократичних засад державного управління обґрунтовано визначається сьогодні стратегічним пріоритетом політики української держави. Вагома роль у розв'язанні цього стратегічного завдання належить галузі адміністративного права. Саме вона має бути спрямована на забезпечення прав і свобод людини в усіх сферах їхньої взаємодії з органами виконавчої влади.

Здійснювана в Україні адміністративна реформа за своєю суттю має бути спрямована на радикальну трансформацію змісту і характеру взаємин держави і людини на дійсно демократичних і гуманістичних засадах. Їх вихідною ідеєю є визнання самоцінності кожної людини, непорушності її природних та інших основних прав і свобод, необхідності служіння ідеалам і цінностям верховенства права.

Потреба вдосконалення управління державними справами на дійсно наукових засадах з урахуванням світового досвіду вже неодноразово обґрунтовувалася вітчизняними вченими. Проте й досі деструктивним явищам у управлінні сприяє відсутність інституційних механізмів, що забезпечують єдність виконавчої влади на концептуальному рівні і в практичній площині; недостатня розвинутість субординаційних зв'язків у державному управлінні; розпорошеність його контрольних функцій; надання невинновданого переваги політичним, а не професійним

чинникам при формуванні корпусу вищих посадових осіб; зниження виконавської дисципліни і зростання корумпованості значної частини управлінських кадрів. Негативне значення мають незавершені на центральному і на місцевому рівнях адміністративна та інші реформи.

Вимоги щодо утвердження пріоритету прав людини повинні поширюватись на всі галузі українського законодавства. Водночас обов'язковим є формування в країні авторитетного і справедливого правосуддя, яке б здійснювалось високопрофесійним і неупередженим судом. Суд повинен стати головним знаряддям захисту і поновлення порушених прав людини. Причому особливо актуальним є забезпечення ефективної діяльності адміністративної юстиції як важливої ланки судочинства, що дає можливість громадянам без невиправданих обмежень захищати свої права та законні інтереси, що порушуються чиновниками державного апарату.

Серед найважливіших інноваційних завдань розвитку вітчизняної правової науки в цьому контексті необхідно відзначити такі.

Перш за все, нова адміністративно-правова доктрина передбачає суттєву зміну розуміння *суспільної (соціальної) цінності адміністративного права*. На противагу існуючому однобічному визначенню її переважним чином як “управлінського” права, ця галузь в сучасному європейському розумінні виступає основним регулятором гармонійних взаємостосунків між адміністрацією – суб’єктами виконавчої влади і місцевого самоврядування та громадянами. В основу нової адміністративно-правової доктрини має бути покладена протилежна, «людиноцентристська» – ідеологія, згідно з якою держава повинна «служити» інтересам громадян шляхом всебічного забезпечення пріоритету їхніх прав, свобод та законних інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації. Такий крок цілком відповідає загальній тенденції сучасного розвитку державно-правової науки та практики, згідно з якою сьогодні відбувається своєрідний *«людиноцентристський поворот» вітчизняного праводержавознавства*.

Важливим напрямом розвитку нової адміністративно-правової доктрини є переосмислення *принципів адміністративного права*. Адже у нас, за традицією, що склалася ще у радянський період, ці принципи адміністративного права сприймаються не як керівні настанови, а як щось суто декларативне та абстрактне. У радянський період адміністративне

право залишалося чи не єдиною галуззю, яка не мала власних правових принципів, а базувалася на принципах державного управління. Враховуючи, що у загальноприйнятому сенсі для державного управління головним є досягнення запланованих результатів владно-організаційного впливу на керовані об'єкти, а не прагнення до всебічного забезпечення пріоритету прав людини, стає зрозумілим, чому саме *завдяки своїм принципам адміністративне право в Європі однозначно орієнтоване на права та інтереси людей, забезпечення гарантій їхньої ефективної реалізації та захисту*, водночас як у нас – на потреби функціонування державного апарату управління, створення умов для «зручного» з точки зору чиновників адміністрування.

Принцип верховенства права разом з демократією та повагою прав і свобод людини і громадянина – це ключові, основоположні ціннісні орієнтири європейської доктрини праворозуміння. Його слід розглядати як періоджерело, основу реформування адміністративно-правової науки в Україні, запровадження принципів належного врядування та належного управління, які мають поєднати гідне місце в адміністративно-правовій доктрині та системі чинного законодавства України.

Виконавча влада в Україні зберігає державоцентристську ідеологію, за якою людина сприймається як «підвладний об'єкт», інтереси якого підпорядковані інтересам держави, потребам більш успішного функціонування державного управління. Тому єдино можливим шляхом забезпечення реалізації принципу верховенства права у сфері адміністративно-правового регулювання слід визнати *рішучий перехід до згадуваної раніше людиноцентристської ідеології*. Важливо наголосити, що покладений в її основу інститут прав людини мав би водночас змінити і форму власне державного управління, справляючи вагомий вплив на вітчизняну концепцію і практику творення сучасної системи управління в Україні.

При формуванні нової адміністративно-правової доктрини на засадах «людиноцентристської» ідеології першочергового значення набуває концептуальна позиція, що заперечує тлумачення *предмета регулювання адміністративного права* через призму відносин державного управління. Саме внаслідок цього в юридичній науці та практиці продовжує домінувати сприйняття адміністративного права винятково

як управлінського права. Насправді неупереджений аналіз переконує, що у сфері регулювання норм адміністративного права поширені не тільки управлінські, а й неуправлінські відносини, причому кількість останніх значно більша, ніж управлінських. Головна увага в адміністративно-правовій доктрині має бути приділена публічно-сервісним відносинам, оскільки йдеться про численні та різноманітні взаємини між суб'єктами публічної адміністрації і приватними особами.

Відповідно до існуючої «дихотомії» адміністративного права наступною концептуальною позицією нової адміністративно-правової доктрини має стати оновлена оцінка одного з ключових постулатів радянської юридичної науки – про визнання *домінуючим типом адміністративно-правового відношення так званого «владовідношення»*, яке здійснюється за схемою «влада – підпорядкування».

Для чіткого розуміння двостороннього характеру публічно-сервісних правовідносин важливою є саме дефініція «послуги». Адже вона гранично точно акцентує увагу на виконанні саме обов'язків держави перед приватними особами, спрямованих на юридичне оформлення умов, визначених необхідними для належної реалізації згаданими особами своїх прав та законних інтересів.

Наведені вище ключові концептуальні позиції реформування державного управління і впровадження нової української адміністративно-правової доктрини не вичерпують усіх важливих теоретичних проблем наближення вітчизняної галузі адміністративного права до стандартів, що панують нині у демократичних країнах світу. Проте саме розглянуті аспекти мають принципове методологічне значення для вироблення правильної стратегії подальшого реформування національного адміністративного права і від їх розуміння вирішальною мірою залежить розв'язання решти дискусійних питань у сфері адміністративної правотворчості та праворозуміння.

Надзвичайно важливим є також *врахування впливу євроінтеграційних процесів на розвиток цієї галузі права*. Адже входження України до європейського політичного, інформаційного, економічного і правового простору визначено стратегічним пріоритетом зовнішньої політики держави. Досягненню цієї мети має сприяти виконання Україною Копенгагенських та Мадридських критеріїв, що висуваються до країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу.

Загалом у сучасній науці державного управління та адміністративного права України активно формується своєрідний «євроінтеграційний» напрямок досліджень, основною метою яких є розроблення теоретико-методологічних і наукових засад адаптації доктринальних положень і нормативного масиву вітчизняного адміністративного законодавства до європейських принципів та стандартів. Однією з основних цілей реформування науки та галузі адміністративного права України є наближення до європейських стандартів діяльності публічної адміністрації.

Запровадження демократичних стандартів діяльності органів публічної адміністрації є однією з передумов розвитку в Україні правової держави, утвердження верховенства права, громадянського суспільства, забезпечення всебічної реалізації прав та свобод, законних інтересів громадян. Тому першочергового перегляду потребують існуючі взаємини між вітчизняними органами публічної адміністрації та громадянами. Безперечно важливого значення набуває перегляд ряду радянських стереотипів щодо ролі та місця людини у суспільстві, форм її участі у прийнятті рішень державними органами, формуванні державної політики та ін.

Належне урядування є обов'язковою характеристикою демократизації суспільства. Закріплення відповідних вимог у вітчизняному законодавстві відповідатиме меті загальної трансформації державних і правових інститутів відповідно до євроінтеграційних пріоритетів розвитку України. До стандартів належного врядування у працях європейських дослідників сьогодні зараховують: належне законодавство; законність; участь; прозорість процесу прийняття рішень; доступ до інформації; належна адміністрація; належний персонал; належний фінансовий та бюджетний менеджмент; ефективність; відповідальність та нагляд.

Розроблені міжнародними та європейськими регіональними організаціями принципи та стандарти належного урядування до цього часу не знайшли комплексного запровадження в актах державного управління та адміністративного законодавства України, що першочергово обумовлюється відсутністю концепції запровадження принципів та стандартів належного урядування у вітчизняній правовій системі.

У національних історичних та політико-правових дослідженнях переважно розглядається шлях розвитку споріднених з урядуванням концепцій (менеджеризму, адміністрування, управління тощо) у

передових країнах світу, що потребують подальшого вивчення та формулювання відповідних пропозицій і рекомендацій щодо використання у вітчизняному правовому регулюванні. Також необхідне подальше вивчення базових індикаторів (показників), за якими визначається ефективність окремих складових суб'єктами зовнішнього моніторингу окремих та середньозважених показників урядування.

Необхідність комплексного запровадження в Україні принципів належного урядування пояснюється тим, що на сучасному етапі розвитку європейської правової думки означена сукупність принципів визначається як один з найважливіших елементів принципу верховенства права. Принципи належного урядування перебувають у прямому зв'язку з основоположними принципами діяльності публічних адміністрацій, є родовими по відношенню до останніх та визначають особливості їх застосування в демократичній державі.

Складність запровадження в Україні принципів належного урядування зумовлюється, крім термінологічно-пізнавальних аспектів, рядом об'єктивно існуючих факторів, що перешкоджають цьому процесу: це високий рівень корупції, опір проведенню демократичних реформ, у т. ч. адміністративно-правового спрямування всередині апарату державного управління, застарілість поглядів та підходів до управління серед державних службовців і вчених; упереджене ставлення до пропонуванних моделей реформ.

Важливого значення набуває і поступове *запровадження концепції належної адміністрації* та системи однойменних принципів.

Розвиток концепцій належного урядування та належної адміністрації значно вплинув на формування наприкінці ХХ ст. так званого *Європейського адміністративного простору* – складної системи співробітництва публічних адміністрацій європейських держав, покликаної забезпечувати однакоvu реалізацію прав громадян та юридичних осіб, створених у межах Європейського Союзу, а також ефективно та якісне надання адміністративних послуг.

Для повноцінного утвердження демократичних засад державного управління адміністративно-правовий режим взаємин органів виконавчої влади і людини повинен виходити зі становища особи як такого суб'єкта, перед яким виконавча влада відповідальна за свою діяльність і має ґрунтуватися на *беззаперечному визнанні пріоритету прав людини*,

її законних інтересів, правомірності її потреб і очікувань від діяльності державних органів, їх посадових осіб. Реформуванню адміністративного права у зазначеному напрямі мають сприяти всі здійснювані в Україні заходи щодо покращення стану чинного адміністративного законодавства і загалом практики адміністративно-правового регулювання.

Завдання *подолання недооцінювання фахівцями ролі процедур у діяльності органів виконавчої влади, насамперед, у частині їх взаємостосунків з громадянами.* Відомо, що у чинному законодавстві саме процедурна частина (за винятком регулювання адміністративно-юрисдикційних проваджень) є найменш об'ємною і розвинутою. Адміністративні процедури покликані істотно сприяти підвищенню ефективності публічної влади, чіткому виконанню функцій і повноважень органів та посадових осіб. Але головне, що адміністративні процедури здатні забезпечити необхідну послідовність у реалізації громадянами своїх прав і законних інтересів та стати дієвим засобом протидії суб'єктивізму і свавіллю з боку державних службовців органів виконавчої влади.

Не випадково у більшості європейських країн існують відповідні кодифіковані акти, що містять детальну регламентацію цих процедур. Такі закони становлять серцевину адміністративного законодавства і саме вони визначають рівень демократичності діяльності публічної адміністрації в цих країнах. Натомість в Україні *застарілі стереотипи спрощеної юридичної регламентації процесуальних відносин у діяльності державного апарату* дуже стійкі навіть у середовищі фахівців. Багато хто з них і досі вважає, що вимоги до законодавчого врегулювання адміністративних процедур повинні бути значно «полегшеними» порівняно з правилами судового процесу. При цьому не береться до уваги, що вичерпне визначення законом раціонально організованих і демократичних за суттю процедур діяльності з адміністративного розгляду заяв і скарг, інших звернень приватних осіб є чи не єдиною реальною гарантією дотримання під час цього розгляду неупередженого, відповідального і прозорого ставлення державних службовців до правомірних вимог та інтересів зазначених осіб. Більше того, завдяки цим процедурам певною мірою «вирівнюються» правові позиції держави і людини в їх взаєминах на відміну від відносин «субординації», в яких перебувають державно-владні суб'єкти і громадяни. Подоланню зазначених стереотипів сприятиме прийняття розробленого проекту

Адміністративно-процедурного кодексу України, яким має бути передбачена детальна регламентація розгляду індивідуальних адміністративних справ за зверненнями фізичних і юридичних осіб, оскарження рішень, дій та бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб з питань реалізації прав і законних інтересів зазначених осіб.

Забезпечення європейських стандартів дотримання прав і свобод людини та громадянина пов'язане з необхідністю *прیدілення особливої уваги зворотньому зв'язку середовища і управління*. Один із випадків зворотнього зв'язку – коли керований об'єкт повідомляє про свої наміри або подає клопотання, а керуючий суб'єкт зобов'язаний відреагувати на них у певний спосіб. Такі зв'язки не обов'язково є реакцією на той чи інший управлінський вплив, а можуть виникнути незалежно від нього і мають не просто інформаційний, а управлінський характер.

Зворотні зв'язки забезпечують самостійність нижчих елементів, а також їхню здатність впливати на вищі. Окремі дослідники зазначають, що зворотні зв'язки характеризуються переважно як реакція на певний вплив, адже на перше місце в них висуваються моменти співробітництва, взаємодії, ініціативи знизу, сприйняття прямих зв'язків, їх результативності тощо. Однак є різновид і зворотніх зв'язків, у яких не тільки спостерігається реакція на управлінський вплив, а й постановка питання про його створення. Ці відносини можна розглядати окремо від субординаційних та координаційних зв'язків. Треба враховувати, що зміщення акцентів на прямі зв'язки може сприяти авторитарній бюрократизації державного управління і різкому зниженню його раціональності та ефективності, а на зворотні зв'язки – паралічу, розпаду управління, коли кожен рахується тільки із собою та вимагає реалізації тільки власного інтересу.

Сутність зворотніх зв'язків у взаєминах виконавчої влади і громадян полягає в тому, що, з одного боку, громадянам, як підвладним об'єктам, надаються права вимагати від суб'єктів виконавчої влади належної поведінки щодо реалізації прав і свобод громадян; з іншого – на зазначених суб'єктів громадянами покладаються чіткі обов'язки щодо неухильного виконання вищезгаданих вимог; водночас забезпечується суворий режим дотримання суб'єктами виконавчої влади взятих на себе обов'язків за допомогою засобів адміністративного оскарження їхніх актів і дій та судового захисту порушених цими актами або діями прав і свобод громадян.

Тим самим створюється якісно відмінний від колишнього адміністративно-правового режиму регулювання режим відносин між державою, її органами та посадовими особами і громадянами. Ця відмінність полягає в тому, що громадянин мав би стати в певному сенсі «рівноправним» учасником відносин з державою.

У таких відносинах, що складаються за схемою «орган виконавчої влади – орган виконавчої влади», зворотній вплив є правом або обов'язком керівного органу відносно керівного органу, який, у свою чергу, зобов'язаний відреагувати на такий вплив. Наприклад, нижчий орган виконавчої влади звертається до вищого органу виконавчої влади з пропозиціями, рекомендаціями, вимогами тощо, а обов'язком останнього є розгляд і прийняття рішення. Згадані відносини в системі органів виконавчої влади відрізняються від субординаційних відносин за такими ознаками, які дають змогу стверджувати їх відносну самостійність: при субординаційних відносинах управлінський вплив здійснюється керівним суб'єктом щодо керівного об'єкта, а в зворотних – навпаки; зворотні відносини можуть існувати і самостійно від субординаційних, адже їм не обов'язково має передувати управлінський вплив з боку керуючого суб'єкта; здійснення управлінського впливу в субординаційних відносинах є обов'язком керуючого суб'єкта, а в зворотних відносинах зворотній вплив може бути як правом керівного об'єкта, так і його обов'язком.

На відміну від відносин типу «орган виконавчої влади – орган виконавчої влади», у відносинах між органами виконавчої влади та громадянами останні не здійснюють управлінського впливу на органи виконавчої влади. Фактично йдеться не про конкретний різновид управлінських відносин, як це має місце у системі органів виконавчої влади, а про режим відносин органів влади з громадянами, які починають відігравати «не другорядну» роль.

Залучення громадян до процесу державного управління завжди розглядалося вітчизняною наукою адміністративного права як важлива складова «активного» адміністративно-правового статусу громадянина. Режим зворотніх зв'язків перебуває в основі надання органами виконавчої влади адміністративних послуг громадянам, відкритості діяльності органів виконавчої влади тощо.

Варто враховувати, що запровадження режиму зворотніх зв'язків середовища й управління залежить від наявності відповідної

нормативної бази. Потребує якнайшвидшого доопрацювання та прийняття проекту закону, що визначає правовий статус центральних органів виконавчої влади, а поширення зворотних зв'язків у практиці взаємовідносин органів виконавчої влади з громадянами має здійснюватися шляхом урахування таких зв'язків у нормативно-правових актах, що регулюють реалізацію громадянами їх прав та свобод.

Важливою проблемою також є тенденція росту *проявів корупції у різних сферах суспільних відносин*. Для протидії корупції потрібно вжити ряд заходів: використання економічних і політичних важелів впливу, послідовне і системне проведення адміністративної реформи, де особлива увага приділятиметься виваженій кадровій політиці поряд із реформуванням усієї системи державної служби. У заходах протидії корупції необхідно використати механізми громадянського суспільства, виведення його зі стану інертності, соціальної байдужості до долі країни.

Слід використати політико-ідеологічні, правовиховні, моральні, інформаційні заходи. Це, зокрема, просвітницька діяльність з метою усвідомлення суспільством шкоди, яку завдає корупція; розуміння тими, хто чинить протиправні діяння, і тими, проти кого вони спрямовані; та загрози, яку корупція становить для національної безпеки; правове виховання громадян. Широка інформаційна підтримка антикорупційних заходів, роз'яснення та публікація матеріалів на цю тему повинні бути в центрі уваги структур, завданням яких є протидія корупції. Необхідно проводити соціологічні дослідження про стан корумпованості в різних сферах, окремих державних структурах і корупційні діяння окремих посадових осіб та доводити їх результати до відома широкого загалу. Слід залучати до цієї роботи аналітичні центри з постійним інформуванням про застосування антикорупційних заходів та їх ефективність. І хоча така робота в Україні певною мірою проводиться, однак позитивних результатів її не спостерігається. Навпаки, процес корумпованості у владних структурах продовжується. Тому необхідні системність, послідовність та наполегливість усього суспільства для боротьби з цим явищем.

Для вирішення наявних *проблем правового регулювання державно-службових відносин в Україні* та впровадження у вітчизняну практику європейського досвіду правового регулювання державної служби важливе значення має визначення пріоритетних напрямів розвитку законодавства про державну службу.

Одним із ключових напрямів адміністративної реформи в Україні є реформування інституту державної служби. Основною метою реформи має стати впровадження у повсякденну практику діяльності вітчизняних державних службовців європейських стандартів урядування та обслуговування громадян, а також формування високоефективного та професійного корпусу державних службовців – чиновників. У межах реалізації цих стандартів на державних службовців мають бути покладені завдання аналізу та вироблення урядової політики, забезпечення реалізації затвердженої політики, у тому числі розроблення проектів нормативних актів, управління публічними фінансами, надання публічних послуг, щоденне адміністративне обслуговування приватних осіб.

Першим напрямом упровадження в Україні європейської системи організації державної служби є визнання державної служби публічно-правовим інститутом та регулювання всіх відносин, що виникають у державно-службовій сфері, спеціальним законодавством про державну службу на засадах публічного права. Наразі необхідність непоширення трудового законодавства на державних службовців з метою забезпечення відповідного правового захисту та професійності державної служби підтримують в Україні більшість фахівців-правників.

Розмежування публічно-правового та приватно-правового регулювання державної служби в європейських країнах характеризується поділом державних службовців за їх правовим статусом на функціонерів (наділених адміністративно-владними повноваженнями) та нефункціонерів (просто найманих працівників органів публічної адміністрації). У зв'язку з цим пропонується розмежувати політичні та адміністративні посади в органах виконавчої влади. Необхідно на законодавчому рівні чітко встановити, що на політиків не поширюється законодавство про державну службу та передбачити спеціальне правове регулювання діяльності осіб на так званих політичних посадах. Крім того, від державних службовців слід відмежувати працівників патронатних служб.

Потребує вдосконалення система управління державною службою. Для цього слід посилити роль Кабінету Міністрів України, спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань державної служби, його територіальних підрозділів у реалізації державної політики, забезпеченні дотримання законодавства в цій сфері. Доцільно запровадити в органах державної влади єдині стандарти якості

державної служби, вдосконалити порядок взаємодії цього органу з іншими державними структурами, їх кадровими службами.

Окремим напрямом розвитку державної служби є забезпечення конкурсності, об'єктивності, прозорості і гласності під час прийняття на державну службу та кар'єрному зростанні. Для цього необхідно вдосконалити порядок проходження державної служби, зокрема прийняття на державну службу та просування державних службовців по службі, їх ротатії відповідно до інтересів держави з урахуванням рівня кваліфікації, ділових та моральних якостей державних службовців, їхніх професійних досягнень, а також володіння практичними навичками, необхідними для роботи на певній посаді.

Також важливо запровадити *стандарти професійної етики державних службовців та встановити форми контролю за дотриманням цих стандартів*. Це дасть змогу запровадити принципово новий тип взаємин між громадянами і державними службовцями, основою яких є пріоритет прав і свобод людини, повага до особистості, висока культура спілкування. Водночас внутрішній та зовнішній контроль за дотриманням державними службовцями етичних стандартів поведінки сприятиме підвищенню адміністративної культури державних службовців, удосконаленню управлінської діяльності, запобігатиме проявам корупції та протекціонізму та допоможе змінити негативний імідж державної служби в громадській думці.

Політичні, соціальні та гуманітарні аспекти становлення нової культури управління вимагають звернення уваги на два фундаментальних парадокси, що характеризують процеси суспільно-політичних трансформацій в Україні та на східноєвропейських теренах загалом:

– нові політичні та управлінські структури, а також відповідні демократичним нормам способи поведінки провідних суб'єктів суспільно-політичного життя мають запроваджуватися немовби шляхом плану, нав'язаного згори, оскільки вони не можуть базуватися на попередній соціальній структурі та політичній культурі;

– не тільки механізми соціальної організації й усталені інституціалізовані орієнтаційні дії, а й значний обсяг економічного та адміністративного потенціалу фактично є продуктом попереднього радянського розвитку. Зміни в соціальній структурі та запровадження нових інституцій мають розглядатися на тлі, де елементи соціалістичного

запасу знань застосовуватимуться і як засіб боротьби з аномією, спричиненою руйнацією попередньої соціальної структури.

Унаслідок вказаних проблем в українській політичній культурі мають вираження істотні розбіжності між наявною управлінською практикою та тим політичним і економічним середовищем, в якому їх доводиться застосовувати. Безпосередньо це негативно позначилося на якості культури управління, від якої очікували принципово нових підходів щодо керування суспільними процесами.

Разом із розпадом СРСР змінювалися колишні механізми рекрутування і підготовки управлінських еліт. Тому нові держави опинилися перед проблемою пошуків нових форм залучення кадрів до управлінського апарату. Оскільки оновлення цих форм відбувалося надзвичайно повільно, визначальною для формування нової еліти постсоціалістичних країн стала особиста відданість. Нові функціональні еліти були рекрутовані завдяки неформальним відносинам, що існували в мережах, до яких належали посадовці, які формували власні команди прихильників.

Враховуючи практичну неможливість того, що всі члени таких мереж матимуть достатню кваліфікацію для виконання нових завдань, виникла ситуація, коли некваліфіковані працівники обіймали свої посади завдяки існуючим взаєминам лояльності. Ця ситуація водночас сприяла відокремленню та дистанціюванню від управління кваліфікованих працівників через їхню неналежність до відповідних мереж. Наслідком цього став розкол усередині управлінської сфери і його політизація за корпоративною ознакою. Це позначилося на «відтоці» значної частини потенційних держуправлінців у сферу корпоративного управління, яка є альтернативною сферою зайнятості управлінських кадрів, значно меншою мірою ґрунтованою на професійних навичках і культурі попередньої доби.

Отже, формування управлінського класу держави значною мірою відбувалося не за принципом професійної кваліфікації, а на ґрунті особистої відданості певній групі інтересів. Кінцевим наслідком стало копіювання зразків рекрутування і залучення кадрів, які були типовими для старої номенклатури. До того ж перехідні еліти виявилися неспроможними сформулювати нову легітимацію як нові функціональні еліти, оскільки їх стиль рекрутування та їх діяльність не підпадали під критерії професійності та компетенції, зорієнтовані на широку громадськість.

Наразі сьогодні виокремлюють принаймні два типових напрями діяльності, які перехідні еліти використовують під час своєї трансформації у функціональні еліти:

1. Перехідні еліти можуть спробувати вирішити проблеми своєї легітимації, застосувавши схему моральної легітимації, тобто консолідуючи свою репутацію як ціннісних еліт. Це передбачає застосування простих схем суджень відповідно до існуючих моральних зразків, що дає змогу відновити у громадян звичні очікування, які виникли за попередніх часів і побудовані навколо подвійної моралі солідаризації проти «ворогів». Такий спосіб легітимації отримує вираження в популістських гаслах, поширених на всьому постсоціалістичному просторі.

2. Перехідні еліти можуть повністю присвятити себе ролі функціональної еліти. У цій ситуації легітимація їхньої влади ґрунтуватиметься на специфічних управлінських досягненнях, які має оцінювати широкий загальний громадський згідно з узвичаєними очікуваннями та нормами попередньої доби. Проте в цій ситуації існує спокуса прийняти авторитарну лінію керівництва, властиву радянському управлінню, як компенсацію за брак компетенції.

Очевидно, на українських теренах знайшли відображення обидві стратегії поведінки перехідних еліт. Визначальним для вибору тієї чи іншої стратегії стала причетність або непричетність до певних політичних корпусів, доступ або відсутність доступу до відповідних функціональних посад. До того ж вибір стратегії легітимації значною мірою залежав і від можливостей або неможливостей реанімувати звичні для радянської доби експектації громадян. У цьому разі визначальною стала регіональна прив'язка, а також властивості (соціо-, етнокультурні, гендерні, вікові тощо) верств населення, на які була спрямована ця стратегія.

Унаслідок цього на шляху становлення нової культури управління виник з рядом перешкод, пов'язаних із дезінтеграцією корпусу колишніх еліт і незмінністю наявних управлінських знань, умінь і навичок. Для радянської політичної культури не було властивим виправдовувати свої рішення. Сьогодні ж влада просто змушена відійти від абсолютистської зверхності й безвідповідальності та перейти до більш зваженої публічної політики, спрямованої на виправдання, обґрунтування і пояснення власних рішень. Присутність в інформаційному просторі непідконтрольних державі агентів публічної політики, що ставлять під сумнів

легітимність політичних і управлінських рішень шляхом викриттям зловживань державною владою, змушує її до більш адекватної і прозорої політики регулювання суспільними процесами. Небезпечним є те, що в публічному просторі переважає позиціонування інтересів тих політичних корпусів, які непідконтрольні широким верствам громадськості та схильні до технологічної маніпуляції громадською думкою з метою симулювання представництва інтересів громадян.

Разом з тим становлення нової, адекватної сьогоденню культури управління передбачає перегляд усталених підходів у цій сфері, що знайшло відображення у ряді адміністративних реформ, спричинених потребою вдосконалення управлінської сфери держави в країнах розвинутої демократії. Загальний напрям змін, що відбулися в цій сфері, пов'язаний з відмовою від ряду традиційних поглядів і в управління нових механізмів, норм і установок. Передусім переглядалися взаємини між державним службовцем і громадянином. Помітно зросла службова функція держави наголошення на тому, що функцією держави є надання адміністративних та інших послуг населенню. Акцент на ринкових принципах, властивий новому державному менеджменту, доповнився ідеєю необхідності його узгодження з демократичними принципами, тобто економічна ефективність мала узгоджуватися із соціальною справедливістю. Це, власне, і вплинуло на появу концепції *governance*.

Сьогодні виокремлюють кілька підходів щодо тлумачення терміну *governance*. У найзагальнішому значенні цей термін означає спосіб, завдяки якому здійснюється управління економічним і соціальним розвитком країни. Документи «Програми розвитку» ООН підкреслюють інше значення цього терміну: *governance* можна розглядати як практику економічної, політичної та адміністративної влади щодо управління справами держави на всіх рівнях. Це поняття поєднує механізми, процеси та інституції, завдяки яким громадяни і групи виражають свої інтереси, реалізують свої права, виконують обов'язки і балансують між відмінностями (*Good Governance and Sustainable Human Development// Governance for Sustainable Human Development. A UNDP Policy Document. – 2002 – [http:// magnet. undp. org](http://magnet.undp.org)*).

До ключових характеристик цього способу управління відносять:
– участь – усі громадяни мають право голосу в прийнятті рішень прямо чи опосередковано через легітимні інституції, що репрезентують

їхні інтереси; така участь ґрунтується на свободі асоціацій і слова, а також на здатності до конструктивного діалогу;

- верховенство права – чесність і об'єктивність правових структур;
- прозорість – свобода обігу інформації, її повнота і доступність для всіх, хто в ній зацікавлений;

- чутливість – усі інституції реагують на потреби громадян;
- орієнтація на консенсус – збереження балансу інтересів для досягнення широкого консенсусу з питань про те, що саме відповідає потребам групи і як цього досягти;

- справедливість – усі громадяни мають можливість покращити свій добробут;

- результативність і дієвість – максимально ефективно використання ресурсів для задоволення потреб громадян;

- підзвітність – уряд, приватний бізнес і структури громадянського суспільства підзвітні громадськості та інституційним носіям прав;

- стратегічне бачення – лідери і громадськість виходять з довгострокових перспектив управління і розвитку особистості і чітко уявляють ті заходи, які необхідні для їх реалізації.

Концепція *governance* наголошує на здатності та необхідності налагодження державою нових форм управління, що має підвищити загальну керованість суспільних процесів. Принциповою відмінністю цієї концепції є те, що держава в ній не розглядається домінантним суб'єктом суспільно-політичного життя, підкреслюється – ні держава сама по собі, ні інституції громадянського суспільства без підтримки держави не здатні створити дієвий механізм для вирішення суспільних проблем.

Таким чином, загальний сенс концепції *governance* полягає в тому, що державне управління втрачає колишню жорсткість, деталізованість та регламентованість. Воно потребує налагодження горизонтальних зв'язків між державними установами, асоціаціями громадянського суспільства і бізнесовими структурами. На відміну від звичайного адміністрування, за якою єдиним джерелом прийняття рішень виступає керівництво, та від ринкової моделі, в якій наголошення на торговельних моделях прийняття рішень як наслідок передбачає досягнення максимальної вигоди для учасників, концепція державного врядування (*governance*) наголошує на переговорному процесі між зацікавленими в тому чи іншому рішенні учасниками задля ефективного задоволення суспільних потреб шляхом виро-

блення соціально значущих рішень. Унаслідок цього головними параметрами державного врядування є згода і договір. В адміністративному аспекті наголоси зміщуються від права і регламенту в бік норм, колективних рекомендацій та моральних угод.

Міжорганізаційні мережі нового публічного управління відрізняються від внутрішньоорганізаційних мереж бюрократичних ієрархій, в яких відносини між суб'єктами залежать від управлінської структури, значно більшим ступенем довіри і співробітництва, хоча від конфліктів під час точної роботи вони не забезпечені. Головні постулати співробітництва такі:

а) всі суб'єкти, залучені до управління, мають спільні завдання і не переслідують приватних інтересів;

б) суб'єкти обмінюються ресурсами, значення яких не є наперед визначеним, а визначається під час обміну, а тому моральна підтримка стає важливим ресурсом під час прийняття рішень;

в) налагодження співробітництва – складний процес, що передбачає взаємодію між різними суб'єктами, які володіють власними ресурсами.

На відміну від контрактної моделі, за якої головним суб'єктом є адміністрація, співробітництво потребує вироблення спільної платформи взаємодії зі спільними ризиками та відповідальністю за одержані результати.

Отже, становлення нової культури управління потребує розроблення та запровадження заходів, розрахованих не тільки на перерозподіл наявних владних повноважень у межах бюрократичної структури, але і на розширення кола учасників розроблення управлінських рішень. Марними і недалекоглядними виявляються сподівання на те, що підвищення якості управління залежить від простого оновлення політичних і управлінських еліт. Враховуючи те, що професійна компетенція нових управлінських еліт формувалася за умов, далеких від ідеальних (1990-ті – початок 2000 рр.), просте вікове оновлення не гарантує позитивних змін в управлінській культурі. Навпаки, бажані зміни уможливаються завдяки цілеспрямованому реформуванню як самої системи управління, так і способів підготовки управлінських кадрів. На порядку денному стоїть ряд реформ, від проведення яких залежить загальна здатність державної влади реалізовувати будь-яку державну політику. Це стосується реформи місцевого самоврядування та реформування державної служби, спрямованих на реорганізацію управлінських механізмів та на підвищення підзвітності управлінців, відкритості й прозорості процедур прийняття управлінських рішень тощо.

5.6. Активізація діалогу між владою та суспільством. Механізми вивчення і врахування громадської думки в державному управлінні

Демократичний поступ українського суспільства передбачає не тільки проведення прозорих виборів органів державної влади в центрі та на місцях, але і постійного діалогу між обраною владою та суспільством. Такий діалог включає як свободу засобів масової інформації, публічні дискусії, так і використання масових та експертних соціологічних опитувань громадян.

За роки незалежності України органи державної влади за умов інтенсивного розвитку прикладних соціологічних опитувань у країні так і не стали одним з основних замовників та користувачів таких опитувань. Єдине масове соціологічне опитування на замовлення Президента України, проведене в 2003 р. чотирма соціологічними фірмами, стосувалось кон'юнктурної проблеми «просування» у масовій свідомості деяких положень запропонованої ним політичної та конституційної реформи. Та і його результати мало враховувалися під час подальшого редагування конституційних змін. Несистемні соціологічні опитування на замовлення Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств узагалі стосуються другорядних тем і проблем, а не пріоритетних завдань українського суспільства.

За умов, коли органи влади практично не замовляють і не фінансують систематичних моніторингових досліджень масової свідомості громадян України, такі дослідження часто контролюють найбільші політичні сили – партії та блоки. У результаті ці дослідження політизуються та використовуються в інтересах окремих політико-корпоративних груп, бо з одного боку, окремі політичні сили не зацікавлені в систематичному і об'єктивному вивченні масової свідомості громадян та громадської думки, а тільки в аналізі її окремих фрагментів, що відповідають інтересам цих партій та блоків у боротьбі за голоси виборців, а, з другого – політичні сили не шукають шляхів ефективного вирішення нагальних соціальних та політичних проблем суспільства, враховуючи наукові дослідження інтересів різних груп та громадську думку, фактично паразитуючи на виявленні «міфів» масової свідомості громадян щодо вирішення складних політичних та соціально-економічних проблем суспільства.

Політичні сили, замовники соціологічних опитувань, зацікавлені у виявленні будь-яких преференцій масової свідомості громадян, які підтримуються чи не підтримуються абсолютною більшістю громадян, незалежно від того, правильні вони чи хибні. Мета одна – гучно заявити напередодні виборів, що їх політична сила нібито теж поділяє позицію цієї більшості, розраховуючи на їх підтримку на виборах.

За цього відбувається підміна понять – часто хибні преференції громадян щодо складних питань геополітичного вибору України, депутатської недоторканності, чисельності депутатського корпусу, смертної кари, статусу мов, виборів Президента та керівників регіональної влади (губернаторів, мерів, керівників районних адміністрацій) тощо видаються за дослідження громадської думки, на яких паразитують політики і політичні сили для отримання влади. Адже громадська думка є «священною коровою» демократії, проти якої публічно не виступає жодна з провідних політичних сил країни.

Але громадська думка не арифметична сума відповідей респондентів на будь-які запитання соціологів, а складний суспільний феномен, що відображає думки інформованої, зацікавленої та компетентної в певних питаннях частини громадян.

Її можна досліджувати, відфільтровуючи «порожні відповіді» тих, хто не цікавиться цією проблемою взагалі, не компетентний у ній, не має власної позиції щодо цього питання, а головне – відсіявши за допомогою питань-фільтрів усе, що не стосується справи.

Такі складні дослідження із соціальних, соціокультурних та політичних проблем розвитку суспільства можуть проводити тільки наукові соціологічні інститути на замовлення не партійних чи корпоративних структур, а органів державної влади. Без таких системних досліджень, які будуть уплетені в процес прийняття найважливіших рішень з питань політичної, соціальної та освітньої реформи в Україні, неможливо покращити діалог влади і суспільства, реально, а не декларативно враховувати громадську думку під час прийняття стратегічних державних рішень.

5.7. Розвиток інститутів громадянського суспільства. Удосконалення інфраструктури участі громадян у вирішенні суспільних проблем

Аналіз взаємозв'язку демократичної, правової держави і громадянського суспільства дає змогу зробити висновок про те, що останнє неможливе як без певної його автономії (адже навіть розвинуті демократії можуть деградувати до авторитарного стану, якщо уряд та парламентська більшість намагатимуться контролювати всі аспекти суспільного життя, і громадяни втратять інтерес до політичного та суспільного життя), так і поза такою системою політичної участі, яка б не підривала саму політичну систему. Інакше кажучи, різні елементи громадянського суспільства повинні домагатися такого політико-правового статусу, який би не допускав їх підпорядкування державним органам, але водночас не суперечив би праву цих органів на здійснення владних повноважень та на їх роль «гаранта миру і арбітра основних інтересів». Тобто добровільні асоціації, організації профспілок та різноманітні об'єднання громадян, як складові громадянського суспільства, мають отримати суспільне визнання і самовираження через різноманітні легітимні канали політичної участі, що забезпечуються демократичною, правовою державою.

Громадянське суспільство стає базисом демократичної, правової держави лише в тому випадку, коли його інтереси та інтереси держави становлять єдність протилежностей, що ґрунтуються на принципах позитивної критики та соціального партнерства. Тобто демократична, правова держава покликана створювати умови для розв'язання суперечностей між загальнодержавним інтересом та інтересами різних суб'єктів громадянського суспільства. Разом з тим у процесі діяльності політичних партій, громадських об'єднань, засобів масової інформації, асоціацій тощо інтереси громадянського суспільства повинні трансформуватися в інтереси держави. Необхідність такого теоретико-концептуального та практично-правового зв'язку між громадянським суспільством і державною владою зумовлена тим, що навіть демократична держава не здатна постійно адекватно відображати всю повноту суспільних інтересів. Тільки громадянське суспільство в особі самодіяльних громадських організацій, партій, рухів може вчасно виявляти назрілі потреби та ініціювати необхідні правові, політичні та соціальні зміни.

Демократія, як основа державного управління, набуває сили лише там, де існує спільність інтересів та фундаментальних цінностей, які поділяються більшістю громадянського суспільства. Фактично меншість погоджується на тимчасове правління більшості не лише тому, що вона сподівається колись стати більшістю, тому що певні загальні інтереси, права і свободи домінують над вузькогруповими. Саме це забезпечує життєздатність демократичного правління, оскільки відсутність суспільної злагоди істотно перешкоджає реалізації демократичних принципів і полегшує спроби злочинно-корумпованих угруповань використовувати нестабільну ситуацію для ведення політичної боротьби у своїх корисливих вузькокорпоративних чи бізнесових цілях. Тому занепад демократії настає тоді, коли розпадається єдність цінностей у громадянському суспільстві, коли не існує загальної згоди щодо основних принципів і завдань, коли окремі політичні партії чи інші сегменти громадянського суспільства намагаються не так співпрацювати з державою, як самі прагнуть стати нею.

Наявність вільно сформованої підтримки громадянським суспільством існуючого політичного режиму зумовлює саму можливість його функціонування як демократичного, оскільки така підтримка з боку громадянського суспільства дає змогу зберегти стабільність демократичного державного устрою та бажаний напрям соціально-політичного і правового розвитку, застерігаючи державу та її органи від спокуси абсолютизації повноважень та централізованих форм управління, застосування репресивних методів. Особливого значення інститути громадянського суспільства набувають за умов зниження авторитету і довіри до офіційних представників влади, політичної кризи і нестабільності, недовіри до інститутів демократії і спроб певних політичних сил дестабілізувати ситуацію в Україні. Водночас структури громадянського суспільства, що діють у визначеному правовому полі та вирізняються правовою культурою, є ефективним запобіжником проти екстремістських, деструктивних сил.

Демократизм політичної системи та ступінь зрілості громадянського суспільства прямо пропорційні інтенсивності взаємодії між ними, оскільки завдяки громадянському суспільству органи державного управління та центри ухвалення рішень набувають сталих зв'язків із життєвими інтересами громадян, відповідно до яких вносяться корективи в систему ухвалення та виконання рішень, а розгалужена мережа

громадських організацій, які репрезентують безмежний плюралізм приватних інтересів, отримує завдяки демократичним правовим інститутам можливість вивільнення з-під влади корпоративізму і перетворення на повноцінне громадянське суспільство, що ефективно функціонує. Обмеження політичного простору для діяльності неурядових організацій (НУО) обмежує і власний політичний та економічний розвиток суспільства. Сильна країна турбується про розвиток незалежних організацій, а держава, яка прагне контролювати все з центру, стає дедалі слабшою. У сучасному світі держава стикається з такими проблемами, вирішити які самотійно їй не під силу. Тому і виникає потреба у допомозі з боку структур громадянського суспільства для спільного вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем.

Майбутнє держави безпосередньо залежить від ступеня розвитку інститутів громадянського суспільства. В Україні структури громадянського суспільства репрезентовані НУО, асоціаціями, групами та клубами за інтересами, культурними й національними осередками, земляцтвами, б'єднаннями різного рівня – національного, регіонального, місцевого, а також національними відділеннями й представництвами міжнародних організацій та рухів. Вони, зокрема, охоплюють такі напрями: охорона природи й збереження довкілля, збереження культурної й історичної спадщини, права людини, свобода слова, проблеми гендеру, протидія насильству й торгівлі людьми, вільний доступ до освіти, правосуддя, здоровий спосіб життя, самодопомога, толерантність, об'єднання людей з особливими потребами тощо. Структури громадянського суспільства також визначають як «третій сектор». Характерною рисою всіх структур громадянського суспільства є те, що вони створюють певне середовище, в якому активні громадяни діють відповідно до своїх устремлінь, розвивають власний досвід і досягають певних цілей.

За своєю структурою НУО найбільш наближені до моделі горизонтальних відносин неформального та напівформального типу, які є однією з основ постіндустріального суспільства, а їхня діяльність ґрунтується на таких принципах, як довіра, що лежить в основі суспільних дій і політичної співпраці, де значна роль належить неформальним правилам і практикам; спільні норми й цінності; вертикальні взаємодії з інституціями різного типу. З огляду на зростання важливості знань та освіти для нового типу суспільства та підтверджену ефективність

діяльності НУО у цих сферах порівняно з державними органами якості громадянського суспільства визначатиме успішність держави у XXI ст.

Громадські організації – важливе джерело надання соціальних послуг громадянам. Спектр соціальних послуг, що їх забезпечують НУО, охоплює такі соціальні сфери, як вирішення проблем щодо подолання бідності, забезпечення прав інвалідів, робота з дітьми та молоддю, допомога сім'ям, що мають дітей-інвалідів, або неповним сім'ям, профілактика негативних явищ серед молоді, протидія епідемії ВІЛ/СНІД, туберкульозу, робота з бездомними та безпритульними, захист психічного здоров'я тощо.

Неурядові організації також виконують функцію громадського контролю. Саме вони здійснюють постійний незалежний моніторинг за діяльністю влади й дотриманням прав людини як незалежних спостерігачів під час парламентських та президентських виборів, так і шляхом участі у громадських радах при органах виконавчої влади.

На початку свого становлення перебуває волонтерський рух. Кількість волонтерських організацій досить незначна, немає також законодавства, яке б визначало основні напрями волонтерської діяльності та форми її державної підтримки, особливий правовий статус волонтерів, джерела фінансування волонтерської діяльності.

Особливе місце в громадянському суспільстві посідають благодійні організації, які можуть ставати швидким і ефективним джерелом адресної допомоги людям з особливими потребами, або проміжною чи тимчасовою ланкою між людьми, які потребують допомоги, та державними органами, які цю допомогу мають надавати. Вони є тими посередниками, які спроможні надавати адресну добродійну допомогу саме тій людині, яка цього потребує.

Можна констатувати завершення етапу формування благодійних організацій громадського сектору, про що свідчить наявність відповідної законодавчої бази, яка регулює благодійну діяльність у країні; значна кількість зареєстрованих благодійних організацій – 1029, збільшення проявів та обсягів благодійної допомоги як з боку пересічних громадян, так і з боку комерційних компаній. Крім того, з 2006 р. в Україні наявні всі основні типи благодійних організацій, які у міжнародній практиці утворюють основу сектору організованої філантропії, а саме: приватні, корпоративні та операційні благодійні фонди, а також

фонди громад. Однак на сьогодні благодійні організації стикаються з багатьма проблемами та труднощами, серед яких основні такі: недостатня законодавча база, брак у країні стандартів для здійснення добровільної діяльності, відсутність економічних стимулів для заохочення благодійників, обмежені матеріальні ресурси для підтримки повсякденної діяльності організацій, недостатній рівень поінформованості громадськості про сутність і мету благодійництва, низький рівень довіри громадськості до благодійництва, відсутність кваліфікованих співробітників у благодійних організаціях.

Що стосується законодавчого забезпечення діяльності НУО, то тут слід констатувати лише незначні позитивні зрушення. До найважливіших позитивних змін належить ухвалення Кабінетом Міністрів України порядку громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, що є більш практичною формою взаємодії, порівняно з участю НУО у консультативно-дорадчих органах, висновки і рекомендації яких не мають обов'язкового характеру. Закріплено вимогу щодо обов'язкової наявності експертизи організаціями роботодавців і профспілками окремих органів виконавчої влади з питань праці і соціальної політики. Разом із впровадженням електронних звернень до органів виконавчої влади та систем контролю якості в цих органах можна очікувати більшої прозорості в їх взаємодії з НУО.

Однак у чинному законодавстві є певні недоліки і прогалини, що гальмують розвиток інститутів громадянського суспільства. По-перше, це стосується процедури реєстрації НУО, окремі з яких підлягають подвійній реєстрації органами юстиції і державними реєстраторами, що збільшує фактичну тривалість реєстрації благодійних організацій до 3,5–4-х місяців. Проект Закону України «Про об'єднання громадян» (нова редакція) досі не пройшов процедури першого читання, хоча містить ряд позитивних моментів: передбачає скасування обов'язкових вимог до надання територіального статусу громадським організаціям, скасовує обмеження щодо реалізації права іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, на свободу об'єднання в громадські організації.

По-друге, українське законодавство не сприяє економічній діяльності неприбуткових недержавних організацій. Так, громадська організація не може напряму займатися господарською діяльністю, а лише через

госпрозрахункове підприємство (згідно з чинним Законом «Про об'єднання громадян»). Створені таким чином підприємства втрачають статус неприбуткових і зобов'язані вносити до бюджету платежі у порядку і розмірах, передбачених законодавством. Більшість українських НУО не мають досвіду господарської діяльності, правила та процедури, які діють у комерційному секторі, поки що мало відомі та зрозумілі більшості з них.

Вирішальним у побудові відносин між державою та недержавними організаціями має стати замовлення послуг у незалежних надавачів на умовах договорів, оскільки громадські організації здатні надавати певні послуги на безоплатній основі або за нижчі ціни, аніж комерційний сектор. Це дає змогу оптимізувати людські ресурси, економити адміністративні, фінансові ресурси та перейти у державному управлінні до проектної моделі діяльності для виконання певних завдань. Проектні групи формуються із спеціалістів у даній сфері й припиняють свою діяльність після завершення проекту, що дає змогу економити на адміністративних витратах. З огляду на це, важливим є, насамперед, здійснення кроків у напрямі сприятливого нормативно-правового закріплення права некомерційного сектору провадити економічну діяльність з надання суспільно важливих послуг, зобов'язань місцевих органів влади замовляти й купувати послуги у НУО, преференцій для закупівлі суспільно корисних послуг у НУО та механізмів їх інституційного захисту.

Щодо експертних послуг Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. дає право місцевій владі залучати недержавні організації до виконання місцевих соціальних програм і самостійно визначати зміст програм та виконавців. Однак фінансування такої діяльності на контрактній основі не є обов'язковою та реальною практикою. Ініціаторами в таких відносинах є НУО, а не місцеві органи, до функцій яких належать визначення пріоритетів соціальних програм відповідно до потреб регіону та організація соціального замовлення. Останнім часом НУО не захищені у праві займати приміщення, в яких надаються суспільно важливі послуги. Фактично НУО поставлено в умови рівної конкуренції з бізнесом та владою за збереження приміщень при відсутності належної фінансової бази та підтримки зацікавлених представників у місцевих органах влади.

Для полегшення діяльності НУО у сфері надання соціальних послуг потрібно внести зміни до Закону України «Про соціальні

послуги», спрямовані на зміну підходу до класифікації соціальних послуг і визначення їх відповідно до міжнародного й національного соціального законодавства та практики. Як результат види соціальних послуг цього Закону повинні кореспондуватися зі спеціальними законами щодо соціального захисту окремих груп громадян (осіб похилого віку, інвалідів, дітей-сиріт, дітей, які постраждали від насильства в сім'ї, бездомних громадян і безпритульних дітей, осіб, які постраждали від торгівлі людьми, осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк тощо). Для більшості цих послуг існують стандарти та типові бюджети, спираючись на які можна встановлювати тарифи. Також слід переглянути доцільність ліцензування тих, хто надає соціальні послуги, та визначити перелік послуг, що підлягають ліцензуванню.

Важлива запорука ефективної діяльності НУО та розвитку громадянського суспільства – полегшення доступу громадян до інформації. Уже давно на розгляді Верховної Ради України перебуває проект закону «Про доступ до публічної інформації», який передбачає: порядок реалізації права на доступ громадян до інформації; визначення поняття службової таємниці та критеріїв віднесення інформації до такої категорії, порядок доступу до службової таємниці; визначення підстав для встановлення плати за надання інформації за запитом; встановлення відповідальності посадових осіб за порушення вимог щодо доступу до інформації.

Вагомим чинником активізації громадянського суспільства та підвищенню його ефективності має сприяти Оргуська Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, яку Україна ратифікувала в липні 1999 р. На жаль, за 10 років, що минули з часу ратифікації, цей документ не став дієвим інструментом впливу на владу з боку громадськості, з одного боку, та реагування владних структур на запити суспільства, – з іншого.

Удосконаленню інфраструктури участі громадян у вирішенні суспільних проблем сприятиме прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення», який передбачає розроблення належного правового механізму реалізації громадянами своїх конституційних прав на участь в управлінні державними справами та вирішенні питань місцевого значення.

Зокрема, для поліпшення взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськістю перші проводять в установленому порядку консультації з громадськістю; сприяють проведенню громадської експертизи діяльності органів місцевого самоврядування; систематично інформують громадськість про свою діяльність, зокрема про підготовку, прийняття та виконання рішень. Питання, що стосуються трудових відносин або соціального захисту громадян, розглядаються органами місцевого самоврядування з урахуванням пропозицій професійних спілок та їх об'єднань. Для координації заходів у цій сфері при органах місцевого самоврядування можуть утворюватися громадські ради, інші консультативно-дорадчі органи, які здійснюють свою діяльність на засадах добровільності, рівноправності їх членів та відкритості.

Отже, рівень розвитку інститутів громадянського суспільства – один із визначальних чинників стабільності розвитку сучасної демократичної держави, запобіжник виникнення деструктивних процесів у суспільстві, запорука успішного розвитку країни в умовах постіндустріального суспільства. Для зміцнення інститутів громадянського суспільства та вдосконалення їх участі у державних справах необхідно:

1. Сприяти підвищенню загальної політичної та правової культури суспільства та розвитку громадянської освіти, яка передбачає вкорінення в свідомості громадян сенсу свободи, права та обов'язку, поширення конституційної освіченості, набуття людьми навичок у правовий спосіб домагатися задоволення своїх законних інтересів, формування критичного мислення, уміння отримувати інформацію, враховувати множину інтересів і позицій, робити збалансовані висновки, аргументовано критикувати владу.

2. Поліпшити можливості населення захисту своїх прав та реалізації соціально-значущих інтересів через спрощення процедур реєстрації громадських організацій та скасування їх територіального статусу.

3. Активізувати залучення представників НУО до вирішення місцевих і загальнонаціональних проблем шляхом проведення експертиз, консультацій, круглих столів.

4. Створити умови для забезпечення фінансової стабільності та незалежності громадських організацій через надання їм права на ведення економічної діяльності та забезпечення відкритого доступу до державного фінансування.

5. Підтримувати благодійницьку допомогу громадським організаціям через зняття податкових обмежень, ліквідацію вимог щодо мінімальних благодійних внесків та збільшення встановленого обсягу максимальних благодійних внесків на користь громадських організацій.

Крім того, для розвитку інститутів громадянського суспільства та вдосконалення інфраструктури участі громадян у вирішенні суспільних проблем вважаємо за доцільне:

1. Прийняти Закон України «Про громадські організації» (нова редакція Закону України «Про об'єднання громадян»), яким спрощується механізм реєстрації і легалізації організацій, запроваджується новий порядок ведення Облікового реєстру громадських організацій і доступу до нього, громадським організаціям надається право ведення господарської діяльності, скасовується обмеження права іноземців та осіб без громадянства на свободу об'єднання в громадські організації. Проект схвалено урядом, однак уже понад рік він перебуває на розгляді парламенту.

2. Спростити доступ до інформації через прийняття Закону України «Про доступ до публічної інформації».

3. Прийняти Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення», який дасть можливість законодавчо закріпити завдання місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо проведення консультацій з громадськістю, сприяння проведенню громадської експертизи, інформування про свою діяльність.

4. Прийняти Адміністративно-процедурний кодекс України, яким урегулюються відносини, що складаються під час адміністративного провадження між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та фізичними і юридичними особами.

5.8. Українська національна ідея і проблеми національної ідентичності, соціокультурної консолідації суспільства

Підвищена увага дослідників, політиків і пересічних громадян до національної ідеї в Україні викликана різкою зміною політико-правового статусу країни, коли вона стала суверенною та незалежною. Відтоді держава змушена в дуже короткі історичні строки шукати нові шляхи політичного, економічного, культурного розвитку, визначатися в європейському і світовому просторах, а громадяни України – ідентифікуватися не тільки в громадянстві, а й у політичних, економічних та культурних ціннісних орієнтаціях.

Частина населення пододала бар'єр ідентифікації як громадян України, частина не змогла й емігрувала, а частина пішла у свідому внутрішню еміграцію, отримавши паспорти громадян України, але ідентифікуючи себе або як громадян СРСР, або інших країн. Одна з причин ідентифікаційного розколу – відсутність духовної єдності суспільства, брак інтегруючих ідей, проектів, перспектив.

У Україні з кінця 1980-х до середини 1990-х років створювалася ситуація ідеологічного хаосу: старі й нові ідеології не тільки протидіяли одна одній, але й шукали нових засобів свого обґрунтування на життєздатність, ефективність, на роль регуляторів для соціальних верств і груп.

Результатом зіткнення старих комуністичних ідей, нових національно-патріотичних і класичних європейських стали: а) різка втрата популярності комуністичної ідеології; б) перехід від сплеску зацікавлення національно-патріотичними ідеологіями до індиферентного ставлення з боку значної частини українського суспільства; в) імітація запровадження класичних європейських ідеологій (консервативної, ліберальної, християнсько-демократичної, соціал-демократичної тощо). Фактично жодна з класичних європейських ідеологій не прижилася в Україні, а партії, які взяли їх на озброєння, почали приховуватися за розмитим терміном «централізм». Навіть такі аморфні ідеології як «соціалістична» (СПУ), «зелена», «селянська», «європейського вибору» не стали масовими. Це ознака того, що ні суспільство в цілому, ні окремі верстви українського народу не вірять, що ці партії захищають їхні інтереси.

Назрілою проблемою є органічне поєднання національних і регіонально-національних ідей та забезпечення внутрішньої взаємодії елементів структури національної ідеї як складного ідеологічного феномену. Функції національної ідеї мають впливати з потреб, завдань і цілей розвитку країни, нації. При здійсненні соціальних функцій національної ідеї і вдосконаленні її внутрішньої структури окремі структурні елементи можуть бути фактором оптимізації або послаблення впливу на маси. Структура стимулює своєчасне й ефективно здійснення функцій, якщо їй властивий динамізм розвитку, оперативність у перебудові згідно з новими історичними умовами і врахуванням нової інформації. Це сприяє правильній оцінці ситуації суб'єктами політики (державою, партією, елітами) і прийняттю обґрунтованих рішень. Застаріла структура або надмірний акцент на одному елементі національної ідеї (наприклад, нагнітання ажіотажу навколо реальних і уявних ворогів національного суверенітету України, коли немає внутрішньої консолідації нації) зумовлює істотні деформації національної ідеї і зниження ефективності консолідуючої, регулятивної, прогновної та інших функцій.

Національна ідея не може бути штучним витвором ідеологів; вона виникає з об'єктивних потреб життя країни і народу, економічних і політичних відносин всередині нього, спирається на його культуру та історію, прагнення до незалежності, демократії, добробуту, раціонально усвідомленого майбутнього.

Економічні, політичні і культурно-історичні відносини в країні стають головним структуроформувальним фактором національної ідеї через соціальну детермінацію у вигляді суспільної необхідності суверенітету країни, потреби його реалізації через забезпечення прав і свобод людини та демократичного способу життя народу, зацікавленості держави і громадянина в розбудові демократичної, правової, соціальної держави.

Необхідність, потреба, інтерес – рушійні фактори матеріальної та духовної діяльності людей; вони детермінують виникнення і розвиток національної ідеї, форми, способи мислення та дій соціальних груп, класів, націй і окремих особистостей, які реалізують національну ідею. У цьому полягає їх фундаментальне значення у розвитку суспільства, розробці і реалізації національної ідеї у загальнодержавній та регіональній формах.

Якщо загальнодержавні і регіональні потреби та інтереси різко відрізняються, тоді структура загальнодержавної і регіональних національних

ідей теж можуть істотно відрізнятись. У цьому випадку між ними виникає конфлікт, наприклад, це має місце у взаємовідношенні загальнодержавної національної ідеї і регіональної національної ідеї російськомовного населення Криму.

Базова структура – це необхідність. Потреба, інтерес інколи в жорсткій формі (революція, переворот, докорінна реформа) визначають внутрішню структуру національної ідеї і вимагають її негайного здійснення. Інколи вплив зовнішньої базової структури здійснюється мляво, невиразно. У цьому разі національна ідея вступає у стан кризи, її гасла і цілі стають невиразними, суперечливими. Це стосується, зокрема, функціонування національної ідеї в Україні 1994–2006 рр., коли почали говорити про її вичерпаність зі здобуттям незалежності. Національна необхідність, потреба, інтерес у цей час були значною мірою деформовані, внутрішня і зовнішня політика невиразні, з великими хитаннями, що негативно відобразилося на українській національній ідеї, а регіоналізм почав виступати у формі ізоляціонізму. Почалися гострі дискусії навколо проблеми регіонів-донорів і дотаційних.

Українська національна ідея – форма відображення соціальної дійсності, результат осягнення громадською і науковою думкою основного предмета пізнання – суспільного розвитку. Це не лише елемент, форма знання, компонент суспільної свідомості, а й «місток» переходу від думки до дії, від свідомості до активності. Це форма теоретичного освоєння дійсності, яка містить два аспекти: створений теорією ідеальний об'єкт національної держави, і план, спрямований на реалізацію цього об'єкта на практиці. У національній ідеї окреслюються шляхи практичного втілення ідеального об'єкта не тільки в політичну, а й в економічну, духовно-культурну, історичну реальність.

Структура національної ідеї не може розглядатися винятково в політичному аспекті. Необхідно розглядати національну ідею системно як діалектичну єдність політичної, економічної, духовно-культурної складових, які доповнюють одна одну. Наприклад, політична складова – незалежність, суверенітет, розбудова держави – може втратити орієнтири, якщо не буде забезпечена ефективність економічної складової, зростання матеріального рівня населення. Наявність такої розірваності в Україні зумовила зменшення кількості прихильників національної незалежності.

На кожному історичному етапі **національна ідея поступово трансформується і модернізується в залежності від змін у світі й внутрішньому житті країни**. Модернізація української національної ідеї, адаптація до сучасних умов розвитку країни і кожного регіону триває й сьогодні. Отже, слід визначити напрями такої модернізації.

По-перше, необхідно гармонізувати взаємодію її складників уже у теперішньому варіанті, поступово виводячи на провідну роль економічну і духовно-культурну складові, підвищити прогностичний потенціал національної ідеї – задати оптимальний напрям розвитку країни і регіонів на сьогодні і на стратегічну перспективу.

По-друге, слід показати, що влада повинна обмежити свої намагання маніпулювати народом, що громадянське суспільство є рівноправним партнером влади, а доля народу та кожної особистості в їхніх руках. Якщо така модернізація не відбудеться, тоді суспільство і держава будуть деструктуризовані, а регіони прагнутимуть до автономізації, до висування регіональних ідей як регуляторів суспільних процесів усупереч загальнонаціональній ідеї.

По-третє, сучасна українська національна ідея з орієнтацією на перспективу і за формою, і за змістом повинна бути передовою, прогресивною, тобто відповідати висхідним тенденціям розвитку людства у сферах політики, економіки, культури, освіти, науки і технологій, бути конструктивною, творчою, враховувати, що бажають люди, до яких цілей вони прямують. Українська національна ідея ефективно виконала деструктивну функцію щодо тоталітарної ідеології і тоталітарного суспільства, які заважали українській нації реалізувати право на історичний вибір, на незалежність країни, на історичне існування, але потрібен наступний крок – створення реальних умов для самореалізації нації і країни, зростання добробуту людини, захисту її прав і свобод, забезпечення стійкого економічного зростання, підняття рівня моральності суспільства.

По-четверте, в умовах України національна ідея повинна формуватися і розвиватися не тільки на базі потреб та інтересів титульної нації, а й враховувати потреби та інтереси національних меншин, тому в суспільствознавстві утвердилося поняття «українська політична нація», де на першому місці – громадянство людини, її патріотизм.

Суспільствознавці переоцінили регулятивний вплив політичної складової української національної ідеї, абсолютизувавши в ній ідею

суверенітету України. **Відсутність помітного економічного зростання у 1990-ті роки, зниження життєвого рівня більшості населення України, зростання корупції у владі, падіння рівня моральності суспільства, стагнація розвитку національної культури, освіти, науки – усе це призвело до того, що українська національна ідея почала втрачати свій творчий потенціал.** Окремі політики навіть робили заяви про вичерпаність потенціалу української національної ідеї. На Сході і Півдні України почали відроджуватися ідеї повернення до СРСР, слов'янського союзу Росії, України і Білорусі. Швидко втрачали свою популярність політичні партії і рухи, які сконцентрували свою ідеологічну й політичну діяльність на критиці комунізму, інтернаціоналізму і захисті суверенітету України. **Ігнорування економічного, правового, культурного, науково-освітнього і морального аспектів української національної ідеї нанесло шкоду не тільки їй самій, а й усім національно-патріотичним силам, усім процесам розвитку України. Країна почала втрачати історичний оптимізм, перспективу, союзників у світі.**

На порядку денному суспільного розвитку стоїть завдання подальшої розробки національної ідеї, посилення її регулятивного впливу в цілому і особливо в регіонах, де вона піддавалася безперервним атакам з боку прибічників реставрації соціалізму і СРСР, панслов'яністів і сепаратистів. Увага до цієї проблеми актуалізується завданнями політичних і економічних реформ, пошуку перспектив розвитку України, завданнями геополітичного і гео економічного визначення країни, пошуку стратегічних і тактичних партнерів у світі, тривою за життєвий рівень і виживання населення країни, дотримання прав і свобод особистості.

Невід'ємний складник національної ідентичності населення країни – політичний, як сукупність найбільш значимих для групи чи індивіда політичних орієнтацій, які справляють визначальний вплив на політичну поведінку. У ширшому сенсі політична ідентичність розглядається як культурна норма, що визначає позиціонування індивіда чи групи у складному світі політики, а також мережа зв'язків, що виникають на цьому ґрунті.

Процес політичної ідентифікації містить три складники, які забезпечують сталий розвиток держави, є джерелом її легітимності й суверенітету. Перша передбачає цілеспрямований процес виховання

ставлення до держави як до духовної цілісності, в основу життєдіяльності якої покладено узгоджені норми й цінності, що задають координати діяльності всіх суб'єктів політики. Друга опікується станом символічних кордонів і культурних маркерів, певної дистанції між «ми» і «вони»; при цьому важливо, щоб «інші» не розглядалися як «чужі» (або, ще гірше, вороги). Третя визначається загальними підходами до інтерпретації минулого і співвіднесення традицій та інновацій. При цьому завдання легітимації національного політичного проекту в ідеалі мають органічно поєднуватися як з укоріненими у свідомості більшості громадян традиційними зразками поведінки, так і з універсалістськими реаліями ХХІ ст. та нормами цивілізованого співіснування.

На пострадянському просторі цей процес додатково обтяжений переплетенням глобалізаційних впливів із складними траєкторіями посткомуністичних трансформацій. **В Україні особливу складність створює регіональна поляризація політичних настроїв, чим не в останню чергу зумовлений «дифузний» стан ідентифікації значної частини соціуму.**

За висновками впливових аналітиків, Україна ще не є модерною нацією в сучасному розумінні. **Українці не утворюють єдиної громадянської спільноти – такої, яка мала б спільну історичну міфологію, спільні цінності й символи, спільні політичні спрямування.** Закоріненість радянської ідентичності у масовій свідомості лишається високою – у 2005 р. приблизно 8 % громадян України усе ще вважали себе громадянами Радянського Союзу, натомість з громадянами України себе називали лише 54,5 % громадян. Це означає, що **світоглядний злам, який відбувся внаслідок краху СРСР, лишається для значної частини населення серйозним психотравмувальним чинником.** Отже, держава повинна не лише постійно стежити за станом масових настроїв, але й активно впливати на них, у першу чергу – пошуком консолідаційних стратегій. На жаль, останні роки демонструють хронічне ігнорування з боку владних структур завдань консолідації соціуму, а їхні практичні дії мають протилежне спрямування і сприяють поглибленню суспільної поляризації. Це наочно засвідчили події осені 2008 р., коли неспроможність владних еліт виробити узгоджену позицію щодо воєнного конфлікту у Кавказькому регіоні спричинила не лише розпад парламентської коаліції, а й активізацію протестних настроїв.

З-поміж різних видів колективної ідентичності політична виявляється особливо вразливою за умов дестабілізації, яка стала упродовж останніх років виразним фоном українського життя. **Український соціум позбавлений об'єднуючих стимулів – ідеології, спільних цінностей. Артикульовані державні інтереси цю роль не виконують.** Хоча поняття «громадянське суспільство» і присутнє в політичній риторичі, його змістовне наповнення залишається доволі невиразним. Владні структури свідомо уникають розмов на цю тему, віддаючи перевагу розмитому поняттю «нація», яке може містити в собі і національно-громадянські, і етнічні конотації. **Дефіцит громадянської ідентичності надто слабо компенсується локальними різновидами культурних ідентифікації, а етнічні, релігійні, мовні ідентичності доволі часто виступають у ролі чинників, що розхитують її фундамент.**

Перманентні політичні кризи зробили гранично наочною ту вісь конфліктності, яка іманентно присутня в українському суспільстві на ґрунті розбіжностей світоглядних настанов і життєвої практики різних сегментів багатонаціонального соціуму. Тривале гостре протистояння «у верхах» на масовому рівні найчастіше сприймається як «керований хаос», спричинений «війною амбіцій». Насправді це не тільки і не так боротьба «у верхах» за владу і власність, як прояв загострення усіх криз розвитку – кризи ідентичності (з конфліктом традиційної спадщини і сучасних космополітичних практик), кризи легітимності (з різким падінням довіри до всіх владних структур), кризи проникнення (із зруйнуванням механізмів зворотного зв'язку між владою та суспільством), кризи участі (із формуванням груп інтересів на клієнт-патронатному ґрунті і перетворенням партій на виборчі штаби), кризи розподілу (з поляризацією реального доступу до матеріальних і духовних благ). Складне переплетення усіх цих криз найточніше передається формулою «криза інтеграції»: неефективність влади і її популістська політика призводять до серйозної дестабілізації усього суспільного організму. Утім, хоч якої глибини сягала б ця всеохоплююча криза, в її основі незмінно перебуває незбіг ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем.

За цих умов **одним із першочергових завдань держави стає повсякденна турбота про стан національної безпеки і суверенітет держави.** Спрямування ідентифікаційних практик має забезпечувати хоча б мінімальний рівень лояльності громадян до владних структур та всіх

політичних діячів, а також створювати консолідаційні механізми й орієнтовані на утвердження принципів толерантності виховні системи. Формування політичної нації співгромадян має стати основним пріоритетом, а це означає, що зусилля держави й громадянського суспільства повинні спрямовуватися на формування політичної ідентичності, базованої на колективному «ми», відкритості до загальноцивілізаційних надбань, недопущенні будь-яких проявів національної нетерпимості. **Рух України в напрямку Європи можливий лише на ґрунті дотримання європейських стандартів етнонаціональної й мовно-культурної політики – пріоритету індивідуальних прав над груповими, поєднання раціоналізму із ліберальними трактуваннями прав людини, неприйняття будь-яких форм етнократії, непримирності до расизму й ксенофобії.**

Велике значення за цих обставин і умов має правильна розстановка акцентів у соціогуманітарній політиці держави – із визнанням культурного розмаїття неперехідною цінністю і розбудовою пріоритетів не навколо уніфікації чи ізоляції, а навколо ідей змагальності і взаємозбагачення. Природно, що й **просвітницька функція держави, і її наукове забезпечення повинні відповідати європейським критеріям і належно фінансуватися.**

За даними дослідження, яке в липні 2000 р. провів Центр соціальних і маркетингових досліджень «Социс», рівень ототожнення себе з радянськими людьми сягав 25,16 % у Східному регіоні, а в Криму – 28,25 %. Причини такої консервації свідомості політологи вбачають у поєднанні симптомів економічної й духовної кризи, а також непривабливості нової системи цінностей, що мала замінити радянську. Своєрідна «втеча» до радянської ідентичності розглядається як захисний, компенсаторний психологічний механізм, спосіб соціокультурної адаптації до зміни ситуації.

Загальний інтерес громадян до політики упродовж 1994 – 2005 рр. помітно зростає. За результатами соціологічних опитувань, якщо у 1994 р. частка громадян, які активно цікавляться політикою, становила 9,8 %, то в 2005 р. (через два місяці після помаранчевої революції), вона становила 27,2 %. Інтерес до ідеологій (ідеологічна самоідентифікація) був ще вищий – у межах 40–55 %. Протестна активність громадян аж до початку 2004 р. була невисокою, хоч соціологічні дослідження фіксували

досить-таки значний рівень психологічної готовності населення до протестів. Уже в 1998 р. кількість тих, хто заявляв про готовність брати участь у мітингах і демонстраціях протесту, практично зрівнялася з кількістю тих, хто такої готовності не виявив (у межах 35 %). У наступні два роки кількість налаштованих на протест зменшилася до 25 %, а ще через три роки – стрімко зросла (до 48 %). Соціологами не зафіксовано істотних змін у настроях населення щодо шляхів соціалістичного чи капіталістичного розвитку країни, пояснюючи це абстрактним і неоднозначним характером самого процесу оцінювання.

Те, що політична ідентичність в Україні має жорсткий регіональний вимір, стало аксіомою. Однак уявлення про те, що Схід і Південь на зламі століть були вотчиною «лівих», а Захід – «правих», дещо спрощене. Соціологічні дослідження ідентичностей мешканців Львова і Донецька, що проводилися у 1994, 1999 і 2004 рр., зафіксували порівняно невисокий рівень політичних самоідентифікацій. Так, у 2004 р. у Львові з комуністами та соціалістами ототожнювали себе лише по 0,8 % респондентів, у Донецьку – 2,5 та 1,3 % відповідно. Серед львів'ян з демократами себе ідентифікували 27,5 % опитаних, а з націоналістами – лише 14,5 %. Ці результати поставили під сумнів принаймні два поширені на той час стереотипи: ототожнення львів'ян з націоналістами, а донеччан – із комуністами та соціалістами.

Загалом по Україні частка прихильників комуністичних гасел, що залишалася незмінною від 1994 (10,3 %) до 1997 р. (10,8 %), різко зросла після перших виборів до Верховної Ради України за партійними списками (21,9 % у 1998 р.), а потім поступово скорочувалася та в 2005 р. становила лише 7,4 %. Найнижчий рівень підтримки комуністи мали у Західному регіоні (2,5 %), найвищий – на Донбасі (20,1 %). Кількість прихильників соціалістичної орієнтації у 1994–1998 рр. скорочувалася (від 10,7 до 5,6 %), у 2005 р. зросла до 12,9 %, потім різко впала. Приблизно до такого ж рівня після помаранчевої революції зріс рівень підтримки націонал-демократичних і націоналістичних сил, який упродовж 1994–2003 рр. тримався на рівні 7–9 %. Найвищим він виявився у Західному регіоні (28,7 %), найнижчим на Донбасі (2,6 %).

З багатопартійністю у перші роки незалежності були пов'язані високі суспільні очікування; вважалося, що вона забезпечить структурування соціуму і здорову конкуренцію політичних сил. Однак очікування

виявилися марними: кількість партій стрімко зростала, а вплив партійних структур на соціум слабшав. **Результати всіх виборів стали беззаперечним доказом того, що ейфорія з приводу можливостей багатопартійності, характерна для 90-х років, змінилася суспільним скепсисом.** Багатопартійна система в країні так і не склалася попри наявність понад 130 політичних партій. Кожна з партій, які на певному етапі мали підстави відносити себе до фаворитів електоральних симпатій, швидко розгублювала потенціал підтримки. Однаковою мірою це стосується і лівих» – комуністів і соціалістів, і лібералів, і соціал-демократів, і націоналістів.

Рівень довіри до політичних партій у суспільстві стабільно низький. За даними центру «Соціальний моніторинг» у грудні 2005 р. партіям довіряли 25 % респондентів, у грудні 2007 р. – 21 %. Не дивно, що перехід на пропорційну виборчу систему суспільство не підтримало. У жовтні 2005 р. найкращою її вважали 13 % громадян. Після парламентських виборів 2006 р. кількість прихильників пропорційної системи зросла всього на 1 %. Проте навіть реальна перспектива «чергових позачергових» парламентських виборів не стимулювала політикум до зміни або бодай невеликого коригування виборчої системи.

Зрештою, **роль, яку в цивілізованих соціумах відіграють партії і громадські об'єднання, в Україні перехопили утворення олігархічного типу.** Вплив великих грошей на політику непомірно зріс, а тому картина політичних орієнтацій дуже швидко набула спотвореного вигляду. У кращому випадку вона може дати уявлення про рівень моральності у суспільстві, який упав до найнижчої позначки. Можливості ж з'ясування реальних політичних орієнтацій за таких умов різко скорочуються.

Інтерес громадян до політики, який і сьогодні можна охарактеризувати як дуже високий (за даними Інституту соціології НАН України, восени 2008 р. він був найвищим у Європі – на рівні 20 %), слабо корелює із рівнем їхньої довіри до владних структур. «Десятиріччя Л. Кучми» виявилось щодо цього особливо показовим. Довіра громадян до Президента стрімко падала особливо під час першої каденції (з 33,3 % у 1995 до 9,7 % у 1998 р.); після повторного обрання вона дещо зросла (до 26,9 %). Принципово іншою ситуація спостерігалася у 2005 р., після обрання Президентом В. Ющенка: частка тих, хто йому довіряв (49,2 %) значно перевищила частку тих, хто не довіряв (19,7 %). Але дуже швидко показники довіри стрімко знизились; у 2006 р. Президенту до-

віряли лише 15,2 % громадян. Восени 2008 р., за оптимістичними даними «Українського демократичного кола», рівень довіри до Президента знизився до 13,6 %, а рівень недовіри досяг 70,5 %.

Стабільно низькими впродовж усіх років незалежності лишалися і показники, що характеризують рівень довіри громадян до уряду і Верховної Ради. Лише на короткий час після президентських виборів 2005 р. частка тих, хто довіряв урядові (36,6 %), перевищила частку тих, хто не довіряв (25,1 %). У вересні 2008 р., за тими самими даними «Українського демократичного кола», Прем'єр-міністру довіряли 33,7 % громадян, не довіряли – 49,7 %, Голові Верховної Ради довіряли 28,3 %, не довіряли – 37,1 %. Незмінно низьким упродовж останніх років був і рівень довіри до міліції, армії, ЗМІ.

Такий рівень недовіри мав би стимулювати високу протестну активність, але масові акції протесту мали аж до помаранчевої революції епізодичний характер. Соціологічні опитування незмінно реєстрували безпорадність громадян перед діями уряду та місцевих органів влади навіть у тих випадках, коли інтереси громадян відверто нехтувалися. Акції протесту хоч і мали великий резонанс, але не привели під час політичних протистоянь 2000–2002 рр. до змін влади.

Висока хвиля протестної активності незмінно притаманна Автономній Республіці Крим, тут вона має переважно соціальне підґрунтя. Не зумівши навести лад у земельному питанні, не визначивши чітко статус репатріантів, не здійснюючи послідовно й наполегливо боротьбу з корупцією, не знайшовши ефективних засобів протидії російському інформаційному впливу, українські владні структури самі заганяють себе у безвихідь, що загрожує ескалацією напруженості. Під час конфлікту навколо Південної Осетії стали наочними проросійські настрої більшості громадян півострова, які дисонували з офіційними заявами української влади і, зрештою, вилилися у форму звернення парламенту АРК до Верховної Ради з вимогою визнання незалежності Абхазії й Південної Осетії. Протилежний вектор мають настрої кримськотатарської спільноти, домінантою яких є утворення на півострові кримськотатарської державності, як мінімум, у вигляді територіально-національної автономії. **Потенційним дестабілізуючим фактором виступає перебування на території України російського Чорноморського флоту – особливо з урахуванням його участі у воєнних діях на Кавказі.**

Під впливом перманентних політичних криз 2007–2008 рр. рівень довіри до владних структур упав до найнижчих позначок. За даними соціологічних опитувань центру «Софія», проведених улітку 2008 р., 82,6 % респондентів тією чи іншою мірою негативно оцінили діяльність Верховної Ради, 70,9 % – роботу Кабміну, 72 % – діяльність В. Ющенко на посту Президента. **Наслідком безпорадності влади у налагодженні цивілізованих засад співжиття та співпраці стало поширення у суспільстві зневажливого ставлення до закону та традиційних моральних цінностей.** Громадяни починають сприймати як норму життя у неправовому просторі, втрачають відчуття демократії як однієї з найвищих цінностей. Звідси апатія одних і нетерпимість та агресивність інших, розмитість уявлень про права й обов'язки, слабкий рівень усвідомлення громадянами власних і національно-державних інтересів. **Зниження до критичного рівня елементарної поваги до закону – надзвичайно тривожний симптом, що може мати серйозні дисфункціональні наслідки.**

Невисокий авторитет влади в очах громадян загрожує браком легітимності держави як такої. За даними опитувань, проведених Центром О. Разумкова у 2007 р., лише 16 % респондентів почувалися господарями своєї держави, 76 % такого відчуття не мають. Лише 19 % пов'язують з Україною свою соціальну перспективу, 69 % її не відчують. Все це змусило авторів експертної доповіді «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку» визнати: брак єдиних «правил гри» та авторитетного, всіма визнаного арбітра в особі держави формує недовіру у відносинах між громадянами, етнокультурними та іншими групами, регіонами. **Багато понять та ключових інструментів, необхідних для формування громадянської ідентичності, виявилися незапитаними або навіть частково скомпрометованими.** Це стосується таких понять як патріотизм, чесність і моральність політики, верховенство права і справедливість суду, політична реформа та ін.

Проблеми перманентної кризи участі в країні і спровокованої нею кризи легітимності зазвичай пов'язуються з неспроможністю основних політичних гравців виробити чітку економічну й ідеологічну стратегію, а також невмінням наполегливо доносити до громадян свої цілі та наміри. Глибоке розчарування соціуму у діях влади і гідна подиву непрозорість у прийнятті політичних рішень після гучних запевнень у чесності й відкритості відчутно поглибили стан суспільної дезадаптації й

деморалізації. Дослідження соціологів переконливо ілюструють такий небезпечний рівень дезорієнтованості, який робить вітчизняний політичний простір ареною «гри без правил» і навіть «війни на знищення». Щорічні загальнонаціональні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України показали, що у 2006 р. майже 70 % респондентів відчували брак дотримання чинних законів і ще більше – 72,2 % – констатували відсутність стабільності в державі і суспільстві. **Правовий нігілізм і розрив між деклараціями та реальними діями сприяє розвитку авторитарних настроїв.** 65,7 % опитаних заявили, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії. Цей показник виявився найвищим з 1992 р.

Очевидна слабкість і непередбачуваність української влади й опозиції постійно продукує нові ризики, серед яких той небезпечний феномен, що заважає громадянам осмислено сприймати перспективу розвитку хоча б на найближчі 10–15 років. Йдеться про перманентний стан тривожності, який супроводжує людину щоденно і який у контексті політичних криз 2007–2008 рр. незмірно посилювався. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (червень 2007 р.), лише 18,4 % респондентів вважають, що розвиток України йде у правильному напрямі, а тих, хто вважає напрям хибним, утрое більше (57,9 %). Опитування, проведене Центром соціальних досліджень «Софія» улітку 2008 р., зафіксувало ще більш тривожну тенденцію: 81 % опитаних оцінили ситуацію в країні як «погану» або «швидше погану, ніж добру». Для 38,5 % опитаних вона «гостра, конфліктна», для 10,4 % – вибухонебезпечна.

Тривале перебування різних частин України у складі інших країн і навіть різних цивілізаційних систем у поєднанні з незваженою регіональною політикою й корисливими інтересами регіональних кланів створило феномен розколотості суспільної свідомості, яка має виразний регіональний вимір. Ціннісно-оціночні критерії регіональних ідентичностей, які формуються під впливом реалій всеохоплюючої глобалізації і нових трактувань регіоналізму, виразно відмінні і навіть протилежно спрямовані. Ситуація ускладнюється спробами різних політичних сил експлуатувати факт наявності регіональної поляризації для покращання власного іміджу і дискредитації опонентів.

Водночас соціологи дійшли висновку, що, попри принципові відмінності в історичній долі різних регіонів України, на рівні масової свідомості та соціальної поведінки серйозних розбіжностей між ними немає. Оцінки економічної ситуації та напрямів економічних перетворень, ставлення до форм політичного устрою, розвитку багатопартійної системи відрізняються мало. Істотні відмінності реєструються в ставленні до геополітичних та ряду соціокультурних проблем. **Розділяють Україну насамперед: 1) диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови; 2) оцінка історичної, передусім радянської спадщини і 3) весь комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України, особливо тих, що зачіпають відносини з Росією.**

Створити на основі соціологічних опитувань достовірне уявлення про зовнішньополітичні орієнтації громадян України доволі складно: соціологічні дослідження постійно реєструють ознаки амбівалентності в геополітичних перевагах населення. Значна частина не розуміє необхідності чіткого вибору зовнішньополітичної стратегії, допускаючи можливість одночасного просування України і в бік Росії, і на Захід. Привабливість європейського простору тьмяніє перед усвідомленням тієї незаперечної істини, що **навіть за найкращого розкладу геополітичних чинників перспектива увійти до ЄС упродовж найближчих 15 років для України малореальна.** Налаштованість на інший, євразійський вектор розвитку, виявилася істотно підірваною внаслідок участі Російської Федерації у грузинсько-осетинському конфлікті, визнаної як мінімум «неадекватною» світовою спільнотою.

Практична відсутність у країні системи громадянської освіти зумовлює низький рівень політичної компетентності громадян – принаймні тих, хто за віком уже перебуває поза впливом навчальних програм. Соціологічні дослідження переконливо доводять, що, підтримуючи вступ України до ЄС, значна частина респондентів нічого не має проти приєднання до союзу Росії та Білорусі. У 2004 р. кількість прибічників інтеграції в обидва (СЄП та ЄС) об'єднання становила близько 20 %, наступного року їх поменшало (близько 12 %). Більшість опитаних виступає проти вступу до НАТО, хоча за сучасних умов для посткомуністичних країн шлях до ЄС через євроатлантичну інтеграцію єдино можливий. Амбівалентність зовнішньополітичних орієнтацій зумовлена як

нечіткістю геополітичних пріоритетів країни (спадщиною т. зв. «політики двовекторності»), так і суттєвими регіональними відмінностями у світобаченні, які експлуатують полярно налаштовані політичні сили.

Таким чином, сучасна Україна є типовим багатоскладовим, або сегментарним, суспільством, в якому політичні й ідеологічні розбіжності в цілому збігаються з лініями соціальних розмежувань (регіональних, етнічних, мовних, конфесійних та ін.). **Наявність кількох відносно закритих політичних субкультур, помножена на гостре протистояння на владному рівні, зумовлює високий рівень конфліктогенності й виразну бінарність ментальних моделей.** На відміну від більшості країн Заходу, де в політичних відносинах домінує логіка «нормальності» з орієнтацією на узгоджені дії, в Україні превалує двозначна оціночна логіка з незаперечною правотою «своїх» і полярними поглядами на основоположні проблеми політичного життя. Поки що це не призводить до катастрофічних сценаріїв розвитку, оскільки в співвідношенні сил головних політичних гравців спостерігається певний паритет і жодна з них не готова до рішучих дій. Однак такий стан загрожує «зависанням» багатьох невідкладних проблем і збільшенням відставання країни від європейської спільноти, до складу якої вона прагне увійти.

Очевидно, що без формування інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів, здатних об'єднувати соціум, Україна й надалі буде приречена на орієнтаційну роздвоєність, конфронтаційність у політичному мисленні і поведінці, «кризу ідеалів». Ідеться не про нав'язування єдиної ідеології для всіх і створення атмосфери показної однотайності. Ідеться, по-перше, про пошук принципово нової парадигми розвитку України на базі засвоєння кращого світового досвіду й надбань усіх політичних та ідеологічних течій вітчизняної громадської думки, по-друге, про відповідальне ставлення влади до власних обіцянок, її готовність до практичної реалізації вкрай потрібних реформ, а також про налаштованість на узгодження позицій різних політичних сил і вироблення чіткої системи взаємовідносин по лінії «влада – опозиція». І – що не менш важливо – про вироблення механізмів донесення до широкого загалу пріоритетних стратегічних цілей шляхом формування розгалуженої системи громадянської освіти.

Поряд з політичною ідентичністю важливим чинником націотворення є досягнення соціокультурної консолідації населення. **В Україні**

спостерігається недосформованість національно-громадянської та слабкість соціокультурних ідентичностей, приземленість і гостра асиметрія орієнтацій, фрагментованість політичної культури, схильність до пошуку ворога, розбалансованість міжцерковних відносин, примирливе ставлення до проявів расизму й ксенофобії. Це серйозні ознаки нездоров'я соціуму. Відбувається відчутна консервація свідомості на архаїчних підвалинах. Пересічна людина зациклюється на проблемах виживання, ті, хто вважає себе елітою, – на проблемах особистого збагачення й одержання максимуму задоволень. Прірва між тими й іншими невпинно розширюється. Про суспільство, тим більше громадянське, у цьому контексті говорити дедалі важче. Не можна не бачити й тих загроз, які є зворотним боком процесів інформатизації, насамперед, поширення електронних засобів комунікації.

Своєрідність української ситуації полягає у відсутності розрахованої на перспективу політичної й ідеологічної стратегії. Підвалини соціокультурної ідентичності як здатності соціуму й індивіда усвідомлено відповідати на питання «хто ми?», «з ким ми?», «зادля чого живемо?» були істотно підірвані неспроможністю еліт запропонувати суспільству привабливий політичний проект майбутнього, розрахований на різні суспільні верстви й регіони з відмінними історичними долями. Тому **значною мірою стихійно склалася ситуація конкуренції двох принципово відмінних проектів, один з яких виходить із пріоритету цінностей індивідуалізму, етноцентризму й монолінгвізму, а інший експлуатує настрої залишкової радянськості з акцентами на державному патерналізмі.** Принципова «різновекторність» цих двох проектів має виразний географічний вимір. Небезпека такого стану полягає насамперед у тому, що соціокультурні ідентичності (вікові, професійні, гендерні, етнічні, національні, релігійні тощо) у їхній системній ієрархії перебувають на головному для соціумів рівні, проміжному між базовим (особистісним) і глобальним (цивілізаційним). У процесі соціалізації людина усвідомлює свою залежність від домінуючого в суспільстві культурного стереотипу, ототожнює себе з одним з його різновидів і відповідно вибудовує лінію власної поведінки. Саме тому культура соціальних відносин між громадянами виступає як фундамент соціуму і його головний маркер. Дистанція між носіями різних ідентичностей може варіюватися в дуже широкому діапазоні – від незначної до нездоланної, від

симпатії до ворожості. Але якщо антикультурний «вірус» вражає значну частину соціуму, останній стає нежиттєздатним, тому що антикультура має здатність підмінити волю свавіллям, а цінності – симулякрами. Найкращі наміри реформаторів перетворюються на протилежність за умови критично низького рівня соціальної культури. Бо саме він є живильним середовищем для корупції, а остання, стаючи всепроникною, блокує активність соціального капіталу і зводить її нанівець.

Не випадково в політичному лексиконі останніх років з'явився термін *failed state* – неспроможна держава. На земній кулі є чимало номінально суверенних держав, які виявилися нездатними підтримати баланс життєздатності, випустивши з рук важелі соціального контролю. Ще кілька років тому ситуація банкрутства незалежної держави внаслідок внутрішньої нестабільності уявлялася малоймовірною. Нині ж стає нормою складання рейтингів «неспроможних держав» і тих, що перебувають «на межі». Хоча Україна ще не потрапляє у відповідні реєстри, деякі російські політологи охоче приміряють до неї ярлик «десуверенізації».

Такі прогнози справедливо розглядаються як елемент інформаційної війни, але стан соціальної культури в Україні справді далекий від еталонного європейського рівня. **Упродовж 18 років незалежності країна ні на крок не наблизилася до реалізації смисложиттєвого завдання формування національної (у громадянському сенсі) ідентичності.** Її інтелектуальній еліті не під силу виявилось і значно простіше завдання – чітко відмежувати національно-громадянську ідентичність від спорідненої, але зовсім нетотожної їй етнічної ідентичності. Можна назвати кілька обставин, які стали цьому на заваді, пославшись на термінологічні неузгодження, відсутність єдності в підходах до визначення етносу, нації, національної ідеї, національних інтересів. Але продуктивніше бачити головну причину недосформованості національно-громадянської ідентичності у відсутності більш-менш однорідного культурно-ціннісного поля, а ще більшою мірою в неготовності еліт до реалізації оптимальної для вітчизняних умов політики формування поліетнічної політичної нації. **Відсутність відповідної державної стратегії вже призвела до такого стану соціальної культури, який практично межує із соціальним безкультур'ям.** Коли «війна всіх проти всіх» сприймається як норма, під загрозою опиняються всі грані цивілізованості соціуму, які позначаються поняттями політична, економічна, правова, моральна культура.

Вибудова ідентифікаційних практик у руслі протиставлення й негативізму – один з найбільш наочних наслідків невміння й небажання еліт домовлятися, шукати прийнятні основи для компромісів. Ідентичність може бути стійкою лише за умов толерантного ставлення до інакшості в її найрізноманітніших проявах. За таких умов толерантність – це не лише терпимість до незвичних систем поглядів і вчинків, але й уміння проникнути в логіку дій іншої сторони, зрозуміти її мотивацію. Заперечувальна, негативна ідентичність завжди слабка. У тому ж випадку, коли інакшість ототожнюється з ворожістю, така ідентичність односторонньо програшна.

Негативні процеси, які відбуваються в Україні у верхніх ешелонах влади, підриваючи її міжнародний імідж, часто сприймаються як зіткнення амбіцій. Насправді маємо як мінімум незбіжність не лише стратегій державного будівництва, але й ціннісних настанов. Традиціоналістський сегмент соціуму робить ставку на монокультурну модель за ознаками «титульності» й активно мобілізує для її утвердження механізми історичної пам'яті з експлуатацією комплексів жертви та багатовікового приниження. Така стратегія здатна приносити їй адептам політичні дивіденди протягом невеликого проміжку часу. Нині вона дедалі більше дискредитується тим, що створює похмурий суспільний фон, паралізує енергію творення, підживлює ціннісні конфлікти. **Роз'ятрювання суспільних травм непродуктивне такою ж мірою як і намагання зняти із соціуму відповідальність за негативний перебіг тих чи інших подій, переклавши провини на чужинців. Суспільство, позбавлене відчуття здорової самокритики, навряд чи виявиться здатним на реалізацію інноваційних соціальних проектів і сучасних ідей постіндустріальної доби.**

Втрачає опору під ногами інший сегмент соціуму, який можна умовно назвати ліберально орієнтованим. Сподівання на те, що ринок все врегулює, а поступ демократії автоматично забезпечить стабільність і сталий розвиток, виявилися оманливими. Урядові команди, змінюючи одна одну, вибудовували (щоправда, лише на папері) стратегію модернізаційних проривів на пріоритеті універсалістських цінностей, але надто мало робили для того, щоб збудити соціальну енергію, забезпечити умови для творення дієздатного громадянського суспільства. Не зумівши поставити надійний заслін корупції, вони допустили її злякисне

розростання і самі опинилися в її тенетах. **За умов світової фінансово-економічної кризи уряд, який робив ставку на масштабні «прориви», виявився безпорадним і добровільно сів на ін'єкційну голку зовнішніх впливань.** Це створило ситуацію, яку соціологи позначають терміном «деструкція влади» – з тенденціями до саморуйнування й самознищення. Деформуються функції державних органів, зростає їх безсилля й атрофія, втрачається керованість не тільки в державі, але і в суспільстві. Особливу небезпеку становить те, що відносини між владою й опозицією мають тотально конфронтаційний характер, а в самій владі конфронтаційність «зашкалює» у відносинах між Президентом і його командою, з одного боку, та урядом з іншого. Фактична бездіяльність парламенту доводить ситуацію до абсурду: цей різновид правового саботажу призводить до інфляції цінності права як такого.

За таких умов уже не діють популярні ще десятиріччя тому заклики до «злагоди» й ідеологеми «єднання». Виразна сегментованість соціуму знаходить свій вияв у різноспрямованості суспільних (соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових та ін.) пріоритетів, у формуванні груп інтересів на корпоративній, а то й на кримінальній основі, у потенційно конфліктних міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відмінностях, у виразних відмінностях політичних субкультур. А головне – у різному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, оптимальних моделей майбутнього, у різних версіях «віртуального» минулого.

Неминучим наслідком такого стану стає правова девіація, яка перетворюється на чинник культурного поля й визначає характер і спрямованість ідентифікаційних практик. Громадяни відчувають себе ошуканими і в духовному сенсі (зрада ідей Майдану), і в матеріальному відношенні (адже в багатьох з них брутально відібрали право розпоряджатися власними коштами). Неспроможність влади налагодити елементарну фінансову дисципліну зумовила ланцюгову реакцію: дії в межах законності вже не є моральним імперативом. Нормою стає орієнтація на обхід і нехтування законів, люди звикають до всеохоплюючої корупції, добровільно чи вимушено її підтримують. Працювати чесно і з повною віддачею сьогодні не лише не престижно, але й не вигідно, «вміння жити» дедалі частіше асоціюється з асоціальними вчинками. Не тільки політичний, а й звичайний простір людського життя стає сферою імітаційності,

симулякрів, підкилимних угод. Це справляє на суспільство не просто подразливий, але й відверто руйнівний вплив. Хоча кількість зареєстрованих Мін'юстом громадських об'єднань перевищує 50 000, реально працює лише десята частина.

Українським тривожним показником, що характеризує стан вітчизняної соціокультурної ідентичності, є цілковите знецінення моральних засад – аж до поширення практики рейдерства, торгівлі дітьми, маніпуляцій із квартирами німецьких старих. Мляве реагування влади й соціуму на прояви «дикого капіталізму» по суті означає девальвацію цінності людського життя й таку ескалацію жорстокості, яка здатна потягнути за собою в недалекому майбутньому руйнування зв'язків між поколіннями. **Замість очікуваної «четвертої хвилі» демократизації суспільство дістало неопатрімоніальне прикриття тіньових мереж та узаконення клієнтарно-патронажних відносин, що здатне остаточно знівелювати значення професіоналізму, зруйнувати основи трудової етики.** Соціологічні опитування систематично реєструють настрої зневіри, розгубленості, апатії: у 2008 р. 76,9 % респондентів не розуміли, на які закони орієнтуватися, а 78,6 % бачили проблему в тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять.

Соціологічний моніторинг зареєстрував, що соціально-культурна активність громадян має тенденцію до зниження навіть у структурі їхніх повсякденних занять. Зменшується частка активних форм відпочинку (відвідування театрів, кіно, концертів, заняття спортом, туризмом), відповідно збільшується питома вага пасивних форм дозвілля. Кількість «інтерналів» – людей, що покладаються насамперед на себе, а не на зовнішні обставини, відповідальність за те, як складається їхнє життя – зростає надто повільно, і в масі населення переважають все-таки «екстернали».

Серйозною проблемою для України лишається регіональна поляризація суспільних настроїв, яка стоїть на заваді формуванню спільного культурного простору. У південно-східному регіоні домінує пасивний, із високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної ідентифікації – аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями «донбаської», «кримсь-кої», «одеської» ідентичностей. Західний тип регіональної ідентичності активніший, тут домінує орієнтація на індивідуальне господарювання й

підприємництво, хоч примиренське ставлення до корупції дається взначки не меншою мірою. Оскільки притаманний західному регіону тип політичного активізму сформувався в конфронтаційному руслі і має виразну антиросійську складову, він є живильним середовищем для правого радикалізму й національної мегаломанії.

Орієнтація на вітчизняний культурний продукт сьогодні ніякою мірою не гарантує одержання знання високої якості. **Домінування етноцентризму в ідеологічній стратегії держави з постійним пошуком ворога на стороні призводить до істотних викривлень в організації системи освіти і в «політиці пам'яті».** Категоричні вимоги «утвердження в колективній свідомості україноцентричного розуміння історії» по суті є ледь замаскованою формою національної мегаломанії і неприпустимого в цивілізованому світі втручання державних органів у систему історичних інтерпретацій. Давній ціннісний конфлікт, унаслідок якого історія України існує в кількох взаємнесумісних версіях, лише поглиблюється, а його використання в боротьбі різних політичних сил набуває гротескних форм. Етноексклюзивність і віктимність національної пам'яті з відкиданням будь-яких позитивів у радянській спадщині завдає чималої шкоди як об'єктивній оцінці минулого, так і формуванню в підростаючого покоління оптимістичного світовідчуття й патріотичної налаштованості. **Соціум уже фактично змирився з девальвацією поняття «національна гордість», бо той образ України, який нав'язується заангажованими істориками й засобами масової інформації, навряд чи може когось надихати.**

Ситуація у вітчизняній гуманітарній сфері значно ускладнюється тим, що **формування глобального інформаційного й освітнього простору перевело в зовсім новий вимір проблему конкурентоспроможності культурного продукту й інформаційної безпеки.** Нові, підвищені вимоги пред'являються не лише до національних культурних індустрій, а й до всієї системи соціалізації громадян і механізмів громадянського виховання. У країнах, які дбають про конкурентоспроможність в економічній і культурній сферах, фінансово-економічна криза стимулювала розробку інноваційних програм і наукоємних технологій, турботу про пріоритети суспільства знань і престиж інтелектуальної праці. У нас освітня реформа (фактично єдина, яка реально розпочата) базується на тотальній недовірі до освітян як нібито найбільш корумпованого

прошарку суспільства, узаконює поділ на «потрібне» й «непотрібне» знання, орієнтує на механічне засвоєння суми наперед визначених «істин». Ще гірше, що справді талановитих абітурієнтів витісняють пільговики, у тому числі й ті, хто мають відповідні документи сумнівної якості. Такі нововведення здатні лише дискредитувати ідею реформ як таких.

Сумно, що Україна виявилася мало не єдиною країною в європейському просторі, яка не лише не провела жодної соціальної реформи, а й не зуміла виробити позитивне ставлення до інноваційних змін. У вітчизняному соціумі, який і досі перебуває в стані соціального інфантилізму, взагалі відсутнє розуміння того, що країні потрібні негайні, до того ж радикальні реформи, у тому числі й непопулярні. Інакше існує реальна загроза для всього «українського проекту», аж до легітимації авторитаризму або й втрати державності, територіальної цілісності й суверенітету.

Сказане дає підставу для висновку: простір ризиків у соціально-культурній сфері за останні роки відчутно зріс, а в передвиборному контексті ситуація має тенденцію до подальшого ускладнення. Ризики рівною мірою продукують і «наполеонізм» влади, де кожна гілка виступає з позицій власної непогрішності й незамінності, і соціальний цинізм на масовому рівні, коли люди пристосувалися до безладу і знаходять власну вигоду в хаотизованій реальності. Оскільки гранична персоналізація політики перетворила виборчий процес у змагання гаманців і піар-технологій, навряд чи можна сподіватися на покращання ситуації після президентських виборів. Зате легко передбачити, що сторона, яка програє, апелюватиме до зневірених мас і виводитиме їх на вулиці, що може мати непрогнозовані, навіть трагічні, наслідки.

Щоб повернути довіру суспільства до влади та відновити суспільну рівновагу, елітним верствам не лишається нічого іншого, ніж змиритися з необхідністю обмеження власних апетитів і потреб, що давно стали надмірними. **Реформа податкової системи на прогресивній основі, із спеціальними податками на розкіш, елітне житло, престижні іно-марки тощо здатна не тільки наповнити бюджет, але й зупинити небезпечне наростання правового нігілізму.** Якщо вона буде підкріплена бодай обмеженням депутатської недоторканності й новою, відкритою системою партійних списків, це може істотно зменшити потяг спритних

ділків до обіймання владних посад. Можливо, це знизить градус безглузлого протистояння «у верхах», введе в пристойні рамки боротьбу «за портфелі» й ресурси.

Ще один спосіб впливу на суспільну свідомість, який майже зовсім у нас не використовується, лежить у площині психологічного стимулювання кращих людських якостей. Нинішня влада вкінцець розгубила вміння розмовляти з людьми «на рівних», апелювати до людської гідності, совісті, добродійності. Те, що вмів добре робити радянський режим – організація громадських починів, приведення в рух важелів змагальності – хоч і було експлуатацією притаманного людині бажання виділитися з-поміж інших, у багатьох випадках давало колосальний ефект. Варто придивитися до того, як організовано в цивілізованому світі рух волонтерів, які слова для заохочення пастви знаходять кращі служителі церкви. Зрозуміло, однак, що такі звернення до людей жовновладці повинні насамперед підкріплювати особистим прикладом і знов-таки вдаватися до певного самообмеження в потребах.

На основі сказаного сформульовано такі конкретні пропозиції:

1. Якщо вітчизняна еліта у своїй масі дійсно прагне до європеїзації українського суспільства, вона має докорінно змінити своє ставлення до соціальної й гуманітарної політики. Для останньої однозначно згубна така оберненість у минуле, яка формує україноцентричні пріоритети на постулатах власної непогрішності й давніх претензіях до сусідів. **Фундаментом зваженої й реалістичної гуманітарної політики мають бути принципи людиноцентризму, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, толерантності, налаштованості на взаєморозуміння й крос-культурну взаємодію.** Необхідно з врахуванням європейського досвіду соціалізації здійснити за участю широкої громадськості «ревізію» допущених помилок і прорахунків, виробити стратегію, максимально орієнтовану на пошук суспільного порозуміння, змінити тональність «страждальницького» дискурсу на життєтвердну.

2. Оскільки за умов передвиборного сум'яття від влади даремно чекати осмисленої корекції пріоритетів, соціуму варто самостійно подбати про консолідацію зусиль – не навколо зайнятих своїм працевлаштуванням політиків, а навколо структур громадянського суспільства. У співпраці з науковцями (і тут Національній академії наук України має належати роль головного проектанта) останньому цілком під силу в

умовах паралічу парламентаризму взяти на себе оприлюднення конкретних соціальних програм, однаково зрозумілих усім верствам суспільства в усіх регіонах. Цілком реально сконцентрувати громадську енергію навколо завдань боротьби з бідністю, оздоровлення довкілля, охорони дитинства, благоустрою села тощо. Для початку потрібно як мінімум провести ревізію соціального законодавства, впровадити гнучкі форми зайнятості, запропонувати механізм реформи системи соціальних пільг. Головне ж – пробудити суспільну енергію, переконати всіх і кожного, що розумне самообмеження й розлучення з невеликою частиною власних фінансових ресурсів – не надто висока плата за стабільність і бодай якийсь прогрес. Можливо, парламент «прокинеться», якщо партійні лідери збагнуть, що розвиток подій може піти в невідконтрольному їм руслі.

3. Доцільно рекомендувати НАН України зайнятися створенням на широкій міждисциплінарній основі наукового напрямку під умовною назвою «ризикологія» – з постійним моніторингом ситуації у соціокультурній сфері й об'єктивним аналізом загроз, породжуваних як геополітичними, так і внутрішніми чинниками. На основі її висновків, які мають бути максимально оперативними, потрібно послідовно вибудовувати нові механізми комунікації й нову систему громадянської освіти. «Деідеологізація» уже принесла Україні чимало бід. Держава мусить виробити власну, побудовану на універсалістських, загальноцивілізаційних цінностях ідеологічну стратегію, незважаючи на складність цього завдання за умов «війни всіх проти всіх». Інакше Україна ще дуже довго не зможе претендувати на гідне місце в європейському світі.

4. Ситуація фінансово-економічної кризи, яка, очевидно, триватиме в країні ще довго, не є підставою для зменшення уваги держави до власної культурної інфраструктури. Державні й спонсорські кошти слід максимально сконцентрувати для того, щоб мережа клубів, бібліотек, музеїв, спортивних закладів, книжкових магазинів не лише не скорочувалася, а й максимально оновлювалася з врахуванням поширення нових інформаційних технологій. Державу не прикрашає те, що розвиток шоу-бізнесу та індустрії розваг вона фактично пустила на самоплив, а закони про культуру, національний культурний продукт тощо ніяк ще не вийдуть із стадії розробки. Величезний інтелектуальний потенціал, зосереджений у вищій школі, надто слабо використовується для просвітницької роботи.

5. Особливої уваги держави потребує етнополітична сфера. Те, що в країні немає гострих етнополітичних конфліктів, нікого не повинно заспокоювати. **Існує відчутна, до того ж постійно роздмухувана зсередини і ззовні, проблема активізації російського націоналізму, досі не розв'язана проблема інтеграції в українське суспільство кримських татар, намітилися ознаки радикалізації релігійного фундаменталізму.** Країна гостро потребує продуманої стратегії в етнонаціональній сфері, яка б закріплювала відмову від асиміляціоністського напрямку політики, розуміння культурного розмаїття як незаперечної цінності, пропаганду світоглядної толерантності. Одне з першочергових завдань – створення атмосфери нетерпимості до проявів расизму, ксенофобії, пропаганди етніцизму й етнократії. Надто мляве реагування влади на появу у своєму середовищі відвертих антисемітів можна розглядати як заохочення згубного в мультикультурному середовищі «етнічного нарцисизму» і демонстративне нехтування правил цивілізованого співжиття. Гіпертрофоване прагнення до утвердження пріоритетів «титульності» з поділом на «своїх» і «чужих» підживлює край небезпечний за українських умов правий радикалізм, створює небезпеку поширення в молодіжному середовищі екстремістських настроїв.

Європейський вибір України може стати реальністю лише за умови дотримання загальноцивілізаційних норм, що ґрунтуються на пріоритетах людиноцентризму, поваги до інакшості, поєднання раціональності з послідовною реалізацією прав і свобод людини. Будь-які преференції й пільги за ознакою етнічності можуть розглядатися лише як тимчасові компенсаторні механізми, спрямовані на остаточне подолання наслідків етнічної селекції та репресивної політики минулих режимів. Ідеться про узгодження політики підтримки української культури й мови шляхом фінансування інноваційних культурних, освітніх, інформаційних програм із системою заходів, спрямованих на подолання роздвоєності суспільної свідомості, недопущення будь-яких проявів дискримінації за етнічною ознакою, утвердження європейських стандартів політкоректності й толерантності, забезпечення умов для плідного міжкультурного діалогу.

5.9. Історична пам'ять та європейські цінності. Формування сучасної культури історичного мислення та протидії йому

Серед наявних проблем соціогуманітарного розвитку країни значної актуальності набула специфічна форма суспільної свідомості і поведінки громадян, що охоплює знання, розуміння і ставлення до історичного минулого та його можливого відображення в майбутньому. Ґрунтовне вивчення науковцями цього феномену дало можливість сформуванню уявлень про історичну свідомість та історичну пам'ять, які виявилися істотними характеристиками способу життя людей, що визначають їхні настрої і наміри, істотно впливають на характер і методи розв'язання суспільних проблем. **Українське суспільство періоду незалежності (1991–2009) стало «історичним», «хворим на історію», таким, що болісно реагує на будь-які проблеми, пов'язані з власним минулим.**

Історичну пам'ять можна охарактеризувати як комплекс стереотипних, відносно стійких уявлень про минуле, який виникає внаслідок дій державних та політичних інститутів, спрямованих на формування в суспільстві певного, ідеологічно зумовленого образу історії та колективного «Я».

Історична пам'ять зазвичай трактується дослідниками як форма **колективної пам'яті**, хоча в науках про людину і суспільство не існує згоди щодо можливості злиття понять **пам'ять** та **спільнота**.

Історична пам'ять зазвичай пов'язана з **історичною політикою** – діями певних суспільних і державних інститутів, спрямованими або на політичну, культурну, соціальну мобілізацію чи то окремих сегментів суспільства, чи то суспільства в цілому, або на формування громадянської лояльності тим чи іншим інститутам або колективам (державі, нації, церкві тощо).

Європейський досвід засвідчує, що історична політика в її сучасному втіленні з'явилася в епоху націоналізму (кінець XVIII – XX ст.), коли перед модерними європейськими державами постала проблема формування гомогенного культурного (і, відповідно, – політичного) простору в межах власних кордонів. Період другої половини XIX – початку XX ст. став епохою «винайдення традиції» (вислів англійського історика Еріка Гобсбома), коли всі провідні європейські держави розгорнули

масштабну роботу з формування такого образу національної історії, який забезпечував би колективну лояльність громадянства цим державам (державницький патріотизм) та створював би передумови для ідеологічної і політичної мобілізації громадянства у випадку зовнішніх загроз і конфліктів. Ця двоєдина мета досягалася масовим впровадженням стандартного набору загально визнаних національних символів і міфів, комеморативних практик, національних символів, творенням «місць пам'яті» (наприклад Пантеон у Франції, пам'ятники видатним діячам тощо); та впровадженням централізованої шкільної програми з історії. Історична політика епохи націоналізму в Європі стала потужним засобом формування модерних націй і водночас – однією з важливих передумов виникнення гострих міжнародних конфліктів, наслідком яких стали світові війни, жорстокі міжетнічні конфлікти, геноцид у різних проявах.

Після закінчення Другої світової війни і особливо в період активізації євроінтеграційних процесів звернення до історичної пам'яті й політика пам'яті поступово переорієнтовувалися на досягнення згоди, запровадження основ етнічної і культурної толерантності, подолання комплексів історичної вини та віднови від демонізації Іншого. Ці процеси відбувалися з великими складнощами, оскільки всередині країн не завжди зустрічали підтримку чи навіть наражалися на протидію націоналістичних політичних сил, а іноді й значно більшої частини суспільства. Ситуацію ускладнювала не лише спадщина минулого, а й посилення міграційних процесів, приплив емігрантів, вихідців з інших культур.

На загал кожна європейська країна знаходила свій варіант перегляду минулого у зв'язку з проблемами (ре)формування історичної пам'яті. У Німеччині було реалізовано цілу низку взаємопов'язаних дій, проектів, державних і громадських акцій, які дістали назву *Vergangenheitsbewältigung* (порозуміння з минулим), спрямованих на подолання спадщини нацизму та суспільних комплексів, що виникли внаслідок Другої світової війни. У Франції в 1980-ті було реалізовано грандіозний академічний проект *Lieux de memoire* (місця пам'яті), який мав колосальне суспільне значення саме з погляду формування історичної пам'яті¹.

Упродовж 1990-х – на початку 2000-х, у зв'язку з розпадом комуністичної системи, війною й етнічними чистками в Югославії, та

¹ Див.: Pierre Nora (dir.), *Les Lieux de memoire*. – Paris, Gallimard, 1997 [1984–1992].

активною інституалізацією пам'яті про Голокост політика пам'яті та історична політика в європейських країнах значно поживалися.

У країнах «старої Європи» спостерігалися дві взаємозалежні тенденції: з одного боку, тривала робота щодо впровадження основ культурної, етнічної толерантності, подолання суперечностей щодо трактування складних питань спільної історії на міждержавному рівні (парадигматичними прикладами можна вважати підготовку спільного німецько-французького підручника з історії, роботу міжнародних комісій – польсько-німецької, німецько-французької, реалізацію масштабних проектів під егідою ЮНЕСКО, спрямованих на вироблення спільних рекомендацій щодо викладання історії в школах).

Важливою рисою цього періоду є впровадження викладання історії Голокосту в ряді європейських країн. З іншого – як на національному, так і на міжнародному рівнях спостерігалася радикалізація історичної політики – від впровадження в ряді країн Європи кримінальної відповідальності за заперечення чи баналізацію злочинів нацизму (у зв'язку з Голокостом), чи за заперечення геноциду вірмен, – до спроб впровадження загальноєвропейського законодавства щодо заперечення геноциду в часи Другої світової війни. Посилення політичного та юридичного компонентів в історичній політиці та формуванні історичної пам'яті викликало протидію інтелектуалів і професійних істориків практично в усіх країнах Європи.

У жовтні 2008 р. було оприлюднено *Appel de Blois* (Блуаське звернення)² групи провідних французьких істориків, спрямоване проти політизації історії та нав'язування політичних догм професійній історіографії. Упродовж півроку до звернення приєдналася понад тисяча професійних істориків із 45 країн світу.

У Східній Європі звернення до історичної пам'яті було пов'язане з крахом комуністичної системи та потребою перегляду комуністичного минулого. Історична пам'ять стала об'єктом надзвичайно інтенсивних маніпуляцій державних інституцій і різноманітних політичних сил. У багатьох країнах посткомуністичної Європи інструменталізація історії була пов'язана з практичними політичними завданнями (люстрації) та боротьбою за «подолання комуністичної спадщини».

² Див.: <http://www.lph-asso.fr/actualites/42.html>.

У деяких країнах це набуло інституційних форм: Інститут історичної пам'яті в Польщі, подібні інститути чи комісії в Чехії, Словаччині, країнах Балтії.

Ситуація також радикалізувалася у зв'язку з тим, що в багатьох цих країнах відбувався процес «націоналізації» історії, відокремлення історії титульної нації від колись спільної історії (тут ідеться передусім про колишні республіки СРСР).

Упродовж 1990-х у більшості країн посткомуністичної Європи та колишнього Радянського Союзу встановилися та перетворилися на частину офіційної історичної пам'яті певні версії історичного минулого, які відповідали завданням «держав, що націоналізуються» (nationalizing states, R. Brubaker). Це спричинило появу конфліктних версій історії, в яких минуле власної нації (держави) поставало як етнічно ексклюзивна, лінійна історія, усі трагедії якої пов'язані з історичною несправедливістю, джерелом якої зазвичай є найближчий сусід. Кінець 1990-х – початок 2000-х – це наростання конфліктів як усередині новопосталих держав, так і між ними, конфліктів, основою яких є суперечливі моменти національних/»націоналізованих» історій. Можна згадати конфлікти з питань трактування історії між Росією і Україною, Росією і Польщею та країнами Балтії, Україною і Польщею, Вірменією та Азербайджаном, Таджикистаном і Узбекистаном, Білоруссю та Литвою.

Характеризуючи **сучасний стан історичної пам'яті в Україні**, необхідно констатувати наявність чітко окресленої сукупності ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відображають сприйняття й оцінку минулого в усій його різноманітності. Вони характерні для українського суспільства в цілому і для різних вікових, професійних, етнічних груп, окремих особистостей та регіональних утворень. **Історична свідомість громадян України є дивовижним поєднанням деяких наукових і повсякденних (побутових), мас-медійних уявлень про історію в цілому, історію України, історію свого етносу, а також міста, села, а інколи й сім'ї.** Історична свідомість охоплює і важливі, і випадкові події, вбирає в себе як систематизовану інформацію, в основному через систему освіти, так і невпорядковану (через засоби масової інформації, публікації, художню літературу, кіномистецтво).

Важливе значення має **особиста історична пам'ять**. Суспільство пам'ятає національних героїв, геніїв, талантів та їхню діяльність, а

відомості про мільйони людей зберігаються в пам'яті тільки близьких, рідних, друзів. На жаль, більшість українських громадян мають дуже приблизне уявлення про своє генеалогічне дерево, часто не далі третього покоління. Недостатньо пропагуються можливості архівних документів, метричних книг, записів відділів РАГС для відновлення генеалогії родів. Не сформувалася культура вшанування місць поховання. Кладовища перебувають у жалюгідному стані, місцеві органи влади не здатні розв'язувати проблеми меморіального характеру, слабким є вплив громадськості на впорядкування «місць пам'яті». У результаті особистий зріз історичної свідомості залишається слабко розвиненим, що підриває основи більш високих почуттів – патріотизму, гордості за свою країну, готовності захищати і відстоювати її інтереси.

Історична пам'ять забезпечує збереження індивідуального і колективного досвіду міжлюдських взаємин, формує уявлення про історію та місце людини й народу в ній. Історична пам'ять є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без неї немає і історичної пам'яті. Найпростіший і найзрозуміліший приклад її залежності від оточення – турецькі яничари, відірвані від свого середовища й виховані на цілком нових для них традиціях. Таким чином, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою.

Україна з кінця 80-х років ХХ ст. пережила бурхливий сплеск історичної самосвідомості, певний бум історичного публікаторства, відродження національної пам'яті, «націоналізації історії». **Історична пам'ять в Україні перетворилася в поле змагань за ідентичність.** Публічні дебати щодо переоцінки минулого й формування нової версії історичної пам'яті та власної історії перетворилися на невід'ємну частину політичної боротьби. У цей період бої за історію були боротьбою за владу – вони спрямовувалися передусім на подолання монополії КПРС на владу та ідеологію. Історична пам'ять стала об'єктом інтенсивної ревізії з боку опонентів комуністичного режиму, при цьому цю ревізію наприкінці 1980-х підтримала частина комуністичної номенклатури, так звані «суверен-комуністи» – в інтересах власної політичної та ідеологічної легітимації.

Після 1991 р., за наявності доволі активних публічних дебатів щодо переоцінки минулого (передусім радянського) питання історії, минулого та формування історичної пам'яті не були предметом систематичної

історичної політики. На рівні викладання історії в школах і ВНЗ «явочним порядком» було запроваджено стандартну схему національної історії, яка представляла історію України передусім як історію етнічних українців. Переважна більшість професійних істориків сприйняла цю версію національної історії як даність, хоча вже з 1993 р. спостерігається дедалі потужніша тенденція до виходу історіографії поза межі національного нарративу і створення методологічно розмаїтіших версій історії України, які беруть до уваги її полікультурність, наявність контактних культурних зон і взаємовпливів.

Історична політика 1990-х характеризувалася ідеологічною амбівалентністю, що загалом давало змогу уникати гострих конфліктів довкола питань історичної пам'яті. З одного боку, відбувався процес запровадження згаданого класичного національного нарративу, він супроводжувався впровадженням нових чи відновлених старих історично важливих символів, комеморативних практик, ритуалів (святкування нових пам'ятних дат, запровадження нових свят, пов'язаних з історією та скасування старих). З іншого – зберігалися історичні символи й місця пам'яті комуністичної епохи (назви вулиць, пам'ятники, меморіали) і навіть відзначалися відповідні пам'ятні дати (ювілей В. Щербицького, ювілей комсомолу).

Останнім часом історична політика в Україні значно активізувалася. Зусилля, спрямовані на реалізацію проекту ідентичності, заснованого на певних культурних і політичних пріоритетах, поставили на порядок денний питання про історичну пам'ять як наріжний камінь модерної національної ідентичності. Оскільки згадані пріоритети контекстуально чи безпосередньо містили акцент на етнічних преференціях, на ствердженні принципу ексклюзивного права титульної нації на історичну пам'ять та «історичну правду», вони викликали протидію з боку тих політичних сил, для яких проблема посилення «націоналістичної загрози» була зручним приводом для критики влади та посилення власного авторитету серед тієї частини населення, яка сприймала історичну політику як загрозу власній ідентичності.

Питання *історичної пам'яті*, так само як питання *державної мови*, стали предметом обопільних ідеологічних і політичних маніпуляцій, громадських акцій, які вносили і вносять розбрат у суспільство. Активізація історичної політики, яка на рівні намірів і декларацій спрямовувалась

на об'єднання суспільства, насправді спричинила конфліктну ситуацію й загострила суперечності між носіями різних варіантів історичної пам'яті всередині країни.

Основними причинами цього можна вважати:

1. Адміністративно-бюрократичний характер дій частини владних еліт із впровадження етнічно ексклюзивного варіанта історичної пам'яті та спроб індоктринації частини суспільства за допомогою гасел, символів та історичних міфів, які обтяжені спадщиною радянської пропаганди і контрпропаганди.

2. Відсутність продуманої просвітницької політики у сфері історичної пам'яті, віра бюрократичних еліт у владу розпоряджень і директивних документів.

3. Пов'язаність історичної політики з розв'язанням поточних політичних потреб, зокрема з політичною боротьбою і відповідна моральна дискредитація тих чи інших варіантів колективної пам'яті в очах різних сегментів громадянства.

4. Спонтанність дій у сфері формування історичної пам'яті, відсутність продуманої стратегії.

5. Орієнтація на етнічно ексклюзивний варіант історичної пам'яті, нехтування фактом історично обумовленої полікультурності українського суспільства.

6. Недостатній рівень політичної і загальної культури правлячих еліт та бюрократії, покликаних запроваджувати історичну політику.

7. Наявність «несприятливих» зовнішніх чинників, зокрема, поживлення історичної політики в сусідніх державах.

Загалом же можемо констатувати, що увага до проблем історії, що спостерігається сьогодні в українському суспільстві, є свідченням повернення (наближення) вітчизняного соціуму до європейських цінностей, формування сучасної культури історичного мислення, яке базується на принципах толерантності, терпимості, полікультурності, протидії ксенофобії. Фактично в площині історичної свідомості українське суспільство сьогодні долає свій непростий шлях до Європи.

При цьому на формування історичної пам'яті значним чином впливає історична наука. У період формування націй, їх відродження історична наука відіграє провідну роль, формує національну свідомість, відсікаючи неетнічні взірці минулого. Історична пам'ять є продуктом

попередніх станів суспільної свідомості, до формування яких однаково причетні й особистий досвід та соціальна практика людей, і історична наука, яка формує доступне їй бачення минулого, створюючи історичну картину й культурний контекст епохи. Закріплені в суспільній свідомості попередні стани та бачення за нових історичних умов неодмінно перетворюються на міфи, стійкі стереотипи, які вже повністю або частково не відповідають новій реальності. Чим швидше змінюється картина світу, тим швидше попередньо здобуті знання стають міфами та стереотипами. Історична наука значно швидше долає ці стійкі структури свідомості, натомість історична пам'ять зберігає значно більшу інерційність мислення. Здобуті й усталені у свідомості окремих особистостей знання й досвід, як правило, складно піддаються переосмисленню.

Одним з характерних прикладів розбіжностей між історичною пам'яттю та історіографією є сприйняття українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни і ставлення до нього населення сучасної України. Діяльність ОУН і УПА під час війни в сучасній історичній пам'яті й свідомості різних соціальних та етнічних спільнот сприймалася по-різному (в західноукраїнського населення зберігається позитивно ідеалізований образ «національних героїв», «борців за незалежність України», натомість у східних регіонах – негативний, як «бандерівців», «буржуазних націоналістів», «колаборантів»). Прикладів різного ставлення до історичних подій і людей можна наводити дуже багато щодо кожної країни й народу. У сучасній Україні це постать гетьмана України І. Мазепи, Полтавська і Конотопська битви, українсько-польський конфлікт на Волині і Галичині в 1943–1944 рр., приєднання Криму до України та ін. Ці дискусії засвідчують відмінності в історичній пам'яті спільнот з різним історичним досвідом.

Україна періодично переживає гучні конфлікти, пов'язані з амбівалентністю історичної пам'яті суспільства. Це і війна пам'ятників (спорудження монументу Катерині II в Одесі і невдалі спроби поставити пам'ятник І. Мазепі в Полтаві, руйнування й пошкодження пам'ятника В. Леніну та більшовицьким вождям), топонімів (перейменування міст, вулиць, присвоєння імен навчальним закладам), календарів (так звані «червоні» дні календаря й реально вагомі дати українського історичного календаря).

Історична пам'ять спільноти ґрунтується на «міцях пам'яті» і «героях», з якими ця спільнота себе ідентифікує, зумовлює їх ідеалізацію та міфологізацію. Причиною і підставою міфологізації є прагнення соціальної спільноти/групи легітимізувати свою присутність, свою ідентичність, виокремити і протиставити себе іншим спільнотам – етнічним, соціальним, культурним, релігійним. Історична пам'ять у таких випадках є ідейним засобом легітимізації.

Історична наука покликана виконувати функцію «онаучнення» (сцієнтифікації) історичної пам'яті. Інколи ще лунають заклики від «народних мас» писати історію «так, як воно було». У цьому проглядається наївне уявлення про те, що і люди, і середовища здатні однаково дивитися й бачити як сучасні, так і минулі події. Здебільшого загал не може і не хоче зрозуміти тривіальної істини: бачення тих самих подій, наприклад битв Другої світової війни, з боку німецького і радянського солдата не може і не повинно бути подібним, воно завжди буде протилежним.

Так само нездійсненною є ідея створення так званого «спільного підручника» українськими та російськими істориками. Поняття «спільна історія» є неоднозначним, більш коректним є поняття «спільного проживання» на одній території, у межах однієї імперії та ін. Історія передбачає осмислення минулого, а цей процес залежить від менталітету, національної та історичної психології. Кожен народ, нація, етнос формує своє уявлення про минуле.

Зв'язок історичної пам'яті та історичної свідомості показують соціологічні дослідження стану суспільної свідомості та самоідентифікації сучасного населення України, яке має за собою тривалі періоди проживання в різних державах, вплив політичної пропаганди та історичних візій, відмінних від національної. За таких обставин люди ідентифікують себе з тією громадянською позицією, яка відкладена в їхньому особистому й груповому досвіді.

За даними соціологічних досліджень, спостерігається така соціально-громадянська ідентифікація населення України (%):

- «громадяни України» (громадянська ідентифікація) – 41,0;
- «регіоналісти» (регіональна ідентифікація) – 37,5;
- «ностальгісти» (ідентифікація з СРСР) – 12,7;
- «космополіти» (європейська ідентифікація) – 3,4;

- «націоналісти» (етнічна ідентифікація) – 3,0;
- інші – 2,4³.

Ідентифікація різних соціальних груп населення України зберігає історичну пам'ять про минулі етапи суспільної свідомості, а також нові орієнтири ідентифікації, які склалися в останні роки.

Про «сум'яття» в історичній пам'яті населення України свідчить також опитування щодо найбільш позитивних особистостей в історії України. Найвищий рейтинг має Б. Хмельницький (83 %), далі – Петро I (66 %), М. Грушевський (60 %), Л. Брежнєв (60 %), В. Чорновіл (50 %), Й. Сталін (46 %), В. Ленін (40 %), І. Мазепа (40 %), М. Горбачов (31,2 %), С. Бандера (28,1 %) ⁴.

Історична пам'ять українського народу є підсумком не тільки особистого досвіду й соціального середовища, в якому перебуває людина, а й більш широкого **соціально-культурного оточення**, суспільна свідомість якого відбиває поширені політичні, ідеологічні, соціальні, правові та інші ідеї. Природним є прагнення держави впливати на історичну пам'ять. Особливо це характерне для українського суспільства. В Україні окреслюються контури **політики пам'яті**. Вона формується державними органами, політичними партіями, громадськими організаціями і характеризується вкрай суперечливими підходами до оцінки окремих подій.

За участі науковців об'єктивні сторінки історії Голодомору 1932–1933 рр., політичні репресії 30–50-х років ХХ ст., рух Опору стали органічною складовою сучасної історичної свідомості. Сформувалася своєрідна **реабілітаційна складова** історичної пам'яті українського народу.

Аналіз сучасного стану історичної пам'яті та культури історичного мислення спонукає до окреслення стратегічних і тактичних орієнтирів та шляхів подальшого просування українського суспільства до утвердження європейських цінностей у галузі історичної свідомості.

³ Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженні національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 40.

⁴ Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Contraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / відп. ред. Микола Крикун. – Львів, 2006–2007. – С. 859.

У будь-якому модерному суспільстві співіснують різні види історичної пам'яті, які відповідають культурним, соціальним, релігійним та іншим інтересам і пріоритетам різних суспільних груп. Коли в середовищі правлячих верств виникає потреба в такому різновиді історичної пам'яті, який має консолідувати суспільство, це означає, що в останньому існують проблеми з визначенням колективної ідентичності. Коли розв'язання цих проблем пропонується за рахунок формування та впровадження в суспільну свідомість якогось гомогенного варіанта історичної пам'яті, обраного правлячою верствою чи її частиною, виникає загроза виникнення контр-пам'яті, яка конфліктує чи заперечує ту, що пропонується як суспільно-культурна домінанта. Це породжує суспільні конфлікти, які набирають соціальних, політичних, конфесійних, культурних вимірів і активно використовуються в боротьбі за владу. Тому вибір будь-якої стратегії формування історичної пам'яті під орудою держави має базуватися на глибокому структурованому знанні поточної ситуації в державі та науковому знанні про її минуле, на прагненні консенсусу, на врахуванні її регіональних особливостей.

Непродумані, несистемні, спонтанні спроби впровадження історичної політики й політики пам'яті адміністративно-бюрократичними методами без врахування культурно-етнічного розмаїття країни, без аналізу інтересів різних суспільних, соціальних, політичних груп, «прискореними темпами» може завести ситуацію в глухий кут взаємного непорозуміння.

Варто пам'ятати і про те, що проблеми історичної політики та історичної пам'яті є складовою частиною боротьби за владу та масштабних політичних маніпуляцій в інтересах різних політичних груп.

Звідси випливають основні завдання державної політики історичної пам'яті. Вони розпочинаються з **організації системного міждисциплінарного дослідження проблем історичної пам'яті силами найбільш кваліфікованих науковців**. Таке дослідження має здійснюватися істориками, філософами, соціологами, психологами, політологами – у спосіб, коли методи різних наук доповнювали б один одного. Воно має супроводжуватися науково обґрунтованими соціологічними опитуваннями як загального характеру, так і опитуваннями фокус-груп. До такого дослідження варто залучити іноземних спеціалістів з проблем історичної пам'яті та колективної психології.

На основі цього дослідження мають бути розроблені практичні рекомендації, запровадження яких через державні та громадські установи повинно бути предметом громадського моніторингу, наукового аналізу та публічної дискусії.

Будь-який державний захід у галузі політики пам'яті має супроводжуватися інтенсивною просвітницькою і пояснювальною діяльністю, обов'язково – на основі **рекомендацій науковців**.

Необхідно налагодити **постійний публічний діалог науковців з політиками та громадськими діячами** (постійна передача на загальнонаціональному каналі), де науковий погляд має бути презентований без огляду на політичну кон'юнктуру та смаки учасників. Це дасть можливість позбутися як старих, радянських міфів і стереотипів, так і новітніх, створених на «соціальне замовлення» політичної кон'юнктури, і гарантувати історичній науці деполітизований статус.

Потрібна **масштабна системна ревізія освітнього компоненту політики пам'яті** на основі перегляду програм з історії, літератури, українознавства з метою впровадження етнічної і культурної толерантності, полікультурності у викладання й вивчення історії (частково вже здійснюється двома групами істориків в Україні). Взагалі, історична освіта та підручникотворення в галузі історії має бути особливим предметом уваги держави, а підручник з історії України – таким само атрибутом держави як її гімн, прапор та герб.

Потрібна потужна **державна програма поширення й пропаганди наукових історичних знань** як основи формування сучасної історичної пам'яті, яка передбачала б створення низки популярних праць, документальних і художніх фільмів, мультфільмів та комп'ютерних ігор для дітей з історичної тематики.

Необхідна реалізація цілої низки *теоретичних, фундаментальних досліджень у галузі історичної науки* («Історія українського народу», «Історія історичної науки в Україні» та ін.).

Існує нагальна потреба в створенні **академічного інституту всесвітньої/загальної історії**, що сприятиме утвердженню української історичної науки в Європі та світі й виробленню україноцентричного погляду на проблеми світової історії.

Шляхом копіткого діалогу мають бути **врегульовані всі спірні питання історичного минулого з країнами-сусідами**; необхідно

сприяти утворенню й діяльності двосторонніх академічних комісій істориків (за зразком українсько-польської, яка плідно працює упродовж останніх 15 років; українсько-російської, результатом діяльності якої, зокрема, стала публікація двотомника нарисів: історії України – у перекладі російською мовою, історії Росії – у перекладі українською). Україна як член Ради Європи має активізувати свою діяльність у історичних проектах Директорату РЄ, пропагувати європейські цінності в галузі історичної науки та освіти.

Важливим базовим елементом політики пам'яті має стати **український історичний календар**, загально визнані історичні події та особи, місця пам'яті як всеукраїнського масштабу, так і місцевої історії; має бути вироблена політика протидії регіональному сепаратизму, місцевому псевдопатріотизму. Серйозної державної підтримки потребує **краєзнавчий рух** – один із ключових елементів, здатний «знизу» забезпечити безперервне «живлення» історичної свідомості народу.

5.10. Суспільне усвідомлення національної культури та мови як базових цінностей буття українського народу. Пошук нових виявів національної своєрідності сучасної української культури

Національна культура, як сукупність нагромадженого, закріпленого та збагаченого протягом століть матеріального й духовного надбання певної людської спільноти (нації), у тому числі всі види мистецтва, культурні цінності, гуманітарна наука і освіта, виступає важливим чинником державної консолідації як у традиційних, так і модерних суспільствах, заснованих на принципах громадянської нації. Ініціативи ЮНЕСКО в гуманітарній сфері актуалізують потребу більш ефективного використання здобутків національних культур для гармонізації суспільного життя, міжетнічних контактів та цивілізаційного поступу країн. Культура виконує важливі для життєзабезпечення суспільства інтегративні й комунікативні функції, у зв'язку з чим формування єдиного культурного простору є чинником цілісності й стабільності націй і держав, а отже, культура має посісти пріоритетне місце й у внутрішній політиці кожної держави, у вирішенні гуманітарних проблем.

Оскільки саме через національну культуру народу – створені ним культурні блага й культурні цінності – індивід отримує все необхідне для духовного життя: мову, ідеали, знання, способи комунікації, орієнтири поведінки, і, водночас, усе необхідне для формування національної свідомості, а буття в культурі сприймається індивідом як органічний і психологічно комфортний, «природний стан душі», то зрозумілими є деструктивні для особистості й цілих спільнот наслідки руйнації національних культур.

Українська культура, маючи тисячолітній досвід розвитку, на повну силу відчула негативний вплив соціокультурних реалій та політичних чинників історичного минулого. Унаслідок лінгвоцидної і культуроцидної політики колоніальних властей українській культурі цілеспрямовано прищеплювався комплекс меншовартості, національно-культурної неповноцінності, з яким вона увійшла в третє тисячоліття.

На жаль, сьогодні наше суспільство в цілому ще тільки мусить усвідомити значення української культури та мови як базових, буттєвих цінностей. Адже поки-що вони не стали його питомою внутрішньою потребою. Українське суспільство потрібно ще виховувати в цьому напрямі на високих культурних зразках та системою взаємопов'язаних заходів.

Реалізація такого виховання – справа непроста, адже ключовою рисою української культури та культурної політики на сучасному етапі можна вважати їх перехідний трансформаційний характер. Процесам соціально-культурної трансформації взагалі притаманний тривалий, суперечливий характер, а в Україні вони тим більше вирізняються складністю. Це зумовлено переходом від тоталітаризму – до демократії, від планової економіки – до ринкової, від перебування в складі імперії – до національної незалежності та ідентичності, від неомодернізованої етнічної спільноти – до модерної політичної нації.

Можна назвати кілька серйозних викликів, перед якими опинилася після здобуття державної незалежності українська культура. Перший – виклик зміни політичного й суспільного ладу. Розпад СРСР та його планової економіки, у межах яких мусила десятиліттями існувати національна культура, виявив її неготовність до розвитку, до ринкової боротьби за споживача культурних цінностей без щоденної державної опіки, фінансової та адміністративної.

Другий – виклик націєтворення, у процесі якого доволі неоднорідне суспільство громадян України ще має стати зрілою політичною

нацією, а україномовна культура етнічних українців – перетворитися на культуру всього українського суспільства. Третій – виклик відкритості та глобалізації.

Україна перед натиском глобалізаційних викликів епохи відчуває свою незахищеність і невлаштованість. До того ж розвиток модерної культури перехідного періоду ускладнюється інерцією суспільної свідомості людей, рудиментами політичного, релігійного та естетичного тоталітаризму, а також слабкістю саме української мережі інформкомунікацій, які й передають культурні цінності суспільству. У контексті цього кращі надбання української культури значною мірою залишаються невідомими для сучасного пересічного українця, він же у свою чергу не готовий до її повноцінного сприйняття, а це породжує значні додаткові труднощі для усупільнення культури та подальшого її плідного розвитку. Унаслідок цього в населення формується нігілістичне ставлення до історичної необхідності розвитку цілісного національного культурного організму.

Вияви такого ставлення набувають останнім часом катастрофічних форм. Так, лише від пожеж за останні роки знищено близько 100 церковних споруд XVIII ст. (не кажучи про менш видатні пам'ятки). На жаль, руйнування історичного середовища українських міст вже віддавна перебуває серед загальників у повідомленнях масової інформації, до яких публіка при звичаюється, як до повідомлень метеослужби. Це є показником збайдужілості громадської думки.

Іншим важливим чинником такої непривабливої ситуації є стан україномовного книгодрукування в Україні. Відомо, що ланка зв'язку між видавцем української книжки та її споживачем унаслідок невдалих управлінських рішень ще протягом 1991–1994 рр. була розірвана, а на державному рівні ці питання тривалий час не вирішувалися. Як наслідок – уже в 1999 р. книжковий ринок на 90–92 % був наповнений російською друкованою продукцією, яка не лише ніяк не працювала на конструктивне творення українського світовідчуття, а й, навпаки, провокувала до занедбання власної культурної ідентичності. Ці обставини змушували масового читача приймати елементи іншої культури, ідентифікувати себе з ними. І лише незначна кількість читачів, аналізуючи й осмислюючи прочитане, змогла залишатися самою собою, шукати відповіді на питання нового часу в давніх та сьогоденних вітчизняних

і зарубіжних джерелах. Виникла загроза збільшення кількості громадян, ворожих до «всього українського» чи байдужих або нейтральних до питань ідентичності. Завдячуючи українським ученим, письменникам, перекладачам, педагогам, журналістам, видавцям, книгорозповсюдвачам, вкотре національна потенція, національний поступ «стали не тільки географічним і державно-політичним поняттям, але й психологічним». Проте подолати чужомовні видання, зорієнтовані на агресивність, «гарячу сенсаційність», спотворення образу українця вдалося лише частково.

Ще одна тенденція, як наслідок попередньої, – це творення сурогатної культури в усіх її проявах. Вона позбавлена найсуттєвішого – етнічного колориту, етнічної неповторності як вагової естетичної прикмети високості, цивілізаційності. Оригінальні культурні явища етносу можуть творитися тільки на етнічній території, в етнічному середовищі. Але при масованому засиллі низькопробного маскультурного продукту зазнає кривди українська національна культура, якій важко конкурувати з нав'язуваними й нерідко адміністративно підтримуваними низькорівневими творчими пропозиціями. Цей чинник також вносить негативну тенденцію в процес етнічної самоідентифікації українців: відчуття меншовартості й приниження, утвердження стану байдужості до історії і культури свого народу. У кінцевому ж підсумку саме це й породжує неокосмополітизм – формує людину без роду й племені, яка перебуває під загрозою перетворення в агресивну неврівноважену суспільну істоту.

Фундаментальною частиною і головним інструментом системи культурних цінностей є мова. Як складова культури, мова є основою семіотичних систем (літератури, мистецтва, релігії та ін.), тому неволодіння нею унеможливорює участь у культурі та суспільному житті, навіть у його найпростіших формах. Мова становить і передумову об'єднання й виокремлення людських спільнот, це дуже важливий чинник, що моделює картину світу, програмує суспільну поведінку, окреслює своєму носієві напрями світосприйняття.

У мовній системі закладене все національне культурне багатство, нагромаджене впродовж століть. І саме з урахуванням цього актуальні завдання лінгвістики як науки полягають в усвідомленні того, що мова, з одного боку, – це культурний код нації, духовна субстанція, скарбниця досвіду попередніх поколінь, в якій сконцентрована тисячолітня пам'ять

народу, а з іншого – універсальний засіб комунікації, пізнання світу, основний інструмент інформаційного суспільства й суспільства знань.

Українське суспільство й Українська держава, таким чином, можуть повноцінно розвиватися та здобувати міжнародний авторитет лише за умов відповідного статусу й ролі української мови, її гармонійної і адекватної взаємодії з іншими мовами світу. Проте в Україні склалася непроста мовна ситуація, яка потребує нагального розв'язання. Самий лише формальний статус державної мови не забезпечує її загального поширення й, зокрема, функціонування в усіх сферах культурного простору, за умов, коли має місце значна віддаленість держави та суспільства і, тим більше – виконання ролі чинника об'єднання й консолідації суспільства. За таких умов поширення російської мови як основного конкурента української мови здійснюється насамперед у сферах неформального спілкування, наприклад, через пресу, радіо та телебачення. Водночас відбувається засмічування української мови «русизмами», «англіцизмами» та ін. переважно жаргонного походження, що знижує мовну культуру загалом.

Щодо цього особливо неконструктивною в українському суспільстві є діяльність радіо й телебачення. Фактично телебачення, передусім комерційні канали, є рупором ідей, ідеологій, культур інших держав. На усіх приватних телеканалах демонструється кінопродукція переважно закордонного виробництва у вигляді телесеріалів, бойовиків, якими неприховано проводяться й насаджуються відповідні ідейно-політичні настрої та настанови, вплив яких з погляду українських інтересів є вкрай негативним і небажаним. Здійснюється масована пропаганда напрацьованих стереотипів російсько-радянської історії та культури, у полоні яких опиняється масовий український глядач із відповідними в цьому випадку наслідками. Сьогодні, як ніколи раніше, наука й культурна громадськість усвідомлює те, що телебачення в Україні – приватне і державне – має стати українським і покликане здійснювати місію націєформування з метою консолідації українського громадянського суспільства навколо демократичних ідей, світогляду, національної історії, культури та мови. За даними соціологів, широка аудиторія прагне створення культурного та пізнавально-інформаційного каналів і збільшення кількості відповідних програм.

В українській дійсності категорія культури тісно поєднує такі її макроскладові, як культура народна й професійна. Зокрема, і літературна

мова в усному процесі свого становлення та розвитку ґрунтувалася на надбаннях народної мови. Тому, незважаючи на неймовірно складні умови існування й функціонування української мови і культури, вони віддавна входили у свідомість українського народу як головні базові константи, екзистенційні, етновизначальні та етноінтегративні чинники.

Ця колективна свідомість розвивалася та утверджувалася народом: в усіх регіонах України чітко простежується система вироблених у народній традиційній культурі форм і стереотипів, які служили базою поступового культурного розвитку й водночас захисним чинником від засилля чужих культурних впливів – зокрема таких, як російського заробітчанського і робітничого фольклору на півдні і сході України в другій половині XIX – на початку XX ст., просування частушки на українському етнічному просторі.

У радянський час самозахисна функція української народної культури дуже послабилася і, очевидно, найбільшою мірою – під впливом силових й ідеологічних офіційних чинників. Саме дією останніх зумовлене й істотне послаблення в суспільній свідомості ціннісної сутності як національної культури, так і мови.

На жаль, за ось уже майже два десятиліття незалежності в Україні так і не спромоглися налагодити належну системну роботу для подолання в духовності громадян цієї прогалини і утвердження у свідомості належного ціннісного статусу національної мови й культури, відповідно до положень чинної Конституції. Так, Конституція України (ст. 10) проголосила українську мову державною. Держава зобов'язалася забезпечувати всебічний розвиток і функціонування мови. Проте цілком адекватна мовна політика держави вже багато років залишається на рівні декларацій. За роки незалежності України не ухвалено жодного закону про мову. Останній Закон «Про мови в Українській РСР» датовано 27.10. 1989 р., існує також дев'ять пізніших нормативних актів, які деталізують та уточнюють цей Закон, зокрема Закони України «Про інформацію» (1992), «Про телебачення й радіомовлення» (1993, нова редакція – 2006), «Про рекламу» (1996), «Про видавничу справу» (1997) та ін.

Унаслідок політики імперської й радянської влади українська мова до сьогодні перебуває в стані безперервного скорочення сфер її функціонування та стійкого відтворення. Українська мова не функціонує сповна в багатьох сферах життя, передусім у бізнесі, масовій культурі,

спорті. Але мовно-культурна невизначеність сьогодні найбільше відчувається серед етнічних українців південно-східного масиву України та великих промислових міст нашої держави. Російську мову найчастіше називають рідною жителі великих міст: по суті, окрім ряду міст і містечок Західної України, у всіх великих містах сходу і півдня України живе переважно російськомовне населення, тоді як найбільше білінгвів, маргіналів перебуває в Києві. Водночас тенденції до спілкування (повсякденної комунікації) російською мовою нині дедалі частіше поширюються серед молоді західноукраїнських міст, що не сприяє оптимізації сучасної мовно-культурної ситуації в урбаністичному середовищі України, яке продовжує залишатися суцільно російськомовним. Українську етнопсихіку й досі продовжує програмувати низькопробна мас-медійна культура як основне джерело колективного програмування свідомості українців. І лише поодиноким винятком у цій ситуації можна вважати зрушення у сфері кінопрокату (рішення Конституційного Суду України від 24.12.2007 р., згідно з яким усі іноземні фільми перед розповсюдженням в Україні обов'язково мають бути дубльовані або озвучені чи субтитровані державною мовою) та радіоефіру (Меморандум про співпрацю та принципи взаємодії між Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та радіокомпаніями України від 21.07.2006 р.). Попри початкове неприйняття законодавчих новацій і відчайдушні протести кінопрокатників і радіокомпаній, практика засвідчила, що україномовний медіа-продукт має великий попит і жодним чином не відлякує аудиторію.

Отже, стан свідомості українського суспільства й сприйняття ним національної культури та мови як базових цінностей його буття визначаються ситуацією ризику, спричиненою всіма вищезазначеними чинниками. Національне культурне надбання, як сукупність унікальних культурних цінностей, має дуже важливе значення для формування національної свідомості, і саме тому особливу небезпеку становлять деструктивні фактори, насамперед спрямовані проти історичної свідомості, історичної пам'яті, що виявляється в нігілізмі стосовно культури. Ситуація нерозуміння створюється також в елітарному прошарку культури, де постає ряд конфліктів, зумовлених внутрішніми суперечностями інституціоналізації культури.

Така ситуація ризику потребує гнучких управлінських дій, де поєднувалися б радикальні та помірковані заходи. На сьогодні головними

завданнями державного регулювання є спрямування зусиль на позитивне інформаційне висвітлення сучасних тенденцій і здобутків національної культури. Тратити час на пошуки нових виявів національної своєрідності сучасної української культури немає потреби – у кращих проявах сучасного мистецтва вони наявні. Однак необхідно зосередитись на гідній презентації наявних національних високих культурних явищ, незважаючи на те що й тут існує все ще нерозв'язана проблема: Україна й досі не має жодного телеканалу, жодного друкованого органу, який би належним чином на основі новітніх технологій і з урахуванням новітніх естетичних стандартів презентував би високу національну культуру в різних її проявах, засвідчував би оригінальний, пізнаваний образ української культури у свідомості світового співтовариства.

Особливої уваги й підтримки на нинішньому етапі історії потребують тенденції та явища культури, які не лише творчо інтерпретують образною мовою й засобами новітнього мистецтва притаманні українському народові традиційні, сформовані упродовж століть духовні орієнтири, морально-етичні цінності, естетичні ідеали, які об'єктивно не втрачають значущості наріжних каменів людської цивілізації, але й запобігають несприйняттю й запереченню цих цінностей новою генерацією. Водночас саме таку перспективу розвитку нашої новітньої культури можна й треба дієво протиставити пропагованій у певних «білямистецьких» колах свідомо-зухвалій і явно карикатурній вульгаризації української культури, прораховано спрямованій на вихолощення її національного фундаменту.

Необхідно долати реально існуючі внутрішні перешкоди між українським Сходом і Заходом. Водночас слід підтримувати плідні взаємовідносини між Україною та навколишнім світом. Зокрема сприяти міжнародному культурному обміну, співробітництву закладів культури, професійних творчих працівників, працівників культури України з зарубіжними партнерами, особливо з Росії та інших країн пострадянського простору; пропонувати інформацію про Україну, її культуру на телеканалі Euronews; розвивати маркетинг про Україну на міжнародному рівні; заповнювати українською інформацією рекламні паузи. Відтак, Україна – країна з величезним туристичним потенціалом; розвивати цю галузь та інформувати про неї внутрішнього українського та західного споживачів; виявляти піклування про задоволення національно-культурних

потреб українців, які проживають за межами України, у тому числі сприяти організації центрів української культури і мистецтва, проведенню культурно-мистецьких заходів за кордоном. Усе це в сукупності сприятиме формуванню позитивного іміджу України і викликатиме, відповідно, реальні амбітні емоції в середині нашої держави.

Отже, в Україні культура, мова та складні історичні обставини буття українського народу лише фрагментарно становлять основу національної ідентичності громадянської нації, а більшість пануючих у країні ЗМІ виявляють до неї повну байдужість і навіть зверхність. У цій ситуації український етнос, репрезентуючи де-факто абсолютну більшість у державі, на практиці повною мірою не виконує відведеної йому за законами націєтворення ролі консолідуючої сили, яка мала б згуртувати суспільство в громадянську націю. Не сприяє цьому й політична верхівка України. Відсутність загальноукраїнської мережі інформкомунікацій, спрямованих на розкриття всієї повноти історичного минулого українців, як і багатой, унікально різноманітної духовної та матеріальної української культури, не забезпечує пробудження національної свідомості й формування національної ідентичності громадян. І навіть більше – у східних та південних регіонах України за сприяння певних політичних сил консервуються цінності неіснуючої держави – СРСР, усіляко насаджуються факти, що стосуються історії та культури колишньої метрополії, відкрито або ж завуальовано гальмується впровадження в практику державної мови.

Зважаючи на це, стан усвідомлення національної культури українським суспільством має бути охарактеризований як критичний, що наближається до гуманітарної катастрофи. Обскурантизм становить провідний чинник ризику культурного розвитку, який протидіє інтеграції української культури. Складаються умови деградації культури, насамперед за рахунок позбавлення самостійності мислення індивідів, їх підпорядкування силам наркотизації свідомості.

Основні зусилля для оздоровлення цієї ситуації передбачають діяльне включення держави в процес творення національної культури, вироблення раціональної й коректної державної культурної політики й, зокрема, заходів, спрямованих на інтеграцію українського культурного простору. Внутрішня інтеграція національного культурного організму, зі свого боку, передбачає реінтеграцію до європейського культурного

простору, постійним учасником будівництва якого віддавна була Україна. Саме відновлення історичної пам'яті є основним засобом проти деструктивних процесів культуротворення.

Національна культура, її здобутки стають надбанням нації тоді, коли вони існують у системі державних координат, є предметом гордоців нації, її зброєю в боротьбі проти асиміляції, денационалізації, космополітизму та користуються широкою підтримкою ЗМІ.

Саме тому інтеграційні зусилля української культурної політики повинні містити широкий діапазон заходів, від радикальних до поміркованих та часткових, зокрема відродження реінтеграції локальних традицій і асимільованої спадщини до українського культурного простору. Такі заходи повинні бути спеціально розроблені, апробовані та вживатися в комплексі, а не поодиноці. Необхідно знову наголосити на невідкладності таких заходів.

5.11. Соціокультурна диференціація і динаміка культурних стандартів

Українське суспільство характеризується глибокою соціокультурною диференціацією, що в стані економічної кризи піддається суперечливим впливам і в результаті тільки підсилюється й дисбалансиється, створюючи додаткове напруження в соціумі. Серед значущих регуляторів диференціації, до яких належать видові та гендерні ознаки, культурний капітал, етнічна й релігійна ідентичності, значуще підвищується роль соціально-економічних статусів, що забезпечують матеріальні умови життя людей. Завдання економічного виживання й необхідність відстоювати вітальні основи існування в ситуації, що створилася, призводять до деформації сформованої структури й змісту потреб населення, обмеженню й без того невисоких культурних стандартів, деструкції культурних практик. На цьому тлі стійко відтворюються розходження в системах потреб соціально слабких і соціально заможних категорій громадян, зберігається й продукується нерівність за умов реального споживання культурних продуктів. Укоріненню сегментації статусних груп у соціокультурному просторі, збільшенню між ними дистанції у сфері духовних, інтелектуальних, естетичних запитів і їхніх реалізацій сприяє активність політичних еліт щодо обгородження цих груп як об'єктів

цільового електорального впливу, а також активність ринку щодо їхнього цільового опікування.

Культурне споживання

За останні роки зрушення в культурному споживанні населення України супроводжуються трансформаціями ціннісної ментальності соціуму. Неузгодженість статусних і вікових пріоритетів, у тому числі з приводу значущих культурних зразків, виражається в сучасному суспільстві в протиставленні систем «матеріалістичних» цінностей, і більш гуманних «пост матеріалістичних» цінностей, які просуваються насамперед молодими людьми з забезпечених середніх верств. В українському суспільстві даний процес не відрізняється високими темпами. А за період 2003–2009 рр. значно знизилася суб'єктивна важливість таких соціокультурних цінностей, як «національно-культурне відродження», «підвищення освітнього рівня», «розширення культурного кругозору», що можна вважати цілком закономірним підсумком інфраструктурних змін культурної сфери українського соціуму протягом 1990–2008 рр.⁴ Ідеться про катастрофічне скорочення установ культури, що забезпечували особисту участь населення в культурному й художньо-мистецькому житті – будинків культури, клубів, бібліотек, кінотеатрів, – особливо в сільській місцевості. Навіть тоді, коли кількість установ, наприклад професійних театрів і музеїв, зростає, це не приводить до зростання їх аудиторій. Зі збільшенням тиражів періодики, розширенням книговидання обсяги читацьких аудиторій не досягають рівня 1990 р. За соціологічними даними, майже 20 % населення взагалі не читає газет, понад 25 % – не слухає радіо, не більше 4–5 % відвідують концерти, виставки, театри, кінотеатри, бібліотеки. Причому розмаїтість та інтенсивність культурних практик істотно скорочується зі зниженням соціального статусу: у групах високого доходу й статусу, серед жителів великих міст вони є помітно багатші та регулярніші, ніж серед низькодоходних категорій громадян, жителів села.

Більша частина населення України відчуває гострий дефіцит у задоволенні культурних і рекреаційних потреб. За даними моніторингу «Українське суспільство-2009» (Інститут соціології НАН України),

⁴Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – 656 с.

повноцінного дозвілля вистачає лише п'ятій частині родин, чії доходи нижче ніж прожитковий мінімум, третій частині молоді й чверті громадян середніх і старшої вікових груп, причому в останньої сама проблема не викликає особливого інтересу. Поширене в розвинутих країнах сприйняття пенсійного віку, як часу, коли можна дозволити собі подорожувати, займатися улюбленою справою, вести активний спосіб життя – не актуалізоване в переважній частині людей похилого віку в Україні й матеріально недосяжне для них. Це саме стосується можливостей проведення відпустки, чим задоволені лише 15 % населення – кожен третій серед високозабезпечених і тільки кожен десятий – серед тих, чії доходи близькі до прожиткового мінімуму. Основними бар'єрами, що перешкоджають повноцінному відпочинку, молодь і зрілі люди вважають фінансові труднощі й відсутність вільного часу, а люди похилого віку – стан здоров'я. Особливо залежність від матеріального статусу родин стосується тих видів практик, які потребують спеціального обладнання – не користуються комп'ютером три чверті краще забезпечених і понад 90 % найгірше забезпечених громадян. Водночас в українських сім'ях зменшилася кількість домашніх бібліотек, знизився рівень оснащення спортивним, туристичним знаряддям. **Неможливість задовольнити культурно-рекреаційні потреби у звичайному обсязі підвищує рівень психологічної депривації населення, знижує рівень культурних стандартів і домагань.**

Інформаційна сфера

У сфері інформації й медіакультури, що вирішальним чином визначає глобальний і локальний культурний клімат, загальна тенденція населення України з віком підвищувати споживання традиційних ЗМІ в цілому відповідає загальноєвропейській. Однак в Україні телебачення більшою мірою опосередковує комунікації молодих і зрілих людей, ніж це характерно для європейських країн, а радіо, до якого дедалі частіше звертається мобільна й забезпечена сучасна публіка, ще не досягло рівня європейської популярності в цих аудиторіях. Прихильниками преси залишається старша вікова група з високим рівнем культурної компетентності й невисокими доходами. Загалом соціальна комунікація в українському соціумі здійснюється завдяки традиційним медіа.

Перспективи культурного розвитку пов'язуються з розширенням електронної комунікації й новітніх медіа, які здатні динамічно включати

у свою орбіту все нові аудиторії. **Проте освоєння передових інформаційних і комунікативних технологій населенням України набуває скоріше рутинного характеру, значно відстає за інтенсивністю в порівнянні з європейськими країнами.** Показники доступу до Інтернету і його використання, у тому числі й молоддю, як і потреби в електронній комунікації, продовжують бути безпрецедентно низькими за європейськими мірками, особливо в малодоходних групах, на селі й у невеликих містах. За даними європейського соціального дослідження, менше 10 % населення України активно користуються Інтернетом, у той час як у європейських країнах – у середньому більше половини громадян⁵. У результаті **молоді люди й люди середнього віку (тобто найбільш ініціативні суспільні сегменти) залишаються практично ізольованими від альтернативних інформаційних систем, обмежуючись інституціонально підконтрольними традиційними комунікаціями, насамперед телебаченням, а формування інформаційного суспільства, що відповідає сучасним вимогам, відбувається за перекрученими схемами.**

Етнокультурна диференціація

Етнічні спільноти українського соціуму демонструють високу значущість для етнічної ідентифікації родин таких культурних цінностей, як знання національних традицій, міфології й історії етносу, фольклору, національної кухні, важливість яких помітно підвищується в старших вікових групах. Одним з найбільш виразних маркерів етнічної належності є спілкування рідною мовою, що сприяє збереженню національної культури й консолідації спільності. Тим часом у ряді етнічних спільнот (поляки, євреї, цигани) вільно володіє рідною мовою лише менша частина. В етнічних групах, де вільне володіння рідною мовою достатньо поширене (українці, росіяни, кримські татари), спостерігається загальна тенденція розбіжності високих запитів на підтвердження етнічної ідентичності, позитивно оцінюваних можливостей їх задовольняти (зокрема, потреб використовувати ЗМІ рідною мовою, читати літературу, залучатися до національного мистецтва) й реальним пасивним поведінням громадян. Тобто в реальності великі сегменти етнічних

⁵ Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 рр. / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – 133 с.

груп не підтримують той специфічний культурний рівень, на який претендують. Більшою мірою такий розрив характерний для людей середнього й особливо старшого віку. Очевидно, що на цей процес помітно впливають чинники політичного, соціокультурного, утилітарного характеру, які потребують релевантного коректування. Але найбільш актуальною так чи інакше залишається соціально-економічна ситуація в країні, яку важко назвати сприятливою для усунення виявленої диспропорції.

Релігійна ситуація

Потреба в задоволенні релігійно-культурних запитів наявна усіх вікових і статусних групах, проте, тих, хто безпосередньо включений у конфесійні практики, більше серед старшого покоління, про що свідчать і загальносвітові тенденції. Одночасно наймолодші люди досить активно декларують релігійність, що, як і для молоді посткомуністичних країн, є своєрідним способом дистанціювати своє покоління від попередніх. Однак, якщо в мотивації релігійних дій у людей похилого віку превалюють високодуховні інтенції, то серед молоді виразні й конформістські мотиви, бажання відповідати очікуванням референтної групи. **Релігійна віра сприймається значною частиною населення переважно як етична цінність, властива християнській культурі, і в цьому сенсі її значення для морального оздоровлення націй досить вагоме.**

В Україні вже створено широку мережу церковно-релігійних інституцій для задоволення духовно-релігійних потреб віруючих: представлені 52 віросповідання, діють близько 34 тис. релігійних організацій, більше 90 течій та напрямів. **Зберігається історично притаманне Україні домінування православ'я, але порівняно з традиційними церквами кількість протестантських та неорелігійних організацій зростає випереджувальними темпами.** Динамічного характеру набуло поширення релігійних новоутворень, країна перебуває в полі активного впливу іноземних неорелігійних місій та центрів. Практично всі конфесії в Україні мають регіонально визначену мережу своїх структур. Поліцерковність православ'я залишається чинником регіоналізації України, що провокує актуальні й потенційні конфлікти. Враховуючи складність і високу конфліктогенність релігійної сфери, слід виявляти обережність і виваженість при прийнятті рішень відносно релігійних проблем, особливо таких як об'єднання українських православних цер-

ков, створення Єдиної помісної церкви, просування релігійної освіти в загальноосвітню школу, заборона діяльності нетрадиційних для України конфесій.

Висновки

В умовах фінансово-економічної кризи глобального й локального масштабів відтворення культурних і духовних потреб різних груп населення набуває особливої актуальності, оскільки підвищується ризик їхнього витиснення на периферію індивідуальної та суспільної значущості під впливом економічного тиску і вкорінення соціокультурної нерівності.

Одним з напрямів культурної політики в умовах фінансово-економічної кризи мають бути заходи, які б враховували посилення матеріальної диференціації в суспільстві. Саме скрутне фінансове становище в багатьох родинах є бар'єром доступу до культурних благ, участі в культурі. Соціально незахищені групи в суспільстві (молодь, пенсіонери, безробітні, багатодітні сім'ї та ін.) потребують створення додаткових інституціональних можливостей для участі в культурно-дозвіллевих практиках, доступу до сучасних джерел інформації. Згортання мережі доступної культурно-дозвіллевої інфраструктури (бібліотеки, студії, гуртки за інтересами та ін.), підвищення цін на заходи в закладах культури і дозвілля, у мережах надання інформаційно-комунікативних послуг сприяє культурній поляризації суспільства і відтворенню настрою неучасті в культурі серед соціально незахищених груп населення.

Культурна політика має враховувати субкультурне розмаїття країни, керуючись принципом «єдності в різноманітності». Практична реалізація цього принципу пов'язана з втіленням в життя основних вимог багатокультурності, а саме імплементації культурних прав громадян та їх об'єднань, фінансової, освітянської, медійної підтримки національно-культурних центрів, створення позитивного іміджу міжкультурної комунікації, подолання проявів ксенофобії, формування міжетнічної толерантності, пошуку шляхів ефективної інтеграції в суспільстві.

Серед необхідних заходів держави, спрямованих на забезпечення культурних потреб різних категорій громадян України, доцільна організація соціологічного моніторингу соціокультурних процесів і культурних практик населення, що склав би регулярно поповнювану інформаційну базу для здійснення оптимальної культурної політики.

5.12. Проблеми ресурсного забезпечення та механізмів регулювання діяльності в культурній сфері України

Доводиться констатувати, що культурна політика, яка має належати до визначальних напрямів державної політики, за роки незалежності була, за великим рахунком, фактично відсутня, що, у свою чергу, негативно позначилося на стані української культури та її місці у свідомості українського суспільства.

Визначальні проблеми культурної політики та їх ресурсне забезпечення можуть і повинні бути визначені в стратегічній програмі культурного розвитку, яка б передбачала цілий ряд заходів, спрямованих на ресурсне забезпечення всіх видів культурної діяльності – створення, тиражування, розповсюдження та популяризації творів літератури і мистецтва, збереження й використання культурних цінностей, охорони та популяризації культурної спадщини, проведення наукових досліджень у сфері культури, надання освітніх послуг та організації навчання в галузі культури, відпочинку й дозвілля громадян.

Але, передовсім, враховуючи гіркий, малорезультативний досвід культурної політики держави Україна впродовж усіх років незалежності, слід зосередитися на таких напрямках культурної політики: забезпечення умов належного впровадження інвестиційної та інноваційної діяльності у сфері культури, підтримка української поп-музики, естрадної пісні через фінансування студій звукозапису; відкриття в усіх обласних (а потім і районних) центрах спеціалізованих магазинів із продажу дисків із записами українських виконавців; організація й фінансування щорічних (скажімо, у травні – червні) групових, численних загальноукраїнських турів усіма обласними центрами за участю популярних виконавців та гуртів, особливо молодіжних, і, обов'язково, їх виступи на найбільших площах та стадіонах цих міст.

Основним джерелом ресурсного забезпечення діяльності в культурній сфері України має стати її цільове фінансування окремим рядком Державного бюджету України та прийняття Закону України про культуру, аналогічного тому, який уже існує в усіх країнах Європи, зокрема про 50 % відрахування прибутку від виступів зарубіжних виконавців на потреби розвитку української культури. По-друге, потрібне відновлення,

у повному обсязі, доступу до загальноукраїнських преси, радіо – і телепередач на всій території України. По-третє, державна фінансова підтримка (теж окремим рядком Держбюджету України) українського кіновиробництва та кінопрокату, щоб українські фільми й серіали могли успішно конкурувати з телесеріалами та фільмами виробництва сусідніх держав.

Це стане можливим за тієї обставини, якщо телеекрани заповнять фільми не лише про всю складність, проблемність, але й цікавість, різнобарвність життя сучасної пересічної української людини. Крім того, ідеться про українські дубляжі світової кінокласики (а не сірятини, як часто трапляється нині), передовсім європейської та американської. На це теж потрібен окремий рядок Державного бюджету України.

У питанні української книжки найболючішою є проблема книгорозповсюдження. Треба відновити систему державного книгорозповсюдження продукції вітчизняних авторів та перекладної, виплату адекватних авторських гонорарів за національно-значущі твори художньої літератури та за переклад кращих творів зарубіжної літератури.

Потрібна також спеціальна постійно діюча програма комплектації українською книжкою – вітчизняною та перекладною – бібліотек усіх рівнів, із міськими, районними, освітянськими включно.

Назріла необхідність по-господарськи навести лад у всій цій сфері, подбати й про відновлення книжкових магазинів та розвиток мережі бібліотек, щоб вони були не лише в обласних, але й у всіх районних центрах та у великих селах. Потрібна також постійна державна турбота про переклад українською мовою всього масиву зарубіжної літератури.

Окремо слід сказати про проблему забезпечення на всіх теренах України цілковитого доступу до електронних носіїв української кіно-, аудіо – та відеопродукції, а також про забезпечення українського сегмента Інтернету.

Потрібно продовжити багатоаспектне історичне виховання (через систему освіти, книгу, телебачення, кіно, музеї, історичні пам'ятки тощо), яке є надзвичайно ваговою складовою формування громадянина держави Україна. Особливу роль при цьому мають відіграти відновлення та пропаганда історичних пам'яток, що обов'язково повинно бути й надалі продовжене. Так само необхідно продовжити підтримку театрів, філармоній, музеїв, картинних галерей, заповідників тощо.

І, нарешті, необхідно нагадати, що найважливішою умовою належного ресурсного забезпечення культурної сфери України та її регулювання має стати не лише інертний розрахунок на можливості бюджетного фінансування, а й – згідно з досвідом усіх передових країн – активніше залучення всіх інших, не бюджетних коштів: грантів, благодійних фондів, що надходять від господарської діяльності, надання платних послуг та багатьох інших джерел, які не заборонені законодавством. Сприятиме такому забезпеченню й пільгове оподаткування саме вітчизняного культурного продукту й послуг, що виробляються й надаються в галузі культурної діяльності, та надання таких же пільг усім юридичним і фізичним особам, які спрямовують свої кошти на розвиток культури.

5.13. Поліетнічність і полікультурність українського суспільства та формування національно-державницького патріотизму

Наявна в Україні тенденція до формування громадянської нації не заперечує феномену етнічності, що спонукав українців у період занепаду радянської імперії до національно-культурного самовираження та розбудови власної державності. **Прагнення етнічного самовідродження й сьогодні залишається потужним генератором процесів етнополітичного ренесансу української етнонації та етнокультурного ренесансу всіх етнічних меншин України. Триває зростання етнічної самосвідомості представників різних етносів, які населяють Україну, сформовано чітке прагнення зберегти свою етнокультурну ідентичність.**

Тривалий період бездержавності України, територіальної розірваності між двома потужними імперіями – Російською та Австро-Угорською, протистояння християнського і мусульманського світів, взаємопоборювання між християнськими духовними центрами – православним та католицьким, формування різних культурно-ціннісних пріоритетів, цивілізаційних цінностей – центральноєвропейських та євразійських, все це спонукало потужні міграційні процеси на українських етнічних землях, становлення мозаїчної етнонаціональної структури українського суспільства.

Водночас основним чинником, який зумовив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була географія розселення етнічних українців, розуміння їхньої єдності в середовищі культурних та політичних еліт. Це й визначило той факт, що близько 95 % державної території України – це українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Тому з заходу на схід (від Львівської до Сумської обл., і з півночі на південь (від Чернігівської обл. до північного Криму), етнонаціональна структура населення є доволі однорідною та характеризується великим превалюванням етнічних українців. **Поліетнічний характер має лише Крим та відносно невеликі прикордонні ареали.**

Найвірогідніші відомості щодо сучасної етнонаціональної структури українства, якими оперує наукова думка, надає дослідникам Перший всеукраїнський перепис населення (05.12.01) та новіші соціологічні заміри етнічних потреб громадян України. Так, згідно з переписом, в Україні проживають представники близько 130 національностей і народностей. Водночас ідеться про існування в Україні значної чисельності етнічних груп, оскільки більшість етносів репрезентована тут поодинокими представниками.

Згідно з переписом, кількість українців становила 37,5 млн осіб (77,8 % від усього населення), традиційних етнічних меншин: росіян – 8,3 млн осіб (17,3 %), білорусів – 276 тис. (0,4 %), молдован – 259 тис. (0,5 %), кримських татар – 248 тис. (0,5 %), болгар – 205 тис. (0,4 %), угорців – 157 тис. (0,3 %), румун – 151 тис. (0,3 %), поляків – 144 тис. (0,3 %), євреїв – 104 тис. (0,2 %), вірмен – 100 тис. (0,2 %), греків – 91 тис. (0,2 %), німців – 33,3 (0,1 %). Інші народи представлені в Україні меншини групами (окрім ромів – 47 тис., азербайджанців – 45 тис. та грузинів – 34 тис.) чи поодинокими респондентами.

Незважаючи на певні зміни, що відбулися в етнонаціональній структурі України в порівнянні з останнім переписом населення СРСР (зростання кількості українців, кримських татар, румун, азербайджанців, вірмен, грузинів, зменшення кількості росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів), загальне співвідношення етнічних груп, їх конфігурація виявили тенденцію до стійкості.

Основу української поліетнічної нації становить найбільша група європейських народів – слов'яни, об'єднані спільним походженням і

мовною близькістю в системі індоєвропейських мов. Більшість населення – це східні слов'яни (етнічні українці, росіяни та білоруси), представлені також західні (поляки, чехи, словаки) і південні (болгари, серби, хорвати). В Україні мешкають лише слов'яни-християни: православні, католики, уніати. Загалом слов'яни становлять понад 96 % населення України.

Усі представники етнічних груп України прагнуть до збереження власної етнічної ідентичності: рідної мови, культури, духовності, традицій і звичаїв. Збереження населенням етнічних рис часто залежить від характеру їх розселення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (міська чи сільська місцевість). Рідною мовою мову своєї етнічної групи називають 85 % жителів країни, серед селян – 96 %. Як бачимо, саме етнічне населення міст рідною визнає мову інших етносів. **Процеси акультурації призвели до значної русифікації та українізації етнічних меншин.** Частка інших етнічних мов, які вказуються як рідна, становила 2,9 %, при питомій вазі представників інших національностей (без українців та росіян) 4,9 %. Етнокультурна близькість українців з рештою населення країни сприяє утвердженню української мови як державної. На кінець 2001 р. 87,8 % всього населення України вільно володіли українською мовою, і цей процес має стабільну тенденцію до зростання.

Етнокультурна політика стала одним з пріоритетних напрямів державної діяльності, складником офіційної культурної політики, спрямованої на формування національно-державницького патріотизму, відродження й розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму – етнічних українців, національних меншин, кримськотатарського народу та ін. Відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України – Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Декларації прав національностей України, відповідно до Законів України «Про національні меншини в Україні», «Основ Законодавства України про культуру», з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин за роки незалежності було розроблено ряд програм підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й з участю міжнародних організацій. У межах цих програм

здійснюється цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їхнього етнічного походження. **Держава підтримує такі напрями діяльності як наукові дослідження проблем етнокультурного розвитку національних меншин, підготовка кадрів для соціально-просвітницької роботи та відродження національних традицій і звичаїв, національні засоби масової інформації та видавнича справа.**

У той самий час в останні роки в контексті виборів Президента України у 2004 р., виборів до Верховної Ради України у 2006 та 2007 р., **реалізація національно-державницької політики сповільнювалася через ряд труднощів, проблем, суперечностей, конфліктів.**

Потенційні суперечності в становленні національно-державницького патріотизму пов'язані насамперед з відсутністю етнічної однорідності населення України, незважаючи та його мовну, культурну, історичну спорідненість. Ці суперечності умовно можна звести до декількох груп, які можуть перерости в протистояння чи навіть конфлікт. Перша суперечність простежується між прагненням української культури посісти таке місце в житті суспільства, яке гарантоване їй Конституцією України, та культурами національних меншин, зокрема російської, представники якої часто-густо не вважають себе меншістю. Політичні сили, які репрезентують проросійський рух (ЗУБР, Руський блок, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія, окремі представники Партії регіонів та ін.) надали процесу етнічної мобілізації росіян в Україні політичного забарвлення, експлуатуючи гасла щодо другої державної мови, спільної і єдиної історичної пам'яті, загрози примусової українізації, тіснішої співпраці України в рамках СНД. Хоча питання мови на етапі формування конфлікту було політично нейтральним, у процесі передвиборних кампаній воно штучно підігрівалося як засіб боротьби за електорат і було чинником збурення частини місцевого населення. Його політизація призвела до поглиблення суперечностей загострення ситуації на міжрегіональному рівні, стала однією з причин наростання відцентрових і сепаратистських рухів.

Важка спадщина українського етносу, розділеного в різні історичні відтинки між різними країнами, зокрема Російською та Австро-Угорською

імперіями, виявляється в різних цивілізаційних вимірах, етнокультурних традиціях, звичаях, культурі спілкування з іншими етнічними групами. Збирання українців в межах однієї країни, яке в основному завершилося за часів радянської історії, поглибило недовіру частини західних українців до східних і – навпаки. Як відомо, тоталітаризм переслідував одних українців руками інших, історія радянської України – це історія громадянського протистояння. Негативний досвід минулого, його переосмислення спонукає до вироблення нової за підходами та якістю політики щодо українства, творення української культури європейського зразка.

Друга суперечність охоплює спроби виокремлення культурно-етнографічних та діалектних груп українства в окремі групи з претензією видати місцеву самобутність за етнічну окремішність. Це стосується насамперед русинів Закарпаття, лемків, переселених з Підляшшя, створення нових позаетнічних об'єднань – на півдні України, у Криму тощо. Так, рух за визнання права русинів на національно-територіальну автономію має у своїй концепції культурний чинник. Спираючись на нього, провідники цього руху паразитують на природних прагненнях частини закарпатців зберегти автентичні культурно-обрядові традиції та звичаї. **Посіднання етнокультурного конфлікту з етнополітичним, штучне насадження русинської ідентичності та підштовхування до визнання русинства замість українства мають контролювати органи центральної та місцевої влади.**

Ситуація на Закарпатті ускладнюється ще й тим, що тут проходить кордон чотирьох європейських країн, численні діаспори яких (насамперед угорська та румунська) мешкають у краї. Забезпечення їхніх культурно-освітніх потреб, урахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурних, а відтак і політичних конфліктів у регіоні.

Третій зріз стосується регіональної, але й водночас важливої загальнодержавної проблеми відновлення прав і відродження культури кримськотатарського народу. **Кримські татари – народ, права якого було тотально попорано і який зазнав цілого комплексу суперечностей, що виникли в результаті повернення на батьківщину: територіальних, соціальних, духовних, культурних.** Водночас відзначимо, що кримськотатарському народу властива етнічна солідарність, його

поступ спрямовує етнічна еліта, яка домагається відновлення сукупних прав, включаючи право на розвиток національної культури, збереження духовних святинь, відбудову культурних пам'яток, а це далеко не завжди адекватно сприймається іншими етнічними громадами регіону, насамперед росіянами. **Для етнокультурної ситуації в автономії властиво те, що значна частина етнічних груп регіону не володіє рідною мовою, використовуючи в спілкуванні російську мову.** Це характерно для багатьох українців, німців, євреїв, вірмен, караїмів, кримчаків, а також для окремих кримських татар. Усупереч тому, що Конституція АРК на законодавчому рівні гарантувала збереження розмаїття культур, які історично склалися на півострові, зобов'язала органи влади створити умови для їх рівноправного розвитку та взаємозбагачення, російська мова продовжує домінувати в усьому спектрі соціальних функцій, тоді як українська та кримськотатарська мови вживаються дома, у сім'ях, у закладах освіти та на офіційних заходах. Зростання чисельності шкіл з українською та кримськотатарською мовами викладання, засобів масової інформації, національно-культурних товариств – це тільки перші паростки оптимізації етнокультурного життя півострова. Гарантії вільного розвитку національних мов покликане закріпити нове мовне законодавство, про яке народні обранці згадують лише напередодні виборів і забувають під час каденції. **Реформування сфер освіти і культури з урахуванням змін в етнічному складі населення півострова, повернення депортованих народів, етнокультурного пробудження українців наштовхується на нерозуміння, а інколи й спротив місцевих органів влади.**

Четвертий рівень суперечностей теж має здебільшого регіональний характер і пов'язаний з культурними запитами меншин, які мешкають більш-менш компактно в Україні: угорців і румунів Закарпаття та Буковини, поляків Волині, Поділля та Галичини, болгар і гагаузів Одещини, греків Приазов'я тощо. За мирного протікання етнокультурних процесів у цих регіонах не слід забувати, що суперечності, які не знімаються, не залагоджуються, можуть переростати в конфлікт. Українська влада посильно сприяла становленню національно-культурних товариств національних меншин, духовному пробудженню етнічних груп, відродженню національних традицій, збереженню етнічної ідентичності, активізації зв'язків з історичними батьківщинами, створила відповідну правову базу захисту національних меншин. Тепер значною мірою

від наполегливості й ініціативності громад залежить діяльність їх культурно-освітніх і мистецьких закладів, розвиток книговидавничої справи, поширення засобів масової інформації рідною мовою тощо. Водночас держава реалізувала ряд практичних заходів для матеріально-технічного та кадрового забезпечення культурного життя національних меншин. З іншого боку, випускники національних шкіл стикаються з об'єктивними труднощами як у подальшому навчанні, так і у виробничій сфері. Інакше кажучи, розвиток національної освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної замкнутості, а має ув'язуватися з загальними інтеграційними процесами. **Система освіти має виховувати повагу до державної мови, до національних культур інших етносів України, формувати культуру міжнаціональних відносин і спілкування в багатомовному середовищі.**

Окреслені чотири різновиди суперечностей мають історичне походження, вони були закладені ще в імперські та радянські часи соціально-економічною, демографічною та міграційною політикою тоталітарних режимів, що призвело до деформації етнічної мапи країни, певного роздвоєння культурного простору. **Емпіричний матеріал дає можливість говорити про співіснування в сучасній Україні двох культурних макрорегіонів: а) з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); б) з консервацією російського (радянського) культурного середовища (Схід і Південь).** Такий розподіл підтверджується соціологією, численними виборчими кампаніями, їх перебігом та результатами. Радянська культурна політика «узаконювала» нерівність культур, адже СРСР реалізовував модель внутрішнього колоніалізму, українська культура за показової підтримки влади розвивалася лише в ключі ідеологічного монізму, соціалістичного реалізму та сприяння утвердженню нової інтернаціональної культури. Етнокультурна політика УРСР не сприяла етнокультурному розвитку представників національних меншин в Україні, оскільки не було можливості вивчати рідну мову, отримувати нею інформацію, чим закладалася конфліктна складова в коло соціально-економічних проблем радянської політичної системи. Регіоналізація України відбувалася за пріоритетом геополітичних, економіко-технологічних показників, а етнічному складу населення, культурним традиціям, конфесійній належності відводилася другорядна роль. Сучасні політичні спекуляції на культурній

основі консервують стару регіоналізацію країни, поглиблюють її стосовно певної регіональної етнокультурної ментальності, об'єднання на захист української чи російської мови, євроатлантичного чи євразійського політичного вибору, націонал-демократичної, соціалістичної чи ліберальної ідеології.

Існуючі розбіжності підсилюються економічною та політичною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на процесі формування національно-державницького патріотизму.

Водночас Україна не є штучним уламком колишніх великодержав, який постійно вимагав би творення різних ідеологічних проєктів для підтримки своєї цілісності, а перебуває за своїми історично-етнополітичними засадами поруч з іншими центрально- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державотворчої нації. Тобто Україна має всі необхідні об'єктивні етногеографічні підстави бути національно-цілісною державою.

Основним гарантом суспільної єдності України є цілісність самої української етнічної нації, яка за всіма параметрами має державоформувальний характер і необхідні історично-географічні передумови для формування ефективної системи взаємозв'язків з етнонаціональними меншинами (тривале, переважно безконфліктне, проживання на одній території, порівняно високий рівень компліментарності та ін.).

У зв'язку з вищезазначеними проблемами міжетнічного діалогу, а отже, і можливістю формування національно-державницького патріотизму необхідно вжити ряд заходів загальноукраїнського масштабу.

1. Радянський період історії України вирізнявся чіткою організацію дослідження демографічних змін у складі населення країни. Переписи населення відбувалися в основному кожні 10 років: у 1926 р., 1939 р., 1959 р., 1970 р., 1979 р., 1989 р. Відповідно постає завдання підготовки Другого всеукраїнського перепису населення, який необхідно провести не пізніше 2011 р. Результати перепису стосовно етнонаціональної структури українського суспільства засвідчать етапні зміни етнічної свідомості, результати процесів етнокультурного й етнополітичного ренесансу, політизації етнічності, сприятимуть корекції етнополітики Української держави.

2. Дані перепису, їх аналіз через виокремлення етнокомпонентів, численні наукові дослідження окремих етнічних груп населення України, їх історії, сучасного розвитку, сприяють фрагментації суспільства, внутрішній дезінтеграції української політичної нації. Держава через відповідні органи та структури повинна сформулювати замовлення на дослідження цілісності українського суспільства без різниці релігійної, етнічної, расової чи культурної належності людей. Різноманітність українського суспільства в руслі нової Концепції етнонаціонального розвитку – це насамперед величезний позитив для розвитку країни. З іншого боку, виховання національно-державницького патріотизму неможливе без відчуття причетності до України, володіння державною мовою, поваги до її історії, культури, традицій. Вироблення такої Концепції етнонаціонального розвитку, ухвалення її Верховною Радою та виконання державною машиною належить до пріоритетних завдань державотворення.

3. Національно-державницький патріотизм полягає у формуванні в громадян України спільних символів, які висловлюють загальнозначущі для всіх громадян поняття, створюють основу для комунікації між етнічними, регіональними та культурними спільнотами. За умов трансформації суспільства, політико-економічних реформ Українська держава повинна насамперед забезпечити структурне реформування культурної сфери; далі, створити єдину національну культурну систему збереження духовних здобутків українців, їх традиційних цінностей з одночасною модернізацією культурного життя в контексті побудови громадянського суспільства. Відзначимо роль громадських організацій та окремих представників етнічних груп у становленні полікультурності. Модерна українська культура – це цілісність культурно-духовних надбань не тільки етнічних українців, а й представників етнічних меншин. Інтеграція, демократизація й єднання суспільства на підставі усвідомлення права та потреби вільного культурного розвитку представників кожного етносу, збереження його культурно-духовних надбань, міжкультурний діалог – основи сучасної моделі полікультурного розвитку України.

Захист спільного етнокультурного багатства, підвищення ролі духовно-культурної сфери в суспільстві є наріжними напрямками реформування культурної галузі та переходу від етнокультурних суперечностей

до полікультурної інтеграції, до формування спільної надетнічної, загальнодержавної ідентичності, національно-державницького патріотизму.

Зміцнення почуття соборності України, її територіальної єдності є одним з найважливіших чинників утвердження національно-державницького патріотизму.

Навіть побіжний погляд на нашу історію дає підстави для непохитного переконання в тому, що ідея державного соборного самоствердження, починаючи з давніх часів, залишалася визначальною, стрижневою для всіх поколінь українців. Водночас він засвідчує й неймовірну складність шляху, пройденого українським народом до світлої мети, до торжества соборницької ідеї.

Нинішня Україна переживає відповідальний період, який ускладнюється не лише дією глобальної економічної та фінансової кризи, а й процесами новітнього державотворення, які нерідко супроводжуються поляризацією політичних сил, посиленням антагонізмів між її регіонами, що суперечить не лише нашій молодій державності, але й загрожує єдності української нації. Дієвими «ліками» для виходу із сучасної економічної, політичної, духовної кризи може стати звернення до багатовікового досвіду боротьби за соборність, національну єдність, врахування уроків минулого, які ми маємо засвоїти, щоб не повторювати прикрих помилок.

Один з них стосується єдності як загальноцивілізаційної цінності, запоруки суспільної консолідації. Українці не раз втрачали орієнтири й реальні шанси на здобуття державності, коли піддавалися настроям конфронтаційності, історичних прорахунків, коли не вміли домовлятися і вибирати союзників. Не кажучи вже про прагнення «гетьманування», про втрату моральних орієнтирів у політичній боротьбі.

Сьогодні єдність для нас – не просто політичне гасло, а єдино можливий фундамент реалістичної політики. Різновекторність припускає в пошуках союзників у зовнішній політиці, але вона перетворюється в гальмо на шляху до внутрішньої консолідації суспільства. Причєю «во язиціх» стала наша гіпертрофована багатопартійність, на гіркі роздуми наводить і безпринципність у передвибірних блоках, і в реалізації політичної та інших реформ.

Зважаючи на досвід, нам конче необхідно навчитися впливати на складний перебіг доцентрових і відцентрових тенденцій у суспільному

розвитку. У житті кожного народу є свій економічний, соціокультурний і духовний центр. В українців таким центром завжди залишався Київ. Однак, усвідомлення його значення для української історії має поєднуватися з виробленням механізмів передавання частини владних функцій у регіони.

Сьогодні в суспільно-політичному житті України на перший план вийшли проблеми узгодження загальнонаціональних і регіональних інтересів. У зв'язку з цим наголосимо, що проблеми соборності та регіоналізму по суті не мають обов'язкового конфронтаційного (між собою) смислового навантаження. У сучасному розумінні політика регіоналізму містить у собі не лише врахування та відстоювання місцевих національних, соціально-економічних, культурних та інших інтересів, а й спрямування їх на поєднання групових інтересів, що може стати дієвим механізмом активізації розвитку окремої території та держави загалом.

Отже, реальна соборність України має зводитися не так до підпорядкованості Києву всіх українських земель, як до громадянського порозуміння різних частин України, інтереси яких взаємно накладаються. Можна стверджувати, що нині соборність України означає спільний національний інтерес, який охоплює спільний внутрішній ринок, спільну зовнішню політику, спільну безпеку, спільну культурну ідентичність тощо. Єдине, чого не передбачає національний інтерес, – це культивування ідеї протилежності «різних Україн», ситуативна актуалізація деструктивних ідей федеративного роз'єднання цілісної країни, другої державної мови тощо.

Нинішній стан розбудови української державності та потреба в національній консолідації вимагають тверезо й неупереджено підбити підсумки новітнього етапу утвердження української соборності, пов'язаного з роками незалежності. Єдина Україна – це той головний і незаперечний факт, який є символом і узагальненням наших досягнень у цій сфері. Народ України не піддався магії похмурих пророцтв про її нібито неминучий розкол і розпад, спокусливу принадність федералістських проєктів. Єдність України, її соборність як узагальнена формула спільності корінних інтересів – наше найбільше багатство, що протистоїть глобалізаційним викликам і непростим реаліям сучасного міжнародного життя.

Існуюча ментальна, світоглядна, мовна, культурна, релігійна поліваріантність нашого суспільства нерідко породжує проблеми, замість

того, аби стати креативною базою її безцінного цивілізаційного розмаїття. У цьому сенсі особливі вимоги постають перед нинішньою українською владою, яка покликана створити дієві передумови, забезпечити всі можливості для реального утвердження одвічних і заповітних внутрішніх устремлінь нації до консолідування й єдності. Не сприяє консолідації українського суспільства й існуючий стан владних структур країни, їх не завжди ефективне функціонування у внутрішній і зовнішній політиці, зволікання з проведенням соціально-економічних перетворень та конституційної реформи, далеко не завжди узгоджена позиція гілок влади, що значною мірою стримує новітні державотворчі процеси.

Особливо гостро постає ця проблема під час виборчих кампаній різних рівнів, коли представники вітчизняного політикуму через особисті амбіції, вузькокорпоративні інтереси замість єдності й консолідації на практиці несуть розлад і ворогування з метою збереження за собою контролю над окремими територіями України, «своїм» електоратом, «приватизації» владних повноважень. У цьому разі відбувається свідомо підміна понять, коли задля власних інтересів зраджують і виборців, і демократію, і врешті-решт українську соборність. Цьому сприяє й існування окремих сегментів інформаційного простору України, які агресивно й масштабно діють проти Української держави, провокуючи відцентрові тенденції, розкол і ворожнечу між регіонами. Небезпечним є й прагнення підмінити процес соборності (об'єднання українського Заходу з українським Сходом), національної єдності ситуативними проектами окремих партійно-політичних чи фінансово-олігархічних груп.

У зв'язку з цим вкрай важливим сьогодні для зміцнення внутрішньої єдності української нації є реалізація першочергових соціально-економічних і суспільно-політичних реформ. Серед них, зокрема, формування загальнонаціонального інформаційного простору, толерантне й послідовне зміцнення українського мовного й освітнього середовища, поширюваного не вибірково, а на всю територію України, зрештою, реалізація єдиної патріотичної загальнонаціональної платформи.

5.14. Переплетіння регіональних, міжнаціональних, конфесійних та соціальних проблем

Важлива характеристика сучасного українського суспільства – переплетення регіональних, міжнаціональних, конфесійних і соціальних проблем, їх відсутність у «чистому» вигляді, що істотно ускладнює їх аналіз, прогнозування розвитку та шляхи й засоби розв’язання.

Україна – держава з поліетнічним складом населення. Це відкриває суспільству й громадянам можливості для розвитку на основі взаємозбагачення культурними, інтелектуальними, генетичними й іншими ресурсами. Водночас, поліетнічність ускладнює суспільні відносини, оскільки етнічна динаміка й міжетнічна взаємодія відбуваються через суперечності між суб’єктами цих відносин із приводу реалізації їх етноспецифічних і загальних потреб та інтересів. Ці інтереси формуються й виявляються практично в усіх сферах суспільного життя. Вони тісно пов’язані зі специфікою суспільно-політичних, етнодемографічних, етномовних, етносоціальних і міграційних процесів минулого та сучасності, особливостями вітчизняної економіки й політики, культури і суспільної свідомості та психології, історичної пам’яті населення, геополітичних і геоцивілізаційних викликів сучасності та відмінностей у відповідних орієнтаціях населення різних регіонів держави.

Порівняння статистичних показників, розрахованих за результатами переписів населення СРСР 1959,1970,1979,1989 рр. та України 2001 р., розкриває відмінності в тенденціях етнодемографічної динаміки за різних історичних умов.

Упродовж 30-ліття після перепису 1959 р. в Україні неухильно зменшувалися темпи середньорічного приросту населення. Вони становили в 1959–1969 рр. – 1,19 %, у 1970–1978 – 0,64 %, у 1979–1988 рр. – 0,4 %. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався інтенсивніше. У вищезазначені періоди він становив, відповідно, 0,93 , 0,42 , 0,28 %. Перепис 1989 р. зафіксував частку етнічних українців на рівні 72,7 % поміж близько 51 452 034 мешканців республіки. У 1959 р. ця частка становила 76,8 % загальної кількості населення, яке на той час налічувало 41 869 046 осіб.

Отже, за збільшення впродовж 1959–1988 рр. на 5 260 560 осіб загальної кількості громадян, які вважали себе українцями (з 32 158 493

до 37 419 053), їхня питома вага в поліетнічному українському соціумі зменшилася на 4,1 %.

На тих самих проміжках часу були вищими середньорічні темпи приросту етнічних росіян в Україні; вони становили, відповідно, 2,56 %, 1,73 %, 0,9 %. У 1989 р. кількість росіян в Україні досягла 11 355 582 осіб – 22,1 % від усього населення (у 1959 р. їх було 7 090 813 осіб – 16,9 %). Отже, упродовж 30-ти міжпереписних років питома вага росіян в етнічній структурі українського населення збільшилася на 5,2 %, їхня загальна кількість зросла на 60 %. В абсолютних цифрах цей приріст становив 4 264 769 осіб. Основним його чинником була імміграція росіян в Україну з Російської Федерації та інших республік СРСР.

Між 1959 і 1989 р. частка осіб інших, ніж українська та російська, етнічних ідентичностей у складі населення України зменшилася з 6,3 % до 5,2 %. У кожному з трьох названих міжпереписних періодів порівняно незначним був середньорічний приріст населення таких національностей: білоруси, молдовани, румуни, гагаузи. За 30 років чисельність кожного з цих етносів збільшилася, відповідно, на 149 155, 82 875, 33 962, 8437 осіб.

Мінусові показники середньорічних змін кількісного складу етносу (відсоток, на який щороку в середньому зменшувалась абсолютна чисельність громадян відповідної національності) у названі три міжпереписних десятиліття були властиві євреям, полякам, чехам, словакам. Кількість осіб цих етнічних ідентичностей упродовж 1959–1988 рр. зменшилася, відповідно, на 353 985, 144 100, 5417, 6048 осіб. Скорочення в 1959–1978 рр. середньорічних темпів приросту населення серед болгар і угорців переросло наступного десятиліття в зменшення абсолютної кількості осіб цієї національності. Ця ж тенденція мала місце в середовищі українських греків із часів перепису 1970 р. Нерівномірно в часі, але неухильно збільшувалося населення вірменської, азербайджанської, грузинської етнічних ідентичностей.

В опублікованих матеріалах переписів 1959 і 1970 р. немає інформації про кількість українських жителів німецької національності. Стосовно тогочасних мешканців України – представників насильницьки депортованого з Криму в роки Другої світової війни кримськотатарського народу – статистика також відсутня, дані були внесені в загальну графу «татари» і не виокремлювалися, хоч кримські татари є автохтон-

ним народом України, відмінним від інших татар – казанських, астраханських. Цей факт з історії переписів радянської доби опосередковано засвідчував продовження післясталінським режимом попередньої злочинної політики щодо репресованих етнічних спільнот. Офіційна ж статистика етнодемографічної ситуації в Україні на початок 1979 і початок 1989 р. показує, що впродовж цього десятиліття чисельність німецько-етнічного населення республіки збільшилася на 10,9 %, або на 3710 осіб, кримськотатарського – у сім разів, хоча в абсолютних цифрах це збільшення становило лише 40 168 осіб. У 1980-х роках влада все ще чинила перешкоди поверненню на етнічну батьківщину репресованого народу. Однак посилення руху кримських татар за відновлення своїх прав за умов загальної активізації демократичних сил у СРСР і загальної лібералізації кремлівської влади часів так званої «перебудови» уможливило масову репатріацію кримськотатарської спільноти.

Отже, на початок 1989 р. разом з українцями і росіянами в Україні проживали: 486 326 євреїв (0,9 %), 440 045 білорусів (0,9 %), 324 525 молдован (0,6 %), 233 800 болгар (0,5 %), 219 179 поляків (0,4 %), 163 111 угорців (0,3 %), 134 825 румунів (0,3 %), 98 524 греків (0,2 %), 86 825 татар (0,1 %), 54 200 вірменів (0,09 %), 47 917 циган (0,09 %), 46 807 кримських татар (0,09 %), 37 849 німців (0,07 %), 36 961 азербайджанців (0,07 %), 31 967 гагаузів (0,06 %), 23 530 (0,05 %) грузинів, 9122 чехів (0,02 %), 7943 (0,02 %) словаків. Від кількох сотень до кількох тисяч осіб налічували громадяни іншої етнічної ідентичності, у тому числі українські автохтони – караїми та кримчаки.

На початок 1990-х років одночасно з процесом утвердження державного суверенітету України відносна сталість деяких з описаних тенденцій загальнодемографічної й етнічної динаміки її населення була перервана. Масовим явищем стала імміграція до України етнічних українців і вихідців з України інших національностей і їх нащадків, а також в'їзд біженців з колишніх республік СРСР, де мали місце збройні конфлікти або наростало міжетнічне або загальне суспільне напруження. Значних масштабів почали набувати еміграційні процеси: виїзд на етнічні батьківщини і в інші держави осіб різних національностей, трудова еміграція громадян у пошуку роботи за межами України.

Упродовж 1990-х років неухильно й істотно погіршувалася ситуація з природним відтворенням населення України: зростала смертність,

зменшувалася народжуваність. У 1991–1997 рр. стійкою була тенденція до збільшення мінусових показників природного приросту населення на 1000 жителів. На кожен з років зазначеного періоду ці показники становили, відповідно, -0,8; -2,0; -3,5; -4,7; -5,8; -6,1; -6,2. За цих умов саме репатріація початкового періоду з часу проголошення суверенної Української держави забезпечила значне кількісне зростання її населення. У 1993 р. воно досягло 52 244,1 тис. осіб. Згодом, передусім через загальне погіршення соціально-економічної ситуації, репатріація уповільнилася, вперше за повоєнні часи Україна почала втрачати населення, переважно за рахунок виїзду до Росії та країн Європи. Водночас тривав приплив з інших пострадянських держав.

Серед 1 240 721 прибулих в Україну в 1991–1997 рр. українці становили 47,2 %, або ж 585 798 осіб. Найвищим був відсоток українців серед іммігрантів із країн Балтії, Туркменістану, Казахстану, Російської Федерації, Білорусі. Більшість із них поселялися в регіонах зі значним переважанням етноукраїнського населення. Від 60 % і більше українців було серед прибулих до Вінницької, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Волинської, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Черкаської та Чернігівської областей, від 40 до 60 % – серед тих, хто поселилися в Дніпропетровській, Закарпатській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Чернівецькій областях та місті Києві. Серед іммігрантів до Донецької, Запорізької, Луганської, Одеської та Харківської областей українців нараховувалося від 30 до 40 %. Лише 10 % українців було поміж тих, хто оселився в Автономній Республіці Крим. Основну частину репатріантів до автономії становили кримські татари.

Відносно загальної кількості осіб певної національності, які проживали в Україні на час перепису 1989 р., а згодом емігрували, найбільшою була частка євреїв. Упродовж 13-ти років між двома останніми переписами населення єврейська етногрупа скоротилася на 382 735 осіб (на 78,7 %), за ознакою чисельності вона перемістилася з третього на 14-те місце.

На кінець 2001 р. кількість євреїв в Україні зменшилася до 103 591 особи. Через еміграцію й інші чинники в Україні стало менше білорусів – на 37,3 %, чехів – на 35,1 %, поляків – на 34,2 %, молдован – на 20,3 %, словаків – на 19,5 %.

Упродовж 1989–2001 рр. в етнічній структурі населення України загальна частка осіб різних національностей, менш чисельних, порівняно з українцями і росіянами, скоротилася не набагато – з 5,2 до 4,9 %. Цей показник мало змінився насамперед через масове повернення на етнічну батьківщину депортованих комуністичним режимом кримських татар. Їхня спільнота в Україні збільшила свою чисельність із 46 807 осіб (з них 82 % мешкали в Криму) на початку 1989 року до 248 193 на кінець 2001 р. (з них майже 99 % проживали в автономії). Частка кримських татар серед населення України в даний період зросла з 0,1 до 0,5 % (серед мешканців Криму збільшилася з 1,9 до 12,0 %). За чисельністю вони піднялися з 14-го на п'яте місце після українців, росіян, білорусів та молдован. Значно більше стало вірмен (на 45 694 особи), грузинів (на 10 659), азербайджанців (на 8215), румунів (на 16 164 особи). Не зафіксовано суттєвих кількісних змін серед гагаузів і циган.

У 1989–2001 рр. відчутно зменшилася кількість українського населення російської національності – на 3 021 441 особу, або ж 26,6 % від загальної чисельності росіян в Україні на початку даного періоду. Їх частка в етноструктурі країни скоротилася на 4,8 % – до 17,3 %. Таке скорочення не було компенсоване збільшенням на 5,1 % – до 77,8 % – питомої ваги титульного етносу – українців – серед населення держави. В абсолютних числах це збільшення становило лише 122 640 осіб (приріст дорівнював 0,3 % від загальної кількості українців на січень 1989 р.). Упродовж 13-ти міжпереписних років багатоетнічна людність України загалом скоротилася на 6,2 %. Перепис наприкінці 2001 р. зафіксував населення держави в кількості 48 240 902 осіб – на 3 211 132 менше, ніж було в Українській РСР на початку 1989 р.

Українці переважають серед населення всіх регіонів Української держави, за винятком Автономної Республіки Крим та м. Севастополь. Компактність проживання інших найчисельніших етносів характеризують такі цифри: 35,4 % росіян України – Донецька і Луганська області, Крим; 44,9 % білорусів – Донецька, Дніпропетровська Крим, Луганська; 73,8 % молдован – Одеська, Чернівецька; 73,6 % болгар – Одеська; 63,1 % поляків – Житомирська, Хмельницька, Львівська; 96,8 % угорців – Закарпатська; 97,2 % румун – Чернівецька, Закарпатська; 63,3 % євреїв – Київ, області Дніпропетровська, Одеська, Харківська, Донецька (переважно в містах); 84,7 % греків – Донецька; 61,6 % татар (без

кримських татар) – Донецька, Луганська, Крим; 29,4 % циган – Закарпатська; 86,5 % гагаузів – Одеська область.

Згідно з розрахунками демографів, на Україну очікує подальше скорочення загальної чисельності населення, зростання в його структурі частки українців за національністю та зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар, представників кавказьких народів, мігрантів із країн Азії, Африки та ін.

Етнічна динаміка народонаселення та вияви упередженого ставлення одне до одного серед осіб різних національностей актуалізують необхідність здійснення державної політики, яка б мінімізувала загрози етнічних конфліктів, сприяла громадянській консолідації поліетнічного загалу країни як нації, збереженню та розвитку традиційного для України культурного середовища. Серед першочергових завдань цієї політики – забезпечення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави у сфері етнонаціональних відносин, подолання негативних наслідків ціннісно-світоглядної та політичної сегментованості українського суспільства, пов'язаної з культурними, релігійними, мовними, соціально-економічними й іншими регіональними відмінностями, а також зі спекуляціями на цих відмінностях з боку певних сил в Україні та поза її межами.

Розроблення й впровадження правових регуляторів етнонаціональних відносин та їх удосконалення на підставі практичного досвіду й врахування суспільних змін належить до пріоритетних напрямів державної етнонаціональної політики. Ці регулятори визначені рядом вітчизняних і чинних для України міжнародних правових актів, у тому числі, міждержавних договорів. Частина з них діють ще з радянських часів, інші – ухвалені в процесі суверенізації України після здобуття незалежності. Серед них – Конституція України, Акт проголошення незалежності, Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, ряд законів, як-от: «Про мови в Українській РСР», «Про національні меншини в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про громадянство», «Про об'єднання громадян», «Про освіту», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», Основи законодавства України про культуру, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Сімейний

кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації у сфері освіти, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція Міжнародної організації праці № 111 щодо дискримінації в галузі праці та занять, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права; Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права, Конвенція Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, двосторонні договори зі Словаччиною, Польщею, Румунією, Литвою, Росією, Білоруссю й ін.

Однак нормативно-правові акти, якими регулюється сфера етнонаціональних відносин України, не кодифіковані. Зокрема, у сенсі системності й узгодженості змісту вживаних у них термінів, зафіксованих норм і порядку їх застосування. Це спричиняє суперечливість їх тлумачення та практичного використання. Як наслідок, реальною є небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними та регіональними спільнотами, між ними й державою, між центральною і регіональними владами й ін.

Чимало ускладнень в етнонаціональних відносинах є наслідком суперечності інтересів із приводу правових гарантій політичної участі національних меншин – впливу громадян, які до цих меншин належать, на формування й функціонування політичних інститутів, на перебіг політичних процесів, вироблення політичних рішень.

Надання якимось групам, зокрема етнічним, будь-яких правових, політичних та інших преференцій є так званою «позитивною дискримінацією». Державна політика позитивної дискримінації для недомінантної етнічної групи означає, по суті, надання її представникам певних привілеїв, як правило, тимчасових. Метою заходів позитивної дискримінації ніколи не може бути усталення переваг меншості щодо більшості. Такі заходи проводяться винятково для досягнення справжньої рівності. Однак ст. 24 Конституції України проголошує рівність конституційних прав і свобод громадян та їх рівність перед законом: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними

ознаками». Тим часом лідери кримських татар домагаються законодавчого оформлення особливого правового статусу свого народу. Фахівці-правники з-поміж політичних активістів кримськотатарського національного руху підготували проекти «Концепції державної політики України щодо корінних народів» та Закону «Про статус кримськотатарського народу».

Стосовно кримських татар і деяких інших національно-самобутніх груп населення, щодо яких радянським режимом було скоєно злочини депортації та порушення прав, то їх рівноправ'я з іншими громадянами України має забезпечуватися на засадах відновлення прав депортованих, які повертаються в місця свого проживання на території України й набувають громадянства України.

Позитивним правовим чинником розвитку етнонаціональної сфери та запобігання етнічним конфліктам є надання національним меншинам можливості відстоювати свої інтереси через власні громадські об'єднання. Право на такі об'єднання гарантує Закон «Про національні меншини в Україні», а також Закон «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. Законодавчі гарантії права на громадянську самоорганізацію дають змогу національним меншинам поєднати індивідуальну активність своїх представників з організаційними можливостями для колективної дії. З одного боку, це сприяє політичній мобілізації етносів і може виступати чинником їх політизації. З іншого боку, забезпечення громадянам правових гарантій щодо організаційних форм спільного відстоювання важливих для багатьох етнічних інтересів зменшує елемент стихійності в процесах етнічної мобілізації. Така стихійність особливо небезпечна своєю неінституціалізованістю, яка ускладнює, а інколи й унеможливує налагодження діалогу між сторонами протистояння.

Досвід років незалежності засвідчив, що Українська держава дотримувалася таких правових норм в етнонаціональних відносинах, які забезпечували їх компромісну спрямованість. Однак розвиток громадянського суспільства і держави, інтеграція України в міжнародний політико-правовий простір зумовлюють необхідність удосконалення правових регуляторів етнонаціональної сфери. Вона зберігає чимало суперечностей і конфліктів, латентний стан яких не повинен формувати ілюзій безпроблемності.

Якнайшвидшого затвердження Верховною Радою України потребує документ, яким би визначалися основи державної етнонаціональної

політики на тривалу перспективу. Такий документ може бути ухвалений як Концепція, Закон «Про основи державної етнонаціональної політики» чи «Стратегія державної етнонаціональної політики». У ньому важливо визначити напрями оптимізації соціально-економічних основ забезпечення толерантної міжетнічної взаємодії громадян України.

Соціально-економічний аспект етнонаціональних проблем виявляється в таких сферах суспільного буття як зайнятість, соціальний захист населення, стосунки щодо власності, умови проживання, доходи, освітній рівень, доступ до якісних соціальних послуг, доступ до прийняття рішень.

Основними причинами нерівності доступу до соціальних та економічних ресурсів представників окремих етносів, що проживають на території України, є існування прихованої дискримінації чи ігнорування їхніх інтересів. Серед інших причин відзначимо передовсім такі: нерівномірний і незбалансований розвиток окремих регіонів і територій країни, традиційний суспільний розподіл праці, особливості розміщення продуктивних сил, специфіка демографічної ситуації, наслідки економічної кризи 1990-х років.

Значною є диференціація регіонів за багатьма економічними та соціальними параметрами. За обсягом валової доданої вартості, розрахованим на одну особу, різниця між максимальним і мінімальним значеннями сягає понад шість разів, за розміром середньої заробітної плати – понад два, за рівнем бідності – чотири рази.

Соціально-економічні характеристики населення України мають суттєві територіальні відмінності. Потужний економічний потенціал Сходу України зумовлює кращі показники економічного розвитку. Західний регіон характеризується кращими демографічними показниками, але гіршими умовами реалізації економічної активності. Такий стан речей спричинює цілий ряд проблем у разі побудови стратегій соціально-економічного розвитку, які виходять за межі суто економічних питань. Відмінності регіонів за низкою параметрів дуже вдало використовуються в політичних цілях. Декому вигідно використовувати їх як аргумент на підтвердження неправдивих за суттю і конфліктобезпечних за наслідками заяв про буцімто проведення владою свідомої політики пригнічення окремих регіонів, груп населення, представників окремих етносів. Цим провокуються загрози територіальній цілісності, етнічні

конфлікти, погіршення міжнаціональних відносин. Тому державна соціально-економічна політика має бути узгоджена з етнонаціональною політикою, спрямовуватися на недопущення обмежень у доступі до економічних ресурсів для будь-яких груп населення, включаючи представників окремих етносів і різних національностей.

Ідеєю етнонаціональної орієнтації економічної політики має бути не так пряма фінансова підтримка окремих етнічних спільнот, як створення можливостей для повноцінного розвитку всіх регіонів і територій Української держави, забезпечення високої якості життя для всього населення та недопущення проявів будь-якої дискримінації, зокрема за національною ознакою.

Збереження територіальної цілісності, недопущення екологічних, соціальних, етнічних криз, забезпечення розвитку всіх територій як середовища життєзабезпечення всього народу є найважливішими функціями держави. Виходячи з аналізу чинників, які зумовлюють значну диференціацію населення України за різними соціальними та економічними параметрами, найбільш впливовими з них є територіальні особливості розміщення продуктивних сил і розподілу праці та демографічна ситуація.

Питання розвитку та взаємодії регіонів, взаємовідносин регіональних і центральних органів влади є надзвичайно актуальними для України. Адже відсутність обґрунтованої державної політики регіонального розвитку на попередньому етапі призвела не лише до зростання диспропорцій та загострення економічних і соціальних проблем, а й до суттєвої економічної та суспільно-політичної дезінтеграції держави. Висока політизація економіки й часто неадекватне відображення ситуації у засобах масової інформації також негативно впливають на соціально-економічну стабільність держави.

Таким чином, соціально-економічний аспект державної етнонаціональної стратегії України має спиратися передусім на виважену та ефективну регіональну політику.

В основу регіональної соціально-економічної політики має бути покладений принцип врахування специфіки окремих регіонів і територій у загальнодержавній структурі, розвиток місцевого самоврядування, підтримка підприємництва на місцях, розв'язання основних соціальних проблем на рівні регіону. Політика повинна будуватися на підставі

визначення потенційних можливостей регіонів та окремих територій щодо використання природних ресурсів, економічного та людського потенціалу. Ефективне використання можливостей кожного регіону є не лише передумовою для забезпечення його внутрішнього благополуччя, але й чинником розвитку для всієї країни.

Генеральною метою має стати побудова України як держави різноманітних, взаємодіючих регіонів, які утворюють у своєму синтезі єдність території країни. Пріоритетною ця мета стає в періоди соціальної та політичної нестабільності, коли посилюються дезінтеграційні процеси та протистояння інтересів окремих територій.

Україною актуальним є створення системи організаційно-правових та економічних механізмів, здатних реально вплинути на процеси територіального розвитку в інтересах усього народу, незалежно від місця проживання громадян та їх належності до певних соціальних або етнічних груп. Це мають бути дії політичного, правового, соціального, фінансового, економічного характеру, які спеціально організуються та впроваджуються органами державної влади. Вони повинні вирішувати такі завдання:

- створення умов для виникнення та розвитку на окремих територіях потенційних «точок зростання», які можуть вплинути не тільки на розвиток цих територій, а й на загальнонаціональний. Такі «точки зростання» можна будувати шляхом створення сприятливого клімату для здійснення інвестицій, впровадження особливих режимів оподаткування, прямої фінансової підтримки з державного бюджету, шляхом надання спеціальних кредитів тощо. Створення «полюсів (центрів) соціально-економічного зростання» дасть можливість вибудувати потужний економічний каркас території, зекономити частину національних коштів та оптимізувати міграційні процеси;

- активізація мобільності економічно активного населення, що є не тільки чинником економічного зростання, але й покращує використання трудового потенціалу регіонів, сприяє суспільній інтеграції окремих соціальних або етнічних груп;

- виявлення та реалізація не задіяних природно-рекреаційних, інтелектуальних, трудових ресурсів для соціально-економічного розвитку;

- підтримка малих і середніх підприємств через заохочення приватного бізнесу, що створює нові робочі місця, стимулювання

додаткового найму робочої сили, використання нетрадиційних форм зайнятості, національних ремесел;

– створення умов, стимулів і мотивів для самостійного нагромадження регіонами коштів, необхідних для розвитку; надання пріоритетного значення мобілізації внутрішніх фінансових ресурсів регіону через розвиток іпотечних відносин, концентрацію доходів від приватизації, надання муніципальних позик, продаж об'єктів незавершеного будівництва тощо;

– всебічне сприяння розвитку доброчинності, що може стати потужним джерелом підтримки соціального розвитку населення, окремих культур, національних традицій;

– забезпечення на всій території країни рівних державних соціальних гарантій та мінімальних соціальних стандартів доходів і соціальних послуг.

Серйозною проблемою залишається відповідність фінансового ресурсу, закладеного в розрахунки міжбюджетних трансфертів вирівнювання, реальним потребам місцевих бюджетів у здійсненні поточних видатків на забезпечення делегованих державою повноважень. Крім того, визначення «реальних потреб» місцевих бюджетів за нових економічних умов не має єдиного методологічного підґрунтя, що також є системною проблемою.

За таких умов органи місцевого самоврядування, у разі отримання від держави повноваження на надання соціальних послуг населенню, не отримують фінансовий ресурс в обсязі, достатньому для забезпечення якісного їх надання.

Отже, для об'єктивного визначення потреби органів місцевого самоврядування у фінансовому ресурсі для забезпечення виконання делегованих повноважень, необхідно ввести систему мінімальних стандартів надання соціальних послуг населенню.

Ці науково обґрунтовані стандарти мають бути розроблені за кожним видом соціальних послуг окремо й включати вичерпний перелік кількісних та якісних показників, які характеризують цю послугу. Наприклад, стандарт надання послуги у фельдшерсько-акушерському пункті має містити як перелік медичних дій, що безкоштовно надаватимуться пацієнту, так і перелік медикаментів, обладнання та матеріалів, які необхідні для забезпечення вищезазначених медичних дій, включаючи

розрахунок заробітної плати персоналу. Отримані стандарти, перераховані в грошовому еквіваленті, мають стати основою формули розподілу міжбюджетних трансфертів. Такі стандарти повинні затверджуватися окремим законом України.

Серед наявних нині в Україні інших соціальних проблем одним з найбільшочіших залишається житлове питання. Особливо гостро воно постає для молоді, найменш захищеної суспільної верстви, поряд з інвалідами та пенсіонерами. Складною є ситуація і у військовослужбовців, багато з яких навіть після звільнення в запас не отримують власного житла.

Неналежно здійснюється і пенсійне забезпечення, адже, скажімо, за часів СРСР (у перерахунку на сьогодні) середня пенсія була не нижче ніж 1500 грн, сьогодні ж вона становить усього 700. Люди відважуються навіть на укладання принизливих договорів довічного утримання, за якими отримують 500–600 додаткових гривень на місяць.

Так званий «розрив» між найзаможнішими та найбільш бідними верствами населення в Україні сягає від 38 до 70 разів (!) і постійно зростає. Понад 30 % українців перебувають за межею бідності, а величезна частка населення витрачає переважну більшість свого місячного сімейного доходу лише на продукти харчування. Водночас у країнах Західної Європи тільки на харчування сім'я витрачає менше третини, а то й чверті своїх статків.

За цих обставин менше 10 000 осіб щороку декларують доходи 1 000 000 грн і більше. Однак розмаїття дорогих автомобілів та процвітання елітних розважальних установ свідчить про процвітання тіньової економіки, яка перешкоджає входженню України в ЄС, а в соціальному плані це унеможливорює збільшення доходів державного бюджету від податків і, як наслідок, позбавляє якісного харчування мешканців дитячих будинків, а ветеранів та інвалідів – необхідних ліків.

За середньою тривалістю життя – 58,8 років – Україна посідає передостаннє місце серед країн європейського континенту (за даними незалежної міжнародної інформаційної агенції Асошіейтед Прес). Зрозуміло, що райдужні дані про середню тривалість життя понад 65 років у чоловіків та понад 70 у жінок, що наводилися деякими вітчизняними інформаційними агенціями, не можуть відповідати дійсності. Навіть у братній та сусідній з нами Польщі середня тривалість життя на

вісім років перевищує аналогічний український показник, а в країнах Західної Європи – на 11 років.

Кількість безробітних у сучасній Україні становить майже 600 тис. осіб – армія безробітних нашої держави майже утричі перевищує чисельність особового складу Збройних сил України. А ті, хто роботу мають, нерідко не живуть, а виживають на копійки.

Правова система щодо бізнесу працює в режимі «нічого не можна, але це можна обійти». Хабарі за «вирішення питань» за останні 10 років зросли в середньому у 20 разів. Великий бізнес таку перепону долає, а для малого та середнього (де мають бути задіяні 70 % суспільства) це стає суттєвою перешкодою. Правове поле обтяжене не тільки законами, а й нормативними, регулятивними, адміністративними актами й розпорядженнями, що гальмують будь-який процес приватної ініціативи і, як наслідок, створення нових робочих місць і появу нових платників податків. Відповідно він не розвивається. На цьому тлі правоохоронні органи (їх працівники) перебрали на себе не природні функції, «кришування» бізнесу, рекет з використанням інструментів державної влади.

У суспільстві існує висока недовіра до правоохоронних органів, у тому числі до судової системи, яка останнім часом стала обслуговуючим інструментом перерозподілу власності. За останні 2–3 роки активізувалися рейдерські захоплення. Пасивна поведінка влади та ЗМІ в цій ситуації свідчить про те, що ці процеси патронуються (якщо не замовлені) представниками найвищих ешелонів влади.

Для суспільства не сформульована спільна ідея, мета, ціль. Немає пропаганди успішності, приватної ініціативи тощо. Натомість формуються ідеали невинуватої розкоші, носіями якої є високопосадовці, чиновники, судді, їхні нащадки.

Контент-аналіз телерадіопередач демонструє фактичну відсутність програм з успішним досвідом, натомість популяризуються всілякі вечірки, модель «красивого життя», що стає ідеалом для молодого покоління. Держава фактично сприяє дитячому й юнацькому алкоголізму, палінню, формуванню інших шкідливих звичок. Вже не рідкість зустріти дітей 12–13 років, які публічно розпивають алкогольні напої чи палять. Не вирішені проблеми підліткового дозвілля, молодь перехідного віку залишена без уваги. Результатом є високий рівень підліткової та

молодіжної злочинності. Серед цієї соціальної групи поширені наркоманія, алкоголізм, СНІД, венеричні захворювання.

У такій ситуації будь-яка реформа буде неефективна, оскільки здійснюватиметься винуватцями соціальної стагнації. Влада невідповідальна перед суспільством і не є залежною від його оцінок. Суспільство ж не має реальних громадських структур, відсутні авторитети думки. ЗМІ не ведуть викривну роботу, журналістські розслідування тощо.

Не можна оминати увагою і свавілля з боку правоохоронних органів. Так, розкриття злочинів у сучасній Україні становить до 69 %. Широко застосовується фізичне насильство й тортури. Тобто є підстави вважати, що в українських тюрмах майже кожен другий ув'язнений незаконно.

За сучасними законами несправедливо засуджена особа може вийти на волю лише тоді, коли набрав чинності вирок справжньому винуватцеві. А якщо справа має чимало епізодів, то несправедливо засуджені інколи роками очікують на звільнення.

Гостро відчують на собі соціальні негаразди молоді люди. Так, випуск 2009 р. з українських ВНЗ ознаменувався суттєвим поповненням армії безробітних. Не маючи жодної підтримки з боку держави, широкого спектра вакансій, досвіду роботи, українські молоді дипломовані спеціалісти змушені продовжувати існувати за рахунок батьків, що вельми принизливо в юнацькому віці, або ж щодо тих, хто родом з невеликих населених пунктів – повертати до своїх домівок, маючи в цьому разі такі спеціальності, що потрібні лише в мегаполісах. Указ Президента України про обов'язкове розподілення на державну роботу випускників, що навчалися на бюджетній формі, залишився на папері.

Українські медики отримують заробітну платню близько 900 (!!!) грн на місяць, надбавки якщо є, то мізерні. Районні заклади охорони здоров'я отримують менше 1000 грн на місяць на ліки для пільговиків (інвалідів, ветеранів). Багато лікарів високої кваліфікації емігрують. Те ж саме стосується вчителів, інженерів, вчених. Тільки за перші 10 років нашої самостійності Україну залишило понад 900 докторів наук.

Постійно гострими залишаються проблеми інвалідів. Жодна державна установа (не кажучи про станції метрополітену й інші об'єкти пересування містом) не має пандуса, який забезпечив би пересування інвалідів-колясочників, як це передбачено нормами Ради Європи.

Загострення соціальних проблем є підґрунтям політичної нестабільності та негараздів у державі, недостатні соціальні стандарти життя унеможливають зміцнення демократичного врядування й інститутів громадянського суспільства. Зрозуміло, що найбільш актуальні соціальні проблеми не можна вирішити за один день. Натомість без їх належного розв'язання інтеграція України до європейського політико-правового простору є неможливою.

Враховуючи вищезазначене, пропонуються практичні рекомендації:

- спрощення оподаткування й зняття погоджувальних і дозвільних перепон для бізнесу плюс економне й ефективне використання бюджету, що надасть можливість самостійного розвитку малого й середнього бізнесу і, як наслідок, появи середнього класу, який за своєю природою буде формулювати запити нової якості;

- реалізація проектів «Україна туристична», «Україна аграрна», «Україна інтелектуальна», що сприятимуть зміцненню реального середнього класу;

- втілення державних програм будівництва житла під оптимальні відсотки для працівників бюджетної сфери;

- забезпечення випускників ВНЗ, що навчалися державним коштом, першим робочим місцем у державних структурах, що надасть молоді гарантії завтрашнього дня, а державі – відпрацювання випускниками тих коштів, які вона витратила на освіту своїх громадян;

- виділення більшої кількості коштів на охорону здоров'я та безкоштовні ліки, і, особливо – зарплати лікарям;

- заборона законом приватним підприємствам, які діють на території України, навіть у кризових ситуаціях скорочувати штат співробітників вище певної встановленої законом межі;

- встановлення нижнього цензу кримінальної відповідальності з 14 до 13 років, адже безліч злочинів скоюються саме 13-річними підлітками, яких спеціально наймають саме з таких міркувань;

- скасування практики оцінювання слідства за процентом розкриття злочинів, яка штовхає до засудження невинних, та приховування фактів злочину;

- надання ширших, у тому числі з використанням новітніх технологій (таких як високоякісна експертиза ДНК) можливостей обвинуваченим довести свою невинність, поширення практики присяжних, захисту свідків;

– скорочення чисельності вищого керівного складу в держапараті, який тільки створює бюрократичні перепони, натомість збільшення співробітників для виконавчої ланки, на яку припадає вся рутинна робота.

Багатовекторністю зв'язків з регіональною, міжнаціональною, соціальною проблематикою позначені конфесійні проблеми в Україні. Дотримання відповідних сучасному рівню цивілізаційного розвитку стандартів задоволення культурно-релігійних потреб поліетнічного громадянського загалу країни потребує особливо відповідального законодавчого регулювання.

На сьогодні конфесії в українському суспільстві – це багатомільйонні недержавні, чисельно зростаючі організації (на 01.01.2009 р. в Україні діяло 34,5 тис. релігійних організацій, що в 5,5 раза більше, ніж станом 20-літньої давності, і в 1,7 раза більше, ніж 10 років тому. Вони чітко структуровані по вертикалі та горизонталі (85 центрів та 255 управлінь), територіально розгалужені, юридично легалізовані, з розвинутою мережею засобів масової інформації (377 найменувань видань), із притаманними лише їм каналами й методами реального й потенційного впливу на значну частину суспільства. Найбільша на пострадянському просторі релігійна мережа в Україні на сьогодні включає 33,1 тис. релігійних громад, 432 монастирі, 340 місій, 74 братства, 196 духовних навчальних закладів, 12,6 тис. недільних шкіл. Діяльність церков та релігійних організацій забезпечують 29,9 тис. священнослужителів. Для богослужінь релігійні організації використовують понад 22,4 тис. культових та пристосованих під молитовні цілі споруд.

Кількісно-якісні зміни в релігійній мережі України (окрім глибинних політичних, економічних, соціальних, національних, правових та духовних факторів) спричиняються такими чинниками, як:

– стабільно високим зростанням чисельності віруючих і відповідно – релігійних громад; можливістю безперешкодного утворення етно-конфесійних громад та об'єднань послідовниками ісламу, іудаїзму, лютеранства та ін.;

– поступовим поверненням державою, органами місцевого самоврядування колишніх культових будівель, приміщень та майна, іншої церковної власності на засадах правонаступництва та успадкування, сприянням та допомогою держави та місцевих органів влади в будівництві культових споруд;

– безперешкодними можливостями для розширення релігійного впливу, освіти, релігійно-духовної консолідації поза традиційними для конкретної релігії регіонами;

– появою умов для реалізації напрямів діяльності церков та релігійних організацій, які раніше законодавчо здебільшого лише декларувалися (соціальне служіння, підприємництво, видавнича діяльність, міжнародні релігійні зв'язки та контакти, факультативне викладання курсів «Основи християнської етики», «Основи релігійної етики», «Основи ісламської культури Криму» та інші в загальноосвітніх школах; капеланство у Збройних силах України, духовне опікування та догляд у лікарнях, закладах соціального захисту – будинках престарілих, реабілітаційних центрах, будинках для дітей з фізичними та розумовими вадами, закладах пенітенціарної системи та ін.);

– правовим та адміністративним сприянням діяльності релігійних організацій у цих напрямках;

– підтримкою та гуманітарною допомогою релігійним організаціям в Україні з боку зарубіжних місій та ін.

Станом на 01.01.2009 р. в Україні було офіційно зареєстровано 55 релігійних напрямів. Кількість українців, що декларують свою належність до певної релігії, – одна з найвищих в Європі: на жовтень 2002 р. за даними Центру Разумкова вона становила 60,2 % віруючих плюс 19,4 % тих, хто вагався між вірою і невір'ям. На грудень 2006 р., коли респонденти не мали іншого вибору як відповісти «так» чи «ні», рівень віруючих згідно з даними загальноєвропейського соціологічного дослідження становив 74,7 % від загальної кількості населення.

Самовизначення громадян щодо конфесійної належності свідчить, що більшість із них відносить себе до православ'я (60,8 %), 7,6 % – до греко-католицизму, 15,8 % опитаних вважали себе «просто християнами». З римо-католицизмом ідентифікували себе 1,6 % опитаних, із протестантизмом – 1,3 %, ісламом – 0,4 %. Близько 12 % громадян не віднесли себе до жодного з віросповідань, вважаючи себе невіруючими. Якщо порівняти ці дані з кількістю діючих в Україні релігійних громад, то співвідношення виглядатиме інакше. Православ'я у 2008 р. залишалося основним віросповіданням: 51,6 % від усіх зареєстрованих громад, друге місце посів протестантизм – 30 %; греко-католицизм і римо-католицизм отримали відповідно 11,2 % і 3,2 % від загальної кількості

громад, іслам – 1,6 %, іудаїзм – 0,9 %. Те, що рівень православної самоідентифікації населення вищий за кількість вірян у країні, свідчить про домінування в ній культурної складової над власне релігійною (українець – значить православний).

На думку ряду релігієзнавців, філософів та соціологів, на сьогодні в Україні має місце явище завищеної релігійної самоідентифікації, зумовлене низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. Серед них: формування в сучасному українському суспільстві позитивного стереотипу щодо релігії як нової після соціалістичної безрелігійності ціннісної установки для суспільства, на яку фактично працюють ЗМІ, перші особи українського політикуму, частина освітніх закладів та педагогічних колективів, книговидавництва та ін. Реалістично мислячі представники церков, зазвичай, досить тверезо оцінюють стан сучасної декларованої релігійності в Україні як вияв «стихійного християнства», коли «величезна кількість людей пішла в церкву, не цілком розуміючи, куди й навіщо йде».

Компаративний аналіз рівня релігійності в Україні міського та сільського населення також виявляє збереження давньої тенденції більшої релігійності сільського населення (що збігається з загальноєвропейською тенденцією), однак має свою особливість: різниця між рівнями релігійності міського й сільського населення – одна з найбільш суттєвих (16 %), що також відрізняє Україну від інших країн і, зокрема, Росії, де такий розрив порівняно незначний (на рівні 3–5 %). За даними Інституту соціології НАН України на 2009 р., рівень релігійності сільського населення становить 81,5 %, що істотно різниться від рівня декларованої релігійності, наприклад, у Києві (58,9 %). Тенденція урбанізації населення України (нині міське населення становить близько 67 %) в аспекті релігійності впливає на загальний рівень релігійності суперечливо: з одного боку, міграція сільської молоді до міста має своїм наслідком зменшення сільського релігійного ареалу, мінімізує перспективу відтворення релігії в сільських сім'ях; із другого – стабільно висока міграція сільської молоді до міст тією чи іншою мірою привносить у міське середовище не лише сільське, а й релігійне світобачення, сільське обрядовірство, орієнтований на релігійні цінності спосіб життя, які можуть розчинитися в міському середовищі, але можуть і закріпитися й поглибитися, з часом змінюючи рівень міської релігійності в

бік збільшення. Імовірно, саме ці потоки сільських мігрантів формують рівень релігійності (67,6 %) у невеликих містах, що несуттєво різняться від сільського.

Сучасний етап релігійно-церковного життя в Україні характеризується такими основними тенденціями, які потребують врахування в державноцерковній політиці задля забезпечення скерованості релігійно-церковних процесів у русло розвитку творення в Україні відкритого громадянського суспільства.

Триває інструменталізація релігійного чинника в суспільно-політичному житті для вирішення позарелігійних, політико-ідеологічних питань. Багаторелігійність суспільства і досить високий відсоток населення, яке вважає себе невіруючим (12 %), актуалізує питання про реальне відокремлення держави й церкви в країні, деполітизацію діяльності основних церковно-політичних акторів, з одного боку, і послідовну секуляризацію політики держави, з другого, повернення її у ряді випадків у конституційне поле (зокрема, у питанні відокремлення школи й церкви). Актуальним як на центральному, так і регіональному, рівнях залишається питання подолання фаворитизування органами влади певних релігійних організацій, створення дієвих механізмів громадського контролю задля унеможливлення порушення законодавства в царині свободи совісті й віросповідання як з боку окремих релігійних організацій, так і органів, і представників державної влади.

Поступом на шляху демократичних реформ у державно-церковних відносинах має стати вирішення питань релігійно-церковного життя в руслі загальноєвропейських правових норм: права на набуття релігійними центрами статусу юридичної особи, права на заснування релігійними організаціями навчальних закладів із правом одержання державної акредитації, а також прийняття законодавчої бази для проведення реституції церковного майна.

Остаточо незавершений поділ і перерозподіл культових будівель, майна, що в радянський час перебувало в державній чи комунальній власності, між церквами, релігійними організаціями; неготовність державних, комунальних органів з фінансово-економічних, організаційних, матеріальних причин на сьогодні передати решту культових будівель, приміщень, інше майно, що в минулому були власністю релігійних організацій, законним власникам; фінансово-матеріальна

неспроможність частини конфесій самостійно вирішити питання будівництва культових будівель. Нинішній рівень забезпеченості конфесій культовими будівлями становить лише 68,7 %, у т. ч. УПЦ МП – на 83,6 %, РКЦ – 77,1 %, УГКЦ – 75,1 %, ВСЦ ХВС – 66,8 %, УПЦ КП – 63,6 %, УАПЦ – 61,0 %, іудейські організації – 45,1 %, мусульмани – на 57,2 %

Релігійна мережа України досягла меж екстенсивного розвитку та перейшла у фазу інтенсивного зростання. Це стосується насамперед традиційних історичних церков. Регіональний зріз релігійної мережі в Україні засвідчує, що де-факто на статус загальнонаціональної церкви (в географічних координатах і кількісних параметрах) може претендувати УПЦ, за винятком лише Західної Галичини, де вона в меншості. За умови деполітизації релігійно-церковного життя й подолання розколу в українському православ'ї, об'єднана церква має шанс стати найвпливовішою релігійною організацією на національному рівні, змінивши в тому числі й співвідношення греко-католицьких і православних громад у Західному регіоні. Завдання подолання розколу актуалізується ще й тим, що більшість православних віруючих країни (58,6 % у 2002 р. і 55 % у 2005) не відносять себе до жодної з православних церков, об'єднана ж церква має шанс зменшити кількість номінальних православних.

Водночас дедалі вагомішим суб'єктом релігійного життя стають традиційні для України протестантські організації (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти та ін.), кількість яких із початку 90-х років ХХ ст. зросла у п'ять–сім разів. Локалізація більшості закорінених в Україні пізньопротестантських організацій у Західному регіоні підважує стереотипне уявлення про нього як суцільно греко-католицький. Попри суттєві відмінності, групу пізньопротестантських релігійних організацій в Україні єднає обстоювання загальнодемократичних принципів: відокремлення церкви від держави і неприпустимості політизації релігійно-церковного життя, так само як і клерикалізації суспільства; рівності всіх релігійних організацій перед законом без жодних преференцій «традиційним» чи «національним» церквам або дискримінаційних обмежень щодо новопосталих релігійних організацій; національне категорично не сприймається ними в етнічних категоріях, тільки виключно в соціокультурних, мовні питання в цьому середовищі не політизуються, воно чутливіше також до ідей персоналізму. У цілому, пізньопротестантські

спільноти вносять елемент раціоналізму й прагматизму цінностей громадянського суспільства, що сприяють процесам демократизації українського суспільства на засадах захисту прав і свобод громадянина.

Суголосно світовій тенденції, у країні інтенсивно зростає мережа нових релігійних рухів, і, як у всьому світі, серед них переважають харизматичні спільноти. Кількість зареєстрованих в Україні організацій нових релігійних рухів (НРР) на початку 2009 р. становила 5,7 % від загальної мережі в країні; однак реально їх кількість має бути більшою, оскільки не всі громади НРР воліють скористатися правом реєстрації і легалізації свого становища. Громадська думка досить негативно налаштована проти НРР, у ставленні до них домінує етноцентричний, примордіалістський підхід. Таке ставлення засвідчує невисокий рівень толерантності (за даними соціологів, найвищий на Сході і найнижчий на Заході країни), відкритості українського суспільства, адекватної реакції на виклики глобалізації.

Релігієзнавцями фіксується тенденція активного просування в конфесійний простір України раніше малопоширених релігійних течій та організацій пізньопротестантського, орієнталістського походження, організації неохристиянської групи (Церкви Ісуса Христа останніх днів, харизматичних церков, неоіндуїстських рухів і т. ін.). Певне зростання мережі спостерігається і в організаціях, створених на етноконфесійному ґрунті, – в ісламі (1135 організацій), іудаїзмі (268), закарпатській (угорській) церкві (118), німецькій лютеранській церкві (40) та ін. Найбільший відсоток релігійних осередків національних меншин припадає на Автономну Республіку Крим.

Релігійно-політичні процеси на Кримському півострові набувають тенденції до вибухонебезпечного автокаталізу, коли ескалацію напруження не вдасться зупинити, навіть усунувши чинники, що її спричинили.

Етноконфесійне життя Автономної Республіки Крим позначене кількома лініями напруження: радикалізацією ісламського середовища та внутрішньоісламськими конфліктами; періодичним загостренням мусульmano-православних відносин; суперечностями між «національними» церквами (УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ) і кількісно переважаючою і фаворитизованою політичними елітами АРК УПЦ, за якою нерідко стоїть і політичний інтерес Російської Федерації.

У регіональному вимірі релігійна самоідентифікація українців іде по нисхідній із Заходу на Схід, де вона майже вдвічі нижча, ніж на Заході (на Заході – 87 %, на Сході – 51 %). **Релігійна самоідентифікація населення України збігається із соціокультурними особливостями регіонального поділу країни, на полюсах якого цінності індустриальної культури промислового Сходу протистоять традиційній аграрній культурі Західного регіону України, і тому релігійний чинник як такий виявляється неефективним для вирішення завдань націє- і державотворення, консолідації суспільства.**

У системі цінностей громадян релігія з 19 позицій посідає 16-ту. За регіональною ознакою найбільше значення релігії надають на Заході (84,6 %), найменше – на Сході (36,0 %). У свідомості громадян релігійні та етнонаціональні цінності поступаються місцем загальногромадянським і особистим, таким як здоров'я, стосунки із сім'єю, мир і спокій у країні, рівень добробуту, можливість отримувати те, що заробив своєю працею, рівність прав і можливостей, внутрішня гармонія, порозуміння із самим собою, дружба, рівень культури, цікава робота, законослухняність, самореалізація, самоствердження. Цей перелік виділяє структурні елементи, довкола яких можлива політика консолідації українського суспільства, націє- і державотворення.

Досить високий відсоток респондентів, які цілком задоволені релігійним аспектом свого життя, а також суттєва різниця між високим рівнем релігійної самоідентифікації населення й низькою позицією, що її посідає релігія в шкалі життєвих цінностей сучасних українців, свідчать про те, що проблеми, які виникають на ґрунті релігії чи етнонаціоналізму в сучасній Україні, є сконструйованими, інструменталізованими та мобілізованими етнічними та релігійними «підприємцями» разом з політиками для досягнення вузькокорпоративних цілей.

Суттєві регіональні відмінності в релігійних і етнонаціональних самоідентифікаціях населення різних регіонів України, надзвичайна політизація релігії, примордіалістська етнізація в суспільно-політичному дискурсі понять «нація», «національне» – все це разом узятє позбавляє «національні» церкви можливості відіграти інтегруючу, консолідуючу роль у суспільстві, стати елементом націє- і державотворення. Подальша політизація й етнізація релігії в Україні може спричинити відомий з історії ефект, коли релігія стає вирішальним чинником

етнонаціонального самовизначення й незворотного поділу нації на «свої» за релігійною ознакою.

Прогноз ситуації

1. У цілому в Україні на сьогодні створені політичні, соціальні, правові, духовні умови для реалізації повною мірою свободи совісті та віросповідання, прав віруючих і невіруючих, нормальної діяльності релігійних організацій.

2. Наявні тенденції та факти засвідчують, що існуючі складнощі розв'язання конфесійних, регіональних, міжнаціональних та соціальних проблем в Україні є закономірними для екстенсивного та інтенсивного зростання, періоду набуття державою і суспільством досвіду функціонування в умовах демократизації усіх сторін життя, побудови громадянського суспільства, відсутності ідеологічного монополізму, розширення прав і свобод людини.

3. Розв'язання лише двох найгостріших на сьогодні проблем у релігійній сфері – проблеми повного повернення культових будівель, приміщень та майна церквам-правонаступникам і проблеми православної єдності – істотно нормалізують релігійну ситуацію в Україні, стануть запорукою її політичної, соціальної та духовної стабільності.

Такі ж вагомі наслідки для українського суспільства може дати і ґрунтовна, на всіх рівнях деполітизація релігійної сфери. Політизація церкви, як і привнесення конфесійного фактора в політику, замість очікуваного сприяння розвитку обох інститутів на практиці повсякчас призводять до ускладнення, суперечливості, конфронтації, додаткового загострення політичного процесу, звуження можливостей сторін відносин діяти самостійно, виважено, відповідно до своїх програм та статутних документів. Протизаконне втягування церкви, конфесій у політичну площину, у міжпартійну боротьбу робить і церкву відповідальною за негативні наслідки політичного протистояння та застосовувані методи.

4. Високий рівень самоідентифікованої релігійності в Україні, що фіксується соціологічними дослідженнями як один з найвищих у Європі, на нашу думку, є завищеною самооцінкою власної релігійності і не відповідає світогляду нашого сучасника.

5. Прогнозуючи ситуацію, зокрема, у сфері конфесійних проблем, не можна не враховувати позитивних зрушень у бік налаштованості конфесій на толерантність, терпимість до позиції інших конфесій,

поступового формування готовності до конструктивного діалогу, переговорів із проблем, що можуть породжувати ускладнення міжконфесійних відносин.

6. Успіх реалізації ідеї єдності православної церкви залежить насамперед від внутрішньої здатності української православної спільноти стати над роз'єднувальними факторами і її реальної готовності до об'єднання в єдину монолітну структуру. Важливою умовою досягнення православної єдності є вирішення цих внутрішньоцерковних проблем самими церквами, невтручання світських чинників, зарубіжних релігійних центрів.

7. Щодо подальшої динаміки релігійності та прогнозу її рівня, є підстави стверджувати, що відкритість України до загальноєвропейських процесів у напрямках демократизації, світоглядного плюралізму, секуляризації, імплементації вітчизняного законодавства до міжнародних та європейських норм, сподіваної деполітизації релігійної сфери стануть тими чинниками, що істотно скоригують нинішній рівень релігійності в Україні у бік її адекватності дійсним релігійним переконанням наших сучасників.

8. У міру становлення України як правової держави, деполітизації релігійної сфери, мінімізації залежності конфесій від державно-адміністративного ресурсу, усвідомлення церквами, релігійними організаціями, що їх майбутнє залежить не від близькості до владних структур, партій чи харизматичних лідерів, а від них самих, у країні складатимуться дедалі більш сприятливі умови для конструктивного вирішення регіональних, міжнаціональних, конфесійних та соціальних проблем із врахуванням їх взаємозв'язку та взаємовпливів.

5.15. Мовні суперечності та необхідність безконфліктного вирішення мовно-культурних проблем

Попри наявність численних етнічних груп та активне вживання багатьох мов, сучасне українське суспільство можна назвати двомовним, оскільки переважна більшість населення принаймні пасивно володіє двома мовами – українською та російською, – кожна з яких тією чи іншою мірою наявна в усіх частинах країни та в усіх комунікативних

практиках. Переважна більшість громадян України володіє російською мовою, принаймні половина надає їй перевагу в повсякденному спілкуванні, а велика частина членів інших груп більш чи менш активно споживає російськомовні культурні та медійні продукти. Проте в багатьох громадян звичка спілкуватися російською чи споживати російськомовну продукцію поєднується зі сприйняттям української мови як рідної та підтримкою заходів на поступове розширення її суспільного вжитку. Така амбівалентність масової свідомості відкриває можливість для проведення обережної українізаційної політики. Водночас вона відтворює перевагу російської мови в багатьох суспільних ділянках та її сприйняття багатьма громадянами як престижнішої та відповіднішої потребам сучасного суспільства, ніж українська. А це, у свою чергу, дає змогу деяким політичним силам порушувати питання про підвищення статусу російської мови з метою привести його у відповідність до її фактичної суспільної ролі.

Державну мовну політику років незалежності характеризувала непослідовність, регіональна різноманітність, непродуманість окремих дій та невміння популяризувати в суспільстві потребу й характер уживаних заходів. Починаючи з ухвалення 1989 р. Закону про мови, сфери використання української, російської та інших мов не було чітко окреслено, що відкрило можливість для довільного тлумачення законодавчих норм чиновниками різних рівнів та масового ігнорування громадянами, організаціями й навіть органами влади. Заходи на розширення вжитку української мови в одних суспільних ділянках, насамперед освіті та діяльності органів влади, поєднувалися з більшим чи меншим усуненням держави від регулювання мововжитку в інших ділянках, як-от: книговидавництві, друкованих і, протягом певного часу, електронних мас-медіа, популярній культурі тощо. Утвердження повноцінного вжитку української мови в більшості суспільних ділянок у західних та, меншою мірою, центральних областях відбувалося водночас із дуже обмеженим розширенням, а в деяких ділянках і звуженням сфери її вжитку на Півдні та Сході. Замість сприяння розвитку української мови держава нерідко вдавалася до спроб обмежити використання російської, що викликало невдоволення її носіїв та активізацію зусиль політичних сил, що виступають за збереження суспільної двомовності. Водночас ті заходи, що мали на меті встановити реальну рівноправність носіїв двох найуживаніших

мов, держава не змогла представити в такому світлі серед населення, унаслідок чого чимала частина громадян під впливом зацікавлених політиків та бізнесменів сприйняла ці заходи як дискримінаційні щодо російськомовного населення. Про таке сприйняття переконливо свідчать результати проведеного наприкінці 2006 р. соціологічного дослідження, в якому політику держави в мовній ділянці негативно чи радше негативно оцінили 48 % усіх респондентів, зокрема 60 % тих, що в повсякденному житті спілкуються тільки чи переважно російською мовою. Негативне сприйняття мовної політики чинної влади сформувалося попри те, що велика частина населення загалом поділяє орієнтацію на розширення вжитку української мови. У тому самому опитуванні за таке розширення висловилися 40 % респондентів, зокрема й 20 % російськомовних, а 48 % (серед російськомовних – 20 %) назвали сприяння йому головним завданням державної політики в мовній сфері.

Різні політичні сили мають докорінно відмінні уявлення про бажане співвідношення сфер уживання української та російської мов. Прибічники розширення вжитку української мови воліють бачити її головною мовою всіх комунікативних практик, не бажаючи визнати за російською мовою законодавчого статусу й суспільної ролі, відмінної від статусів і ролей мов нечисельних меншин, тобто ігноруючи особливе місце цієї мови в пострадянській Україні. Натомість захисники російської мови виступають за повну формальну рівність статусів і ролей двох головних мов країни, яка на практиці означатиме збереження привілейованих позицій російської мови, яким сприяють її кращі стартові умови (розвиненіша інфраструктура функціонування, традиційно вищий суспільний престиж, непорівнянно більший ринок російськомовної продукції, що робить її дешевшою та привабливішою за україномовну). Ці два табори не бажають іти на компроміс один з одним, воліючи натомість використовувати нерозв'язаність мовної проблеми як аргумент у політичній, зокрема передвиборній риторичі.

За таких умов пошуком компромісу не переймалася ні влада, ні опозиція. Парадоксально, але приход до влади після 2005 р. політичних сил, більшою мірою, ніж їхні попередники, зорієнтованих на розширення вжитку української мови, не привів до суттєвих зрушень у більшості суспільних ділянок. Винятками були телебачення та кінопрокат, де «помаранчева» влада домоглася істотного збільшення частки української

мови в першому випадку та її запровадження практично з нуля в другому. Крім того, запровадження обов'язкового для всіх вступників до вищих навчальних закладів зовнішнього незалежного оцінювання знань зі шкільних предметів, зокрема української мови та літератури, і обіцяний перехід до україномовного оцінювання з усіх предметів сприяли більшому усвідомленню необхідності вивчення державної мови принаймні як предмета та доречності використання її як мови навчання в школах усіх регіонів країни. Водночас ці заходи викликали невдоволення частини людей, що в повсякденному житті користуються передусім російською мовою – зокрема через те, що відповідні державні органи не доклали належних зусиль до пояснення їхнього недискримінаційного характеру та й, зрештою, не забезпечили розробку та впровадження навчально-технологічних інструментів прискореного й ефективного оволодіння українською мовою. Особливо показовою є ситуація в кінопрокаті, де раніше україномовні громадяни не мали жодної можливості задовольняти свої мовно-культурні потреби, а запровадження обов'язкового озвучення українською мовою не перешкоджає паралельному використанню російської, про що противники змін воліють не згадувати.

Таким чином, досить обережні українізаційні кроки влади посилили невдоволення її мовною політикою та конфронтацією між прибічниками різних моделей її здійснення, практично заблокувавши будь-які законодавчі зміни в цій ділянці. Далось взнаки й те, що мовне питання не було пріоритетним для жодної зі сторін, тому, зокрема, «помаранчеві» сили не намагалися забезпечити ухвалення відповідних їхній моделі законодавчих актів протягом першого року перебування при владі, коли вони мали в парламенті явну перевагу й ініціативу. Зокрема, ні тоді, ні пізніше не було ухвалено нового закону про мови, що замінив би давно невідповідний суспільним реаліям і позбавлений механізмів реалізації задекларованих вимог закон 1989 р. Так само не надано чинності тривалий час розроблюваній у президентській адміністрації та парламентських комітетах Концепції державної мовної політики. Не вжито й конче потрібних для розширення вжитку української мови законодавчих заходів у конкретних ділянках, як-от: запровадження податкових пільг для україномовної книжкової та газетної продукції, що допомогли б їй подолати несприятливі умови порівняно з російськомовною. Багато заходів та пропозицій «помаранчевої» влади були декларативними

й досить конфронтаційними, позначеними нерозумінням потреб і турбот російськомовних громадян і запереченням легітимності будь-яких кроків на захист російської мови.

Зі свого боку, захисники цієї мови так само продемонстрували глибоке нерозуміння тривог україномовних мас та еліт і небажання йти на компроміс задля рівного забезпечення інтересів двох мовних груп та двох політичних таборів. Ухвалення 2006 р. рядом обласних і міських рад Сходу та Півдня постанов про визнання російської мови регіональною, хоч його й можна було б уважати компромісом між нинішнім статусом цієї мови як меншинної та вимогою надання їй статусу другої державної, для частини регіональних політиків було лише першим кроком на шляху до цієї максималістської вимоги.

Попри ці несприятливі обставини, вже тепер конче потрібно формулювати й популяризувати можливі способи розв'язання мовної проблеми, які передбачали б компроміс між інтересами двох найбільших мовних груп і між позиціями їхніх політичних репрезентантів. Такий компроміс має передбачати певні відмінності в мовних режимах різних територій, не ділячи, однак, Україну на дві різномовні частини. З одного боку, українська має залишитися єдиною державною мовою, обов'язковою для вживання в державних установах і вивчення в освітніх закладах на всій території країни. З другого, у місцях переважання носіїв російської чи якоїсь іншої мови вона повинна мати статус місцевої офіційної, вживаної в установах і викладаної в школах поряд з державною. Компромісним критерієм визначення таких місць слід вважати 50-відсотковий «поріг» кількості осіб, які називають цю мову рідною на переписі населення, декларуючи таким чином ідентифікацію з цією мовою та, бодай у принципі, підтримку її суспільного вжитку. Рідна мова є компромісним критерієм між етнічною належністю, на яку орієнтуються прибічники посилення ролі української мови, та мовою повсякденного вжитку, застосування якого обстоюють прибічники загальнонаціональної двомовності. Відповідно, й визначена за ним територія офіційного вжитку російської мови буде компромісом між прагненням «українофонних» політиків обмежити цю територію Кримом та прагненням «русофонних» сил зробити офіційно двомовною всю країну. За такого критерію російська мова дістала б регіональний статус лише в Криму та Донбасі – єдиних регіонах, мешканці яких, за даними соціологів, уважають проблему

статусу мов однією з пріоритетних. Крім того, на місцевому рівні російську було б визнано офіційною мовою ряду великих міст інших областей Сходу та Півдня – без накидання двомовного режиму переважно україномовним сільським районам тих областей. Місцевий офіційний статус (на рівні районів чи окремих населених пунктів) здобули би також інші мови, носії яких компактно мешкають у деяких частинах України, як-от: угорська, румунська, кримськотатарська тощо.

Цей варіант є компромісом між бажаннями членів різних мовних/регіональних груп, тому, за відповідної пропагандистської кампанії партій, що сприймаються як виразники їхніх інтересів, його може підтримати більшість населення в усіх чи майже всіх регіонах України. Аби таке розв'язання мовної проблеми сприяло суспільній єдності та стабільності, територіальну диференціацію слід доповнити рядом інших елементів мовної політики.

По-перше, держава мусить забезпечити, щоб офіційна двомовність в окремих регіонах не обернулася російською (чи якоюсь іншою) одномовністю, а одномовний режим решти країни не означав ігнорування мовних прав носіїв тамтешніх меншин. Задля цього вона має, з одного боку, запровадити атестацію працівників державних установ на знання державної та, у двомовних регіонах, відповідної офіційної мови, а з іншого – чітко окреслити в законах мовні права громадян і забезпечити реальну можливість їх судового захисту.

По-друге, держава повинна суттєво децентралізувати мовну політику, давши змогу регіональним та місцевим владам самим вирішувати повсякденні питання відповідно до преференцій тамтешньої більшості, сприяючи водночас забезпеченню прав меншості не лише судовим захистом індивідуальних прав, а й підтримкою з центрального бюджету групових мовних потреб відповідних меншин.

По-третє, мовне законодавство має передбачити механізми задоволення тих потреб, на порушення яких члени мовних груп нині скаржаться найчастіше, як-от переклад двома мовами інструкцій щодо вживання ліків чи наявність (відсутність) на Півдні та Сході газет, книжок і фільмів українською.

Нарешті, дуже важливо популяризувати нову мовну політику саме як компроміс між різними групами в ім'я національної єдності, а не поступку одних сил тискові інших, що спонукало б останніх до ескалації своїх вимог.

5.16. Гуманітарна наука і культура як чинник піднесення людського і економічного потенціалу України

Утворення нової геополітичної реальності (розпад СРСР і здобуття Україною незалежності) внесло суттєві зміни в систему координат традиційної гуманітарної науки. Зник узвичаєний ідеологічний компонент фундаментальних досліджень, натомість поряд з традиційними дослідженнями в галузях матеріальної і нематеріальної культури, літературною і художньою критикою, кінокритикою тощо, сформувалися нові напрями націєорієнтованого розвитку гуманітарної науки (зокрема, такі як етносоціологія, політологія, культурологія, українознавство, релігієзнавство та ін.), які не тільки дали можливість розширити гуманітарну сферу досліджень, а й висунули на передній план проблему гармонізації суспільно-економічного та гуманітарного розвитку суспільства.

Однак інноваційний прорив гуманітарних досліджень та сполучення доти табуйованих питомих вітчизняних проблем із новітніми світовими науковими тенденціями в контексті глобалізаційних процесів поставили вітчизняну гуманітарну науку перед неминучістю нових ризиків і потребою освоєння не тільки нових тем, зокрема прогностичного спрямування, а й нових технологій «здобуття», трансформації та використання інтелектуального ресурсу країни.

У формуванні цілісної гуманітарної політики держави роль гуманітарних наук важко переоцінити: саме вони визначають і прогнозують рівень і тенденції теперішніх і майбутніх соціокультурних запитів суспільства, формулюють ці тенденції у вигляді прогностично «зафіксованих» наукових ідей, а відтак усталюють філософію антропоцентричного розвитку суспільства, в центрі якої перебуває людина з усім комплексом її матеріальних і духовних запитів. Тільки за цих умов стає можливою побудова такої моделі взаємовідносин між наукою та суспільством, за якої буде дотримуватися баланс інтересів держави та людини науки.

З огляду на масовану інтервенцію в український інформаційний простір новітніх деструктивних технологій, які справляють маніпулятивний вплив на свідомість та інтелект нашого сучасника, залишається актуальною і навіть загострюється проблема нової ідентичності національної гуманітарної науки. Її загострення зумовлюється тим, що над

представниками науково-гуманітарної сфери, які володіють величезним інтелектуальним потенціалом для напрацювання таких моделей базових гуманітарних досліджень, які були б цікавими і світові, часто тяжіють як проблеми фінансового плану, так і певні організаційні труднощі. Але, незважаючи на ці труднощі й проблеми, базовими для української гуманітаристики мають залишатися саме національні пріоритети, специфіка й філософія національного буття, й передусім – у сфері формування націєорієнтованої суспільної свідомості, яка нині перебуває у стані певної «невизначеності» та роздвоєння.

З метою збалансування науково-технічних та науково-гуманітарних досліджень, а також розвитку пріоритетних гуманітарних напрямків, слід подбати про забезпечення відповідного спектра та рівня інфраструктури й організації роботи. Інфраструктура наукової галузі має враховувати всі інтелектуальні потреби науковця та заощаджувати його час і зусилля безпосередньо для наукової, а не технічної роботи. Ясна річ, це передбачає становлення ринку інтелектуальної власності, відповідного фінансування та збалансованого його розподілу між продуцентами наукових концепцій та їх обґрунтуванням і технічним забезпеченням наукової праці, що нині є однією з основних проблем, оскільки істотно впливає на темпи роботи, її продуктивність та можливість оприлюднення результатів досліджень.

Актуальними для академічної науки залишаються питання створення централізованої комп'ютерної бази даних, оприлюднення результатів досліджень. Ідеться не тільки про фінансування спеціальних видань, зокрема для вищої школи, а й про інтеграцію вітчизняних гуманітарних досліджень у світовий інформаційно-інтелектуальний простір. Публікації в зарубіжних виданнях іноземними мовами (найчастіше – англійською) для фізиків, математиків, економістів не становить особливої проблеми (з огляду на стислий виклад концепції, яка здебільшого вкладається у формули, і, відповідно, обмежений лексикон – близько 400 «активних» слів). Натомість учені-гуманітарії для популяризації своїх ідей вдаються до розлогого стилю аргументації, викладу думок. Загальновизнаний індекс цитування в такому викладі нерідко робить науковців гуманітарної сфери не просто безперспективними маргіналами, а представниками якоїсь *terra incognita*. Очевидно, є сенс на якийсь перехідний період (скажімо, на найближчі 10–15 років) створити

при академічних інститутах моніторинго-перекладацькі групи, які б опікувалися просуванням гуманітарних ідей українських науковців у світовий інтелектуальний простір – зокрема, перекладом найвартісніших статей і публікацією їх в англomовних виданнях. Таким чином Україна могла б заявити про свій науковий потенціал на міжнародній арені.

Інше завдання – перехід від пасивного запозичення чужих ідей до активного напрацювання національних дослідницьких моделей, органічного поєднання вітчизняних та зарубіжних методологічних розробок на основі продуманої їх збалансованості. При цьому слід усвідомлювати, що сучасну науку в Україні слід розглядати і як один з основних чинників зростання людського і економічного потенціалів держави.

Проблеми освітньої галузі як невід’ємної складової гуманітарного розвитку суспільства і важливого засобу соціалізації та самореалізації особистості особливо актуальні для визначення оптимальних стратегій розвитку Української держави. Варто наголосити на певних здобутках у цій сфері. Більшість фахівців відзначає позитивні досягнення України за період 2005–2009 рр. у модернізації вітчизняної системи освіти, її відчутний поступ у виконанні вимог, які набули актуальності у процесі формування єдиного європейського освітнього простору. Це дуже важливо й тому, що саме від ефективного функціонування системи освіти залежить висока конкурентоспроможність національного інтелектуального потенціалу. Водночас для реалізації євроінтеграційних прагнень України, зокрема входження в європейський інтелектуальний простір, конче потрібно розробити і впровадити низку невідкладних дієвих заходів. Так, найбільш актуальними завданнями розвитку вітчизняної освіти на сьогодні є вдосконалення системи зовнішнього тестування; забезпечення інтеграції вищої освіти і наукових досліджень як чинника зростання якості освіти; оптимізація мережі вищих навчальних закладів тощо.

Головне завдання, яке нині постає перед українською освітою – це відповідність фахівців потребам суспільства та ринку праці, всебічний розвиток особистості, виховання громадянина-патріота, а в стратегічному плані – створення дієвої неперервної системи освіти як основи соціальної і професійної мобільності населення.

Варто за прикладом інших країн, що спромоглися на економічний прорив, задекларувати спеціальну політику, спрямовану на динамі-

чне формування інноваційно-знаннєвої економіки, натомість покласти край політиці стримування кардинальних реформ. Щоб успішно реалізувати ці пріоритетні завдання, слід окреслити напрями й визначити чіткі механізми подальшого динамічного розвитку вітчизняної освітньої системи, які поєднують найдієвіші національні та загальноосвітні традиції.

Водночас характер і стратегії розвитку як сфери освіти, так і галузі наукової гуманітаристики залежать від внутрішньої ціннісної зорієнтованості такого розвитку, яка у свій спосіб має сприяти гармонійному поєднанню завдань євроінтеграції та утвердженню оновленої свідомості національної ідентичності.

У зв'язку з цим особливої актуальності набувають завдання:

1. Забезпечити такий рівень та опрацювання таких інноваційних форм організації і методик гуманітарної освіти, які б сприяли зростанню престижу гуманітарних та етичних цінностей, інтересу до здобутків світової та вітчизняної культури, розвиткові мисленнєвої культури молодих громадян України. Нині почасти внаслідок краху радянської ідеології та узасадниченої нею системи цінностей, почасти через поспішне й поверхове засвоєння далеко не кращих рис «західного» способу життя, в Україні спостерігається очевидна моральна криза, побутує зневажливе ставлення до запитів високої духовності або витлумачення цих запитів у вульгарно-ідеологічному плані; усюди, від реалій повсякдення до тих царин культурного життя, звідки люди, здавалося б, мають одержувати кращі приклади, спостерігається засилля обмеженого, принизливого прагматизму, бездуховності, споживацьких настроїв. Такі погляди, часто-густо мотивовані прилученням до західної «тверезості», насправді дуже далекі від духовно-моральних настанов цивілізованого світу, які забезпечили його розвиток.

Неважко помітити й тенденцію до спрощення, примітивізації мисленнєвої культури, що стає відчутною в сьогоднішній Україні. Сучасні молоді люди, які призвичаїлися «оперувати інформацією», нерідко втрачають смак і навички відповідального, послідовного, самостійного мислення, перестають розрізнявати нюанси думки. Загалом, це цілком закономірний і очікуваний наслідок втрат бурхливого розвитку інформаційних технологій, проте відсутність розумної освітньої політики, спрямованої на компенсацію таких негативних наслідків, становить загрозу для перспектив вітчизняної гуманітарної культури;

2. Сприяти утвердженню клімату толерантності, відкритості, взаємоповаги й взаємної приязні в міжособистісних, міжнаціональних, міжконфесійних та міжкультурних стосунках. Толерантність сучасного українського суспільства нині здебільшого визнається як одна з його беззаперечних морально-психологічних переваг, і цим здобутком не слід легковажити, треба постійно дбати про його утримання й утвердження. Тим часом сьогодні доводиться чути нарікання щодо того, що ця толерантність є, мовляв, «надмірною», що вона заважає Україні виборювати для себе гідне місце в сучасному світі. Насправді ж толерантність, хоча й має певні межі, по суті є неодмінною умовою змістовного входження в сучасну світову спільноту і самореалізації в ній. Тож настанови толерантності не досить лише декларувати, потрібно навчати толерантності, використовуючи для цього всі наявні можливості (на жаль у сучасній школі, пропри всі обов'язкові декларації, нерідко можемо спостерігати навчання не толерантності, а, навпаки, нетерпимості й жорстокості щодо «неприємних» інших).

На відміну від толерантності, відкритість як здатність почути іншого, співпрацювати з ним, як свідчать дані соціологічних досліджень, зовсім не є рисою, достатньо вкоріненою в сучасному українському суспільстві. На тлі своїх європейських сусідів українці швидше виглядають людьми замкненими, зануреними у власні проблеми, заклопотаними власним самозабезпеченням; їм бракує справжньої відкритості, доброзичливості. Хоч як прикро, але «інший» для нашого співвітчизника нині – це здебільшого або супротивник, або конкурент, або спільник у боротьбі проти когось іще. Але ж недаремно світова етична мудрість говорить нам, що інша людина з її неповторним світом, її унікальним досвідом – це найцінніше надбання для нас самих.

Сьогодні маємо підстави твердити, що вибір між відкритістю та замкненістю, готовністю до пошуку партнерів і друзів на Заході й на Сході і «хуторянським» самозаколюванням є одним з доленосних для України. Гуманітарна наука і культура мають впливати на цей вибір.

3. Забезпечити людиновимірність соціального і цивілізаційного розвитку. Вище вже йшлося про антропологічні складові процесів розвитку сучасного українського суспільства. Варто, однак, усвідомлювати, наскільки проблематичним, негарантованим стає в сучасному (а тим більше постане в майбутньому) світі саме збереження людської ідентичності.

На сьогодні у нас дбають переважно про ідентичність національну, культурну тощо, але ж потрібно враховувати, що і людина як така за нишніх умов бурхливого розвитку технологічної цивілізації і посилення ролі екстремальних ситуацій всіякого гатунку теж автоматично не залишається сама собою. Якщо ми прагнемо зберегти справді гуманітарні засади нашого соціального і культурного розвитку, якщо ми хочемо й надалі, за будь-яких змін, залишатися людьми, а не перетворитися на «кіборгів» чи «біороботів», якщо йдеться про те, щоб наші діти й онуки знали, що таке справжня людяність, – про це потрібно свідомо дбати, разом з усім цивілізаційним світом, вже сьогодні, відповідально обираючи стратегії розвитку освіти і культури;

4. Опрацьовувати й прищеплювати молоді міцні морально-ціннісні підвалини сучасного підприємницького і господарського етносу, які б не просто копіювали настанови західноєвропейської трудової етики, а більшою мірою, враховували і своєрідність ціннісних надбань вітчизняних культурних традицій, і системні потреби сучасної економіки, вимоги гармонізації стосунків із природним довкіллям. Варто зважити на те, що сучасна економіка теж виявляється істотним чином залученою до гуманітарно-культурної сфери; не подбавши про її гуманітарно-культурне спорядження, ми не в змозі будемо забезпечити оптимальне засвоєння результатів її розвитку українським суспільством.

5.17. Невирішені проблеми вітчизняної вищої та загальноосвітньої школи

Певні здобутки маємо в галузі загальної середньої освіти. За роки незалежності створено її правову й нормативну бази, законодавчо закріплено обов'язковість загальної середньої освіти як основної складової безперервної освіти. Визначено структуру загальноосвітньої школи з 12-річним терміном навчання, що відповідає світовим освітнім тенденціям, урізноманітнено типи загальноосвітніх навчальних закладів для кращого задоволення освітніх потреб учнів, практично сформовано нову систему загальної середньої освіти в країні.

Розроблено новий зміст освіти, закріплений у Державному стандарті загальної середньої освіти, який послідовно запроваджується в школі від 2001 р. Історичним здобутком слід вважати створення першого

покоління національних підручників для загальноосвітніх навчальних закладів, що стало запорукою безперешкодного функціонування шкільної системи незалежної України в період її становлення. Нині здійснюється масштабна робота з формування фонду шкільних підручників, які реалізують новий зміст освіти.

Триває процес інформатизації середньої освіти, зроблено вагомий внесок у забезпечення шкіл комп'ютерною технікою. Нині навчальними комп'ютерними комплексами устатковано 97 % від загальної кількості шкіл України, у т. ч. 87 % навчальних закладів, що функціонують у сільській місцевості.

Запроваджено загальнодержавну систему зовнішнього незалежного оцінювання досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів.

Здійснюється реалізація ряду державних, міжгалузевих і галузевих програм, спрямованих на комплексне й ефективне розв'язання актуальних проблем загальної середньої освіти.

Потужну наукову і навчально-методичну підтримку освітньому процесу в загальноосвітній школі надає педагогічна наука. Зусиллями Академії педагогічних наук України здійснено концептуальне обґрунтування загальної середньої освіти в Україні і функціонування 12-річної школи, розроблено зміст і навчально-методичне забезпечення початкової школи, сформовано зміст освіти і дидактичне забезпечення його реалізації в основній і старшій школі. Академія запропонувала чимало продуктивних педагогічних моделей (суспільно-гуманітарної і науково-природничої освіти), дидактичних систем (особистісно орієнтованого навчання, формування пізнавальної самостійності учнів початкової школи), навчальних технологій (інтерактивного навчання історії, навчання іноземній мові).

Отже, шкільна освіта за роки незалежності постійно перебувала в зоні активних змін у зв'язку із законодавчо-нормативним регулюванням, науковими пошуками та інноваційною практикою. Розв'язано низку організаційних, змістових, наукових, управлінських проблем щодо навчання і виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Аналіз стану шкільної дійсності за офіційними джерелами, результатами соціологічних, дидактичних і методичних досліджень учених АПН України, звернення до досвіду країн-лідерів досягнень в освіті дає

зможу виокремити найважливіші проблеми, які мають вирішальний вплив на розвиток загальної середньої освіти і потребують першочергового розв'язання.

Це проблема модернізації змісту загальної середньої освіти. Хоча стандартизація, компетентний підхід, профілізація старшої школи, нові вимоги до визначення результативної складової освітнього змісту й підтвердили свою позитивну методологічну й інструментальну функції, однак у процесі розроблення й впровадження нового змісту шкільної освіти виникла низка поки що неподоланих проблем, суперечностей або ризиків. Серед них недосконалість чинного законодавства про формування державного освітнього стандарту; кризові явища в підручничотворенні; швидкі темпи розроблення змісту нових предметів і курсів без їх належного наукового обґрунтування й експериментальної перевірки.

Гострою проблемою залишається перевантаження змісту другорядним інформативним і фактичним матеріалом, слабкою є його відповідність нормам навчального часу, визначеним державним стандартом. Недосконалою, за визнанням учених і практиків, є предметна збалансованість елементів змісту освітніх галузей як за вертикаллю, так і на рівні окремого класу. В умовах стандартизації змісту його диференціація залишилася недостатньо обґрунтованою в психологічному і дидактичному аспектах. Належно не розв'язано проблеми змісту громадянської, економічної, екологічної освіти; не вирішено питання збалансованості мовної освіти; вивчення іноземних мов у загальноосвітній школі вимагає ґрунтовнішого наукового осмислення і практичного розв'язання.

У дидактичних і методичних працях поза експериментальним дослідженням лишилася проблема критеріальних основ відбору й конструювання змісту галузей і предметів на засадах особистісно зорієнтованого навчання.

Отже, потребують розв'язання проблеми стандартизації змісту освіти. Дидактична теорія його модернізації ще не набула належної повноти і обґрунтованості. Потребує перегляду предметне наповнення освітніх галузей. Особливо складним залишається дидактичне та методичне обґрунтування змісту профільної школи.

Формування змісту загальної середньої освіти має бути не одноразовою акцією, а постійною багатоплановою системною роботою, що

передбачає розв'язання комплексу теоретичних і практичних проблем. Вона вимагає належної структурної організації і може бути здійснена в рамках відповідної державної програми.

Зміст шкільної освіти слід розробляти з реальним випередженням (не менше, ніж на два роки) як базову складову макросистеми безперервної освіти, з обов'язковим визначенням попереднього і наступного етапів. Його треба розглядати як найважливішу складову освітньої і молодіжної політики, адже він є незамінним чинником культуротворчого, інтелектуального розвитку потенціалу кожного громадянина.

Обов'язковість і масштабність оволодіння змістом шкільної освіти підносить його роль як стратегічного ресурсу загальної освіченості суспільства, соціальної адаптації молоді. Отже, перезатвердження державного стандарту загальної середньої освіти має здійснюватися як важлива подія з широкою попередньою експертизою за участі відомих методистів, учених АПН і НАН України, оприлюдненням змін у відповідних педагогічних виданнях, використанням висновків фахівців, які досліджують аналогічні проблеми в країнах Європейського Союзу.

Новий зміст не може бути баченням лише спеціалістів-предметників. Його формат – узгоджений колективний продукт зусиль дидактів, методистів, тестологів, управлінців – теоретиків і практиків.

Головним критерієм ефективності функціонування освітньої системи є здатність молодого покоління, що здобуло відповідну освіту, повноцінно жити й активно діяти в новому світі, адекватно реагувати на зміни, постійно самовдосконалюватися. Визначальна особливість сучасного навчання – його спрямованість на те, щоб вчити учнів не лише пристосовуватись, а й активно освоювати і впливати на ситуації соціальних змін. Цей освітній орієнтир набув міжнародного визнання в численних програмах ЮНЕСКО, його не може ігнорувати й українська школа.

Визначаючи підходи до модернізації навчального процесу у загальноосвітній школі, слід зважати на два принципово різні типи навчання – підтримуюче, що спрямоване на опанування, підтримання і відтворення існуючої культури і соціального досвіду, та інноваційне, яке формує особистість, здатну вносити інноваційні зміни в існуючу культуру й середовище, успішно розв'язувати проблемні ситуації, які постають як перед окремою людиною, так і перед суспільством. В основі першого типу навчання лежить переважно ретрансляція і відтворення

соціального досвіду, інший пов'язаний з творчо-інноваційним пошуком на основі наявного досвіду та його збагачення.

На думку дослідників, значна частина економічних, політичних, екологічних та інших проблем у житті нинішнього суспільства виникає тому, що суспільство не підготовлене до сприйняття й адекватного реагування на цивілізаційні виклики сучасності. А це, у свою чергу, зумовлено тим, що в школах переважає підтримуючий тип навчання, який за своєю природою об'єктивно не може забезпечити освітній результат, що відповідає нагальним потребам розвитку сучасного суспільства. Звичайно, не йдеться про тотальне запровадження в школі навчання на виключно дослідницько-інноваційній основі. Мова йде про загальну спрямованість навчального процесу, його істотні акценти, що має визначати стратегію його оновлення.

Завдяки ентузіазму окремих учителів, педагогічних колективів, за підтримки науковців і методистів у шкільній освіті останніми роками поживалися процеси продуктивної трансформації інформаційно-репродуктивного навчання. Однак у масовій педагогічній практиці таке навчання ще переважає. Як свідчать дослідження лабораторії дидактики Інституту педагогіки АПН України, лише 20 % учителів старшої школи використовують у своїй діяльності проблемні методи, 10 % практикують інтерактивне навчання. Методи мотивації навчання регулярно присутні в дидактичній діяльності 25 % педагогів. Провідним мотивом навчальної діяльності 70 % школярів залишається отримання оцінки, що супроводжується постійним почуттям напруженості і страху перед учителями й батьками. Пізнавальні мотиви та мотиви самореалізації особистості присутні лише в 4–5 % українських школярів. Учні недостатньо залучаються до самостійної навчально-пізнавальної діяльності з охопленням усього її циклу. Не розв'язаною залишається проблема формування ключових компетентностей, вміння вчитися, що є причиною переважної більшості навчальних невдач школярів і низької результативності навчання. Унаслідок такої організації навчального процесу понад 80 % навчального матеріалу учні засвоюють на рівні його відтворення і застосування в стандартних ситуаціях, а іноді ще й за допомоги ззовні.

Утвердження нового типу навчання передбачає перехід до інноваційних моделей навчання, які полягають у системному запровадженні комплексів педагогічних методів і прийомів, спрямованих на постійне

залучення учнів до активної навчально-пізнавальної діяльності, що характеризується інтенсивною багатосторонньою комунікацією суб'єктів діяльності, обміном інформацією, результатами діяльності учнів та вчителів. Таке навчання спонукає до ініціативності, творчого підходу та активної позиції у всіх видах діяльності, передбачає здобування, створення, конструювання знань, умінь самим учнем, що значно підвищує результативність.

Ключовим моментом у реалізації зазначених моделей є принципова зміна функцій учителя, який перестає бути транслятором знань, жорстким організатором змісту і спрямованості навчальної діяльності вихованців. Акценти в його роботі зміщуються в бік педагогічно доцільної побудови освітнього середовища, яке сприяє досягненню передбачуваних навчальних результатів, а сам педагог виконує роль консультанта, який надає всю необхідну допомогу учням на їх прохання в процесі здійснення самостійної пошукової навчальної діяльності.

Успішне запровадження нового типу навчання в загальноосвітніх школах України потребує масштабної системної роботи, під час якої потрібно: здійснити комплекс заходів з переорієнтації педагогічної свідомості щодо безальтернативності інноваційного навчання; розробити дидактико-методичне забезпечення інноваційного навчання, реалізуючи його ідеї в новому поколінні підручників, навчальних і методичних посібників; переглянути зміст і спрямованість навчання у вищих педагогічних навчальних закладах, а також у системі післядипломної педагогічної освіти з метою формування професійної готовності вчителів до роботи в умовах інноваційного навчання; запровадити систему матеріального стимулювання педагогів.

Низка істотних проблем загальної середньої освіти на нинішньому етапі її розвитку породжена серйозними суперечностями між вимогами державного загальноосвітнього стандарту щодо освіченості учнів і випускників шкіл та відсутністю гарантій держави зі створення належних умов для успішного виконання таких вимог. Однією з умов досягнення високого рівня освіти є якісне і всебічне дидактико-методичне забезпечення навчального процесу, яке включає підручники, навчальні і методичні посібники, дидактичні засоби та ін. Нині увагу держави зосереджено лише на створенні й фінансуванні видання нових підручників. Інших складових навчально-методичних комплектів українська школа

позбавлена через відсутність можливості їх видання масовими тиражами за браком коштів. Не виконується нормативна вимога періодичного (один раз на п'ять років) перевидання функціонуючих підручників.

У катастрофічному стані забезпеченість шкіл засобами навчання. За даними Міністерства освіти і науки України, рівень матеріально-технічного забезпечення шкільних навчальних кабінетів ледве перевищує 20 % від потреби. Становище ускладнюється тим, що в Україні відсутня індустрія засобів навчання. У значній кількості шкіл відсутні оснащені навчальні майстерні.

Незважаючи на певні кроки в напрямі інформатизації і комп'ютеризації загальної середньої освіти, слід констатувати, що ми перебуваємо лише на початку шляху до повної реалізації цієї ідеї. Поки що основну увагу було зосереджено на матеріально-технічному боці проблеми, забезпеченні шкіл комп'ютерною технікою, підключенні їх до мережі Інтернет. Питання ж модернізації дидактичного процесу на основі комп'ютерних засобів практично не розв'язані. Серед головних причин такого стану: відсутність необхідних педагогічних програмних засобів для системної підтримки навчального процесу; низька інформаційно-методична культура педагогів; недостатній рівень загальнодидактичного і методичного опрацювання проблеми; відсутність у третині шкіл України, зокрема, майже в половині шкіл сільської місцевості, можливості користуватися мережею Інтернет.

Інформаційно-комунікаційні технології не слід розглядати як універсальний засіб розв'язання більшості дидактичних проблем, але їх можливості щодо реалізації ідей індивідуалізації навчання, забезпечення доступу до різноманітних освітніх ресурсів, формування в учнів умінь самостійно шукати, обробляти і використовувати необхідну інформацію для задоволення навчальних та інших потреб незаперечно й мають бути реалізовані в шкільній освіті значно ширше. Для цього необхідно: оснастити загальноосвітні навчальні заклади комп'ютерною технікою в необхідній кількості; здійснити комплекс психолого-педагогічних досліджень з проблем створення й ефективного використання в навчальному процесі мультимедійних засобів та формування комп'ютерно орієнтованих навчальних середовищ загальноосвітніх навчальних закладів; створити дидактичні системи педагогічних програмних засобів (навчальні програми, електронні навчальні посібники, комплекси) з усіх шкільних

предметів, налагодити індустрію з виробництва таких засобів у масштабах країни; створити освітні портали, орієнтовані на вивчення різних навчальних предметів за дистанційною формою навчання, наситити навчальний процес різноманітними електронними посібниками, віртуальними лабораторіями, електронними базами даних, які спонукали б учнів до самостійного пошуку необхідної інформації, розвитку їхніх здібностей і нахилів; забезпечити в системі вищої і післядипломної освіти підготовку вчительського корпусу до ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій у педагогічній діяльності.

Гострою проблемою є матеріально-технічне, дидактичне, кадрове, організаційне забезпечення профільного навчання в старшій школі.

Запровадження профільного навчання доцільно вирішувати на державному, а не галузевому рівні. З цією метою слід виробити відповідну Програму, яка об'єднає зусилля міністерств, відомств, центрів зайнятості, Національної і галузевих академій наук для комплексного розв'язання проблем, пов'язаних з фінансовим, кадровим, медичним, психологічним, навчально-методичним, нормативно-правовим і організаційним забезпеченням функціонування профільної школи.

Потрібно оновити нормативну базу запровадження профільного навчання, фінансові механізми її реалізації щодо створення ресурсних центрів, у тому числі на базі професійно-технічних навчальних закладів, оплати праці вчителів, викладачів вищої школи, які забезпечують вивчення курсів за вибором, відповідну атестацію випускників професійно-технічних училищ, підготовку й перепідготовку педагогічних кадрів, фінансування допрофільної підготовки, механізм зміни профілю навчання.

Слід здійснити реструктуризацію мережі сільських і міських шкіл для оптимальної організації профільного навчання старшокласників. Для розширення можливостей реалізації технологічного профілю навчання доцільно перепрофілювати і змінити статус професійно-технічних навчальних закладів і вищих навчальних закладів I рівня акредитації, здійснюючи цю роботу у взаємодії зі службами зайнятості та кадровими відділами місцевих підприємств.

Потрібно надати ширші права загальноосвітнім і професійно-технічним навчальним закладам щодо самостійного формування профілів навчання, що передбачає розроблення відповідних нормативних документів і рекомендацій.

Мають бути опрацьовані механізми забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів підручниками і методичною літературою, обладнанням та іншими засобами навчання, що сприяють повноцінній реалізації профільною школою її сутнісних функцій, а також створено всеукраїнський банк програм курсів за вибором для ширшого використання вчителями існуючих інформаційних ресурсів варіативної складової змісту профільного навчання.

Слід розробити й забезпечити системний психолого-педагогічний супровід допрофільної підготовки учнів основної школи (проведення діагностики з виявлення нахилів, спрямованості і мотивації учнів до певного профілю навчання, того чи іншого виду діяльності, моніторинг успіхів школярів у процесі освоєння курсів за вибором, індивідуальні консультації, групові тренінги тощо). Має бути відновлена державна система професійної орієнтації школярів та навчально-матеріальна база для успішної реалізації технологічного профільного навчання, а також здійснені заходи з відповідної підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів до роботи в умовах профільного навчання.

Значення вищої школи в особистісному та суспільному розвитку постійно зростає. Відбувається це завдяки незамінності її соціальної, виховної, навчальної, дослідницької, інноваційної ролей.

Щодо соціальної місії, то вища школа дає змогу вирівняти різні, насамперед дискриміновані соціальні групи населення. У результаті соціальна нерівність значною мірою усувається для громадян з вищою освітою. Так, встановлено, що з підвищенням освітнього рівня населення, особливо за наявності вищої освіти, зростають шанси отримати роботу, знижується ризик її втратити, підвищується рівень заробітної плати, зменшується різниця в оплаті праці чоловіків і жінок, люди живуть довше, здоровіші їхні діти тощо.

Щодо виховної функції, то вища школа покликана формувати активних і відповідальних громадян у демократичному суспільстві. Ця виховна формула передбачає, що випускники мають спрямовувати енергію не лише на руйнування застарілого, але й бути здатними конструктивно створювати нове, більш ефективне, конкурентоспроможне. Домогтися цього одними закликами неможливо. Отже, студентів слід включати в реальні справи, що вирішуються на засадах автономії, академічних свобод вищих навчальних закладів, державно-громадського управління.

Для реалізації навчальної ролі вищої школи пріоритетним є забезпечення якості освіти з урахуванням потреб економіки, окремих громадян та суспільства загалом. Доречно зауважити, що якість пов'язана з кількістю. Так, у невеликому вищому навчальному закладі важко утворити потрібну навчальну та дослідницьку інфраструктуру, сформувати кафедри, на яких існували б потужні наукові школи, а викладачі не викладали б по кілька різнопланових дисциплін, крім того, організувати аспірантуру, докторантуру, кандидатські і докторські спеціалізовані вчені ради, видавати авторитетні наукові фахові журнали, мати достатню бібліотеку. З іншого боку, надто великі вищі навчальні заклади з розгалуженими структурними підрозділами також у багатьох випадках не спроможні повсюдно забезпечити належну якість. Розв'язання проблеми якості залежить від запровадження компетентного й кредитного підходів, які роблять надану вищу освіту прозорою, зрозумілою, зіставляваною в межах європейських кваліфікаційних рамок для європейського простору вищої освіти та навчання впродовж життя, національних систем кваліфікацій.

Спеціальної уваги заслуговує дослідницько-інноваційна роль вищих навчальних закладів. У Бельгійському комюніке 2009 р. щодо Болонського процесу наголошено, що має бути забезпечена інтеграція освіти і досліджень на всіх циклах вищої школи. Крім того, згідно з Лісабонською стратегією, яка шляхом створення європейського дослідницького простору прагне перетворити Європейський Союз на знаннєву спільноту з економікою знань, у країнах ЄС планується довести витрати на дослідження і розробки до 3 % ВВП, підготувати 700 тис. дослідників. Звичайно, виконання цього завдання адресується в першу чергу вищим навчальним закладам, у яких частка фінансування на дослідницько-інноваційну діяльність зазвичай становить 25–30 % від загальних коштів на їх утримання. На жаль, в Україні на науку та науково-технічну діяльність спрямовуються кошти в обсязі менше 1 % ВВП. Половина вітчизняних вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації не проводять серйозних наукових досліджень. До того ж, у цілому видатки на наукові та науково-технічні роботи в національній вищій школі становлять трохи більше 3 % від асигнувань на її утримання, що в рази менше, ніж у розвинених країнах. Разом з тим така стратегія потребує формування людини, фахівця дослідницько-інноваційного типу, що можливо зробити лише в закладах з відповідним середовищем.

Отже, глобалізаційні тенденції, євроінтеграційні процеси вимагають докорінної модернізації вітчизняної вищої школи, що поряд з національно-історичними здобутками обтяжена багатьма проблемами, які необхідно якнайшвидше вирішувати.

Детально розглянемо лише одну важливу проблему – питання інтеграції освітньої і наукової складових у діяльності вищої школи. Інтеграція освітньої і наукової складових у діяльності вищих навчальних закладів є необхідною умовою якісної підготовки фахівців, розвитку й реалізації інтелектуально-творчих здібностей науково-педагогічних працівників і студентської молоді, вагомим чинником розвитку наукового й інноваційного потенціалу держави. Інтеграція освітньої і наукової складових у діяльності вищих навчальних закладів передбачає орієнтацію викладання на новітні наукові досягнення, здійснення наукових досліджень, використання їх результатів у навчальному процесі, залучення студентів до дослідницької діяльності.

Водночас вітчизняній системі вищої освіти, яка складається з 881 вищого навчального закладу I–IV рівнів акредитації, бракує дослідницько-інноваційної складової. З 353 вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації більшість не проводить серйозних наукових досліджень. Загалом в Україні вишівський сектор науки відносно незначний – менше 7 % загального обсягу фінансування наукових і науково-технічних робіт. Частка ж асигнувань на цю діяльність у бюджеті вищої освіти у цілому – удвічі менша (для порівняння, у розвинених країнах цей показник зазвичай становить 25–30 %).

Основними причинами такої ситуації є надмірна кількість дрібних вищих навчальних закладів, унаслідок чого розпорошуються фінансові, кадрові й матеріально-технічні ресурси, що потрібні для здійснення дослідницько-інноваційної діяльності, а крім того, невеликий обсяг коштів (менше 1 % від ВВП), які спрямовуються на наукову і науково-технічну діяльність, тобто у два-три рази менше, ніж у розвинених країнах. Не сприяє розвитку цієї діяльності у вищій школі порівняно низький престиж і статус науково-педагогічної роботи, переважаність науково-педагогічного персоналу великим обсягом суто викладацької діяльності.

Така ситуація ускладнюється надмірною кількістю закладів з невеликою чисельністю студентів, де неможливо створити необхідну для

ефективних досліджень інфраструктуру – кафедри, дослідницькі лабораторії, інститути, аспірантуру, докторантуру, спеціалізовані вчені ради, наукові фахові видання, повнокомплектні бібліотеки тощо.

Розв'язання проблеми інтеграції освітньої і наукової складових у діяльності вищих навчальних закладів насамперед потребує відповідної законодавчої основи, нормативно-правового, фінансового і матеріально-технічного забезпечення.

Вітчизняне освітнє законодавство повинно бути оптимально адаптованим за змістом до світових і європейських освітніх та дослідницьких норм, зокрема закріплювати посилення фундаментальної і прикладної орієнтації бакалаврських і магістерських програм, запровадження докторської (дослідницької) підготовки, типологізацію освітніх програм вищої школи залежно від співвідношення навчальної і дослідницької складових, введення двоетапної підготовки на докторському циклі (доктор філософії і доктор наук).

В організаційному аспекті розв'язання проблеми інтеграції освітньої і наукової складових у діяльності вищих навчальних закладів насамперед потребує нарощування і, головне, концентрації кадрового, фінансового, інформаційного та матеріально-технічного ресурсу наукової діяльності, раціонального розподілу академічного й дослідницько-інноваційного навантаження науково-педагогічних працівників, використання результатів наукових досліджень вищих навчальних закладів у навчальному процесі.

Цей процес передбачає: концентрацію науково-інноваційного потенціалу вищої школи шляхом укрупнення, об'єднання, уточнення статусу вищих навчальних закладів; дотримання принципів оптимальності, пропорційності, необхідності і достатності у фінансуванні наукових досліджень і науково-технічних розробок, що провадяться науковими установами та вищими навчальними закладами; запровадження принципу пріоритетності в державному бюджетному фінансуванні наукових досліджень і розробок у вищих навчальних закладах; законодавче і фактичне забезпечення фінансування досліджень і розробок у вищих навчальних закладах на рівні світових стандартів; поширення практики фінансування конкретних наукових проектів або певних наукових шкіл; заохочення приватних організацій вкладати кошти у прикладні дослідження та інноваційні розробки, що здійснюються у вищих навчальних закладах;

створення освітньо-науково-інноваційних комплексів; створення вищими навчальними закладами інноваційних структур з метою впровадження власних наукових розробок; зміцнення інституційної основи та матеріально-технічної бази наукових досліджень і розробок вищих навчальних закладів шляхом утворення науково-дослідних інститутів, центрів, лабораторій, укрупнення кафедр; запровадження вищими навчальними закладами грантів, академічних стипендій тощо для залучення до наукової діяльності провідних учених та відповідних фахових об'єднань; фінансову підтримку участі вищих навчальних закладів у міжнародних наукових проєктах і науково-комунікаційних заходах (спільні дослідження, взаємний обмін фахівцями, проведення конференцій тощо); непоширення на вищі навчальні заклади дії закону про закупівлі в частині підготовки фахівців і проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт; встановлення пільгового оподаткування наукової і науково-технічної діяльності вищих навчальних закладів; надання національним вищим навчальним закладам широкої автономії в організації науково-дослідної діяльності; сприяння інтеграції функціонуючих наукових установ і вищих навчальних закладів; визнання участі студентів у науково-дослідній роботі одним з критеріїв державної акредитації вищих навчальних закладів; визначення правового статусу переможців інтелектуально-творчих змагань серед студентів; законодавче визначення статусу аспірантури і докторантури у рівневій (цикловій) організації вищої освіти, обґрунтованих термінів навчання в аспірантурі та докторантурі; внесення змін щодо вимог до кваліфікаційних наукових робіт; уточнення правового статусу тих, хто не захистив дисертації, але виконав інші вимоги аспірантської або докторської підготовки; поступове приведення процедури присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань до норм європейської практики; удосконалення системи конкурсного заміщення вакантних посад науково-педагогічних працівників; створення науково-дослідницького і творчо-інноваційного простору підвищення кваліфікації й реалізації творчого потенціалу науково-педагогічних працівників; запровадження надбавок до заробітної плати за висококваліфіковану науково-педагогічну діяльність; посилення диференціації в оплаті праці асистентів, доцентів, професорів; виведення з єдиної тарифної сітки системи оплати праці науково-педагогічних працівників (подібно до державних службовців); урахування наукової і науково-педагогічної роботи

за сумісництвом при нарахуванні пенсії науковим і науково-педагогічним працівникам, які працюють у вищих навчальних закладах та в наукових установах (не більше ніж в одному закладі, установі).

Раціональний розподіл навчально-академічного й дослідницько-інноваційного навантаження науково-педагогічних працівників потребує: нормативного закріплення співвідношення часток робочого часу науково-педагогічних працівників різних рівнів, витрачених на науково-дослідну і науково-педагогічну діяльність; нормативного зменшення чисельності студентів, аспірантів, докторантів, слухачів, інтернів, клінічних ординаторів на одну штатну одиницю науково-педагогічних працівників.

Використання результатів наукових досліджень вищих навчальних закладів у навчальному процесі складається з нормативного закріплення обов'язкового оновлення змісту навчальних програм з урахуванням новітніх наукових і технологічних досягнень шляхом ознайомлення студентів з результатами наукових досліджень викладача, наукових і науково-педагогічних колективів вищих навчальних закладів, відображення здобутків у навчально-методичній літературі, здійснення відповідного аудиту; розширення партнерських зв'язків вищих навчальних закладів з роботодавцями із залученням останніх до формування змісту освіти, тематики науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт студентів.

5.18. Назрілі завдання у сфері книговидання, бібліотечної та інформаційної справи

У постіндустріальному суспільстві, інноваційному за своєю суттю, за яким закріпилась назва «суспільство знань», центр уваги в національних стратегіях інноваційного розвитку держав неухильно зміщується в бік використання людського потенціалу, визнання пріоритетності людини, її духовного світу, інтелектуальних, творчих здібностей у розвитку виробництва й історичному прогресі. Це вимагає вдосконалення всієї системи поширення вироблених людством знань, приведення у відповідність до потреб суспільства вітчизняної системи книговидання і книгопоширення, бібліотечної та інформаційної справи.

Станом на 01.04.09 до Державного реєстру видавців, виробників і поширювачів видавничої продукції внесено 4325 суб'єктів діяльності. У 2008 р. в Україні вийшло 24 040 назв книг і брошур, загальним тиражем

57 316 тис. примірників, що порівняно з аналогічним періодом 2007 р. становить: за назвами – 133,7 %, за тиражами – 102,1 %. Однак ці показники майже не вплинули на збільшення кількості випущених книг на одного жителя країни. Українською мовою книжок і брошур випущено 16 418 назв, загальним тиражем 31 973,3 тис. примірників, що порівняно з аналогічним періодом 2007 р. становить: за назвами – 138,8 %, за тиражами – 111,1 %.

Завдання державної політики в галузі книговидавництва полягає не лише в тому, щоб сприяти випуску достатньої кількості книг і раціонально організувати книготоргівлю, а й у забезпеченні оптимального функціонування книги, щоб вона органічно вписувалася в сучасну систему засобів масової комунікації країни.

Необхідно розробити та контролювати зручні, прозорі та ефективні механізми впливу на регулювання інформаційних процесів суспільства, на повноту, оперативність і достовірність інформації, що поширюється, створюючи для цього заохочувальну нормативно-правову та методичну базу. На часі – розробка та реалізація широкомасштабної, довгострокової стратегії захисту і підтримки національного книговидавництва і книгопоширення.

Поступальний та ефективний розвиток книговидавничої галузі можливий за умов успішного втілення в життя таких назрілих завдань:

- модернізація процесу книговидавництва та оновлення поліграфічного устаткування;
- розвиток та переоснащення системи книгопоширення та структур дистрибуції, зокрема через Інтернет;
- захист українського книжкового ринку від надлишкового і контрабандного імпорту, контрафактної та антиукраїнської книжкової продукції;
- обмеження іноземного капіталу у видавничих і книгопоширювальних структурах;
- забезпечення комплексного пільгового режиму оподаткування галузі довготривалої дії;
- створення спеціального режиму орендних відносин і оплати комунальних послуг суб'єктів у сфері книговидавництва та книгопоширення з розпорядниками державного і комунального майна;
- застосування зниженого тарифного коефіцієнта на поштові та

транспортні витрати, пов'язані з пересиланням друкованої продукції територією України;

– напрацювання і узгодження єдиної системи галузевих стандартів, принципів, процедури та методики формування статистичних показників, які б дали змогу суміжним учасникам книговидавничого процесу працювати в єдиному поняттєвому, юридично-правовому та інформаційному полі;

– формування мультимедійних платформ на базі провідних бібліотек, активний розвиток онлайн-проектів для періодичних видань, освоєння та широке застосування електронного книговидання;

– розгортання державних програм «Українська книга», «Соціально значущі видання», «Закупівля книг для шкіл і бібліотек» тощо;

– започаткування системної роботи з популяризації української книжки і українських авторів серед громадян України;

– проведення державної політики підтримки перекладів українських книжок іноземними мовами, а також стимулювання видання більшої кількості перекладів українською мовою.

Видавничо-поліграфічна галузь, поступово згортаючи свою ресурсну базу, відтерміновано відчуває на собі негативні наслідки економічної кризи, що вже в короткостроковій перспективі негативно позначиться на обсягах виробництва української книжки як за назвами, так і за накладом. Падіння платоспроможності населення, зростання цін на енергоносії, поліграфічні матеріали, обладнання та папір, припинення кредитування банківською системою негативно впливає на розвиток видавничо-поліграфічного комплексу.

Очевидним є й те, що свідомість української нації нині на 80 % формує неукраїнська книжка. Україномовна література у своїй країні, на своєму книжковому ринку становить незначну частину від загальної кількості друкованої продукції. Не забезпечена ні рекламою, ні відповідними тиражами, та, що найважливіше, державною підтримкою, вітчизняна видавнича справа перебуває в досить несприятливих умовах та потребує кардинальної дієвої реформи.

Вона має сприяти посиленню конкурентоспроможності української друкованої продукції. Це передбачає збагачення тематики видань, актуальність змісту, поліпшення дизайну, високу культуру мови. Книговидання, як це прийнято в багатьох країнах, також потребує податкових

пільг. Загалом, книговидавнича галузь заслуговує на те, щоб їй було надано державно-стратегічне значення.

В Україні ж на прийнятій 2002 р. Закон «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» одразу було накладено вето, а Указ Президента України «Про деякі заходи з розвитку книговидавничої справи в Україні» (2006 р.) фактично не втілюється в життя. Через несприятливі податкові умови українська книжка порівняно із зарубіжною була і залишається як ринковий продукт неконкурентоспроможною.

Хоча для покупця українська книжка за ціною в середньому дешевша від імпортованої, для видавця вона дорожча. Близько 70 % асортименту книжкових супермаркетів становлять видання, привезені з-за кордону. До такої асортиментної політики представників книжкового бізнесу спонукає активна комерціалізація галузі, тобто необхідність фінансової віддачі від кожного видання, що стоїть на полиці книжкового магазину.

Ще однією проблемою книжкового бізнесу в Україні є зорієнтованість видавництва на ту україномовну літературу, яка забезпечує хоч якийсь фінансовий зиск. Тож художня література, зокрема найсучасніша, найновіша проза, поезія, творена молодими українськими авторами, перетворюється на «продукцію видавничого бізнесу», книжкової індустрії. Ця література втрачає естетичне, художнє значення та ризикує виродитися в бульварне читиво, яке задовольняє невибагливі читацькі смаки або й формує такі. Зрештою, навіть за найнесприятливіших умов прагнення українських видавництв друкувати українські книжки та ще й мати з того якийсь зиск є логічним. Це орієнтує видавництва на такі тексти, які могли б максимально підігріти смаки широкої читацької аудиторії. У видавничій політиці звичною справою стає епатажний піар, спрямований на «розкрутку» окремих книжкових серій, імен-брендів. Інша справа – яку націю формує література, що грає на примітивних фізіологічних потребах мас, експлуатує суспільну еротоманію; сповнена бруду, вульгарної двозначності література, яка є особливо популярною серед студентської молоді! Особливо ж цинічно звучать міркування про те, що хоча б у такий спосіб українське суспільство читатиме книжки українською мовою.

Тому в галузі книговидання, яка в державному, національному масштабі є не лише економічно-пріоритетною, а й політично, культурно значущою складовою, нині необхідні радикальні зміни. Потрібна

державна підтримка українського видавця, українського автора хоча б на податковому рівні. Потрібна підтримка, реклама художньо вартісної літератури, духовно спрямованої книжки, державні конкурси дитячої, юнацької літератури. Необхідна підтримка, реклама письменників, які створюють якісну літературу.

Бібліотечна система України охоплює понад 40 тис. бібліотек різного відомчого підпорядкування, які налічують близько 700 млн бібліотечних фондів і надають послуги всім верствам населення.

Бібліотечна справа як галузь соціокультурної діяльності, яка стосується всіх питань функціонування бібліотек, об'єднує в єдиний комплекс бібліотечну політику, науку, освіту, практику, законодавче, фінансове, матеріально-технічне, організаційне та кадрове забезпечення. Сьогодні її стратегічним завданням є створення і підтримка функціонування ефективної бібліотечної системи, яка б охоплювала всі верстви населення та всі регіони і була б надійним складником інформаційної системи держави, накопичувачем і хранителем національного науково-інформаційного ресурсу та документальної духовної спадщини.

Завдяки інформатизації, використанню сучасних засобів комунікації для обробки і надання інформації бібліотека перетворилась на величезний генератор знань, справжню виробничу систему, на інтелектуальне виробництво, яке здійснює індустріальну обробку інформаційних потоків (і тих, що надходять до бібліотеки, і зосереджених у мережах), створює нові інформаційні продукти, що містять не лише інформаційні дані, а й аналітичні прогнози, тобто надають користувачам матеріал для прийняття кваліфікованих рішень.

Активізація інформаційних потоків, інформаційна насиченість діяльності людини ставить перед бібліотечно-інформаційною сферою, як і всією освітньою і виховною, завдання зміцнення взаємодії, стратегічного партнерства в розвитку безперервної освіти як засобу подолання соціальних і освітніх проблем. Бібліотеки разом з навчальними закладами – від шкіл до ВНЗ – досягли позитивних зрушень у формуванні інформаційної культури своїх користувачів як важливого і якісно специфічного аспекту загальної культури.

Відзначаючи весь позитив, привнесений у бібліотечно-інформаційну діяльність інформаційними технологіями і цифровим контентом, констатуємо збільшення в країні у великих наукових та публічних

бібліотеках інтернет-користувачів, ми не можемо забувати, що з майже 20 тис. бібліотек України (відомості про які відображені у статистичному збірнику «Бібліотечна Україна в цифрах») 14 828 бібліотек розташовані в сільській місцевості, де комп'ютери мають лише десята їх частина, а електронні видання в їхніх фондах становлять лише 0,89 тис. прим. З 18 349 публічних бібліотек сфери впливу МКТ України лише 1319 мають комп'ютери, 389 – електронну пошту, 503 – доступ до мережі Інтернет. Між іншим показник «Кількість публічних бібліотек, що мають доступ до ІКТ» зараховано до контрольних показників у межах виконання «Плану дій», прийнятого на Всесвітньому саміті з інформаційного суспільства. Аналогічну ситуацію спостерігаємо й у шкільних бібліотеках. Із 21 тис. бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів (не входять до статистичних показників вищезгаданого збірника) лише 1,5 тис. мають комп'ютери і тільки 600 з них підключені до Інтернету.

Нерівність в інформаційному забезпеченні міських і сільських читачів, жителів великих міст і глибинки прирікає країну на відставання. Адже від того, чи зможемо ми всьому молодому поколінню дати рівні шанси для самореалізації, залежить здатність країни до інноваційного розвитку.

Бібліотеки залишаються в Україні найпопулярнішим закладом культури та джерелом отримання книг для читання. При цьому за останнє десятиріччя переважна більшість бібліотек України активно використовує електронні бібліотечно-інформаційні ресурси, створює власні електронні бази даних, здійснює електронну доставку документів, електронне обслуговування читачів.

Зміни в змісті та формах бібліотечно-інформаційної діяльності стимулювало прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про бібліотеки і бібліотечну справу”» (2009 р.) (напрацювання та обговорення змін фаховою громадою відбувалося протягом 2007–2008 рр.).

У зв'язку зі зміною соціальної ролі і функцій бібліотеки в інформаційному суспільстві, упровадженням та специфікою використання нових інформаційних технологій, носіїв інформації, необхідністю створення додаткових умов для забезпечення вільного доступу громадян України до світових інформаційних ресурсів є потреба у виконанні цілої низки завдань у царині законодавчого, матеріально-технічного та кадрового забезпечення, створення сприятливих умов для проектного розвитку та міжнародної діяльності бібліотечно-інформаційних установ країни.

Актуальними завданнями реалізації державної політики є:

- удосконалення правових відносин у сфері бібліотечної справи;
- урегулювання суспільних відносин, пов'язаних з формуванням, збереженням та використанням бібліотечно-інформаційного ресурсу країни;
- стимулювання проектів, спрямованих на підвищення рівня загальної та інформаційної культури, освіченості населення;
- сприяння зростанню обсягів надання послуг бібліотеками усіх форм власності та підпорядкування, оновлення бібліотечно-інформаційного ресурсу;
- упровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у практику роботи всіх типів бібліотек, зокрема й у сільській місцевості;
- сприяння кадровому забезпеченню та професійній діяльності.

Сучасний розвиток бібліотечно-інформаційної сфери країни потребує виконання таких завдань:

- створення Національної електронної бібліотеки як генератора національних електронних ресурсів;
- оцифрування національної культурної спадщини;
- скоординованого формування сукупного документного фонду бібліотек, що включає цілісну колекцію видань про Україну й наукові та суспільно значущі зарубіжні видання, його активного освоєння з урахуванням нових технологічних можливостей;
- розроблення підходів щодо гармонізації традиційних та мережевих інформаційних ресурсів на основі створення інтегрованого науково-пошукового апарату, орієнтованого на розкриття видової різноманітності та предметно-тематичну багатоаспектність фондів бібліотек;
- державної реєстрації національних друкованих і мережевих науково-інформаційних і суспільно значущих ресурсів;
- підтримки ініціативи ІФЛА щодо законодавчого закріплення гарантованого надання бібліотекам електронних науково-інформаційних і суспільно значущих ресурсів, створених державним коштом, для збереження та поширення в часі та просторі;
- активізації формування в наукових бібліотеках інтранет-ресурсів мережевої україніки на основі моніторингу та вибіркового архівування інформаційних ресурсів вітчизняного сегменту Інтернету і зарубіжних

джерел інформації. Інтеграції отриманих електронних ресурсів у загальнодержавне екстранет-середовище бібліотек і наукових та освітніх установ України;

– ініціювання в Україні проектів відкритого контенту, створення електронних збірань з ліцензіями Creative Commons і суспільними публічними ліцензіями (General Public License);

– розвитку дистантних форм інформаційного обслуговування та оперативного доступу до зовнішніх джерел наукової, освітньої, культурної інформації;

– створення загальнодержавної системи електронної доставки документів та міжнародного обміну електронними документами;

– спрямування наукових досліджень на створення теоретичної бази трансформації бібліотек у науково-інформаційні та освітні комплекси – центри виробництва, накопичення, використання та поширення нових знань та інтелектуальних інформаційних технологій;

– активізації участі наукових бібліотек України в проектах створення Європейської та Світової електронних бібліотек;

– наповнення корпоративних сховищ електронної інформації як засобу інтеграції інформаційних ресурсів бібліотек та інших центрів документальних комунікацій і формування єдиного науково-інформаційного простору України;

– активізації створення страхового фонду першоджерел української духовності (рукописів, стародруків, рідкісних і цінних видань) і електронних інформаційних масивів української біографістики та розміщення їх у глобальних інформаційних мережах;

– розроблення програмних засобів нового покоління для реалізації інтегрованого технологічного циклу, що передбачає каталогізацію, реферування, підготовку інформаційно-аналітичних і прогностичних матеріалів, проведення бібліо-, інформо- та наукометричних досліджень як передумови екстракції нового знання.

Непокоїть скорочення кількості бібліотек в Україні. За роки незалежності лише кількість публічних бібліотек зменшилася на 3829 одиниць. З них переважна більшість (3352) у сільській місцевості. У населених пунктах з кількістю жителів до 500 осіб бібліотечне обслуговування зазвичай відсутнє. Цей недолік можна усунути шляхом організації нестационарного бібліотечного обслуговування (за допомогою бібліобусів) і

корпоративної взаємодії бібліотек району (регіону). Таке завдання повинні виконати місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Актуальними є питання матеріально-технічного забезпечення бібліотек усіх відомств і систем. 16,4 % (3018) бібліотек потребують капітального ремонту. 145 перебувають у аварійному стані. Лише 16 % (2961) сільських бібліотек мають телефони, 6 % не мають освітлення, а в Криму та Донецькій, Запорізькій, Хмельницькій, Херсонській і Черкаській областях від 70 до 90 % сільських бібліотек не опалюються взагалі. У середньому сільські бібліотеки мають один комп'ютер на 80 бібліотек. Лише 9 % із загальної кількості бібліотек мають комп'ютери і лише 4 % – вихід в Інтернет.

В Україні майже припинилося будівництво бібліотек і виробництво обладнання і матеріалів бібліотечного призначення.

Необхідна система заходів на загальнодержавному і місцевому рівні для припинення скорочення бібліотечної мережі, а при формуванні бюджетів обов'язково слід передбачати кошти на цільове фінансування для зміцнення матеріально-технічної бази бібліотек.

За останні роки помітно зменшилося поповнення бібліотечних фондів новими документами. У середньому щорічно фонди публічних бібліотек поповнюються на 1,6 %, у той час як міжнародним стандартом є 10 %. Більша частина бібліотек протягом 2005–2009 рр. не мала коштів на закупівлю нової літератури. А в 2009 р. досі не виділені кошти на передплату газет і журналів.

Закон України «Про обов'язковий примірник документів» не виконується через невизначеність відповідальності за його невиконання і відсутність контролю за доставкою документів.

Доцільно було б для кожного типу бібліотек установити мінімум коштів для поповнення бібліотечних фондів і спеціальну захищену статтю в державному і місцевих бюджетах. Потрібен окремий код економічної класифікації видатків для поповнення фондів бібліотек. Цей код необхідно зарахувати до видатків споживання.

Окремої уваги потребує забезпечення (матеріально-технічне, фінансове, кадрове) доступу бібліотек до баз даних і знань зарубіжних науково-інформаційних центрів.

Загострюється проблема збереження бібліотечних фондів на паперових носіях, особливо на так званому кислотному папері, на якому

надрукована абсолютна більшість української культурної спадщини. Кислотний папір недовговічний. Тому на межі внутрішнього руйнування вся література до другої половини ХХ ст. Шлях виходу з цієї ситуації – переведення фондів на електронні носії довготривалого зберігання інформації. В Національній академії наук технології виготовлення таких носіїв винайдено. Потрібно налагодити їх масове виробництво.

Скорочення бюджетного фінансування вже спричинило погіршення комплектування фондів бібліотек, зменшило можливості передплати зарубіжних баз даних наукової інформації, унеможливило оновлення матеріально-технічної бази. До того ж бібліотеки України ще мають долучитись до розв'язання загальносвітових проблем у сфері інтелектуальної власності і патентного права для обслуговування читачів бібліотек, зокрема й копіями; ліцензування для процесів оцифрування, зокрема, видача ліцензій бібліотекам; відтворення творів, правовласників яких неможливо або важко відшукати тощо.

Потребує підвищення статусу і престижу бібліотечного працівника. Доцільно було б працівників масових бібліотек прирівняти до педагогічних, а наукових бібліотек – до наукових працівників. Підготовку бібліотечних працівників нового покоління слід розгорнути в державних ВНЗ на базі якісно нових програм, що передбачають формування бібліотечного працівника як книгознавця, інформацієзнавця, наукознавця, інтернетознавця, консультанта і менеджера в галузі інформаційних і знанневих ресурсів.

Загалом для вирішення основних проблем бібліотечної галузі потрібно:

- створити в Україні єдину інформаційну бібліотечну систему – Національну електронну бібліотеку України «Бібліотека-XXI»;

- для цього розробити і здійснити Державну цільову програму «Національна електронна бібліотека України “Бібліотека-XXI”», як складника Національної програми інформатизації України.

Стрімке зростання обсягів електронних інформаційних ресурсів і відсутність системи їх цілеспрямованого накопичення, збереження та використання для задоволення інформаційних потреб особи та суспільства, зміцнення науково-інформаційної бази інноваційної діяльності, прискорення інтеграції України у світовий інформаційний простір – **все це диктує необхідність створення «Національної електронної бібліотеки**

України “Бібліотека-XXI”» (далі – Бібліотека) як невід’ємного складника процесу побудови інформаційного суспільства в Україні, що дасть змогу досягти якісно нового рівня задоволення універсальних інформаційних потреб в інтересах розвитку виробництва, управління, науки, освіти, культури.

У сфері побудови та функціонування електронних бібліотек, системи документальних комунікацій в Україні існує низка проблем, які потребують розв’язання:

- електронні копії друкованих видань, які створюються в установах з використанням комп’ютерних технологій редакційно-видавничої підготовки, і електронні видання, що не мають друкованих аналогів, не передаються на постійне зберігання до бібліотек;

- плинні мережеві ресурси українського сегмента мережі Інтернет не архівуються і втрачаються для наступних поколінь;

- темпи переведення в електронну форму рукописної, книжкової та архівної спадщини України є незадовільними;

- не виконуються вимоги нормативних актів щодо забезпечення вільного доступу до публікацій результатів наукових досліджень, створених за рахунок коштів Державного бюджету України;

- недостатньої уваги приділено питанням відкритих форматів представлення даних, вітчизняним розробкам унікальних цифрових носіїв для довготермінового зберігання інформації, інтелектуальним технологіям аналітико-синтетичної обробки електронних інформаційних ресурсів і виділення нових знань;

- відсутні єдиний реєстр та інтегрований довідково-пошуковий апарат наявних електронних інформаційних ресурсів, а також моніторинг їх мережевого використання;

- фінансування робіт з інформатизації орієнтовано не на ресурсне наповнення наявних інформаційних систем і організацію їх взаємодії та ефективного використання суспільством, а на збільшення типів і кількості нових, неузгоджених з наявними, інформаційних систем.

Комплексне розв’язання зазначених проблем саме і передбачає підготовку, прийняття та здійснення Державної цільової програми інформатизації «Національна електронна бібліотека України “Бібліотека-XXI”», яка забезпечить їх вирішення з урахуванням досвіду провідних держав світу у сфері побудови та функціонування електронних бібліотек,

особливостей організації системи документальних комунікацій в Україні з переважним використанням створених інформаційних систем та телекомунікаційних мереж, що забезпечить раціональне використання фінансових, матеріально-технічних і кадрових ресурсів.

Можливі два варіанти розв'язання проблеми створення електронної бібліотеки.

Перший варіант передбачає централізовану підтримку електронних інформаційних ресурсів Бібліотеки, що децентралізовано формуються бібліотеками, архівами, органами НТІ та іншими суб'єктами системи документальних комунікацій України. Такий підхід забезпечує спрощення процедур обробки та доступу до інформації. Однак у цьому разі необхідно створити не менше двох програмно-апаратних комплексів для підтримки надійного функціонування та збереження ресурсів «Бібліотеки-XXI», а також потужну інформаційно-телекомунікаційну систему з високою пропускнуою спроможністю.

Другий, оптимальний, варіант побудови Бібліотеки орієнтований на реалізацію системи, архітектура якої складається з розподілених зібрань електронних інформаційних ресурсів і централізованого довідково-пошукового апарату. Цей варіант передбачає формування та територіально розподілене зберігання електронних інформаційних ресурсів і надання вторинної інформації про них до централізованої системи баз даних. За такого підходу підвищується надійність функціонування Бібліотеки, зменшується завантаженість телекомунікаційних каналів і більшою мірою враховується специфіка організації системи документальних комунікацій в Україні, де поєднуються відомча централізація і регіональна кооперація.

Призначення Національної електронної бібліотеки України – формування, зберігання, аналітико-синтетична обробка та суспільне використання електронних масивів документальної інформації.

Основними інформаційними складниками Бібліотеки є:

– зібрання електронних копій тиражованих документів, які створюються у процесі редакційно-видавничої підготовки й зраховані до обов'язкового примірника;

– сховище науково-інформаційних та суспільно значущих ресурсів українського сегмента мережі Інтернет і актуальних для держави зарубіжних мережевих ресурсів;

- зібрання оцифрованих копій архівного примірника друкованих видань України;
- електронний інформаційний ресурс рукописних та книжкових документів, зарахованих до національного надбання держави;
- електронний інформаційний ресурс Національного архівного фонду.

Страхові копії електронних інформаційних ресурсів Бібліотеки будуть записуватись на носії з довготерміновим зберіганням даних.

У процесі поступового (поетапного) формування вищезгаданих електронних зібрань створюють їхній довідково-пошуковий апарат із наступною передачею до централізованої системи баз даних.

Централізована система баз даних має включати:

- національну бібліографію України (ретроспективну та поточну) із засобами поширення бібліографічних записів для бібліотек усіх відомств і регіонів;
- загальнодержавну реферативну базу даних «Україніка наукова», що є джерельною базою формування Українського реферативного журналу «Джерело»;
- реєстр документів Національного архівного фонду.

Використання інформаційних ресурсів Бібліотеки суспільством здійснюватиметься:

- шляхом вільного мережевого доступу до електронних ресурсів, створених за рахунок коштів Державного бюджету України;
- з виплатою авторських винагород інтелектуальним власникам;
- з дотриманням вимог чинного законодавства щодо матеріалів, зарахованих до Національного архівного фонду;
- шляхом започаткування в рамках обов'язкового примірника нового складника поширення публікацій для бібліотек, що полягає в централізованому формуванні упорядкованих електронних зібрань і їхньому наступному поширенні на компакт-дисках.

Телекомунікаційну інфраструктуру Бібліотеки передбачено реалізувати переважно на основі наявних мереж і каналів зв'язку загально-го користування.

Основними учасниками Програми є бібліотеки, архіви та органи НТІ зі значними обсягами унікальних фондів: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна парламентська бібліотека

України, Книжкова палата України імені Івана Федорова, Український інститут науково-технічної та економічної інформації, Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника, національні галузеві, загальнодержавні бібліотеки та регіональні бібліотеки загальнодержавного значення, центральні установи Державного комітету архівів України, а також Інститут проблем реєстрації інформації НАН України, що є одним зі світових лідерів у сфері створення цифрових носіїв з довготерміновим зберіганням інформації.

Строк виконання Програми – 2011–2015 рр. Надалі учасники створення Бібліотеки здійснюватимуть її розвиток і підтримку межах своєї статутної діяльності.

Виконання Програми дасть змогу:

– створити новий загальнодоступний складник системи національних електронних інформаційних ресурсів;

– досягти якісно нового рівня задоволення універсальних інформаційних потреб особи і суспільства;

– підвищити рівень інформаційного забезпечення підтримки процесів прийняття управлінських рішень в органах державної влади і органах місцевого самоврядування;

– зміцнити науково-інформаційну базу для підтримки інноваційної діяльності в Україні;

– забезпечити облік та ефективне використання національних електронних інформаційних ресурсів;

– сприяти формуванню позитивного іміджу України у світовому співтоваристві.

Основного економічного ефекту Програми (100 млн грн щорічно) буде досягнуто завдяки використанню електронних інформаційних ресурсів у мережевому режимі. Він впливає з економії як мінімум однієї години робочого часу для 100 млн користувачів, які щорічно відвідуватимуть Бібліотеку. Фінансування Програми планується здійснювати протягом п'яти років, починаючи з 2011 р., за рахунок коштів Державного бюджету в загальному обсязі 80 млн грн (2011 р. – 16 млн грн, 2012 р. – 18 млн грн, 2013 р. – 18 млн грн, 2014 р. – 14 млн грн, 2015 р. – 14 млн грн).

Зокрема, фінансування Програми передбачає:

– створення програмно-апаратних комплексів для сховищ даних великого обсягу;

- створення програмно-апаратних комплексів для оцифрування документів і опрацювання одержаної інформації;
- організацію та підтримку функціонування телекомунікаційної інфраструктури Бібліотеки;
- розроблення інформаційної технології акумуляції, опрацювання, збереження та авторизованого доступу до національних електронних ресурсів;
- створення комплексної системи захисту інформації;
- розробку стандартів і форматів даних для національних електронних інформаційних ресурсів;
- розроблення регламенту функціонування та правил інформаційної взаємодії учасників проекту створення Бібліотеки і її користувачів.

5.19. Актуальні завдання формування єдиного вітчизняного інформаційного простору

Сучасний національний інформаційний простір як сфера інформаційних обмінів національного значення складається з розгалуженої системи структур, що забезпечують виробництво нової інформації, зберігання наявної на різних видах носіїв, а також організації її використання за допомогою мережі соціальних комунікацій усередині суспільства й на міжнародній арені. Цей комплекс інформаційних структур є національним інформаційним ресурсом – інформаційним потенціалом суспільства. Від рівня цього потенціалу в сучасному світі значною мірою залежить збереження розвитку національної інформаційної бази – інформаційної основи розвитку нашого суспільства, внесок українського народу в загальноцивілізаційний розвиток.

Сучасна тенденція еволюції інформаційного простору залежить від цілого ряду внутрішніх і зовнішніх чинників, пов'язаних, у свою чергу, з усіма іншими характерними особливостями життя суспільства. **Серед внутрішньосуспільних чинників** на розвиток вітчизняного інформаційного простору насамперед впливає якість формування і ступінь усвідомлення всією системою соціальних складників суспільства основних засад і цілей його розвитку, об'єднання навколо них основного загальносуспільного інтересу, розвиток демократизації, ефективного державного управління, техніко-технологічний, освітній розвиток,

організація суспільних стимулів для ефективного, творчого використання наявних і створення нових суспільних ресурсів, входження вітчизняного інформаційного виробництва в статусі рівноправного до системи міжнародного виробництва і використання інформації.

До **зовнішніх чинників** впливу на розвиток вітчизняного інформаційного простору належить тиск глобального інформаційного простору, що постійно зростає, вся глобалізована нині предметно-комунікативна сфера впливів на громадян нашого суспільства, що в процесі розвитку ринкових відносин стає дедалі відчутнішою, сприяє формуванню відповідних стереотипів і уявлень, впливаючи таким чином на суспільну свідомість.

Відповідно до закономірностей розвитку глобального інформаційного простору та вдосконалення інформаційної сфери життя українського суспільства останнім часом спостерігаємо певну еволюцію інформаційної інфраструктури в Україні, насамперед, у сфері розвитку електронних інформаційних технологій. Так, у 2008 р. обсяг доходів, отриманих суб'єктами господарювання всіх форм власності у цій сфері, становив близько **46 млрд грн**, що на **15 %** перевищує показник 2007 р. З них від надання послуг населенню отримано **18,5 млрд грн**. Споживання послуг зв'язку на одного жителя України становило **33,3 грн** на місяць – на **15,6 %** більше, ніж 2007 р.

Доходи від послуг комп'ютерного зв'язку зросли в **1,5 рази**, зокрема від надання доступу до Інтернету – на **148 %**, супутникового зв'язку – на **146 %**, поштового, спеціального та фельдзв'язку, кур'єрської діяльності – на **140 %**.

Найвагомішими сегментами залишаються послуги рухомого (мобільного) зв'язку – **63,5 %** та фіксованого телефонного зв'язку – **20,6 %**.

Державними підприємствами основної діяльності, що входять до сфери управління Мінтрансзв'язку та підпорядковані Держзв'язку, у 2008 р. отримано **2,2 млрд грн** доходів від надання послуг зв'язку, що на **33,8 %** перевищує обсяг 2007 р. Зростання обсягів доходів від послуг зв'язку забезпечено всіма підпорядкованими підприємствами.

Обсяг капітальних інвестицій на розвиток галузі зв'язку становив близько **8 млрд грн**, що на **36 %** менше показника 2007 р. З них **84 %** освоєно за рахунок власних коштів, **16 %** – за кошти іноземних інвесторів та кредитів банків.

Зниження темпів обсягу інвестицій зумовлене зменшенням обсягів капітальних інвестицій операторів рухомого (мобільного) зв'язку, які практично завершили будівництво мережі GSM.

Оператори телекомунікацій усіх форм власності ввели в експлуатацію **222 тис.** номерів АТС, з них у сільській місцевості – понад **10 тис.** 2008 р. ВАТ «Укртелеком» встановлено **330 тис.** основних телефонів, з них пільговим категоріям – **40 тис.** Чистий приріст абонентів фіксованого телефонного зв'язку становив **120 тис.** абонентів.

Станом на 01.01.09 щільність основних телефонів на 100 мешканців країни становила **28,7 од.** (станом на 01.01.08 – 27,7 од.).

В Україні налічується 55,2 млн абонентів мобільного зв'язку стандарту GSM та 150 тис. абонентів мобільного зв'язку третього покоління UMTS.

Ринок послуг мобільного зв'язку стандарту GSM остаточно досяг свого насичення. Коливання чисельності абонентів становили торік близько 1 % в місяць, утримуючись на рівні **55,2 млн** абонентів.

Кількість абонентів ВАТ «Укртелеком», які користуються послугами мобільного зв'язку третього покоління UMTS (торгова марка «U'tel»), станом на 01.01.09 становила **150 тис.**, **85 %** з них – приватні особи. Кількість абонентів кабельного телебачення збільшилась у 2008 р. на **9 %** і становила **3,5 млн.** Тобто на початок 2009 р. **19,2 %** сімей України є абонентами кабельного телебачення, тоді як станом на 01.01.08 цей показник становив **17,8 %**. Найвищий відсоток таких сімей у Севастополі, Києві, Дніпропетровській, Сумській, Львівській, Полтавській та Луганській областях.

Сегмент ринку послуг комп'ютерного зв'язку, зокрема надання доступу до Інтернету, є найдинамічнішим серед інших сегментів послуг зв'язку. Станом на 01.01.09 чисельність інтернет-аудиторії в Україні становила понад **10 млн** користувачів. Зберігається співвідношення розподілу користувачів мережі Інтернет за регіонами, де Київ продовжує займати позицію лідера.

Кількість абонентів широкосмугового доступу до мережі Інтернет, за експертними даними, становить близько **1,5 млн**, з них ВАТ «Укртелеком» – близько **500 тис.** Рівень проникнення широкосмугового доступу перевищив **8 %** від загальної кількості сімей в Україні.

Операторами зв'язку всіх форм власності збудовано та введено в експлуатацію понад **2,5 тис. км волоконно-оптичних ліній зв'язку**, зокрема **2,1 тис. км** – ВАТ «Укртелеком».

Одним із пріоритетних напрямів розвитку телекомунікаційних мереж є будівництво сучасних волоконно-оптичних ліній зв'язку з упровадженням технологій CWDM та DWDM та розвиток мережі широкосмугового доступу, зокрема безпровідного.

Станом на 31.12.08 на території нашої держави діють 1610 телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності. Серед них 1513 телерадіомовних організацій та провайдерів програмних послуг, 97 суб'єктів інформаційної діяльності. З 1513 ліцензіатів за формою власності 36 – державних, 376 – комунальної власності, 1101 – інших форм власності. Порівняно з 2007 р. загальна кількість телерадіоорганізацій збільшилась на 87.

Нинішній етап розвитку телерадіоінформаційного простору України, починаючи з 2004 р., характеризується якісними змінами в діяльності телерадіоорганізацій, пов'язаними з переведенням їхньої діяльності до 2014 року на цифрову форму мовлення. Варто зауважити, що це завдання потребує від державних органів в умовах нинішньої кризи значних витрат на прорахунок частотного ресурсу, здійснення науково-дослідних робіт та стандартизації, підготовки кадрів для забезпечення телерадіомовлення фахівцями з цифрового мовлення, добудови необхідної кількості веж відповідно до плану позонового переходу на цифрове телебачення, а також придбання перетворювачів цифрового сигналу для соціально незахищених верств населення та обладнання для забезпечення сигналом DVB-T.

Спостерігаються певні позитивні зміни в організації діяльності телерадіоорганізацій. На сьогодні Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення має можливість перейти від політики форматування кожного окремого каналу до планування форматів мовлення як у кожному із територіальних сегментів телерадіоінформаційного простору, так і всього простору в масштабах держави загалом.

Здійснювані організаційно-технологічні заходи дали змогу разом із продовженням кількісного зростання телерадіоорганізацій і часу їхнього мовлення посилювати вплив Національної ради на збільшення кількості програм вітчизняного виробництва в телерадіоєфірі, забезпечення їх конкурентоспроможності порівняно із зарубіжними, розпочати процес очищення вітчизняного телерадіоєфіру від пропаганди насильства й розпусти. Мешканці більшості регіонів України стали приймати, крім передач місцевих станцій, також і програми шести-восьми центральних

теле- і радіокомпаній. Однак у цілому на сьогодні наша радіочастотна територія стала значно меншою за географічну. Хронічною проблемою залишається незадовільне бюджетне фінансування теле- і радіопрограм, виготовлених для державних потреб, що створює певні ризики, пов'язані з можливістю втрати впливу Української держави на розвиток інформаційних процесів.

Реалізуючи право на свободу слова, ми маємо забезпечити також позицію держави в інформаційному просторі, публічність влади, формування позитивного іміджу країни в очах світової спільноти.

Негативні тенденції функціонування національного інформаційного простору пов'язані з наявними обмеженнями доступу до територіально віддалених інформаційних ресурсів.

Як свідчить наведений вище цифровий аналіз, інформаційні послуги, ресурси і програмні продукти поширені на території України вкрай нерівномірно, причому ними забезпечені насамперед центральні області. Цей розподіл відповідає розташуванню головних наукових та інформаційних центрів України і слабо враховує потреби населення та органів управління в ряді інших регіонів.

Розвиток українського ринку інформаційних продуктів характеризується нині відсутністю стабільності, домінуванням на ньому зарубіжного виробника, неоднорідністю в регіонах країни, малопомітною активністю держави та слаборозвинутим сектором особистого споживання.

Звертає на себе увагу також факт монополізації теле- і радіоінформаційного простору олігархічними структурами. Тривожна ситуація склалася в телерадіоефірі прикордонних територій. Нині Україна опинилася під потужним інформаційним впливом країн-сусідів. Для телевізійного ефіру досить характерною стає продукція сумнівного змісту та якості, що не відповідає духовності й моралі українців.

Серед актуальних напрямів удосконалення діяльності з розвитку національного інформаційного простору, ефективної інформатизації суспільства в сучасних умовах першочергового значення набуває **сфера виробництва інформації**.

У процесі вдосконалення українського державотворення впродовж двох останніх десятиріч набули якісно нового змісту процеси продукування ресурсів для обслуговування інформаційної вертикалі органів

державної влади та місцевого самоврядування. Значною частиною владних структур налагоджується розвиток механізмів своєчасного і якісного інформування всіх верств населення про зміст своєї діяльності, організовується система зворотнього зв'язку з оцінками цієї діяльності, відбувається залучення до співпраці в інформаційно-аналітичному забезпеченні вітчизняних інформаційно-аналітичних центрів, сприяння розвитку творчої ініціативи громадян у сфері вдосконалення суспільного поступу через реалізацію проектів на зразок «електронного уряду» та ін.

Перспективним у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення управлінської діяльності в Україні видається шлях об'єднання відповідних ресурсів електронної інформації й організації їх використання за зразком електронної бібліотеки загальнонаціонального значення. У процесі реалізації цього завдання важливим є формування, зберігання та використання відомчих електронних інформаційних ресурсів за місцем їх створення в тих органах державної влади, органах місцевого самоврядування, які відповідають за ведення таких ресурсів, із одночасною передачею їх для зберігання та використання іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, державними підприємствами та установами у сфері їх управління до централізованої системи баз даних, як елемента загальнонаціонального об'єднання електронних інформаційних ресурсів.

Потребує вдосконалення також концепція розвитку системи державних ЗМІ в сучасних умовах, що враховує можливості, які з'являються в процесі розвитку електронних інформаційних технологій. Інститут державного управління, як і будь-який інший інститут сучасного суспільства, повинен мати право на свій внесок в організацію використання інформаційних ресурсів у діяльності владних структур, а також – в інформуванні громадян країни про цю діяльність.

Очевидно, необхідною є також інформаційна активізація України в глобальному інформаційному просторі. Сьогодні потрібні ефективна державна підтримка (політична, фінансова, правова) діяльності національних ЗМІ за кордоном і вдосконалення правової бази щодо інформаційної діяльності національних політичних та інших громадських організацій для посилення ролі українських ЗМІ в утвердженні позитивного іміджу України в глобальному інформаційному просторі й розвитку телерадіоінформаційної структури та ін.

Нині в Україні вдосконалюється організація продукування суспільно значущої інформації на всіх рівнях соціальної структури. Важливою умовою розвитку інформаційної діяльності є вдосконалення державної політики у сфері засобів масової інформації, спрямованої на осучаснення нормативно-правової бази з питань діяльності засобів масової інформації, пріоритетність підтримки вітчизняного виробника інформаційного продукту загалом і впровадження системи заходів, спрямованих на підтримку розвитку українськомовних засобів масової інформації, створення сприятливих умов для залучення інвестицій, кредитів на придбання передових технологій та обладнання для інформаційного виробництва на підприємствах, в установах, організаціях інформаційної сфери.

Організація приросту наукового знання в умовах реалізації національного пріоритету – інноваційного розвитку суспільства – є основним напрямом виробництва нової інформації в сучасній Україні. У зв'язку з цим особливої ваги набуває організація наукової діяльності з урахуванням необхідного науково-інформаційного супроводу реалізації державних програм національного розвитку, інтеграція в структуру міжнародної наукової діяльності, забезпечення українського вкладу в цю діяльність, відродження на цих засадах позицій вітчизняної науки на міжнародній арені і в Україні, розвиток науково-прикладних досліджень, пов'язаних з інтересами вітчизняних економічних структур та з їх участю, налагодження співробітництва, що враховує національні інтереси, із зарубіжними суб'єктами економічної діяльності на внутрішніх і зарубіжних ринках і, особливо, – в реалізації спільних проєктів, у створенні спільних підприємств з вітчизняними економічними структурами. Важливо наголосити, що вдосконалення наукової підтримки в реалізації масштабних планів загальнонаціонального значення вітчизняною наукою в тривалій перспективі можливе лише за умови відновлення і розвитку фундаментальних наукових досліджень у контексті актуальних проблем сучасності.

Набуває особливої актуальності проблема більш тісного наближення процесу продукування наукової інформації до потреб, пов'язаних із розвитком суспільства, розвиток прогностичних підходів у плануванні наукових досліджень для визначення завдань з випередженням, що даватиме відповіді на актуальні питання для суспільства в перспективі

(наприклад, суспільні проблеми періоду виходу із всесвітньої кризи, післякризового періоду, проблеми техногенних катастроф унаслідок технічної зношеності устаткування, прогресуючої технологічної відсталості, проблеми інформаційного етапу розвитку суспільства і т. д.). Потребує пильної уваги організація маркетингу у сфері представлення наукових ресурсів на внутрішньому і зарубіжних інформаційних ринках.

У процесі розвитку нашого суспільства набуває актуальності проблема поглиблення наукового аналізу специфіки розвитку внутрішньосуспільних процесів у сучасній Україні, об'єктивного виявлення характерних особливостей, закономірностей цього розвитку, проблем національного розвитку в умовах глобалізації, впливів активізації глобальних процесів на розвиток нашого суспільства і т. д.

Заслуговує на увагу думка експертів про те, що нині в Україні є малоефективним загальнодержавний (національний) фонд науково-технічної інформації (НТІ) з найважливішої для соціально-економічного розвитку держави проблематики, дуже недосконалим є технологічний цикл від створення до використання наявного ресурсу НТІ. Систему збору, обробки, збереження та поширення НТІ регулюють відомчі нормативні документи. Вони, за результатами дослідницької чи практичної діяльності, відбивають суперечливі погляди певних установ на використання НТІ. Через відсутність належного інформування в наукових установах відчувається складність при визначенні об'єктивної необхідності створення і визначення потрібних обсягів виробництва асортименту НТІ як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринку.

Із входженням суспільства в інформаційний етап його розвитку особливої ваги набуває ефективність використання наявних інформаційних ресурсів. Важливим при цьому є досягнення обсягів інформації під особливим кутом зору: наукового аналізу, можливості використання як базису для нових наукових досліджень.

Прискорене зростання обсягів продукуючої суспільством інформації потребує адекватної реакції: оновлення, удосконалення методів її обробки й аналізу. Комп'ютеризація підвищила продуктивність роботи в трудомістких операціях, пов'язаних із структуризацією нових інформаційних ресурсів, їх зберіганням та поширенням, однак, не применшила значення людського чинника в цьому процесі, а, навпаки, потребує посилення його кваліфікованого, оперативного впливу.

Актуалізується ще одна проблема в системі інформаційного забезпечення наукової діяльності і – ширше – суспільного розвитку в цілому. Вона пов'язана з особливістю організації нинішнього періоду наукової діяльності в нашій країні. Ця діяльність характеризується здебільшого веденням вузькоспеціальних наукових досліджень. Неповне використання наукового потенціалу країни зумовлене, насамперед, економічними та деякими іншими причинами. Однак важливою є також та обставина, що такі дослідження хоч і «підтягують» певною мірою розвиток інформаційного базису науки до сучасного рівня, але цього недостатньо, і що проблему різко вираженої нерівномірності розвитку інформаційного забезпечення науки можна кваліфікувати не лише як суттєву сьогодні, але й як таку, що матиме незабаром неприємні наслідки.

По-перше, внаслідок складних економічних реалій у нашій країні є небагато напрямів наукових досліджень, що розвиваються, сприяючи зростанню масивів супровідної інформації. Загалом вони не впливають відчутно на зростання загальної інформаційної бази науки та суспільства.

Відставання в розвитку нині слабо розроблюваної інформаційної бази наукових досліджень згодом, при розширенні тематики цих досліджень, ставитиме вітчизняних учених у явно нерівноправне становище з колегами-конкурентами за кордоном.

По-друге, нерівномірний розвиток інформаційної бази наукових досліджень із провалами в тих секторах, що не мають сьогодні фінансування, негативно впливає на розвиток науки в цілому, оскільки при цьому не розвиваються, а іноді й просто руйнуються внутрішні зв'язки в глибинній структурі інформаційної бази вітчизняної наукової діяльності. У процесі трансформації цей негативний чинник позначатиметься на якості інформаційного забезпечення нових перспективних досліджень.

По-третє, з різних причин (мовних, технологічних, часових, матеріальних та ін.) сучасні наукові дослідження ґрунтуються переважно на новій інформації з недостатнім використанням напрацювань минулих поколінь, що зберігаються, в основному, в друкованій формі. Поза науковим обігом залишаються значні пласти наукової інформації, набуті попередніми поколіннями і збережені в бібліотечних фондах. Поза науковим обігом вони не можуть сприяти розвитку науки, продовженню національних традицій наукової діяльності, порівнянню нових результатів наукового пошуку з результатами, перевіреними практикою.

У зв'язку з цим сьогодні набуває актуальності проблема оновлення стратегії інформаційного забезпечення національної наукової діяльності, що враховує підвищення можливостей власного науково-інформаційного виробництва, залучення ресурсів глобального інформаційного простору, введення до реального практичного обігу наявних фондів наукової інформації, організації ефективного управління науково-інформаційними ресурсами в інтересах розвитку вітчизняної науки.

Джерелами поповнення соціальних інформаційних комунікацій у процесі свого розвитку стають навчальні заклади, що розвивають дистанційні методи навчання та консультування студентів, представників різних груп удосконалення кваліфікації, інших категорій громадян, що бажають підвищувати свій культурно-освітній рівень. Поступово усвідомлюючи потребу ведення постійної, а не періодичної, від виборів до виборів, політичної діяльності, вдосконалюють свою інформаційну, пропагандистську роботу, використовуючи електронні інформаційні технології, політичні та інші громадські об'єднання.

Із розвитком соціальної структури суспільства, зростанням запитів на потрібну інформацію, а також із активізацією процесів національної самоідентифікації активізується введення до суспільного обігу матеріалів національних інформаційних фондів. У зв'язку з цим перспективним напрямом діяльності бібліотечних, архівних, музейних та інших центрів збереження інформації стало вдосконалення роботи, пов'язаної із введенням в обіг дедалі ширших пластів інформаційних фондів, започаткування різноманітних форм реферативної, інформаційно-аналітичної продукції в режимі «інформація на базі інформації», аналітичні дослідження на актуальну суспільно значущу тематику, що базуються на ефективному використанні широких інформаційних масивів наявних фондів.

Останнім часом звертає на себе увагу ще одна нова і водночас така, що набуває значної суспільної ваги, проблема. У зв'язку з розвитком комп'ютеризації, масовим упровадженням стільникового зв'язку, зростаючою можливістю доступу до вітчизняних і зарубіжних інформаційних ресурсів окремих верств населення, у зв'язку з досягнутими вже результатами інформатизації українського суспільства актуалізується потреба розроблення концепції певного раціонального використання сучасного неконтрольованого процесу в середовищі неорганізованого

інфотворення для орієнтації його в напрямі суспільно значущої інформаційної діяльності. У зв'язку з цим видається за доцільне узагальнити наявний досвід організації певної виробничої діяльності в Інтернеті, розробити напрями і форми стимулювання цього виду діяльності (обробка масивів інформаційних ресурсів, конкурси щодо розв'язання певних технічних та інших проблем). Розроблення відповідних методик дасть змогу залучити до процесу суспільно необхідного інформаційного виробництва невикористаний творчий потенціал активної частини населення, сприяти зростанню громадянської активності, солідарності, а також зниженню рівня циркуляції непрофесійної, неякісної інформації – інформаційних шумів у соціальних інформаційних комунікаціях.

Особливістю ринкових перетворень в Україні став розвиток рекламної справи. Від її розвитку в сучасних умовах значною мірою залежить просування виробленої в Україні продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках, її конкурентоспроможності. Протягом останнього десятиріччя українській державі довелося вживати заходів для створення національних засобів виробництва реклами фактично з нуля. Було організовано процес формування відповідної правової бази, кадрів, елементів методики використання реклами в засобах масової інформації та інших напрямів рекламної діяльності.

При зростаючому впливі глобального інформаційного простору на національний, життєздатність останнього забезпечується вищою якістю виробництва власної інформації, що враховує національні традиції в цій сфері діяльності, логіку розвитку, активне використання необхідних зовнішніх інформаційних зв'язків, забезпечення оптимального рівня організації внутрішніх ресурсів і захисту від несанкціонованого зовнішнього проникнення, наявність можливостей для генерування інформації вищого рівня – аналітичної, найефективнішого продукту на сучасному ринку інформації.

Для ефективного **використання** національних інформаційних ресурсів потрібне вдосконалення відповідних методик згідно зі специфікою сьогодення. Серед основних напрямів цієї діяльності – уніфікація інформаційних ресурсів за формою їх вираження, згідно з вимогами сучасності – оцифрування інформаційних масивів на всіх наявних видах носіїв, розвиток кооперації інформаційних фондів, баз даних, удосконалення методів управління цими масивами, налагодження суспільно доступної

інформації про їхній зміст, підготовка інформаційними працівниками відповідних ресурсів для найбільш зручного використання замовником, удосконалення дистантних форм обслуговування користувачів як перспективний шлях розвитку й організації використання інформації, удосконалення діяльності електронних бібліотек та інших форм відкритого доступу до інформаційних ресурсів, удосконалення системи правового забезпечення використання інформаційних ресурсів України в глобальному інформаційному просторі.

Актуальною суспільно значущою проблемою сучасної України є потреба розвитку ринку інформаційних послуг – найбільш ефективного механізму задоволення інформаційних запитів різних категорій користувачів у нинішніх умовах. У цій сфері ще не досить активно виявилась діяльність управлінських структур, хоча в ній зростає потреба.

У зв'язку з демократичними перетвореннями в суспільстві, швидкою розбудовою численних політичних партій, появою значної кількості інших громадських організацій, зростають їхні інформаційні запити, формуються інформаційні бази цих структур і, відповідно, розвивається інформаційний ринок. Однак на сьогодні ці структури, як правило, активізуються на інформаційному ринку, хоча інколи й досить потужно, але ситуативно. Звертає на себе увагу те, що цей ринок в Україні в процесі свого становлення набув також і деяких інших негативних рис. Серед них – пріоритет зарубіжного виробника, неоднорідність у регіонах країни, слабкий рівень розвитку сфери особистого споживання і, відповідно, індустрії послуг, орієнтованої на задоволення потреб населення. Держава на цьому ринку лише в незначній мірі виступає як виробник. Такий стан справ можна виправити в результаті розробки кількох варіантів концепцій національної інформаційної політики, що мають охопити всі сфери життєдіяльності українського суспільства і збалансувати відповідні інформаційні процеси. Але на сьогодні ці документи ще дуже складно знаходять шляхи для практичної реалізації в суспільстві.

На інформаційному етапі розвитку людства обсяги виробництва якісної суспільно значущої інформації, обсяги реалізації її на міжнародних інформаційних ринках стають важливим показником життєздатності кожної сучасної держави, нації. У зв'язку з цим назріла потреба розроблення стратегії представлення національних інформаційних ресурсів у глобальному інформаційному просторі, входження в процеси

міжнародної торгівлі інформатизаційними технологіями, а також організація рекламної діяльності для вдосконалення рівня позиціонування України на міжнародній арені. Зважаючи на потреби національних інтересів України, така концепція має бути розроблена під керівництвом уряду, а реалізована за активної участі державних структур, української науки, громадських організацій. Її реалізація посприє формуванню уявлення про державу Україну, про її національну історію і культуру, демократичні перетворення, про здобутки і потенційні можливості економіки, науки, перспективи технологічного переоснащення, інформатизацію, про можливості для розвитку співробітництва, враховуючи також географічні, кліматичні та інші особливості, про успішний досвід міжнародного співробітництва українських економічних та інших структур.

Використання наявного інформаційного потенціалу України для розвитку українського суспільства, потреба утвердження його в глобальному інформаційному просторі як активного сегмента цього простору зумовлює залучення до цієї сфери суспільної діяльності зростаючих обсягів матеріальних ресурсів. Оскільки в нинішніх умовах Україна не може конкурувати у фінансуванні інформатизації з країнами «золотого мільярду», забезпечити собі прийнятне місце в новій світовій ієрархії, що формується як інформаційна, вона має зосередитися на кількох основних напрямках розвитку. Це, по-перше, концентрація матеріальних ресурсів на розвитку тих напрямів інформаційної діяльності, що є найбільш перспективними для України, можуть відповідати умовам міжнародної спеціалізації у виробництві й використанні інформації. По-друге – розвиток власної інформатизації на базі передових технологій. І, по-третє – кооперація наявних у країні інформаційних ресурсів в об'єднану систему для виходу в глобальний інформаційний простір потужною багатofункціональною системою.

Відбір актуальної інформації глобального інформаційного простору в інтересах розвитку національної науки, економіки, інших сфер суспільної діяльності в сучасних умовах набуває особливої актуальності. Водночас, зростаючі обсяги глобальних ресурсів роблять якісний відбір інформації дедалі проблемнішим. У зв'язку з цим набуває гостроти проблема вироблення ефективних методик використання глобальних інформаційних ресурсів в інтересах різних груп вітчизняних користувачів: владних структур, наукових центрів, суб'єктів економічної діяльності, політичних об'єднань тощо.

Сьогодні, як ніколи, потрібне вироблення чіткої стратегії відбору ресурсів глобального інформаційного простору для нашого національного користувача. Це зумовлено рядом причин.

По-перше, комплектування всіма наявними інформаційними ресурсами вже неможливе і з економічної, і з фізичної, і навіть із суто прикладної точки зору: при вирішенні будь-якої проблеми ефективніше оперувати лише потрібною інформацією, без залучення до процесу оброблення непотрібної інформації (інформаційного шуму).

По-друге, комплектуючи національну систему інформаційних баз, потрібно враховувати наявність у глобальному інформаційному просторі масивів інформації, створених у відмінному від українського культурному середовищі. Вони можуть негативно вплинути на національний культурний розвиток, на його самобутність і унікальність. Сьогодні це добре простежується на процесах поширення масової культури, новітніх релігійних течій, культу сили на телеекрані тощо. За твердженням дослідників, народження нового світового порядку базується не так на економічних трансформаціях, як на радикальних зсувах у духовній сфері. Ці зсуви базуються на цілому комплексі проблем, нерідко досить далеких від безпосередньо інформаційних процесів, однак вони обов'язково відображаються в цих процесах і загалом за некритичного сприйняття можуть створювати небезпеку для українського національного розвитку.

По-третє, глобальний інформаційний простір через зростання обсягів наявної в ньому готової до використання інформації дедалі більше впливає на спонукальні мотиви для виробництва нової інформації, і не лише позитивно. Особливо помітно це на прикладі наукової діяльності. Ще два десятки років тому конкуруючі наукові школи Сходу (насамперед радянські) і Заходу забезпечували багатоваріантність у вирішенні багатьох загальноцивілізаційних проблем, що сприяло ефективності наукового пошуку і розвитку національних механізмів виробництва наукової інформації. Різкий спад у наукових дослідженнях на Сході і швидке зростання інформаційних технологій на Заході посприяли фактичному диктату західної наукової інформації в науково-практичній сфері в багатьох галузях суспільного життя. Якщо говорити про виробничу сферу, то сьогодні Україна – у минулому визнаний лідер у дослідженні кібернетичних систем – користується переважно зарубіжним

програмним забезпеченням, комп'ютерною технікою, технологіями комп'ютерного виробництва і т. д. Інформаційне витіснення українських досягнень у літакобудуванні, ракетній техніці, інших сферах науково-прикладної реалізації здобутків українських учених, інженерної думки, крім наявних фактів економічної дискримінації зумовлене й недостатнім просуванням на відповідні ринки вітчизняної реклами, особливо з огляду на великі обсяги наукової, рекламної інформації західних наукових центрів-конкурентів. Це одна з причин слабкої конкурентоспроможності українських проектів на світовому ринку, що, у свою чергу, обертається фінансовими проблемами, звуженням можливостей для розвитку української науки. І хоча із зростанням економічної могутності Китаю, Індії та ряду інших країн (у них виникають нові наукові школи, нові центри виробництва наукової інформації), доки вони не будуть у змозі спиратися на власну наукову традицію, вирізнятися самотутністю, оригінальністю підходів, доти в загальноцивілізаційному вимірі не зможуть відігравати у більшості напрямів інформаційного виробництва провідних ролей.

По-четверте, глобальні масиви інформації, незалежно від бажання своїх творців, несуть відомості про досвід суспільних перетворень у їхньому середовищі, про їхній соціально-економічний, політичний та культурний розвиток. Некритичне сприйняття такої інформації може також вплинути негативно на торування власного шляху національного розвитку і, відповідно, розвитку системи інформаційних баз.

Ще один вид інформаційного тиску на національний інформаційний простір, зумовлений свідомою інформаційною діяльністю, спрямованою на реалізацію власниками могутніх інформаційних арсеналів, технологічних, економічних, політичних та інших завдань, пов'язаних із основною метою – досягти домінування в глобальному масштабі. Сьогодні цей вид інформаційного тиску посилюється із зростанням влади ТНК над державами, націями, цілими регіонами сучасного світу. На інформаційному рівні він виявляється в інформаційній експансії у систему інформаційних баз, що сприяє реалізації спочатку економічних, а потім політичних та інших цілей.

Практика останніх десятиріч свідчить про дедалі відчутніше значення інформаційних операцій, інформаційних війн, що передують силовим діям у відносинах між державами, або ж іноді, певною мірою,

заміняють їх, стаючи успішними з точки зору отримання кінцевого результату. На інформаційному рівні йдеться про чітко спрямовані операції, що мають на меті впливати на свідомість населення і зміст тієї частини інформаційних баз, яка перебуває постійно в суспільному обігу, зокрема й бібліотечних.

Крім зазначених вище потрібно мати на увазі й інші, у наш час ще мало помітні в суспільній практиці фактори можливого зовнішнього інформаційного тиску на систему загальнодержавних, національних та інших баз. Вони пов'язані із зафіксованою на сьогодні «невивченою, невизначеною і невираженою» стратегією розвитку інформації в сучасному суспільстві. Як зауважують автори вітчизняних досліджень, не прогнозований характер реальної інформаційної політики в світі викликає певну стурбованість. Адже вирішення проблем сучасної інформатизації нерозривно пов'язане з гуманітарними проблемами, із психікою і станом моральності людей.

Збереження національно-культурної своєрідності, реалізація власного потенціалу суспільного розвитку для нашої країни, як і для всіх інших, в умовах глобалізації потребує розробки і впровадження системи організаційно-правових заходів для захисту національних інформаційних ресурсів від шкідливих зовнішніх впливів і забезпечення їхнього розвитку відповідно до вищих суспільних потреб. В умовах активізації процесів глобалізації, входження України до системи міжнародних інформаційних зв'язків ці заходи мають забезпечити нейтралізацію можливих загроз її існуванню і розвитку, сприяти захисту економічного і політичного суверенітету, власної соціокультурної ідентичності на шляху досягнення балансу між відкритістю інформації, що є вимогою сучасного демократичного суспільства, та суспільно вмотивованими необхідними обмеженнями на її поширення.

Одним з основних шляхів зменшення зовнішніх інформаційних загроз є розвиток власної інформаційної діяльності, спрямованої на задоволення потреб патріотичного виховання громадян держави, усіх категорій населення. Комплектування вітчизняних бібліотек саме цією продукцією – дуже важливе завдання на нинішньому етапі розвитку. Сприяння всіх суспільних інститутів процесу виробництва інформації в руслі загальнодержавних, загальнонаціональних духовних цінностей, донесення її як до всієї системи інформаційних баз суспільства, так і

безпосередньо до людей, користувачів існуючої і творців нової інформації – це запорука нової перспективи нашого суспільства. У загальнонаціональному масштабі для забезпечення стійкості від зовнішніх впливів, зміцнення внутрішньої консолідації українського суспільства важливим є введення до загальносуспільного обігу наявної в системі бібліотечних закладів інформації, спрямованої на утвердження толерантності, злагоди, міжетнічного та міжрелігійного миру, суспільної солідарності. Переконливість такої інформації зумовлюється спадкоємністю духовних традицій народу. Вона пов'язує вироблені попередніми поколіннями духовно-ціннісні орієнтири з актуальними проблемами сьогодення.

Враховуючи здійснювані в процесі сучасних інформаційних війн свідомі атаки на інформаційні бази сторін, що зазнають впливу в процесі таких протистоянь, а також факти інформаційно-диверсійної діяльності терористичних організацій, груп, окремих осіб з метою дестабілізації суспільного життя в тих чи інших країнах та завдання шкоди громадянам, державі, уведення до системи інформаційних ресурсів спеціально організованої, неправдивої інформації, заходи інформаційної безпеки мають передбачати надійне збереження інформаційних баз від умисних негативних зовнішніх впливів, а також вироблення механізмів, своєрідних фільтрів, для безпечного введення нової інформації в структуру баз.

З посиленням впливу глобального інформаційного простору на наше суспільство зростає актуальність удосконалення правової основи інформаційної діяльності в Україні, від питань інтелектуальної власності, зокрема й у сфері використання електронних технологій, організації інформаційної безпеки всіх видів суспільної діяльності до правових форм запобігання різноманітним проявам протиправної, ворожої діяльності в інформаційній сфері.

Для прискорення суспільного розвитку потрібно вдосконалювати інформаційну інфраструктуру, впроваджувати новітні інформаційні технології, модернізувати та реформувати державні засоби масової інформації, зокрема, реформувати комунальні й державні друковані засоби масової інформації, вдосконалювати електронні інформаційні комунікації органів державної влади та місцевого самоврядування.

Для розвитку системи соціальних інформаційних комунікацій в українському суспільстві, забезпечення надійного доступу до необхідних інформаційних ресурсів науковим та навчальним установам, суб'єктам

економічної діяльності, політичним та іншим громадським об'єднанням, усім видам користувачів з урахуванням швидкоплинного розвитку національного інформаційного простору необхідне сприяння фундаментальним та прикладним науковим дослідженням у галузі інформаційної діяльності, нових інформаційно-комунікаційних технологій, удосконалення нормативно-правового регулювання питань користування каналами мовлення, ретрансляції програм, використання частотних діапазонів, стандартів діяльності телерадіоорганізацій, розвитку супутникового та кабельного телерадіомовлення, використання широкосмугових телекомунікаційних мереж із високою пропускною здатністю для забезпечення інтернет-мовлення, використання всіх інших можливостей для збагачення наявної системи соціальних інформаційних комунікацій.

Варто при цьому зазначити, що недостатньо керований розвиток вітчизняних телекомунікаційних систем і мереж призводить до небажаних тенденцій, що позначаються на стратегічних інтересах держави. Серед них – та, що комп'ютерні інформаційні системи стратегічного загальнодержавного значення базуються на телекомунікаційних засобах, на які держава має обмежений вплив і які можуть не відповідати вимогам інформаційної безпеки. Саме телекомунікаційне середовище на сьогодні є набором окремих телекомунікаційних систем, технологічно не контрольованих з боку держави. Це впливає на загальну надійність і життєстійкість телекомунікаційної системи, не дає змоги контролювати рівень запроваджуваних тарифів за інформаційні послуги. До того ж інформаційні послуги, ресурси і програмні продукти поширені територією України нерівномірно, не враховують достатньою мірою потреб населення та органів управління.

Труднощі в розвитку інтернет-послуг в Україні зумовлені також недостатнім рівнем розвитку ринкових відносин у багатьох секторах економіки, що не стимулює впровадження прогресивних високоефективних інформаційних технологій; відсутністю достатнього обсягу вільних фінансових коштів у вітчизняних підприємств та фінансових установ, а також низькою платіжною спроможністю населення; низьким рівнем використання інформаційних технологій на підприємствах, в організаціях та органах державної влади, недостатньою нормативно-правовою базою в питаннях розвитку Інтернету, інформаційних ресурсів та інтелектуальної власності. Актуальним є також питання надання статусу ЗМІ веб-ресурсам вітчизняного сегмента Інтернету.

Важливим питанням розвитку вітчизняного інформаційного простору є організація ефективного використання наявної техніко-технологічної бази для виробництва й організації використання необхідних суспільству інформаційних ресурсів. Україна вже має досвід формування комп'ютерної інфраструктури на основі GRID та інших перспективних технологій. У НАН України створено 21 суперкомп'ютерний кластер. На сьогодні актуальним є завдання створити загальнодержавне інтегроване комунікаційне середовище.

Видається за необхідне також створення програмно-апаратного комплексу, що забезпечив би функціонування централізованої системи баз даних для збереження та ефективного використання електронних інформаційних ресурсів в інформаційному обміні між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та для надання електронних інформаційних та адміністративних послуг юридичним і фізичним особам.

Варто зазначити також, що серед операційних систем, які використовуються в Україні, домінують продукти сімейства MS Windows. Доцільною в цій ситуації є реалізація загальнодержавної програми зменшення монопольного впливу згаданої корпорації в комп'ютерному забезпеченні, поступовий перехід на програмне забезпечення з відкритими кодами.

Потрібно впроваджувати здобутки національної науки. Так, Україна має успіхи у сфері комп'ютерної лінгвістики та створення систем інтелектуальної обробки текстів. У КНУ імені Тараса Шевченка на факультеті кібернетики та в Міжнародному науково-навчальному центрі інформаційних технологій та систем здійснено розробку та програмну реалізацію нових ефективних лінгвістичних алгоритмів, які ґрунтуються на онтологічному аналізі текстів на природній мові із застосуванням семантичних онтологічних баз знань, створення алгоритмів семантичного контекстного аналізу текстів, розробляються системи смислової тематичної рубрикації, кластеризації, якісного моніторингу та семантичного аналізу текстових документів.

Можна також погодитися з думкою спеціалістів про необхідність визначення і реалізації оптимальних форм об'єднання електронних інформаційних ресурсів України, досягнення потрібного рівня інформаційної взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цій справі. Це сприятиме наданню якісних інформаційних та інших послуг юридичним і фізичним особам, удосконаленню правового регулювання життя суспільства.

5.20. Кризове становище системи охорони і збереження національної культурної спадщини. Розроблення та реалізація комплексних програм функціонування національного культурного середовища

Серед багатьох галузей гуманітарного знання і різноманітних видів соціокультурної практики питанням збереження, вивчення та популяризації національної культурної спадщини належить особливе місце. Від успішного їх вирішення багато в чому залежить сама можливість забезпечення історичної спадкоємності й подальшого розвитку суспільства. Пильний інтерес учених і практиків зумовлений потребою формування системного підходу до вивчення суспільства і навколишнього середовища та необхідністю проникнення екологічної концепції в широкі пласти культури. Це зумовило зміну уявлень про культурну спадщину та її роль у розвитку суспільства, перенесення акцентів із проблем вивчення культурної спадщини на розроблення способів її культурного засвоєння.

Історико-культурна спадщина народу є своєрідним фундаментом культури, найважливішою умовою її відтворення і розвою. Непорушна умова подальшого існування і розвитку культурного соціуму України – усвідомлення цієї спадщини як основи життєздатності культури і суспільства, її сприйняття як невід’ємної частини матеріальної й духовної культури, створеної попередніми поколіннями, що витримала випробування часом і повинна передаватися наступним поколінням як неперехідні й соціально значущі цінності. Ставлення до пам’яток історії і культури є показником рівня розвитку держави та духовної зрілості її громадян. Цілеспрямована діяльність щодо передачі культурних цінностей майбутнім поколінням та їхнього ефективного використання в суспільному житті сприяє формуванню самоідентифікації нації, уособлює її самобутність і здатна виконувати функцію підтримки стабільності та сталого суспільного розвитку.

У сучасному українському суспільстві стає дедалі помітнішою тенденція поглиблення зацікавлення історичним минулим, виявлення і вивчення білих плям у вітчизняній історії, уваги до культурної спадщини (рухомої, зосередженої у музейних та приватних збірках, і нерухомої – пам’яток історії та культури). Неупереджений погляд на історичні процеси і багатьох призабутих особистостей зробили можливим перегляд

ставлення до багатьох пам'яток. Змінилися чи змістилися акценти, започатковано і триває заповнення так званих лакун в історії, культурі та їхньому матеріальному втіленні – об'єктах історико-культурної спадщини. Почастішали декларації про визнання вирішальної ролі культурної спадщини як потужної складової формування української ідентичності поряд із мовою, територією, економічним життям та спільністю історичної долі, що може стати чинником національної консолідації, допомогти українцям усвідомити себе єдиною нацією, посприяти суспільному розвитку.

Сьогодні на державному обліку в Україні перебуває понад 130 тис. пам'яток історії та культури, а саме:

- пам'яток археології – 57 206;
- пам'яток історії – 51 364;
- пам'яток монументального мистецтва – 5926;
- пам'яток архітектури і містобудування – 16 800.

До Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО внесено кілька українських об'єктів та комплексів:

- Софійський собор та Києво-Печерську лавру в Києві (під одним номером, 1990 р.);
- історичний центр Львова (1998 р.);
- чотири об'єкти Геодезичної Дуги Струве (міждержавний проєкт, 2005 р.);
- букові праліси Карпат (2007 р.).

Створено 63 історико-культурних (архітектурних, археологічних) заповідники (з них 13 – національних).

Окремо затверджено Список історичних населених місць України (2001 р.), до якого занесено 401 пункт. В Україні функціонує 437 державних (муніципальних) музеїв (з них 22 – національних), в яких зберігається понад 11 млн предметів. Є також відомчі та громадські музеї.

Увесь цей масив об'єктів рухомої і нерухомої спадщини потребує законодавчого врегулювання. За роки незалежності прийнято кілька десятків законів та підзаконних документів, спрямованих на визначення та вдосконалення правових, організаційних, матеріально-технічних засад сфери охорони пам'яток. Серед них провідне місце посідають «основні» закони: «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р., зміни і доповнення – 2004 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), а також окремі статті інших законодавчих актів,

наприклад, Земельного кодексу України, Кримінального кодексу України.

Велике значення в процесах інтеграції України до загальносвітових культурних процесів відіграють ратифіковані Верховною Радою України міжнародні конвенції: «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972 р.), «Конвенція про охорону архітектурної спадщини» (1985 р.), «Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута)» (1992 р.) тощо. На шляху входження України до європейського співтовариства важливе місце належить гармонізації національних норм та правил з європейськими та міжнародними вимогами, зокрема й у галузі охорони культурного надбання.

Стратегія державної політики в галузі збереження пам'яток історії та культури задекларована в Указах Президента, постановах та розпорядженнях Кабінету Міністрів щодо розвитку, упорядкування діяльності різних заповідників, груп пам'яток (замків, дерев'яних церков), створення наглядних рад при цих осередках культури. Важливою складовою збереження культурної спадщини є облік, державна реєстрація і взяття під охорону пам'яток історії та культури, що серед інших законодавчих актів передбачено «Комплексною програмою паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 рр.».

У зв'язку з проблемою реєстрації пам'яток констатуємо чітко окреслену тенденцію до зменшення кількості пам'яток, хоча об'єктивно їх кількість має зростати, а не скорочуватися, адже триває процес активного виявлення, визначення відповідних критеріїв нових, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Однак численні порушення пам'яткоохоронного законодавства, недостатнє фінансування пам'яткоохоронної сфери і, зокрема, вкрай мляве проведення паспортизації та внесення об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України призводять до подальшої втрати пам'яток. Сьогодні вони залишаються фактично незахищеними і тоді, коли занесені до відповідних реєстрів, і ще більше тоді, коли про них відомо тільки науковцям-пам'яткознавцям, навіть якщо статті про ці об'єкти включені до Зводу пам'яток історії та культури України. За даними моніторингу ситуації, який здійснює Центр пам'яткознавства НАН України та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, держава щорічно втрачає близько 500 пам'яток археології, кожна десята пам'ятка архітектури перебуває в аварійному стані. За останні роки втрачено близько 200 пам'яток дерев'яної сакральної

архітектури. Дуже повільно відбувається процес занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток, що пов'язано з кількома чинниками: недостатнім фінансуванням, малою кількістю кваліфікованих кадрів, надто складною схемою занесення.

Найболючішою проблемою у виявленні, збереженні і використанні матеріальних і нематеріальних культурних цінностей, як і раніше, залишається недостатність державного фінансування, зумовлена залишковим принципом фінансування сфери культури. Сьогодні в Україні на культуру виділяються кошти, які становлять менше 2 % від надходжень до загальнодержавного бюджету. Недостатність фінансування програм і проектів з охорони культурної спадщини загострюється й нерациональним розподілом державних коштів. Ідеться, зокрема, про те, що на відновлення цілковито зруйнованих пам'яток культури (взьмімо до уваги, що щент зруйновані й цілком відбудовані пам'ятки культури не становлять історико-культурної цінності, а є об'єктами сучасного будівництва) виділяються значні суми, тоді як через брак фінансування на проведення реставраційних заходів держава щороку втрачає десятки і навіть сотні автентичних пам'яток. Така ситуація зумовлена і відсутністю послідовної культурної політики в цій галузі, нечітким розподілом функцій між різними органами державної влади, у компетенції яких і перебуває опіка історико-культурними об'єктами.

Сьогодні в Україні досить реальною є загроза втрати державою важелів управління пам'яткоохоронною справою. Досі невирішеною залишається проблема міжвідомчої розпорошеності повноважень, відповідальності за пам'ятки між Міністерством культури і туризму (на яке законодавчо покладено відповідальність за культурну спадщину), Міністерством регіонального розвитку і будівництва (фактична опіка над пам'ятками архітектури та містобудування), місцевими органами виконавчої влади та самоврядування. У зв'язку з цим немає чіткої єдиної пам'яткоохоронної вертикалі. Справі не заридило і створення урядового органу управління охороною пам'яток у структурі Мінкультури – Державної служби охорони культурної спадщини (2002 р., тепер – Державна служба з питань національної культурної спадщини), яка фактично не виконує своїх обов'язків.

Не менш гострою проблемою є те, що в Україні впродовж десятиліть не виконуються закони, які захищають матеріальні й нематеріальні

культурні цінності, що й досі немає налагодженої системи контролю за виконанням відповідного чинного законодавства. Стає звичною практика передачі під приватну забудову земельних ділянок, внесених до реєстру земель історико-культурного призначення. Така ситуація, між іншим, часто спричинюється й суперечностями між законами, що визначають порядок захисту культурних пам'яток, і законами, що регулюють право власності. В Україні не створено умов для залучення приватного капіталу у сферу захисту культури, а владні структури зазвичай не співпрацюють із недержавними громадськими організаціями, які досліджують українську історію, музейну справу, краєзнавство, питання збереження культурної спадщини, не враховують напрацьований ними досвід.

Як наслідок, сьогодні в Україні безліч пам'яток історії та культури залишаються під загрозою знищення, особливо у зв'язку із світовою фінансовою кризою. Загрозлива ситуація в системі охорони і збереження української національної культурної спадщини значною мірою зумовлена й успадкованим від попереднього державного устрою розумінням культури як одного з підрозділів державно-пропагандистського механізму, прислужниці панівної ідеології, а не як одного з найважливіших націєтворчих інструментів в історії кожного народу. Потрібно відродити в суспільстві це уявлення, що слугуватиме фундаментом належного ставлення і держави, і суспільства загалом, до багатогранного масиву культурної спадщини, який складається не лише з державного музейного фонду, багатой спадщини архітектури різних періодів, історико-стильових спрямувань і функціонального призначення, потенціалу археологічних пам'яток, але й великої кількості приватних колекцій, антикварного ринку (як офіційно доступного, так і «тіньового»), а також творчого доробку сучасних художників, частина якого набуває статусу значного мистецького досягнення.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначився численними актами вандалізму, наруги над пам'ятками, що традиційно пов'язується з економічною скрутою й нігілізмом, духовним занепадом серед певних верств населення. Пам'ятки потерпають від грабіжників – шукачів металів, які не зупиняються ні перед руйнацією надгробків, ні перед плюндруванням пам'ятників загиблим у Другій світовій війні. Викрадаються навіть виготовлені з металу меморіальні та охоронні дошки, що спонукало офіційно затвердити для їх виготовлення пластмасу.

Правовий нігілізм місцевої влади, бізнесменів, рядового населення особливо позначився на стані збереження пам'яток археології. Триває руйнація їх через несанкціоновану господарську діяльність та грабіжницькі розкопки, які останнім часом набули масового характеру. Поряд з традиційними факторами руйнування нерухомих пам'яток археології – природними чинниками чи господарською діяльністю, з'явилися нові, більш масові потенційні загрози. Процес розпаювання земель сільсько-господарського призначення призвів до того, що пам'ятки археології, які за законом можуть перебувати лише у власності держави, потрапили у приватне володіння (навіть в межах деяких державних заповідників та пам'яток археології національного значення). Вилучення об'єктів археологічної спадщини під час приватизації землі в останні роки набуло масового характеру і через бездіяльність місцевих органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та відсутність у їх складі достатньої кількості кваліфікованих фахівців-археологів. З цієї причини у приватній власності опинилися тисячі об'єктів археологічної спадщини, над якими нависла загроза знищення. Ще однією причиною такої ситуації є те, що археологічні території не були вчасно позначені на картах землекористування, їм не було надано статусу земель історико-культурного призначення з відповідним вимежуванням. Для розв'язання проблеми треба неухильно провадити обов'язкове погодження відведення земельних ділянок з відповідними пам'яткоохоронними органами, а не намагатися взагалі його ліквідувати.

Несанкціоновані (без дозвільних документів – кваліфікаційного «Відкритого листа» та «Дозволу») розкопки досягли загрозливого рівня. Грабіжницькі роботи «чорних» археологів з метою отримання цінних артефактів набули вже такого масштабу, що Україна перетворилася на одного з найбільших постачальників археологічних предметів на світові ринки, а сама «чорна» археологія, яка працює на замовлення приватних колекціонерів, стала окремою галуззю здобуття надприбутків. Цьому сприяє й відсутність чіткого механізму впровадження Законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», належних нормативно-правових актів.

Археологічні пам'ятки, як матеріальні виразники історії і культури України, становлять поки ще дуже слабо задіяний туристичний ресурс держави. Вони, як специфічний, своєрідний тип пам'яток, можуть

стати об'єктами міжнародного комерційного туризму. У зв'язку із запровадженням курсів народознавства і краєзнавства у школах та ВНЗ України, а також враховуючи бажання багатьох громадян заповнити прогалини в освіті, знанні рідної історії, пам'ятки археології можуть бути використані в екскурсійній роботі, як наочні об'єкти при вивченні відповідних курсів. З проблемою використання об'єктів археологічної спадщини в туристичній діяльності щільно пов'язані актуальні у сьогоденній пам'яткоохоронній практиці питання консервації, музеєфікації відкритих археологічних об'єктів, створення археопарків, археодромів, які стали дуже популярними у світі й зовсім відсутні в Україні.

Яскравим прикладом кризового становища з пам'ятками археології є ситуація з Національним історико-археологічним заповідником «Ольвія» – єдиним археологічним заповідником НАН України. До його складу входить найдавніше на нашій території давньогрецьке поселення на о. Березань, звідки почалася давньогрецька колонізація Північного Причорномор'я (площа – 23,7 га) та одна з трьох великих античних держав півдня України, всесвітньо відома Ольвія (площа городища та некрополя – близько 270 га). Ці пам'ятки становлять не тільки національне, але й загальнолюдське історико-культурне надбання.

На жаль, останнім часом їхнє становище значно погіршилося. Практично відсутня система їхньої постійної охорони та збереження. Немає необхідного та регулярного базового фінансування, яке повинно було б забезпечити збереженість пам'яток. Відсутнє фінансування охорони поселення на о. Березань, через розграбування якого держава втрачає матеріальні цінності на сотні тисяч доларів, не кажучи вже про міжнародний авторитет України. Недостатньо фінансується охорона заповідника, досі не виконані вимоги ДДСО МВС України щодо побудови огорожі та наглядових башт по периметру заповідної території, створення системи сигналізації тощо. Повністю припинено фінансування охоронних розкопок у місцях, які інтенсивно руйнуються природними чинниками, та роботи з консервації розкритих раніше нерухомих об'єктів з метою створення музею просто неба, без якого неможливе використання Ольвії та поселення на о. Березань як туристичних об'єктів, що можуть поповнювати бюджет країни. Скорочення штату заповідника до 35 одиниць унаслідок значного зменшення фонду заробітної плати, а також коштів на комунальні платежі робить проблематичним виконання навіть першочергових завдань із

збереження рухомих та нерухомих об'єктів, що становлять національне надбання України та поповнюють золотий запас держави.

Вже три роки бюрократичними перепонами гальмується затвердження Концепції Державної програми розвитку Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України.

Під загрозою руйнації з метою подальшого будівництва на їхньому місці нових інвестиційно привабливих будівель чи завдяки процесам старіння (і згортання через відсутність відповідного фінансування реставраційно-консерваційних робіт) перебувають **пам'ятки архітектури, містобудування, історичне середовище**. Історичні населені пункти стають ареною низькопробних експериментів чи «стихійної» забудови. Відбувається стихійне, без будь-яких обґрунтованих містобудівельних та пам'яткоохоронних розроблень, будівництво. Сьогодні ринкові стосунки в галузі будівництва, а також відсторонення відповідних державних органів фактично не залишають шансів на збереження центрів історичних населених місць, у першу чергу великих міст: Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Львова. Цей процес може бути прискорений у зв'язку з будівництвом об'єктів «Євро-2012».

Обмежене державне і муніципальне фінансування призводить до скрутного становища музеїв, особливо місцевих. Зникають чи майже припиняють свою роботу громадські музеї, музеї підприємств. Критичними можна назвати умови зберігання й надійність охорони фондів колекцій і постійних експозицій у багатьох музеях. Більшість із них не мають у своєму штаті професійних реставраторів, що створює додаткову загрозу для предметів, які потребують невідкладного реставраційного втручання. Почастішали випадки крадіжок з музейних фондів, підміни оригіналів художніх творів копіями. Попри активізацію в останній період виставкової діяльності музеїв, колекції більшості з них ще чекають введення їх до ширшого наукового обігу (у формі каталогів), що може стати стимулом для глибшого вивчення різних аспектів української культури.

В Україні з різних причин (під дією глобалізаційних процесів, деформаційних впливів радянської доби, у зв'язку з відсутністю чіткої державної політики в галузі підтримки національної культури тощо.) спостерігаються тенденції до згасання усної традиційної творчості, забуття й відмирання багатьох автентичних явищ народної обрядовості, звичаєвості, пісенності, оповідальності. Загрозу збереженню й поширенню

фольклору становить тривала відсутність загальнодержавницької ідеології, що ґрунтувалась би на українській національній ідеї з відповідними ціннісними орієнтирами, спрямованими на утвердження парадигми власної природовідповідності, а не на глобалізаційні стереотипи підпорядкованості, залежності й духовно-культурної аморфності. Нині експансія чужого в Україні загрожує знищенням власне українського національного духовно-культурного продукту, що вироблявся впродовж багатьох століть. Байдужість української влади впродовж тривалого періоду також призвела до того, що й досі не вироблено чітких пріоритетів щодо дієвої підтримки національного виробника в галузі народної традиційної культури – чи не єдиному виду творчості без цензури; не виділяються в достатніх обсягах і державні кошти на збирання (фіксацію), дослідження, збереження та пропаганду усної народної творчості.

Особливо небезпечна втрата традиційних надбань фольклору для України, адже він справіку творився в єдності з мовомисленням, із космосом, у поєднанні з працею, побутом і дозвіллям, формував ідеальний світ майбутнього. Позбавити українців можливості образно-емоційно й раціонально-прагматично пізнавати світ, відтворювати спадщину поколінь і творити рідною мовою нове – це позбавити їх власної духовно-культурної сутності, національної ідентичності, що рівнозначно фізичній загибелі. Унаслідок зменшення питомої ваги фольклору та звичаєвої традиційної культури в суспільному житті й житті індивіда відбулися й певні трансформації в свідомості та діях багатьох людей: виродження ідеального світогляду й формування надмірної залежності від матеріальної субстанції; породження таких явищ, як «перекотипольність», манкуртизм, «хатокрайність», знецінення статусу національної належності, соціальна пасивність, ізоляційність, конформізм, потурання носіям негативних ціннісних орієнтацій, послаблення рівня самодисципліни, подвійна мораль, відсутність мети, ідеалів тощо.

Ще одна група проблем, які потребують нагального вирішення, – це недостатня обізнаність зі зразками української історико-культурної спадщини у світі, спричинена недостатньою пропагандою української культури серед представників світової культурної громадськості. Не можна оминати увагою і необхідність законодавчого врегулювання на рівні міжнародних угод проблеми реституції (повернення) в Україну культурних цінностей і пам'яток, які в різний час опинилися за кордоном.

Розв'язання більшості з існуючих пам'яткоохоронних проблем пов'язано з удосконаленням нормативно-правової бази, популяризації культурної спадщини, зростанням її значення в суспільному житті на підґрунті розробки науково виважених програм. Потрібна усталена система пам'яткоохоронних заходів, які повинні базуватися на науково обґрунтованій державній політиці, чітких концептуальних засадах, організаційному та фінансовому забезпеченні.

Величезні можливості для популяризації культурної спадщини і збільшення її ролі в суспільно значущих і навіть економічних процесах надає використання пам'яток у вітчизняній та світовій туристичній мережі. Україна має багату культурну спадщину, яка містить значний потенціал туристичної та інвестиційної привабливості нашої країни на світовому ринку. Сьогодні говорити про належний державний менеджмент у сфері охорони та збереження культурних об'єктів, у просуванні культурно-рекреаційного бренду національної спадщини, на жаль, не доводиться. Причиною тому слугує інерція адміністративного управління, відсутність відповідного фінансування галузі та брак актуальних інформаційних та інтелектуальних технологій. Поширення в суспільстві ідеї не тільки наукового, культурного, виховного, а й економічного значення об'єктів культурної спадщини відкриває величезні перспективи до їх збереження.

Важливим залишається питання активізації просвітницької та популяризаторської діяльності закладів культури, у тому числі й у важливій сфері ширшого залучення до осягнення багатства вітчизняної культури учнями і студентами навчальних закладів усіх рівнів. В інформаційному просторі України відчутно бракує культурно-освітніх теле- і радіоканалів, потенційну ефективність яких у цій справі важко переоцінити.

Подібна проблематика повинна стати підставою для формування і подальшої реалізації комплексних програм функціонування національного культурного середовища України, результативність яких залежатиме лише від їх належного виконання. Серед першочергових завдань слід назвати збереження та реставрацію національної культурно-історичної спадщини, створення системи її електронного обліку, перетворення історико – культурної спадщини на ключовий чинник національної ідентичності, освіти та виховання молоді, реалізації креативного потенціалу українського суспільства.

Для поліпшення пам'яткоохоронної ситуації необхідно розв'язати такі завдання:

– Розробити збалансовану довготривалу (з визначенням окремих етапів) загальнодержавну пам'яткоохоронну програму.

– Створити ефективну систему управління і контролю з боку держави за станом збереження пам'яток з єдиним центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини і відповідною вертикаллю – підпорядкованими йому регіональними структурами, які б несли повну відповідальність за формування і реалізацію державної політики з охорони культурної спадщини. Організувати підготовку фахівців-пам'яткознавців для пам'яткоохоронних структур (зокрема експертів, реставраторів). Внести зміни до штатного розкладу органів охорони культурної спадщини, увівши посади інспекторів з охорони культурної спадщини.

– Удосконалити нормативно-правову базу, підготувавши підзаконні акти щодо форм власності, шляхів приватизації, прав та обов'язків користувачів і власників, пільгового оподаткування, ведення реєстру пам'яток, встановлення розмежування функцій державних органів охорони культурної спадщини та наукових установ, які повинні здійснювати кваліфіковані дослідження, вводити отримані дані до наукового обігу. Останнє стосується, зокрема, розмежування повноважень між центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та Інститутом археології НАН України. Згідно із цим розмежуванням, центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини приймає на себе функції, пов'язані з фінансовим забезпеченням процесу виявлення, державним обліком, охороною археологічної спадщини. НАН України в особі Інституту археології координує діяльність із виявлення пам'яток археології, їх використання в ролі об'єктів і основного джерела фундаментальної науки для виконання державного замовлення – відтворення давньої історії України. Він контролює дотримання методики археологічних досліджень, визначає доцільність розкопок об'єктів археологічної спадщини, здійснює наукову археологічну експертизу (підготовку науково обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо використання археологічних об'єктів, а також аналіз програм, проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, за якими передбачається проведення земляних робіт

та реалізація яких може позначитися на об'єктах археологічної спадщини).

– Розробити порядок та методику видачі погоджень на відведення і надання земельних ділянок юридичним та фізичним особам органами охорони культурної спадщини, у яких має бути передбачена необхідність проведення археологічних обстежень земельних ділянок (археологічна експертиза). Затвердити «Порядок проведення наукової археологічної експертизи земельних ділянок».

– Налагодити координацію діяльності силових міністерств і відомств з органами охорони культурної спадщини щодо припинення грабінницьких розкопок, незаконної торгівлі та вивезення археологічних предметів, з'ясування походження приватних колекцій. Увести до Кримінального кодексу України термін «скарбошукацтво» та статтю про кримінальну відповідальність за незаконні (несанкціоновані) пошукові роботи на пам'ятках археології, зокрема з використанням металодетекторів.

– Збільшити витрати з державного бюджету на охорону та використання культурної спадщини (за зразком розвинутих країн вони можуть бути доведені до 2 % загальнодержавного бюджету і 3–4 % місцевих бюджетів). Залучити до фінансування пам'яткоохоронних заходів позабюджетні кошти, різноманітні додаткові фінансові джерела (кошти спонсорів, меценатів, благодійників). Розробити гнучку політику оподаткування власників та користувачів пам'яток. Створити для залучення інвестицій систему податкових пільг для суб'єктів меценатської та благодійницької діяльності.

– Розробити схему розвитку туристичної мережі на пам'ятках, зокрема «зеленого» туризму. Давно назрілою є і модернізація мережі музеїв, музеїв-скансенів та заповідників, зокрема, внаслідок прийняття Закону України про меценатство, залучення недержавних інвестицій, які здатні дати поштовх розвитку туристичної індустрії та галузей економіки, пов'язаних із культурною спадщиною. Важливо при цьому уникнути централізації, накопичування артефактів у столиці чи великих містах, а сприяти належній презентації і збереженню надбань національної культури там, де вони були створені, тобто розвинути культурно-туристичну інфраструктуру більш-менш рівномірно по всій території України. Перспективним є в цьому напрямі розвиток історико-культурних заповідників.

– Удосконалити науково-методичну базу пам'яткознавства, розробити усталений термінологічний апарат. У цьому напрямі має бути

зорієнтована українська гуманітарна наука, зокрема музеєзнавство, пам'яткознавство, мистецтвознавство, етнологія і фольклористика. Насущним завданням є глибоке дослідження етнокультурних процесів в Україні новітнього часу, висвітлення тих реалій і явищ, які увійшли і входять у побут і культурну традицію сучасної України. Пильної уваги потребують, зокрема, реалії, які в умовах тоталітарного режиму були закриті для досліджень: антирадянський фольклор, руйнування традиційних засад родинного і громадського побуту, матеріальні рештки пізнього середньовіччя (доби козацтва, зокрема), визвольних змагань тощо.

Назріла необхідність і поглибленого дослідницького розроблення та осмислення теоретичних питань етнології і фольклористики щодо сучасного бачення контурів їхнього предметного поля і врахування змін та модифікацій, які відбулися і відбуваються у різних ділянках народної культури і побуту, того, наскільки вони пов'язані з традиційністю, з етнічними джерелами і є залежними від новітніх глобалізаційних культурних впливів, набутих нових контекстуальних узалежнень.

– Організувати широку популяризацію серед населення культурної спадщини через публікацію відповідної літератури, засоби масової інформації, діяльне залучення історико-культурної спадщини до навчально-виховного процесу, формування навчальних програм дошкільних, середніх та вищих освітніх закладів. Освітня система в Україні потребує суттєвого оновлення змісту та методів навчання в руслі впровадження національної доктрини, адже для успішної розбудови Української держави особлива роль має належати формуванню саме національної свідомості, пам'яті, патріотизму юного громадянина. Реалізації такої надзвичайно важливої місії й сприятиме обов'язкове викладання в загальноосвітніх закладах українського фольклору та етнографії, краєзнавства та пам'яткознавства як базових навчальних дисциплін. Окрім того, слід враховувати, що популяризація української культури має орієнтуватись не лише на внутрішню аудиторію, але й на просування національного культурного продукту за межі держави шляхом розширення творчих контактів українських митців із закордонними мистецькими центрами, підтримку їх участі в міжнародних мистецьких програмах, фестивалях, конкурсах, виставках. Важливим у цій справі є також використання потенціалу закордонного українства.

– Розробити засади залучення до справи збереження і використання пам'яток історії та культури різних верств населення, виховання

розуміння високого значення культурної спадщини у суспільстві сьогодні, а також дбайливого ставлення до неї, бажання бути не байдужими до її долі. Налагодити активну діяльність міжнародних та вітчизняних недержавних громадських організацій із залученням до справи охорони культурної спадщини їхнього досвіду й ресурсів.

Дбаючи про духовний розвиток свого народу, Українська держава повинна стимулювати видання з історії країни, її мистецтва, культури, матеріальної та духовної спадщини з періодичним перевиданням і доповненням матеріалу новими відкриттями й дослідженнями. Народ повинен знати і пишатися здобутками рідної культури. Реабілітація історичної пам'яті українців, елімінація імперсько-радянських стереотипів щодо оцінок українського минулого, унормування переліку державних свят, топоніміки, які б не суперечили українській історії та національній традиції, повинні стати одним з важливих напрямів діяльності сучасної політичної еліти і керівництва держави.

Важливим є постійне і цілеспрямоване поповнення фондів публічних бібліотек українськими книжками, пропагування читання серед дітей та молоді, сприяння виробництву і широкому прокату українських фільмів, запису та популяризації вітчизняної академічної та сучасної музики, розвитку мережі закладів культури, насамперед книгарень, музеїв, заповідників. Розвиток професійного мистецтва, зокрема й заснованого на новітніх технологіях, наприклад, відеоарт, цифрове кіно, комп'ютерні інтерактивні твори.

На часі підтримка всебічного розвитку і функціонування української культури, мови, історико-культурної спадщини на всій території України з одночасними гарантіями вільного розвитку мов та культури національних меншин, особливо тих, які опинилися під загрозою зникнення.

На жаль, сьогодні українське суспільство загалом ще тільки мусять усвідомити, що національна культура, мова, спадщина є його базовими, буттєвими цінностями. Адже поки що вони не стали його питомою внутрішньою потребою. Потрібно ще виховувати суспільство в цьому напрямку і виховувати на високих культурних зразках.

Ось чому надзвичайно важливою проблемою є поєднання культурного розмаїття із створенням єдиного культурного простору України та збереження цілісності культури, що оптимально забезпечило б задоволення культурних, мовних, інформаційних потреб громадян України.

Єдиний, цілісний інформаційний простір України охоплює сфери мистецької, культурно-просвітницької, дозвіллевої діяльності (професійної та аматорської), ефірний простір електронних мас-медіа, українські ресурси Інтернету, національний ринок друкованих ЗМІ, книговидавництва та книгорозповсюдження, а також суміжні сфери – освіти, науки, діяльності структур громадянського суспільства. **Отож, забезпечення цілісності і повноти українського культурного простору має бути віднесене до пріоритетних завдань культурної політики. Засобами його виконання мають стати:**

- державний протекціонізм щодо національних культурних індустрій для нарощування українського культурного продукту на ринку всіх регіонів України;

- заборона на приватизацію об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності;

- популяризація національної культурно-мистецької спадщини як чинника формування національної свідомості;

- розвиток загальнонаціональних мереж телебачення та радіо, вдосконалення медіального законодавства, контроль за його дотриманням;

- усунення постколоніальних культурних рецидивів через активну інтеграцію української культури у європейський світовий простір.

Саме культура, історико-культурна спадщина і мова мають виняткове значення для формування національної самосвідомості й повинні стати наріжним каменем національної ідеї. Важливо формувати розуміння культури як феномену, що потужно впливає на розвиток нових технологій, кваліфікацію працівників, ефективність менеджменту, соціальні та політичні практики членів суспільства, мотивацію економічної діяльності людини, національну ідентифікацію людини і громадянина. Розвинена, динамічна і доступна культура та її складник – історико-культурна спадщина – є живильним середовищем, в якому формується і реалізується творчий потенціал індивіда – основної рушійної сили науково-технологічного й суспільного прогресу. Об'єднавчий потенціал української культури повинен стати потужним чинником національної ідентичності та єдності. Водночас у суспільній свідомості має утвердитися сприйняття української культури як сукупності культур усіх національних меншин та етнічних груп, інтегрованих у єдиний організм.

Визнання пріоритетності розвитку, підтримки та поширення сфери функціонування культури титульного етносу повинне розумітися як основа сталого розвитку Української держави, інтегруючий чинник національної ідентичності. А тому і народ, і влада врешті мають усвідомити – настав час захищати, а подекуди вже й рятувати свій «ідентифікаційний код» – нашу національну культурну ідентичність.

5.21. Необхідність реалізації комплексної стратегії гуманітарного розвитку, розрахованої на тривалу перспективу

Перехід до принципово нових форм облаштування суспільного життя викликає потребу в удосконаленні державної політики в соціальній та гуманітарній сферах. Причиною цього є не тільки наростання в них негативних явищ, що мало місце останніми роками, а й історична специфіка розвитку гуманітарної сфери в східноєвропейському регіоні. У цьому разі оздоровлення гуманітарної сфери передбачає також розв'язання тих проблем, що виникли задовго до становлення постсоціалістичних незалежних держав і є наслідком довготривалих соціокультурних процесів.

Виникнення в пострадянській період нової соціальної неоднорідності, яку неможливо було виправдати за допомогою будь-якої суспільної ідеології, згодом призвело до структуризації суспільно-політичного поля України не за ідейно-політичними, а радше за культурними та регіональними ознаками. Соціокультурні відмінності, властиві різним регіонам країни, стали своєрідним критерієм, згідно з яким розподілялися політичні преференції громадян. Політизація питань мови, тлумачення подій минулого є безпосереднім проявом цього процесу. Вочевидь, далася взнаки неоднорідність соціокультурного ландшафту України, адже явно виражена екзогенна зональність останнього, тобто історичне тяжіння різних регіонів до різних зовнішніх політичних і культурних центрів впливу, спричинила становлення іноді несумірних у межах єдиного політичного простору політичних орієнтацій, що поставило під загрозу цілісність держави. Відбулась, так би мовити, інтеріоризація геополітики у внутрішньополітичні процеси України. Водночас суперечливість, постійні коливання зовнішньополітичного курсу та

загальна невизначеність державної політики ще більше посилили недовіру широких верств до державних інституцій.

З огляду на це, цілком зрозумілими стали зміни в ставленні індивідів один до одного, позначаючись на ступені довіри до свого життєвого оточення. За даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство. 1992–2008», проведеного Інститутом соціології НАН України, найвищі показники довіри (за п'ятибальною шкалою) зафіксовано щодо сім'ї та родичів – 4,6; колег і церкви – 3,5; співвітчизників і сусідів – 3,4; армії – 3,0. Усі інші, а це – суд, міліція, прокуратура, уряд, президент, політичні партії, податкова міліція, Верховна Рада, підприємці, банки – отримали менше 3 балів. Такий брак довіри до державних інституцій, за винятком армії, свідчить про зорієнтованість громадян у розв'язанні своїх життєвих проблем передусім на своє безпосереднє оточення. Інакше кажучи, зберігається, якщо не посилюється, замкненість мереж довіри та їхня ізольованість від публічної політики, що, вочевидь, негативно позначається на становленні демократичних інституцій та розвитку гуманітарної сфери.

Судячи із соціологічних даних та поточних соціально-економічних тенденцій, спостерігається подальше посилення ролі родинних і дружніх мереж, що негативно впливає на соціальну структуру. Не випадковим у цьому зв'язку виявляється негативна динаміка і в установках громадян щодо представників інших етнічних та національних груп. Скоріше за все в Україні спостерігатиметься подальше поглиблення соціальної диференціації, яке до того ж супроводжуватиметься закріпленням соціально-статусних відмінностей та виокремленням різних соціокультурних трендів. Посилення майнового поділу між громадянами України позначатиметься на їхніх можливостях і соціокультурних орієнтаціях, на доступі до певних каналів комунікації та споживанні культурних благ.

Упродовж пострадянського періоду відбулися значні зміни як в інфраструктурі культурних закладів, так і в особливостях споживання громадянами культурних благ. Згідно з даними офіційної статистики протягом 17 років (з 1990 – по 2007 рр.) спостерігалися такі процеси: зменшення накладів друкованих книжок із 170 млн у 1990 р. до 56 млн у 2007, проте зростання їхнього розмаїття (з 7046 до 17 987 видань); зростання кількості і накладів журналів та інших періодичних видань (зі 185 до 2420 видань та зі 166 млн до 237 млн друкованих одиниць); зростання

кількості і накладів газет (зі 1787 до 2885 видань та з 25 млн до 61 млн друкованих одиниць); зростання середньодобового теле – і радіомовлення (з 60,1 у 1993 р. до 519,1 у 2007 р. годин телемовлення і з 112,4 у 1993 р. до 433 у 2007 р. годин радіомовлення); зменшення кількості публічних бібліотек (з 25,6 тис. до 20,8 тис.) та їхнього книжкового фонду (з 419 млн прим. до 345 млн прим.); зменшення кількості демонстраторів кіно/відео/фільмів (з 27,2 тис. до 3 тис.) та відвідування кіносеансів за рік (з 552 млн до 18 млн), щоправда з 2000 р. в цій сфері спостерігається позитивна динаміка через розвиток кінопрокату. Показовим є те, що попри кількісне зростання театрів, концертних організацій та музеїв, загальна кількість відвідувань цих закладів менша, ніж у 1990 р.

Наведені дані свідчать про зростання споживання громадянами культурної продукції масового вжитку, передусім за рахунок телебачення, радіомовлення, журналів і газет. При цьому спостерігається зменшення відвідувань публічних закладів та зорієнтованість до споживання культурної продукції вдома. Єдиним винятком є відвідування кінотеатрів, яке зростає впродовж кількох останніх років. Але, враховуючи те, що зі 153 кінострічок, що потрапили до українського масового прокату в 2008 р., лише 5 були українського виробництва, тут також має місце споживання іноземної культурної продукції.

У культурному житті та гуманітарній сфері загалом спостерігається співіснування принаймні двох соціокультурних трендів: перший пов'язаний із зростанням доступу до альтернативних джерел інформації та із споживанням транслокальної культурної продукції за умов браку привабливого вітчизняного культурного продукту, другий – з усталеним ще за радянських часів споживанням поширюваних каналами масової інформації (теле- і радіомовлення) зразків масової культурної продукції. Зосередженість державної влади здебільшого на заходах, спрямованих на збереження традиційних (і навіть домодерних зразків української культури) та охорону культурної спадщини навряд чи здатна істотно вплинути на способи споживання культурних благ і задоволення культурних потреб пересічними громадянами. Ураховуючи це, у подальшому спостерігатиметься зростання соціокультурних відмінностей, викликане майновим поділом та відмінностями у механізмах задоволення своїх культурних потреб, у ціннісно-сміслових орієнтаціях тощо.

Поточні соціокультурні зміни позначаються не тільки на негативних процесах у соціальній структурі (зростання майнової нерівності, соціальне розшарування та посилення замкненості мереж довіри), а й мають своїм наслідком зростання культурних відмінностей між різними верствами громадян, що негативно впливає на гуманітарну сферу. Наявна соціокультурна фрагментація породжує новий соціокультурний поділ і потребує запровадження заходів, покликаних подолати ці негативні тенденції. Ураховуючи те, що зазначені соціокультурні тренди належать до довготривалих процесів, а бажані позитивні зміни можливі лише в довгостроковій перспективі, оскільки зміни в соціальній структурі надзвичайно повільні, конче необхідним виявляються розроблення і запровадження довгострокових програм. З іншого боку, розроблення і запровадження цих програм викликають потребу в удосконаленні державної політики в гуманітарній сфері та перегляді усталених підходів щодо її регулювання.

На відміну від радянських практик урядування гуманітарною сферою з властивими їм централізованим керівництвом, ідеологічною спрямованістю та елітистським баченням елітою розвитку культури, коли відбір значущих соціокультурних форм здійснювався, виходячи з поглядів комуністичної культурної і політичної еліт, оновлена гуманітарна політика передбачає критичне переосмислення принципів і пріоритетів державної політики в цій сфері та обґрунтування соціально-економічних й соціокультурних засад гуманітарного розвитку України, покликаного сприяти реалізації потенціалу кожного її громадянина, забезпеченню конкурентоспроможності держави і нації в сучасному світі.

Сутність, зміст і характер взаємодії держави та людини є важливим показником стану розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави та формування гармонійно розвинутого демократичного суспільства. Конституція України в ст. 3 закріплює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Отже, основними принципами гуманітарного розвитку України мають стати:

– людиноцентризм як система поглядів, яка визначає розкриття можливостей людини, як критерій оцінки ефективності держави та зрілості

суспільних інститутів, визнає невід'ємне право кожної людини на вільний розвиток особистості та реалізацію всіх її здібностей;

– забезпечення реальності прав і свобод людини та громадянина, зокрема гендерної рівності, установа гарантій рівності громадян перед законом;

– установа рівних можливостей для гармонійного розвитку людини, забезпечення справедливості, гарантування належної якості життя незалежно від статі, віросповідання, етнічної належності, регіону проживання;

– надання можливостей для підвищення соціального статусу особистості, зокрема внаслідок вдосконалення її освітнього рівня та професійно-кваліфікаційних характеристик;

– розширення простору свободи, утвердження людської гідності, розкриття комунікативного потенціалу української культури як триєдиний спосіб формування національної ідентичності та соціалізації людини;

– розвиток та якнайповніше використання культурних надбань нації у багатогранності зв'язків з іншими національними культурами, відкритість для міжкультурної взаємодії для забезпечення належного місця України у європейському і глобальному гуманітарному просторі;

– взаємодія між державою та громадянським суспільством, бізнесом та владою для створення необхідних соціально-економічних умов для підвищення якості життя населення, створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, захисту її прав і свобод.

Національні пріоритети гуманітарного розвитку України зорієнтовані на формування сучасної конкурентоспроможної нації.

Їх реалізація передбачає:

– формування нової якості життя громадян України шляхом створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, реалізації нею всіх своїх професійних можливостей, досягнення високих соціальних стандартів, упровадження пріоритетів здорового способу життя, гармонізації людського і природного середовища, підтримки сім'ї та сприяння народжуваності;

– формування суспільства знань, де знання та можливості їх практичного застосування стануть важливим засобом самореалізації і розвитку особистості та ключовими чинниками прискореного розвитку держави і суспільства;

- соціальну активність громадян, формування розвинутого громадянського суспільства;

- культурну та політичну консолідацію української нації як модерної європейської спільноти.

Концепція повинна спиратися на ідеї і принципи Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, узгоджуватися з чинними державними та відомчими програмами і законодавчими актами у сфері гуманітарного розвитку.

Провідним напрямом гуманітарного розвитку України є цілеспрямоване формування нової якості життя громадян. Ця нова якість полягає у створенні умов для належної реалізації можливостей та здібностей кожного члена суспільства шляхом забезпечення можливостей для продуктивної зайнятості та отримання доходу, який відповідає значущості цієї праці для суспільства та спроможний гарантувати йому гідний рівень життя і задоволення фізичних та духовних потреб.

Утім, у сучасних політико-правових реаліях конституційно-правовий статус людини в Україні потребує подальшого удосконалення. Передусім йдеться про подолання пострадянських інерцій позитивістського закріплення державою широкого спектра прав і свобод людини та громадянина за відсутності реальних гарантій і механізмів їх реалізації.

Основними напрямами вдосконалення нормативно-правових гарантій прав і свобод людини та громадянина є:

- розширення політичних прав громадян України, які сприятимуть їх участі в управлінні державними справами та участі в місцевому самоврядуванні;

- переосмислення широкого спектра соціальних прав і свобод людини та громадянина для їх наближення до реальних можливостей держави забезпечувати і гарантувати ці права. Оптимізація номенклатури соціальних прав і свобод людини та громадянина шляхом перегляду соціальних пільг;

- оптимізація системи «новітніх прав людини» – права на мир, екологічну та ядерну безпеку тощо;

- удосконалення організаційних форм і механізмів реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина, які можуть бути реалізовані колективно (права на вибори, референдуми, мирні збори, мітинги, походи і демонстрації, страйки тощо);

– створення конституційних механізмів для забезпечення належної реалізації конституційних прав і свобод для людей зі спеціальним соціальним (біженці, переміщені та повернуті особи, особи без громадянства, трудові мігранти, особи, позбавлені волі в судовому порядку, особи з обмеженими можливостями), віковим (діти, люди літнього віку), професійним (військовослужбовці) статусом. Формування правових механізмів індивідуалізації загальних конституційних прав і свобод для вказаних соціальних груп;

– узгодження індивідуальних прав людини і громадянина з правами таких колективних суб'єктів, як народ України, національні меншини і корінні народи, територіальні громади, політичні партії, профспілки, громадські організації, релігійні общини та ін.;

– посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод людини та громадянина. Формування ефективних механізмів правової відповідальності держави та її органів, юридичних осіб і колективних суб'єктів публічного права (національні меншини, територіальні громади тощо) за порушення прав і свобод людини та громадянина;

– удосконалення державного механізму формування й реалізації гендерної політики та політики рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, розроблення й впровадження стратегії гендерної рівності на національному та регіональному рівнях. Підвищення ролі жінок у національно-культурному, соціально-економічному, духовному розвитку суспільства, у процесі формування та функціонування державних органів, розробленні й прийнятті законів та інших нормативно-правових актів на всіх рівнях державної влади та управління;

– наближення системи конституційних прав і свобод людини та громадянина до новітніх міжнародних стандартів у цій сфері, урахування міжнародні договори України, ратифіковані у період з 1996 по 2009 рр. тощо.

Основними завданнями щодо вдосконалення судового захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні є:

– проведення судово-правової реформи з чіткою акцентуацією основного завдання судів загальної юрисдикції на захист прав і свобод людини та громадянина;

– реалізація Концепції реформи кримінальної юстиції для переорієнтації всіх учасників кримінального процесу з карально-репресивної на правозахисну функцію;

– здійснення системної роз’яснювальної роботи і правової допомоги для громадян України, які звертаються до міжнародних судових установ тощо.

Основними завданнями щодо удосконалення позасудового захисту прав і свобод людини та громадянина є:

– створення належних умов для розвитку та активної діяльності українських правозахисних організацій, визначення їх призначення в механізмі захисту конституційних прав людини в Основному Законі, законодавче забезпечення їх спеціального конституційно-правового статусу у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина. Розроблення та затвердження Указом Президента України Концепції діяльності правозахисних організацій в Україні;

– закріплення в Конституції України позапартійного способу призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; забезпечення умови для унеможливлення використання цієї посади в інтересах окремих політичних і соціальних груп. Створення правових механізмів громадського контролю за діяльністю Уповноваженого Верховної Ради України, зокрема з боку вітчизняних і зарубіжних правозахисних організацій;

– визначення правового статусу зарубіжних й міжнародних правозахисних організацій і порядок їх діяльності на території України та нормативне закріплення правових форм захисту прав громадян України міжнародними правозахисними організаціями тощо.

Основними обов’язками держави щодо створення умов для гуманітарного розвитку є:

– формування в Україні політичної системи, в основу якої закладені принципи самоорганізації на основі інновацій, конкурентоспроможності, випереджуючого розвитку та постійного відтворення основних ресурсів;

– створення умов для прискореної модернізації національної системи виробництва, формування «суспільства знань», а також перебудови всього комплексу суспільних відносин на основі сучасних постіндустріальних стандартів й найактуальніших досягнень науково-технічного прогресу;

– забезпечення гендерної рівності як показника гуманітарного розвитку та ознаки розвинутого громадянського суспільства, відповідності його європейським стандартам та включення гендерного компонента у всі галузі суспільного життя: у політику, економіку, культуру;

– формування демократичного, консолідованого суспільства, де знання та можливості їх практичного застосування стануть важливим засобом самореалізації і розвитку особистості та незамінними чинниками сталого і прискореного розвитку держави.

Державна підтримка гуманітарного розвитку передбачає:

– створення необхідних фінансово-економічних умов для підвищення якості життя населення, створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, захисту її прав і свобод;

– налагодження партнерства між основними соціальними групами у сфері розв’язання конкретних соціальних проблем, розвиток взаємодії між державою, некомерційними організаціями та бізнесом, демонополізацію соціальної сфери, диверсифікацію форм надання послуг на основі активного залучення всіх сегментів суспільства;

– врахування конкретних умов, у яких здійснюватиметься процес гуманітарного розвитку, визначення пріоритетів і входження їх до програм соціально-економічного розвитку на кожний рік відповідно до фінансових можливостей держави;

– поєднання державного впливу з ринковими формами управління, стимулювання якісних змін шляхом пріоритетного фінансування, кредитування, матеріально-технічного та валютного забезпечення, надання економічних пільг пріоритетам гуманітарного розвитку;

– проведення цілеспрямованої інституційної політики у сфері підвищення якості життя населення;

– залучення інвестицій до реалізації проектів в освітній, культурній та науковій сферах;

– узагальнення досвіду створення програм гуманітарного розвитку з урахуванням світових методик і стандартів та його поширення;

– запровадження моніторингу гуманітарного розвитку, основним завданням якого є збирання, вивчення і підготовка інформації для аналізу показників, що визначають якість життя населення, гармонійний розвиток людини.

Держава забезпечує гуманітарний розвиток через:

– дотримання гарантій безпеки людини і суспільства;

– розроблення та впровадження нормативно-правових актів щодо переходу на принципи сталого гуманітарного розвитку;

– опрацювання й реалізацію пріоритетних державних і регіона-

льних програм соціально-економічного та культурного розвитку, екологічних програм, що визначають гуманітарні пріоритети;

– розміщення продуктивних сил у контексті ефективного розв'язання проблем гуманітарного розвитку;

– активізацію соціальної політики і забезпечення соціальних гарантій населенню;

– визначення основних напрямів і параметрів розвитку економіки, включаючи її структурну перебудову з урахуванням вимог всебічного гармонійного розвитку людини;

– розвиток державної системи моніторингу розвитку людини в Україні, запровадження моніторингу гуманітарного розвитку через встановлення відповідних індикаторів, інформація щодо яких щороку подається у Національній доповіді про стан гуманітарного розвитку в Україні.

На регіональному рівні передбачається розроблення проектів програм соціально-економічного розвитку територій, формування місцевих бюджетів з урахуванням пріоритетності цілей і завдань гуманітарного розвитку, реалізація комплексу заходів збалансованого розвитку регіонів, серед яких першочергового значення надається:

– підвищенню якості життя населення;

– проведенню структурних змін в економіці регіонів щодо зростання частки обробної промисловості з орієнтацією на виготовлення наукомісткої продукції машинобудування та зниження обсягів ресурсоспоживання;

– підвищенню рівня економічного розвитку регіонів за рахунок раціонального використання внутрішньорегіональних умов, ширшого залучення ресурсів місцевого значення, сприяння розвитку підприємницької діяльності, трансформації аграрного сектору економіки регіонів з урахуванням рівня їх екологічної адаптованості;

– реконструкції промислових комплексів на регіональному рівні з урахуванням господарської місткості локальних екосистем, зокрема господарських комплексів Донбасу та Придніпров'я;

– розвитку рекреаційно-оздоровчих комплексів у Причорномор'ї, Карпатах та підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів регіонів;

– здійсненню заходів щодо нормалізації екологічного стану та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, визначення шляхів розвитку

та використання господарського потенціалу радіоактивно забруднених територій.

Гармонійне поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів дасть змогу:

- забезпечити рівні можливості для всебічного гармонійного розвитку людини незалежно від місця проживання;
- врахувати особливості кожного регіону, своєрідність природно-ресурсних, географічних, історичних, економічних, соціальних та інших умов у контексті загальнодержавних інтересів;
- поліпшити конструктивність та ефективність реформ, надати їм соціально-екологічної спрямованості;
- визначити оптимальні обсяги та джерела покриття потреб регіонів у ресурсах багатоцільового призначення, зокрема тих, що стимулюють розвиток людини в інтересах людини та її власними силами;
- створити ефективні механізми для регулювання гуманітарного розвитку регіонів з наданням додаткових повноважень органам місцевого самоврядування в частині формування і використання коштів місцевих бюджетів, зокрема на розв'язання проблем гармонійного розвитку людини.

На місцевому рівні необхідно забезпечити активну взаємодію органів місцевого самоврядування і громадськості з питань розроблення місцевих програм гуманітарного розвитку, оздоровлення середовища життєдіяльності, включаючи санітарне очищення, благоустрій тощо.

Основні зусилля мають бути спрямовані на забезпечення сталого гуманітарного розвитку населених пунктів, що передбачає:

- визначення ключової ролі та обов'язку територіальних громад у реалізації цілей гуманітарного розвитку;
- здійснення широкомасштабних заходів із соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів з урахуванням вимог всебічного розвитку особистості;
- усунення диспропорцій у народногосподарських структурах населених пунктів, насамперед великих міст із надмірною концентрацією промисловості, та стагнації багатьох малих міських населених пунктів;
- виконання заходів щодо збереження довкілля на селітебних і незабудованих територіях, інших населених пунктах та приміських зонах, включаючи їх санітарне очищення, рекультивацію земель, озеленення і благоустрій;

– зміну стратегії містобудування у напрямі будівництва екологічно комфортнішого житла, малоповерхових будинків садибного типу, розвитку малих і середніх населених пунктів, створення сприятливого життєвого середовища з необхідною інфраструктурою соціально-побутового, культурного та рекреаційного обслуговування населення.

Гуманітарний розвиток може бути здійснений за умови ефективного міжнародного співробітництва та врахування національних інтересів України. Основними напрямками міжнародної діяльності держави щодо гуманітарного розвитку є:

– міжнародне партнерство у розв’язанні проблем гуманітарного розвитку;

– виконання зобов’язань, що випливають із членства України в міжнародних організаціях та її участі в міжнародних договорах, пов’язаних із гармонійним розвитком людини;

– забезпечення максимального врахування інтересів держави в діяльності міжнародних організацій на основі визнаного статусу країни з ринковою економікою;

– стимулювання залучення в Україну інвестицій на розв’язання гуманітарних проблем;

– поглиблення прикордонної співпраці регіонів у сфері формування конкурентної комунікаційної, екологічної та транспортної інфраструктури, розширення технологічних інновацій, активізація міжнародного бізнесу шляхом реалізації спільних проєктів, створення фінансово-промислових груп, спільних підприємств, технополісів, технопарків тощо;

– розширення прав органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань співробітництва з прикордонними областями і регіонами сусідніх держав щодо розв’язання гуманітарних проблем, надання гарантій залученню інвестицій у реалізацію регіональних програм соціально-економічного розвитку;

– участь у розробленні та реалізації міжнародних науково-технічних програм мінімізації глобального, регіонального і транскордонного впливу на стан довкілля екологічно небезпечних видів діяльності, програм реабілітації та запобігання надзвичайним ситуаціям у регіонах із критичним станом довкілля, а також програм ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;

– розвиток високих технологій, методів дистанційного виявлення

небезпечних ситуацій і явищ, поширення досвіду України з цих питань;
– адаптація міжнародного досвіду для розв’язання проблем гуманітарного розвитку.

Водночас основним механізмом забезпечення довгострокової самодостатності та конкурентоспроможності України у глобалізованому світі має стати **формування нової якості життя людини** на засадах якісного розвитку людського потенціалу нації, що зумовлює необхідність збільшення інвестування в людський капітал, розвиток соціальної інфраструктури та підвищення якості життя найбільш чисельних (а не лише найбідніших) прошарків населення як підґрунтя для формування середнього класу – основи стабільності суспільства. Практична реалізація такого принципу перетворює соціальну політику на один із провідних чинників гуманітарного розвитку, робить її дієвою складовою стратегії досягнення національної солідарності.

Підвищення якості життя має досягатися комплексом економічних, соціальних та соціокультурних заходів.

Основні напрями державної політики щодо формування нової якості життя:

1. Розвиток системи охорони здоров’я та впровадження пріоритетів здорового способу життя

Забезпечення збереження та зміцнення здоров’я населення, продовження періоду активного довголіття, тривалості життя людей, орієнтації на здоров’я як соціальну цінність, яка забезпечує громадянину конкурентоспроможність на ринку праці, професійне довголіття, пов’язаний із цим добробут – один з визначальних складників гуманітарної політики держави, підґрунтя поліпшення якості життя, зміцнення людського потенціалу, збереження генофонду українського народу.

Основними завданнями у цій сфері є:

– розробка та втілення збалансованої ефективною медико-економічної моделі охорони здоров’я, яка поєднуватиме активне запровадження страхової медицини та формування ринку медичних послуг із збереженням гарантій надання кваліфікованої безоплатної невідкладної медичної допомоги;

– суттєве розширення програм у галузі охорони здоров’я, які фінансуються з державного та місцевих бюджетів, орієнтація їх на інвестиції в удосконалення системи охорони здоров’я;

– забезпечення ефективного контролю якості надання медичної допомоги як у державному, так і в приватному секторах надання медичних послуг;

– орієнтація діяльності закладів охорони здоров'я на пріоритетний розвиток профілактики та раннього попередження захворювань;

– створення сприятливого для здоров'я довкілля: безпеки праці, споживання, життєдіяльності, відпочинку тощо;

– поширення та пропагування навичок здорового способу життя, включаючи правильне харчування, фізичну активність, відсутність шкідливих звичок, оптимістичний світогляд, раціональні стереотипи поведінки населення в різних життєвих ситуаціях, забезпечення усвідомлення відповідальності громади та конкретної людини за збереження і поліпшення свого здоров'я та здоров'я членів сім'ї;

– пріоритетний розвиток курортно-рекреаційної та спортивно-профілактичної сфер для задоволення потреб населення країни у повноцінному відпочинкові, оздоровленні, профілактиці захворювань, відновленні фізичних і духовних сил людини, зменшення соціально-економічної нерівності щодо доступу до зазначених ресурсів.

2. Гармонізація людського і природного середовища

Гармонізація людського і природного середовища є запорукою сталого розвитку держави, який узагальнює в собі процес збереження і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав і свобод, збереження навколишнього природного середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на довкілля і гармонізацію розвитку людини в природі. Провідною характеристикою якості взаємовідносин людського суспільства і довкілля в конкретних соціально-економічних умовах є стан здоров'я населення загалом та кожної людини зокрема.

Основними завданнями у напрямі гармонізації людського і природного середовища є:

– досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища;

– підвищення суспільної свідомості з питань охорони та збереження навколишнього природного середовища;

– підвищення якості повітря та запобігання змінам клімату;

- підвищення якості поверхневих і підземних вод;
- забезпечення екологічної безпеки, зменшення навантаження на навколишнє природне середовище, зумовленого економічним зростанням;
- удосконалення регіональної екологічної політики, зменшення негативного впливу процесів урбанізації на навколишнє природне середовище;
- припинення втрат біо- та ландшафтного різноманіття, розвиток заповідників.

3. Формування соціальної та громадянської активності людини

У сучасному світі соціальне партнерство – один з найважливіших аспектів організації соціального ринкового господарства й один із найсуттєвіших аспектів партнерства між людьми у процесі виробництва і громадського життя. Інститут соціального партнерства в Україні має стати тим повноцінним регулятором тристоронніх відносин «держава-роботодавець-працівник», що сприяє утвердженню справедливого розподілу соціально-економічних ресурсів держави. Співробітництво найманих працівників і роботодавців має базуватися на розвиткові системи найманої праці з надійним соціальним страхуванням, охороною здоров'я, гарантіями зайнятості.

Інститути громадянського суспільства – професійні спілки, громадські організації та рухи, незалежні засоби масової інформації, органи самоорганізації населення за місцем проживання, релігійні громади – покликані генерувати громадянські ініціативи у різних сферах суспільного життя та створювати організаційні умови для їх підтримки й успішного здійснення. Вирішальною передумовою активізації інститутів громадянського суспільства є переконання громадян у можливості їх ефективного використання для обстоювання власних інтересів.

Партнерські взаємовідносини людини, суспільства, держави мають бути забезпечені через:

- створення сприятливого суспільного контексту для самоорганізації громадянського суспільства на фундаменті конструктивних противаг державним структурам;
- забезпечення свободи асоціацій індивідів, пріоритетності інтересів людини в усіх сферах життєдіяльності;
- упровадження демократичних форм соціальної кооперації й активної протидії гіпертрофуванню корпоративних інтересів;

– створення механізмів взаємної відповідальності держави і структур громадянського суспільства, неформального соціального партнерства;

– посилення горизонтальних зв'язків між громадськими об'єднаннями для утворення довіри між людьми і формування незаангажованого типу солідарності, що створює основу соціального капіталу будь-якого суспільства.

Модернізація країни неможлива без участі **молоді як соціальної групи, найбільш схильної до новацій і перетворень**. Участь у соціальному та суспільно-політичному житті – це засіб самореалізації, досягнення матеріального добробуту, забезпечення потреб та інтересів молоді людини.

Основними завданнями держави у напрямку підвищення соціальної активності молоді є:

– інституційне вдосконалення системи органів влади щодо роботи з молоддю, перенесення акценту роботи з центрального на місцевий рівень;

– посилення координації між цільовими державними та регіональними програмами, спрямованими на забезпечення соціального становлення й розвитку молодих громадян;

– вироблення механізмів залучення молоді до діяльності державних органів влади й місцевого самоврядування, участі у громадській та політичній діяльності;

– реалізація програм дитячих та молодіжних організацій через упровадження соціального замовлення, інтеграції до європейських і світових молодіжних структур;

– дотримання вимог «Європейської хартії щодо участі молоді в громадському житті на місцевому та регіональному рівнях».

Одним із ключових критеріїв демократичного розвитку суспільства є **забезпечення гендерної рівності**. Гуманітарна політика української держави потребує реальних змін у ставленні до кожної особистості – жінки і чоловіка. Гендерна рівновага та гендерна демократія є невід'ємним чинником сталого розвитку суспільства та гарантією соціального прогресу. Забезпечення гендерної рівності є також запорукою гуманітарного розвитку та ознакою розвинутого громадянського суспільства, відповідності його європейським стандартам.

Основними завданнями у цій сфері є:

- забезпечення гендерного співвідношення на рівні не менше 30 до 70 тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади;
- забезпечення гендерного паритету на ринковій праці;
- сприяння подоланню подвійної зайнятості серед жінок;
- скорочення розриву у прибутках чоловіків та жінок;
- подолання гендерних стереотипів у суспільстві: в сфері освіти, засобах масової інформації тощо.

4. Заохочення народжуваності, підтримка та розвиток сім'ї

Підвищення народжуваності має принципово важливе значення для якісного оновлення суспільства, надання гуманітарному розвитку орієнтації на довгострокову перспективу формування сучасної конкурентоспроможної української нації. Створення повноцінних умов для розвитку дітей в умовах гармонійної сім'ї є оптимальним шляхом забезпечення стабільності та наступності культурно-етичного середовища.

Основними завданнями у цій сфері є:

- поліпшення репродуктивного здоров'я населення на основі пропаганди здорового способу життя, впровадження відповідних програм ранньої діагностики та якісного лікування порушень репродуктивного здоров'я населення;
- поліпшення якості та рівня медичного забезпечення материнства і дитинства, поліпшення матеріально-технічної бази акушерських та педіатричних закладів; забезпечення їх необхідними медикаментами; розширення спектра медичних послуг, які надаються сім'ям, що проживають у сільській місцевості;
- підтримка добробуту сімей із дітьми: забезпечення своєчасного надання одноразової матеріальної допомоги при народженні дитини, щомісячної додаткової допомоги самотнім матерям і малозабезпеченим багатодітним сім'ям;
- поліпшення житлово-побутових умов сімей, зокрема надання цільових довгострокових кредитів на купівлю або будівництво житла молодим сім'ям; підвищення ефективності механізму пільгового кредитування цих сімей залежно від кількості дітей у сім'ї; вироблення сучасних нормативів та умов надання соціального житла, удосконалення системи адресної допомоги з оплати цього житла малозабезпеченим сім'ям з дітьми;

– формування системи суспільних та особистісних цінностей, орієнтованих на сім'ю із двома й більше дітьми;

– надання пріоритетної підтримки сім'ям із дітьми для забезпечення молодому поколінню рівного доступу до освіти, медичного обслуговування, професійної підготовки, що дасть змогу сформувати людський потенціал, який відповідатиме потребам трансформованої економіки країни.

5. Створення дієвої системи доступної неперервної освіти як базису соціальної і професійної мобільності населення

В умовах трансформації економіки і з підвищенням ролі новітніх технологій у виробництві освіта є необхідною умовою та основним засобом перетворення людського потенціалу в якісний людський капітал. Освіта, що відповідає потребам суспільства та ринкові праці, відіграє потужну роль у гуманітарному розвитку, оскільки дає змогу сформувати у кожній людині здатність швидко адаптуватися до сучасних соціально-економічних реалій та забезпечувати собі належну якість життя.

Основними завданнями у цій сфері є:

– розширення практики формування державного замовлення на підготовку фахівців вищими та спеціальними навчальними закладами для представників соціально вразливих верств населення;

– забезпечення рівного доступу до якісної безкоштовної освіти представників різних соціальних верств населення, регіонів тощо;

– заохочення здійснення громадянами витрат на отримання освіти для себе та членів сім'ї через створення відповідних кредитних, страхових програм, системи податкового кредиту;

– застосування децентралізованого підходу до професійного навчання для врахування потреб регіональної економіки та задоволення освітніх потреб місцевого населення;

– запровадження гуманістичного характеру освіти на основі вільного розвитку особистості, вихованні соціальної активності та патріотизму;

– здійснення якісних змін у системі підвищення кваліфікації й підготовки кадрів, забезпечення їх відповідності тенденціям розвитку ринку праці та потребам людини удосконалювати свій освітній і кваліфікаційний рівні впродовж усього життя.

6. Створення умов для гідної результативної праці

Створення умов для гідної результативної праці є провідним важелем забезпечення практичної реалізації людського потенціалу нації. Реалізація права людини на працю відіграє визначальну роль у процесі її соціалізації, створює мотивацію для самовдосконалення та розвитку творчого потенціалу нації. Оптимізація структури зайнятості, трансформація системи оплати праці та вдосконалення регулювання ринку праці не лише дозволять досягти істотного підвищення рівня життя широких верств населення, а й сприятимуть наближенню соціальної структури до європейських зразків: подоланню масштабної бідності, створенню чисельного середнього класу, зменшенню рівня соціального розшарування.

Основними завданнями державної політики на ринку праці є:

– забезпечення формування єдиної національної ціни праці, здатної забезпечити нормальне відтворення сучасного висококваліфікованого працівника, диференціація оплат праці відповідно її кількості та якості;

– упровадження гнучких форм зайнятості для розв’язання проблем безробіття та пошуку шляхів оптимізації використання робочої сили;

– упровадження новітніх соціально-правових механізмів регулювання поведінки особи у сфері трудових відносин, через розвиток колективно- та індивідуально-договірного врегулювання питань у сфері праці та соціального захисту;

– підвищення мобільності робочої сили через поширення інформації про стан регіональних ринків праці, стимулювання попиту на робочу силу, вироблення економічних механізмів заохочення роботодавців до створення нових робочих місць, насамперед – у регіонах із надлишковими трудовими ресурсами, розвитку вахтових методів тимчасового працевлаштування, демократизації ринку житла тощо;

– мінімізація негативних наслідків зовнішньої трудової міграції, здійснення заходів щодо заохочення повернення трудових мігрантів на Батьківщину та забезпечення їхньої адаптації, в тому числі через стимулювання підприємництва і самозайнятості;

– реалізація принципів соціального партнерства на ринкові праці, забезпечення прозорості трудових відносин, відкритості ринку праці для справедливої конкуренції, поступове витіснення його тіньових сегментів;

– розвиток інструментарію заохочення населення України до мозаїчності та здійснення підприємницької діяльності.

7. Підвищення добробуту населення через впровадження високих соціальних стандартів життя

Забезпечення громадянам належного рівня доходів є концентрованим виразом спроможності суспільства захищати право людини на гідне життя. Розв'язання завдань підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, зменшення майнового та соціального розшарування створюють підґрунтя для ефективного збереження і відтворення трудового потенціалу, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, інших галузей соціальної інфраструктури.

Основними завданнями у цій сфері є:

– послідовне підвищення мінімального розміру оплати праці та наближення його до рівня прожиткового мінімуму;

– забезпечення зростання реальної заробітної плати як основного джерела грошових надходжень населення та важливого стимулу до трудової активності відповідно до зростання ВВП, наближення рівня заробітної плати до реальної вартості робочої сили на ринковій праці, поступового доведення частки оплати праці в структурі ВВП до рівня, характерного для країн-членів ЄС;

– цілеспрямоване формування прошарку населення з середнім рівнем доходів як основи утворення середнього класу в Україні;

– практична реалізація пенсійної реформи з поступовим переходом до обов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування та впровадженням паралельної системи добровільного пенсійного страхування;

– запобігання подальшій соціальній поляризації, подолання бідності, створення ефективної системи захисту населення від соціальних ризиків.

8. Забезпечення надання належних послуг соціальної сфери через її якісне удосконалення

Реалізація стратегічного курсу на досягнення в Україні європейських стандартів життя має ґрунтуватися насамперед на радикальному підвищенні якості та ефективності надання послуг соціальної сфери. Лише у разі вжиття дієвих заходів у цьому напрямку видається можливим органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та послідовного ефективного гуманітарного розвитку.

Основними завданнями удосконалення соціальної сфери є:

– встановлення комплексу обов'язкових для дотримання при виробленні програм соціально-економічного розвитку державних соціальних стандартів і нормативів, забезпечення їхньої наукової обґрунтованості, диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу, прозорості та громадського контролю у їхньому визначенні та застосуванні;

– приведення у відповідність до міжнародних норм і стандартів національних соціальних стандартів, зокрема тих, які стосуються питань оплати праці, підвищення пенсійного забезпечення, загальнообов'язкового державного соціального страхування, надання соціальної допомоги тощо;

– реформування системи надання соціальних пілґ, із забезпеченням їхнього адресного характеру та поетапним переходом до надання пілґ у готівковій формі за добровільним вибором громадян, які мають відповідне право;

– пріоритетне спрямування державних соціальних видатків на: збереження системоутворювальних елементів комплексу соціальної сфери, забезпечення мінімальних гарантій конституційних прав громадян, збереження потенціалу для розвитку соціальної сфери в майбутньому;

– радикальне підвищення якості та ефективності надання послуг соціальної сфери через диверсифікацію постачальників послуг соціальної сфери та удосконалення механізмів розміщення і реалізації замовлень на надання послуг за умови збереження за державою функцій забезпечення мінімальних соціальних стандартів;

– впровадження засобів заохочення участі суб'єктів господарювання у розв'язанні завдань соціального розвитку на місцевому або загальнодержавному рівні, активне пропагування цінностей та стандартів соціально відповідального бізнесу.

9. Формування суспільства знань

Формування суспільства знань, як нової суспільно-економічної формації у XXI сторіччі, зумовлене особливою роллю знання у сучасному цивілізаційному розвитку. Конкурентні переваги країн усе менше визначаються багатством природних ресурсів чи дешевою робочою силою і все більше – технічними інноваціями та конкурентним застосуванням знань, що посідають перше місце серед факторів суспільного

розвитку, сприяють досягненню взаємодоповнювальних цілей забезпечення стійкого економічного зростання, підвищення суспільного добробуту, стимулювання соціальної злагоди, розвитку людини.

Суспільство знань визначає тип економіки, в якій знання відіграють вирішальну роль, а їхнє виробництво стає джерелом розвитку.

Інтенсивний постіндустріальний розвиток українського суспільства і національної економіки як суспільства знань потребує створення необхідних інституційних передумов й актуалізації ресурсів для модернізації науково-технічної, інноваційної систем та розвитку інтелектуального потенціалу.

Основні напрями державної політики щодо формування суспільства знань передбачають:

1. Створення інформаційного (мережевого) суспільства на базі інформаційно-комунікаційних технологій

Географічні перешкоди та державні кордони більше не є суттєвою завадою для практично миттєвого поширення інформації у планетарному масштабі. Однією з фундаментальних особливостей сучасного глобального розвитку є бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), формування планетарного інформаційного суспільства, потужне розгортання процесів медіа-глобалізації. Одним із ключових викликів глобалізації та критерієм високорозвинутості країни виступає її паритетна участь у світовому інформаційному обміні та світовому поділі праці у сфері ІКТ.

Основними завданнями у цій сфері є:

– подальша технологічна модернізація із орієнтацією на участь у міжнародному поділі праці у сфері ІКТ;

– створення потужної й конкурентоспроможної національної системи інформаційного виробництва, здатної забезпечити всебічний розвиток людини та консолідувати суспільство на ґрунті спільних цінностей і національних завдань.

Подолання відставання у впровадженні ІКТ, комп'ютеризації та поширенні Інтернету потребує реалізації таких завдань:

– систематизоване поширення телекомунікаційних мереж і подальша комп'ютеризація; випереджаюче – упродовж 3–5 років – подолання комп'ютерної неграмотності населення; розвиток українського сектору Інтернету, включаючи нормативно-правове забезпечення діяльності

вітчизняних Інтернет-ЗМІ; інтенсифікація впровадження Інтернет-сервісів у різні сфери суспільного та економічного життя;

– упровадження цифрового мовлення в середньостроковій перспективі (до 2015 р.), досягнення стовідсоткового частотного покриття території України діючими каналами та мережами мовлення, подальший і регульований державою розвиток багатоканальних телекомунікаційних мереж, технологічна модернізація державних та комунальних ТРО.

2. Стимулювання використання результатів наукових досліджень і розробок для інноваційного розвитку економіки

Інноваційний розвиток, обраний Україною як стратегічний пріоритет, має спиратися на головну конкурентну перевагу – на реалізацію людського потенціалу, тобто якнайефективніше застосування праці, знань, умінь, інтелектуального капіталу для забезпечення конкурентоспроможності економіки країни.

Пріоритетними завданнями інноваційної політики держави є:

1) Реструктуризація системи стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку, яка передбачає:

– скорочення кількості пріоритетних напрямів інноваційного розвитку, збереження тих, у яких Україна має суттєвий науковий здобуток і перспективи розвитку (освоєння новітніх, у тому числі відновлюваних, джерел енергії, високотехнологічних галузей промисловості, машинобудування, матеріалознавство, створення індустрії наноматеріалів, біотехнології, технологічний розвиток агропромислового комплексу, хіміко-фармацевтичні технології, впровадження новітніх технологій та обладнання у медичному обслуговуванні, інформаційні технології та системи зв'язку);

– упровадження спеціальних програм, які стимулюють інноваційне підприємництво визначених пріоритетних напрямків, для чого доцільно використати практику країн Євросоюзу (зокрема, підтримку пріоритетних напрямів досліджень у VII-й Рамковій програмі);

– урегулювання діяльності складових національної інноваційної системи: бізнес-інкубаторів, технопарків, технополісів, венчурних фондів, «бізнес-ангелів» тощо, механізмів взаємодії їх між собою та з іншими суб'єктами інноваційної діяльності;

– становлення вертикально інтегрованих науково-виробничих структур з повним технологічним циклом від інноваційних досліджень до виробництва, реалізації й технічної підтримки експлуатації нових

продуктів на підґрунті економічної інтеграції галузевих НДІ та компаній-споживачів наукового продукту.

2) Розроблення та запровадження заходів фінансової підтримки інноваційних проєктів, зокрема:

– удосконалення механізмів державного програмно-цільового фінансування інноваційних проєктів, у тому числі через запровадження конкурсних засад;

– запровадження інструментів здешевлення кредитів і заохочення комерційних банків до активнішого кредитування інноваційних проєктів;

– вироблення адекватних критеріїв відбору інвестиційних та інноваційних проєктів для державної підтримки, у тому числі через внесення змін до Закону України «Про інноваційну діяльність»;

– відновлення системи податкових пільг на підтримку інноваційної діяльності, зокрема передбачених Законом України «Про інноваційну діяльність», запровадження прискореної амортизації обладнання, придбаного в рамках інноваційних проєктів, звільнення від імпортного мита обладнання, ввезеного в Україну в рамках реалізації таких проєктів тощо.

3) Формування належного захисту інтелектуальної власності, що має передбачати:

– удосконалення законодавчої бази, що регламентує охорону інтелектуальної власності;

– спрощення процедури отримання патентів;

– створення загальної інформаційної електронної мережі, яка б містила інформацію стосовно наявних науково-технічних досліджень та можливостей їхнього впровадження у виробництво;

– розвиток національної системи трансферу технологій та забезпечення належного її інформаційного супроводу.

4) Заохочення створення партнерств, альянсів та інших організаційних структур, що поєднують науку, вищу освіту, розробки, виробництво і дають можливість реалізації великомасштабних міжгалузевих мегапроєктів зі створення та освоєння виробництва високотехнологічної продукції.

5) Формування сучасної інноваційної культури, трансформацію суспільних цінностей у напрямку визнання пріоритетів творчої праці, самовдосконалення і самонавчання, соціально відповідального підприємництва, законослухняності та правової компетентності.

3. Розвиток інтелектуального потенціалу нації

Інтелектуальний потенціал країни є базовим структурно-утворювальним елементом формування суспільства знань та головним ресурсом динамічного зростання економіки і науково-технічного прогресу країни.

Розвиток інтелектуального потенціалу передбачає створення умов для отримання конкурентоспроможної освіти та модернізацію культурної політики.

Україна чітко визначила намір входження в освітній та науковий простір Європи. Зобов'язання і відповідальність, які взяла на себе Україна, приєднавшись до Болонського процесу, вимагають упровадження принципів Болонської декларації, визначальними з яких є: якість підготовки фахівців; зміцнення довіри між суб'єктами освіти; відповідність європейському ринку праці; мобільність; сумісність кваліфікації на вищівському та післявищівському етапах підготовки; посилення конкурентоспроможності системи освіти.

Основними завданнями у цій сфері є:

- формування європейських стандартів якості освіти, розвиток системи зовнішнього незалежного оцінювання і моніторингу якості освіти як потужного чинника рівного доступу до освіти, підвищення її якості;
- остаточний повсюдний перехід на два цикли навчання – бакалаврський і магістерський;
- запровадження європейської системи трансферу кредитів (за зразком ECTS) як ефективного засобу забезпечення широкомасштабної мобільності студентів та викладачів;
- запровадження європейської системи наукових ступенів, що відповідає історичній освітній традиції українських університетів;
- створення спеціальних посередницьких організацій і агентств з контролю за якістю й ефективністю діяльності ВНЗ;
- диверсифікація джерел фінансування освіти, залучення бізнесу до фінансування наукової та освітньої діяльності;
- інтеграція стратегій розвитку освіти й науки, посилення наукового складника в діяльності університетів;
- розширення реальної автономії вищих навчальних закладів;
- надання всебічної державної підтримки міжнародного освітнього та науково-технічного обміну.

Створення сприятливих умов для розвитку інтелектуального капіталу потребує:

- дотримання встановлених законом норм фінансування освіти і науки як фундаменту забезпечення конкурентоспроможності країни у задекларованому розмірі 1,7 % ВВП та наближення норм фінансування до європейських стандартів – 2–3 % ВВП;
- децентралізації та посилення гнучкості професійного навчання;
- реалізації концепції професійної освіти «упродовж життя»;
- вдосконалення трудового законодавства відповідно до двоступеневості вищої освіти;
- забезпечення відповідності рівня доходу рівню професійної кваліфікації;
- інвестування у розвиток культури.

10. Осучаснення національної моделі культурної політики

Ключовою ознакою постіндустріальної доби постає нове розуміння культури як феномена, що потужно впливає на розвиток нових технологій, на кваліфікацію працівників, на ефективність менеджменту, соціальні та політичні практики членів суспільства, мотивацію економічної діяльності людини, національну ідентифікацію людини і громадянина тощо. Розвинена, динамічна й доступна культура є живильним середовищем, у якому формується і реалізується креативний потенціал людини – головної рушійної сили науково-технологічного та суспільного прогресу.

Спираючись на національні еліти, Українська держава покликана осучаснити національну модель культурної політики, а саме:

1) українська національна культура має стати модерною й конкурентоспроможною, утвердитися не лише у межах фольклорно-поетичного простору, а й поза колом традиційних жанрів і стилів, засвоїти новітні сфери творчості та культурних практик. Українці мають зберегти своє неповторне культурне обличчя, засвідчити оригінальний, пізнаваний образ української культури у свідомості світового співтовариства;

2) об'єднавчий потенціал української культури має стати потужним чинником національної ідентичності та єдності. У суспільній свідомості має утвердитися сприйняття української культури як сукупності культур усіх національних меншин та етнічних груп, інтегрованих у єдиний культурний організм.

Основними завданнями у цій сфері є:

- прискорення реформування національної медійної системи, модернізації її стандартів, створення системи суспільного мовлення;
- збереження та розвиток культурного різноманіття мовно-етно-релігійних складових сучасного українського суспільства як потужного ресурсу гуманітарного розвитку, культурного збагачення нації;
- визнання пріоритетності розвитку, підтримки та поширення сфери функціонування культури титульного етносу – інтегруючого чинника національної ідентичності, основи сталого розвитку Української держави-нації;
- підтримка всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України з одночасними гарантіями вільного розвитку російської та інших мов національних меншин, особливо тих, які опинилися під загрозою зникнення;
- забезпечення динамічного розвитку національних культурних, креативних індустрій як важливої складової розвитку творчого потенціалу людини та потужного потенціалу економічного розвитку країни, створення повноцінного ринку якісних і доступних культурних послуг шляхом запровадження податкових пільг українським виконавцям, видавцям, кінематографістам тощо, формування сприятливого інвестиційного клімату у сфері креативних індустрій; використання креативних індустрій у розвитку регіонів має стати джерелом притоку інвестицій та фінансових надходжень, створення робочих місць, активізації культурного життя;
- розширення доступу до надбань культури, культурно-мистецьких послуг усіх верств українського суспільства, особливо мешканців малих міст і сіл;
- поповнення фондів публічних бібліотек українськими книжками, пропагування книжки і читання серед дітей та молоді; сприяння виробництву і широкому прокату українських фільмів, запису та популяризації вітчизняної академічної і сучасної музики, розвитку мережі книгарень та кінотеатрів; розвиток професійного мистецтва, усіх його напрямів і жанрів, зокрема, заснованих на новітніх технологіях: відео-арт, цифрове кіно, комп'ютерні інтерактивні твори тощо, пошук та впровадження інноваційних моделей позабюджетного фінансування мистецької творчості;

– реабілітація історичної пам'яті українців, елімінація імперсько-радянських стереотипів щодо оцінок українського минулого, унормування переліку державних свят, топонімики, які б не суперечили українській історії та національній традиції;

– актуалізація та збереження національної культурно-історичної спадщини, створення системи її електронного обліку, перетворення історико-культурної спадщини на ключовий чинник національної ідентичності, освіти та виховання молоді, реалізації креативного потенціалу українського суспільства;

– розвиток і модернізація мережі музеїв і заповідників, зокрема, через залучення недержавних інвестицій та меценатських коштів, які здатні дати поштовх розвитку галузей економіки, що ґрунтуються на культурній спадщині (художні промисли, культурний туризм, туристична інфраструктура). Завершення культурно-мистецьких проєктів «Мистецький Арсенал», «Гетьманська столиця» в Батурині, розвиток історико-культурних заповідників «Хортиця» та «Чигирин» тощо;

– популяризація української культури, просування національного культурного продукту поза кордони України шляхом розширення творчих контактів українських митців із закордонними мистецькими центрами, підтримка їх участі в міжнародних мистецьких програмах, фестивалях, конкурсах, виставках тощо, а також використання можливостей закордонного українства, яке є потужним ресурсом гуманітарного розвитку нації.

РОЗДІЛ 6

РОЗРОБЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЇ ПІСЛЯКРИЗОВОГО ЗРОСТАННЯ

6.1. Наукове, правове і управлінське забезпечення суспільних перетворень, посилення їх соціальної підтримки

Соціально-економічна криза в Україні суттєво позначилася на розвитку вітчизняної державності та правової системи. До критичної межі посилилася хаотичність у формуванні національного законодавства, загрозове для його розвитку нагромадження неякісних законодавчих актів, що уже цілком відчутно гальмує розвиток правової системи і правове забезпечення необхідних країні реформ, ставить узагалі під сумнів функціонування права в Україні, як ефективного регулятора суспільних відносин.

Виходячи з цього, перед суспільством і державою постає нагальна потреба *вдосконалення законодавства України* на різних рівнях – загальносистемному, міжгалузевому, галузевому, на рівні правових інститутів та окремих норм і нормативних актів.

Зважаючи на гостру кризу державного управління і пов'язане з нею істотне зниження рівня гарантій конституційних прав громадян, а також на необхідність проведення найближчим часом чергових виборів Президента України, на перший план виходить проблема вдосконалення і дальшого розвитку конституційного законодавства України.

1. Теоретико-методологічні засади розвитку конституційного законодавства України

Розвиток законодавства в Україні є, образно кажучи, тим лакмусовим папірцем, який наочно відбиває стан взаємодії держави та суспільства, характер соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються в країні впродовж усіх років її самостійного існування, характер і можливості існуючої державної влади.

Водночас традиційний погляд на розвиток законодавства в юридичній літературі, як правило, спрощує проблему, фактично ототожнюючи цей розвиток із поступальним рухом, удосконаленням. У філософській літературі розвиток розглядається як особлива форма руху взагалі, *процес розвитку пов'язує в єдине ціле різноманітні зміни*, розвиток стосується цілісних утворень. Лише зміни внутрішньо детерміновані, закономірні для системи законодавства означають її розвиток. Водночас слід зважати на тенденцію нерівномірного розвитку окремих

частин цілого, коли він здійснюється за рахунок окремих структур ієрархічної драбини, при цьому інші структури виступають як необхідні засоби реалізації даного процесу.

Отже, розвиток законодавства може бути визначений як такий процес змінення системи законодавства, в якому різноманітні зміни цієї системи пов'язуються в єдині внутрішньо цілісні перетворення її структурних складових і мають результатом нові якісні характеристики законодавства.

Аналізуючи розвиток конституційного законодавства України, потрібно враховувати, що він є розвитком однієї з галузей національного законодавства як його органічної складової і, отже, він відбувається в загальному процесі розвитку єдиної системи законодавства України. Тому проблему розвитку конституційного законодавства необхідно розглядати не абстрактно, у відриві від цього процесу, а як розвиток особливої підсистеми в системі законодавства, враховуючи специфіку даної галузі законодавства, її роль і значення в системі законодавства України.

Специфічні особливості конституційного законодавства України зумовлюються предметом правового регулювання конституційного права, який становить специфічне коло суспільних відносин та особливий склад суб'єктів цих відносин, а звідси – провідна роль конституційних і законодавчих актів у цій галузі.

Розвиток законодавства відбувається у загальному процесі розвитку правової системи України. При цьому спостерігається поглиблення основного протиріччя між двома сторонами правової системи – правотворенням і правореалізацією.

Швидке неконтрольоване розширення сфери законодавчих актів істотно ускладнює реалізацію принципу законності, правореалізацію в цілому, спричиняє масові порушення. Останнє, у свою чергу, сприймається як неефективність закону і провокує нові зміни у законодавстві, утворюючи «зачароване коло». Зрештою постає питання про необхідну й достатню кількість законодавчих актів для правової системи, а з ним – питання про якість таких актів.

Розвиток законодавства не є тотожним як із будь-якими взагалі змінами нормативно-правової бази, так і з процесом удосконалення законодавства. Загальний механізм розвитку законодавства – це комплекс умов, якими визначаються, з одного боку, свідомі цілеспрямовані зміни,

удосконалення законодавства, а з другого – принципові непередбачувані зміни в ньому, що мають регресивний характер. У зв'язку з цим важливого значення набуває політична складова правового регулювання, наявність або відсутність у держави *правової політики*. Однак, зміну законодавства не можна уявити без *правотворчого процесу*. Таким чином, головними складовими механізму розвитку законодавства слід вважати *правову політику* держави і *правотворчий процес*.

2. Загальна оцінка чинного конституційного законодавства України

Конституційне законодавство України складають акти законодавства, у яких визначаються: основи конституційного ладу України; конституційний статус людини і громадянина в Україні; форми безпосередньої демократії (вибори, референдум та інші); державний устрій України; конституційний статус органів державної влади та посадових осіб; місцеве самоврядування в Україні.

Головним актом конституційного законодавства є Основний Закон України – Конституція України, в якій на найбільш загальному нормативному рівні визначено правове регулювання зазначених підгалузей. Конституція України містить значну кількість положень, які слугують *змістовою основою* для законів та інших нормативно-правових актів. Зокрема, у Конституції встановлено, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод (ч. 3 ст. 22); що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, за мовними або іншими ознаками (ч. 2 ст. 24); що право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом (ч. 2 ст. 41); що громадянам гарантується захист від незаконного звільнення з роботи (ч. 6 ст. 46); що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку та розмірах, встановлених законом (ч. 1 ст. 67) тощо.

Отже, Конституція України виступає як формально-юридична і водночас як змістова основа законів та усіх інших нормативно-правових актів, у тому числі актів конституційного законодавства. Під цим кутом зору слід розглядати як правотворчу діяльність парламенту, так і юрисдикційну діяльність судів, що містить оціночний аспект, несе на собі відбиток суб'єктивності, отже, не виключає можливості помилок.

Із прийняттям нової Конституції України та більш-менш певним визначенням у ній основ конституційного ладу були сформульовані загальні засади, на яких мали регулюватися надалі різноманітні сфери суспільних відносин. Завдяки Конституції усі окремі юридичні норми принаймні *формально* зв'язувалися в нормативну *цілісність*, яка надавала системно-правового визначення не тільки існуючому законодавству і правотворчому процесу, а й процесу правозастосування, піднімаючи формування правової системи України на вищий рівень. Проте для *дійсної* змістової цілісності законодавства мало наявності в Конституції основоположних начал, потрібна *змістова єдність* самих основ конституційного ладу. Очевидно, така єдність не з'явиться в Конституції сама собою, вона формується в *конституційному процесі*, тобто в тривалому і суперечливому процесі вироблення *основоположних юридичних норм* шляхом формулювання відповідних *конституційних положень*.

Разом із тим, оскільки одна й та сама людина виступає як учасник багатьох суспільних відносин, останні виявляються пов'язаними між собою, зумовлюють взаємні зв'язки норм у рамках правових інститутів та галузей, утворюючи складну диференційовану і водночас єдину систему національного законодавства, в основі якої – *права людини*. Із цього розуміння конституційно-правової єдності та галузевого поділу законодавства логічно зробити висновок про визначальну роль *прав людини* не лише для формування, а й для розвитку системи законодавства. На визначальну для діяльності держави роль прав людини вказує положення частини другої ст. 3 Конституції України: *«Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»*. А це означає, що утвердження й забезпечення прав і свобод людини є основоположним конституційним принципом не лише створення вітчизняного законодавства, а й розвитку чинного законодавства.

Насамперед, даний принцип виявляє себе в закріпленні Основним Законом України *конституційних прав і свобод людини* та громадянина. Уже наступним за загальними засадами Конституції розділом закріплюються основні конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. При цьому ст. 22 Конституції встановлено, що конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Із

погляду цього основоположного принципу визначальним для розвитку національного законодавства є конституційне положення, згідно з яким «за прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу чинних прав і свобод» (ч.3 ст.22 Конституції). Таким чином, зазначений принцип визначає *зміст* законодавчої діяльності держави, спрямовує її в русло утвердження і забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Юридичний механізм реалізації цього положення також передбачений Конституцією. Зокрема, закони, які не відповідають Конституції України (в т. ч. звужують зміст і обсяг існуючих прав громадян), визнаються неконституційними за рішенням Конституційного Суду України (ч. 1. ст. 152 Конституції). Навіть сама Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина (ч. 1. ст. 157 Конституції). А законопроект про внесення змін до Конституції України має ухвалюватися Верховною Радою України лише за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності його цій вимозі (ст. 159 Конституції). Основні конституційні права і свободи громадян, закріплені в розділі II Конституції України, складають один з найважливіших інститутів конституційно-правової галузі. Водночас, вони є відправними для інших галузей національного законодавства (адміністративного, кримінального, трудового, сімейного тощо).

Визначення України як демократичної, соціальної, правової держави в ст.1 Конституції не слід розуміти лише як декларацію про намір створити таку державу тільки як ідеал, на який має орієнтуватися державне будівництво в нашій країні. Вказане визначення України є *нормативними визначеннями* прямої дії, що має найвищу юридичну силу, тобто є обов'язковими. Отже, ці положення повинні визначати напрями, критерії та зміст усіх основних функцій держави, законодавчої, виконавчої та правоохоронної діяльності в Україні.

Зокрема, в сфері законодавчої діяльності повинні розроблятися та ухвалюватися такі законодавчі акти, які відповідають вимогам *демократичної держави*. Це стосується виборчого законодавства і законодавства про всеукраїнський і місцеві референдуми, політичні партії, місцеве самоврядування, удосконалення інститутів парламентського права, судову систему України тощо. Те саме стосується відповідності законодавчої діяльності вимогам *соціальної та правової держави*.

При цьому слід зауважити, що поняття соціальної та правової держави в юридичній науці ще не мають однозначного розуміння. Якщо коротко сформулювати суть визначення держави як демократичної, соціальної, правової, то воно означає таку державу, організація і діяльність якої підпорядковуються принципам *народовладдя, соціальної справедливості та законності*. Іншими словами, демократична держава – це держава народовладдя, соціальна держава – це держава соціальної справедливості, а правова – це держава законності.

Саме на цих конституційних основах має будуватися держава в Україні, здійснюватися діяльність державного апарату, формуватися її правова система. Ці принципи орієнтири є визначальними конституційними засадами організації та функціонування державної влади в Україні, головними критеріями відповідності національного законодавства Конституції України.

Мова йде не про декларативне побажання на майбутнє дотримуватися вказаних принципових орієнтирів, а про реальну практику діяльності держави. Зокрема, вирішуючи питання про відповідність законів чи окремих їх положень Конституції України, Конституційний Суд України досить часто обґрунтовує свої рішення на принципах демократичної, соціальної, правової держави. Наприклад, у рішенні від 13 грудня 2001 р. (у справі про молодіжні організації) Конституційний Суд України визнав *неконституційними* низку положень Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», вказавши, зокрема, таке: «Ст. 1 Конституції України проголосила Україну демократичною, соціальною, правовою державою. Соціальна держава повинна забезпечувати розвиток та підтримку членів суспільства, громадських інститутів, у тому числі через цільове спрямування видатків «на загальносуспільні потреби» (ч. 2 ст. 95 Конституції України). Обов'язком правової держави є, зокрема, невтручання як у реалізацію громадянами права на свободу об'єднання, так і діяльність самого об'єднання, «за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» (ч. 1 ст. 36 Конституції України). Тим самим Конституція України встановила межі втручання держави в реалізацію права громадян на свободу об'єднання» (див.: **Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2001–2002.** – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 96–97).

Отже, принципи народовладдя, соціальної справедливості та законності *практично* визначають зміст рішень органу конституційної юрисдикції щодо приведення у відповідність до ст. 1 Конституції України тих положень законів, які не враховують дані принципи, підпорядковуючи діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади утвердженню і забезпеченню конституційних прав людини та громадянина.

Відтак Конституція України як нормативна основа розвитку конституційного законодавства визначає його у двох аспектах: *цільовому та організаційно-функціональному*. У першому аспекті розвиток законодавства підпорядковується єдиній меті *утвердження і забезпечення конституційних прав і свобод людини*, у другому – вимогам до організації та функціонування держави як *демократичної, соціальної та правової*, без чого реалізація вказаної мети, усього комплексу задекларованих в Україні конституційних прав і свобод людини стає неможливою. При цьому вирішальним на даному історичному етапі розвитку України стає утвердження й забезпечення такої важливої групи прав і свобод, якою є *політичні права* (іноді їх визначають як групу публічно-політичних прав); ці права стосуються сфери суспільно-політичного життя людини і передбачені у ст. 34, 36–40 Конституції України. Названу групу складають: право на свободу думки та слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань; право на інформацію; право громадян на вільне об'єднання у політичні партії та громадські організації, на участь у професійних спілках; право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах; право громадян вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, на рівний доступ до державної служби і служби в органах місцевого самоврядування; право громадян на маніфестації; право на звернення до органів державної влади і органів місцевого самоврядування.

Конкретизація політичних прав не обмежується однією конституційно-правовою галуззю законодавства, вона охоплює увесь комплекс так званих публічно-правових галузей.

Реалізація політичних прав громадян безпосередньо забезпечує утвердження і функціонування України як *демократичної держави*. Водночас головною проблемою розвитку законодавства у сфері забезпечення політичних прав і свобод в Україні є законодавче вироблення чітких та

зрозумілих механізмів реалізації цих прав, їх надійних і ефективних гарантій. Між тим, фактичний стан здійснення прав на свободу слова, виборчих прав, права на участь у референдумі, права на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні свідчить про істотні недоліки як у застосуванні чинного законодавства, так і в законодавчому визначенні механізмів і гарантій реалізації названих прав.

Як приклад, законодавче регулювання виборів в Україні не відзначається юридичною системністю. Одним із факторів, що зумовлюють цю ситуацію, є надто загальне конституційне визначення інституту виборів. Розділ III Конституції містить усього кілька загальних положень про вибори. Згідно з ними вибори визначаються як форма безпосередньої демократії (ст. 69); вони поділяються на вибори до органів державної влади і органів місцевого самоврядування, є вільними та відбуваються на основі загального рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування з гарантуванням виборцям вільного волевиявлення (ст. 71), та наданням права голосу на виборах громадянам України, які досягли на день виборів 18 років, і позбавленням цього права громадян, визнаних судом недієздатними (ст. 70). Окремі конституційні вимоги щодо пасивного виборчого права містяться також у ст. 76 (щодо народних депутатів України) і ст. 103 (щодо Президента України); передбачено також, що у виборах беруть участь політичні партії, виражаючи політичну волю громадян (ст. 36). А п. 20 ст. 92 Конституції України встановлено, що організація і порядок проведення виборів визначаються винятково законом.

Така надто широка конституційно-правова основа дає можливість формувати різні моделі виборчої системи в Україні (від мажоритарної до пропорційної) і, як наслідок, пропонувати безліч варіантів законодавчого визначення організації та порядку проведення виборів, постійно змінюючи законодавство про вибори. Досить нагадати, що Закон України від 2004 р. «Про вибори народних депутатів України» викладено в новій редакції Законом від 7 липня 2005 р., а до цього останнього Закону вносилися зміни уже чотири рази: в листопаді 2005 р. та в січні, лютому і березні 2006 р. Характерно, що змінювалася при цьому вимога «Прикінцевих положень» чинного Закону щодо заборони внесення змін у цей Закон пізніше ніж за 240 днів до дня виборів; врешті-решт, ця вимога була виключена з тексту Закону.

Не відповідає вимогам Конституції України механізм розподілу депутатських мандатів, визначений чинним виборчим законодавством. Йдеться, зокрема, про те, на якій *конституційно-правовій* підставі визнаються обраними ті кандидати у списках партій, які не отримали на свою підтримку голосів виборців. Адже значна частина виборців, які взяли участь у голосуванні, не підтримували списки тих партій (блоків), які подолали встановлений Законом про вибори трьохвідсотковий бар'єр. Логіка законодавця тут зрозуміла: він виходить із того, що визначений у ст. 76 Конституції кількісний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів – має бути обраний повністю. Тому й виборча квота обчислюється саме з цієї цифри. Проте є більш вагома конституційна вимога ст. 71 Конституції про *пряме* виборче право. Це *засаднича* вимога, яка міститься у розділі III Конституції і яка може бути змінена лише за рішенням, затвердженим всеукраїнським референдумом, тоді як кількісний склад парламенту може змінити конституційним законом сама ВР України.

Пряме виборче право не слід розуміти лише *формально*, як обрання депутата до відповідного органу *прямо*, безпосереднім голосуванням виборців. Пряме виборче право *змістово* означає, що голос виборця має *прямо* зараховуватися на користь того кандидата, за якого він віддав свій голос, а не за іншого, не підтриманого виборцем. Інакше відбувається викривлення дійсного волевиявлення виборців, яке не можна виправдати будь-якими міркуваннями. Адже за дії, що викривляють дійсне волевиявлення виборців, законодавець встановлює навіть кримінальну відповідальність.

У зв'язку з цим постає питання: а як же бути з положенням ст. 76 про конституційний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів, чи може бути Верховна Рада обрана в неповному складі? Якщо здійснювати системне тлумачення Конституції, то слід звернути увагу на ч. 2 ст. 82, згідно з якою «Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу».

Отже, сама Конституція допускає обрання парламенту в неповному складі, і тому немає потреби у спеціальному механізмі перерозподілу голосів виборців, відданих за інших суб'єктів, порушуючи пряме конституційне виборче право громадян України.

Характерним прикладом відсутності чіткого механізму і гарантій реалізації політичних прав громадян є проведений у квітні 2000 р.

Всеукраїнський референдум за народною ініціативою щодо внесення змін до Конституції України, рішення якого залишилися нереалізованими, або тривала нереалізація народної ініціативи щодо проведення референдуму з питання про приєднання України до НАТО. Очевидно, що конституційні положення про всеукраїнський референдум не знаходять розвитку в законодавчій діяльності парламенту, який досі не ухвалив нову редакцію закону про всеукраїнський та місцеві референдуми.

Малоефективним є законодавче визначення механізму реалізації такого права кожної людини як *права на звернення* до органів держави та місцевого самоврядування. Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р. фактично не містить механізму гарантій забезпечення цього права, значна частина звернень громадян до органів влади залишається без реагування та відповіді. Не встановлений законом і порядок відшкодування збитку особам, потерпілим від злочину, що впливає зі ст. 3 Конституції та ст. 1177 Цивільного кодексу України.

У зв'язку із цим конституційне законодавство щодо *організації публічної влади* в Україні набуває пріоритетного значення для утвердження і забезпечення конституційних прав громадян. Проблеми виникають насамперед через недосконале конституційне визначення організації державної влади та місцевого самоврядування, через головне протиріччя Конституції України, а саме: з одного боку, високий рівень закріплених у ній прав і свобод громадян, а з другого – існуюча організація публічної влади, що не забезпечує гарантування державою цих прав і свобод.

Існуюче конституційне визначення організації та порядку функціонування державної влади і місцевого самоврядування зумовлює недоліки й дефекти в законодавчому регулюванні багатьох владних інститутів, породжуючи юридичні конфлікти при застосуванні Конституції України, стримує здійснення необхідних суспільству політичної і правової реформ. Це стосується практично всіх владних інститутів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, системи місцевого самоврядування. Суперечливість конституційних основ публічної влади в Україні має місце передусім в організації верховної державної влади, яка виявилася розподіленою між двома центрами влади – парламентом та одноосібним главою держави – Президентом України. Якщо парламент, за Конституцією, визначає загальні засади внутрішньої і зовнішньої політики та затверджує програму діяльності уряду, як вищого органу в системі

виконавчої влади, то у Президента залишаються вирішальні владні засоби впливу на діяльність Кабінету Міністрів України, при тому, що глава держави взагалі не відповідає перед парламентом за будь-які свої дії (крім злочинних). Ця суперечність не лише є джерелом постійної напруженості у відносинах Президента України з Верховною Радою України (насамперед, у визначенні політичного курсу держави), але й робить внутрішньо суперечливим становище уряду, отже, істотно знижує ефективність державної влади у цілому.

Друга низка суперечностей у конституційних основах організації влади стосується відносин між Президентом і Кабінетом Міністрів України. Номінально визначений як вищий орган у системі органів виконавчої влади уряд, однак, залишається *відповідальним* перед главою держави, а зважаючи на вплив через Раду національної безпеки і оборони України на діяльність уряду, а також право Президента України зупинити дію актів Кабінету Міністрів України – також є фактично *підконтрольним* главі держави. Ще одна група суперечностей впливає з попередніх і стосується конституційного визначення відносин законодавчого органу, глави держави та уряду з органами правосуддя, а також з органами місцевого самоврядування.

Суперечливість і непослідовність конституційного регулювання владних інститутів можна проілюструвати на прикладі *судової влади* в Україні. Ст. 125 Конституції України спеціально присвячена визначенню системи судів загальної юрисдикції. Частиною першою цієї статті встановлено два базові принципи побудови даної системи: принцип територіальності та принцип спеціалізації. Надалі зміст цих принципів у Конституції або не розкривається (принцип територіальності), або розкривається безсистемно і суперечливо. Зокрема, встановивши, що вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди, Конституція не встановлює критеріїв, за якими в системі судів загальної юрисдикції виділяються спеціалізовані суди, не називає навіть тих окремих судових юрисдикцій, на основі яких мають утворюватися спеціалізовані суди. З другого боку, визнання Верховного Суду України *найвищим* судовим органом у системі судів загальної юрисдикції (ч. 2 ст. 125 Конституції) означає, що ця система судів будується також за принципом її єдності, що «знімає» питання про спеціалізацію в останній інстанції даної системи судів. Однак, цей принцип не визначений як

основа побудови судової системи, а це породжує суперечності у законодавчому регулюванні судоустрою і судочинства.

Додає проблем логічна некоректність ч. 4 ст. 125 Конституції, у якій встановлено, що в Україні «відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди», тобто види судів, визначених за різними критеріями класифікації. Адже місцеві суди – це судові одиниці, визначені за принципом територіальності, а апеляційні – суди, визначені за процесуальною або інстанційною ознакою. Через це ускладнюється конкретизація побудови судової системи в законі про судоустрій. Некоректним також є визначення у Конституції порядку утворення судів, внаслідок чого у практиці виникли юридичні конфлікти, а з ними – потреба у спеціальному розгляді цих проблем Конституційним Судом України. Зокрема, йдеться про справу щодо конституційності окремих положень Закону України «Про судоустрій України» від 11.12.2003 р. (справа про Касаційний суд України), в якій було визнано таким, що не відповідає Конституції, утворення в системі судів загальної юрисдикції Касаційного суду України. Це рішення Конституційного Суду України викликає сумнів щодо його обґрунтованості та є свідченням того, наскільки недосконалість конституційного визначення організації судової влади впливає на розвиток законодавства про судоустрій і судочинство.

Характерним прикладом недосконалого правового регулювання відносин у сфері публічної влади, який негативно позначається на розвитку законодавства, є визначення в Конституції компетенції *прокуратури*. Так, у ст. 121 Конституції спочатку не йшлося про здійснення прокуратурою нагляду за додержанням прав і свобод людини та громадянина, додержанням органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування законів із цих питань. Конституційним законом від 08.12.2004 р. стаття доповнена вказаним положенням. Водночас залишається без змін п. 9 розділу XV Конституції «Перехідні положення», згідно з яким «прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства – до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, які регулюють її функціонування». Очевидно, що такі неузгоджені положення стримують розвиток не лише законодавства про прокуратуру,

а й суміжного законодавства (щодо слідства, процесу тощо). Незадовільний стан законодавчого регулювання у цій сфері суспільних відносин зумовлює потребу в реформуванні багатьох інститутів державної влади і місцевого самоврядування, побудові більш раціональної та ефективної організації публічної влади в Україні, розвитку законодавства, передусім, конституційного, у контексті забезпечення вказаної потреби.

3. Про необхідність розвитку та формування загальної концепції конституційного законодавства України

Неузгодженість конституційних положень гальмує законодавче регулювання відповідних суспільних відносин, істотно стримуючи необхідні реформи системи державної влади або, навпаки, провокуючи недостатньо продумані поспішні перетворення державних інститутів. Звичайно, вирішальним при цьому залишається суб'єктивний фактор, тобто якість самої законодавчої влади, якість державного апарату, взагалі якість політичної влади в суспільстві, від якої залежить також і змістове наповнення Конституції. Однак не менш очевидним є й те, що функціонування законодавчої влади не можна уявити поза певною *правовою політикою* держави без формування такої важливої її складової як законодавча політика.

У зв'язку з цим закономірним є загострення уваги на темі правової політики, що пояснюється потребою в системному забезпеченні узгодженої діяльності правотворчих і правозастосовних органів, у виробленні доктрини юридичного розвитку, підготовці кадрів юристів вищої кваліфікації та упереджувального розвитку наукою теоретичних, методологічних, прогностичних аспектів застосування законодавства. У теоретичному плані ще проблемними залишаються саме поняття правової політики, її зміст, місце у системі інших видів політики тощо.

Непродумана і слабка правова політика, здійснювана у відриві від реалій життя і поєднана з недосконалістю та прогалинами юридичної бази, з нечіткими пріоритетами, призводить до збоїв у здійсненні політики соціальної, економічної, культурної тощо.

Теоретичні недоліки у дослідженні правової політики доповнюються практичними. В Україні ще не сформовано цілісної правової політики. Відповідні заходи вживаються, але робиться це спорадично, без науково обґрунтованої та узгодженої в усіх частинах системи. Тут продовжує діяти метод спроб і помилок, під впливом емоцій, суб'єктивізму,

непрофесіоналізму, кланового тиску на законодавця, не прогнозуючи наслідки зазначеної діяльності.

У правової політики є певний чіткий предмет, який виокремлює її серед інших видів державної політики і зводиться до владного визначення та підтримання правової форми державного управління суспільством, тобто організації та способів здійснення законодавчої, адміністративної і правоохоронної функцій держави. Загальні види правової політики можна класифікувати за критерієм функціонального поділу на політику законодавчу, адміністративну та правоохоронну з наступною диференціацією на підвиди (наприклад, кримінальну, карно-виправну, судову, наглядову тощо).

Законодавча політика є одним із видів правової політики, у виробленні якої беруть участь значна кількість державних органів та інших суб'єктів (політичні партії, громадські організації та рухи, інші інститути громадянського суспільства, наукові установи тощо). Зважаючи на це, доцільним є вироблення Загальної концепції правової політики України за участю всіх названих суб'єктів і схвалення її Верховною Радою України. Необхідність такої концепції зростає в умовах існування суперечливих відносин всередині державної влади. Концепція має стати вихідною теоретичною передумовою узгодження позицій владних структур, які повинні обирати й реалізовувати правову політику. Водночас концепція може бути формою втілення демократичних засад у державне управління законодавчим процесом, кроком у напрямку творення демократичної правової держави. Окремий розділ цієї концепції слід було б присвятити законодавчій політиці, визначенню її основних напрямів. Законодавча політика в Україні повинна будуватися на ґрунтовних теоретичних підвалинах правової політики в цілому. Це означає, що теорія повинна дати відповідь на питання про стратегічний курс розвитку національної правової системи.

Розвиток правової системи України, яка загалом тяжіє до романо-германської правової сім'ї, на нашу думку, має бути стратегічно зорієнтований на поступове впровадження в неї позитивних елементів, властивих правовим системам англосаксонської правової сім'ї (т. зв. «загального права»). Зокрема, йдеться про надання вітчизняній правовій системі більш «суддівського характеру», посилення правотворчої компетенції судів при вирішенні індивідуальних справ, запровадження

прецедентного права в доповнення до «статутної» правотворчості законодавця. Таким чином, частково зніметься перевантаження законодавчого органу правотворчою діяльністю і вивільняться можливості для посилення контрольної функції парламенту, яка останнім часом практично не здійснюється, або ж слугує винятково для забезпечення ситуативних політичних і вузькопартійних інтересів.

Зрозуміло, що такий поворот до «загального права» – справа не сьогоднішнього, адже наша судова система просто не придатна для вирішення цих завдань. Запровадження цієї новації можливе після здійснення повноцінної судової реформи, під час якої необхідно вирішити цілий комплекс проблем організаційного, процесуального та кадрового характеру, що дасть змогу, з одного боку, розвантажити саму судову владу, а з другого – зробити її дієздатною і справді незалежною.

Іншим напрямом упровадження «загального права» в національну правову систему повинно стати надання більшої значущості процесуальному праву, тобто посилення прагматичного, практичного моменту порівняно з її декларативними чинниками. Звичайно, при цьому не повинно принижуватися значення таких параметрів вітчизняної правової системи як домінування матеріального права над процесуальним, глибока систематизація та кодифікація законодавства, збалансоване співвідношення приватно-правового та публічно-правового регулювання. Загалом, процес інтегрування різнорідних системних елементів має здійснюватися виважено, спираючись на упереджувальний науковий пошук. А головним критерієм тут повинна бути ефективна дія принципу законності, яка забезпечує високий рівень прав і свобод громадян та їх реальні гарантії.

Враховуючи характер і тенденції розвитку сучасної України, правова політика повинна бути зорієнтована на здійснення широкомасштабної правової реформи, яка становить серцевину цієї політики, є визначальним фактором удосконалення «механізму» правового регулювання в цілому та, зокрема, удосконалення національного законодавчого процесу. Правова реформа є необхідним політико-юридичним способом визначення й реалізації стратегії і тактики здійснення правової політики.

Таким чином, політичний вибір державною владою перспектив розвитку національної правової системи, концептуальних засад правової політики, визначення їх у загальній концепції цієї політики

конкретизуватиметься в організаційно-методичних актах, у відповідних концептуальних документах правової реформи, здійснення якої врешті-решт має бути поставлене на тверду наукову і, водночас, на реальну практичну основу.

6.2. Шляхи та інструменти мобілізації суспільства на здійснення якісного модернізаційного прориву

Глобальна фінансова криза 2008–2009 рр. поставила Україну перед надзвичайно важливим вибором: чи отримає вона право на подальший самостійний розвиток із перспективою зайняти своє гідне місце у європейському макрореґіоні? Або ж вона мусить підкоритися кризовим обставинам, визнати власну неспроможність протистояти їм та остаточно змиритися зі станом країни «третього світу»? Фактично українське суспільство мусить вибрати, яким воно вийде з цієї кризи, тобто криза може стати для нього «руїною» або «сприятливою можливістю» (згідно з подвійним трактуванням терміну «криза»). Чому саме цей момент в історії незалежної України має ознаки визначального? Майже два десятиріччя Україна жила, інерційно користуючись ресурсами, що дісталися їй у спадщину від УРСР. Використання наявної ресурсної бази не було пов'язане з відповідями на виклики часу та нових умов існування. Як зазначали Є. Головаха та Н. Паніна, українське суспільство «застрягло» у подвійній інституційній системі: не позбувшись остаточно від норм та правил радянської доби, воно не змогло створити цілісної системи нового інституційного порядку. Іншими словами – Україна вийшла з соціалістичної системи, але так і не змогла увійти до капіталістичної. Ані еліта, ані саме суспільство вже не можуть лишатися в стані роздвоєності соціального життя, оскільки інерційні потенціали старої ресурсної бази вже вичерпані.

Власне, в подвійній інституційній системі зароджувалися внутрішні кризові явища, яких не могла позбутися Україна протягом майже двох десятиріч. Виходячи з цього, сформулюємо головну рекомендацію щодо стратегії післякризового розвитку: **Україна в особі елітних груп та всього суспільства мусить врешті-решт зробити остаточний вибір – в якій інституційній системі буде жити країна?** Це є стратегічний,

концептуальний вибір напрямку подальшого розвитку, на підставі якого, будуть визначатися й дрібніші тактичні вектори. Чим має стати Україна: соціально орієнтованою державою чи країною, що спочатку формує та налагоджує систему капіталістичних відносин, а потім вже займається побудовою системи соціального захисту? Без відповіді на це головне питання усі подальші міркування та рекомендації не мають жодного сенсу.

Таким чином, пропозиції щодо подальшого післякризового розвитку України можуть формулюватися у якомусь із зазначених вище ракурсів. Модель розвитку України за сценарієм соціально орієнтованої держави викликає багато скепсису в науковому середовищі. Повернення України до радянської соціалістичної системи нереальне і навіть не розглядається. А на побудову в країні капіталістичної системи з розвинутою системою соціального захисту немає ані ресурсів, ані бажання еліт. Тому ми пропонуємо розглянути деякі пропозиції щодо практичних кроків післякризового розвитку країни в умовах формування та налагодження капіталістичних відносин (як вірогідного вектора).

Економічна сфера. Наразі Україна переживає фазу «агресивного» капіталізму. Причому специфікою пострадянського простору, за спостереженням І. Селенї, є формування когорти капіталістів без капіталу (мається на увазі легітимізована приватна власність). У той час, як у східноєвропейських країнах система капіталістичних взаємовідносин була сформована раніше, за появи великих власників. Для завершення пасивної фази «агресивного» капіталізму (оскільки активна фаза, пов'язана з розподілом капіталів та сфер впливу, вже завершена) потрібне **остаточне завершення формування інституту приватної власності**. Для цього необхідне завершення всіх приватизаційних процесів. Суспільство за нових умов уже пережило процес соціальної диференціації, внаслідок чого було розділене на невелику кількість власників виробничих ресурсів та фактичних «безвласників» (більшість суспільства). Право власності тіншовими засобами вже встановлено переважно на всі економічні об'єкти країни – від підприємств до землі. Немає жодного сенсу утримувати вже розподілену систему власності у «тіні», що дає можливість для подальшої ескалації корупції. За умов ліберальної моделі капіталізму держава має виконувати **роль «нічного охоронця», що забезпечує виконання існуючих норм та не втручається у сферу**

економічних відносин. Україна може випробувати таку модель. Оскільки будь-яке втручання влади в економіку в українських реаліях завжди пов'язане з черговими кризами (паливними, газовими, цукровими, м'ясними тощо) та корупційними звинуваченнями. Врешті-решт інститут влади має отримати впорядкування набору своїх функцій: або стати системою цивілізованого менеджменту та забезпечення виконання утверджених норм існування суспільства, або перетворитися на систему феодалного контролю з місцями «годування» від столичного до районного рівня. Якщо держава не здатна утримувати під контролем сектор державної власності (в тому числі й земельних ресурсів), то варто здійснити заходи для її остаточного розпродажу. Так буде «розвантажено» інститут влади на всіх рівнях (що, до речі, й дасть змогу «розвантажити» його від чималої кількості зайвих посадовців) та встановлено систему власності та власників, що здатні забезпечити її ефективне використання. Також має бути законодавчо запроваджений кодекс норм, що забезпечить захист власності та її використання. При цьому в Україні варто було б робити головну ставку на володарів дрібного і середнього бізнесу як фактора, що забезпечуватиме чималу кількість робочих місць та економічну стабільність внутрішнього ринку. При цьому йдеться не про якусь підтримку чи фінансування цього сектору економіки. **Достатньо встановити чіткі «правила гри» та надати можливість спокійного та самостійного (без тиску з боку держави) розвитку дрібного та середнього бізнесу. Ринкова система сама здійснить відбір найбільш ефективних підприємств.**

У кризових умовах постає нагальне питання про визначення **пріоритетних напрямів розвитку економіки.** Ті, що мають найбільшу рентабельність, можуть отримати карт-бланш для виведення України на міжнародні ринки. Україна за два десятиріччя так і не змогла визначити своє місце, власну «нішу» у світовій системі виробництва, хоча мала для цього всі можливості. Імовірними пріоритетними напрямками, крім уже наявних металургії та хімії, могли б стати науково-прикладні розробки в космічних технологіях, комп'ютерному програмуванні та інтернет-технологіях, виробництво екологічно чистої харчової продукції, ефективне використання рекреаційних зон тощо. Якщо для розвитку пріоритетних напрямів доведеться позбутися малорентабельних секторів господарства, то це варто зробити.

Сфера трудових взаємовідносин. Так само, як і в економіці загалом, у сфері трудових взаємовідносин українське суспільство мусить переходити на рейки нової системи. По-перше, необхідне упорядкування нормативно-правової бази в цій царині соціально-економічних відносин, встановлення чітких норм взаємовідносин між роботодавцями і робітниками з розмежуванням прав та обов'язків обох сторін, підсилення ролі судових інстанцій та профспілок у вирішенні трудових суперечностей, проведення юридичних консультацій для робітників. По-друге, чимала кількість українців працездатного віку не змогла або не захотіла адаптуватися до нових умов. Багато в чому наші співвітчизники ще зберігають рудименти настанов, норм та практик радянської доби, які – без упевнених сподівань відновлення елементів соціалістичної системи – сьогодні в Україні малоефективні. Необхідна нова «пересоціалізація», сприяння адаптації працездатного населення у першу чергу молоді, до нових умов соціально-економічних взаємовідносин. Фактично йдеться про стимуляцію населення до підвищення продуктивності їх праці, про заохочення виробляти більше й, відповідно, заробити більше. В умовах заохочення та правового захисту працюючих ефективність їхньої праці та відповідно доходи зростатимуть. Це сприятиме вирішенню проблеми вельми різкого контрасту між найбагатшими та найбіднішими категоріями населення.

Інститут державної влади потребує **завершення політичної реформи**, що має закріпити розгалуження влади. Крім того, необхідне **посилення інститутів парламентаризму та судової влади на всіх рівнях**, оскільки саме ці інститути виробляють закони та забезпечують (в ідеалі) їх виконання. Крім того, саме судова влада та інститут парламентаризму є гарантами підтримки стримання й противаг, а отже – поліцентризму влади, що забезпечує її демократичний характер та захищає від можливих авторитарних сценаріїв. І чиновникам, і політикам варто було б зрозуміти, що встановлення чітких та зрозумілих норм взаємовідносин між суспільством й державою, утвердження верховенства права і дотримання законності є їхнім головним інтересом та гарантією збереження стабільності в країні, якою вони керують. Це йде пліч-о-пліч із необхідністю наближення держави до суспільства, більшою інформованістю владних інституцій про гострі соціальні проблеми та наявні суперечності. Зазначена проблема вирішується шляхом **надання**

більших повноважень засобам масової інформації та запровадженням практики проведення регулярних замірів громадської думки.

Суспільству у взаємовідносинах із державою варто було навчатися новим моделям та позбуватися моделей патерналістських відносин. Цьому може посприяти сама держава. По-перше, потрібне скорочення занадто великої кількості соціальних програм, субсидій та пільг, що не мають результативного ефекту (а часто використовуються зовсім не за призначенням). Населення слід привчати ефективно використовувати гроші, а не ставитися до життя з критеріями споживацтва. У перспективі можливі державні інвестиційні програми з невеликим, але стабільним прибутком. По-друге, населення можна та потрібно привчати не очікувати піклування з боку держави чи «доброго пана», а ефективно захищати свої законні права у випадку їх порушення. Це може здійснюватися цілеспрямованими програмами через ЗМІ та науково-освітні заклади. Варто сприяти зміцненню інституту адвокатури, оскільки, за результатами соціологічних досліджень, саме практика звернення до адвокатів показала більшу результативність, ніж діяльність інших правоохоронних інстанцій.

Соціальне самопочуття населення протягом усього періоду незалежності України, за даними моніторингового дослідження «Українське суспільство», жодного разу не продемонструвало виходу «в позитив». Перебування суспільства в стані пригніченості, незадоволеності в умовах аномії є фактичним «соціальним безумством» (тут ми використовуємо термін, запроваджений Є. Головахою та Н. Паніною) на розтині подвійної інституційної системи. Безумовно, деморалізація значного сегмента суспільства в жодному разі не може сприяти ані виходу країни з кризи, ані швидкому післякризовому зростанню економіки. Подолання цього можливе шляхом розвитку мережі психологічної допомоги населенню (зокрема, з метою підвищення самооцінки, формування впевненості у своїх силах, рішучості в досягненні цілей, ініціативності). Програми для цього мають бути ретельно розроблені з залученням фахівців із психології та соціології.

Приватизація державної власності стала соціальним процесом реінституціоналізації приватної власності на фактори виробництва, а відтак – перетворенням соціальної структури українського суспільства внаслідок відтворення верств приватних власників. Ступінь інтеграції

цієї видозміненої структури не в останню чергу залежить від рівня легітимності відновленого інституту приватної власності, тобто від міри прийняття різними соціальними верствами цього інституціонального порядку із властивими йому більшою, ніж у минулому, нерівністю у прибутках, умовах життя та життєвих шансах, жорсткішою соціальною конкуренцією і порівняно меншими можливостями вертикальної соціальної мобільності. З огляду на різноманітні зовнішні та внутрішні ризики соціальної нестабільності, легітимація зазначеного інституту, тобто формування його легітимності, є постійно актуальною загальносоціальною проблемою суспільства.

Адже соціально неефективний, хаотичний, непрозорий і подекуди протиправний перебіг приватизації в Україні зумовив низький рівень або й відсутність згаданої легітимності, що призвело до появи низки негативних наслідків. Серед останніх: посилення залежності новоспеченої приватної власності від діючої влади та політичної кон'юнктури; загрози політично мотивованих перерозподілів власності; сприятливі умови для корупції у державних структурах; дестабілізація умов діяльності приватного капіталу і перешкоди його повноцінному та ефективному використанню; зниження рівнів ліквідності приватних активів, інвестиційної привабливості країни, довіри ділових партнерів та інвесторів; унеможливлення нормального ринкового перерозподілу приватної власності від менш ефективних до більш ефективних власників у процесі ринкової конкуренції; гальмування становлення цивілізованих ринкових відносин, зростання добробуту людей та розвитку громадянського суспільства і т. д. Кожна зміна влади в Україні несе загрозу перерозподілу власності: новоявлена влада змушена боротися зі спокусою реприватизувати власність своїх політичних опонентів за умови її соціальної нелегітимності (фактичного потурання таким спробам із боку громадськості).

За умов гострих політичних протиборств засоби масового інформування створили апокаліптичний образ стихійної й тотальної приватизації як «прихватизації». Однак учасники цього віртуалізованого процесу завзято, а часом і мимоволі, приватизують все, що можуть. Або, точніше, все, що контролюють з огляду на фахові та службові повноваження користування та розпорядження. Дії «прихвизаторів», природно, не вписуються у рамки законів та норм моралі. Спектр об'єктів «прихватизації» надзвичайно широкий – як кількісно, так і якісно.

Окрім робочої сили, житла, підприємств та землі, це й, наприклад, оплачений роботодавцем робочий час, технології оперативно-розшукової діяльності спецслужб, державна таємниця, державно-адміністративні функції та посади, окремі державні органи та держава загалом. На підставі масової інформації складається враження, що чим більші цінність та масштаб об'єкта «прихватування», тим менша імовірність карної відповідальності «прихватувача». І навпаки – мірою зменшення цінності та масштабу об'єкта зростає імовірність такої відповідальності. Скидається на те, що у «прихватуванні» процеси різною мірою залучена абсолютна більшість громадян. Загалом «прихватування» постає як явна або (переважно) латентна економічна «війна всіх проти всіх», у перебігу якої кожен «прихватувач» мірою своїх можливостей намагається примножити власні активи за рахунок чужих приватних, спільних корпоративних, комунальних та державних ресурсів.

Стан нелегітимності приватизації є потенційним чинником дезорганізації економіки та соціальної дестабілізації суспільства. Він може зумовити прагнення малозабезпечених (неімущих) до компенсування або реалізації своїх соціально-економічних інтересів через:

- кримінальні злочини проти приватної власності;
- підтримку політичних сил, що виступають за призупинення приватизації, реприватизацію та й більше – націоналізацію приватизованої власності;

- політичну активність, спрямовану на частковий/повний демонтаж інституціональних підвалин приватновласницьких відносин. Натомість власники для запобігання подібним реальним та потенційним загрозам своїм інтересам уже вдаються, наприклад, до:

- 1) приватизації у її латентному (тіньовому) форматі;
- 2) несплати податків (подекуди із використанням режиму вільних економічних зон), приховування та викачування прибутків в офшорні зони;

- 3) лобіювання своїх інтересів шляхом корупційних діянь (інколи навіть шляхом підкупу окремих фракцій парламенту);

- 4) безоглядно жорстокої та безкомпромісної боротьби за представницькі та парламентські мандати, за формування підконтрольних місцевих самоврядних, регіональних владних та загальнодержавних урядових структур, за посаду глави держави;

5) принагідного застосування безвідмовної та перевіреної часом «зброї» – інформаційно-психологічного стимулювання мовних, етнічних, конфесійних, регіональних, соціально-економічних, соціокультурних, цивілізаційних, воєнно-історичних та геополітичних фобій.

Утім, попри інформаційно-психологічне стимулювання негативно налаштованості пересічних громадян стосовно приватизаційних процесів упродовж їх перебігу, це не вилилося у кровопролитні конфлікти. Зрештою, пересічні люди, що самі бодай найменшою, навіть символічною мірою були залучені у процеси «прихватазації» радянських та пострадянських часів, навряд чи схильні бути безкомпромісними опонентами приватизації. Для опору неминуче несправедливій приватизації необхідний своєрідний «моральний стрижень». А його «вийнято» зі свідомості. Як наслідок, моральна свідомість населення набуває рис соціально-економічного цинізму. Це відображено й у приказці: «Україна – рідна мати, не вкрадеш – не будеш мати». Цей зразок фольклору може бути трактований як констатація проблематичності для пересічної людини легально стати заможною в Україні.

На відміну від злочинного привласнення приватного майна пересічних громадян, випадки незаконного привласнення державної (комунальної, колективної) власності не викликають відчуття гострого несприйняття у більшості людей. Їх відчуття у таких випадках зводяться радше до заздрості.

Тому завзяття людей може вистачає хіба що на спробу свого роду дрібного особистого реваншу стосовно більш і найбільш удачливих «прихватазаторів». Цей реванш можливий за умов підтримки на виборах політичних структур, що висувають гасла реприватизації та націоналізації, або у вербальній формі (зокрема, під час соціологічних опитувань). Такі настрої неминучі за умов незавершених гостроконкурентної приватизації та постприватизаційного ринкового перерозподілу приватної власності за критеріями економічної ефективності. Із завершеннями цих процесів варто пов'язувати можливість остаточної легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві. Оскільки по всьому периметру своїх кордонів Україна оточена суспільствами, де, як і у світі загалом, панує приватна власність, малоімовірними бачаться найближчі перспективи тотальної націоналізації та відтворення тотальної державної власності за радянським взірцем.

Залучення українського суспільства у глобальний соціально-економічний простір значною мірою унеможливило його односторонній дієвий спротив мегасоціальному порядку приватновласницьких відносин. Власники сподіваються на зміну поколінь громадян України та процеси соціалізації за умов культурної гегемонії глобального інституціонального порядку приватної власності як передумову легітимації приватної власності.

Водночас дієвим чинником гарантування недоторканності приватної власності поряд із правом, силовими ресурсами та владою могла б стати її соціально-економічна ефективність у масштабах всього суспільства. Це найбільшою мірою сприяло б формуванню переконаності громадськості або, щонайменше, більшої її частини у необхідності наявності приватних власників засобів виробництва, у соціальній виправданості їхнього виняткового статусу та наявності в них статку. Для цього власникам потрібно лише відповідати повсякденним уявленням пересічних громадян про соціальну справедливість. Наприклад, старатися «віддавати Богу – Богове, кесарю – кесареве, слюсарю – слюсареве», тобто дотримуватися норми Нового Заповіту, що трансформувалася у народну приказку. Іншими словами, необхідно бути у злагоді зі традиційною мораллю (що має у нашому суспільстві деяке релігійне підґрунтя) та державою (зокрема, з її інтересами та вимогами фіскальних органів), не виходити дуже далеко із формату еквівалентного обміну при взаємодії з найманими працівниками та іншими економічними контрагентами.

З-поміж інших подібних приказок, що відбивають зміст неофіційних конвенційних засад ділового співіснування у нашому суспільстві, успадкованих із часів «пізнього застою», можна навести такі: «сам живи і дай [можливість] жити іншим», «окрім таблиці множення слід знати також таблицю ділення» і т. п. Цілком імовірно, що пересічні люди оцінюють сучасних приватних власників та можновладців крізь призму саме цих неформальних норм.

Не менш дієвий легітимаційний потенціал прихований у модернізаційних можливостях приватної власності: очевидне й успішне залучення приватних власників у процеси економічної та соціальної модернізації суспільства могло б стати запорукою легітимації їхніх статків. Приватні власники зобов'язані бути соціально відповідальними за стан та перспективи розвитку суспільства та його модернізацію з огляду на

головне джерело походження їхніх статків – приватизацію державної власності. Роль приватних власників у модернізаційному процесі полягає передусім у сприянні прискоренню економічного розвитку суспільства за рахунок підвищення ефективності господарювання, випуску конкурентоздатної продукції та привнесенні інновацій за одночасного дотримання законів.

Значущим у плані легітимації власності є дотримання власниками справедливості в оплаті праці, добровільне залучення у різноманітні соціальні та комунальні проекти, а також ініціювання останніх. Легітимація приватної власності у нашій країні можлива за умов активної участі та визначального внеску приватних власників у справу набуття суспільством певних конкурентних переваг у межах світової системи. Легітимація приватної власності уможливорює подолання взаємної недовіри між громадянським суспільством, державою та бізнесом, виступає мірилом соціального консенсусу в нашому суспільстві та соціальної відповідальності приватних власників, становить умову соціальної консолідації суспільства та його успішної модернізації.

Завершення приватизації державної власності та постприватизаційний перерозподіл приватизованої власності на засадах її економічної ефективності є передумовою згуртування владної верхівки України і стабілізації політичного життя. Поки не зникнуть об'єкти приватизаційних та постприватизаційних домагань, годі сподіватися на політичну стабільність, а також на те, що влада перестане бути зняряддям реалізації приватизаційних інтересів.

Для досягнення конкурентоздатності у глобальному соціально-економічному просторі сучасне українське суспільство потребує модернізації більшості сфер своєї життєдіяльності. Передусім істотне підвищення ефективності за рахунок переходу на нову модель функціонування необхідне національній економіці. Така модель повинна передбачати максимальне залучення усіх наявних у суспільстві матеріальних, соціальних, інтелектуальних та інших ресурсів економічного розвитку.

Склалися інституціональні засади ринкової економічної системи, що певною мірою впорядковують економічне життя суспільства. Водночас, інституційні норми характеризуються вибірковою

застосовністю. Економічні суб'єкти поки відрізняються за мірою привілейованості свого становища, що здебільшого пов'язана з близькістю до чинної влади в країні, регіоні, місцевій громаді. Такий стан украй несприятливо відбивається на господарському житті суспільства. З огляду на це, необхідно вживати заходи, спрямовані на створення більш одинорідних і прозорих умов господарювання.

Завершення приватизації малих та середніх підприємств значно звузило можливості висхідної соціальної мобільності для нових поколінь громадян України. Сподівання на раптове збагачення та посідання дармової власності за сучасних умов вже не мають під собою ресурсного підґрунтя. За цієї обставини більшості людей доводиться покладатися лише на власне кар'єрне зростання. Відсутність можливостей останнього та зникнення надій на реалізацію життєвих планів може зумовити масову заклопотаність проблемами соціальної справедливості та законного перерозподілу приватної власності.

Для запобігання загрозам соціальних протистоянь державі та приватним власникам виробництва необхідно забезпечити не лише трудову зайнятість населення, а й перспективи соціально-професійного зростання для найбільш активних працівників. Насамперед неприпустиме зниження відчуття своєї затребуваності найбільш кваліфікованими та освіченими працівниками.

Для більшості громадян період пошуку й вибору власної зручної «ніші» у соціальному просторі суспільства триває. Для включення людей, зокрема молоді, у суспільне життя за умов докорінних перетворень необхідне масове поширення успішних соціальних практик, взірців поведінки та життєвих стратегій.

Для повноцінного залучення громадян в економічне, соціальне і політичне життя можливості суспільства мають розширюватися. Необхідне визначення та усталення на суспільному рівні чітких умов висхідної соціальної мобільності на засадах дійсного внеску особи у розвиток суспільства.

Консолідація державної влади та суспільства можлива навколо ідеї модернізації країни та досягнення нею глобальної конкурентоздатності. Необхідна певна спільна ідеологія, прийнятна для переважної більшості громадян України незалежно від їх соціальних, культурних, регіональних, політичних та інших відмінностей.

Така ідеологія повинна містити беззаперечні для всіх цінності і виступати ідейним підґрунтям громадського консенсусу щодо шляхів та цілей модернізації суспільства, подолання різних взаємних упереджень і фобій, згуртування усіх, кому небайдужа доля країни. Серед можливих основних ідейних підвалин такої ідеології – соціальна солідарність громадян на підґрунті належності до єдиної громадянської нації, пільгове соціальне забезпечення немічних, щоб унеможливити соціальний паразитизм, соціальне і ресурсне сприяння підприємливим, творчим, працюючим, талановитим, компетентним та інноваційним особистостям.

Передумовою успішності модернізації є передусім наявність її суб'єкта. У межах суспільства ним може бути широка спілка у складі всіх наявних угруповань владної верхівки та зацікавлених верств населення. Якщо владна верхівка не спроможеться очолити процес модернізації суспільства, цю місію неминуче перебере на себе інший суб'єкт у межах країни або й навіть за її межами: «Святе місце пустим не буває». У цьому випадку українське суспільство перетвориться на джерело ресурсів для модернізації інших суспільств.

Кризовий стан суспільної моралі проявляється у відсутності моральних авторитетів, цинізмі, пасивності та відчуженні, відчуттях несправедливості чинного соціального устрою. Спостерігається стала недовіра громадян до влади за одночасної сприйнятливості і довірливості щодо популістських обіцянок, надмірний негативізм в оцінках стану суспільства та економіки, завищені та необґрунтовані соціальні очікування і домагання. Інновації, економічні успіхи та зростання якості життя можливі у морально здоровому суспільстві.

Отже, необхідне відродження і плекання морально-етичних засад соціального та господарського життя.

Негативне враження на суспільний загал справляють постійні протиборства та інтриги у середовищі владної верхівки, її безвідповідальність та корумпованість, нездатність до коаліційного будівництва, прагнення маніпулювати масовою свідомістю. Задля розвитку України владній верхівці слід досягнути сталої суспільної згоди одночасно з відходом від затятого політичного протиборства.

Розвиток і модернізація суспільства можливі за умов переборення недовіри, емоційно-психологічної мобілізації громадян. Довіра може

виникнути унаслідок спільного успішного здійснення модернізації суспільства. Лише явні загально визнані успіхи суспільства на цьому шляху можуть запобігти поширенню безнадії та соціальної апатії. Суспільство може бути об'єднане навколо спільної мети – власної модернізації задля завоювання гідного місця у світовому поділі праці. Необхідно створити у масовій свідомості переконливий, привабливий та надихаючий образ майбутньої України.

Негативні тенденції, які були постійним фактором розвитку України після руйнування СРСР і які поглиблюються під впливом світової фінансово-економічної кризи, свідчать про те, що Україна за часи незалежності переживає процес швидкої периферізації, тобто перетворення на периферію світової капіталістичної системи.

Бути периферією – означає бути включеним до світових виробничо-вартісних ланцюгів як джерело сировини, дешевої робочої сили (яка до того ж втрачає кваліфікацію і здоров'я) та місце зосередження низькотехнологічних екологічно шкідливих галузей виробництва, що виробляють продукти з низькою доданою вартістю. Тому країни периферії не мають можливості акумулювати достатньо ресурсів для забезпечення потреб власного розвитку, постійно відчувають нестачу капіталів (як у формі грошей, так і у формі капітальних благ) і структурно залежать від світових центрів накопичення капіталу, потреби яких визначають світосистемні параметри розвитку периферійних країн. Таким чином, периферійні країни (й Україна серед них) включені в світові мережі накопичення капіталу як джерело останнього, що концентрується в небагатьох центрах світової системи, в якій знекровлення одних є джерелом розвитку інших.

Україна, як будь-яка країна периферії капіталістичного світу, збагачує центри за рахунок надання їм дешевої робочої сили, дешевих товарів і вивозу капіталу у формі репатріації прибутку іноземними підприємцями, переведенню в офшорні зони капіталів, здобутих українськими олігархами, а також через механізм обслуговування зовнішнього боргу. Борг, насамперед перед міжнародними фінансовими інститутами, зростає внаслідок постійного знекровлення економіки і нестачу ресурсів в результаті діяльності коаліції місцевих правлячих класів та транснаціонального капіталу. З цього також випливає, що фінансова олігархія України зацікавлена в збереженні такого стану речей,

оскільки саме такий спосіб включення в світову систему накопичення капіталу є умовою збільшення нею влади та багатства. За таких обставин розвиток України має всі підстави стати «розвитком слаборозвиненості», який остаточно втратить автономність та буде цілком підпорядкований інтересам панівних сил капіталістичної системи.

Периферизація українського суспільства є наслідком його включення до світової капіталістичної системи, який ускладнювався та погіршувався характером цього включення – особливо агресивною, неоліберальною, формою «ринкових» перетворень на ідеологічних засадах Вашингтонського консенсусу. Останні, як відомо, здійснювалися як «шокова терапія», нав'язувана міжнародними фінансовими інститутами – Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Всесвітнім банком (ВБ) країнам Центральної та Східної Європи як єдино можливий і правильний шлях забезпечення економічного зростання. Неоліберальні реформи, які включали приватизацію, лібералізацію фінансів і торгівлі, дерегуляцію економіки, мали на меті відкрити транснаціональному капіталу нові, до того закриті для нього сфери діяльності, та вбудувати так звані країни з перехідною економікою в світову капіталістичну систему на позиції експлуатованої периферії.

Таким чином, неоліберальна стратегія соціально-економічної трансформації українського суспільства не була самостійним витвором владного співтовариства України, це були дії за вказівками прокапіталістичних сил, але воно погодилося на цей шлях «входження до світового співтовариства цивілізованих країн», оскільки він відкривав йому можливість надзвичайно швидкого збагачення навіть ціною добре прогнозованої та скерованої соціальної катастрофи. Проголошення безальтернативності обраного курсу доповнювалося ідеологічним маскуванням його сутності та дійсних цілей. Проголошувалося, що розбудова «вільної ринкової економіки» – це шлях до економічного зростання, а через нього й до вирішення більшості соціальних проблем, шлях до соціально орієнтованої економіки. Тобто, проголошувалося досягнення такого результату, до якого неоліберальні реформи принципово не могли привести.

Взагалі, попри ідеологічно навантажене ототожнення «ринку» зі зростанням добробуту й якості життя, а також із демократією, для цього немає жодних теоретичних, логічних та історичних підстав. На-

віть навпаки, можна стверджувати, і практика ринкових реформ останніх тридцяти років, особливо здійснюваних методом «шокової терапії» це доводить, що вільний капіталістичний ринок сам по собі призводить до різкої соціальної поляризації, зростання нерівності та погіршення рівня життя більшості населення.

Дані, отримані з різних країн, як розвинених, так і слаборозвинених (якщо використовувати термінологію соціології розвитку), зі всією очевидністю доводять, що внаслідок неоліберальних ринкових реформ (останні тридцять років це завжди означало посилення дерегуляції, лібералізації та приватизації) лише верхні 20 % населення покращують своє становище і навпаки 80 % завжди втрачають. Іншими словами, наслідком ринкових реформ є часто-густо зменшення «суспільного пирога» в цілому, і завжди зменшення тієї його частки, що припадає на групи населення, які перебувають на нижчих сходинках шкали доходів. Взагалі уявлення про те, що ринки самі по собі ведуть до позитивних (з точки зору рівня та якості життя більшості людей) наслідків, ґрунтується на спрощеному розумінні ринкової економіки – моделі конкурентної рівноваги, у якій ідеально діє невидима рука А. Сміта.

Відродження ідеологічної гегемонії цього економічного лібералізму стало продуктом історичних обставин розвитку світової капіталістичної системи в останній третині ХХ ст. Адже після Другої світової війни, коли були усвідомлені соціальні вади суспільного порядку, заснованого на вільному ринку, які так яскраво висвітлила Велика депресія 1930-х років (економічна і фінансова нестабільність, зростання соціальної нерівності та загроза соціально-політичного вибуху в умовах протиборства з Радянським Союзом), індустріально-розвинуті країни відмовилися від політики вільного ринку. Тільки починаючи з 1970-х років ідеї *laissez-faire*, на цей раз під назвою неолібералізму, знову стали прожектором, що освітлює шлях капіталістичної економіки.

Насамперед неолібералізм є рішучим розривом із попередньою конфігурацією капіталізму, яка домінувала в країнах центру капіталістичної світової системи в період «золотого віку капіталізму» 1945–1973 рр. і отримала назву кейнсіанського компромісу. У цей час правлячі класи провідних капіталістичних держав були вимушені під впливом масового робітничого руху та ідеологічного виклику з боку

СРСР вдатися до реформістської стратегії, наслідком якої було виникнення держави загального добробуту з введенням соціального і трудового законодавства, створенням системи соціального захисту, визнанням прав профспілок, державним регулюванням економіки, контролем над рухом капіталу та обмеженням свободи дій фінансових еліт (їх влади, доходів та багатства порівняно з часами, що передували Великій депресії). Цей компроміс між капіталом і працею лежав в основі створення в капіталістичних розвинутих країнах «суспільства масового споживання» і «середнього класу».

На руйнування цієї соціальної конфігурації, уособленням якої був кейнсіанський компроміс, і спрямовані неолібералізм та неоліберальна глобалізація. Зіткнувшись на початку 1970-х років з кризою пере накопичення капіталу та падінням прибутковості, правлячі класи зробили спробу відкинути соціальний компроміс і відмовитися від обов'язків, які на них накладала «соціальна держава». Остаточне перетворення неолібералізму на домінуючу модель глобального розвитку, зафіксовану у так званому Вашингтонському консенсусі, пов'язане з руйнуванням світової системи соціалізму.

Відтоді, як альтернативний світовий соціально-економічний устрій був усунений і робітничий рух у розвинутих капіталістичних країнах зазнав у ході неоліберальної контрреволюції важкої поразки, великий бізнес здійснив соціальний реванш і повернувся до ідеології індивідуалізму, конкурентності та війни всіх проти всіх, у якій перемагає найсильніший. Із цієї точки зору неоліберальна глобалізація є повстанням фінансової еліти проти обмежень кейнсіанського компромісу. Вона означає звільнення капіталу від будь-якої соціальної відповідальності та надання йому можливості перетворювати весь світовий соціально-економічний простір на об'єкт необмеженої експлуатації.

Отже, сутність неолібералізму полягає в намаганні створити такий глобальний соціально-економічний режим, у якому буде відновлено владу фракції найбільш багатих власників капіталу – фінансової еліти, забезпечено в її інтересах необмежену свободу руху мобільного капіталу в пошуках максимального прибутку, усунуто всі структурні обмеження та перешкоди її діяльності. Згідно з неоліберальними поглядами, всі сторони життя суспільства мають бути підпорядковані ринковій дисципліні, держава має бути усунута від піклування про розвиток

системи соціального захисту, і населення саме має забезпечувати умови власного соціально-економічного відтворення. Неолібералізм, таким чином, є за своєю суттю реалізацією соціал-дарвіністської програми, метою якої є відновлення загальних світо економічних умов нагромадження капіталу.

Не менш важливим наслідком функціонування ринкової економіки є те, що вона більше за будь-який інший тип системи господарської діяльності стимулює економічні суб'єкти до екстерналізації екологічних витрат заради максимізації прибутку, що призводить до руйнування природного довкілля. Усі ці прояви дії ринкової економіки важко пов'язати зі зростанням добробуту, якості життя та демократії.

Якщо не зводити демократію лише до процедурних домовленостей, що залишаються байдужими до впливу, який глибокі соціальні протиріччя і соціальна нерівність здійснюють на характер політичного процесу, а й зважати на сутнісний, змістовий бік справи, то слід визнати, що демократія передбачає створення суспільних умов, за яких на даному історичному рівні забезпечено матеріальний добробут більшості населення та фундаментальну рівність, яка єдина створює можливість для повного розвитку абсолютно унікальних індивідів і нескінченну множинність виразів суспільного життя.

Таким чином, ототожнення розвитку неоліберальної ринкової економіки з розвитком демократії є недоречним і помилковим. Шляхи «ринку» (якщо під цим розуміти комодифікацію всіх сторін суспільного та приватного життя задля поживлення процесу накопичення капіталу) і демократії (якщо під цим розуміти розширення дійсної участі народних мас у прийнятті рішень, що стосуються суспільного життя) йдуть у протилежних напрямках. Включення зростання та поширення ринкових відносин (маркетизацію) до складових ознак розвитку демократії є її неоліберальним тлумаченням, яке насправді є способом обмеження демократії реальної. Але сприйняття неоліберальної підміни понять як цілком природного явища не є чимось надзвичайним. Для владного співтовариства України є характерним і бажаним саме неоліберальне тлумачення демократії. Неолібералізм є взагалі тим ідейно-політичним підґрунтям, на якому можливо досягнення міжелітного консенсусу між «помаранчевим» та «біло-блакитним» таборами і який протиставляє ці дві групи «політикуму» решті українського

суспільства. Підтримка неоліберального курсу з боку правлячих еліт є майже одностайною. Ситуація в суспільстві є менш однозначною.

У результаті ринкових реформ в Україні запроваджена неоліберальна форма держави, ворожа до будь-яких форм соціальної солідарності, здатних обмежити інтереси приватних власників, головним завданням якої є забезпечення сприятливого «ділового клімату» та покращення умов накопичення капіталу за будь-яку соціальну ціну. Тому й не дивно, що упродовж здійснення неоліберальних ринкових реформ в Україні зростає кількість людей, які негативно ставляться до них. Особливо це стосується приватизації, яка є чи не головним елементом неоліберального проекту, ставлення до комодифікації спільних благ (наприклад, дозволу купівлі-продажу землі) або зменшення ролі держави в управлінні економікою. Щодо важливості останнього питання, то можна навіть сказати, що неолібералізм концентрується навколо певної трансформації економічної ролі держави, яка стає інструментом нової перерозподільної політики і поглиблення комодифікації.

Так, наприклад, частка тих, хто негативно ставиться до приватизації великих підприємств, зросла впродовж 1992–2008 рр. з 31,6 % до 64,1 %, а малих підприємств із 13,6 % до 25,7 % у той же період. Відповідно скоротилася частка тих, хто позитивно ставиться до приватизації підприємств (великих із 25,1 % до 13,9 %, малих – із 56,2 % до 44,6 % протягом 1992–2008 рр.).

Аналогічну картину спостерігаємо і щодо приватизації та купівлі-продажу землі. У 1992–2006 рр. кількість тих, хто негативно ставився до приватизації землі, зросла з 13,9 % до 53,1 %, і, навпаки, скоротилася кількість тих, хто її схвалював – із 63,5 % до 25,8 %. Щодо дозволу купівлі-продажу землі, то у 1994 р. частка його прихильників становила 38,5 % опитаних, а у 2006 р. – 22 %. У той же час кількість його супротивників зросла з 44,4 % до 51,4 %.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні відбувається розчарування неоліберальними ринковими реформами, які чим далі, тим більше відкидаються українським суспільством. Цей процес має нерівномірний характер в різних групах населення, сформованих за ознаками віку та освіти. Так, можна зробити висновок, що хоча прибічники неоліберального курсу скрізь становлять меншість, молоді люди віком до 30 років та люди з вищою освітою трохи більше схильні під-

тримувати неоліберальні гасла. У випадку з першими це скоріше за все пояснюється недостатнім життєвим досвідом, що робить молодь вразливою перед пропагандою ринкового успіху. У міру того, як вони в процесі життя стикаються з реальною ситуацією, оптимізм щодо вільного ринку падає. У людей із вищою освітою більш прихильне ставлення до неоліберального курсу пов'язане насамперед із тим, що вони частіше займають більш високі соціальні позиції з більшим рівнем винагороди і менше відчувають незахищеність перед дією ринкових сил.

Одним із центральних питань неоліберальних контрреформ є намагання трансформувати роль держави в економічному житті. Цей процес відбувається в напрямі демонтажу «соціальної держави», зняття з неї відповідальності за надання гарантій соціальної безпеки та посилення її регуляторно-репресивних функцій із метою перерозподілу суспільного продукту на користь великих власників капіталу. Цей процес відбувався під гаслами мінімізації економічної ролі держави на основі більш ніж сумнівного аргументу про більшу економічну ефективність приватного сектору у порівнянні з державним. Проте ця неоліберальна ідея безумовного ринкового тоталітаризму вельми переконливо відкидається більшістю респондентів.

Протягом 2002–2008 рр. частка тих, хто вважав, що роль держави треба мінімізувати, була дуже незначною (близько 6,5 %). Водночас частка тих, хто підтримував поєднання державного управління і ринкових методів, зросла з 46,1 % до 49,9 %. Майже без змін на рівні приблизно 30 % залишилася кількість прихильників повернення до планової економіки. Отже, можна констатувати, що серед респондентів переважає підхід, який умовно можна було б визначити як «соціал-демократичний», якби соціал-демократія так званої третьої хвилі з 1980-х років сама не зробила поворот до неолібералізму.

Головний висновок, який можна зробити з аналізу наведених вище даних, полягає в тому, що населення України не сприймає взятий українськими політико-економічними елітами курс на побудову неоліберального («дикого») капіталізму, який означає розгортання соціальної катастрофи. За часів неоліберальних реформ, здійснюваних під наглядом МВФ та ВБ, соціальний розвиток, тобто розвиток сфери соціального життя України набув регресивного характеру з перманентним накопиченням негативних змін – погіршенням умов людського існування,

поглибленням соціальної нерівності та соціальної несправедливості, прогресуючим обмеженням можливостей розвитку особистості, деґуманізацією та авторитаризацією соціальних відносин. Тому наполегливість «політикуму» в просуванні неолібералізму на теренах України породжує значну соціально-політичну напругу та може поставити під загрозу існування України навіть як формально суверенної держави, оскільки поляризація і зростання нерівності, які породжуються неолібералізмом, руйнує соціальну згуртованість, що є особливо небезпечним на тлі невирішених етнополітичних та мовних проблем. Утопічне намагання створити соціальну систему на засадах вільного ринку призведе до того, що ринкова стихія знищить природну та людську субстанцію суспільства. Ситуація в Україні вимагає негайно відмовитися від неоліберального шляху розвитку. Це, зокрема, потребує зміни соціального типу влади в Україні та, щонайменше, різкого обмеження багатства та влади олігархії. Це є головні передумови створення справді соціальної держави, здатної здійснювати інноваційний розвиток в інтересах народу України.

Основним підсумком пройденого Україною історичного шляху стало створення й функціонування політичних інститутів і відношень, які не мали аналогів у минулому. Упродовж 18 років, поступово і суперечливо, в практику суспільного життя стали втілюватися механізми демократії.

Але з часом суспільна практика, зокрема, численні конфлікти між законодавчою та виконавчою гілками влади, виявила неповноту та недосконалість побудованої моделі державної влади.

Існуюча система влади не може належно забезпечити конституційні права і свободу громадян. В Україні так і не був сформований ефективний механізм представництва інтересів різних верств населення у виробленні та здійсненні державної політики.

На тлі недостатньої артикуляції соціальних відносин та низького матеріального становища широких верств населення, політична сфера стала предметом впливу окремих політико-адміністративних груп. Якщо ці тенденції не зупинити, то принаймні у найближчі роки представницька влада і далі буде ареною зіткнення корпоративних інтересів вузького кола так званих політико-економічних холдингів. У перспективі це загрожує становленням своєрідної корпоративної демократії.

Вказані чинники сприяють формуванню сублегальних владних структур, які приватизують найважливіші функції держави, комерціалізують діяльність багатьох її інститутів.

Політична система, яка сформована за останні роки має певні формальні ознаки демократичності. Однак за своїм змістом в Україні формується антидемократична і антисоціальна політична система. Якщо не переломити ці негативні процеси, системі державного управління загрожує небезпека перетворитися на замкнуту саму на себе сферу. Тож, потрібно докласти зусиль, щоб закритість державного управління від громадської критики залишилась у минулому.

Сьогодні на порядку денному стоїть завдання відбудувати політико-правові умови, які б прискорили демократичні перетворення у політичній сфері та забезпечили ефективність державного управління.

Основним чинником, який робить нашу країну незахищеною в сьогоdnішньому глобальному світі, є якість влади і управління. Неefективність законодавчої бази у сенсі виконання законів, незахищеність прав і свобод людини, невпевненість суспільства в ефективності судової влади, «епідемія корупції» переобтяжує суспільство, породжує політичний імобілізм і соціальну апатію. А попереду за логікою, болісні структурні перетворення, зовнішні шоки пов'язані з кризою, подальшою інтернаціоналізацією нашої економіки і дуже непростю кон'юнктурою світових ринків, виклики технологічної революції та глобалізації.

Формування широкого й довгострокового погляду на суспільство і стратегію його розвитку в глобальному контексті – найважливіша функція політикуму та його лідерів. Неадекватність політичного класу цим, дедалі потужнішим тенденціям трансформації суспільства, лише поглибить його відчуженість від українського суспільства. Це, у свою чергу, загрожує гальмуванням соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку, а також зростанням суперечностей та рівня напруженості в країні.

У сучасній Україні дедалі чіткіше окреслюється як ключова проблема суспільного розвитку проблема становлення та розвитку політичного класу, який мав би бути органічною частиною суспільства і належним чином виконувати відповідні функції.

Саме політичний клас повинен виступити ініціатором перетворень у соціально-політичній сфері. Здійснення реформи політичної системи має бути націлене на чіткий прагматичний результат. А саме на

створення правових, інституційних, світоглядних та комунікативних умов підвищення ефективності державного управління.

Неможливо досягти успіху у здійсненні політичної модернізації без належної уваги до комунікативного компонента політичної системи. На сьогодні відсутні сталі комунікації між державною владою і населенням. Зародковий стан структур громадянського суспільства гальмує процеси соціальної консолідації. Водночас, соціальна згуртованість суспільства є важливим чинником подолання кризи і можливості прориву країни у нову якість. Рівень соціальної згуртованості суспільства визначає свободу політичного маневру, яка має бути у політичного класу та політичних інститутів при проведенні складних структурних реформ. Вона також необхідна для подальшої демократизації суспільних інститутів. Адже ризик нестабільної демократії і не-прогнозованого політичного розвитку України більший, ніж будь-які фінансові проблеми.

Логіка розвитку українського суспільства поставила в центр уваги проблему його модернізації, а в ній – проблему соціокультурної модернізації. Від неї саме й залежать розвиток, прискорення всіх інших модернізацій (економічної, політичної, технічної, технологічної) або їх занепад, уповільнення. Соціокультурна модернізація первинна серед модернізаційних складових, тому що це модернізація основного рушія розвитку – людського потенціалу. Якість людського потенціалу дорівнює успіху чи невдачі. І перехід до інформаційного суспільства, суспільства знань, що кладеться в основу українського модернізаційного проекту, теж без синхронної модернізації соціогуманітарної сфери неможливий. Поки що ні влада, ні політикум належно не усвідомили основоположне значення соціогуманітарної модернізації.

Посиленої уваги потребує гармонізація влади і громадянського суспільства. Випереджальний розвиток державних структур порівняно з громадськими містить ряд складних проблем. На початку незалежності закономірно прискорено формувалися органи влади, щоб забезпечити цілісне управління державою, а громадські структури розвивалися стихійно. Незабаром органи влади перетворилися на самоціль, вийшли на орбіти, відірвані від землі, і зайнялися міжусобицями. Громадянське суспільство, будучи не сформованим, незважаючи на демонстративні акції біля парадних під'їздів і на битих дорогах, не може ефективно

впливати на владу. Це веде до ситуації, коли верхи не можуть управляти, а низи не хочуть вірити владі, з усіма передбачуваними і не передбачуваними негативами.

Потребують критичного перегляду деякі поширені стереотипи. Привнесені ззовні чужі моделі розвитку чи реформування українського суспільства масштабного ефекту не дадуть, як би не адаптували їх до нашої дійсності, адже вони вироблені на іншій соціально-історичній базі і кут зору там інший. Потрібні стратегії розвитку і, зокрема, подолання криз, вироблені власними силами на основі співпраці науки і влади.

Історико-культурні, економічні і побутові відмінності між регіонами не є джерелами загрози регіонального розколу. У спокійні періоди ці відмінності розглядаються як прояв соціально-культурного розмаїття, взаємозбагачення і взаємодоповнення. Твердження про історичні основи регіонального розколу (можливого!) – витвір ідеологів корпоративного інтересу або ідеологів зовнішніх сил, що претендували або претендують на ці регіони. Регіональний розкол України можуть загострити лише політичні чинники і саме цьому треба запобігти. Не витримують зіставлення з історією ідеї «меншовартості» українців. Українці історично активна, часом навіть войовнича, нація, творча, самодостатня. У владних структурах держав, до складу яких входили українські землі, українці склали значний прошарок, не говорячи вже про загальновідомі досягнення в галузях науки, літератури, мистецтва. Заяви про «меншовартість» – плід викривленого самоусвідомлення ущербних людей та недружності представників інших етносів, які більше для насмішок і глузування говорять про меншовартість, ніж по суті. Загальна українська історична спадщина – неспростовний свідок проти меншовартості.

Історична пам'ять українського народу давно і достатньо сформована. Твердження про її відсутність, слабкість, фрагментарність, деформованість – антиісторичні. Докази збереження національної ідентичності під час тривалого перебування українських земель у складі інших держав, у сучасних діаспорах. І досі усна народна історична пам'ять сильніша писемної. Традиції історичної пам'яті не перервані. Варто говорити не про формування заново історичної пам'яті, а про її розвиток і збагачення у нових умовах, збереження від руйнівних впливів політизації та глобалізації.

Політична нація – не держава, не політизоване її населення, а спільність людей, об'єднаних загальноприйнятними для них цінностями, усвідомленням єдності громадянської приналежності, незалежно від національності, орієнтирами на високі соціальні здобутки. Політична нація – не статика, а процес, який ні в якій країні не закінчився і ніколи не закінчиться, бо вимагає постійного наповнення єднальними та мобілізаційними орієнтирами. Національна ідея – так само процес, а не захоплююча формула, що підніме і поведе маси. І вона теж повинна оновлюватися від етапу до етапу досягнутих успіхів. Національна еліта – не владна верхівка та горстка багатих, а інтелектуальні й духовні авторитети, до того ж аналітики, стратеги і далекоглядні діячі. Скрізь лідери еліти формуються в інтелектуальних колах і ними ж виводяться на авансцену.

Загальнодержавною проблемою є формування культури – політичної, правової, моральної, економічної, екологічної, світоглядної тощо. Головна серед цих культур – культура совісті. Саме в культурі совісті корені добра і зла. Інтелектуальний і моральний стан суспільства – базова опора його поступу. Проведення українського суспільства через кризу, здійснення його системної модернізації можливе лише на новітній науковій основі. Забезпечення наукового супроводу суспільних перетворень в Україні – пріоритетне завдання державного управління.

ДОДАТКИ

Макроекономічні показники за період 1999–2009 рр.

Показники	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Валовий внутрішній продукт (зміна до відповідного періоду попереднього року, %)	-0,2	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,7	7,3	7,9	2,1	-17,8 ¹
Обсяг промислової продукції (зміна до відповідного періоду попереднього року, %)	4,0	13,0	14,0	7,0	15,8	12,5	3,1	6,2	10,2	-3,1	-30,4 ²
Інвестиції в основний капітал (зміна до відповідного періоду попереднього року, %)	0,4	14,4	20,8	8,9	31,3	28,0	1,9	19,0	29,8	-2,6	-43,3 ³
Сальдо зведеного бюджету (% ВВП)	-1,5	-0,6	-0,3	0,7	-0,2	-3,2	-1,8	-0,7	-1,1	-1,5	-
ІСЦ, % до грудня попереднього року	119,2	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6	116,6	122,3	108,5 ⁴
Індекс цін виробників, % до грудня попереднього року	115,7	120,8	100,9	105,7	111,1	124,1	109,5	114,1	123,3	123,3	104,9 ⁵
Обмінний курс (грн/дол., на кінець періоду)	5,21	5,44	5,30	5,33	5,33	5,31	5,05	5,05	5,05	5,26	7,648 ⁶
Сальдо поточного рахунку (млрд дол.) (% ВВП)	0,9	1,2	1,4	3,2	2,9	6,8	2,5	-1,6	-5,3	-12,9	-1,2 ⁷
Міжнародні резерви (млрд дол.)	3,7	3,9	3,7	7,5	5,8	10,6	2,9	-1,5	-3,7	-7,2	-
Зовнішній державний борг (% ВВП) (НБУ) ³ на кінець року	1,1	1,5	3,1	4,4	6,9	9,5	19,4	22,3	32,5	31,5	28,9
Зовнішній корпоративний борг (млрд дол.)	50,2	32,0	26,3	24,1	21,6	19,8	15,5	12,8	10,8	13,5	15,5
Зовнішній корпоративний борг (% ВВП)	-	-	-	11,4	13,0	17,8	27,8	42,7	67,6	85,0	81,2
Валовий зовнішній борг (% ВВП)	-	-	-	27,0	25,9	27,4	29,9	37,8	49,3	68,8	64,9
	-	-	-	-	47,5	47,2	45,4	50,6	60,1	82,3	80,4

¹ Дані за II кв. 2009 р. / Місячний макроекономічний огляд. – 2009. ⁵ За 7 місяців / Місячний макроекономічний огляд. – 2009. – № 8(45).
– № 8(45).

² Кумулятивне падіння у січні – липні / Місячний макроекономічний

№ 8(45).

³ За січень – червень.

⁴ За 7 місяців / Місячний макроекономічний огляд. – 2009. – № 8(45).

⁷ Дані НБУ за січень – липень 2009.

⁶ На кінець липня / Місячний макроекономічний огляд. – 2009. – № 8(45).

⁷ Дані НБУ за січень – липень 2009.

Джерело: за даними Держкомстату України та Національного банку України.

Розподіл валового випуску (ВВ) за видами економічної діяльності, %

Показники	1999*	2000*	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Сільське господарство	13,6	14,5	14,4	13,2	10,9	10,6	9,5	8,3	7,2	7,4
Промисловість	46,5	47	48,7	48,4	48,4	48,0	47,8	46,5	45,3	46,1
Добувна			5,1	4,8	4,4	3,9	4,1	3,9	3,7	4,2
Переробна			37,5	38	39	40,2	40,0	38,6	37,7	38,2
Виробництво та розподілення електроенергії, газу і води			6,1	5,6	5	3,9	3,7	4,0	3,9	3,7
Будівництво	4,1	3,9	4	3,8	4,3	4,7	4,6	5,4	6,0	5,4
Торгівля			8,5	8,5	9,1	8,8	10,0	10,4	11,1	10,9
Транспорт та зв'язок			9	9,3	9,9	9,3	9,2	9,1	8,6	8,5
Освіта	35,8	34,6	2,7	2,9	3,1	2,7	3,0	3,1	2,9	3,0
Охорона здоров'я			2,2	2,4	2,5	2,3	2,3	2,4	2,3	2,2
Інші види			10,5	11,5	11,8	13,6	13,6	14,8	16,6	16,5
Усього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* У 1999–2000 рр. – дані за ЗКПНГ.
Джерело: за даними Держкомстату України.

Розподіл валової доданої вартості (ВДВ) за видами економічної діяльності, %

Показники	1999*	2000*	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Сільське господарство	13,5	16,3	16,3	14,6	12,1	11,9	10,4	8,7	7,5	7,8
Промисловість	32,8	31,4	30,7	30,6	30,8	28,5	30,9	31,7	31,2	31,3
Добувна			4,7	5	4,5	4	4,6	4,7	5	6
Переробна			19,7	20,1	20,7	20,5	22,4	23,1	22,5	21,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води			6,2	5,7	5,1	4	3,9	3,9	3,7	3,6
Будівництво	5	4,2	4,1	3,7	4,3	4,6	4,2	4,5	4,8	4,2
Торгівля	48,7	48,1	12,4	12,2	13,2	13,1	14,4	14,5	15	15,7
Транспорт та зв'язок			13,6	13,7	14,6	13,6	12,2	11,8	11	11
Освіта			5,0	5,4	5,7	5,2	5,4	5,5	5,2	5,8
Охорона здоров'я			3,3	3,7	3,8	3,5	3,6	3,7	3,6	3,5
Інші види			14,7	15,8	16	19,6	18,9	19,6	21,7	20,7
Усього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

* У 1999–2000 рр. – дані за ЗКПНГ.
Джерело: за даними Держкомстату України.

Індекси обсягів виробництва продукції (послуг) за видами економічної діяльності,
(у % до попереднього року)

Показники	1999*	2000*	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Продукція сільського господарства	93	109,8	110,2	101,2	89	119,7	100,1	102,5	93,5	117,1
Продукція промисловості **	104,0	113,2	114,2	107	115,8	112,5	103,1	106,2	110,2	96,9
Будівництво	89	100,4	103,5	94,2	126,5	117,2	93,4	109,9	115,6	84,2
Роздрібний товарооборот	94,6	106,9	111,8	116,6	120,6	119,9	122,4	126,5	128,9	118,6
Вантажооборот транспорту	99,1	101,6	99,9	104,4	111,2	104,9	98,6	104,5	103,2	99,5
Пасажирооборот транспорту	98,5	105,1	99,7	103,9	103,4	106,1	105,6	102,5	101,2	104,3

* У 1999–2000 рр. – дані за ЗКПНГ.

** За даними КВЕД.

Джерело: за даними Держкомстату України.

Індекси промислової продукції, % (до 1998 року)

Показники	1999*	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009**
Промисловість	104	117,7	134,4	143,9	166,6	187,4	193,2	205,2	226,1	219,1	154,3
Добувна промисловість	97,8	104,1	107,5	110,0	116,0	120,8	126,1	133,4	137,0	133,7	111,2
Переробна промисловість	108,6	126,6	148,4	161,6	191,0	218,9	225,5	239,7	267,7	259,2	169,5
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	107,9	132,7	156,9	170,0	204,1	229,4	260,8	286,9	315,5	312,7	291,4
Легка промисловість	112,0	152,8	173,8	174,5	181,5	206,2	206,8	202,9	203,7	196,8	137,4
Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів з хутра	105,6	147,6	169,3	171,2	176,2	200,8	206,0	196,2	195,6	183,8	124,1
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	127,3	158,6	175,0	171,3	184,1	207,1	190,4	210,0	215,6	226,6	181,8
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	120,4	188,4	241,2	297,6	367,9	461,7	551,7	628,4	767,2	840,9	555,0
Целюлозно-паперове виробництво; видавничча діяльність		158,6	187,4	203,2	255,4	321,5	362,4	399,7	442,1	474,3	370,0
Хімічна та нафтохімічна промисловість	100	108,8	120,3	128,2	149,7	171,2	188,0	194,0	206,1	193,3	131,6
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	105,4	113,5	126,5	133,2	157,0	187,3	214,1	241,5	282,3	294,4	162,8
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	106,6	129,3	135,6	140,9	161,1	180,4	177,7	193,5	209,6	187,4	114,3
Машинобудування	108,7	125,3	148,9	165,7	225,0	288,1	308,5	344,9	443,6	481,7	230,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	106,4	104,5	107,2	108,4	113,5	112,2	115,5	123,2	127,2	124,0	102,3

* У 1999 р. – дані за ЗКГНГ.

** Дані за січень – серпень 2009 р.

Джерело: за даними Держкомстату України.

Структура реалізованої продукції (робіт, послуг) промисловості, %

Показники	1999*	2000*	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009**
Промисловість	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Добувна промисловість	11,2	10,1	9,7	8,5	7,7	7,3	8,3	8,2	7,9	9,4	9,0
Добування паливно-енергетичних корисних копалин			6,5	5,4	4,7	4,3	4,6	4,9	4,2	4,7	4,8
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних			3,2	3,1	3,0	3,0	3,7	3,3	3,7	4,7	4,2
Переробна промисловість	72,6	77,8	65,5	67,7	71,9	76,4	75,8	73,5	73,9	72,8	70,5
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	16,7	18,3	16,6	17,1	17,0	15,8	16,3	15,5	15,3	15,2	19,2
Легка промисловість	1,6	1,6	1,4	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	0,9	0,8
Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів з хутра			1,0	1,0	0,9	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	0,6
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів			0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	2,2	2,4	0,7	0,7	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8	0,7
Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність			2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,2	2,4
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення			4,9	6,8	7,4	9,1	9,4	8,0	7,3	7,2	7,3
Хімічна та нафтохімічна промисловість	5,4	5,9	6,0	5,8	6,4	6,2	6,4	6,4	6,1	6,1	6,5
Хімічне виробництво			4,7	4,4	5,0	4,7	4,7	4,5	4,3	4,4	4,7
Виробництво гумових та пластмасових виробів			1,3	1,4	1,4	1,5	1,7	1,9	1,8	1,7	1,8
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	3,7	3,3	2,7	2,7	2,6	2,6	2,9	3,3	3,8	3,7	3,3
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	26,0	29,8	18,0	18,2	20,0	23,3	22,1	21,9	22,0	22,0	19,1
Машинобудування	15,0	14,5	10,2	10,7	12,2	13,4	12,7	12,5	13,7	13,3	10,3
Виробництво машин та устаткування			4,8	4,5	4,5	4,3	4,4	4,1	4,2	4,1	4,1
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування			2,7	2,7	2,9	4,1	2,9	2,8	3,0	2,8	2,8
Виробництво транспортних засобів та устаткування			2,7	3,5	4,8	5,0	5,4	5,6	6,5	6,4	3,4
Виробництво та розподілення електроенергії, газу і води	16,2	12,1	24,8	23,8	20,4	16,3	15,9	18,3	18,2	17,8	20,5

У 1999–2000 рр. – дані за ЗКПНГ.

** Дані за січень – липень 2009 р.

Джерело: за даними Держкомстату України.

Індекси цін виробників промислової продукції у 1999–2008 роках (грудень до грудня попереднього року), %

Показники	1999 *	2000*	2001*	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009***
	115,7	120,8	100,9	105,7	111,1	124,1	109,5	114,1	123,3	123,0	106,8
За видами діяльності з виробництва промислової продукції											
Добувна промисловість	129,3	135,5	88,1	108,7	117,9	126,0	127,7	120,6	127,3	122,3	100,0
Добування паливно-енергетичних корисних копалин				110,4	113,0	126,4	126,3	117,1	128,4	107,7	98,3
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних				106,3	127,1	126,1	129,9	125,7	126,2	142,1	101,5
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	120,7	112,8	101,7	102,5	112,4	119,2	108,7	112,1	108,1	114,1	104,9
Целюлозно-паперове виробництво; видавничча діяльність				102,7	104,1	109,7	103,9	107,2	105,5	117,0	107,4
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення				125,5	122,9	177,9	103,3	109,4	150,4	84,4	130,5
Хімічна та нафтохімічна промисловість	112,3	127,5	99,5	102,7	111,6	116,0	109,7	110,2	117,3	125,2	113,8
Хімічне виробництво				103,7	113,2	115,3	110,9	109,7	121,4	125,7	118,3
Виробництво гумових та пластмасових виробів				98,1	105,9	118,9	107,4	112,0	107,0	124,3	102,2
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	114,6	120,2	106,5	99,6	107,1	114,8	117,2	127,6	129,7	125,1	104,4
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	116,4	111,6	104,2	105,5	113,5	137,1	106,9	118,1	122,2	119,2	104,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу і води	97,2	110,0	100,2	107,0	101,9	113,0	113,1	123,4	120,9	142,2	101,3
За видами діяльності з виробництва продукції кінцевого споживання											
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	116,1**	129,9**	102,8**	101,0	113,6	106,6	107,9	107,4	124,8	116,5	112,9
Легка промисловість	120,9	122,6	105,7	102,1	105,7	106,8	102,8	106,0	106,7	116,7	107,5
Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів з хутра				104,2	108,3	107,5	101,8	106,3	107,2	120,2	107,7
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів				98,0	100,3	104,7	105,8	105,8	105,8	109,6	106,3
Машинобудування	115,0	118,1	104,7	102,8	105,8	113,7	105,6	106,0	111,9	122,0	103,6
Виробництво машин та устаткування				103,6	102,4	113,0	111,6	107,3	109,2	121,1	106,9
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування				100,9	106,2	108,8	111,4	107,0	108,9	112,6	109,7
Виробництво транспортних засобів та устаткування				103,3	111,4	117,4	97,7	104,0	115,4	126,4	99,5

* У 1999–2001 рр. – дані за ЗКПНГ.

*** Дані за січень – серпень 2009 р.
** Харчосмакова промисловість (без рибної, м'ясної, маслосиробної і молочної).

Джерело: за даними Держкомстату України.

Товарна структура експорту України у 1999–2009 рр.*

Назва товарної групи згідно з УКТЗЕД	код УКТЗЕД	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 / I півр.
Усього млн дол. США		11582	14573	16265	17957	23067	32666	34228	38368	49296	66954	17330
Усього		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Сільгоспродукція	01-15	9,6	6,7	8,5	10,2	7,9	7,1	8,8	8,6	8,5	12,4	18,7
Готові харчові продукти	16-24	2,7	2,8	2,8	3,0	3,9	3,5	3,8	3,6	4,3	3,8	5,3
Мінеральні продукти	25-27	10,1	9,6	10,8	12,5	15,2	13,2	13,8	10,1	8,7	10,5	8,4
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	28-38	9,3	10,6	9,1	7,8	8,4	8,5	8,7	8,8	8,2	7,5	6,5
Деревина і вироби з деревини	44-49	2,7	2,9	3,2	3,2	3,1	2,8	2,9	3,2	3,3	2,5	1,8
Текстиль та вироби з текстилю	50-63	3,9	3,7	3,8	3,7	3,3	2,7	2,7	2,4	2,0	1,5	1,9
Чорні метали та вироби з чорних металів	72-73	37,1	39,0	34,6	33,0	33,8	37,4	38,9	40,2	39,8	39,6	32,1
Інші недорогоцінні метали та вироби з них	74-83	5,0	5,4	6,7	6,7	3,0	2,5	2,0	2,6	2,3	1,6	1,6
Механічне обладнання; машини та механізми, електрообладнання та їх частини; пристрої для записування або відтворення зображення і звуку	84-85	7,9	9,3	10,5	9,8	10,1	9,3	8,3	8,7	10,1	9,5	12,0
Транспортні засоби та шляхове обладнання	86-89	3,6	3,0	3,4	3,8	4,3	6,2	4,8	5,4	6,7	6,5	4,2
Інші		8,1	7,0	6,6	6,3	7,0	6,8	5,3	6,4	6,1	4,6	7,5

* Дані за I півріччя 2009 р.

Джерело: за даними Держкомстату України.

Товарна структура імпорту України у 1999–2009 * рр.

	код УКТЗЕД	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 / I півр.
Усього млн дол. США		11846	13956	15775	16977	23020	28997	36136	45039	60618	85535	19774
Усього		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Сільгоспродукція	01-15	3,9	3,4	3,5	2,8	4,7	3,1	3,5	3,3	3,3	4,4	7,1
Готові харчові продукти	16-24	3,7	3,2	3,7	3,8	4,8	3,5	4,0	3,7	3,4	3,1	4,4
Мінеральні продукти	25-27	47,3	46,9	42,6	41,5	36,8	37,4	32,0	30,0	28,4	29,7	35,3
Газ природний	2711	31,2	23,9	20,8	20,7	13,9	12,4	10,9	10,6	10,8	11,1	21,0
Нафта та продукти її перегонки	2709	16,3	16,9	19,1	16,6	17,5	18,5	15,9	15,2	12,5	12,2	10,3
	2710											
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	28-38	6,7	6,4	7,1	8,1	7,7	7,8	8,6	8,6	8,8	8,1	11,5
Деревина і вироби з деревини	44-49	3,4	3,2	3,9	4,5	4,1	3,3	3,4	3,2	3,1	2,7	0,6
Текстиль та вироби з текстилю	50-63	4,0	4,0	4,1	4,0	3,7	3,4	3,9	3,0	2,5	2,5	3,2
Чорні метали та вироби з чорних металів	72-73	1,6	2,7	3,0	2,8	3,3	4,0	4,7	5,0	5,4	5,6	3,7
Інші недорогочінні метали та вироби з них	74-83	1,9	2,2	2,2	2,0	1,9	2,1	2,1	2,4	2,4	1,9	2,1
Механічне обладнання, машини та механізми, електрообладнання та їх частини; пристрої для записування або відтворення зображення і звуку	84-85	13,0	13,9	15,1	14,7	15,1	16,4	17,5	17,5	17,5	15,6	12,7
Транспортні засоби та шляхове обладнання	86-89	4,5	3,6	4,7	6,0	8,1	8,6	8,9	11,4	13,6	14,1	5,2
Інші		10,0	10,6	10,1	9,8	9,8	10,4	11,4	11,9	11,6	12,3	14,2

* Дані за I півріччя 2009 р.

Джерело: за даними Держкомстату України.

Динаміка основних показників інноваційної діяльності промислових підприємств України

Роки	Кількість підприємств, що впроваджували інновації		Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, до заг. к-сті промислових підприємств		Кількість освоєних нових видів продукції		Кількість управджених нових видів технологічних процесів		З них маловідходних та ресурсощадних	
	од.	у % до 1994 р.	у %	у % до 1994 р.	Найменувань	у % до 1991 р.	од.	у % до 1991 р.	од.	у % до 1991 р.
1991	-	-	-	-	13790	100	7303	100	1825	100
1992	-	-	-	-	16408	118,9	6495	88,8	1651	90,5
1993	-	-	-	-	15395	111,6	5085	69,6	1120	61,4
1994	2181	100,0	26,0	100,0	13163	95,4	3559	48,4	990	54,2
1995	2002	91,8	22,9	88,0	11472	83,2	2936	40,2	1044	57,2
1996	1729	79,3	19,3	74,2	9822	71,2	2138	29,3	688	37,7
1997	1655	75,9	17,0	65,4	10379	75,3	1905	26,1	600	32,9
1998	1503	68,9	15,1	58,0	10796	78,3	1348	18,5	467	25,6
1999	1376	63,1	13,5	51,9	12645	91,7	1203	16,5	423	23,2
2000	1491	68,4	14,8	56,9	15323	111,1	1403	19,2	430	23,6
2001	1503	68,9	14,3	55,0	19484	141,3	1421	19,4	469	25,7
2002	1506	69,1	14,6	56,1	22847	165,7	1142	15,6	430	23,6
2003	1120	51,4	11,5	44,2	7416	53,8	1482	20,3	606	33,2
2004	958	43,9	10,0	38,5	3977	28,8	1727	23,6	645	35,3
2005	810	37,1	8,2	31,5	3152	22,8	1808	24,7	610	37,8
2006	999	45,8	10,0	38,5	2408	17,5	1145	15,7	424	23,2
2007	1186	54,4	11,5	44,2	2526	18,3	1419	19,4	634	34,2
2008	1160	53,2	10,8	41,5	2446	17,7	1647	22,6	680	37,3

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К. : Держкомстат України. За відповідні роки.

Основні показники діяльності підприємств та організацій зі створення і використання об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій

	Роки							% до попереднього періоду				
	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2008	2000	2005	2006	2007	2008
Чисельність творців (винахідників, авторів промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій), тис. осіб	64,8	45,1	42,3	41,1	41,2	36,8	36,8	69,6	93,8	97,2	100,2	89,3
Подано заявок на видачу охоронних документів												
винаходи	2896	4029	2649	2447	2249	1943	1943	139,1	65,7	92,4	91,9	86,4
корисні моделі	50	137	4857	5306	6240	6411	6411	274,0	3545,3	109,2	117,6	102,7
промислові зразки	109	266	390	420	420	260	260	244,0	146,6	107,7	100,0	61,9
у тому числі												
<i>Державний департамент інтелектуальної власності України *</i>												
винаходи	2581	3865	2489	2151	2075	1840	1840	149,7	64,4	86,4	96,5	88,7
корисні моделі	42	128	4785	5230	6167	6359	6359	304,8	3738,3	109,3	117,9	103,1
промислові зразки	95	245	365	380	322	247	247	257,9	149,0	104,1	84,7	76,7
частка поданих заявок Державним департаментом інтелектуальної власності України до загальної кількості поданих заявок на видачу охоронних документів, %												
винаходи	89,1	95,9	94,0	87,9	92,3	94,7	94,7	-	-	-	-	-
корисні моделі	84,0	93,4	98,5	98,6	98,8	99,2	99,2	-	-	-	-	-
промислові зразки	87,2	92,1	93,6	90,5	76,7	95,0	95,0	-	-	-	-	-
<i>Патентні відомства зарубіжних країн</i>												
винаходи	315	164	160	296	174	103	103	52,1	97,6	185,0	58,8	59,2
корисні моделі	8	9	72	76	73	52	52	112,5	800,0	105,6	96,1	71,2
промислові зразки	14	21	25	40	98	13	13	150,0	119,0	160,0	245,0	13,3

винаходи	48,0	3,9	6,7	7,9	6,1	4,3	-	-	-	-	-	-
корисні моделі	30,8	3,2	1,2	1,0	1,4	0,9	-	-	-	-	-	-
промислові зразки	11,7	4,0	5,9	11,4	15,6	5,5	-	-	-	-	-	-
Кількість використаних												
винаходів	1366	1905	3629	2911	2803	2598	139,5	190,5	80,2	96,3	92,7	
корисних моделей	21	84	1631	2176	3033	3471	400,0	1941,7	133,4	139,4	114,4	
промислових зразків	174	415	717	876	960	801	238,5	172,8	122,2	109,6	83,4	
раціоналізаторських пропозицій	66355	38744	29326	27718	25273	22044	58,4	75,7	94,5	91,2	87,2	
Витрати, що пов'язані з охороною прав на об'єкти промислової власності, тис. грн	13054,7	33260,2	92532,0	98797,3	108772,8	119036,2	254,8	278,2	106,8	110,1	109,4	
Прибуток (дохід) від використання об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій, тис. грн	110727,9		945190,2
у тому числі від використання												
винаходів	23130,6		585987,2
корисних моделей	106,1		23166,9
промислових зразків	3493,5		25227,5
раціоналізаторських пропозицій	83997,6		310808,6

* До 1999 р. – Держпатент України

Джерело: Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2006 році. – К. : Держкомстат України. – С. 277; Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2007 році. – К. : Держкомстат України. – С. 289; попередні дані Держкомстату за 2008 р. та розрахунки авторів.

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В 1999–2009 рр.	13
1.1. Макроекономічна динаміка в Україні	14
1.2. Реальний сектор	25
1.2.1. Структурні зміни в реальному секторі економіки	25
1.2.2. Стан і напрями розвитку промисловості України	33
1.2.3. Стан і напрями розвитку основних галузей промисловості	40
1.2.3.1. Вугільна промисловість	40
1.2.3.2. Електроенергетика	43
1.2.3.3. Металургія	46
1.2.3.4. Коксохімія	53
1.2.3.5. Машинобудування	55
1.2.4. Агропродовольче виробництво	60
1.2.4.1. Фінансове забезпечення агросфери	62
1.2.4.2. Україна на світовому продовольчому ринку	70
1.2.5. Будівельний комплекс	77
1.2.6. Основні тенденції розвитку виробничої інфраструктури України	81
1.2.6.1. Тенденції розвитку транспортно-дорожнього комплексу України	81
1.2.6.2. Аналіз тенденцій розвитку житлово-комунального господарства України	93
1.2.6.3. Аналіз тенденцій розвитку телекомунікаційного сектору інфраструктури України	99
1.2.7. Енергетична безпека держави	100
1.2.8. Природно-техногенна і екологічна безпека	109
1.2.8.1. Природна безпека	109
1.2.8.2. Макропрогноз надзвичайних ситуацій техногенного характеру	111
1.2.8.3. Заходи щодо запобігання надзвичайним ситуаціям природного і техногенного характеру і зменшення їх наслідків	113
1.2.8.4. Екологічна безпека	115

1.2.9. Інноваційно-технологічна діяльність	118
1.2.9.1. Фінансове забезпечення трансформаційних процесів у науково-технологічній сфері	119
1.2.9.2. Науково-технологічна та інноваційна активність промислових підприємств	124
1.2.9.3. Високотехнологічний сектор економіки	130
1.2.9.4. Управління промисловою власністю	135
1.2.9.5. Особливості інвестиційної політики	140
1.2.10. Партнерство бізнесу і держави	148
1.2.10.1. Стан партнерства бізнесу і держави в Україні	148
1.2.10.2. Наслідки гальмування процесів розвитку партнерства держави та бізнесу	151
1.2.10.3. Напрями розвитку ДПП в Україні	152
1.3. Державні фінанси	154
1.3.1. Тенденції зміни державних видатків та доходів	154
1.3.2. Боргова політика в кризовий період	163
1.4. Фінансовий ринок та банківська система України в умовах кризи	172
1.4.1. Оцінка сучасного стану фінансових ринків України і чинників, що його зумовили	172
1.4.2. Негативні наслідки збереження статус-кво на українських фінансових ринках	178
1.4.3. Банківська система в Україні у докризовий період та в умовах розгортання фінансово-економічної кризи	180
1.4.4. Антикризові заходи для стабілізації функціонування вітчизняних фінансових ринків	183
1.5. Тіньова економіка в умовах розгортання фінансово-економічної кризи в Україні	185

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

2.1. Демографічна ситуація	196
2.2. Міграційна ситуація в контексті соціально-демографічного розвитку	208
2.2.1. Тенденції міграційних процесів та їх вплив на трансформації чисельності та складу населення	208
2.2.2. Проблеми інтеграції іммігрантів	214

2.2.3. Тенденції та ризики трудової міграції	217
2.3. Розвиток ринку праці: проблеми та ризики	228
2.3.1. Еволюція та структура зайнятості	228
2.3.2. Тенденції безробіття в Україні	238
2.4. Вплив економічної ситуації на рівень життя населення	246
2.4.1. Основні тенденції доходів населення та його купівельної спроможності	246
2.4.2. Розширення населення за доходами	262
2.4.3. Особливості процесу формування середнього класу	265
2.4.4. Тенденції бідності	269
2.4.5. Житлові умови українських сімей	273
2.5. Проблеми соціального захисту населення	277
2.6. Соціально-демографічні ризики подальшого розвитку	299

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ СВІТОВОЇ КРИЗИ НА УКРАЇНУ ТА АНТИКРИЗОВА СТРАТЕГІЯ ЇЇ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

3.1. Динаміка світової фінансово-економічної кризи та її можливий вплив на економіку України	318
3.2. Емісія долара США як чинник розгортання кризових явищ у глобальній фінансовій системі та фінансова політика України	343
3.3. Розблокування й активізація конкурентного потенціалу економіки України з урахуванням нової розстановки світових сил, міжцивілізаційних взаємовідносин та цивілізаційної адаптації під впливом глоба	345

РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВИХ РЕЙТИНГІВ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

РОЗДІЛ 5. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ: ЗДОБУТКИ, ВТРАТИ, НЕВИРШЕНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

5.1. Становлення нової соціальної структури українського суспільства	367
5.1.1. Вплив соціальної нерівності на політичне життя та процес прийняття рішень, на розвиток економіки	372

5.2. Стан захисту прав і свобод людини в Україні, забезпечення її соціальних інтересів	376
5.3. Моральний, психологічний та емоційний стан суспільства ...	388
5.3.1. Соціальне самопочуття українського населення	390
5.4. Проблеми становлення нової політичної культури українського суспільства	393
5.4.1. Визначення й утвердження європейських стандартів політичної та правової поведінки правлячої еліти	397
5.4.2. Досягнення компромісу щодо ціннісно-нормативних засад реформ і напряму розвитку України	401
5.4.3. Протестний потенціал українського суспільства та механізми суспільного тиску на політичний та бізнес-клас	405
5.5. Політичні, соціальні та гуманітарні аспекти становлення нової культури управління	408
5.6. Активізація діалогу між владою та суспільством. Механізми вивчення і врахування громадської думки у державному управлінні	426
5.7. Розвиток інститутів громадянського суспільства. Удосконалення інфраструктури участі громадян у вирішенні суспільних проблем	428
5.8. Українська національна ідея і проблеми національної ідентичності, соціокультурної консолідації суспільства	437
5.9. Історична пам'ять та європейські цінності. Формування сучасної культури історичного мислення та протидії йому ...	462
5.10. Суспільне усвідомлення національної культури та мови як базових цінностей буття українського народу. Пошук нових виявів національної своєрідності сучасної української культури	474
5.11. Соціокультурна диференціація і динаміка культурних стандартів	483
5.12. Проблеми ресурсного забезпечення та механізмів регулювання діяльності в культурній сфері України	489
5.13. Поліетнічність і полікультурність українського суспільства та формування національно-державницького патріотизму	491

5.14. Переплетіння регіональних, міжнаціональних, конфесійних та соціальних проблем	503
5.15. Мовні суперечності та необхідність безконфліктного вирішення мовно-культурних проблем	527
5.16. Гуманітарна наука і культура як чинник піднесення людського і економічного потенціалу України	533
5.17. Невирішені проблеми вітчизняної вищої та загальноосвітньої школи	538
5.18. Назрілі завдання у сфері книговидання, бібліотечної та інформаційної справи	551
5.19. Актуальні завдання формування єдиного вітчизняного інформаційного простору	565
5.20. Кризове становище системи охорони і збереження національної культурної спадщини. Розроблення та реалізація комплексних програм функціонування національного культурного середовища	584
5.21. Необхідність реалізації комплексної стратегії гуманітарного розвитку, розрахованої на тривалу перспективу	599

РОЗДІЛ 6. РОЗРОБЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЦІЛІСНОЇ СТРАТЕГІЇ ПІСЛЯКРИЗОВОГО ЗРОСТАННЯ

627

6.1. Наукове, правове і управлінське забезпечення суспільних перетворень, посилення їх соціальної підтримки	628
6.2. Шляхи та інструменти мобілізації суспільства на здійснення якісного модернізаційного прориву	643

ДОДАТКИ

667

Авторський колектив:

О. І. Амоша, Є. І. Андрос, Ю. М. Бажал, Р. В. Балабан, М. П. Балагутрак, О. М. Балакірева, С. І. Бандур, О. І. Барановський, Ю. А. Бауман, В. В. Близнюк, І. М. Бобух, І. В. Богдан, О. М. Бородіна, С. А. Буковинський, В. А. Бурбела, О. А. Васильєв, Т. П. Вахненко, В. В. Вихор, В. П. Вишневський, О. І. Вишняк, В. С. Власюк, В. А. Войналович, Л. Ю. Волощенко, В. М. Ворона, О. В. Воскобойнікова-Гузева, Г. В. Врочинська, Т. В. Гардашук, В. М. Геєць, О. О. Герій, Є. І. Головаха, В. М. Горовий, К. К. Грищенко, В. В. Гуменюк, А. І. Даниленко, В. А. Дерезь, М. К. Дмитренко, Т. А. Драгунова, Т. П. Дубас, Л. А. Дубровіна, О. І. Дяконенко, А. М. Єрмоленко, Т. І. Єфименко, В. Л. Жаховська, М. Г. Жулинський, С. В. Захарін, Л. О. Збаразька, В. В. Зимовець, О. Г. Злобіна, А. О. Зоткін, Н. Г. Іванова, А. І. Кабанов, О. Я. Калакура, М. М. Каленський, Г. В. Касьянов, М. О. Кизим, Р. Ф. Кирчів, С. І. Кіресєв, В. В. Климов, С. І. Князєв, В. О. Ковалєвський, М. Х. Корєцький, Л. Й. Костенко, Н. В. Костенко, В. Г. Кремень, І. О. Кресіна, О. І. Крикун, Д. Ф. Крисанов, О. Н. Кубальський, Т. Л. Кулаковська, Є. В. Куліш, І. О. Курило, В. І. Кучер, І. С. Лапшина, Р. М. Лепа, В. В. Лисенко, Е. М. Лібанова, В. Е. Лір, В. С. Лісовий, Л. С. Лісогор, В. І. Луговий, І. О. Луніна, О. І. Ляшенко, В. М. Мадзігон, І. П. Майданік, Н. Ю. Макаренко, О. В. Макарова, С. О. Макєєв, В. А. Малахов, А. М. Малюк, І. Г. Манцуоров, О. В. Мартякова, А. В. Матвійчук, М. І. Михальченко, Л. П. Нагорна, В. П. Нагребельний, Н. Г. Ничкало, Н. В. Нікітченко, В. А. Нікіфорова, І. М. Новак, В. Є. Новицький, В. А. Овсійчук, І. В. Одотюк, О. С. Онищенко, Н. М. Оніщенко, В. І. Островецький, К. В. Павлюк, С. П. Павлюк, О. М. Палій, В. Е. Пальчук, Т. О. Панфілова, Б. Й. Пасхавер, Ю. М. Пахомов, Ю. Є. Пашенко, У. Є. Письменна, Б. З. Піріашвілі, О. В. Плотніков, О. В. Позняк, З. О. Пономаренко, В. І. Попик, О. Л. Попова, Ю. О. Привалов, І. В. Прокопа, К. О. Прокопенко, А. А. Пухтецька, В. С. Резнік, А. Г. Реут, І. С. Родічева, У. Я. Садова, О. О. Сльозко, Г. І. Солоіденко, Л. Л. Стариченко, О. Г. Стегній, А. В. Степаненко, О. В. Степанова, В. С. Стешенко, С. В. Стоєцький, Є. І. Суїменко, І. В. Терон, О. М. Титова, І. В. Ткаченко, Л. Г. Ткаченко, О. А. Удод, В. Б. Фадеєв, Л. І. Федулова, В. К. Хаустов, М. А. Хвесик, О. І. Цимбал, Д. Ю. Череватський, Є. Л. Черевиков, Л. М. Черенько, Л. А. Чуприна, Ю. І. Шаповал, О. В. Шевчук, Н. М. Шелудько, Ю. С. Шемшученко, Л. В. Шинкарук, Т. П. Шинкоренко, В. А. Широков, В. С. Шишкін, І. А. Шовкун, О. В. Шубравська, Е. В. Щербенко, Г. С. Щербій, І. М. Юдкін, О. І. Ющик, М. М. Якубовський, В. Д. Яремчук

Наукове видання
**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ:
НАСЛІДКИ ДЛЯ НАРОДУ ТА ДЕРЖАВИ**

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Літературна редакція

*Н. К. Автономова, І. А. Вишнеvsька, Т. П. Дубас,
Л. Л. Сісіна, Л. М. Степченко, В. М. Удовик,
Л. А. Чуприна, Ю. С. Шлапак, Ю. А. Якименко*

Комп'ютерна верстка

*Т. П. Андросович, Г. І. Булахова,
О. В. Чебан*

Підп. до друку . Формат 70×100¹/₁₆
Друк офс. Обл.-вид. арк.
Наклад 1200 прим. Зам. № 29 від 17.11.2009 р.

Надруковано у НВЦ Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
03039, Київ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

